

3 1761 07974395 1

HANDBOUND
AT THE

UNIVERSITY OF
TORONTO PRESS

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

To

1

Miss Hill

as a token of respects &c

Bombay, 1st March,
1874.

Andreses Langin Moor.
Author.

1844

1844

to the office of the

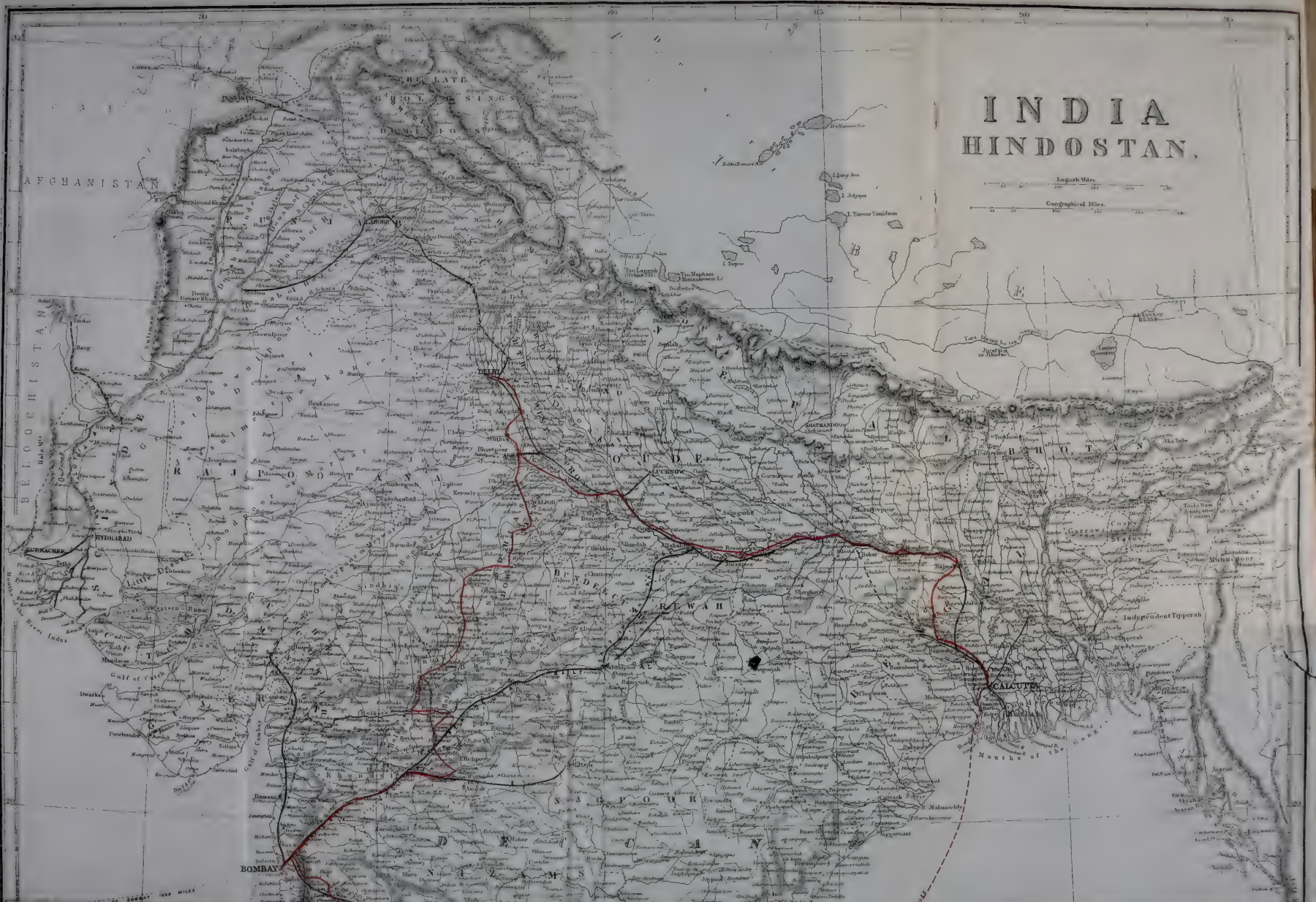
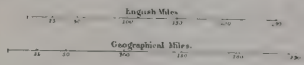
of the

of the

INDIA HINDOSTAN.

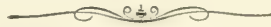
W. A. L. THE DUKE OF CAMBRIDGE

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

બતાવનાર

અરહેસર પૂરામજી મુસ,

વેપારી, રાણીના મુબેહનો અમલદાર, રાએલ એશીયાટીક સોસાયટીની મુંબઈની
શાખાનો સભાસદ, આગલ એલફીનરટન ઈનસ્ટીટ્યુશનની સેનચન
સ્કુલના ઉત્તરતા ભાગનો ઉપરી અને ચદતા ભાગનો રસાએંગ
વીદ્યા અને મૃષ્ટિમાન વીદ્યાનો આસીસન્ટ પ્રેફેસર.

મુસાફરીના માર્ગનો નકશો તથા જે જે જગ્યા અને મથકો જોવામાં આવ્યા
છે તેમના ફોટોગ્રાફ ઉપરથી હંગલંડમાં ફોમો-લીથોગ્રાફ પદવી
આ પુસ્તકમાં ઘણા દાખલ કરેલા છે.

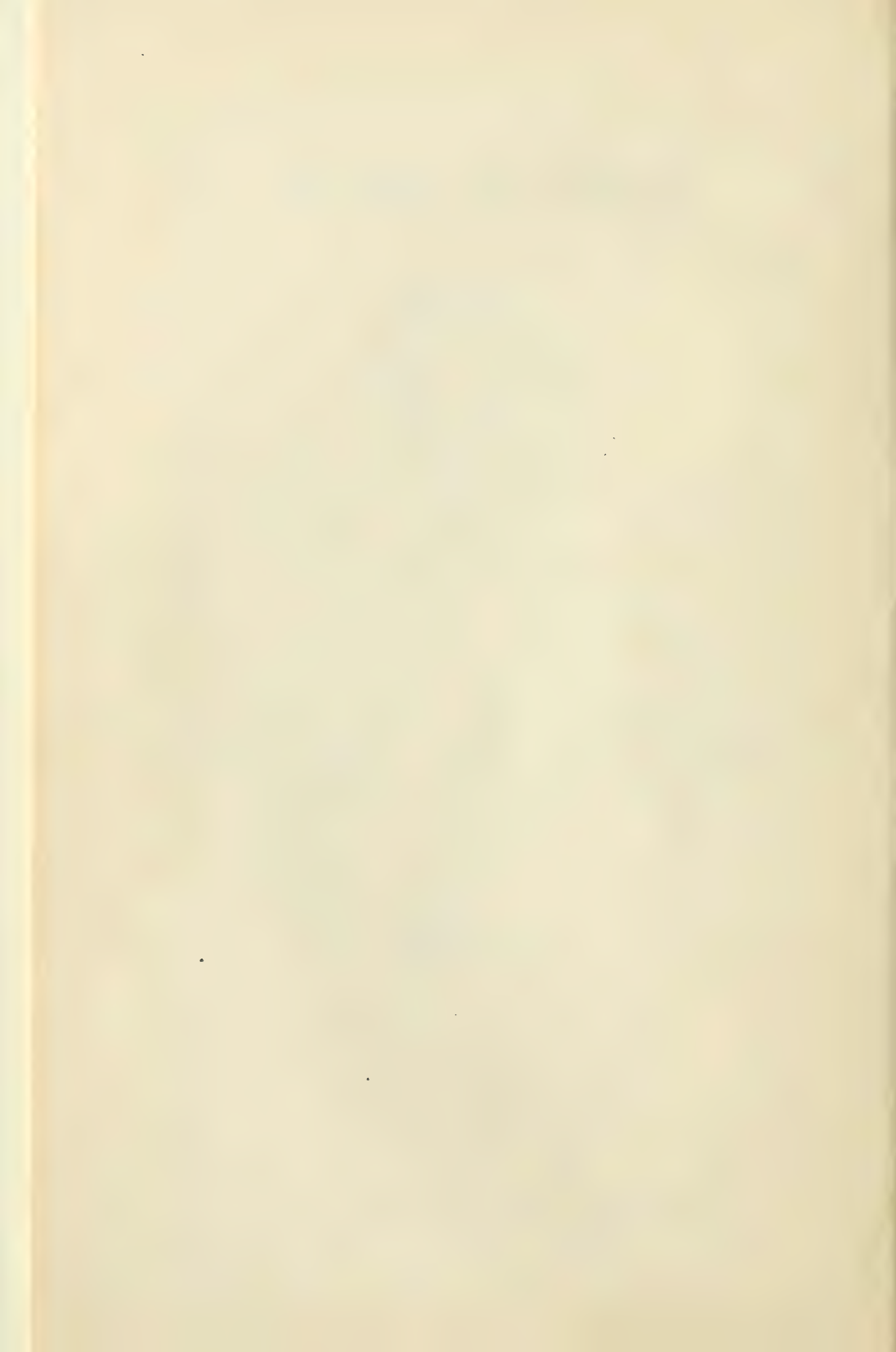
પુસ્તક પેહેલું.

મુંબઈ:

એડ્યુકેશન સોસાયટીના છાપખાનાએ છાપી પ્રગટ કરીયું છે.

૧૮૭૧.

આએ પુસ્તક બાબદના સરવે હકો પોતે રાખેલા છે.

JOURNAL
OF
TRAVELS IN INDIA.

BY
ARDASEER FRAMJEE MOOS,

MERCHANT, JUSTICE OF THE PEACE, MEMBER OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL
ASIATIC SOCIETY, FORMERLY SUPERINTENDENT OF THE ELPHINSTONE INSTITUTION
CENTRAL SCHOOL, LOWER DEPARTMENT, AND ASSISTANT PROFESSOR OF CHEMISTRY
AND NATURAL PHILOSOPHY, UPPER DEPARTMENT, &c.

WITH MAP AND NUMEROUS ILLUSTRATIONS IN CHROMOLITHOGRAPHS.

*copied from Photographs, collected by the Author, of places and sites
visited by him during his travels in India.*

VOLUME I.

Bombay:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE
EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

1871.

All Rights reserved.

9125
21/11/90

અતિન્નદાં જનામેજી, શાદાન્નદા

આલ્ફ્રેડ અરનેસ્ટ આલ્બર્ટ

એડીનબરોનો અમીર, સાક્સનીનો અમીર, કેંટનો અરલ તથા
અલ્બર્ટરેનો અરલ, કોર્બર્ગ અને મોથાનો શાદાન્નદા,
કે. જી.; કે. ટી.; જી. સી. એમ. જી.;

તથા

આરી યુજંદ મરત્યાનો એક્સ્ટ્રા નાઈટ ગ્રાંડ કમાન્ડર

આફ

ધી સ્ટાર આફ ઈનડીઆ,

પી. સી.; આર. એન.)

જેણે હિંદુસ્થાનની સર જમીનને અને તેની વાસ કરેડ વરતને યાદ કીધી, જે
આપણી માણેડી તવાલેશ ભરેડી મલીકા માઆઝમા વીક્ટોરીયા, હિંદુસ્થાનની
માહારાણીની ખલકતની હાલ હાલત પોતે પોતાની તજરે તજરે
જોવાને અને આવીયા અને આ ખલકતની વફાદારી અને
રાજમેવા જોડીયાની ભરેડાં દીલથી પાછા રવાના થયા.

તેમને

આ પુસ્તક

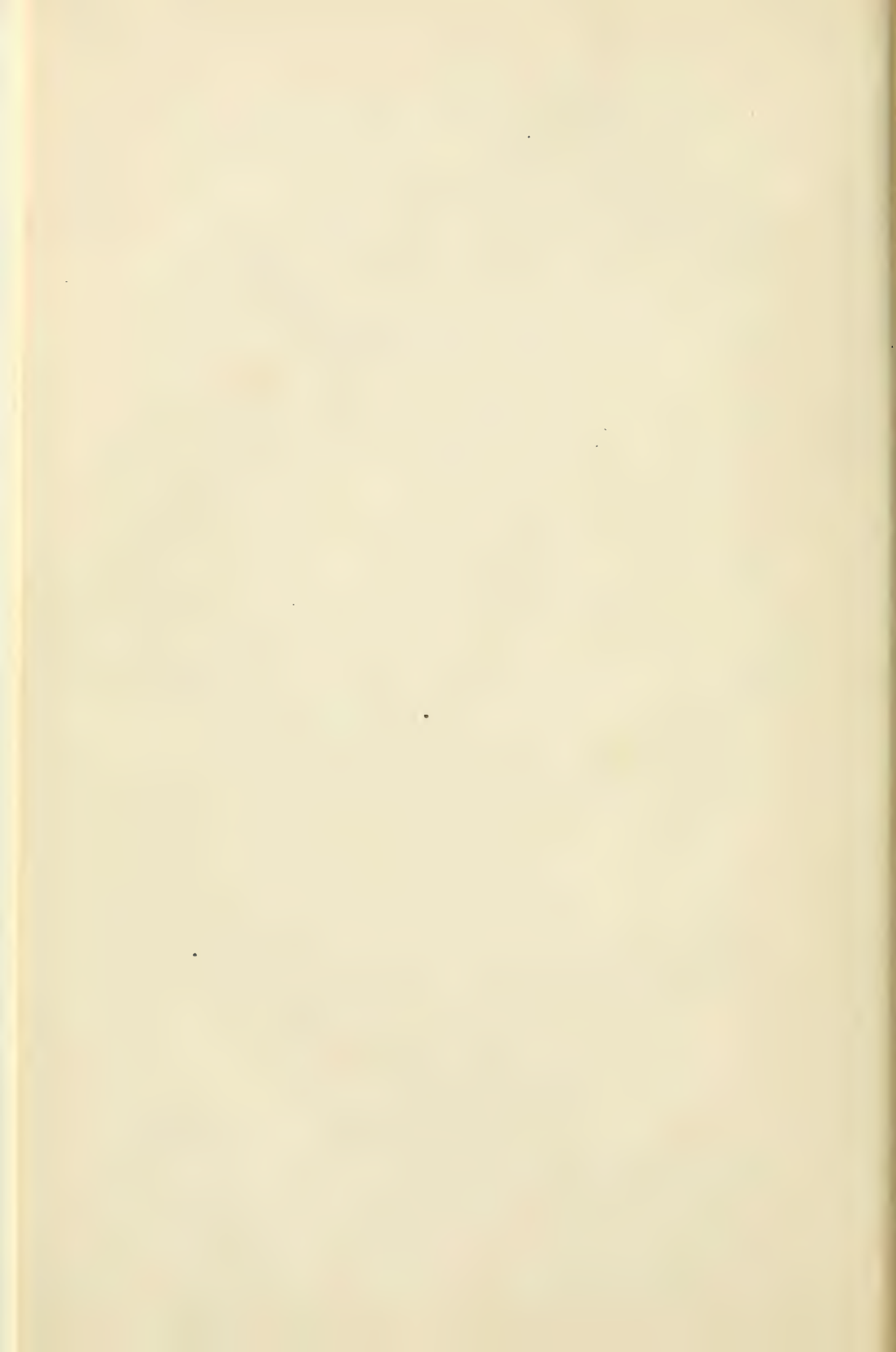
તેમની મેહરબાની ભરેડી મુંબઈની મુલાકાતની યાદગારી કાયમ
રાખવાને કૃતજ્ઞતા અને આદરમાન સાથે

મરવાનગીથી

અરપણ કરીયું છે.

અરદાસર ફરામજી મુસા.

મુંબઈ, તા. ૮ જુન ૧૮૭૧.

TO

His Royal Highness

Prince Alfred Ernest Albert,

THE DUKE OF EDINBURGH,

DUKE OF SAXONY, EARL OF KENT AND EARL OF ULSTER,
PRINCE OF COBURG AND GOTHA, K.T., K.G., G.C.M.G.,

EXTRA KNIGHT GRAND COMMANDER OF THE MOST EXALTED ORDER
OF THE STAR OF INDIA, P.C., R.N., &c. &c. &c.,

WHO THOUGHT OF INDIA AND ITS TWO HUNDRED MILLIONS OF INHABITANTS ;

WHO CAME AND SAW FOR HIMSELF

THE CONDITION AND CIRCUMSTANCES OF THE SUBJECTS OF THIS VAST EMPIRE OF
HER MOST GRACIOUS MAJESTY QUEEN VICTORIA, EMPRESS OF INDIA,
AND WHO RETURNED CONVINCED OF THEIR LOYALTY AND FIDELITY TO THE QUEEN,

THIS WORK

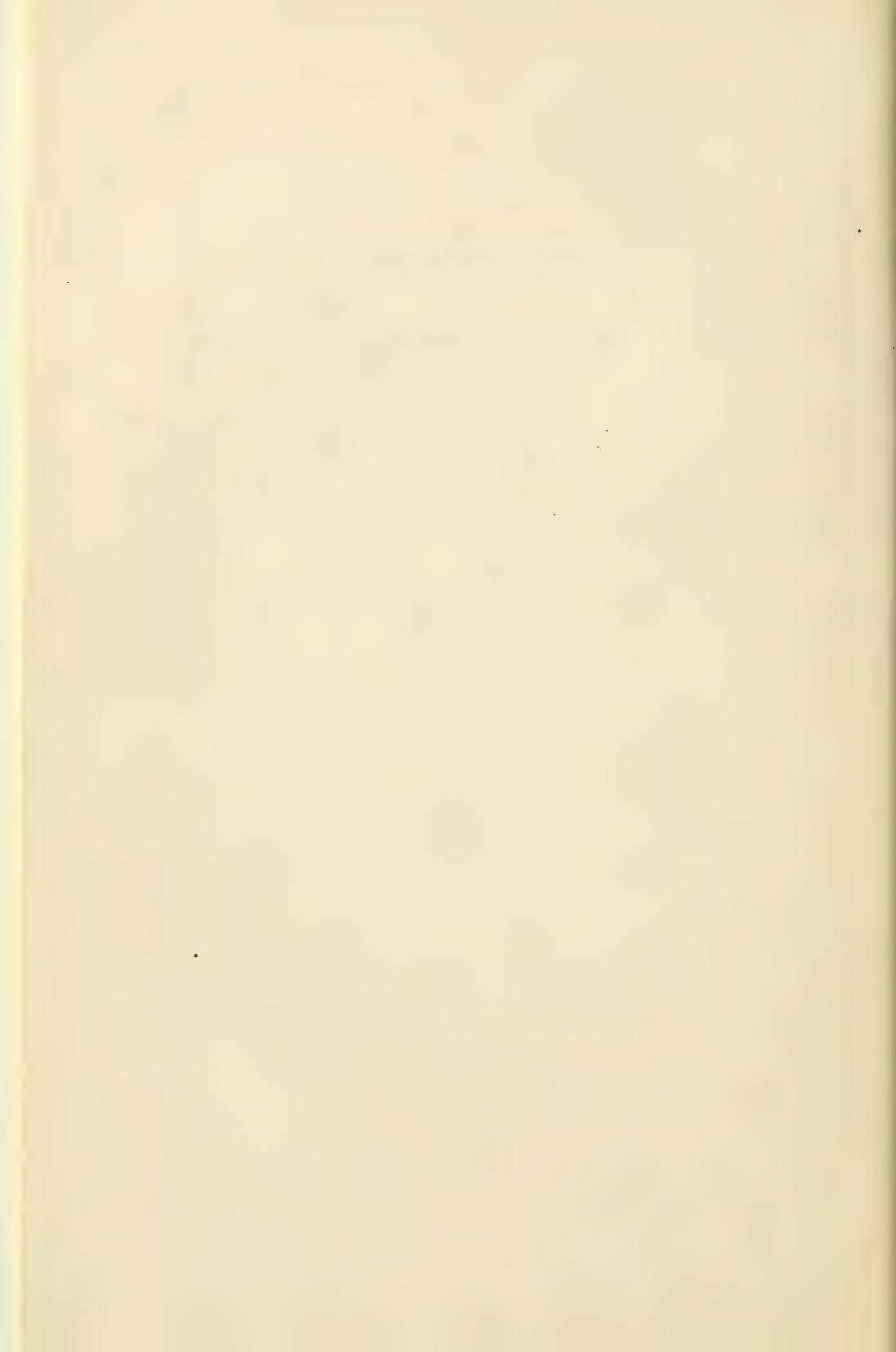
IS GRATEFULLY AND RESPECTFULLY DEDICATED, BY PERMISSION,
TO PERPETUATE THE MEMORY OF THE GRACIOUS VISIT, OF

His Royal Highness,

By HIS MOST FAITHFUL AND OBLIGED SERVANT.

ARDASEER FRAMJEE MOOS.

Bombay, 8th June 1871.

તીજા યો.

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરીનું પહેલું પુસ્તક વાંચનારાઓની મેલામાં રજુ કરતાં થયા આ ગ્રંથ વીરો થોડા રાખેદો કહી જાણવાની ગ્રંથકર્તા રજા લીધે છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ ની આખરીમાં આ પુસ્તકનો માયે ભાગ છપાવી બહેર પાડવાને તકબાર કરેલો હતો. પણ આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીજો તે વખતે તકબાર નહીં હોવાથી અને મી. વીનસેટ બુક્સ, ડે ઍડ સન્સ નામના હંગલંડમાંના પ્રખ્યાત છાપનારાઓને આ કામ સોંપેલું હતું તેમને કોઈ તરેની અગતની ખાનગી શેકાણુ થઈ પડ્યાથી ૧૮૬૬ ના સાલની સરખાત મુઘી, તેઓ આ કામ હાતમાં નહીં લઈ શક્યા હતા. આ સાલથી જે કહાણુ દીવસો મુંબઈ શેહેર ઉપર ચુલ્લરી ગયા છે, તે વખતમાં આ પુસ્તક બાહેર પાડવાને નાદુરસ્ત વારીને, આ કામ થોડા વખત મુઘી પડતું નાખીયું હતું, અને આ પુસ્તક જલદીથી બાહેર પડશે આવી કામગીરી તરેની ઉમેદ ગ્રંથકર્તાને મુદલ રેહી નહીં હતી.

પાયુ, ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આપણી બખતાવર માહારાણીના સાહાબના આ-લકેડનું આ દેરામાં આકસ આવતું થયે આવી બખર સાંભળીયાથી, ગ્રંથકર્તાના દીલમાં ઉમેદનું એક કીરાણુ પાછું ઉત્પન્ન થયું. આ પડતું નાખેલું કામ તુરત પાછું હાતમાં લીધું અને સાહાબના આલકેડના આપણી મુંબઈ શેહેરમાં આ-વીજવાની એક સાદગારી રાખવાને, આ પુસ્તક તે તામવરને પરવાનગીથી, અરપણુ કરવાનો હયાવ કીધો. આ બાબદ વીરો સાહાબના ઉપર જે કાગળ લખીયું હતું અને તેનો જે જવાબ આવીયો હતો, તે આ પુસ્તકમાં બહેર કરીયો છે. સાહાબના જવાબથી, આ પુસ્તક પુરું કરવાને એક સારી ઉલ્લસ મળી હતી.

મુસાફરીનો અહેવાલ જે આગળ લખી રાખેલો હતો, તેમાં ૧૮૬૪ થી તે ૧૮૭૦ મુઘી જે છ વરસનો અંતર પડ્યો હતો, તેટલા વખતમાં આ પુસ્તકમાં બખાબની કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર થઈ ગયો હતો, તે સમગી પાછી તપાસીને ફેરવી હતી, અને બરાબર બોલીએ તો આ પુસ્તક ૧૮૭૦ ના સાલમાં જાણે પાછું નવું લખાઈ હોય એવી રીતે તે કરીને લખીયું છે.

ગ્રંથકર્તાએ, મુસાફરીનો અહેવાલ વાંચનારને એકવારતા મુઆફક પસંદ પડે તો થઈ પડે, એવી રીતે લખીયા છે. મુસાફરીમાં જેની કંઈ જોયું છે, તેનો અહેવાલ અમસથો હુજો અને દોરેડો નથી લખીયા, પણ જેની ચીજો અને બાબતો જોવામાં આવતી ગઈ છે, તે દરેકની ઉપર વીચાર કરીને, તેમનું બયાન વાંચનારનાં મન ઉપર અસર કરે એટલા સારૂ, તેમને, મુંબઈની તેવી ચીજો અને બાબતો સાથે સરખાવી છે, જેથી એવું પરીણામ નીપજવાની ઉમેદ છે. કે વાંચનારોને પરદેશની જુદી જુદી હાલત સાથે પોતપોતાની હાલતની સરખામણી કરતાં કોણની હાલત બેહતર છે તે પીછાનવાને સારીપેઠે બની આવશે.

આ પુસ્તકમાંની કેટલીક બાબતો હંમેશા તરજુમો આપીયો છે. તેનું કારણ એટલું જ છે, જે શાહાબદાને આ પુસ્તક અરપણુ કરીયું છે, તે નામવરને તથા હંમેશા વાંચનારાએ જોવાને બની આવે છે આ પુસ્તકમાં શું શું બાબતો આવી છે અને તે વીરો દેશી ભાશાની લઠણે કેવું લખાણ થયું છે.

આ પેલેલું પુસ્તક નજીક ૪૦૦) સફા ઉપરનું થઈ ગયાથી, મુસાફરીનો ખીજો વધારે અગતો અને રસીલો ભાગ, આમાં સમાઈ શકાયો નથી તેથી ગ્રંથકર્તા ખચીત દીલગીર છે. તેની સાથે આ ખીજો ભાગ છાપી જાહેર પાડવાને ખચગી બાબતમાં ગ્રંથકર્તાની હીમત આત્રી નથી આ વાત છુપાવાની જરૂર નથી, પણ જો આ પેલેલાં પુસ્તકને સરકાર તરફથી તથા લોક તરફથી પુરો આશરો મળીયો તો ખીજું પુસ્તક થોડા વખતમાં તઈયાર થઈ બાહેર પાડી શકારો.

છેલું ગ્રંથકર્તા સઘળી નમંતાઈથી ઉમેદ રાખે છે કે આ પુસ્તક જે નામવર શાહાબદાને અરપણુ કરીયું છે તેમને તથા સઘળાં વાંચનારાએ પસંદ પડતું થશે અને તેમના બોલિણા આશરોને લાયકનું માલુમ પડશે.

અરદેસર શરામજી મુસ.

મુંબઈ, તારીખ ૮ જુન ૧૮૭૧.

P R E F A C E .

In submitting the First Volume of "Travels in India" to the public, the Author wishes to make a few remarks in reference to the work.

A great portion of the Journal was ready for publication at the end of the year 1864. But the plates intended to illustrate the work, which were entrusted to Messrs. Vincent Brooks Day and Sons, photographers and printers in England, were then not ready, and, as the attention of these distinguished printers had then been very much occupied in some important private affairs of their own, they were not able to take the work in hand until the beginning of 1866. That year brought on Bombay such a fearful monetary crash that it was not considered advisable to bring out the work at such an unsuitable time. The Author, considering the prospects so unfavourable, set aside the publication of the work, as hopeless for some time.

In the year 1870, however, authentic news arrived in Bombay that one of the sons of our most beloved and gracious Queen, His Royal Highness Prince Alfred, was graciously allowed by Her Majesty to pay a visit to this country (India), and in this tour, His Royal Highness having condescended to come to Bombay, a ray of hope once more glimmered in the heart of the author. The work was at once resumed, and it was resolved to dedicate it, with permission, to His Royal Highness. A letter addressed to, and the

reply received from, His Royal Highness on the subject of dedication, are herewith published. The favourable reply of His Royal Highness gave an additional stimulus to the early completion of the work.

The portion of the Journal which was ready for publication at the end of the year 1864 had to be revised, as an interval of nearly six years had elapsed, during which period many facts and circumstances narrated in the Journal had materially changed. In the revision, therefore, in the year 1870, the whole work, properly speaking, was re-written from the commencement.

The Journal has been written as a narrative. Descriptions of various places, events, objects, and habits of the people, which presented themselves in the tour, are related not merely in a dry manner, but have been maturely pondered over; and, with a view to make them interesting and impressive, comparisons are made between them and similar events, objects, and habits of the people of Bombay, in order that the readers may be able to know their respective positions by these comparisons, and decide on which side the elements of excellence preponderate.

It is needless to mention that the translation into English of some of the chief passages in the work, given herewith, is with the object of acquainting His Royal Highness the Duke, as well as the English-reading community, with the nature of the contents of the work, and the manner in which it has been written. The translation, though not very close, is nevertheless as faithful a version of the original as the idiom of the language permits, without aiming either at elegance of style or conforming it to the English mode of thinking.

The author sincerely regrets he is not able to insert the more interesting portion of the Travels in the first volume, as it already contains upwards of 400 pages. At the same time, he does not conceal his own pecuniary inability to publish the second volume

together with this. But he hopes to do so early should the first receive liberal support from Government and the public.

In conclusion, the author humbly trusts that his efforts will meet the approbation of His Royal Highness the Duke and of the public, and prove worthy of their liberal support.

ARDASEER FRAMJEE MOOS.

Bombay, 8th June 1871.

To

HIS ROYAL HIGHNESS

PRINCE ALFRED ERNEST ALBERT,

THE DUKE OF EDINBURGH, DUKE OF SAXONY, EARL OF
KENT AND EARL OF ULSTER, PRINCE OF COBURG AND
GOTHA, K.G., K.T., G.C.M.G., G.C.S.I., P. C., R.N.

MAY IT PLEASE YOUR ROYAL HIGHNESS,

It is with deepest feelings of loyalty and respect towards our good and gracious Queen, your Royal Mother, as well as towards yourself, on the occasion of your visit to India, that I venture to approach to express my sense of respect I owe to your Royal Highness.

To show how Natives of this country appreciate your coming, I, as a member of the Native Community of this place, with the object of keeping amongst us a lasting remembrance of your gracious visit, humbly and respectfully beg that you would be pleased to confer on me the honour to permit me to dedicate my work entitled "Travels in India" to your Royal Highness.

I have written this work in the Gujarati language especially for the Natives of this country, its Princes, Chiefs, and others, with the object of creating among them a desire to travel abroad and improve their experience, holding before them the excellent example set by your Royal Highness and all your Royal Family.

The book will be illustrated by numerous chromolithographs, now being printed in England, copied from photographs of various places, sites, and buildings visited by the Author during his travels in India, and it is presumed that almost all these places may very probably have been visited by your Royal Highness.

A small collection of these lithographs is bound up in an Album which I beg most respectfully to submit for inspection and approval, and which, if agreeable to your Royal Highness, I would further beg you would do me the honour to accept as an humble tribute of loyalty and esteem from the Author.

I sincerely hope your Royal Highness will pardon the liberty I have taken in intruding thus upon your valuable time.

I have the honour to be,

Your Royal Highness's most obedient Servant,

ARDASEER FRAMJEE MOOS,

Justice of the Peace.

Bombay, 15th March 1870.

PARELL, BOMBAY,

18th March 1870.

SIR,—I am directed by the Duke of Edinburgh to acknowledge the receipt of your letter of the 15th March, and also to inform you that His Royal Highness willingly consents to the request you have made, to be permitted to dedicate your work "Travels in India" to him.

His Royal Highness desires me further to thank you for the collection of lithographs that you have presented to him, and wishes me to say that he sincerely hopes that your book, which they are intended to illustrate, may realise the excellent object for which you have written it.

I have the honour to be,

Sir,

Your obedient Servant,

(Signed) ARTHUR P. HAIG,

Equerry in Waiting.

ARDASEER FRAMJEE MOOS, Esq., J.P.

Forwarded by S. V. FITZGERALD,

Private Secretary, H. E. the Governor.

સાંકળિયું.

	પાનું.
મુસાફરીની અંગત, તે કેમ કરવી.....	૧
શાહાબદા આલખેડનું આ દેશમાં આવવું	૨
શાહાબદાને આ પુસ્તકનું અરપણ	૪
ઈંગ્લેન્ડ સરકારના રેસીડેન્સીનું હમેશા દેશી રાબડા સાથે કરવું—તેનો ખુલાસો.	૫
મુસાફરીની દક્ષિ હિલ્લેન થવાના કારણ, એમાં આગેવાની કરનાર ઘટસ્થ ...	૬
મુંબઈથી પુણા અને શોલાપોર.....	૮
૭. આઈ. પી. રેલવેના આગલાં ખર્ચાની રીતના ઉપર તે વખતે થોડા	
રમુજ દેખાવ.....	૧૦
પુણાની થંડી, તે સોસવાના ઉપાય.....	૧૨
પુણા છોડ્યા પછી રેલવેની આસપાસની જમીનનો દેખાવ	૧૩
શોલાપોર શેહેર, તેનો દેખાવ, વસ્તી, રોજગાર અને હાલત.....	૧૬
શોલાપોરથી નલદુર્ગ, બલદની યાત્રાએ ઉપર ચલી ગાડીવાળાઓની	
લુચ્ચાર્ધ	૨૦
નલદુર્ગનો કાલો—બોરી નદી, તેની અંદરનો પાનીમહેલ	૨૧
પાનીમહેલ અંદરની રચના, આગલા તબાઓની આશમગાહ અને મોજ	
મજાહ મારવાનો એક છુપો મકાન તેનો અહેવાલ.....	૨૬
નલદુર્ગ કિલ્લાના ખાલ પુરજો.....	૩૨
નલદુર્ગથી સીકંદ્રાબાદ વચેના મથકોની ટીપ	૩૬
ઉમરગામ—નિર્લજ ગુરતીનું એક દેહરું.....	૪૫
મંથાલના મુસાફરી બંગલે પોહોંચવું—મંથાલનું માખણ, દહી, દુધ—	
મંથાલના પેશદીયાનો સીતાર.....	૪૬

પાનું.

- પ્રાચિનકાળની બાબતો વીરોની શોધ ઉપર ડાકતર ભાઉ દાજીની ઉલટ
તથા પુઝપરજી. મંથાલનું જંગલ—જંગલી વાંદરા—અંબીલ કુંડનું પુરાણું
દેહેરું—તીહાં પડેલી પુરાણી મુરતી એા ૩૮
- ઉમતાપુરનાં જીનાં દેહેરાં—મુરતી એા—તીહાંના એાલીયા ખેડુતો—સેરડી
હુટવાનો હક ૪૦
- મંથાલથી કલ્યાણી રોહેર..... ૪૧
- ખીણમાંથી ખીકટ રસ્તે પસાર થતાં ગાડીમાં બાધેલા આંચકાની માલ
—હમારા એક દોસ્તના થયેલા હાલ..... ૪૨
- લાલ પાણીના સરોવર—કલ્યાણી રોહેરની પાધર—હજારો વીખરાઈ
પડેલી મુરતી એા—તીહાંના નવાખરે હમારે વીરો પડેલી ખખર
—હમારો પેગામ—તેનો જવાબ ૪૩
- રાત્રે ઉતારો કરવાને મળેલી જગા—ધાસ, દાણો, લાકડાં—રાત્રે હમારા
કેટલાકનો થયેલો રકાસ..... ૪૬
- કલ્યાણી રોહેરનો પરીહીયાનો દેખાવ—સહવારે રોહેરમાં ફરવા
નીકલવું—ટેકરી ઉપરથી કિલ્લો જોતાં થયેલા ઘબરાટ અને રમુજ... ૪૭
- કલ્યાણી રોહેરની અંદરનો દેખાવ—લોકની હાલત..... ૫૨
- કલ્યાણી રોહેરની જીમા મસજીદ—તીહાંના લોકસાથે થયેલી તકરાર—
તેમની ઇંચેજ સરકાર તરફ ગેર સમજુતી—ઇંચેજ સરકારના
અદલ રાજ અને બલી નેમ વીરો હમારે કરેલો બાલાસો..... ૫૩
- . કલ્યાણી રોહેરની પશ્ચીમ તરફ ઉજડ પડેલાં દેહેરાં—મુરતીઓ—
હીયાંથી પાછું ફરતાં રસ્તામાં ખીજવાર બોગવેલી સંકટ, અને
બનેલો રકાસ..... ૫૭
- કુમકુલી—ખજુરાંનું જામરું વન—પારસી માખેદોને લાયકની જગા..... ૬૦
- સદાસીવપેઠ—એક ખેડુતની જીવારની ખલીમાં લાગેલી આગ—કીસમત
વીરો તેમની શીલસુફી..... ૬૧

માનું.

- તંદીકંદી—જુદરતી તલાવોની રાતની શોભા—તેમાંથી થતી બે કાલની
 ખેતી—ખજુરાનું જળરૂં એક બીજું વન—ખજુરાં ઉપર ચઢવાની
 રીત—હીયાંનાં તાડીયાં..... ૧૨
- પટનચેર—શેઠ પંચકાની પેટ્ટીવાળા ફેટલાક ભાઈએનાં અને નીઝામ
 હેદરાબાદના દસ્તુરજી સાહેબનું હમારી સુલાકાતે હીયાં આવતું..... ૧૪
- હેદરાબાદ—હસનસાગર અને મુસી નદી—શેઠ આપુજી વીકાજી મેદરજીનાં
 મકાનઉપર ફરેલો ઉતારો, શેઠ આપુજીએ ફરેલી મેદમાન-
 દારી—નીઝામ સરકાર સાથે વીકાજીના આત્મકાવનો લાંબો
 મુદતનો સંબંધ..... ૧૫
- ,, ગ્રંથકર્તાનાં મરણની બાદી ખબર મુંબઈમાં ફેલાયેલી તેવીરી
 હેદરાબાદ આવેલાં પત્રોથી ખબર પડવી..... ૧૭
- ,, દંત્રેજી રેસીડેન્ટનો મેદલ..... ૧૮
- ,, આગલા વખતના એક રેસીડેન્ટે, નીઝામ પાસેથી મેદલ બાંધ-
 વાને થોડીક જગા માંગતી વેળા બનેલો એક રમુજીએહ-
 વાલ—દેશી રાજાઓની અકલનો નમુનો..... ૨૧
- ,, રેસીડેન્ટનો મેદલ—સીકંદ્રાબાદથી ત્રામલગીરી—હીયાંની બા-
 ડુતી ગાડીના જુબક ફોચમેનો—ત્રામલગીરીમાં નીઝામના
 ખરચે બંધાયેલી મુંદર મેદલ જેવી હાસપીતલો..... ૨૪
- ,, ગોલકંડાની કબરો જોવા જવાતે પાછલી રાતની તૈયારી—આ
 વખતે હાથી ઉપર બેસી વેળા બનેલો એક ભારી રમુજી
 બનાવ—હાથી ઉપર પેટલવેલેલા બેસનારને એક મારવાની ૨૮
- ,, ગોલકંડાના ફેટલાક મકબરાનું બચાવ..... ૨૯
- ,, હાથીની સ્વારી ઉપરથી જોયેલો હેદરાબાદ શહેરની અંદરનો
 દેખાવ, લોકના ઘરમાં માળ ઉપર બારીવાટે ધુસી જવાની
 રીત, હાથી ઉપર બેસનારને સંભાળ રાખવાની બીજી
 રીતવાળી..... ૩૪

- હેદરાબાદ—દરબારી મુલાકાતના રવૈયા, મુલાકાત વખતનો પોશાક—સર
સાલારજંગના મેહેલમાં દાખલ થતાં આસપાસના તમાસ-
ગીરિએ હમારે સાર મરિલી ડફાંસ..... ૮૬
- ,, સર સાલારજંગનો મેહેલ—આયના મેહેલ—પીવાલી મેહેલ—
મ્યુઝીયમ—બારાદારીનો મેહેલ ૮૮
- ,, સર સાલારજંગ સાથની મુલાકાત—નવાબ સાહેબનો દીલખુરા
તાઝીમ તવાબે—તેની બાહોશી, અરસપરસ થયલી નવા-
જીશી ૯૨
- ,, એક ઊમરાવને તીહાંનાં લગનના સાજનનો બેવા લાયક દેખાવ ૯૫
- ,, સિકંદ્રાબાદમાં રોડ પંથકીની પેહેડીએ હમને આપેલી મેજબાની
—મીજલસનો મેલાવડો—ખાણાની ટેબલોની ગોઠવણ,
દસ્તુરજી સાહેબનું તીહાં જમવાને ખીરાજીવું..... ૯૬
- ,, ધંબારની આસણી—જમવાની સફાઈ..... ૯૮
- ,, હેદરાબાદના દસ્તુરજી સાહેબ સાથે થયલી વાતચીત—આદરોયાન
અને તીહાંના મોબેદોની દરજ ભરેલી ચાલ ચલગત ૯૯
- ,, હેદરાબાદથી રવાનગી—સાંકડાં ગાડાં—તે વખતે થયેલા ગોંધળ. ૧૦૦
- ,, હેદરાબાદની વસ્તી તથા વેપાર ૧૦૨
- હેદરાબાદથી રામરાબાદ—પુરાનુમા જંગલ—મુસાફરી બગલાઓની
ગેરસાલ હાલત—બોંયચઘાઈનાખી વાખા..... ૧૦૩
- કોટાકોટાથી પેથેર—જમીનની અછી ખેડણી—તાલુકાઓની આબાદી... ૧૦૪
- ,, પેથેરના રાજા રામેશ્વરરાઓ ખેહારી બાધુર સાથે લીધેલી
મુલાકાત—રાજાની ચંચલાઈ અને જાહેર હીંમત—ડક્ટર
બાઉ સાથે જાતી ભેદવીરો થયેલી તકરાર—રાજાની ઘણી
જાખાનની માહિતગારી..... ૧૦૫
- જાખા નદી પાર ઉતારવાના ટોપલા—આમડાંની હેડીયો..... ૧૦૮
- પેથેરગામ અને તીહાંની તાડી ૧૧૦

માનું.

- પૌટેરથી કરનુલ--સીપાહ ઓની બેપરવાઈથી હમારી ગાડીઓનું રસ્તામાં
ભુલું પડ્યું--રાત્રે સોસવી પડેલી હેરાનગતી..... ૧૧૧
- કરનુલ રોહિર..... ૧૧૪
- નીઝામ હસ્તક બાલાઘાટ પ્રાંતોની હાલત--હંથેજ સરકારની જમાબંધી--
આ જમાબંધીની, સર સાલરજંગે પીછાનેલી ખુખી; તે દાખલ કરવામાં
વીકાજના કુટુંબીઓની નેમાયુક--હંથેજ સરકાર હસ્તક બાલાઘાટ પ્રાંતો
થયા પછી તેમની હાલત..... ૧૧૫
- કરનુલ રોહિરના આગલા રાજવંશીઓ--કરનુલ રોહિરનાં લોક--તીહાંની
જમીન--તીહાં બંધાતી નેહર--હીંદુસ્તાનની જમીન તે હંથેજ રાજના
ખજાનાનો એક અખુટ ભંડાર ૧૧૬
- કરનુલયા બગા--કરનુલનાં સુસાફરી બલદના ગાઝ--ગાઝકંડની હોરાની
ખાણનો ખોલાસો..... ૧૨૨
- બગાથી નંદીયાલ--નંદીયાલના તલાવ કીનારે મચાવેલી ગાયનની ધુમ... ૧૨૪
- નંદીયાલથી શીરવાલ, તીહાંથી આંગલમેરી, વડા કામાજની ગાડીનું અબ-
એબ રીતે ઉઠું વળું--એજ દીને એક ખીજી ગાડીનું ઉઠું વળું,
હમારાં એક માણસના માથામાં સખત જખમ પડ્યા..... ૧૨૬
- આંગલમેરીથી દુઅર--તીહાંથી રાજપટ--આ હેકાણે હમારી એક ગાડી
રાત્રે લુટવાસાર ગાડીવાળાઓએ ફરેલી યુક્તી--એક ગાડીવાળાને તેથી
બવાડેલા કોપરાંપાક--આ ગડબડમાં વધી પડેલી ગડબડ..... ૧૨૮
- પાનાર નદીમાં રાત્રે ભોગવેલું સંકટ--ગાડીનું છેક કુખી જવાપર આવ્યું
--આ વખતે ટોપલાનું એજગેખી આવી પોહોંચ્યું--રાત્રે રસ્તામાં
એકવાર ફરી ખુલાપડ્યું ૧૩૦
- ચીનોરથી કઝપા--કઝપા રોહિર..... ૧૩૨
- કઝપાથી ઉંઝમીઝા--હંઝમીઝાનું શીવનું દેહલું, નીરબજ સુરતીયો, તીહાંના
લોક સાથે થયેલી તકસર હમો ખીમતી પાદરીઓ કહ્યે એવું
તીહાંના લોકે સમજ્યું..... ૧૩૩

- ઉંઘામીઘાથી પલમપેઠા—મધરાજનો રેલવે તે વેળા ત્રીપતી સુધી ચાલુ
થયલો હતો તે વીરો હમને આ ઠેકાણે ખબર પડવી..... ૧૩૭
- પલમપેઠાથી ત્રીપતી—તીહાંથી આગગાડીએ મધરાજ પોહોંચવું—આગ-
ગાડીના રસ્તાની આસપાસની રચના—મધરાજનું દબદબા
ભરેલું સ્ટેશન..... ૧૩૮

મદ્રાસ.

- મદ્રાસ—સેઠ એદલજી દીનરાહ પાંડેના મકાનમાં કરેલો ઉતારો, સેઠ એદ-
લજીએ હમારી કરેલી અઘી બરદાસ્ત, બ્લાકગ્રાઉન, તીહાંની
હવા, વાસ, રસ્તા, ગરો. બ્લાકગ્રાઉનની ધમારતો—
યુરેશીયન લોકની વસ્તી, તેમની સંસારી હાલત—બ્લાક-
ગ્રાઉનમાં આવેલી જુદી જુદી જગા, ધમારતો, આફ્રીસો... ૧૩૯
- „ મદ્રાસનો આગબગીચાવાળો ભાગ, વીસરામવાડી..... ૧૪૨
- મદ્રાસના જાહેર મકાનોની વીગત.
- „ પીપલ્સ પાર્ક (પીપલ્સ પાર્કનું સાધણ પાનું ૧૯૨) ગુજરબજાર. ૧૪૪
- „ મદ્રાસનું ફરવા હરવાનું મેદાન—પીવાનું પાણી, ગીંડી તે ગવર-
નરના રહેવાનાં મકાનની જગો..... ૧૪૫
- „ જનરલ નીલ, તથા સર ટામસ મનરોનાં આવલાં—મદ્રાસની
યુરોપ શાપ સાથે મુંબઈની એવી શાપો તથા દેશી પેહેડીઓનો
મુકાબલો—યુરોપીયન અને દેશી વેપારી તથા ધંધાદારી-
ઓનો મુકાબલો..... ૧૪૭
- મદ્રાસની સરત—આ દીવરો તાડી ઉપર જાઓ મારો—ભાડુતી ગાડીયો,
સીધ્ધમપો—ઝટકો ૧૫૨
- મદ્રાસનો ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ કીલ્લો, દીવાદાંડી ૧૫૫
- મદ્રાસનાં બારાં ઉપરનો લોહાનો ધક્રો—ધક્રા ઉપરની યારીયો—કાટમારન
નામના દોરડાંથી સીવેલા નાહાનાં ઢોઠીયા ૧૫૭

પાનું.

મદ્રાસની માટી બળર—મુંબઈની આગલી અને દુવડાંની મારફતે મથે
કરેલો મુકાબલો—મદ્રાસના બીજાં દેશી બળરો—ચામાસામાં તેમ-
ની હાલત—કેટલાં બળર—દુકાનો ઉપર ઘાણું કરીને સ્ત્રીઓનું
ખીરાજીવું ૧૧૭

મદ્રાસની નીશાળો તથા ધરમખાતાં—પાચપા રકુલ—ફેડ-ઈન-નીડ સોસાયટી
—લેડીસ વર્કશોપ—ધી લાઇંગ-ઈન-હાસપીટલ—મેગરેલન
અશાઈલમ—અનીતાનો માર્ગે ઓડી નીતી માર્ગે પદકતાર સ્ત્રીઓની
બરદાસ્ત કરતાર અને તેમને ધંધે રોજગારે લગાડનારાં ધરમખાતાં
—આવાં ખાતાંઓની મુંબઈ રોહિરમાં જરૂર—ચેપીરોગનાં ખાતાં
વીરો વીચાર—આં ખાતાં પાછળનો ખર્ચ કોણે લોકની ઉપર પડે
સજવાર છે—ચેપી રોગના ખાતાં સાથે જનાકારીથી ઉત્પન્ન થતાં
ખાળેશોના છવનો અચાવ કરવાના ખાતાંનો મુકાબલો—આવાં
છેલાં ખાતાંની મુંબઈમાં જરૂર ૧૧૨

મદ્રાસની ઉદ્યોગ તથા કળા હુનર શાળા—ગ્રકટર હંટરની આ ખાતાં પાછળ
જખરી મેહનત અને હલટ—પ્લાસટર આવ પારીસ મટોડીના
બનાવેલાં પુતલાં—દેશીઓના ચોક પુરવાના નમુના—ફોટોગ્રાફી
અને હાતથી ચીત્રો પાડવાનો હુનર—આ હુનર શીખવાને લાગેલાં
દેશીઓ ૧૧૮

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન તથા સરકારી બાગ, (એનું સાધન પાને ૧૧૭ મે) ૧૭૦
મદ્રાસનાં ખીરતી ધર્મના દેવલો—સેંટ મથાયસનું દેવલ—તેની અંદર કરેલી
રચના, ચોખા અને ડેકાણે ડેકાણે કોનેલી તસીહતો—આવાં મકાનો
મુસાફરોને જોવાની અગત—એમાંથી જણાવી દેશ દેશીઓના
સંસાર વેહવારની રીતભાંત તથા નીતી વીચાર ૧૭૧

મદ્રાસના યુરોપીયન બેડે લોકોને મેજખાતાંનો મકાન—યુરોપીયન લોકોનો
કુલખ હૈસ—હીવાના હમામખાતાં—મુંબઈમાં જાહેર હમામ-
ખાતાંઓની જરૂર ૧૭૩

- મદ્રાસ કલબ,—મુંબઈમાં દેશી કલબ અથવા મંડલીની અગત—નહી હોવાથી
 દેશી મંડલીની હાલત—મુંબઈમાં મુધારાવીશે થતા મોટા પોકાર—
 કેલવણી પામેલા દેશીઓમાં જુદાઈ એક બીજા વીરો બેદરકારપણું
 —કેટલાકોની ડામોડાલ ચાલ ચલગત—દેશી આગેવાનોથી કેલ-
 વણી પામેલાઓની જુદાઈ—આવું થવાનાં કારણો..... ૧૭૬
- મુંબઈમાં દેશી મંડલીની અગત—દેશી શેડીઆઓ કેલવણી પામેલા
 ગૃહસ્થોથી જુદાઈ રાખે છે એમાં શેડીઆઓની ભુલ—કેલવણી પામે-
 લાઓમાંથી સારા નરસાઓને પીછાનવાતા ગુણો—આવીરીતે પીછાન
 નહી પડ્યાથી શેડીઆઓ તરફથી ગુજરતી ગેરઈતસાશી—ખોજ, વગ
 અને માન ભરેલી મંડલીકેવી હોવી જોઈએ, આવી મંડલી ઉભી કરવાને
 શેડીઆઓ લાયક છે અને આ કાંમ તેઓનુંજ છે—શેડીઆઓએ
 કેલવણી પામેલા ગૃહસ્થોને પોતાની સંગતમાં રાખવાની જરૂર—આ
 બંને બાજુ વચેથી જુદાઈ નીકલીજઈ મેલાપ થવાના ઉપાય... ૧૮૧
- મદ્રાસના ગાર્ડીઓ—દેશી ખેલાડીઓને દેશીઓ તરફથી મદદની જરૂર—
 મુંબઈના નાટકોની હાલતની હાલત—આવીશ દેશીઓને એક અગત-
 ની ચેતવણી ૧૮૮
- મદ્રાસની મેડીકલ કોલેજ—મદ્રાસનો પીપલ્સ પાર્ટી (સંધણ પાને ૧૪૪થી)... ૧૯૨
- મદ્રાસ—મહાબળીપુરમ—ટંકશાળ—વેધશાળા ૧૯૩
- મદ્રાસમાં માઆપ વગરનાં છોકરા છોકરીઓ સાર લશકરી ધર્મખાતાં—
 આવાં ખાતાં પાછળ દરજ્જાવાળી યુરોપીઅત ભલી બાનુઓની મદદ
 —આ ઉપરથી મુંબઈની દેશી ભલી બાનુઓને કરેલી અરજ
 —મોટાં માહાભારત કામે પારપાડવાને દેશી આગેવાનોની મદદની
 જરૂર—આ વીરો જીવતી સામેલીઓ—મુંબઈમાં સ્કીકેલવણીનું
 મહાભારત કામ ત્રણ શેડીઆઓની મદદથી થયું કે એપલા કેળ-
 વણી પામેલાઓએજ કીધું? પારશીઓના વારસા હીસા અને
 લગન તલાક સંબંધી જે ધારા મળ્યાછે તે કોણની મદદથી, શેડી-
 આઓની કે એપલા કેલવણી પામેલાઓની?..... ૧૯૫

પાનું.

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન (સાંધણ પાને ૧૦૦થી). મદ્રાસને લગતી તમામ માહત્તી-

એનો એક જોવાલાયક સંગ્રહ—પુસ્તકખાનું ૧૬૭

મદ્રાસના બારાનું જાણે તોડાત, એ રીમરોનું તેમાં જોવામાનું—આવાં

તોડાતમાં હમે સધળા એકાએક આવીપડ્યાથી હમે સધળાનું

અજલની અણીગિપર આવી બંચીજવું—હમારા એક મીત્રનો

અકસ્માત ડુબીજતાં ખોદાની મેહરવાનીથી થયેલો બંચાવ..... ૧૯૯

મદ્રાસની કેટલીક ખાવા પીવાની જીનસો—દેશી લોકનો પોશાક ૨૦૨

મદ્રાસના રામાનુજનાર્ય, બરા ધર્મજનુની આદમણો—વૈષ્ણવ આદમણોનું

ખીજ પંથના આદમણો તરફ ધાતકીપણું, અદેખાઈ, વેરભાવ—

આવીશે હમાએ જોયેલો તથા હમારી ઉપર બનેલો દાખલો ૨૦૪

મદ્રાસના કેટલાક કુવામાંથી પાણી કાઢાડવાની એક અજલી રીત—આ દક્ષિના-

કાના તાડ, નાગમ્મરી, ખજુરાં..... ૨૦૬

મદ્રાસથી રીમરમાં કલકત્તે, રીમર ઉપર પોંદોંચ્યા પછીની હમે સધળાની

હાલત—વાહાણુ લાગાથી થતી બેચેની—નહી લાગાથી ભોગવાની

મજાહ—કલકત્તાની ખાડી આગળ આવી પોંદોંચવું; રેતીનું મથક—

પાઈલટનું હીયાથી રીમરપર આવવું, પાઈલટથી કલકત્તાની તાજી

ખખર મળતી અથવા નહી મળતી..... ૨૦૯

કલકત્તાનો દુરથી દેખાતો કીનારો—સાગર ટાપુઓ—હિંચાં આગલા વખતમાં

થતી હીંદુઓની એક ધાતકી ક્રીયા—લખો બાલકોના જીવનો નાશ. ૨૧૨

કલકત્તાના મહવા અને મચ્છીમાર ડોલીઓ—આ લોકનો આપણા મુંબઈના

ડોલીઓ સાથે સુકાબેલો—કેડગીરીથી રીમરપર આવતી વક્રબોટ,

તેમાંથી મળતા કલકત્તાના તાજા સમાચાર—કાકાકાલીની દીવાદાંડી

—કેડગીરીની પોસ્ટ આફીસ—કીચલનું મથક—સુંદરબંદની

જમીન, તેની આગલા વખતની હાલત—પોર્ટ કાન્નિંગ—રંગાકુલાનું

જંગલ—કહી—ડાયમંડ હારખર, જકાતને લગતા અમળદારનું

હીયાંથી રીમર ઉપર આવવું ૨૧૩

કલકત્તા, જેમ્સ એન્ડ મેરીનું મથક, આડીનો સહથી ધારતી બરેલો ભાગ—
 બે ખીજી નદીઓનું આ ડેકાથાડિપર મળવું—ડેકાણે ડેકાણે દેખાતા
 મહવા, હોડીઓ—ફલકા તથા મથાપાર ગામો—ફોર્ટ ગ્લાસ્ટરનું
 મથક—બજબજનો કીલ્લો—આ કીલ્લો જીતવાવીરો ઈ. સ. ૧૭૯૬-
 ના સાલમાં બનેલો એક ઘણોજ રમુજી અહેવાલ ૨૧૬

કલકત્તા, મલીકલ મથક—ઈંગ્લેન્ડે અને વલંદાલોકની આ ડેકાણે આગળ
 થયેલી દરીયાઈ લડાઈ—ખીજી મથકો, છેલું, ગારડનરીચનું રલીયા-
 મણું મથક—કલકત્તા રોહરની છેક નજીક આવી પુગવું—મીરાપ
 કાજેજની મુંદર ઈમારત, કલકત્તાની બોટાનીકલ ગારડનનો હાયાંથી
 દેખાતો દુરનો દેખાવ ૨૨૨

કલકત્તા રોહરનો કીનારો—હિતારનું મથક—દોસ્ત આશનાઓ સાથે થયેલો
 મેલાપ—ગાડીમાં બેસી રોહરમાં દાખલ થવું—કલકત્તાના બોર—
 મેલેજલેવી ઈમારતોની રચના, ચૌરંગીનો રસ્તો—કલકત્તાના વેપાર-
 વણજની હુમધામના ડેકાણાં, તેમની હદ ૨૨૪

કલકત્તા—ધરમતોલાનો માહેલા—દેશી વેપારીઓની પેઢીઓનું મથક—
 કામાજીની પેઢી—આ માહેલાની ગલીઓ, મછરખાનું ૨૨૮

કલકત્તા—ધરમતોલાથી કાસીપાર—કલકત્તાની ગીચ વસતીની વેહેચણી—
 બહેર ઈમારતો—રસ્તે સાતનારાઓને બાજુએ ખીસીજવા ગાડી-
 હાંકનારોના ચેતવણી આપવાના પોકારો, રસ્તામાં બરોબર બાજુએ
 ચાલવાના કાયદા કરવાની મુંબઈમાં જરૂર ૨૨૯

કલકત્તા—કાસીપોર એક હવાવાળી જગ્યાનું મકાન, બંગલા ઉપરથી રોજે બેચલો
 નદીનો દેખાવ ૨૩૧

કલકત્તાના કુલપાન તથા મેવાનો વારસીક મેલો—રોક માણેકજી રસ્તમજી
 બનાજી સાથે થયેલી મેલાકાત—હમારી મેહમાનદારી કરવાની
 તેમની આચરા—એશીયાટીક સોસાઈટીનું મુખીયમ તથા પુસ્તક
 ખાનું ૨૩૩

પાનું.

કલકત્તાના મોહોરા ઝંપેરીની દુકાન—કલકત્તાની નદીમાં તરતી માંછલી તથા
મુઠ્ઠાં—બાબુ શામચરણ મત્તીકનો એવન શાંકસનો અગીચા—જુવાન
બાબુઓની બાથ પીણાની વચણ..... ૨૩૯

કલકત્તા—બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મત્તીકનો બાગ બગીચા—જોવાળેય પુતલાં તથા
જીવતાં અને ૩ ભરેલાં પક્ષીઓનો એક અછો સંગ્રહ ૨૪૦

કલકત્તામાં થેક મોયુકજી રેન્ડમજી બનાજીએ કરેલી પેરાગાયત તથા અર-
દારત, તેવાણી એક ગ્રહાય તરીકેની લાયકી, મીલનચારી, અને
ખુશ સ્વભાવ—મી. આપકાર વેપારી સાથે થયેલી મોલાકાત—
કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ સાથે થયેલી હમારી મુલાકાત—કલ-
કત્તાના પારસી વેપારીઓ વીશે વીચાર—તેમનો હિદયિય, હીમત,
સંસારી હાલત, કુટુંબ સાથે રહેવાની જરૂર ૨૪૧

કલકત્તાના ભાકુતી ગાડીવાળા, ખરા જુવાણા—હમારી ઉપર યુત્તરેલા એક
અહેવાલ—ફ્રીમસોનની લાડલ—પ્રેસીડેનસી કલેજ ૨૪૨

કલકત્તાના પારસી વેપારીઓએ હમને આપેલી જીઆકત, દેશી નાચ ૨૪૩

કલકત્તાનો સરકારી મેહલ, તેની રચના, મેહલના બુલંદ દરવાજાઉપરનું એક
જખરા સીંહનું બાવલું, તે બાવલાંની ખુબી ૨૪૪

ખીનારસના રાજ સર દેવ નાચુમીંગ સાથે થયેલી એક બાનુ—રાજના
મકાનપર જઈ કરેલી મુલાકાત, રાજનું પારસીઓ વીશે સાં મત,
રાજનું અં મોહોટું દીલ, રાજના અમખુચાં મરાણી દીલગીરી
બરેલી નોધ ૨૪૦

કલકત્તાની ટેંકશાળ—સીનાબબર—તેહાં મિયાં થતાં દેશ દેશનાં લોક..... ૨૪૨

કલકત્તાનું આંક, હવા બાવાનું મેદાન—બાબુઓના પોશાક તથા બનાની
રેવાજ સાથે મુંબઈના જુવાનોના પોશાક અને બાહેરમાં કરવા-
હરવાની રીતભાંતનો મુકાબલો—મુંબઈના જુવાન રાહોપાને એક
વીચાર કરવાળેય મુચના અવધા ચેતવણી ૨૪૩

પાનું.

કલકત્તા શહેરનો સહવારનો દેખાવ—અખતીસ માંગવાનો એક કંટાળાભરેલો
રવેયો ૨૫૫

કલકત્તા,—જેલ,—એક્સચેન્જ હાલ—અશીમનાં લીલાઉત્તો અહેવાલ—આક-
ટરલોગી માન્યુમેન્ટ,—મહમદન કલેજ—મદરેશા..... ૨૫૭

કલકત્તા—પ્રહ્મો સમાજ પંથ, તેમની એક મીઝલસમાં હમારૂં હાજર થવું,
તીહાંનો અહેવાલ—પ્રહ્મો સમાજ વીશે હમારૂં આધીન મત..... ૨૫૯

હલકત્તા—ફોર્ટ બુલીયમનો કોલો—કલકત્તાનું પીવાનું પાણી—પ્રીન્સેપ્સ ઘાટ
—(પોટાનીકલ ગારડન) સરકારી માહેટો બાગ, તેની અંદરની જોવા
લાયક રચના, આખી પૃથ્વીના ઝાડપાનના નમુનાનો એક જોવાલાયક
સંગ્રહ, તીહાં આશાએશ લેવાના મકાન, બાગમાં મુકેલાં બાવલાં,
રાકસ અર્ગનું બાવલું, તેની ઉપરનો નશીએતભરેલો લેખ ૨૬૧

બેચુત ફીમેલ સ્કુલ—કલકત્તાની દેશી સ્કાકિલવણી સાથે મુંબઈની દેશી સ્ત્રી-
કેલવણીનો મુકાબલો—મુંબઈમાં સ્કાકિલવણીવીરો દેશી લોકનું હજુર
નારાજપણું—સ્કાકિલવણીમાં હજુર ખામી—કલકત્તાની જતાના
કેલવણી—કલકત્તાની કેટલીક કેલવણી પામેલી દેશી સ્ત્રીઓ,
તેમની મનરાકતી—મુંબઈની દેશી સ્ત્રીઓને આઉપરથી એક
ચેતવણી ૨૬૭

કલકત્તાના ડાકટર ડફ્ટી હમારી સાથે થયેલી મેલાકાત—ડાકટર ડફ્ટી કલક-
ત્તાના દેશી બાબુઓ વીશે મત—કેલવણી, એજ હીંદુસ્તાનના દેશી-
ઓની આંદે આબાદાનીનો પાયો છે—કેલવણીથી દેશીઓના મન-
ઉપર ઉપજતી અસર—કલકત્તાના બાબુઓની મનરાકતી વીરો ડાકટર
ડફ્ટી મત—ખાશુ પીણાની બાબદ તરફ બાબુઓની ધાસ્તી ભરેલી
વલણ—પ્રહ્મો સમાજ વીશે અત્રે ડાકટરે કરેલો ધ્યાસો,
બાબુઓની પેઠે મુંબઈના કેટલાક હીંદુઓની બાટલી તરફ ફરતી
વલણ ૨૬૯

પાનું.

કલકત્તાના પારસીલોકનું આદરીયાન—તેની આસપાસ આરતગી વધારવાની
જરૂર—કલકત્તાનો આલીપાઘાટ તે હીંદુઓના મુડાં બાલવાની જગ્યા
—આ હેકાણાંઉપર થતું નીરદયપણું અને ચાલતી બાબુઓની એક
ધાતકી રસમ—જીવતાં જીવત ગંગાનદી કીનારે આવી મરણ-
પામવાથી સ્વર્ગ મળી શકેછે, આ વીરો કેટલાક હીંદુઓના તરેવાર
વીચાર—ડાક્ટર બાઉએ એક દરદીની આ હેકાણાંઉપર કરેલી તપાસ,
અને તેનો અહેવાલ—આલીપાઘાટઉપર એક લાયક હાસપીટલ બાંધ-
વાની જરૂર તથા તે વીરો એક સુચના—પારસીઓનું દબાવું—
ઈસ્ટરન બંગાલ રેલવે સ્ટેશન ઉપરની ગયાસલાઈટ—હમો સંઘળાનું
અને થયલું તોલવજન ૨૭૧

કલકત્તા — ફ્રીયર્સ એસેમ્બલી સ્કુલ, તીહાંના નીશાળીયાઓને મળતા
ધર્મસંબંધી કેલવણી—તેની અસર—મેટકાઈ દાન—આ હમા-
રતમાં કરેલો બાગવત અને ખેતીવાડીના કામને લગતી જીતસોનો
એક ઉત્તમ સંગ્રહ ૨૭૬

કલકત્તા—માહા કાલીનું દેહેરું—પરજાતવાળાઓને અંદર જવાની મનાઈ—
કેટલેકમુઠી હમો અંદર દાખલ થઈ જોયેલા અહેવાલ—તીહાં મળેલી
કેટલીક અંતીનીબરેલી ઝાંઝો—દેહેરાંની આસપાસની રચના—
માદ્રાકાલીના ભક્તોને માસ બાવાની અને દારૂપીયાની ઘટ્ટ—કલકત્તા
શેહરના નામની ઉત્તપત્તિ ૨૭૮

કલકત્તામાં વરસાદનું પડવું—આવા હીગામમાં કલકત્તા શેહરનો દેખાવ—
કલકત્તાની મોહોટી મારકીટ—તેની અંદરની રચના ૨૮૧

કલકત્તા—બેંગ્લુરુ સોસાયટીમાં મળેલી એક જાહેર સભા,—તીહાંના અહે-
વાલ—સભાની આગેરીએ ડાક્ટર ડુએ આપેલી બાબુઓને વણ મળદની
નશીલત,—મુંબઈવાળાઓને એ ઉપરથી એક ચેતવણી ૨૮૩

પાનું.

કલકત્તાથી હૌરા રૅશન-હૌરાથી સીરામપોર—મંદરનગરથી બરદવાન—હીયાં-
 સુધી જમીન સલગ સપાટ અને ખેતીવાડીથી ભરપુર—પાનાધરથી
 રાણીગંજ—જમીનનો બદલાયજો દેખાવ—ટેકરા, ડુંગર, ખડકની
 અને પાહાડી જમીન—ખીયાખાંત જંગલ—રાણીગંજની જંગલી
 હાલત—ખાવાપીવાની જીનસની તંગી—હીયાંની એકા નામની
 બાકુતી ગાડી—હીયાંની પાલકી, હમણા, તેમનું ગાયન ૨૮૫

રાણીગંજની ઘોડસાની ખાંણ—ખાંણનો અંદર ઉતરવાનો રસ્તો—હવા અને
 રૅશનની દાખલ કરવાના માર્ગો—ખાંણ ખોદવાની રીત—અંદર કામ
 કરવારા મજૂરો—સંથાલ જાતના સ્ત્રી પુરુષ મજૂરો—જંગલી લો-
 કમાં ગાયન—કીણકુતૈયાનું નામ એકજ રીતે આખી હીંદુસ્થાનમાં
 જગેજગ પ્રસિદ્ધ થયલું—પેહેલાં પુરતકની સમાપ્તિ ૨૮૬

ચિત્રોનું સાંકળિયું.

પુસ્તક પેલેલું.

૧. હિંદુસ્થાનનો નકશો જેમાં મુગાફરીનો માર્ગ અને વલણ } અવધાની છે..... } શ્રુતિઆતમાં.	
૨. શાહાબદા આલફેડ ડ્યુક આફ એડીનબરોનું ચિત્ર.....	,,
૩. મુગાફરી ફરતાર ગૃહસ્થાનું ચિત્ર.....	પાનું ૧
૪. લાંબી મુગાફરીની બળદની ગાડી..... મધરાત.	,, ૧૨૨
૫. મધરાત રેલવેના છેડનું રેશન.....	,, ૧૩૯
૬. સર ડમસ મનશે. (કાસાનું આવલું).....	,, ૧૪૮
૭. શીગરાંમ પો ભાડુતી ઘોડાની ગાડી.....	,, ૧૫૩
૮. ઝટકો ભાડુતી બળદની ગાડી.....	,, ૧૫૪
૯. વેપરીનું દેવળ.....	,, ૧૭૧
૧૦. કુણ્ણી અને તેની આએડી.....	,, ૨૦૭
૧૧. બંગાલાની બેંક..... કલકત્તા.	,, ૨૩૦
૧૨. કલકત્તાનો કીલ્લો, ફોરટ બુલીયમનો દેખાવ.....	,, ૨૪૮
૧૩. સરકારી મેડીકલ કોલેજ.....	,, ૨૬૯
૧૪. લારડ હારડીજનું આવલું.....	,, ૨૫૦
૧૫. આફરલોની માન્યુમેંટ, કલકત્તાની લેવાદાંડી.	,, ૨૫૭
૧૬. પ્રીન્સેપ્સ ઘાટ.....	,, ૨૬૨
૧૭. ઇડન બાગમાં આસાએશ લેવાનાં મકાન.....	,, ૨૬૭
૧૮. સીનાઈ ચૌકનું દેહેરું, ઇડન બાગમાં.....	,, ૨૬૫

પુસ્તક ખીળું.

૧૯. દીલખુશા.....	૧૫૫
૨૦. મારટીનીયર.....	,,
૨૧. ગામળી નદીનો દેખાવ.....	,,

૨૨. છતર મંજુલનો નદી ઉપરથી દેખાવ.	લખનૌ.
૨૩. છતર મંજુલનો દેખાવ પસચીમ તરફથી.....	”
૨૪. છતર મંજુલ.....	”
૨૫. ખુર્રોદ મંજુલ.....	”
૨૬. ફેસર બાગનો દરવાજો.....	”
૨૭. બેઝીગાર્ડનો દરવાજો.....	”
૨૮. રેસીડેન્સી.....	”
૨૯. રેસીડેન્સી.....	”
૩૦. માયા હિમામબારાનો દરવાજો.....	”
૩૧. હોસીનાબાદનો દરવાજો.....	”
૩૨. હોસીનાબાદની કબરધા.....	”
૩૩. નદી ઉપરથી દેખાતો આગરાનો કીલ્લો.....	આગરા
૩૪. આગરાના કીલ્લામાંના મહેલ.....	”
૩૫. જહાનગીરી મહેલ.....	”
૩૬. માતી મસજીદ.....	”
૩૭. તાજનો સાંખો દેખાવ.....	”
૩૮. તાજનો નદી ઉપરથી દેખાવ.....	”
૩૯. નદીની બાજુએથી દેખાતો તાજ.....	”
૪૦. વેરાન મહેલ ઉપરથી દેખાતો તાજ.....	”
૪૧. તાજમાંની કબર ઉપર સંગેમરમરની જાલી.....	”
૪૨. કબર ઉપરના શૈનકદાર જવાહેરનાં કુલો.....	”
૪૩. કબર ઉપર શૈનકદાર જવાહેરનું ઝાડ.....	”
૪૪. તાજ મહેલ.....	”
૪૫. તાજ મહેલનો દરવાજો.....	”
૪૬. તાજના દરવાજાનો બાજુનો દેખાવ.....	”
૪૭. સીકંદરા આગળ શાહાનશાહ અકબરની કબરધા.....	”
૪૮. સીકંદરા આગળ અકબરની કબરધાની અંદરનો દેખાવ.....	”
૪૯. ફત્તેપુર સીકરીનો દરવાજો.....	”

૫૦. પીર ઝાલીયા સલીમની કબરધાનો દરવાજો..... આગરા.
૫૧. દતિમદગિદ દોલાની કબરધા ..... ”
૫૨. લાહોર દરવાજાનો મેદાન..... દીલ્લી.
૫૩. કાશમીર દરવાજો ..... ”
૫૪. મીલીમગડ અને મેદાન..... ”
૫૫. જુરમા મસજિદ..... ”
૫૬. મહમદ તખલખની કબરધા..... ”
૫૭. પ્રિયેન્દ્રશાહની લાટ..... ”
૫૮. કુતબ મીનાર..... ”
૫૯. દરવાજો તથા લોખંડી સ્થંભ..... ”
૬૦. સફદર જંગની કબરધા..... ”
૬૧. દીલ્લીનો માછ શાહાનશાહ ..... ”
૬૨. અકબરશાહ. ૧૮૩૧..... ”
૬૩. મીરજાં સલીમ માછ શાહાનો છોકરો ..... ”
૬૪. મી. ફરેજના પુત્ર સાર ફાંસી ગયેલા રામશુદીન..... ”
૬૫. બેગમ સોમબેર ..... ”
૬૬. ખુશો સાહેબની કબરધા..... ”
૬૭. મજમુદીન ઝાલીયાની કબરધા ..... ”
૬૮. પીર સલીમની કબરધા ..... ”
૬૯. હુમાયુન ખાદરશાહની કબરધા ..... ”

CONTENTS.

	PAGE.
The importance of travelling, how it should be performed	1
The Visit of His Royal Highness Prince Alfred to this City	2
Dedication of this work to the Prince	3
Practice of British Political Officers accompanying Native Princes and Chiefs in their tours or movements. The good object and reason of this practice explained	5
The origin of the Journey; the Gentleman initiating the undertaking ...	6
Bombay to Poona and Sholapoor	9
Old station of the G. I. P. Railway at Campooli; amusing episodes which followed the arrival of passenger trains at the station in those days ...	10
Cold season at Poona, means employed to sustain its effects	11
Aspect of the country along Railway lines after leaving Poona Station towards Sholapoor	14
Town of Sholapoor, its appearance, people, their condition and trade.....	16
Sholapoor to Naldroog; cunning and deceit played by bullock-train drivers at each halting-place called bullock-chowki.....	20
The Fort of Naldroog; the river Bori, the Páni Mahal, or Palace in water.	21
Construction and internal arrangement of the Páni Mahal, a concealed abode for rest and sensual enjoyment of some of the former Nawabs ...	26
Towers of the Fort of Naldroog	27
Naldroog to Secandrabad; —intermediate halting-stations, traveller's bangalows	31
Omargam, a village with a temple containing indecent sculptured images.	35
Our arrival at the Traveller's Bangalow at Manthal;—excellent milk, curd and butter of this place; mental depiction of dawn at Manthal ...	36
Dr. Bhau Daji's zeal and inquiries respecting Antiquities;—the wilder- ness of Manthal; its wild monkeys; an old temple called Ambil Koond;—broken and entire stone images scattered about the temple .	38
Old Temples at Omnapoori, stone images; ignorance of ryots respecting some of their rights under British Government; supposed right of British officials to take sugarcane by force from poor ryots' fields! ...	39
Manthal to Callianee	41
Peculiar pleasure felt in sustaining terrible shaking and jolting in tra- velling carts, while passing over a broken path in a ravine. One of our party coming to grief, producing great merriment.....	47

	PAGE
Red lakes at the environs of the Town of Callianee, thousands of stone images scattered about. Intimation of our arrival sent to the Nawab (Governor) of the Town. His reply	43
Lodging for the night given to us by the authorities of the Town ! ; grass, gram, firewood supplied to us ! ; amusing episodes of our friends at night	46
Aspect of the Town at the dawn of the day ; our early promenade in the Town. Sensational gathering of people while we were looking at the Fort from the top of a hill through telescopes, and sketching !	47
Aspect of the interior of the Town ; condition of the inhabitants	52
Jumma Masjid of the Town, discussion with the people living in it ; gross ignorance of the natives respecting toleration of religious beliefs by the British Government. Our satisfactory explanation as to the justice of the British administration and good faith towards its subjects.	53
Ruined temples on the west of Callianee ; images of gods and goddesses lying about the temples ; some more amusing episodes during our return from these ruins to our halting-place	57
Koom Koollee ; an extensive forest of date-palms ; a most delightful place for picnic entertainments for Parsee Mobeds (priests) !	60
Sadāsiva Peth ; sudden conflagration in a barn of juwaree (millet) belonging to a poor ryot ; our assistance in putting out the fire ; philosophy of the ryots about <i>fortune</i> and <i>misfortune</i>	61
Nandi Kandi.—Grand sight seen at night round natural lakes ; water of these lakes used in irrigation ; production of two crops in a year ; another very extensive forest of date-palms ; the mode of climbing up these trees ; the toddy-drinkers of this place	62
Patancherloo.—Interview at this place with some of the members of Messrs. Panthakee's firm, merchants at Secandrabad, and the High Priest of the Parsees at Nizam Hyderabad	64
Hyderabad.—Hoosensagar and the river Moosee ; our lodgings at Mr. Bapoojee Vicajee Meherjee's residence ; hospitality of Mr. Bapoojee ; long friendship and connection of Mr. Vicajee's family with the Government of His Highness the Nizam	65
Receipt of letters at Hyderabad, announcing false tidings having been spread in Bombay of the death of the author !	67
Palace of the British Resident at Hyderabad	68
Humorous account of an interview of one of the English Residents with one of the former Nizams, asking from His Highness the grant of a small plot of ground to build his residence upon ; specimen of the Nizam's intellectual capacity displayed at this interview	71

The Resident's palace ; Secandrabad to Trimalgiree ; stupid coach-men of public conveyances of this place ; palatial hospitals at Trimalgiree constructed by the Nizam's Government for British Troops	74
Very early morning preparation to visit the Tombs at Golconda ; a highly amusing episode one of our party riding an elephant for the first time in his life ; a hint or a lesson to those who ride an elephant for the first time	78
Description of some of the Tombs and Shrines	81
Hyderabad.—Internal view of the city of Hyderabad as seen from an elephant-ride ; how intrusion is effected into the houses of people through windows, from the back of elephants ; another precautionary hint to elephant-riders	84
Hyderabad.—Usages of Court interview ; dress for the occasion ; fibs uttered in our praise by idle spectators on our entrance into the Palace gate of His Excellency Sir Salar Jung	86
Hyderabad.—The palace of His Excellency ; the palace of mirrors ; the palace of porcelain cups and saucers ; museum ; the palace of twelve gates ; hunting forest of His Excellency	88
Hyderabad.—Interview with His Excellency Sir Salar Jung ; courteous and pleasant demeanour of His Excellency ; long conversation ; his intelligence of very high order ;—interchange of presents	92
Hyderabad.—His Excellency placing at our disposal his private apartments in his palace for witnessing a very interesting wedding procession, which was to pass by the palace gate, on the occasion of a marriage in a nobleman's family at Hyderabad on the evening of our visit	95
Hyderabad.—We were entertained at dinner by the firm of Messrs. Panthakee at Secandrabad ; large assemblage of friends and acquaintances ; arrangements of the dinner-tables, the High Priest of the Parsees of the place, presiding on the occasion	96
Hyderabad.—Gumbhar Dinner (Parsee religious feast) at Hyderabad ; cleanliness observed at the dinner-table	98
Hyderabad.—Conference with the High Priest of Hyderabad ; Parsee fire-temple at this place ; strict discipline and excellent deportment of the Priests of the temple	99
Hyderabad.—Departure from ; confusion and bustle on the occasion ; narrow travelling carts	100
Hyderabad.—Population and trade of the City	102
Hyderabad to Shamshabad ; delightful jungles full of game ; dilapidated condition of travellers' bangalows on the route—without any furniture, and at some places even without a piece of matting for travellers to lie down on !	103

	PAGE
Kota Kota to Pebare; excellent irrigation; flourishing condition of the Talookas between this limit	104
Pebare.—Interview with His Excellency Rameshvarrao Behári Báhádoor, the Raja of Pebare; high intelligence and public spirit of the Raja; a short smart discussion between His Excellency and our esteemed friend Dr. Bhau Daji relating to Hindu caste system; His Excellency's linguistic attainments.....	105
Floating baskets used as boats for crossing the river Krishna.....	108
The village of Poutare and its toddy!	110
Poutare to Karnool; our party falling astray at night, owing to the indifference of sepoy who acted as our guides; inconvenience and privations we had to endure on the occasion, without food and bedding, for the whole night	111
The Town of Karnool	114
Condition of Balaghaut district when under the Nizam's jurisdiction; Land Revenue system of the British Government; adoption of this excellent system by the discerning Minister of the Nizam in his own territories; assistance rendered by the members of Mr. Viccajee's family in working and carrying out the system in the dominions of the Nizam; flourishing condition of Balaghaut districts under the British rule.....	115
The Dynasty which reigned formerly over Karnool; inhabitants of Karnool; its soil; its canal for irrigation works; the soil of India, an inexhaustible treasure of the British Government	119
Karnool to Baga; travelling bullock-carts of Karnool; the right place of the so-called "Golconda diamond mines"	122
Baga to Nandiál; musical party on the margin of a lake at Nandiál ...	124
Nandiál to Shirwal; thence to Changalmerry; a sudden surprising upset of Mr. Camajee's cart; another similar accident on the same day, one of our servants wounded severely in the head	126
Changalmerry to Dooar, thence to Rajapat; intrigue and plot of our cartmen to rob our party at night; thrashing given to one of them on the occasion; misunderstanding arising out of this unfortunate event among our party	128
Danger to which we were exposed at night in crossing the Pannar river; our cart very nigh sinking; unexpected arrival of basket-boats; our party again falling astray that night from want of a proper guide.....	130
Chinore to Cuddapa; town of Cuddapa	132
Cuddapa to Ontamita; temple of Shiva at Ontamita; obscene images at the place; discussion with the people living there, they believing us to be Christian Missionaries!	133

Ontamita to Palampetá ; we were informed at this place that railway line from Madras was open up to Tripatty, hence our march from Palampetá to Tripatty ; thence by railway to Madras ; aspect of the country along the line ; splendid and imposing Madras terminus station. 100

MADRAS.

Madras ; our lodging at Mr. Edaljee Dinshaw Panday's residence in Black Town ; Mr. Edaljee's hospitality ; Black Town ; its air, smell, roads, gutters ; houses in Black Town ; Eurasian population ; their social condition ; various buildings and offices in Black Town	109
Vesurwady ; the part of Madras under garden cultivation	112
People's Park (continuation of this subject at page 192), Gujar Bazar...	111
The Promenade ; drinking water ; Gindee, the Governor's residence.....	113
Statue of General Neill, of Sir Thomas Munro ; comparison of Madras Europe-shops with those of Bombay ; of European with Native merchants and traders	147
Madras races ; large consumption of toddy on this day ; public conveyances, Shigrampo (four-wheel horse-carriage), Zatká (single-bullock two-wheel carriage)	152
Fort St. George ; the Lighthouse	153
Madras Iron pier ; cranes over the pier ; Katmaroon, small rope-sewn canoes	157
Madras big market ; this compared with the former and present Bombay markets ; Native bazars ; their condition in rains ; Cutwal bazar ; shops managed by women in Madras	160
Madras ;—Schools and Charitable Institutions ; Pachapa Schools ; Friend-in-Need Society ; Ladies' Workshop ; the Lying-in-hospital ; Magdalene Asylum, an institution established to afford refuge and protection to such females as having strayed from the path of virtue are desirous of leading a better life ; necessity for the establishment of similar institutions in Bombay ; our views relating to the department working under the Contagious Disease Act ; its Lock Hospital ; on what class of people the burden of maintaining such a department ought <i>justly</i> to fall ; Lock Hospitals compared with Foundling Hospitals, (institutions to save the lives of illegitimate children) ; necessity for establishing a Foundling Hospital in Bombay	162
Madras ;—School of Industry and Art ; Dr. Hunter's labour and zeal in the successful working of this institution ; images of plaster of Paris ; a collection of nearly 1,000 specimens of figures and various representations which are drawn on the threshold or doorsill of Native houses ; arts of photography and drawing ; Native students of these arts	166

Madras ;—Museum and Government Gardens (continuation of the latter at page 197)	170
Christian Churches ; St. Matthias' Church ; its internal arrangement, ornament, precepts and admonitions engraved on tombs in various places ; importance of visiting and observing such sacred buildings by travellers ; knowledge derived from these, of the social manners, customs, and morals of the people of different countries	171
Madras ;—The Banqueting Hall ; Club-house ; its baths ; necessity for public baths in Bombay	173
Madras ;—Necessity for a Native Club or Society in Bombay ; condition of Native society without such a social bond ; loud and tall talk about reform in Bombay ; want of unanimity among the educated class of natives ; their indifference towards one another ; want of correct principles in some of them ; alienation of the leading members of the Native community from the educated class ; causes which led to this alienation.....	176
Madras ;—Necessity for a Native Society in Bombay, continued ; errors of the Native leaders in alienating themselves from the educated class ; they do not know the good from the bad, amongst the educated class ; Injustice to the educated, from want of such discerning powers ; what kind of society it should be, which ought to possess dignity and influence, and command respect from the people ; the leading members of our Native community are quite competent to organize such a society, and it is their duty that they should ; importance of associating educated gentlemen with themselves ; remedies suggested for the removal of the causes of alienation, and for effecting a union between the two parties	181
Native jugglers of Madras ; Native artists who exhibit legerdemain feats and athletic performances deserve support and encouragement, particularly from the Native public ; character of theatrical representations and performances of the present day, in Bombay ; an important and serious warning to our countrymen on this subject	186
Madras Medical College ; People's Park (continuation from page 144) ..	192
Madras ;—Mahablipooram, or the Seven Pagodas ; the Mint ; the Observatory	193
Madras ;—Military Orphanage ; support and encouragement given by European ladies of rank and position to such institutions ; an appeal to the Native ladies of rank in Bombay on this subject ; necessity for support and encouragement from the leading members of the Native community to the educated class for the successful carrying out of works of great importance and reform ; living instances bearing testimony to	

this fact ; How did the Parsees obtain the Marriage and Divorce and Succession Acts ? was it by the aid of the Native leaders of the community, or by the effort of the educated class only ?	195
Madras Museum (continuation from page 170) ;—very interesting collection of nearly 500 species of fish ; collections of minerals, rocks, fossils, coins, weapons, arms, and instruments used by various nations, all scientifically classified and arranged by Capt. Mitchell, the Curator of the Museum, who is himself, as it were, a repository of information in natural science ; Library in the Museum	197
Gale at Madras on the evening of our embarking on the mail steamer going to Calcutta ; stranding of two steamers in the gale ; our boat overtaken in it ; narrow escape of our boat from sinking ; providential escape of one of our party from a watery grave	199
A few remarkable preparations for the table at Madras ; dress of the natives ; the Hindoo Brahmins of Madras ; a fanatic sect of them called Rámánoojácharia ; envy, revenge, and cruelty of Vyshnow Brahmins towards Brahmins of other sects ; instances of such cruelty witnessed by our party	204
A peculiar mode of drawing water from some of the wells at Madras ; the date palms, the palmyra palms, and the cocoanut palms of this place	208
Madras to Calcutta by the P. & O. Co.'s mail steamer ; condition of our party on board ; sea-sickness ; excellent enjoyment of comforts on board if not liable to sea-sickness ; reaching the Sandheads and going up the Hoogly ; coming of the pilot on board the steamer ; fresh news from Calcutta, if the pilot is communicative	209
First glimpse of the shores of Calcutta from a distance ; Saugor Islands ; cruel ceremony performed by the Hindus at this place in former times ; destruction of a hundred thousand children on this spot.....	210
Calcutta fishermen and their crafts ; comparison of Calcutta and Bombay fishermen ; boarding of Kedgerce Dák-boat or Post-Office-boat with fresh news from Calcutta ; Cowkalee Lighthouse ; Kedgerce Post Office ; Mud Point ; the Soonderbunds ; its former condition ; Port Canning ; jungle of Rangafulla ; Calpee ; Diamond Harbour ; a Custom officer boards the steamer at this place	213
Calcutta ; James and Mary Points ; the most dangerous part of the river navigation ; confluence of two other rivers at this place ; country boats and crafts are now seen scattered about in various places ; Fulta village and Miapoore station ; Fort of Gloster ; Fort of Budgebudge ; an amusing story relating to the taking of this fort in the year 1796 by the British	216

	PAGE
Calcutta ; "Malical" or "Melicholy" Point ; naval engagement between the English and the Dutch trading vessels at this place in 1759 ; several other points ; last of all, Garden Reach, nearest point to Calcutta ; handsome edifice of Bishop's College ; distant view of the Calcutta Botanical Gardens	222
Calcutta ; Landing-place at Calcutta ; meeting with friends and acquaintances ; a drive in the city ; Boras or long plums (<i>Zizyphus vulgaris</i>) of Calcutta ; palatial edifices ; Chowrangee Street ; limits of commercial and business part of Calcutta.....	224
Calcutta ; Dharamtolla Street ; Native mercantile firms and offices ; office of Messrs. Cama and Co. ; filthy condition of this street ; a regular den of gnats or musquitos!	228
Calcutta ; Dharamtolla to Cossipore ; division of the people living in Calcutta ; public buildings ; peculiar warning shouts of coachmen and drivers of conveyances to wayfarers to walk aside on public roads ; necessity for introducing into Bombay, laws relating to walking on public thorough-fares	229
Calcutta ; Cossipore a fine airy locality in Calcutta ; night-scene on the river observed from the Bungalow	231
Calcutta ; Flower-show ; interview with Mr. Maneckji Rustomji Banaji ; the Library and Museum of the Branch of the Royal Asiatic Society .	233
Calcutta ; the richest jeweller's shop, (Hamilton's) ; fishes and floating dead bodies of people in the river ; Baboo Sam Charan Malick's Gardens at the Seven Tanks ; tendency of the young Baboos in matters relating to eating and drinking	236
Calcutta ; Gardens of Baboo Rajindralal Malick ; choice collection of European statuary ; living and stuffed collection of some of the prettiest birds	240
Calcutta ; Hospitality and attention shown to us by Mr. Maneckji Rustomji Banaji ; his gentle demeanour, affability, and pleasant disposition ; interview with Messrs. Apear, Armenian merchants ; also with the Parsee merchants of Calcutta ; their energy, their spirit of enterprise, their social condition ; necessity for living with their families in Calcutta	241
Calcutta ; Drivers of public conveyances a stupid class of people ; personal experience of one of them ; Freemasons' Lodge ; Presidency College	241
Calcutta ; Entertainment given by Parsee merchants ; Native dance.....	247
Calcutta ; Government House ; a figure of a terrible lion standing on its magnificent gateway ; British justice, mildness, and power are fully displayed in that figure.....	248

An introduction to Raja Sir Dave Naransing of Benares ; visit paid to the Raja at his residence in Calcutta ; high opinion of the Raja about the Parsees ; the true generous heart of the Raja ; melancholy notice of the sudden death of His Highness.....	250
Calcutta ; the Mint ; Cheena Bazar ; gathering of people of almost every country in Asia at this place	252
Calcutta ; the Strand, an excellent promenade ; dress of the young Baboos, and their zanana custom (not allowing females to appear in public), compared with the dress and demeanour of Young Bombay ; a hint or suggestion to Young Bombay worthy of their consideration	253
Calcutta ; Morning aspect of the City ; an annoying custom of servants of Gentlemen asking for Bakshish (presents of money) from every visitor	254
Calcutta ; Jail ; Exchange Hall ; Government opium sale ; Ochterlony Monument ; Mohamadan College or the Madrassa	257
Calcutta ; Brahamosamaj (a modern sect or society of Hindus) ; account of a visit to one of their meetings for worship ; our humble opinion of the Brahamosamaj.....	259
Calcutta ; Fort William ; drinking-water of Calcutta ; Prinsep's Ghaut ; Government Botanical Gardens, in which are found plants and trees of almost all the quarters of the globe ; refreshment-rooms in the Gardens ; epitaph on statue erected to Roxburgh	261
Calcutta ;—Bethune Female School ; Female education in Bombay compared with that of Calcutta ; indifference for female education still prevails among the Native community of Bombay ; Female education not yet thoroughly introduced ; Zanana education in Calcutta ; some highly spoken-of educated Native ladies of Calcutta ; their mental abilities ; a hint to the Bombay Native ladies on the subject	267
Calcutta ; an interview with the Rev. Dr. Duff ; opinion of the Rev. Missionary about Calcutta Baboos ; education, after all, is the fundamental source of the future prosperity of India and of its natives ; effects of education on the minds of the natives ; Dr. Duff's opinion about the mental capacity of the educated Baboos ; dangerous tendency in matters relating to their eating and drinking ; tendency of some of the young Bombay Hindoos towards the bottle ; Dr. Duff's opinion about Brahamosamaj.....	269
Calcutta ;—Parsee Fire-temple ; necessity for a more elegant and pleasant accommodation round the sacred place ; Balia Ghaut, Hindu burning-ground ; a very cruel and revolting custom or practice still followed by the Baboos on this ghaut ; Hindu belief of securing eternal bliss, "to die on the banks of the river Ganges, and to be there before the last	

spark of life becomes extinct ; " various doctrines relating to this belief ; medical examination of a dying patient at this place by Dr. Bhau Daji ; necessity for building an hospital for the dying sick on the burning- ghaut ; Parsee tower of silence (place for the disposal of their dead). 271	271
Calcutta ;—Free Church Assembly Schools ; religious education given to the pupils ; its effects and results ; Metcalfe Hall ; its museum of seeds and fibres, and a collection of agricultural and horticultural implements. 276	276
Calcutta ;—The temple of the goddess Maha Kali ; none but the Hindoos allowed entrance to the shrine ; permission granted to our party to enter the temple within a certain limit ; an account of what we saw therein ; presence of unchaste women at this place ; appearance of the surrounding scene ; Hindoo votaries of the goddess Kali privileged to eat animal flesh and drink spirituous liquors ; origin of the name of Calcutta from the name of this temple 278	278
Calcutta ;—A downpour of rain ; appearance of the streets, people, and houses at this time ; Calcutta markets ; its internal view 281	281
Calcutta ;—A public meeting at the Bethune Society ; advice and exhorta- tion from the Rev. Dr. Duff to the Baboos on this occasion ; the three words of exhortation " <i>deeds, not words</i> ; " a lesson for the educated class of Bombay 283	283
Calcutta ;—Our arrival at the Howra railway station ; from Howra to Serampore ; thence to Chandernagar and Burdwan ; aspect of the country all along the railway line full of vegetation and garden-like ; country level and flat ; Panghar to Raneegunge ; change in the appear- ance of the ground, hilly and rocky with barren jungles ; wild aspect of the town of Raneegunge ; scarcity of articles of food and good water ; no proper conveyance for travelling at Raneegunge except a two- wheel single-horse carriage called Yekka : palankeens and hamals of this place ; their music while carrying passenger. 285	285
Raneegunge coal-mines ; way to descend into the mines ; shafts for ad- mitting air and light ; how the mine is worked ; workmen employed in it ; employment of women and men of the wild tribe of Santhals ; music of this wild tribe ; the name of Krishna Kanaiya (amorous) is uniformly renowned throughout the whole of India and every jungle in it, even among the savages ; end of the First Volume 286	286

LIST OF ILLUSTRATIONS.

VOL. I.

1.	A Map of India, showing the course and extent of Journey.	
2.	Portrait of H. R. H. the Duke of Edinburgh	Frontispiece
3.	The Travellers	Page 1
4.	Bullock Bandies for long travelling	122
5.	Madras Railway Terminus	139
6.	Sir Thomas Munro (bronze statue)	Madras. 148
7.	Shrigampo, Horse Hackery	" 153
8.	Bullock Hackery	" 154
9.	Vepery Church	" 171
10.	Cultivator and his wife	" 200
11.	Bank of Bengal	Calcutta. 230
12.	View of Fort William	" 248
13.	Gateway, Government House	" 249
14.	Lord Hardinge's Monument	" 250
15.	Ochterlony Monument	" 257
16.	Prinsep's Ghaut	" 262
17.	Refreshment Rooms, Eden Gardens	" 264
18.	Pagoda, Eden Gardens	" 264

VOL. II.

19.	Dilkhoosha	Lucknow.
20.	Martinière	"
21.	View of the River Goomtee	"
22.	River-face of Chatter Manzil	"
23.	Chatter Manzil from west	"
24.	Chatter Manzil	"
25.	Khoorshed Manzil	"
26.	Gate of Kasarbag	"
27.	Baillie Guard Gate	"
28.	Residency	"
29.	Residency	"
30.	Gate of Great Imambara	"
31.	Gate of Hosunabad	"
32.	Tomb at Hosunabad	"
33.	Fort of Agra from the River	Agra.

34.	Palace in Fort	Agra.
35.	Jehangiree Mahal.....	"
36.	Motce Masjid	"
37.	Front view of Taj	"
38.	Taj from the River	"
39.	Taj from the River-side	"
40.	Taj from a ruined Palace	"
41.	Marble Screen of the Tomb in the Taj	"
42.	Ornament on the Tomb	"
43.	Plant on the Tomb	"
44.	The Taj Mahal.....	"
45.	Gateway of the Taj	"
46.	Side view of the Gate	"
47.	Tomb of Emperor Akbar at Secundra	"
48.	Interior of the Tomb of Akbar at Secundra	"
49.	Gateway at Futtehpoore Secree	"
50.	Gateway to the Tomb of the Saint Saleem at Futtehpoore Secree	"
51.	Tomb of Itmadood Dowla	"
52.	Lahore Gate Palace	Delhi.
53.	Cashmere Gate	"
54.	Selimgad and Palace.....	"
55.	Jumma Masjid	"
56.	Tomb of Mahomed Togluck	"
57.	Ferozashah's Lât	"
58.	Kootab Minar	"
59.	Gate and Iron Pillar	"
60.	Tomb of Sufdarjang	"
61.	The late Emperor of Delhi	"
62.	Akbar Shaw, 1836 ...	"
63.	Mirza Saleem the Emperor's son	"
64.	Shamshoodin, hung for the murder of Mr. Fraser	"
65.	Begam Sombre	"
66.	Mausoleum of the Poet Khushroo	"
67.	Mausoleum of Mazmoodin Ouleea	"
68.	Tomb of the Saint Saleem at Futtehpoore Secree.....	"
69.	Tomb of Hoomaun	"

TRAVELS IN INDIA

(WRITTEN IN GUJARATI).

ENGLISH TRANSLATION OF SOME OF THE CHIEF PASSAGES.

The Importance of Travelling—how it should be performed.

It is needless to show how travelling conduces to human improvement, and awakens a spirit of rational curiosity. As it is necessary for parents to send their children to school for their education, so is it incumbent on such as can afford it to send them to travel abroad before commencing life, that they may by that means gain in knowledge, and improve their powers of observation. The stock of knowledge acquired by travelling in the vast school of the world would be tenfold greater than that acquired from school education, and, coupled with the experience so obtained, would not fail to be valuable in after-life. The condition of the countries where this practice obtains is decidedly superior to that of others whose inhabitants confine themselves within their own borders. Our wealthy countrymen would therefore greatly benefit themselves, as well as their country, if they were to confer on their children the sort of education above indicated. They have an example set them by Her Most Gracious Majesty the Queen in the interests of her own children. The programme of the Princes' intended travels was drawn up by the late lamented Prince Consort himself previous to his decease, and it would have been carried out in its entirety had the life of that great and good man been spared; but Providence ruled otherwise. The Princes have, however, to a greater or less extent, effected the object intended, by making a tour over the more important parts of the globe, having thereby obtained vast experience, the good fruits of which we hope to enjoy hereafter. It is similarly imperative on the Princes and Chiefs of this country, as also their heirs and ministers, to follow this example; and it may be added here that our late Governor

Sir Bartle Frere never lost an opportunity to recommend to the Sirdars of the Deccan the adoption of so advantageous a course.

One of the Royal Princes of England, His Highness the Duke of Edinburgh, has travelled through many countries in the East. In his first cruise he visited Australia and the Cape. In his second voyage he reached China, proceeding as far as its capital, Pekin, whence he proceeded to Japan, Hongkong, and eventually landed on our shores, where he pushed his travels as far as Peshawur, the furthest north-western limit of the British possessions in India.

The recollection of Prince Alfred's visit to this city will be long cherished by its inhabitants. His reception was in every respect worthy of his exalted rank. Indeed, it may be safely affirmed that few cities could have accorded him a reception so cordial and honourable as that which he met with from the citizens of Bombay. Above all, His Royal Highness must have been particularly struck with the honours done him by the Parsee Ladies, in token of their loyalty and attachment to their beloved Sovereign the Queen. When his Royal Mother comes to know of this, it will no doubt speak much for them. We cannot help remarking, however, that, in their anxiety to outdo each other in such matters, the members of this community not unfrequently overstep the legitimate bounds of moderation and prudence, not only losing in that way the merit which would otherwise attach itself to their acts, but rendering them even liable to censure. Some such instances of indiscretion occurred on the occasion of the Duke's visit here, but, as they proceeded from misguided enthusiasm and simplicity of heart, it would be ungraceful to make any further allusion to them.

From the highly honourable character of the reception with which His Royal Highness was greeted everywhere in India, he could not but have been favourably impressed with the loyalty of the natives to the Throne. In the splendid welcome given to His Royal Highness by the munificent liberality of our Native Princes, Chiefs, and Gentry, the hosts were primarily actuated by a desire to evince their loyalty to his noble Mother. The Prince has himself given public utterance to his conviction of the evidences of loyalty and contentment on the part of the entire Native population, adding that, as education and

enlightenment progressed among the people, they would become more and more contented, loyal, and obedient subjects. These words, flow as they are, are pregnant with many salutary lessons.

There can be no other testimony so weighty in the estimation of the Queen, her Ministers, the Parliament—nay, of the whole British nation—to the loyalty and attachment which the people of India entertain towards their beloved Sovereign, as that which will be borne directly before herself by the lips of her own son, on his return home, in giving an account of his receptions. It cannot but strengthen the ties of amity and goodwill between the governors and the governed, and eventually lead to the establishment of a happy mutual relation, an event the consummation of which we shall anxiously await.

The author would here beg leave to state, for the information of his readers, that, availing himself of the Duke's visit to Bombay, he was induced to solicit His Royal Highness's permission to dedicate to him this account of his travels, with the object of commemorating the auspicious event among the reading public, more especially in view of its object being identical with that involved in the Duke's own undertaking. In doing so, the author begged leave to intimate to the Prince that his principal aim in preparing the work was to induce a desire for travelling among the Native Princes, Noblemen, Chiefs, and all other persons in independent circumstances, in which direction His Royal Highness had himself set a noble example before the world. The Prince was graciously pleased to grant the request, as also to accept, in a very kind manner, the collection of pictorial illustrations given in this work, which the author respectfully tendered to him, and moreover expressed his desire for the complete fulfilment of the object which the author proposed to himself in getting up his work. The author considers it his duty thus publicly to mark his sense of gratitude towards the Prince for the honour bestowed on him in acceding to his wishes.

While on this subject, the author deems it desirable to correct an utterly erroneous impression prevailing among some of his countrymen in respect to the conduct of Government towards Native Princes. He refers to the practice of the different Political Officers accompanying their respective Princes and Chiefs whenever they are invited to

come and take a part in important political gatherings from time to time. This practice leads some to believe that it is introduced in order to watch and hamper the independent movements of the Rajas. Now the conversation which the author had with a high Political Officer of Government disclosed, on this point, the existence of the most benevolent intentions on the part of Government towards the Rajas. Far from the arrangement in question having had its rise in the object above referred to, it had been expressly made for the sole convenience and benefit of the Rajas themselves. The presence of the Political Officers is ordered specially with the view of precluding the possibility of any inconvenience occurring to the Princes in case they have to carry on correspondence with Government or others, and generally to look after their wants and desires, so as to make their stay in a strange land as comfortable as possible. Now these objects could not be gained in the absence of the above Officers. Those who perceive in this arrangement an intention on the part of Government to control and hamper the free movements of our Princes, Chiefs, &c., are therefore utterly mistaken in their view, which is simply groundless. Equally mistaken is the belief, again, which imputes to Government a disposition to thwart the desire of our Native Princes to travel abroad. It being the ardent wish of our rulers that our Princes, Chiefs, Sirdars, &c., should study the laws, manners, and institutions of different countries, and strive to remodel those of their own territories as may be suggested by the result of their comparison, such of them as may evince a desire for travel, whether in this country, in Europe or America, and for increasing their stock of knowledge and experience, will doubtless find it rather encouraged than thwarted. It is in order to give effect to this wish, indeed, though to a limited extent, and to bring them in contact with each other in happy ties of mutual friendship, that the Princes, Chiefs, &c., are invited on all important occasions to assemble at the Capital towns of the respective Presidencies:

Travelling should, as far as practicable, be performed in the company of men possessing experience, and habits of observation, as well as influence, inasmuch as the advantages derived therefrom are far greater than those of a solitary journey. By travelling with persons of this

description, one is enabled to observe and make himself acquainted with a great many natural objects and phenomena, which he is not able to do to the same extent otherwise; for though a single man may overlook certain occurrences, yet they are not likely to escape the collective observation of many. Men of influence are also similarly very useful. Their presence contributes in a marked degree towards lessening the ordinary inconveniencies of travelling, particularly in a country like India, where, despite the construction of railways in several places one feels very keenly the want of many comforts and conveniences which are readily found in Europe on account of the facilities resulting from a complete network of locomotive communications. It is possible the lonely traveller may meet with undreamt-of difficulties and trials, which may oblige him to abandon his undertaking, and even place his life in jeopardy. The writer need hardly say, however, that his object in saying what he does is not to damp the traveller's heart; on the contrary, he states it as a matter of gratification and encouragement to his readers that the difficulties of Indian travelling are being perceptibly mitigated by the rapid extension of the line throughout the country. It is intended merely as a counsel not to venture, if it can be helped, on a lonely tour, but in the company of intelligent and influential men, with letters of introduction and other indispensable requisites. The accuracy of this view will be evident from the fact that though our party consisted of fourteen men, had furnished themselves with commendatory letters, and had free use of money at all times, we did not escape being occasionally subjected to serious inconveniences.

The journey had its origin in the desire of some gentlemen to make themselves acquainted by personal observation with the conditions and climates of the various cities and towns of India, as well as the ruins of their ancient architecture, and then to present the public with a brief account of their observations. The credit of initiating this undertaking is chiefly due to Mr. Cursetjee Nusserwanjee Cama. This worthy gentleman is always a warm encourager of all good works, and would strive to the last to bring his undertaking to a successful completion. He is, moreover, quite free from entertaining narrow ideas of his position, so much so that he would not think it

beneath him even to carry a burden on his shoulders if it were necessary to do so by stress of circumstances. Finding, moreover, an accomplished scholar like Dr. Bhau Daji, and Mr. K. R. Cama, who had had experience of European travel, intending to accompany Mr. Cursetjee, the writer of this work was also induced to join the party. Mr. Mancherjee Merwanjee Naliarwalla had of his own accord undertaken the difficult and harassing duty of making all arrangements, and, being well experienced in worldly matters, and gifted with a genial and merry disposition, he proved himself a very useful and agreeable companion in our tour. Mr. Rustumjee Fakeerjee was engaged as an assistant to Mr. Mancherjee, but the poor fellow, having never moved beyond the suburbs, was, as will be seen further on, so far done up by working in the midst of the difficulties of his novel position, that, instead of being able to render assistance to others, he himself became, in a very amusing manner, an object thereof. Dr. Bhau Daji had also taken with him Mr. Edward Rehatsek, well known in Bombay for his linguistic attainments, for the purpose of making drawings of natural views, and generally to aid him in taking notes of passing occurrences.

Our original plan of travel was to go first to Kurrachee, thence to Mooltan, Lahore, and on to Cashmere; from Cashmere to Calcutta, visiting Delhi, Agra, Lucknow, Cawnpore, Allahabad, Benares, and other important cities; from Calcutta to Madras by steamer, visiting the different towns and cities of that presidency; and from Beypore to return to Bombay by steamer. We were, however, obliged to abandon this idea, having learnt from inquiries that there were many difficulties in the way, besides the fact that we had not sufficient time at our command for completing this tour. We next thought of going to Sholapore from Bombay, proceeding to the Nizam's Hyderabad, thence to Madras by any route that might be found suitable; then to Calcutta by steamer; and from Calcutta to Allahabad, Lucknow, Agra, and Delhi, and even up to Cashmere, should time permit, and eventually returning to Bombay through Lahore, Mooltan, Sind Hyderabad, and Kurrachee. But, as "Man proposes but God disposes," we were deterred from fully carrying out this resolution, in consequence of the occurrence of unforeseen difficulties on this route

also. The weather became so hot and unbearable that we thought it prudent not to push our journey further up, and so retraced our steps. In returning we visited Gwalior and Indore, the chief cities of their Highnesses the Holkar and Sindhia respectively, descending thence *viâ* Mhow, over the Sindhwa Ghaut, to Jalgam, whence we ultimately reached Bombay by rail.

The red circle marked in the annexed map shows the course and extent of our journey, which has been computed to extend to many hundreds of miles.

Dawn at Mantlul.*

Having got up at daybreak and washed and dressed, we fixed our attention on the aspect of the early morning until the breakfast was ready. Ah! what a serene and charming sight it was to behold! We have made an attempt in this place to depict the morning in words, in order to give our readers a faint idea of it, but we do not know how far we have succeeded in our efforts—we rely on their indulgence for its imperfections.

The angel Hoshent† had just completed her watch, and Hoshbami had begun to rule; the darkness of the night had now given place to the light of the dawn; the stars had merged under the rising light of the sun; man could discern the visage of man; “Rág Bhairao,” the god of music of the dawn, had risen betimes and was chanting his melodious and melting song, “Arise, gentle sleepers!” Bewitched by his captivating tune, the sparrows, larks, peacocks, and cuckoos had commenced their morning strains; the nightingales, maddened by love, were engaged in kissing and re-kissing the blooming flowers and putting to them a host of questions; the beloved rose was being overwhelmed with a repetition of a very pert and puzzling question from them all—“O Rose, why (with all thy charming beauty) art thou surrounded with thorns concealed in

---

* A village with a travellers' bungalow about 72 miles from Sholapoor, on the way to Secundrabad.

† According to the Parsee religious belief, a day of twenty-four hours is divided into five parts, and an angel is appointed to rule over each part.

thy garments!" the busy bees, the merry-going butterflies and wasps, were enjoying happily their innocent pleasure in buzzing and wheeling round from one blooming blossom to another without stop or restraint. Among the merriment of all these creatures, creation's lord was also present to enjoy the pure pleasure of the morning dawn! His pleasure, however, was of a higher order! Diverting his thoughts from this transient world and its frail hopes, he was absorbed in the contemplation of his Creator. From his lips issued forth praise and supplication to Him, Who is the Life-giver to us all; in a slow and low voice he gave utterance to the following solemn words: "O great God! O Lord! O Protector! O Preserver! O merciful God!" Even in the wild solitude of Manthal we heard at this calm hour some such expressions from the lips of an aged devotee sitting in a lonely temple not far from our halting-place. All nature appeared to present an aspect of freshness, beauty and such spiritual and solemn pleasure, that we greatly wished it were possible to be absorbed into it! The mist was beginning gradually to disappear and recede from the hills, mountains, and from above the open plains; shining, pearl-like drops of dew were dripping from the leaves of trees; the buds and blossoms, unfolding, were spreading their fragrance all over the wilderness. Here and there clusters of flowers drooped their heads as if they longed to be plucked by man, that he might enjoy their fragrance, or adorn his head, or offer them as an oblation to some deity. We were fascinated by a scene that inspired in us thoughts of such pure and unmixed delight! It is difficult indeed to give anything like an adequate description of this glorious dawn; and as for the gratification resulting from thus holding communion with the Creator we have simply no words to express it. Indeed, how is it possible for the pen of impotent man to depict a divine happiness? We can only *feel* it inwardly, and he alone can appreciate its holiness and sublimity who has *felt* it! O man! thou hast only to leave aside for a moment all ideas of sublunary felicity to be able to realize to thyself the true and secret happiness of morning contemplation!

Soon our attention was again occupied by worldly affairs. We heard the voice of one of our party making inquiries, who turned out to be our eruditè friend Dr. Bhau Daji. He had made it a point to

institute inquiries at every halting-place respecting matters of antiquity connected with the Hindu religion, its temples, its idols, old inscriptions, coins, &c., with untiring industry and unflagging zeal. He was as diligent and regular in his inquiries regarding mental pabulum, therewith to feed his inquisitive mind, as our friend Mr. Mancherjee was at every resting-place regarding milk, butter, vegetables, and other articles of food, to satisfy the cravings of our animal appetite. The Doctor was accustomed to look upon every subject he met with that had reference to the antiquities of this country in the light of nutritious food. Our friend's carriage was sure to stop short on the road, even at midnight, if he received information of the existence of an old temple in the neighbourhood, when he would proceed to the spot and make his observations with the aid of torches. If, however, the object was found worthy of closer observation, he would pass the night there, and renew his inspection more carefully in the morning. Such was the intensity of ardour we remarked in our antiquarian friend.

The ignorance of Ryots respecting some of their rights under the British Government.

Feeling hungry on our way back to the village of Manthal, whence we had gone to look at the ruins of some old temples, we desired the cultivators working in the sugar-cane fields by the wayside to let us have some pieces of sugar-cane, which they refused, because many *Sáheb-lok*, on feeling hungry or thirsty on the road in the Mofussil, do not scruple to lay hold of anything they come across, without paying for it, as if they had a vested right so to do; and such is the impression under which many a poor ignorant cultivator labours even at the present day. Had we represented ourselves as such *Sáheb-lok*, or taken the sugar-cane by force, we too could have easily got it, though by no better right than that possessed by the man in the moon! Such unlawful exactions, however, being far from our intentions, we set the cultivators right on this point, and explained to them that no one had a right to take anything from anybody forcibly and without payment under the British *raj*. We paid for the sugar-cane, and they appeared to consider themselves very lucky that day.

An account of a Masjid at Kallianee* :—gross ignorance of the natives respecting Government toleration of religious beliefs.

On entering the masjid we noticed a marble tablet fixed on the gate, and inscribed in Persian characters, bearing date of the year 1028 of the Hijiri era, corresponding to the year 1619 of the Christian era, as that of its construction. The open space in front of the masjid is adorned with pretty gardens well laid out, promenades, tanks and fountains encircled by beautiful seats of marble. The domes are likewise of elegant construction, and under them is the place of worship.

Opposite to it is another magnificent edifice containing the tomb of Nawab Intiaj Dowlah, with those of his son and daughter-in-law on each side of it. These three tombs are constructed of marble, and are of exquisite workmanship, and at them the Mohamadan residents offer flowers every Friday. Throughout the building the walls are so well polished that they appear as if they were made of marble and only finished yesterday. The pavement of the masjid is also entirely of marble, and serves to evince the well-known bigotry of the Mohamadans: the images of Hindu gods, as well as slabs bearing religious inscriptions, have been removed from temples and used for pavement, so that the Mohamadan may for ever trample them under foot in walking over the pavement. We saw two tablets of this kind placed among the steps leading to the tombs. Tracings from them were taken on cloth by Dr. Bhau, who, though he could not then decipher the inscription, believed it to be in Hala Kanari characters. While the Doctor was so engaged, we employed ourselves in conversing on various matters, with the so-called “fakeers” who had assembled there, in the course of which we had the opportunity of correcting some errors and misunderstandings into which they had fallen regarding the policy of the British Government in religious matters. They seemed strongly impressed with the belief that their rulers were now intent on making the people of this country converts to Christianity by all means in their power. Upon this we explained

---

* An ancient town west of Bedar, and on the borders of Karnáta and Maháráshtrá, now in possession of the Nizam, and formerly a capital of some of the Rájput kings of the Chalukya dynasty.

to them that there was no other government on earth which treated alien religions with so much consideration, and granted such entire toleration to the professors of each and all of them in their various practices in accordance with the dictates of their individual faith. When the British people had undergone so much persecution and made so many sacrifices for the express purpose of obtaining absolute religious freedom, and, through the Divine favour, had had their efforts finally crowned with success, could it be believed that the same people would use persecution against their own subjects? The Christian missionaries who are engaged in the work of proselytizing natives are entirely unconnected with Government. They come to this country of their own accord to expound and propagate their religion, without either encouragement or prohibition from the Government. In the same manner, there is no prohibition on the part of the latter to teachers of any Native religion preaching to Englishmen in their own country, or even to an Englishman joining it, if he were so disposed.

Hereupon one of them declared, in a vehement tone, "our information on this point is directly at variance with your story, for we have proofs to say that several clergymen are in the immediate service of Government." We at once perceived that they alluded to the clergymen attached to English regiments, and, thinking it necessary not to let this misapprehension pass uncorrected, we explained to them how the case really was. We pointed out that the only clergymen receiving pay from Government were those employed in the army for instructing the English officers and soldiers in matters connected with their religion, and for performing nuptial and funeral ceremonies among them; that they had nothing to do with anybody else; that the Native soldiers were as much at liberty to follow the dictates of their religion as the English soldiers; that the clergymen attached to English regiments had no official authority to instruct a Native soldier in the Christian religion, and that if they nevertheless did so they would be tried in a court of law, and, if convicted, dismissed from the service, or otherwise punished. All these stringent provisions are made by the English Government in order to protect their Native subjects in the free exercise of their various religions. The fact is, certain designing and riotous men, finding themselves unable otherwise to

carry on their nefarious practices, resort to inciting the bigotry of fanatical and short-sighted persons by reviling the Government in every possible way their mendacious propensities can invent, and, driving them into rebellion, attempt to make the best they can of the favourable opportunity thus created to carry out their objects. The sensible portion of the people have by this time clearly seen through this dodge. It was the incendiarism of these unscrupulous malecontents which inflicted such terrible calamities on Delhi, and brought about its sack. It resulted in extinguishing the very name of its ruler, Bahadarsha, and of his dynasty; he became a prisoner of the British Government, was transported, and died a convict and in exile! Instead of remaining steadfast in his loyalty and allegiance, he became ungrateful, in consequence of the instigation of the base and faithless men around him, who turned his head, to his own cost. He certainly acted very improperly in attempting to measure swords with the English. Justice, however, ultimately prevailed, as it always does, and the English triumphed. It subsequently became apparent that the Mutiny was purely the doing of rebellious people, who drove the simple and credulous to the front by using all kinds of misrepresentations and deceptions, ostensibly in the name of religion, but really to gain their own private ends. These evil-doers, however, did not escape the stroke of Divine retribution. Some of them expiated their crimes on the gallows, others paid the penalty from the muzzles of guns, and some put an end to their lives by their own hands.

This rebellion has had the effect of sweeping away the names of some of the most illustrious families, of which not a vestige is now to be seen, any more than if they never had existed on the face of the earth! This explanation of ours produced, we observed, the desired effect on the minds of the fakeers, for on their having satisfied themselves as to the fact of our being independent Parsee gentlemen, pursuing travel on our own account, and quite unconnected with Government, they began to remark among themselves that under the circumstances, our statement could not but be regarded as true and disinterested, and admitted that, instead of reconquering Hindustan, the mutineers only perpetrated shocking atrocities, and, having eventually been worsted in fight, were blown away from guns.

They now thought differently of us from what they did on our first arrival, and began accordingly to treat us with courtesy. They even put themselves to some trouble on our account, and fetched water for us to wash our faces and hands with. Lastly, they became so obliging as to say that they would not object to our proceeding so far into the masjid with shoes on, if we liked. This, however, we declined to do, from motives of self-respect, saying that if they were forbidden to let people go into the masjid with their shoes on, we did not think it right to do so, notwithstanding their permission.

We then took leave of the masjid and returned to the bustle of Kalliance. The chief portion of the population appeared to consist of Lingayats and Mohamadans. We should not, by the way, omit to mention that our friends the usurious Marwadis were not absent from this place. These fleecing money-lenders are to be seen everywhere, for we do not remember having visited a single village in which there was not at least one Marwadi shop. In nooks and corners, and even in deserted villages, this grasping, greedy, usurer is sure to be seen, sitting up, like a poverty-stricken man, in his wretched shop.

Nawab Sir Salar Jung, Prime Minister of the Nizam.

We know of few Native Ministers who have maintained such cordial friendship with the British Government, as well as the British people, as Sir Salar Jung, the great nobleman and politician of the Deccan. Nor have the British Government been behindhand in reciprocating it, by holding him in high and sincere esteem. This happy relation has been the means of reflecting great honour on both sides, and of calling forth mutual assistance. Our countrymen may well be proud of the career of a Minister of the stamp of Sir Salar Jung.

An interview with the Nawab.

In company with Mr. Bapoojee Vicaajee we drove to the Nawab's palace. As soon as we reached it, a crowd of spectators assembled to see us, and forthwith began to indulge in all sorts of conjectures respecting us. The idle Mohamadan spectators need no instruction in the art of conjecturing; their mind is prone to conjure up the wildest

story, and to form opinions as may suit their whims and fancy. Hence some of them made us out to be members of Sir Jamsetjee Jejeebhoy Baronet's family, saying "*Mumbai ke Bállicále ke amir-záde hae.*" It is not only in Hyderabad, but in many other parts of India, the name of this honoured and illustrious Parsee *Hatim* is widely known, and the extent of his fame reflects proportionally high honour on the Parsee community. Hence the natives in the interior, on seeing any wealthy Parsee among them, readily connect him with Sir Jamsetjee's family. Thus were the crowd busy in guessing who we were: some concluded we were *amirzade* of Sir Jamsetjee's family, others took us for the most wealthy bankers of Bombay, and some assigned to us corresponding high Indian titles of "*Bánke Mirza,*" and many others too numerous to mention.

After seeing the palace, we proceeded to pay a visit to the Nawab. In doing this, we had to conform to the custom observed by all visitors of wearing small turbans and removing our shoes. In accordance with this form the Nawab himself entered the drawing-room barefooted, and, bidding us a courteous welcome, at once took his seat on a carpet spread on the ground—an act of condescension which we had not the remotest expectation of witnessing. Having taken his seat, he bade us take ours. Seeing it would be unbecoming in us to sit on chairs and sofas when the Nawab himself so humbly seated himself on the floor, we sat down cross-legged on the carpet opposite to him, after the fashion of our Iranian ancestors. A conversation then ensued on various subjects, with which His Excellency showed very creditable acquaintance. He expressed a highly favourable opinion of the power and merits of the British Government. He also thoroughly understood the benefits of education, but regretted his not being able to do much towards its diffusion in his country, owing to the prejudices and bigotry of his people. Notwithstanding these obstacles, he has not failed to direct his attention, by degrees, to all that admitted of being accomplished in that way.

After some desultory conversation, the Nawab desired to know our object in setting out to travel. We replied that it was to make ourselves acquainted, as far as practicable, by personal observation, with our native country and the condition of its inhabitants, and

afterwards to communicate the result to our countrymen by means either of oral lectures or publications. He was much pleased with this, and said that great credit was due to us for our undertaking, at our own expense, a self-imposed journey necessarily involving much hardship and inconvenience, for the good of our fellow-men. But while thus approving the idea, he cautioned us to be careful not to fall into error in one important respect:—no traveller, he observed, could expect to acquire full and accurate knowledge of the condition of any people in the space of three or four days; that to effect his object it was necessary he should live among the people and carry on actual intercourse with them for a length of time; and then only would he be in a position to obtain trustworthy information. He then referred to Hyderabad, and declared that the opinion which we might have formed concerning that city and its inhabitants, from a flying visit extending over only two or three days, must necessarily be imperfect; and that it was therefore but right that, if it was our intention to publish an account of our travels, we should prolong our stay and make minute inquiries. Hereupon we informed His Excellency that it was not our intention to enter into minute details in the treatment of our subject—the work being intended merely to record a description of the various routes and places through which we passed, of their climate, and of the manners and customs of the inhabitants, with such account only of their condition as would be warranted by personal observation and by the trustworthiness of our informants. We further told the Nawab to rest assured that in speaking of his country and his subjects we would on no account give publicity to any statement which on inquiry would not be found to be true and reliable:—we could never bring ourselves to write anything which had no foundation in truth: if we had not sufficient time and leisure to observe any particular place or the state of its people, we would consider it more honourable to omit all mention of it, rather than write anything from imagination, or mislead people.

This reply was deemed satisfactory, and we held further conversation on other matters, until we perceived that the time of our taking leave had arrived, when each of us, in accordance with the custom of the Durbar—of which custom we had beforehand been informed, held five rupees on the fold of a white handkerchief laid on the palm of the

right hand, and offered them to the Nawab as a small token of our respect. With a smiling face, he immediately took them from the hand of each with peculiar smartness, and laid them beside himself. So much good grace and courtesy were shown in the act of receiving these presents, that though he was only receiving his due by the custom of his court, yet we felt *pleasure* in tendering the "nazzar," and as if he were rather laying us under an obligation to himself by its acceptance. In short, his treatment of visitors is characterized by such a rare union of good sense, tact, and urbanity, that, notwithstanding their having rigidly to observe all the etiquette of his court, they depart well pleased with their visit. We do not know indeed what under the sun may not be done by the observance of a respectful and courteous deportment! On a nod from the Nawab, an officer came and removed the rupees, supplying their place with attar of roses, nosegays, and pan-supari. His Excellency then presented each of us with a gilt phial of attar of roses, rosewater, and a nosegay, with his own hands, and with the same smiling countenance and courtesy as he had shown in accepting our small presents.

This ceremony being over, we took our leave at about 6 P.M., the visit having lasted altogether an hour.

When parting, however, the Nawab informed us of a marriage in a nobleman's family on the same evening, and recommended us to witness the procession, which was to pass by his residence. Thinking that the marriage processions in the Native and Moglai States must be something worth observing, we promptly and gladly complied with his wishes, and took our seats in the special quarter of the palace which he graciously allotted to us for the purpose. The procession made its appearance at half-past six, and lasted till eight. The van was composed of men on foot, who were followed by others on horseback, and these latter by men on elephants, accompanied with torchbearers, musicians, an exhibition of fireworks, &c., the whole forming an unbroken line. One remarkable and peculiar feature we noticed in connection with the procession was the practice prevalent in Hyderabad, in conformity with which every nobleman who attends a procession is accompanied by his own private retinue, composed as above, according to his means, and taking his place in the order of his rank and position. In this procession there were, we believe, ten noblemen

present, each of whom was attended by his followers in the manner just mentioned. Their pomp and pageantry was really imposing, and, with the noise and shoutings from the crowd, imparted to the procession the pomp and glitter of a Native army in progress. We enjoyed the sight the whole time it lasted—an hour and a half—and so greatly delighted were we with its novelty and magnificence that we were far from being satisfied, and wished it had lasted longer.

Advantages of the English over the Moglai system of Land Revenue.

When the Jamabandi settlement of a country is made with fairness and due regard to the real welfare of its people, it cannot, we think, fail to be beneficial alike to its ryots and the government, besides insuring improvement of the soil. As an instance we shall refer to the system adopted by the British Government. The principles on which it is based, and the rules by which its operations are governed, are really most just and equitable, and well calculated to better the condition of both the cultivators and their lands. This fact is clearly observable in the case of all those districts in India where this system has been introduced,—the ryots and lands of those in which it has not, continue in the same wretched condition as before, and the government itself carries on its functions in embarrassment and disorder. Perhaps it will be said that even the English system would come under these remarks, in so far as famine, starvation, and other sufferings of a like nature are not unknown in the districts under its operation. This is true, but we must say that the defect does not lie in the system itself. These evils are to be attributed to the want of proper attention to the rules in some cases, and in others to dishonesty on the part of those intrusted with their execution. If these officers were all conscientious and fit for their work, the laws of the Jamabandi system are all that could be desired to raise the status of the agricultural classes. To perceive the contrast we have only to look at the condition of the lands in the territories under the Gaikawad and other Native Princes, and compare it with that of those which have come under the British system. We confidently assert that if our Native Princes and Chiefs would introduce the latter method into their dominions under the direction of properly qualified officers, a

marked improvement would take place in the condition of all India in a few years.

But it is unnecessary to dwell on this subject at length. We have instances before our own eyes in which some of the Princes, discerning the benefits of the Ryotwari system, have already adopted it in their dominions, and their example is followed by others. Before all, the credit of adopting it is due to Sir Salar Jung, the able and far-sighted Minister of the Nizam, to whom we have already referred. Competent men, selected from among the members of the family of Messrs. Viccagee and Pestonjee Meherjee, well conversant with the affairs of the Nizam's Durbar, have been appointed to fill the onerous duties of carrying it into force. These officers perform their work in a manner which has amply fulfilled the expectations with which Sir Salar Jung had nominated them. Mr. Bapoojee Viccagee Meherjee carries on the duties of a Talookdar in the south of Hyderabad; Mr. Jewanjee Pestonjee is a member of Sir Salar's Durbar or Council; Mr. Rustonjee Viccagee, formerly Assistant Commissioner of the Raichoor District, conducts the duties of Talookdar in three large districts; and Mr. Jewanjee Ruttonjee, grandson to the late Mr. Viccagee, is intrusted with similar duties in "the Seven Districts." It will thus be seen that these able and meritorious officers are allowed a fair share in the administration of the Nizam's State, which they serve with a praiseworthy zeal and fidelity. Two or three members of this well-known family are also employed with credit in Bombay, in trade and under the British Government. This family is undoubtedly an honour to the Parsee community.

We close this subject of land revenue by citing one more instance to show the benefits derivable from the introduction of the English system. We allude to the Balaghât districts.

These districts came into the possession of the British Government on the 12th of October 1800, and were placed under the charge of Colonel T. Munro. The first thing he did was to effect considerable remissions in the amount of revenue previously exacted therefrom by the Hyderabad Government, increasing it only by degrees as the condition of the lands and the cultivators improved. Under the judicious management of this eminent officer, the revenue of these

provinces rose in the course of seven years from 10,06,593 to 15,17,272 pagodas ; and the ryots, who before lived like plunderers, had so far become peaceable that they came to be looked upon as the ryots of other zillas under the Madras Presidency. In 1817, *i.e.*, seventeen years after these districts came into the possession of the British Government, the revenue reached the enormous amount of 17,40,304 pagodas.*

The Soil of Karnul.

The soil of this city is fruitful, and, being composed of rich black clay, is well suited to the growth of cotton, but, owing to want of an ample supply of water, it is not tilled to a great extent. A private company has, however, undertaken the construction of a canal to apply the water of the river to the irrigation of the land. The work is already going on, and we saw the bridges being built for it. We noticed that the excavation was commenced from beside the city of Karnul.

There are many places in India whose lands would yield two crops a year if they were provided with a sufficient supply of water ; and this can only be effected by the construction of canals, through whose agency water may be conveyed to the fields. Private enterprise, however, cannot be expected to prosecute such gigantic works. They must be undertaken by Government as an essential part of the public works of the State, and there is no doubt that their construction would alike benefit it and its subjects. It is unnecessary to point out the benefits arising from canals. The opening of a small portion of the "Ganges Canal" has not only had the effect of fertilizing the adjacent barren lands, but has given a sudden rise to population and cultivation all round it, in the same way as a village springs up on the banks of a river. The progress of a canal carries with it population and agriculture ; but on this point we shall speak at some length in its proper place. We content ourselves here with merely remarking that the construction of canals and roads is the only sure way to unlock the extensive treasures which lie hidden in several parts of India.

* Hamilton's Gazetteer, Second Edition, Vol. I. page 118.

Since the well-being of the rulers is necessarily dependent on their subjects, the adoption of this course would conduce alike to the interests of both—nay, the Government would be benefitted more largely than the other. Besides, the Indian subjects of the British Crown are so loyal and grateful that they would never be backward in requiring any measures which may tend to their advantage. If Government would, under these circumstances, bestow the necessary attention on works of this description, India would doubtless prove a never-failing source of wealth.

Madras Markets.

On the 23rd of January we went to see the markets. The best in the town is chiefly resorted to by Europeans and wealthy Natives, the poorer classes of the population making their purchases from others inferior, but at the same time more accessible. This fashionable market is situated in the “Black Town,” and is an elegant fabric, constructed entirely of brickwork. The floor is built of granite flagstones. Separate stalls are appropriated to the sale of different articles, so that purchasers know at once where to look for any particular commodity. The right of opening stalls is let annually by public auction. Here we saw all sorts of things exposed for sale, and these, too, fresh and of excellent quality. The market and its stalls were in a state of thorough cleanliness : earthen pots were seen placed here and there to prevent the floor and walls from being befouled by the constant squirts of the juice of *pân supâri*, of which the Madrasees are passionately fond. The sight of this building reminded us of the market of our own city, Bombay, as it then existed, and made us feel heartily sorry and ashamed of the contrast. We could not help envying the good fortune of the Madrasees in having such a fine clean market, and wishing to see one erected in Bombay on a similar model. Time has fulfilled our wish, and we observe with satisfaction the recent establishment of more elegant and cleanly markets in our town. The Crawford Markets excel those of Madras, Calcutta, and indeed those of the whole of Europe, with the exception of only one in Germany, said to have been built in that country by

a benevolent lady at her own expense, and which stands unrivalled in Europe, both as regards its construction and convenience, as well as its beauty. Its only rival is the range of superb buildings which are justly named after our zealous, enterprising, and talented Municipal Commissioner, Mr. A. T. Crawford, to whom they owe their existence.

A decent market is, in our opinion, a great boon, for thither all classes of the people, rich and poor, male and female, find it equally inviting to resort in person, and make their own selections, instead of being obliged, as in the other case, to rely on the choice and honesty of servants as to the quality and price of food.

Another solid advantage of a cleanly market is that it keeps the articles also in a clean condition, so that it is gratifying to find that one can obtain pure and wholesome food, free from contaminating influences injurious to health.

The large Madras market under notice is thus daily thronged by respectable Native gentlemen and Europeans with their families, who leisurely walk about and inspect the various articles, purchasing through their servants what they choose. A similar practice obtains likewise in Calcutta. This was not the case in Bombay till very lately, owing chiefly to the want of proper accommodation and cleanliness. But, thanks to the Municipality, as already observed, this desideratum has lately been handsomely supplied. This is a matter of no small congratulation and advantage.

The smaller bazars of Madras, for the people in general, are known by the name of Kotwal bazars. They are in the busy and more populous parts of the city, and look not unlike those of some of our villages in the interior. During the monsoon they fall into a very dirty state, from the accumulation of water and mud.

Owing apparently to some time-honoured custom, it is more usual for women than men to sit in the shops in Madras and carry on the sales. There is evidently some philosophy in this practice, for the shop which is so graced by a woman, and especially one who is good-looking and a belle, will, in all probability, be able to attract a larger number of customers than one with a male vendor. In introducing

this custom, therefore, the Madrasees appear to have consulted human nature to advantage.

This practice, it may be noticed, is followed in several European countries, to the positive benefit of the owners, consequent on the large sales thus effected.

Magdalen Asylum—Necessity of Foundling Hospitals in Bombay.

A charitable institution bearing the above name stands on the way to Kilpák. It is established with the noble and praiseworthy object of affording shelter and protection to such females of the European and Indo-British communities as have gone astray from the path of virtue, but are disposed to abandon their evil courses and return to the right way. The inmates are employed in work suited to their respective capacities, and the sale-proceeds of the articles are handed over to the inmates themselves, after reserving a portion for contingent expenses. With this exception, the asylum is entirely supported from funds raised by public subscription.

It is a pity that no institution of this kind has yet been opened in a city like Bombay, remarkable for its wealth and reputation for establishing charitable institutions. It is strange that while, through the munificence of our *Shettiás*, Bombay contains several benevolent institutions, not one of this character has been founded.

With it, the foundation of at least one foundling hospital is also urgently needed, to save the lives of innocent children who are destroyed to conceal the shame and guilt of illicit intercourse. Some persons are of opinion that the introduction of such an institution would be tantamount to offering a premium on unchastity; but patient consideration leads us to a different conclusion. As matters now stand, a double crime is committed—unchastity is followed by the murder of innocent infants so begotten; but if the suggested establishment were effectual in suppressing the latter heinous offence, and thereby in lessening the number of murders annually perpetrated, it could not but be placed in the foremost rank of humane institutions. If Government has passed a special legislative enactment

for the purpose of preventing the spread of contagious diseases, and from the taxes raised from the public, deemed it just even to maintain the Lock Hospital, established for the exclusive benefit of lewd and adulterous people,—is it right, we ask, that we should not take steps to prevent private individuals incurring the guilt of murder, which they do from motives of avoiding shame and exposure, and the poor infants from being so inhumanly destroyed? Though it may be found hard to support a foundling hospital at the commencement, it would not be the case after some time, as any one having experience of human nature can easily satisfy himself of. Though prostitutes at present submit to official supervision only through compulsion, we think they will not fail, ere long, to find out that it is for their own good, and to pay, moreover, without demur, any tax which Government may impose on them on this account. Such is the opinion which the author has formed in July 1870, when writing on this subject, and which, he believes, time will verify. And it would be regarded as an act of common justice to the pure and virtuous members of the community if some sort of tax were levied on the prostitutes, for it is hardly right to defray the expenses of this department from the taxes levied from people in general: it is palpably unjust to them to be laid under contribution to gratify the evil passions of the lascivious. We think, however, that the existing arrangement is only temporary, and that in due time this description of persons will be called upon to pay the entire expense out of their own pockets: the prostitutes who would pay the fixed tax would probably recover it with interest from the persons who visit them, and in this way the whole burden of supporting the department would fall upon the right class.

On the strength of the above reasoning, we similarly conclude that private individuals who are so frail as to fall into the crime of whoredom would similarly see the justice of maintaining at their own expense the department which might be opened for the protection of their illegitimate offspring. It is easy to see how they would do it. Every one secretly leaving such a child would naturally leave a larger or smaller sum of money, with the view of giving some aid towards its support: for, love of children being naturally implanted in every

human breast, a lewd woman is as susceptible of maternal affection as any virtuous matron. There can be no doubt, therefore, regarding a foundling hospital becoming an asylum for the safety of innocent lives, which, in its absence, are now sacrificed, and of receiving support from the parents of such infants.

Thus far of prostitutes; but the same reasoning applies also in the case of private women of depraved morals. It is not in the nature of humanity to delight in depriving an innocent infant of its life: the wicked act is resorted to only with a view to conceal exposure and shame, and for this purpose thousands of rupees are paid to midwives and procuresses; but this act they would never think of perpetrating were such an institution as a foundling hospital in existence, as they would in that case at once send their children there with a purse of money. How many unoffending lives would then be annually saved from destruction! All honour to him, therefore, who takes the initiative in supplying this want in Bombay!

Foundling hospitals exist in England, as well as in the countries of continental Europe, and are supported by public subscriptions, endowments, and the large amounts which are sent with the children. Many of the inmates are now in society, and from their education are able to live respectably, though they have no knowledge of their parents.

St. Matthias's Cathedral.

This is designated by the name of "Vepery Church," from the locality in which it is situated. The internal arrangement at first glance seems plain, but as the spectator proceeds to view it minutely and leisurely, the first appearance of plainness changes into one of awe and solemnity. The marble-faced tombs among the seats attract the attention of the visitor, who is deeply moved by reading the maxims of wisdom inscribed thereon: the paintings depicted on the glass windows, and the carvings on the walls, inspire the observer with silent instruction as to the humility and meekness men should exercise in their social intercourse with each other, and cause him to say within himself "Alas, how often hitherto have I erred!" How

instructive are these dumb pictures, reminding us of the errors of our ways ! Are we to shut our eyes to these admonitions ? How long shall we remain indifferent ! Travellers should never lose sight of such buildings in any city they may visit, because a patient and attentive inspection of their exterior and interior serves to lead us to a fair insight into the manners ; customs, religious feelings, and, to some extent, of the moral stamina, of the people of various countries.

The Madras Club.

It is situated on the Mount Road. The civil, military, and medical officers, and others occupying the position of gentlemen in society, are admitted as members or visitors, with certain privileges, under rules and regulations framed for its conduct. The building stands on a very airy and retired spot, surrounded by shrubberies, and affords conveniences which one cannot expect to enjoy even in a private establishment. Ample provision is here made for recreation, both for body and mind, by the establishment of billiard-rooms, a racket-court, a library, baths, ponds, &c., and is regarded as far superior to the "Byculla Club" of this place.

As for bathing, it has a special building set apart for it, containing a large tank of pure water. It is provided with a series of stages rising one above another from the bottom, so that each swimmer can find the depth of water he desires. The lowest stage is about twenty feet, a depth by no means small. This club was founded in 1832.

Public baths exist in almost every large city in India. We have given in their appropriate places a full description of those that have come under our observation in Benares, Delhi, Agra, Lucknow, and other towns, a perusal of which will show their construction and arrangement, as well as their connection with public health. In Europe and other civilized countries baths are to be met with everywhere, and are much resorted to by the inhabitants. Those especially who cannot obtain a sufficient supply of water, or other facilities for bathing in their houses, are greatly benefitted by them ; for only at a trifling sum they can get as large a quantity of water as they wish. It is quite unnecessary to prove that human health is preserved in

a great measure by personal cleanliness : every one will admit that the preservation or derangement of health is regulated by the cleanliness or filthiness of the body. It is consequently imperative on those attending to the health and conservancy of a city to make adequate arrangements for public bathing. It is remarkable that our city is devoid of a single establishment of this kind ; but it is hoped that our energetic and intelligent Municipal Commissioner, who has given us such excellent markets, will supply this want also, which has already engaged his attention. He has seen the need of it, and is sure to carry out his purpose, in the interests of the poorer classes especially, as soon as his financial position becomes easier. If, however, some one of our public-spirited townsmen were to volunteer to share the expense with the municipality, there would then be no question as to the certainty of its accomplishment under their united efforts. The construction of public baths, we repeat, which have for their object the cleanliness, and therefore the preservation of health, of the lower classes of the population, is as noble and humane an act as the erection of hospitals for the relief and preservation of the diseased.

Necessity of a Native Society or Club in Bombay.

Speaking of the Madras Club, we are tempted to say a few words regarding the absence of a similar institution among the numerous body of educated natives of Bombay. There is no club where persons having the position of gentlemen can meet together, or which is conducted on principles and usages recognized in genteel society, and which has some sort of acknowledged status among the Native public. The absence of so important a thing as a club doubtless indicates the existence of some latent defect in the organization of Native society. Owing to there being no association of this description, its leaders and educated gentlemen remain isolated from each other. The consequence is that every one boldly shapes his deportment in accordance with his individual notions of propriety or otherwise, without caring in the least whether others regard it as proper or not. The laws and conventionalities of civilized societies, which

every sensible man views in the light of restraints against any improper deviations on his part, are not at all observed in the present constitution of Native society. While such a club is not yet opened among our educated men, what can we say of their boasted enlightenment? It is a source of regret to us that in speaking of this subject we are touching on a most delicate point, in so far that we feel constrained to point out the faults of our friends, but in so doing, our readers may depend upon it, it is not our object to hurt the feelings of any one.

We ask with all respect, have not so many educated men of Bombay, Parsees and Hindoos, the ability or unanimity to open a club where all gentlemen of position can freely interchange their thoughts, where they can meet at stated times, converse freely, make inquiries regarding each other's welfare, and where those in a position to assist may hold out the right hand of fellowship to those needing it, and, in the event of any social or public question arising, they might be readily referred to if necessary, when they might all come forward with one voice, and command the respect and confidence of the public?

We ask once more whether it is possible to start such a club in our city, no matter if the members composing it belong to the middle class of the people? Since it is not yet established, it is necessary that we should point out what, in our humble opinion, are the deterrent causes, and these we regret are of such a character as to throw discredit on the sacred cause of education.

The "tall talk" in which we see Native journals and public meetings ever and anon indulging about reforms in Bombay, should not be thought an indication of solid and real reform, but merely fictitious and unreal, like hollow sounds proceeding from empty houses. We have hitherto been accustomed to hear the so-called reformers spout about it, as if talk were synonymous with action. There are many persons who take credit to themselves only for advising people, while they themselves remain utterly indifferent as to the necessity of suiting their practice to their preaching. They imagine that all improvement consists in putting their crudities in type, publishing them in journals, and exhibiting them as the banner of their vain-glory.

Solid and real improvement we find only in rare cases, and that too among men who have never uttered, nor are likely ever to utter, a single syllable in praise of themselves: in every other quarter it is, to use a Gujarati proverb, “dark notwithstanding the consumption of twelve *mans* of oil.” For, reflect, sensible reader, to how small an extent unanimity and cordiality exist among our educated Native gentlemen. Is this state of things to be called “reform”? Would it be right for us to counsel others to the contrary while we continue in this state? They have indeed realized in their own case the truth of the Native proverb of a “sieve despising a water-pot.” Should any one be inclined to ask, Is there unanimity among us or no? we would undertake to answer him. Though the answer is short, it is highly unpalatable, and will undoubtedly provoke a slap from the opposite party by way of rejoinder. It cannot, however, be helped; the correct answer must be given, even though it may subject us to a slap, as it inevitably will. Here it is:—We affirm that not only have they no unanimity, but, what is still worse, they look upon one another with an eye of jealousy. We are aware that this outspoken expression of our opinion will give offence to some of our associates, who will pronounce it unfounded. All we can say is that we think differently, though we would that we were in the wrong. We are rather inclined to believe that, while they may take offence at us on the one hand, their consciences will tell them that this charge against them is every whit true.

There are those among the educated who do not wish to see any one from their body rising to be their equal or superior, and who in consequence are ever ready to throw obstacles in the way of his advancement, with the view of retarding him. Then there are others who so selfishly and exclusively pursue their own interest, as not to allow any other of their rank and attainments to come within the pale of their pasture-ground. How many of the educated natives in well-to-dô circumstances have called before themselves the less fortunate members of their class and inquired respecting them, “Friends, tell us freely your condition; if we can in any way render you assistance, we will do so with great pleasure.” We think there are few, if any, among us possessing such benevolence of heart. If the uneducated fail to discharge these humane duties, we cannot find

much fault with them; but if the educated, who have read a great deal about this virtue of benevolence, manifest callousness or selfishness, they are deserving of heavy censure. Again, a few have learnt to be temporizing, adapting their course, like a ship trimming its sails, according to the direction of the wind: to-day speaking in behalf of the *Shettiás*, to-morrow speaking against them; again, for some reasons, veering round; and again, as soon, turning away. Some of them have not only lost their self-respect, and forfeited all claims to consideration from others by such vacillating conduct, but have caused the whole class of educated natives to become objects to be pointed at with the finger. Others have assumed an insolent, arbitrary, and defiant attitude towards their leaders. Such empty show has only produced dangerous thoughts in the minds of people who are led to exclaim "God save us from the educated men!" When instead of humility, gravity, patience, foresight, and all possible obedience towards parents and other superiors (no matter how faulty their notions may be in some respects),—which ought to be the fruit of all right education, and the prominent traits in the character of all truly educated men,—pedantry, pride, obstinacy, and self-will are found, the uneducated portion pass a wholesale condemnation on all the educated as being wrong-headed. Though they have been hasty in forming this opinion, which admits of being altered on maturer consideration, yet it cannot be denied that repeated instances of such misconduct on the part of educated men have furnished grounds for this opinion. This circumstance has caused a serious estrangement between the educated few on the one hand, and the mass of the people and their leaders on the other. Though this censure is inapplicable to the whole class of educated men, yet it does apply to a few of them. This stigma it is now necessary to remove; and if the sensible and far-sighted portion of our educated men would think seriously on the subject, they would find that the duty of bridging over this social gulf devolves on themselves, and that they would be able to accomplish this by adopting in future a uniformly respectful deportment towards their elders, with a due regard to the preservation of self-respect.

It is now our duty to speak our mind with equal candour respecting the conduct of the professed leaders of Native society. We beg

to point out, with all possible deference, that in keeping themselves aloof and isolated from the educated they commit a great mistake. Some of them have been heard to express an opinion that if the latter were suffered to advance in life, they would be inclined to slight them or treat them with disrespect! Now we want to know how many of the above class have behaved in this way. We assert without hesitation, and our *shettiás* may keep their hearts at ease on this score, that those who are possessed of true blood, and who have received genuine culture and breeding, are incapable of such conduct, which can only be possible with pedants of reverse nature, from whom it is vain to expect anything good or commendable. Men of this sort may acquire ever so high an education, yet if they lack genuine blood and breeding, their education can exercise but little influence on them, for "the young of a wolf," as is observed by Shaikh Saadi, "will only grow to be a wolf," no matter in how good company and with what care he is brought up. The case is, however, different with those in whom true blood is combined with sound education. However humble a stock they may have descended from, they may rise to occupy elevated positions and would yet never think of offending their elders or the leading members of their community, or of claiming superiority over them. The fact is, we humbly submit, that heretofore the *shettiás* have totally abstained from permitting anything like a long and well-tryed and friendly intercourse to subsist between themselves and the truly educated and upright class; neither of them has as yet been placed in those positions in which prosperity and adversity try us; and hence the inability on both sides to arrive at a true discernment of each other's merits or demerits. If, through want of foresight or discernment, the *shettiás* mistook some bustling and pedantic fellows for highly-educated gentlemen, and treated them accordingly, and if they afterwards had to meet with insult or injury from them, or if they found them conceited and vain-glorious, surely it would be an act of absolute injustice to the educated class if the *shettiás*, from a few solitary instances, pass a hasty and an indiscriminate condemnation on the entire body, and recommend others in their station to refrain from maintaining intercourse with them. This is a grave matter which we would commend to the attention of all the leading men of the community. In forming such a disparaging estimate of the worth or deserts of the whole educated

class from the conduct of two or three men of hollow pretensions, our *shettiás* act like a man who having once been stung by a serpent, is apt at all times to take every piece of rope he may chance to meet with for a real snake. We all know how ill-founded this supposition is, and yet this is the way in which the *shettiás* act, which speaks poorly for their foresight and experience.

They are supposed to be aware of the fact that educated men are not all alike, any more than the five fingers of the hand. In the same manner ought the *shettiás* to be aware of the disparity that exists among their own body in point of virtue; all of them are not saints!

These gentlemen no doubt know, from their ripe experience, that the leading men of all civilized communities, being themselves possessed of high mental culture, generally keep the company of the enlightened; they render themselves accessible to their inferiors, inquiring of them from time to time concerning their welfare, and thus secure their love and regard, as also their own influence. It is, however, different with our *shettiás*, who, as is complained from several quarters, are so vain (we don't believe all to be so) as to imagine that they alone can accomplish everything, and that what is done by them should be implicitly acquiesced in by others; but a supposition, it may be stated, which is so obviously fallacious cannot be acted on in practice, as it has never hitherto been. History has made known to us numerous instances in which the representatives of the country were opposed and thrust overboard by the commoners in their attempt to exercise arbitrary powers over the latter. Our representative men are fully aware that if they desire to enjoy a dignified, influential, and an honourable pre-eminence over their compatriots, they should have none but dignified, influential, and honourable men for their associates. It is the men of rank and position—men of foresight and experience—men conversant with everything relative to the country—men well versed in law and politics—men of patience, circumspection, and calculation in matters of commerce—and, lastly, men of sound training and talents, as also of honesty and morals, who should compose the association. No association of men that does not possess these qualities can ever really command influence and respect; and our *shettiás* are well qualified to form a public association on this principle, if they choose.

Having referred to the description of persons who should be the companions of the *shettiás*, let us now proceed to examine what sort of men enjoy their company and confidence. It appears that, with very few exceptions, these associates and advisers are only men of limited education, apparently devoid of a capacity for sound judgment and counsel.

It is indeed a matter of both regret and surprise that there should be so much as it were studied isolation from the educated.

It puzzles one to discover what there can be in education which renders its possessors so disagreeable to the *shettiás*. This breach is, however, variously accounted for, according to individual opinion or fancy, which it is worth while noticing, as it leads to an important conclusion. Some impute it to a reluctance on the part of the educated men to truckle to the *shettiás*; others attribute it to an overbearing and disrespectful demeanour into which they are betrayed in the heat of their youthful blood on account of mere ordinary and excusable blunders; and some, again, ascribe it to a spirit of vanity, in consequence of which they arrogate to themselves the credit of a high enlightenment, and refuse it *in toto* to the other class, who they aver have nothing more than their ancestral wealth to rest their claims upon for exacting respect. Now if all these causes were weighed in the balance of judgment and the sins on both sides compared, the side on which vanity preponderates should be adjudged as deserving of particular censure, which those concerned should endeavour to adopt means to free themselves from. Courtesy, though it be combined with poverty, is better entitled to our esteem and approbation than the vanity of the opulent. Having thus dwelt at some length on the alienating causes, we may proceed to state briefly how a reunion can be effected. Letting bygones be bygones, it behoves our *shettiás* to establish a more friendly and familiar intercourse with the educated gentlemen, and receive them into a larger share of their confidence than heretofore. Similarly the latter should endeavour, by the observance of a respectful deportment, to satisfy their superiors that they are incapable of abusing the confidence reposed in them, and also regarding their proneness to overlook, at all times, any errors or shortcomings observable on the other side, as well as correcting their own. Once this relation is brought about between them, the bond

of friendship and attachment will always continue to strengthen: once this bond is formed, the troubles and trials which we frequently encounter in the hard battle of life will be easily surmounted by the powerful weapon of their unanimity, and thus success uninterruptedly continue to attend both through life.

In conclusion, we sincerely regret the unpalatable nature of the observations which we have been thus led to make without reserve or partiality for either side; but we repudiate all intention of causing pain to any party. Bearing in mind the words of that master of human nature, Shakspeare, who, in the delineation of one of his subjects, observes, "Look on this picture and on that," we have likewise thought fit to show up both sides, and ask our readers to look at the conduct of the educated and reforming party, and also at that of the uneducated and conservative party, leaving each sensible reader to decide for himself on which side the shortcomings preponderate.

Charitable Military Asylums for Orphans in Madras.

Among the many institutions established in Madras for the protection of fatherless and destitute children, there are two, for the exclusive benefit of military orphans of both sexes, which require notice. The Male Asylum was opened in 1788, and the Female in 1786, and they are both conducted in a highly efficient manner. The former has up to this time turned out, it is said, about 3,300 well-educated boys, who are now engaged in different occupations, some being in the service of Government, a few in trade, and others labouring as Christian Missionaries. This establishment is likewise open to children whose parents are disabled, by accident or a like cause, from supporting them. Besides these, a limited number is also received on payment of charges for schooling and boarding, but in all cases orphans are allowed a preference.

In the Female Asylum, which receives annual pecuniary aid from Government and the public, are taught household economy, sewing, washing, nursing the sick, and in the case of those girls who give early indications of intelligence and aptitude, they are instructed in the art of teaching. Its affairs are managed by a few philanthropic

ladies, wives of public officials; and this circumstance has secured an efficient and highly beneficial watchfulness over the mental as well as moral training of the youthful inmates.

We devoutly wish our good countrywomen might be induced to copy such of their European sisters as those who labour so assiduously in the cause of charity and philanthropy. It is necessary, however, that the beginning should be made by the upper classes, who, by virtue of their position, are better qualified than others to do so.

This may probably give rise to a question as to how the upper class of women in our country can take the initiative in this matter, when they are themselves uneducated? The question admits of a simple answer, which is, that if influential ladies are joined in their efforts by the educated, there would then be no difficulty felt in making a beginning. The absence, in all kinds of movements, of the coöperation of the wealthy with the educated members of the community must be regarded as a great desideratum. The educated young Bombayites seem to have fallen into a curious blunder in this respect, which consists in a belief in their power to accomplish any arduous undertaking single-handed, without the help of their more influential countrymen. Our opinion, however, is diametrically opposed to this, in support of which the movement on behalf of female education may be referred to. Let us then ask, gentle readers, whether, although 'Young Bombay' originated and set on foot the movement in question, they were able to dispense with the assistance of the Shettis in carrying it to a successful result? We ask, Did they not solicit and receive aid, either publicly or privately, from Messrs. Framjee Nusserwanjee Patell, Cursetjee Nusserwanjee Camajee, Dhunjeebhoy Nusserwanjee Camajee, and other leading townsmen? The answer is patent to everybody. We affirm that without the support and coöperation of these gentlemen, the cause of female education would perhaps never have succeeded. Similarly it may be asked if the legislative enactment regulating inheritance, marriage, and divorce among the Parsees, with which that community is provided, has not been obtained by the influence and with the coöperation of the Shettis? It is therefore apparent, from these and other instances of a like nature, that the various measures of importance

which we have been able to effect are not solely the result of the unassisted efforts of the educated; it is the result of the efforts of the educated aided by the prestige and position of their elders. It is only through such good understanding and harmonious working together of the upper and middle classes that we should expect to accomplish, in future, reforms like those we have been enabled to attain in the past.

An interview with His Highness the Raja of Peber.

Early in the morning we sent a message to His Highness, expressing our desire to pay him our respects; the messenger returned with a reply that His Highness would be very glad to see us. The Raja is named the Raja of "Vanpati," meaning the Raja of Forest, from the circumstance of his being the owner of an extensive forest round the village where he resides. He is known by the name and title of His Highness Raja Ramnushwar Rao Bahari Bahádhur. He was attired in the dress of an English Colonel when he received us. He conversed with us in English, which he spoke with marked ease and fluency. He talks equally well in Urdu, not to speak of Telugo, which is his native tongue. There is yet something more to be said in regard to his linguistic knowledge. The flow of melodious words which the Raja used in speaking the Urdu led our friend Mr. E. Rahatsek to conclude that he ought to be able to talk in Persian, and so under that impression he communicated his conjecture to the Raja in Persian itself. The Raja answered in the affirmative in the same language, adding that he had a great predilection for the acquisition of different languages, and that he could speak as many as ten, including Arabic, Kanáda, Sindhi, and Afghan. In order to keep up his practice, the Raja has employed different persons knowing these languages, as soldiers and officers in his army. Though a Hindu, he observes none of the prejudices peculiar to that religion, against the absurdities of which he openly expressed himself. His reception of us was marked by all the courtesy and etiquette of an English gentleman. After the usual civilities had been exchanged, he began to make many anxious inquiries on points connected with our tour, and seemed highly gratified on discovering that we were

the gentlemen whom he had felt a desire to see on learning, from newspapers and other sources, the fact of our having set out from Bombay on a tour through the country. After some conversation he asked us to take a cup of tea or coffee, which we gladly did, except our friend Dr. Bhau, whose declining greatly surprised the Raja that such a sensible and erudite gentleman should cherish such puerile prejudices, adding that if gentlemen of Dr. Bhau's generally advanced ideas and liberal education displayed such narrowness of mind and lack of moral courage to shake off openly prejudices like this, we should never expect to see the people of Hindustan make any rapid strides in the onward march of civilization. As for himself, he further observed, mature reflection on the subject had led him completely to discard ill-founded bigotry, without involving his conversion from the Hindu faith. The Hindus of the present day, the Raja continued, are as superstitious, timid, and ignorant as those of former times were liberal, bold, warlike, and educated. The Raja has thus not only broken through prejudices of long standing, but has also fearlessly made known his views to his subjects, who, however, it may be stated to his credit, are allowed to continue in the free exercise of their choice to act as they may think proper according to individual belief. He entertains a very high opinion of the British Government, and has for the most part introduced British laws and regulations into the districts subject to his control. We were informed by him that he had received his early training, as well as his political and military education, at the hands of General Wahab V. C. Sinclair. The Raja is naturally of a brave and warlike disposition, having on several occasions drawn his sword against the Nizam (of whom he was at one time fairly considered a rival); however, except in some solitary cases, he had to sustain heavy defeats. After we had drunk the coffee, we were taken into the *Divan-khana*, where he showed increasing marks of familiarity. He made us presents of copies of his own photograph, and asked for ours, which we promised to send after our return to Bombay. We were next asked for our visiting cards, and, ascertaining our names and addresses, he entered them in his memorandum book. He next showed us the likenesses of his mother, sister, and other members of the family, on whose education, we observed, he bestowed much attention, in token of his avowed appreciation of the benefits accruing therefrom.

A visit to the "Bethune Female School" in Calcutta; Calcutta and Bombay female education compared.

On the 9th February we proceeded to see this institution, which took its rise under the following circumstances. The citizens of Calcutta had raised a public subscription with a view to perpetuate the memory of the Honourable Mr. Bethune, whose name is a household word in Calcutta, for the zeal evinced by him in the introduction of education, but more especially of female education, into India. To this fund a further sum was contributed by this true friend of the natives out of his own pocket, and the whole made over to a committee for the purpose of devoting it to the cause of female education. The result is the establishment of the present school, and the erection of a large and handsome building for its accommodation. There were 104 girls present in the school on the day of our visit, but the daily attendance, as we were informed by the European Governess and Superintendent, averaged 70. The girls are taught reading, writing, and the rudiments of arithmetic, sewing, and domestic economy; but neither instrumental nor vocal music is included in the course of studies. A gymnastic class is also opened in connection with the school, where girls from six to eight years of age are made to take exercise daily, in order to develop the tender powers of their body and mind. We were much pleased with some of their juvenile feats, and thought that if the Calcutta girls received proper education—or, to be more exact, if they received proper education at the proper time—they would turn out quite as smart as our Parsee girls, and in some cases even more so.

Though female education in Calcutta may appear to be more limited than in Bombay, we should not suffer ourselves to be misled by mere appearances, inasmuch as the reputation which the latter has acquired in this respect is owing exclusively to the outward show and bustle of her inhabitants, and not to any solid achievement. The Parsees have certainly manifested a greater degree of zeal than the Hindus in educating their daughters, but the result has been no better in the one case than in the other. Though a decade has elapsed since the introduction of education into this city, not a single girl has been found qualified for the office of governess of a school. The fact is, as soon as they reach their tenth or eleventh year, their

parents and friends think it high time to remove them from school, and hence it is that not one of them has yet been able to write even a small book or pamphlet, or so much as even a passable *bonâ fide* production in the shape of an essay, of which we have any knowledge. Such being the present state of education among our females, it behoves us to reflect seriously on it, and strive earnestly to devise such means as may ensure solid and permanent results, instead of vainly flattering ourselves with the misleading supposition that it has arrived at perfection! Although Calcutta may appear behind Bombay in point of female education, such, we submit, is not the case in reality, for the system of private tuition among families, known as the "Zenana Education," obtains very largely in Calcutta, where European ladies are steadily but unostentatiously disseminating the blessings of knowledge and enlightenment. Ere long we shall see what fruits this Zenana education will bear, and the reforms it will introduce into Native society. Already the names of more than one Bengali woman have been before the public—one as an authoress, another as a proficient in Sanscrit, a third as a poetess, &c.; while all that has been heard and seen of the women (whether Parsi or Hindu) of our own city in this respect is the bold and open display, in imitation of European custom, of their coquetry as exhibited in their wearing English boots, stockings, and brocade caps; in accompanying their husbands in public and associating in the company of males. That so far they have surpassed their Bengali sisters no one, we think, will deny; but we would respectfully, and with the best intentions, impress upon our countrywomen that if they would endeavour to decorate their *minds* as they do their *persons*, by a sound secular and religious education, they would better consult their interests, and secure results of a more solid and permanent character. It is a grave mistake to suppose that education and reforms consist in the improvement of personal charms, and accordingly to make them the object of one's *exclusive* care and attention.

Our interview with Dr. Duff.

Leaving the Bethune School, we proceeded to pay a visit to the well-known missionary of the Free Church of Scotland—the

Rev. Dr. Duff—whose name is famous not only in Calcutta, but throughout all India, on account of his great learning, wide acquaintance with the customs and usages of the country, and for his benevolent intentions towards the people. In the course of a conversation extending to about an hour, we touched on various subjects, such as the Babus, the thoughts and tendencies of their rising youth, female education, the practices of the Hindus, &c., &c., and had the opportunity of making ourselves acquainted with the views of this eminent divine. He spoke hopefully of India's future, which, he said, mainly depended upon the spread of education, which, as it permeated more and more through the lower orders, would effect a corresponding change in their condition; and while it would not, of course, bring about a wholesale conversion of the people to Christianity, it would lead them, by degrees, to a renunciation of their idolatrous practices—a result which none can well prevent.

Talking of the intellectual qualities of the Babus, the Doctor expressed a very high opinion of them, giving them credit for possessing a marked capacity for the study of mathematical, legal, and medical sciences, as well as for powers of hard and systematic application as students in general.

Referring to the tendency of their religious views, the Doctor considered it to be in an unhealthy state—the free indulgence on the part of some of the Babus in eating, drinking, and other sensual pleasures, having given rise to feelings of deep sorrow in the heart of this well-wisher of theirs. Let us hope that such of the educated Hindus of our own island as have contracted a taste for the pleasures of the bottle will take this as a warning against the continuance of their habit: for their future, in the opinion of Dr. Duff, as well as of all right-thinking men, is most saddening to contemplate. Speaking of the Brahmo Samaj, he said that he had himself witnessed it to assume, one after another, three different phases since its birth, and that though he was far from agreeing with the views entertained by it, he liked the institution in so far that its fundamental object was to turn from the worship of idols to the adoration of one Supreme Being void of form or figure. The learned divine had a high conception of the worth of Babu Keshab Chundra Sen, who, if we are not mistaken, is his pupil, and who would appear to have always kept his veteran

master before his eyes as a model for imitation in his eloquent and impassioned delivery.

Before leaving, we informed the Doctor of our intention to go and see the "Bália Ghaut" that evening, when at once he exhibited his emotions of compassion for the innocent victims of this custom, and deplored that although there were so many enlightened Babus in Calcutta, they had not bestirred themselves to put a stop to the continuance of the pernicious practice prevailing at that Ghaut even at the present day. This evil practice, and several other social and moral topics relating to the people of Calcutta and Bombay, are contrasted and discussed at length in the Gujarati portion of the work, but, from want of space in this volume, the author regrets he cannot give further translation of these subjects.

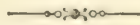
Vincent Brooks, Day & Son, Eng.

THE PRAYERS

photograph

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

TRAVELS IN INDIA.

મુસાફરીની અગત, તે કેમ કરવી.

મુસાફરી કીધાથી માણસ જાતની અઘરાલ અને હોરા અરેખર વધે છે, એ વાત સાબેત કરવાની જરૂર નથી. જેમ બાળપણમાં છોકરાઓને કેળવણી લેવા નિરાળ મોકલવાની જરૂર છે, તેમજ છોકરાઓએ કેળવણી લીધા પછી, આ દુનિયાના સંસાર વેહેવારમાં નાખ્યા આગમચ, જે માણાપોતી શક્તિ હોય તેઓએ તેમને મુસાફરી કરવા મોકલવાની જરૂર છે, જેથી તેમનાં જ્ઞાન, હોરા અને હિંમતમાં વધારો થશે. નિરાળમાં કેળવણી લઈ જોડલું જ્ઞાન સંપાદન કરીશું હશે તેના કરતાં દરાગઝું વધારે જ્ઞાન આ દુનિયાની મોટાટી નિરાળ તરફ મુસાફરી કરી-આથી મેળવી શકાશે. આ જ્ઞાન તથા એથી મળતો અનુભવ, પછવાડેના દીવસમાં તેમને અણુજ ઉપયોગી થઈ પડવાનો. ટુંકાંમાં બોલીએ તો જે દેશના લોક મુસાફરી કરેછે અથવા વેપારને આર દેશ પરદેશ કરેછે તે દેશની તથા તીર્થના લોકની હાલત અરેખર ચઢતીજ છે. જે દેશના લોક પોત પોતાની હદમાં અટકી અથવા ભરાઈ બંધ રહેલાં છે તેમની હાલત અચીત ઉતરતીજ છે.

‘કરે તે ચરે, બાંધ્યો બુખે મરે’, આ કહેવત મરાઠર અને ખરી છે. એ આપણા દેશના માતખર લોક પોત પોતાના લાયક છોકરાઓને આવી તરેહની પુરી કેળવણી આપી ઉધારે તો તેઓ અરેખર પોતાને તથા પોતાના દેશને અણુજ ફાયદો કરશે. આપણી નામદાર મહારાણીના શત્રુપુત્રોએ મુસાફરી કરી છે. એ મુસાફરી કરવાની ગોઠવણ રાણીના ભગથાએ પોતાની દેવાની માંદગી સખી મુદ્રી હતી.

જે તે મહાપુરુષ શાહાનદા જીવ્યો હોત તો તેણે જે ગોઠવણ કરી હતી તે પ્રમાણે પુરતી મુસાફરી તેના કુંઝરોએ કરી હોત, પણ દૈવયોગે એવું નહીં બન્યું, તોપણ આપણી નામવર મહારાણીના રાજપુત્રો ધણા અગતના દેશોમાં ફરી વળ્યા છે; એથી પુરકળ અનુભવ તેઓએ મેળવ્યો છે, જેના કૃળ હવેપછી આપણુ સાખવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ. એજ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં પ્રાંતના સઘળા રાજવંશીઓએ પોતે અને તેમની ગાદીના વારસોએ મુસાફરી કરવી ધણીજ અગતની છે. એ વીરો મુંબઈના નામદાર ગવરનર સર આરટલ ફ્રીઅરે એવી ભલામણ દક્ષણ પ્રાંતના સરદારોને અને તેમની ગાદીના વારસોને વારંવાર કરી છે.

આપણી મહારાણીના રાજકુંઝરોમાંના એક કુંઝરે તો પૂર્વદીશાના ધણાક દેશો-તરફ મુસાફરી કરી છે. આશ્વેલીયા અને કેપ તરફ મુસાફરી કરી એકવાર પાછા પોતાની સ્વદેશભુમીમાં જઈ તીર્હાંથી ફરીને પાછા મુસાફરીએ નીકળ્યા તે છેક ચીનના પાયાતપ્ત સુધી જઈ પોહોંચી, જ્યાંન દેશમાં ફરી વળ્યો છે અને તીર્હાંથી હાંગકાંગ, સીંગાપોર તરફ જઈ આપણા દેશ હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી છેક પેશાવર સુધી કરી છે. આપણા શાહાનદા આલફ્રેડના આપણા દેશમાં આવી જવાની યાદ તો દેશી લોકમાં ધણીજ સારી પેઠે રહેરો, અને હોમા જણાવવાને જરાપણ અચકાતાં નથી કે મુંબઈ શહેરમાં આ શાહાનદા તરફ જે ખાદ્ય અને મોહોળત ભરેલું દીલ દેખાડવામાં આવીયું છે, એવું તેણે થોડેજ ઠેકાણે જોયું હશે. મુંબઈની પારસી કોમમાં તેમની સ્ત્રીઓ તરફથી તેને લાયકનું જે માન અને પાદરાહી આનદાન તરફ જે ઘટતો પીયાર સુધરેલી કોમવાળા તરફથી ખુદરતી શહે દેખાવો જોઈએ તેવા તેણે જોયો છે, એથી અલબત્ત પારસી કોમવીરો શાહાનદા સાહે મત લઈગયો છે, અને તે છેક તેની પીયારી માનવંતી માતાના કાન ઉપર જવા વગર નથીજ રહેવાનું. આવી પારશી યોલાને ભારી માન અને શાખાસી છે, તેમજ આટલું બોલીયા વગર પણ ચલાતું નથી કે પારશી યોલામાં દેખાદેખીથી કોઈવાર હરેક સાહે કામ કરતાં હદની બહાર ફેટલાકો જઈ લાગેછે, અને તેથી સારાં કામને કોઈવાર સાંભી ઝાંખ લાગે એવા ફેટલાક દાખલા આ હિંગાને ભરકલટમાં આવીયાથી બનીયા છે, પણ તે સાદાં દીલથી બનેલા સમજી તેપર આટલોજ દરિયો કરેલા બરા છે.

શાહાબદાને જે હુરમત હકિત મળી છે તેથી આપણી ભત્રી રહ્યેતવીશે તેણે સાઈજ મત બાંધીયું છે. આપણા દેશી રાજા અને અમીર ઉમરાઓ અને દેશી રહ્યેતે જાગી રહ્યેમંધ પક્ષે માણં દીલસાથે ખરચી, શાહાબદાનો જે આદર-મતકાર કરીયા છે, તેમાં ખોટી રીતે એવું માલુમ પડીયું છે, કે જેની આદરમાન આ રાજકુંવરને આપીયામાં આવીયું છે. તેમાં એ રાજકુંવરની મહામદગુણી અને ભત્રી પગપકારી માતા આપણી માનવંતી મહારાણી તરફ તેઓ સચળા-ઓએ અને દરેકે પોણી નજરે રાખીને કરીયા છે. પણ પ્રમાણિક કુંવરે તે એવીશે વિવેકી નજરથી જોઈ ખોલું જાહેર કાઢી સંભળાવીયું છે કે, જે આદરમાન અને પીયાર આ દેશાની રહ્યેતે દેખાવીયા છે, તે ઉપરથી તેની ખાતી થઈ ગુફી છે કે, આ દેશાની રહ્યેત મહારાણી તરફ સંતોષ અને વફાદારી ભરેલું દીલ ખરેખર ધરાવે છે, અને જેમ જેમ દેખાવણીનો પ્રસારો રહ્યેતમાં વધેતા જશે તેમ તેમ લોક વધારે સંતોષ ભરેલા, કાયદાને માનભરેલી રીતે તાબેદાર અને વધારે વફાદાર થતાં જશે. શાહાબદાના આ ટુંકાં વચ્ચેનામાં ઘણાં લાંબા વિચારો સમાવેલા છે. પાદશાહી ખાનદાનના દેલવણી પામેલાઓ હંમેશા યોદ્ધા બોલે છે, અને થોડાં બોલોમાં ઘણી મતલબ ધરાવે છે.

હવે ખરેખર આ નવજવાન શાહાબદા જરે પોતાની વાહાલી માતા આપણી મહારાણી પાશે જરા ઉભો રહેશે અને હિંદુસ્થાનના દેશીઓ વીશે એવું જાહેર કરશે કે, જે જાહેરલાલી ભરેલી હકિત અને હુરમત તેને આદેશમાં મળી છે. તે સઘળી આ દેશાની રહ્યેતની તે મહારાણી તરફ વફાદારી ભરેલાં દીલ લેવાના સખ-અથી મળી છે, તે આ જેથી મુખ્યગુણાનીની અસર આપણી માનવંત રાણી ઉપર, તેના પ્રધાનો ઉપર, પારલમેન્ટની આખી સભા ઉપર, અને આખી કંગ્રેજી કોમ ઉપર એવી તે જાગરૂત થશે કે કોઈની ખીજ સાહેદી ગહવાઈથી એવી થઈ નથી શકનાર. આથી આપણુ દેશીવચ્ચે અને આપણી ઉપર ગજબની કંગ્રેજી વચ્ચે મીત્રાચારીનો ગાંઠ વધારે મજબુત બંધાવો જોઈએ, એમાં તે કંઈ શક છેજ નહીં. એના સારાં પરિણામો જોવાને ટંગાયલી નજરે ભવિષ્યકાળ ઉપર જોવાનું રહ્યું છે.

આ દેશાણે પુરતક બનાવનાર જાણવાને રત્ન લીએ છે કે જરે શાહાબદા આલક્રેડનું મુખર્મમાં આવવું થયું તે વખત જોગવાઈ હાત કરી, વાંચણ

શાખી મંડળીમાં એક તાહાની સરખી, પણ લાંબાં વખત સુધી ટકી રહે, એવી તેની પધરામણીની યાદગારી રાખવાની મતલબથી, ગ્રંથકર્તાએ હિંદુસ્થાનમાં કરેલી મુસાફરીનો એહવાલ જે લખી રાખ્યો હોતો તેનું પુસ્તક શાહાનવાની મુસાફરીની મતલબને અનુકુળ હોવાથી, તેની પરવાનગી લઈ તેને અરપણું કરવાનું વાજખી ધારીયું, અને એવીશે શાહાનવાને અરજ કરી, તેમાં એવું જણાવીયું કે, આ પુસ્તક લખવાની મુખ્ય મતલબ એજ છે કે, દેશીરાજ, અમીર ઉમરાઓ, અને ખીજા શક્તિવાન સાહેબોમાં મુસાફરી કરવાનો તથા તેથી તેમનો અનુભવ વધારવાનો શોખ ઉત્પન્ન થાય, અને એવું કરવામાં શાહાનવાએ તથા તેનાં આખાં પાદશાહી કુટુંબે એક અછો કરી દેખડાવેલા દાખલો સઘળાંની નજર સાંમણે ધરીયા છે. એના જવાબમાં રાજકુમરે ખુશીસાથે આ પુસ્તક 'પોતાને અરપણું કરવાની પરવાનગી આપી તથા આ પુસ્તકમાં આપેલાં સઘળાં ચીજોનો એક સુંદર “ આલખમ ” બનાવીને ગ્રંથકર્તાએ તેની સાંમણે ભેટ દાખલ ધરીયા હોતો, તે તેણે મોટી ખુશી અને ઉપકાર સાથે કબુલ રાખ્યા અને કાગજના ઉત્તરમાં તેણે એવી ઢિછા લખી જણાવી કે, આ પુસ્તક જે મતલબથી લખાયું છે તે મતલબ પારપડે. આ ભલા રાજકુમરે પુસ્તક લખનારની અરજ કબુલ રાખી તેથી તેને શોભા થઈ છે જે વીરો જાહેર રીતે આ ઠેકાણે શાહાનવાનો ઉપકાર માનવાની ગ્રંથકર્તા એક પોતાની અગતની ફરજ સમજે છે.

આ ઠેકાણે એક ખીજા અગતની બાબદ ઉપર ખુલાસો કરવાની પુસ્તક લખનારને એક સારી તક મળી છે. એ બાબદ વીરો ગ્રંથકર્તાને, સરકારી રાજદરબારી ખાતાંના એક મોટા અમલદાર સાથે વાતચીતમાં, હંમેશા સરકારનું ધાણું જ ભલું દીલ, આપણા દેશી રાજ અને મહારાજાઓ તરફ માલુમ પડીયું છે. જરેખી કોઈ એવા મોટા પ્રસંગો આવે કે જે વેળા રાજદરબારી મોટા મેલાવડ થાય તે વેળા અકસર કરીને હંમેશા સરકારની એવીજ ઢિછા છે કે આસપાસના દેશી રાજાઓ અને અમીર ઉમરાઓ તથા તેમના કુમરો અને પ્રધાનો તથા ખીજા મોટી પદવીના દેશીઓ આવા મેલાવડમાં આવી ખીરાજે અને સામેલ થાય. હંમેશા સરકારની એવીજ ઢિછા છે કે રાજ, મહારાજાઓ એક ખીજામાં મળતા ભેટતા અને તેમની મીત્રાચારીમાં વધારો કરાતા રહે, દેશી દેશની રીત-

ભાંત જોઈ તેમના પોતાના દેશમાં સું સું ફેરફાર કરવો તેવીરો કેટલાક નવા વીચારો તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય. આવી શુભ દૃષ્ટિ અને મતલબ-થીજ હંમેશા સરકાર વારંવાર દેશી રાજ્યઓને આમંત્રણ કરેછે, અને આ રાજ્યઓને થોડા દીવસ પરકી જગ્યાપર આવી રહેતાં, હંમેશા સરકારસાથે અથવા કોઈ ખાનગી કારણસર કોઈ કામકાજ અથવા મસલહત લેવી પડે અથવા કાગજ પત્રોનો સંદેશો અલાવવો પડે તો તેજ વખતે જલદીથી કામ બજા લાવવાને દરેક દેશી રાજ્યની સાથે તેમના રેસીડેન્ટોને હાજર રહેવાની હંમેશા સરકાર જરૂર પાડેછે. આ સઘળી ગાઠવણ દેશી રાજ્યઓની મગવડ અને ફાયદાને સારૂ કરેલી છે, અને જેઓ આ ઉપરથી એવું સમજે અથવા વીચારેછે કે રેસીડેન્ટો દેશી રાજ્યઓ ઉપર અકસર કરીને દેખરેખ રાખવાને સાથે આવેછે, અને તેઓ રાજ્યને મનગમતી રીતે ફરવા દેતાં નથી, એ વીચાર તદ્દન ખોટો અને એવા તદ્દન ખાયાવગરની છે. એજ મુજબ જેઓ એવું ધારેછે કે હંમેશા સરકાર દેશી રાજ્યઓને બાહરે મુસાફરી કરવાની મનાઈ કરેછે, એવા ત પણ ખીલકૂલ ખોટી છે. આગળ ખુલાસો કીધો તે મુજબ જાણવું જોઈએછે કે કોઈખી દેશી રાજ્ય અથવા રાજ્યપુત્રો તેમનો પોતાનો અનુભવ વધારવાને આ દેશમાં અથવા ફ્રાંસ, યુરપ, અથવા અમેરીકા દેશોમાં મુસાફરી કરવાની ખાચરા બતાવશે તો તેમને હંમેશા સરકાર તરફથી જરાખી મનાઈ અથવા અટકાવ નથી થવાનો, બલકે એમ સાંભું સરકાર તરફથી તેમને ઉત્તેજન મળવાની વધી થઈ પડશે.

મુસાફરી જો અનુભવવાળા તથા અવસાદનરાકિત ધરાવનાર, તેમજ વગવાળા રાખરોની સંગતમાં કરી હોય તો તેથી ઘણીએક તરેહનાં ફાયદા હાસિલ થાયછે, જે ફાયદા ખુદ ખોતેજ એવલા મુસાફરી કરવાથી ઘણું કરીને નથી મળી શકવાના. પોદલાં જાણવેલા ગુણવાળા રાખરોની સંગતમાં મુસાફરી કીધાથી આસપાસની ખુદરતી જોવાલાયક સ્થાનો તથા સાંભળવા લાયક બાબદો મારીપેઠે અને ચાક્રમાદિથી જોવાને અને જાણવાને બની શકેછે, તેવું અને તેટલું એકલાં જોવા અથવા પુછ-પરછ કીધાથી નથી બની શકતું. ઘણીએક જાણવા લાયક બાબતો અને સ્થાનો કોઈ વાર આપણી આંખ આગળથી પસાર થઈ જાયછે તે વીરો આપણુ એકલાને ફરી અગર પડતી નથી અથવા એકુ ખ્યાલ વટીક પામી આવતો નથી, પણ

જો સંગતે ઉપલા ગુણવાળા રાખરો હોય તો એક બીજાને અરસપરસ ઘણા કાચદો થઈ શકે છે. તેમજ ત્રીજો ગુણ એટલે વગવાળાં માણસની સંગત મળ્યાથી મુસાફરીની રંજ અને અડચણો ઓછી થાય છે. તેમાં ધણું કરીને હિંદુસ્થાનની હાલતી હાલત પ્રમાણે મુસાફરીમાં એવી સંગતની અગતં જો કે આગગાડી ચાલુ થઈ છે તો એપણુ હજુ ઘણાજ છે. યુરોપમાં ધણું કરીને સઘળી તરફ રેલવે હોવાથી મુસાફરોને જેવું સગવડ અને સુખ તદ્દમ્માર મળી આવે છે તેવું હજુ હિંદુસ્થાનમાં હાલ ઘણેક ડેકાણે નથી મળી આવતું. એ ઉપરથી જો કોઈ માણસ આ દેશમાં એકલું મુસાફરી કરવાને નીકળ્યું તો ખરેખર તે ખીચારાનાં સ્વપનામાં પણ નહીં હશે એવી અડચણો તેને નડવાની અથવા મુશ્કેલીનો ખમવી પડવાની; જેથી તે મુસાફર સરખાતમાંજ હારખાઈ પાછા ફરે, અથવા કોઈવાર ખોતાના જીવને ધાસ્તીમાં નાખે, એવું બનવાજોગ છે. હમારી મતલબ એવું જણાવીને કોઈને નહીં મત કરવાની નથી. હજો સાંભી ઉલટ અને હીંમત આપી શકીએ છીએ કે જેમ જેમ આગગાડીનો રસ્તો વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણા દેશમાં મંજલની રંજ અને અડચણો ટલતી જાય છે, તો એપણુ એક ચેતવણી અથવા ઈસારો કરવાની અગત છે, કે મુસાફરે હિંદુસ્થાનમાં જેમ બની આવે તેમ એકલું અને ખાલી હાથે બાહરે નહીં નીકળવું. બની આવતાં તેવા હોશીઆર અને વગવાળાં આદમીની સંગત તથા ભલામણ મેળવવી તથા જરૂરની ચીજો સાથે રાખી બાહરે પડવું બેહતર છે. હમારી મુસાફરીમાં (૧૪) ચૌદ પુરોનો એક નાહાનો સરખા કાફિલો થયેલો હોય; વળી ડેકાણે ડેકાણેથી ઓળખાણુ, ભલામણ અને સીફારસના કાગળ પત્રો સાથે લીધાં હતાં, તો એપણુ જરૂરે છતે વગે અને છતે છુટે હાથે પૈસા ખરચતાં કોઈ કોઈવાર હેરાનગતી જામરી ભોગવવી પડી હતી, ત્યારે વીચાર કરવો જોઈએ કે વગર વગવાળા અને એકલા મુસાફરને કેટલું સોસવું અને ખમવું પડે વાર ?

મુસાફરીની ઈછા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ.

હિંદુસ્થાન દેશમાં ફરીને તેનાં રોહરોની આબોહવા જાણવાની અને તાંહાંની વસ્તીની હાલત નજરે નજરે જોઈ વાઢેક થવાની ઈચ્છા થયાથી, તથા આ દેશનાં પ્રાચીન કાળનાં કૃત્યો અને તેમનાં શોખની રહેલી નીશાનો જોવાની હોંસ થયાથી, અને એવું જોવાને જોઈએથી નહીં બની આવતું હોય તેઓની હજુરમાં એ

વીરોનું ટુંક બચાન ગુલરવાની ઉમેદ રાખીને આ દેશમાં મુસાફરી કરવાના
 ફેરલાઈએક ગૃહસ્થોએ દર્શાવ કાઢ્યા. એ કામ ઉઠાવવામાં મુખ્ય આગેવાની
 કરવાનું માન રોક ખુરેદરનું નોશિરવાનનું કામાનું બેઠેલું. એવાં કામમાં
 આ લાયકી ભરેલા ગૃહસ્થને અસલથીજ ધણી ઉલટ છે. તે ઉલટ એટલે મુખી
 જોવામાં અને તપાસવામાં આવી છે કે કોઈ સાહે કામ ઉઠાવી તેને પહેલું થયું
 જોવાને છેક છેલ્લી ઘડી મુખી બનતી કોરોશ કરવાને એ ગૃહસ્થ હરનાર નથી;
 એટલુંજ નહીં, પણ કોઈવાર અઘ્યાનની વખતે કામ બાબતવાન પોતાને માથે
 બોલે પડે તેવી ચીજ ઉઠાવવી પડી તો તે પણ ઉઠાવવાને મોટી ખુશીથી રોકેના
 દરજ્જે એકજોરે મુકવાને અચકાવાનાં નથી. એટલા ગૃહસ્થની તથા એ અમા-
 ની સાથે ડકટર ભાઉ દાનુ જેવા સફલગુણમંડળ વિદ્વાનની સંગત મળ્યાથી
 અને રોક ખુરેદરનું રસ્તમનું કામાનું જોઈએ એ પુરોપખંડમાં ઘણુંક ઉઠાવું
 મુસાફરી કરી, સાહે જ્ઞાન અને હાશીઆરી મળવી છે તેમનાં આ મુસાફરીમાં સાથે
 જોડાવાથી, આ પુસ્તક લખનારને પણ એવી મંડળીમાં બેઠું થવાની ઉલટ
 થઈ. રોક મનચરનું એકરવાનનું નાળીએરવાળાએ પોતાની ખુશીથી આખી
 મુસાફરીને લગતી રસ્તાની સઘળી તજમુલ અને ગોઠવાનું કરવાનું કહાય કામ
 પોતાને માથે ઝંચકાલીધું હતું; અને એવાં કામમાં એમને સંસાર વેલેવારનો ધણો
 અનુભવ હોવાથી તથા તેની સાથે ખુરા મીઠાજની ખુદરતી બખરોશ બચાવનાર
 રાખસ એવાનું હોવાથી એવાનું એક ધણાજ પસંત અને ઉપયોગી માત્ર આખી
 મુસાફરીમાં થઈ પડ્યા હતા. એવાનું હાત હેલગ મદદગાર તરીકે, ભાઈ રસ્તમનું
 ફકીરનું કોપરને સાથે આપીયા હતા, પણ આગળ એટલાલ વાંચતાં માલુમ પડ્યું કે
 આ જુવાન પેહલવાન જેણે પોતાનો પગ કોઈ દાહોડે રોકરની બાગળથી બાજે નહીં
 કાહોડેલા, તેની ઉપર જરે આગુતણી જગા અને જંગલમાં એકલું અવારનું કામ
 કરવાનું આવી પડ્યું, ત્યારે તે બીઆરો મદદગાર થવાને બદલે “અરે મહેને કોઈ
 લેઆરે” એવી મદદ લેવાજોગ હાલતમાં ધણીવાર રમુજ પડે એવી રીતે આવી
 પડ્યો હતો. ડકટર ભાઉ દાનુએ પોતાના એક જરમન માત્ર નામે મીસ્તર
 “એડવર્ડ કીલીઆગિટ” ને ખુદરતી દેવાનું જે જોવામાં આવે તેમના ચિંચા
 પાડવાને તથા ફેરલાઈએક બાબતોની નોંધ કરી લેવાને પોતાની સાથે મદદગાર
 લીધો, હતો.

પેલેલાં એવો વીચાર થયો કે મુંબઈથી કરાંચી જવું, અને તે માર્ગે મુલતાન થઈ લાહોર, અને તીહાંથી છેક કાશ્મીર સુધી ઉપર જવું. પછી તીહાંથી પાઘું ફરી દિલ્હી, આગરા, લખનૌ, કાનપોર, અલાહાબાદ, બનારસ વગેરે મુખ્ય રોહિરો જોતાં કલકત્તે પોહોંચવું; અને કલકત્તેથી આગબોટની મારફતે મદરાસ જવું. મદરાસની આસપાસની જગ્યાઓ જોઈ તે વખતે ચાલુ થયેલી રેલવેને રસ્તે બેપુર આવવું, અને બેપુરથી પાછા સ્ટીમરની મારફતે મુંબઈ આવવું. પુછપરછ કરતાં એ માર્ગે કેટલીએક અડચણો મालુમ પડી તથા એ માર્ગે ફરી વળવાને પુરતો વખત નથી મળી રાકવાનો એવું જાણાયાથી ઉપલો વીચાર ફેરવવાની જરૂર પડી. બીજો વીચાર પછી એવો કીધો કે મુંબઈથી પેલેલાં શેલાપુર જવું, અને તીહાંથી નીજમ હૈદરાબાદ થઈ, જે રસ્તો કાવતો માલુમ પડે તે રસ્તે મદરાસ જવું. તીહાંથી સ્ટીમરની મારફતે કલકત્તે જવું, અને કલકત્તેથી, અલાહાબાદ, બનારસ, (કાશી) લખનૌ, આગરા, અને દિલ્હી જોઈને છેક કાશ્મીર સુધી જો વખત મળે તો પોહોંચવું, અને પછી તીહાંથી ઉતરતાં, લાહોર, મુલતાન, સિંધ હૈદરાબાદ અને કરાંચી થઈને મુંબઈ આવવું. આ ઠરાવ પાડો તો કીધો, પણ “માણસનું તો બાલવું છે અને ખુદાનું તો કરવું છે.” તે કેહેવત પ્રમાણે આ છેલ્લા ડેરવેલા માર્ગની મુસાફરીમાં વગર ધારેલી અડચણો નડ્યાથી, માત્ર દિલ્હી સુધી પોહોંચતાં વખત એટલો તો ભરાઈ ગયો, ગરમી અને સખત તાપ એવો તો પડવા લાગ્યો કે આગળ જવું વાજબી નથી, એમ ધારીને દિલ્હીથીજ પાઘું ફરવું બેહેતર જાણ્યું. પાઘું ફરતાં, આગરાને માર્ગે સિંધીયા અને હોલકરની રાજધાનીના મુખ્ય રોહિરો, ગોવાલીઅર અને ઇંદોરની બેટ લીધી હતી, અને તીહાંથી મહુને રસ્તે સીંધવાઘાટ ઉપરથી જળગામ ઉતર્યા હતા, જીહાંથી આગગાડીની મારફતે નાશીક થઈને પાછા મુંબઈ આવી પુગા હતા.

આ સાથે જોડેલા નકારા ઉપરથી માલુમ પડશે કે જે ચક્રર આસમાની રેવાનું પાડેલું છે, તે અમારી મુસાફરીનો માર્ગ અને વલાણ બતાવેલો છે. એ ચક્રરનો ઘેરાવો આસરે ૧૨૦૦) બારસો માઈલનો ગણામાં આવ્યો છે.

ઉપલી મુસાફરીમાંજે કે તરેવાર રજા અને સંકટ પડ્યું હતું, જેવી કે ગાડીઓ ઉંધી પાળી, તેમનાં પર્ષડાં નીકળી પડ્યાં, બગલો એસી ગયા, કાઠવાર તેઓ ભર નદીનાં

પાણીમાં બેસી ગયાથી ગાડીમાં પાણી ભરાઈ ગયાં, કીચડમાં ગાડીનાં પહોંં પુતી રહેતાં, તે કાઢાડવાને જેમ હસિપત્નીતીમાં કહેલા ગાંધવાલાએ બુના પાડી હતી તે પ્રમાણે નહીં, પણ બુના પાડ્યા વગર હેમને એવી કાઢાડવાની ફરજ થઈ પડી હતી. દરિયાનાં તોફાનની યાદ સમયવા ભાગ છક્કડ આવી હતી, અડીઅલ ઘાંઘાએ લીધે ભરે નદીના મધ્યવાના પુલ ઉપર મધ્યગે બોલો વરસાત, અંધારું, પવન, ગાઢચીકનું તોફાન, અને સખત થંડી, બુએ પેટે, અને પેલાએ હોટે અમલી પડી હતી, તોએપણ એ સંઘર્ષ દુઃખ મોહોટી બુગીથી અને હોમથી ખની શકાયું હતું, અને તેમાં બુદ્ધની મોહરખાનીથી એક પણ સખમના શરીરને કાઢવાનું તરેહની હજી પોઈએ નહીં હતી. જેમ સંઘળા ખુશ દીલ, તનદોરત અને સંપ સાથે રવાના થયા હતા તેવાજ ખુશ દીલ, તનદોરત અને સંપ ભરેલા પાછા ફર્યા હતા. એ ફરજ નહીં પણ ખરેખર તે મોટી મોહરખાન જાદુગરની હેમ કમીના બંદાએ ઉપર એક મોહોટી તવાજેશ થયલી સમજી, સમળી નમતતાથી આઠેકાણે તેની નોંધ ફરવાની એક આશત ફરજ હેમ સમજીએ છેએ.

એ મુસાફરીનો રસ્તાનો આધા પીધાને અને ગાડી ભાડાં વીગેરે તમાં ખરચ ૩ ૧૨૦૦૦ થી ૧૩૦૦૦) તેર હજાર મુધી થયો હતો.

મુંબઈથી પુણા અને શોલાપોર.

તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર—આ દીને મુંબઈથી રાહવારના આઠ કલાકે ભાએ-ખલા રેશન ઉપરથી પુણા લાઠિની ગાડીમાં, દોરત આમનાએને મલીઆ મેટીઆ પછી રવાને થયા હતા. જોરવાર ઉપર ઠનલા (પાહોયે કોતરીને ફરેલા રસ્તા) એ વરસામાં પુરા નહીં થયલા હતા તેથી ખોપોલી આગળથી ઘાટ ઉપર ચઢવાને તટ્ટ, ઘોડાં, પાલખી, ગાડીઆ વીગેરેના ઉપયોગ થતો હતો. પાલખીમાં બેસીને ઘાટ ચઢવાની ગાઢવાણુ ડિટાએ મુંબઈથી ફરતા હતા અને તેનું દામ વડીક પણ આગળથી આપતા હતા, તોએપણ તેવા રાખેલાને રેલવેના આરખાવાના ગતદારભારથી એટલી ખાતરી નહીં મળતી હતી કે તેમનાં આપેલાં દામ પ્રમાણે તેમને પાલખી અથવા તેવી સારી ગાડી મળશે. પણ એ વાતની સાથેતી ખોપોલી ખોળેઆ ચીવાય મળી નહીં શકતી હતી; તેથી એટલી ખાખત રેલવે-

વાળાઓનાં હકમાં કાયદા ભરેલી હતી. એટલા સંબંધથી ખોલી આગળ એ વખતમાં હંમેશા એક જોવા લાયક અને કોઈ કોઈવાર તો દીલગીરી ભરેલા બનાવ બનતો હતો. ખોલી આગળ ટ્રેન (આગગાડી) આવી ઉભી એટલે પેહેલા અને ખીજા વર્ગના ઉતારૂઓ જાણે ઘાડ આપ્યાથી લોક નાહાસવા પડેલાં હોય તેમ દોડદોડીમાં પડતાં હતાં. પછી “મારે તેની તલવાર” આ દેહેવત પ્રમાણે હરામીઓ અને લુચ્ચા લકુંગા ઇંગરેજો અને ફેટલાએક તેવા આપણા દેશીઓ પાલખી અને સારી ગાડીઓ જાળરીથી પોતાને સાફ લુટી લઈ જતા હતા, જેથી ખીચારા શંક ગૂંથસેાને તેમની અસીલાઈ લીધે ઘણું દુઃખ અને હેરાનગતી ખમવી પડતી હતી. એ અંધેર કારભારમાં કનટરાક્ટરો અને તેઓનાં માણુશો સારીપેઠે પોતાનું ભલું કરતા હતા, તેમ ખીજા હાથ ઉપર ગરીબોને અને અસીલ ગૃહસ્થોને પૈસા ખરચી ઘાટ પગે ચાલી ચઢવો પડતો હતો, અથવા કોઈવાર “દમની” નામની બે પહાડાંની બળદની ગાડીમાં બેસીને જે ઉતારૂઓને ઘાટ ચઢવો પડતો હતો તેમનાં “દમની” સલામતી જોખમમાં આવી પડતી હતી.

હવડાં તો આવાં સઘળાં સંકટો ઘણાખરાં ટળી ગયાં છે. ખોરઘાટની અંદરનાં સઘળા ટનલો અને પુલો તૈયાર અને પુરા થયા છે અને હાલ ગાડી ઘાટ ઉપરથી ઉતારૂ અને માલ સાથે થેઠ પસાર થઈ રાહે છે. કમાઈ તો બહુ થાય છે, પરંતુ શ્રેષ્ઠ ઇંડીયન પેનીનસુલર રેલવે કંપનીના ભાગીદારોને તેમની થાપણ લાયક બાજ ઉત્પન્ન નથી થતું, અને ખરચ ઘણી ખરી કમઈ ખેંચી જાય છે, આ વાત ખરેખર દીલગીરી ભરેલી છે. પણ ભાગીદારોએ આ એક મોહોટો સંતાપ માનવો જોઈએ કે તેમના પૈસાથી આજે ખોરઘાટમાં જે જે ટનલો અને પુલો કોતરાયલા અને બંધાયલા છે, તથા નદીઓ ઉપર જે મોહોટાં બાંધકામો થયાં છે, એ ખરેખર જોવા લાયક અને યાદ રહેવા જોગ એનજીનીઅરીંગ વિદ્યાની કૃતેહની મહાભારત નીશાનો ઉભી થયેલી છે. એ કામ પાર પાડવામાં જેટલી ઇંગરેજોએ મનરાકિત વાપરી છે તેટલી શરીરશક્તિ વાપરીને આપણા દેશીઓએ એ સાહસીક કામો હાથ લાગે પુરાં કરીયાં છે તે કાંઈથોડી કીરતીના કામો નથી. મરનાર નામંદીત જે. જે. બરફલી આ કંપનીના મુખ્ય એનજીનર પોતાની અક્કલનાં બળે કરી ખોરઘાટ ઉપરથી રેલવે લઈ જવાનો જે એક ઘણોજ કઠણ સવાલ હતો તેનો જેમ કુડગો કરી આપ્યા, તેથી જેવી તેની અક્કલની તારીફ તાજુખી સાથે આપણે

કરીએ છેએ, તેવીજ તામ્બુલી ભરેલી તારીફ, આપણે જે દેશી બેગારીઆ અને કારીગરોએ રાત દાહાડા પથર સાથે ટક્કર લડી તેને કાઢ્યા છે, તેમનાં ધીરજ અને હીમતની ફરવી જરૂર છે. શીરીન ઉપર ફરહાદ શ્રીદા થઈ પાતાની મામુકતાં ફક્ત મરાઠ્ઠીના માંગવા ઉપરથી પાહોડા કોડીને તે વાટે નદીનું પાણી શીરીનના મહેલ આગળ ખેંચી લાવ્યા હતા, એવું કિરસા કાહાણીમાં લખેલું છે; પણ હાલના જમાનામાં તે અક્ષય, વિદ્યા, હંતર, હીમત, સચ્ચરી દત્તીયાદીનાં બળે ફરી ખરેખર પાહોડાને ખસેડ્યા છે, તેમની ઊપરથી, તેમનાં ખેટમાંથી અને ખામુએથી અને કોણ તાંદાંથી રસ્તા કાઢાવ્યા છે; નદીઆ અને દરિયા આગળ્યા છે; આવાં મહાભારત કામના મામુદ જીવતા દાખલા આપણા દેશમાં આગગાડીના રસ્તા દેખાઈ આપે છે.

અંગ્રેજી નીકળેલા સોજના શા વાગે પુણાનાં રેલ્વેના ઉપર પોહતા હતા, તીહાં આપણી માનવંત સરકારથી માન પામેલા દસ્તુરજી શાહેય આનવાહાર નોરોરવાનજી જનમારપજી પાતાની અને ખીજ ગાડીઆ લઈ હિમાને એનેક-ખાલ લેવાને આવ્યા હતા, તેમની સાથે બેઠ થઈ દસ્તુરજીએ હમારી મંડળીનો જે આદરસલ્કાર કીધો હતો તે ઘણોજ લાયકી ભરેલા જરૂર આવ્યો હતો અને દસ્તુરજી પાતાના પોણા તરફ હંમેશા મોઢાખત ભરેલું દીલ રાખે, એવું ઘણીવાર હમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું તે આ વખતે જરૂર પડ્યું હતું. એ વીશે આ વખતે હમોને આ દસ્તુરજીનાં આવા સદચુલોની એક નોંધ કરવાને માહોદ્દી ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રોજે ભવાની પેઠમાં રોઠ દીવશાહા માંચિકજી પેટીટનાં એક ઘણાજ ખુશ-નુમાં આગવાળા અંગલામાં હમોએ ઉતારે કીધો હતો. રોજે ૧૦ વાગા પછી અટલી બધી તાહાડ લાગવા માંડી હતી કે વગ્ર કામાજીને થંડીના લખલખાં ભરાઈ આવ્યાથી, તેવાળે બેથી ચાર કલાક સુધી ખીજાનામાંઓદીને રુખ રેલેવુ પડ્યું હતું. એ પ્રસંગે થંડી અટકાવાનાં ઉપાયો વીશે જે જે માહેળો મળવા ભરવાને આવ્યા હતા તેઓએ તરેહવાર અભિપ્રાય અને મતો આપીયાં હતાં. વધારે મત જલદ દાઢ શંકવા અને તીખું તમતમનું આવા વીશે પડ્યાં હતાં. પુણાની આગાહવા વીશે ઘણા જાણનું એવું માધારણુ પણ મુજ ભરેલું મત છે કે થંડીના દીવસમાં

અરાંડી દારૂ અને મરચાં અગત કરીને તે જગ્યાએ આવવાની જરૂર પડે છે. પણ આ વગરપાયાનું મત ફક્ત કલ્પનાથી બંધાયલું છે. દારૂનાં શોખી અને તબે-રાખનારને થંડી લાગ્યાથી દારૂજી પીવા ગમે છે, પણ જે દારૂનાં શોખી અને તબે-વાળા નથી તેમને થંડી લાગીયાથી દારૂ જરા પણ મોઆફક આવતો નથી. અમોને લાગેલી થંડીને હમોએ થંડકથીજ મારી હતી; તેથી જેવા તંદરોસ્તી ભરેલા રાજે સુતા હતા તેવાજ સહવારનાં ઉક્યા હતા. હમારી સાથનાં સર સરંજમમાં હમા ચીજો રાખી હતી, પણ દારૂ માતરે દવા જેટલોજ વાપરવાને લીધો હતો. તાવના રોગમાં જરૂર પડતી ત્યારે જેમ હમારા મીઠા ડાકટર બાઉ દાજી તાવવાળાં માણુ-સને ત્રણથી છ એન કુવીનીત આપતા હતા, તેવીજ તજ્જુમલથી હમારા દારૂનો ઉપ-યોગ થતોહતો. પીવાની મળતો હમોને સાફ, મોઝું, થંડું પાણી, અથવા લેહજત-દાર ચાહે અથવા કાશીનું એકું કપ (ખાલું) મળવાથી પડતી હતી, જે મળદારી હમો ડોકાણે ડોકાણે જાણે એક ઘણીજ ઉકમાઈ હોય એવી સમજીને ભોગવતા હતા-લાંખી અને સખત મુસાફરીમાં જો તંદરોસ્તી સારી હાલતમાં રાખવી હોય તો જેમ બને તેમ દારૂનાં પીપણાથી પરેહજી રાખવી જરૂર છે; તેમજ ખાણું થોડું, સાદું પણ તરફદુજું અને વખતસર લયા કરવું જરૂર છે. એટલી બે બાબતની અગત કરીને મુસાફરોએ ચોકસી રાખી તો તેમને ક્યેદા થયા વગર રહેશે નહીં.

તારીખ ૨૩ મી ડીસેમ્બર—સહવારના પોહોરમાં વેહેલા ઉઠી કાશી સાથે જગ હલકો નાસ્તો કીધો. દસ્તુરજી સાહેબ પોતાની મોહોબત ભરેલી રાહે ફરીને ગાડી-ઓ લઈ હમને રવાના કરવાને બંગલામાં આંબ્યા હતા, તેઓની સાથે રવાનગીની મુલાકાત કીધા પછી, સઘળા જણ સાથે ગાડીમાં પુણાનાં સ્ટેશન ઉપર આંબ્યા અને શોલાપુર જવાની તૈયારી કીધી.

પુણેથી શોલાપુર સુધી આગગાડીના રસ્તાની ડાબી અને જમણી બાજુએ ખેતરોમાં તે સાલની ખેતી સારી થયેલી માલુમ પડી હતી. કોળમાં ઘણેખરો જુઆરનો પાક થયેલો હતો, તેથી ઉતરતો ગરૂં, ચણા અને તુમરનો હતો. જેવાં ખેતરો આબાદાન અને ખુશાનુમાં પુણેથી તે શોલાપુરના ઠપ્પામાં નજરે પડ્યાં હતાં તેવાં ખંડાળા અને પુણા વચ્ચેના ઠપ્પામાં દેખાયાં નહીં હતાં, તેનું કારણ એવું ધારવામાં આવે છે કે એ ઠપ્પામાં કોઈ નદી નથી અને ખડકની જમીન છે. તાહાનાં તાડાનાં નાળાંઓ એણીગમ પેલીગમ આવેલાં છે પણ તેમનું પાણી

મધ્યની તરફ ફરી નહીં વળી શક્યાથી માતરે જે એતી થાયછે તે તે નાજાંઓની આસપાસની જગામાંજ થઈ શકેછે.

પુણા આગળથી “મુળામુળા” નદી વહેછે તેનાં પાણીએ ઘણી જગાએ આબા-
દાની ફરી છે. પુણેથી આગળ સાલાપૂર તરફ જતાં બીજી નદીએ “ભીમા” અને
“સેના” આવેછે તેઓનું પાણી આસપાસનાં એતરેમાં ફેલાયતાં સાકરને ધાણુંજ
ઉપયોગી પડેછે. એ નદીએ કાઠકાંકાં કાણે રેલવેના રેતામાં આવી છે તેથી
તે ઉપર ઘણાજ જોવા લાયક પુણા બાંધેલા છે.

આગળાડીમાં બેસી જલદી દોડી જતારે મુસાફરે એવી દૃષ્ટિ શરૂ કરે જે જ-
ગાએથી તે દોડતી ગાડીએ જતા હોય તે જગાએ ફોનાર વરતીની હાલતનું
જ્ઞાન મળવે તથા તે જગાની આબાદાની કેવી છે તે વીશે વાકેફ થાય તો તેણે
આટલી વાત સારીપકે ધ્યાનમાં રાખવી છે, જે કાંઈ જરૂરમાં તેની નજરે પડે તે ઉપ-
રથી તેણે ખાતાનું મત બાંધવું નહીં. આગળાડીના રેતાની ઘણી અને જમણી
તરફ જોતાં તો એતરે અરેખ્ય લીલાં અને આબાદાન છેક દૂર નજરે પડેલાં તો હાં-
મુખી જોવામાં આવે છે, પણ તે તેટલાંજ. કાંઈ જગાએ એક એ દોવરા ઉતરી તે
કાણે રહી તીહાંની રેલવેની તથા જગાની હાલત આપણે નજરે નજરે જોઈએ
અને તે વીશે ખાતાની જોતે પુછપરછ ફરીએ તો દોડતી આગળાડીએ જે નજરે
જોવામાં આવેછે તેમાં અને પુરતો વખત સહી શીરજથી જે એલેવાલ માલુમ પડે
એ બંધેમાં ઘણો ફરક પડી જવાનો. આ સાધારણ બાબતની આકર્ષી હિંદુસ્થાનનાં
ખેલેલા પગતવડી મરનાર મીરતર વીલસેન તરખ્યાથી તેણે ખાતાના વીચારમાં એકેસા-
દોટું ગાતું બાંધું હતું. તે અમલદાર જેવા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો તેવાજ આગળાડી-
એ હિંદુસ્થાનની જમીન અને લોકની હાલત તપાસવાને કલકત્તેથી મુસાફરી
કરવા નીકળ્યો, અને જેટલું આગળાડીએ કરાવું તેટલું ફરી વળી, દિલ્હી, આગરા
અને ઉત્તર પ્રાંતમાં બની આવતી સ્વારીએ મુસાફરી ફરી વળ્યા, અને એક
અથવા બે માસની દોડ દોડતી મુસાફરીમાં તેણે જે જોયું, અથવા એણે જમ
પેડીગમ, છુટાં છવાયાં માણસા સાથે તેણે જે વાતચીત કીધી તેટલા ઉપરથીજ
આખાં હિંદુસ્થાન વીશે તેણે એકદમ મત એવું બાંધ્યું છે, આપણે હિંદુસ્થાન
દેશ “યુરોપમાંડનાં બેલજીઅમ દેશ જેવા એતીવાડીમાં આબાદાન છે, રેલવે
મુખી છે, તેમજ જે મુખ્ય વેલેયે તે મળેછે, તેમજ કોઈ વાતની વાણતાણ તથા

ધર્યાદિ.” એવું મન બાંધવામાં તે મરનારે જે જુલ કીધી હતી તે ફક્ત ઉપલી બાબતમાં એક સાધારણ ચોકસાઈ રાખવી જોઈતી હતી તે નહીં રાખ્યાથી થઈ હતી. આ વાત તો ખરી હશે કે મીરતર વીલસનને તેની મુસાફરીમાં કસી વાતની વાણુ-તાણુ તો નહોતી પડી હશે. તેને સાથે આગમચથી ડોકાણે ડોકાણે સઘળા સરસરંજમ અને જોઈતી ચીજોનો જુદા જુદા અંમલદારો એ બંદોબસ્ત કરી રાખીયો હશે. આવી જોઈતી ગોઠવણી કરવામાં શી શી મહેનત પડી હશે, કેટલાં માણસોને અડચણો ભોગવવી પડી હશે, એનો વીચાર મીરતર વીલસનનાં મનમાં ઘણો થોડોજ આવ્યો હશે. યુરોપમાંડમાં જેમ સઘળી વાતની મુસાફરીને સગવડ પડેછે, તેવી સગવડ સરકારી પૈસે અને અંમલે આ દેશમાં મુસાફરી કરતાં એકવાર મીરતર વીલસને ભોગવી હોય તો તે ઉપરથી એવું નહીં સાબિત થતું કે તેથી આ દેશ સઘળી વાતે આબાદ અને હીંપાંતી રૈયત સુખી છે. રૈયતની હાલત જાણવા સાથે ઠોકાણે ડોકાણે અગત કરીને એક અથવા બે ત્રણ દીવસ રહેવું જોઈયે. ખીજું અગતનું એ છે કે, રૈયત પોતે ખુદ એટલી અણુજાણી હાલતમાં છે કે તેમની હાલત વીરો વાકેફ થવાને આપણને તરેહવાર રીતે સવાજો પુછવાની જરૂર છે. એક બે સવાલમાંજ કાંઈતેમના વીરો પકું જાણાઈ શકાવાનું નથી. એક સવાલનો કોઈકેમ જવાબ આપશે, અને કોઈ કેમ કહેશે. તેમાં ઘણી વેળા એક જાણનું બોલવું ખીજાથી તદ્દનજ ઉલટું હોયછે. શોલાપોરમાં હમાએ પુછપરછ કરી હતી, તેનો એક દાખલો હમાએ નોંધી લીધો છે. શોલાપોરમાં એક દીવસ સાંજના ફરવા નીકળ્યા હતા. હમારી સાથે ભોમીઆ દાખલ એક કારકુત આવ્યો હતો. વાતચીત કરતાં પુછવામાં આવ્યું કે તમે કોણની રૈયત છો? તમારી સરકાર તે કોણ છે? જવાબ મળ્યો કે, હમારી સરકાર સાહેબ લોક છે. હમાએ પુછ્યું કયા સાહેબ લોક? કલેક્ટર સાહેબ, રીજમીટના સાહેબ, અને ખીજા ટોપીવાળા સાહેબો. તેઓ કહેવા લોક છે? હમે શું જાણીએ. તેઓ સારાં માણસ હશે. તમે કેમ જાણ્યું કે તેઓ સઘળાં સારાં માણસ છે? તેઓ સઘળાં સારાં માણસ છે, એમ જો હમે નહીં બોલીએ અને તેઓમાં કેટલાક ખરાબ લોક છે એમ બોલીએ તો હમને વખતે તે લોકથી શીક્ષા થાય, હમને પકડી લઈ જાય, અને હમે ખટપટમાં આવી પડીએ. તમારી ઉપર કાંઈ જુલમ થાયછે? જુલમ સોનો, સરકાર મોહોટા સાહેબો છે, તેઓ બધાનાં માખાપ છે. સરકાર

અને તેના કારભારીઓ જેમ લોકોને કહે છે તેમ બોલ આપે છે. જે કહે તે હમને કરવું જોઈયે. શું આણધરતું કામ કરવા કહેશે તો તે પામી તેમ કરેશો? અલખત, સર-કાર જે કાંઈ કહે તે કરવું જ જોઈયે; પણ હમે ગરીબ કારકુનોને પેટ પૂરવું બાત અને દાળ મળી એમ કહે બસ છે; બીજી કાતની ખટખટનાં પડવાની હમારે શી જરૂર છે? હમા ગરીબોથી શું થઈ શકવાનું છે, કાંઈ જ નહીં. તમા સધળા મુખી ઓ અથવા દુખી ઓ? પેટ પૂરવું આવાનું મળે તો હમે મુખી, બરે નહીં મળે ત્યારે દુખી. હમણા દાણાદુધા નાંધા થયો છે તેથી કઠિત ભાગવવી પડે છે. વાણીઆવટ સાદુકારનાં હમે કરજદાર છે એ. આ ટુંક વાતથીત સાધારણ રેવતનાં મનનો એક ચીતાર છે. લાંબી મુદત થઈ તેમની ઉપર આગલી સલતનતથી જે આકૃત અને મુકલમી ગુજરતી આવી છે, અને વગર કેળવણીએ જે અમાની હાલતમાં તેઓ પડી રહેલા છે તેથી તેમને પોતાની હાલત કેવી છે તથા તેને બેહતર કેમ કરવી અને એ બેહતર હાલત તે કેવી છે, એ વીશે તેઓને મુતલબ ખબર જ નથી. બેહરકારપણે તેઓ પોતાની જીંદગી બતાવતી પેટ મુલો છે. માત્ર થીકર આધા પાંચાની અને તેમાંથી માત્ર દાળ અને બાત સીવાય બીજી જુગર જીનોમાંની ગરજ તેમને લાગે છે. કેલજણીની હાયાં કેટલી અગત છે એ વીશે સરકારે સારીપેટ ધીયાત આપવું જોઈએ. એવી હાલતમાં પેટથી રેવત વીશે ખરે એહેવાલ જલદીથી મેળવવો કેઈ સિદ્ધિનું કામ નથી.

તા ૨૩ મી ડીસેમ્બર.—પુણથી ગતવારને દીને સહવારનાં બ્રા બાગે નીકળેલા શોલાપોર રેલવેન ઉપર પાછલા પોલોરનાં જા કલાકે પોહિંતા હતા. મીન્ટર નવશે-જી બેહુશમજી આલખાલિયા શોલાપોરનાં રેલ્વે કોલેક્ટર હમને સમજાવે એવો કપાલ લેવા આજ્યા હતા, અને પોતાને તીંહાં હમને ઉતારા આપવાની કમિયા દેખાવી હતી. પણ રાજેશી ગાવીંદ હરી વાલકર શોલાપોરનાં એક હિંદુ પેળ-ડીએ આગમચથી હમારે સાથ એક એલાંદો બંગલા તૈયાર રખાવેા હતા તીંહાં હમાએ ઉતારો કીધો. મુંબઈથી હમા નીકળ્યા તેની એક બે દાદા ય આગમચથી હમારે મુસાફરીમાં સાથે લઈ જવાનો સમજા સરસરેખમ રેલવેની મારફતે શોલાપુર મોકલી દીધો હતો કે તે તીંહાં આગમચી કઠિત પુગે; પણ રેલવેનાં બંધર કારભારને લીધે આમાત્રગેઈએ પોહનાં હમા જઈ પુગા, અને હમારે સામાન અંધાળાનાં

રેશન ઉપર આરેવાટ પેટ્રોલ હમોર્મ જોયો હતો. એટલા ઉપરથી હમને શોલાપોરમાં તે સામાન આવી પુગે તાહાંમુધી એક બે દીવસ ખાટી થઈ રહેલું પડ્યું હતું.

શોલાપોર.

શોલાપોર મુંબઈથી રેલવેને રસ્તે ૨૮૨^૩/_૪ માઈલ દુર, અને પુણા કરતાં નીચી જગ્યાએ આવેલું એક શહેર છે. શોલાપોરમાં રેલવેનું એક મોટું સ્ટેશન છે, અને જે વખતે હમો ત્યાં પોહ્યા હતા તે વખતે ગ્રેટ ઈન્ડિયન પેનીનસુલર રેલવેનો દખણ તરફનો છેડો એ શહેર આગળ આવી અટકેલો હતો. શોલાપોર રનું એક મોટું મથક થઈ પડ્યું છે. નીલમ હેદરાબાદના દખણ ભાગનો રૂ તથા ખારસી, કતારાનો રૂ જે આગળ કોમગ્રામાં અટકેલો થઈ ખોટો અને પગડાઓમાં ભરાઈને મુંબઈ આવતો હતો, તે સધળો રૂ શોલાપોર તરફ હવે આવતો થયો છે. બેલગામ, ધારવાડ તરફનો રૂ પણ એજ તરફ આવવા લાગ્યો છે. એટલાં કારણો ઉપરથી રૂના વેપારનું, શોલાપોર એક મોટું મથક થયું છે; અને જેમ રેલવે આગળ વધે તેમ અંદરનાં પ્રાંતો સાથે મળે તેમ એ વધારે અગત્યનું મથક થતું જશે. આવી રીતે એ જગ્યાએ વેપારની એક અગત્યની જગ્યા આવતી થયાથી તથા સરકારે મળી આવ્યાથી શોલાપોરની વસ્તી ઘણી વધવા માંડી છે. કોઈ ૪૦,૦૦૦ માણસની ગણેછે; અને કોઈ ૫૦,૦૦૦ થી ૬૦,૦૦૦ માણસની ગણેછે. મુખ્ય વસ્તી લિંગાઈત લોકની છે, જેઓ કાનડી ભાષા બોલે છે. તેથી ઉતરતી વસ્તી મુસલમાન લોકની છે.

શોલાપોરની આસપાસની જમીનમાં ઘણું કરીને જુવાર પાકે છે. તેથી ઉતરતો ઘઉં, બાજરી, ચણા, વગણા, તુઅર અને એક બે બીજી જાતનાં કાષાળનો પાક થાય છે, દીવેલી અને કરડી પાકે છે તેનું તેલ બાળવાનાં કામમાં ઘણું આવે છે.

શોલાપોરમાં મુંબઈથી ઘણું કરીને સધળી તહરાનું કાપડ, સુતર, માંડું તથા સઘળી જાતનું કરીઆણું જાય છે. નીલમ હેદરાબાદના જુદા જુદા તાલુકામાં વણાયેલું કાપડ પણ એ શહેરમાં ઉતરે છે. જુદા શોલાપોરમાં હાતથી કાપડ વણવાની આસરે ૧૫૦૦૦ થી ૧૭૦૦૦ સાર વણકર લોક ચલાવે છે; તેમાં હિંદુ તથા મુસલમાન લોકને પેદરાવાની સાડી, ઘોતીઆં, ચાળખણુ ઇત્યાદિ જાતનું કપડ થાય છે. હિંદુ જાતના વણકરને “સારી કોટ્ટી” અને મુસલમાન વણકરને “મામીન” લોક

કેફે. રેલવે થયાથી તથા નીલમ હેતરાગાદ તાલુકામાં ચેત્રગાદ થયાં બરોબર નદીં આજવાથી તથા તીહાં ચરોહાની બુટને લીધે અને ઘણીએક તરેહની બીજી બેસાદીના અગળથી એમ દેશનાના ઉપર રેલેનાય જોકે શોભાપાર તરફ દુષ્કળ આવવા લાગ્યાં છે, તેથી થોડી સુદનમાં શોભાપારની વસ્તી અમણી વધી પડી પાયાવોજ, અને તેમાં દરરોજ વધારો થતો જાયછે.

શોભાપાર જે સુખથી આટલું નજરેક છે તેની આખી વસ્તીમાં કથવણીનો જોડ્યે એમજો પ્રસારો ફેલાઈ થયો નથી. માત્ર એક સરકારી દંચેજ નિશાળ છે, બાકી છ માત્ર ખેતીજીએની નિશાળો છે, તેમાં કોઈકજીએ શું શીખતાં હશે તે લખી જણાવ્યા કરતાં મનમાંજ વાંચનાર વધારે સમજી શકશે. નિશાળનો અરધો અરધ સરકાર આપેછે અને અરધો અરધ કોઈકજીએ પાસેથી દર માસે લવાજમ લઈપુરે કરેછે. નિશાળની જગા તથા ઈમારત બાંધવાનો અરધો અરધ સરકારે આપ્યો છે, અને અરધો અરધ રૈયતે આપ્યો છે. રૈયતની હાલત પ્રમાણે જોતાં તો તીહાંની નિશાળ ખોતાની એજ ખોતાનો અરધ પૂરો પાડી શકે એવી હોવી જોઈએ, પણ કેળવણી સેવાની જરૂર દેખાડવા હીરે તીહાંની રૈયતમાં ફંદાહિતચાલ થયલી હોય એવું નજર નહીં આવ્યું હતું. સ્ત્રી કેળવણીની નીશાળ તવંજર અથવા ગરીબમાં જરા પણ પેહી જોવામાં નહીં આવી હતી. જોકે અનાની હાલતમાં અને તેવીજ હાલતમાં પછી રેલવાને તેમને ગમતું હોય, તથા તેમજ જે શીખેલા વિદ્વાનો તેઓમાં વસેલા હતા તેઓએ ખોતાના દેશી બાબતિખોને કેળવણી આપીતેમની હાલત સુધારવાની જરા પણ મહેતત કરી હોય એવું જરા નજર નહીં આવ્યું હતું. તેઓ ખોતે બેઠકાર, આગમતલખી રીતે પોતા જાણવા હતા. કોઈકાંજ રૈયતનો અને તેમનો કોઈકાંજ સેવાવણ થયેલા શાંભળ્યામાં આવ્યો નહીં હતો.

મારસીએની તીહાં કેટલીએક દુકાનો છે. તેમાંતે વખતે, માત્ર તીહાં દંચેજ માત્ર નથા દાઢે શીગરે લેવાતો હોમાએ જોતાહોતા. કોઈ પારસી પિયારી તરીકે તે વખતે તીહાં નજર નહીં આવ્યો હતો. મારસી લોકની વસ્તી આસરે ૭૫) માણસની ગણતમાં આવી હતી. આ વસ્તીમાં એક આતરાદશાહની જગા મરાઠુન રોડ વીજીજી મેદરજીએ આપેલાં એક મકાનમાં ફરેલી છે અને તીહાં એકોળ

મોખેદા બાગ, આફરીંગાનની ક્રિયા કરવાનાં કામસર હાજર રહેછે. એ આત-
રાદાદગાહનું કામ પુણાવાળા દસ્તુરજીના પંથક હેઠળ છે. આતરાદાદગાહનો
અરચ આ જગાના જરથોસ્તીઓ મળીને ચલાવે છે.

રોલાપોરનાં ઘરો ઘણુંકરીને અરધી કાદવની અને અરધી પથરની ભીતનાં
બાંધેલાં છે. ઘરોની આસપાસ ફરતી પથરની ભીત બાંધી તેની ઉપર થોડીક
મટોડાંની ભીત બાંધી એક ઉંચો ઢોલ જેવો ઢોલ કરી લીધેલો હોયછે. ઢોલની અંદર
જવાને એક તાલાનું સાંકડું પણ મજબુત આશયું અથવા દરવાજાને મુકેલો હોયછે. આ
દરવાજાને અંદરથી બંધ કીધો એટલે કિલ્લાનો દરવાજા બંધ કીધા બરોબર થાયછે; પછી
જેટલાં અંદર ઘર આવેલાં હોય તેટલાં સઘળાંના દરવાજા બંધ બંધ થયા હોય એમ
સમજવું. આવી રીતે ઘરોની આસપાસ ભીત બાંધવાનું કારણ સમજવાને મેલેલ છે.
હિંદુ અને સુસલમાનોનાં શરમાં દુરામનો ચઢી આવી રૈયતનાં ઘરબાર લુટતા
હતા, તે લુટનો યોગ્યધણે અટકાવ કરવાને આવી ભીતો કામ લાગતી હોય એવું
સમજાયછે. પણ આ ભીતો હમણાનાં યુરોપીઅન લશ્કરની તોપના મારા આગળ
એક મીનીટ પણ ટકી શકે તેવી નથી. રોલાપોરનાં ઘરોને ઘણું અગર કાપરાં નથી,
પણ ઉપરથી અગાસી જેવાં મટોડાંનાં ધાબાં કરી લીધેલાં હોયછે. ફેટકેક ફેકાણે
નળીયાં જોયામાં આવ્યાં છે પણ તે નળીયાં મુંબઈનાં નળીયાં જેવાં ઉપરથી ગોળ
નથી, પણ ચપટાં છે. આ ઘાટ ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે કે આ રોહરમાં
કુંભારના હંતરમાં ઘણો મુધારો થયેલો નથી. આ ચપટાં નળીયાં પણ સારાં પાક-
વેલાં નહીં હતાં, પણ રંગ અને દેખાવ ઉપરથી કાચાં માલુમ પડતાં હતાં. લશ્કર-
ની છાવણી અને ઇંગ્રેજ લોક રહેછે તે લત્તા ઊપરનાજ રસ્તા પોહોળા છે અને
તે ઊપર પાણી સીપાએછે; તે સીવાય રોલાપોર રોહરના રસ્તા ઘણાજ સાંકડા
અને ઘુળવાળા છે, સામસામી બે ગાડી એક બીજાની આવેલી પસાર થઈ શકેતો
બાગ્ય જાણવાં. સઘળા રસ્તામાં ઘણી ઘુળ અને કચરો પડેલો રહે છે, જે સાફ
રાખવાને રોહરના લોકમાં કોઈતરેહનો બંદોબસ્ત થયેલો નહીં હોતો. જે કોઈરસ્તામાં
માલ નાખે તેને થોડો ઘણો દંડ પડતો, એટલું માત્ર સાંભળવામાં આવ્યું હતું.

રોલાપોરના રહેવાસીઓનો દેખાવ સારો ઘટમનો છે. પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓ
દેખાવમાં શાહામણ અને સફાઈદાર નજરે પડેછે. સાંજની વખતે ઘણીખરી

સ્ત્રીઓ તેમના માથાના બાલ ઉપર ફૂલ ઝુલે છે. તેથી તેઓ ઘણી મુંદર દેખાય છે. શોલાપોરમાં હિંદુઓનાં ત્રણ મોંઘાં દેહેરાં છે;—મલીકામ્મરગુન નામનું શીવનું દેહેરું છે; સદ્ધિમ્વર નામનું લીંગામ્મત લોકનું દેહેરું છે; અને બરતી નામનું જૈન લોકનું દેહેરું છે. આ છેલ્લાં દેહેરાંમાં પારસનાથની મુર્તીની પૂજા થાય છે.

શોલાપોરથી આગળ મંજરાપર જવા મુસાફરોને “નગર કાર્ટ” એટલે બજારની શીગરામાં ભાડે મળે છે. એ શીગરામાં ઘણુંકરોને એકજ જગ્યાને સારું મુસાફરી કરવાને ઘણીજ સગવડ ભરેલી છે, તોએપણુ જો એ જગ્યા બેસવા આણે તો પોતાની કપડાંની પેટીઓ સાથે લેતાં પણ જરા સગવડથી ખમી શકે એવી છે. મુસાફરોના ખાવા પીવાનો અને બારી મામાન બજારનાં સાધારણ ગાંઝાઓનાં લઈ જાય છે. જુદા જુદા ઘણીઓએ એવી “નગર કાર્ટ” ભાડે આપવાના કારખાના રાખ્યાં છે તેને “નગર કાર્ટ” ના ટપાલ કરી દે છે. હમારે સારું એવી શીગરામાં જો ભાડે કીધી હતી તે કોઈ તરેહની ગફલતથી એ જુદા જુદા ઘણીઓ પાસેથી લેવાઈ હતી, અને તેઓએ સંપ કીધાથી શોલાપોરથી નીજમ હેદરાબાદ મુઝીનું દરએક શીગરામનું ગાડીભાડું રૂ ૧૦) સાઠ મુઝી આપવાનું સાટું થયું હતું. આ રકમ ઘણીજ આકરી માલુમ પડી હતી, પણ એ વીરો એકાએક તકારાર નહીં ઉઠી હતી. રાત્રે જરે જવા નીકળ્યા ત્યારે શીગરાઓનાં ફાનસો બલગાવવાનો હુકમ આવ્યો. એક એ ગાડીએને ફાનસ નહીં હોવાથી એ વીરો ગાડીવાળાઓ વચ્ચે મોંઘાંમોંઘે ભાંજગડ ચાલવા લાગી. આ ભાંજગડ વધી પડ્યાથી શીગરામવાળા એક પીજનની ઓડ આપણુ કાઢાડવા લાગા કે તારી ગાડીનો આવી છે અને માહારીનો આવી છે. આ ઊપરથી માલુમ પડી આવ્યું કે એ જુદા જુદા ઘણીઓની ગાડી આવી હતી. જરે તકરાર વધી પડી ત્યારે તેઓમાં મોંઘાંમોંઘે ધુરાધુટ થઈ પડી. ગાડીભાડું જો ૧૦) રૂપિયા હતું તેમાં એકપીજન તરફથી થોડો થવા માંડ્યો. અંત એવા આવ્યો કે રામમુંદર નામના ટપાલવાળાએ પોતાની દરએક શીગરામ રૂ ૧૦) રૂપિયા આપવા કહી જેથી એકદમ રૂ ૧૦) રૂપિયાનો ફેર પડી ગયો. તેણે વળી એવી સરને ગાડીએ આપવા કહી કે ત્રણ ત્રણ કોરો એટલે ૭૭ માલસે ગાડીને નવા બજાર પોતાની રાખેલી ઓઝીઓ ઉપરથી જોડી આપવા, તથા રસ્તામાં ગાડીની રખેવાસી કરવાને પોતાના એ મીપાદા આપવા. આ એ જગ્યાની ભાંજગડ અને લડાઈમાં હમારે કામ નહી થઈ ગયું હતું.

તા૦ ૨૪ મી ડીસેમ્બર.—આ દીને રવીવારની રાત્રે ૮૧ વાગે શોલાપોરથી કુચ ફરી. હમારી સાથે ચાર શીગરામ અને સામાનનાં ચાર ગાડાં મળીને આઠ ગાડી-ઓનો કાફલો થયો હતો.

પેલેસ દાહડે રાત્રે રસ્તામાં ત્રણ ત્રણ ગાઉએ જે જે ટપ્પા આવ્યા હતા તીહાં તાબ, મજબુત અને આશુદા બળદો મળ્યા, જેથી મંજલ ઘણીજ આસાનીથી અને ઝડપથી કમાઈ. પણ ખીજે દીવસે રાત્રે ગાડીવાળાઓ બળદ બદલવાને વામાંગમાં અને માંભોમાંજે એક ખીબ સાથે ગોલા લગાઈ કરવા લાગા, જેની સમજ નીજે દીવસે બેરોબર હસુને પડી હતી. જેમ જેમ આગળ મંજલ વધતી જતી હતી, તેમ તેમ બળદ બદલવાનાં ટપ્પા ત્રણ ગાઉને બદલે ચાર ગાઉને છેડે રાખેલા માલુમ પડતા ગીયા, અને તીહાં પણ નવા બળદોના વાંધા જણાવા લાગા. જો બળદો હોવાતો તે થાકેલા, અને ફેટલાક ફેટાંણેતો બળદો બાંધવાનાં અમસયાં ખાલી છાપરાં નજર આવવા લાગાં. ગાડીવાળાઓ આ ફેટાંણે એક અઘી નજર ચોરી કરતા હતા. પેલેસી ગાડીના બળદો છોડીને તેમને પેલાં ખાલી ઝુપડાં તરફ લઈ જઈ પાછલે રસ્તેથી પાછા તેજ બળદોને લાવી છેલ્લી ગાડીએ જોડતા હતા, અને છેલ્લી ગાડીના બળદોને એવીજ તરફટ બરેલી રીતે પેલેસી ગાડી આગળ લાવી જોડતા, જેથી આપણને એકાએક જોતાં એવું નજર આવતું હતું કે બળદો બદલીને ખીબ નવા આવ્યા છે, પણ એ આશ્ચર્ય તેમની પકડી કાઢાડ્યાથી અને જરા ધમકી દેખાડ્યાથી તેઓએ કબુલ કીધું કે ટપ્પે ટપ્પે બળદો પુરતા નહીં હોવાથી એવી ઠગાઈ તેઓ હંમેશા કરતા આવ્યા છે.

તા૦ ૨૫ મી ડીસેમ્બર.—આ દીવસે સહવારના ૬ વાગે ખાનાપોરનાં નાળાં આગળ જઈ પોહોંચ્યા. આ નાળાં આગળથી ઇંગ્રેજ સરકારની હકુમત તથા હદ બંધ થઈ નીજમ હેદરાબાદ સરકારની હકુમત અને હદ શીર થાય છે. આ ઠેકાણેથી ગાડીવાળાઓએ હવે બળદો બદલવામાં વધારે બેપરવાઈ અને લુચ્ચાઈ કરવાં માંડી; જે ઉપરથી ઇંગ્રેજ રાજની હકુમતથી દેસ્તીઓ ફેટલા ખીહીને આકસ ચાલવાની જરૂર જુએ છે, અને નીજમનાં રાજની હકુમતમાં આવ્યા કે ફેટલી બેપરવાઈથી ચાલવાને તેમને હીંમત આવે છે, તેનો એક અઘછો દાખલો આ ગાડીવાળાઓની શોખાઈ અને લુચ્ચાઈ ઉપરથી હમાને મળીયા હોતો.

એજ દીને સહવારના ૧૧ વાગે “નલકુંગ” ના મુસાફરી બંગલામાં જઈ

પોહોંચ્યા. હીયાં ખાવા પીવા સારું જિતાવે કીધો. શાસનોપરથી નીકળેલા ધીમી ધીમી મંજલે ૧૩ થી ૧૪ કલાકે નલદ્રુગ જઈ પુગા હતા. જે સારા જિતાવથી આવતા બળદો લેવતો એથી પાળુ એાઈ વારમાં પોહોંચી શકાય છે, કેમકે શાસનોપરથી “ નલદ્રુગ ” માત્ર ૨૦ માઈલ દુર છે, અને સારા બળદો કલાકતા મગમગી રાત્રી માઈલ આશાનીથી આવી શકે છે. નલદ્રુગનો મુસાફરી બંગલા ટેકરીનાં શીખર ઊપર આવેલો છે તેથી તે સારી દેવાળી જગ્યા છે, અને તીર્થાનાં પાણી પાળુ મળાંજ સારાં છે, તથા ખાવા પીવાનો જે સામાન લેવાય તે પાળુ પુગત ગામમાંથી મળે શકે છે. બંગલા ઊપરથી નલદ્રુગ ગામ નીચાણમાં એકું દેખાય છે, તથા તીર્થનો કિલ્લો અને તેની ફરતી દેવાલ તથા કિલ્લાના ત્રણ બુરજો તોપ ગોઠવવા લાયક બાંધેલા નજરે પડે છે. બંગલામાં જે વખત સારી પેઠે જમ્યા, અને એ દાહોડ “ કિલ્લમસ ” ના તેલવારનો હતો તેથી તેની ખુશાલીમાં એકું ગલામ વાંચી તથા ગામપેલ લેવામાં આવીયા હતો, તેથી સઘળા ખુશ માનજી અને રંગીલા થઈ પડ્યા હતા. સાંજસાર વાગે જમીને કીલ્લો જોવા તે તરફ દોડી ગયા. જે વેળા જોવાને ગયા તે વેળાએ હમાગમાંથી કોઈને અજર નહીં હતી કે તીર્થ શું શું જોવાનું છે. હમાએ ધારણું કે માત્ર સાંધારણ કીલ્લો હશે, અને તેવું એકું નાહાનું ગામડું હશે તે જોઈને હમા આગળ મંજલ જઈશું. પાળુ તીર્થ પોહોંચ્યા પછી જે કાંઈ હમારી નજરે પડ્યું તે સાંજ પડી ગયાથી અજર જોવાયું નહીં હતું, તોએપાળુ જે કાંઈ હમાએ જોયું તે જો દિવસનાં જોયું હોત તો અચાંત અહતર ચાત એવું હમારા સઘળાએના વીચારમાં પાછળથી આવ્યું હતું.

નલદ્રુગનો કિલ્લો.

નલદ્રુગ ગામમાં જે કિલ્લો છે તે હમાણા બાગી તુટી હાલતમાં આવી પોહોંચે. એ કિલ્લો નીળમ અરકારના તાબામાં છે. નલદ્રુગ ગામ તથા કિલ્લો શરૂ અરજોરજી વીકાજી મેજેરજી હરતકના તાલુકામાં તે વખતે હતા. જે વખતે હમા તે જોવા ગયા તે વખતમાં એ કિલ્લો નીળમના એક દેવાનાં પ્રમાણે વપરોતો હતો. જુદા જુદા તાલુકામાં મપ્રજવલા, તકસીરવાનો જેવાકે રાહામાર, યક લુરનાર, ગોશે વીગેરે નીળમના દેવીએાને, મખત બેડી સાતે આ કિલ્લાને બંદીમાં રાખેલા હતા. કિલ્લાના દરેગાનાં આદા ઊપર બાઈ વીગજી પ્રમાણમાં નાહાતપચવાળા

નામના એક સંચલ અને ધુંધી જવાન પારસીને રાખેલા હતા. આ જવાન રાખસ ઘણોજ મીલનસાર દીર્ઘયો હતો અને કિલ્લો જોવાની હમારી ઈચ્છા થયા થી તેવણે તે માહોટી ખુશી અને આરજીથી હમને દેખાડ્યો હતો, તથા આ ધુંધી અંમલદારે ઘણીજ મહેનત લઈને જે કંઈ જોવા લાયક હતું તે સઘળું દેખાડ્યું હતું, અને જોતાં જોતાં રાત પડી ગયાથી અંધારું થયું હતું તો એપણુ એવી વખતે ફાનસો, મસાલો સલગાવીને આખો કીલ્લો દેખાડવામાં હમારી ઘણીજ ખરદાસ્ત અને તજ્જુમલ કરી હતી જેથી હમા ઘણાજ ખુશી તથા તેમનાં ઉપકારી થયા હતા. નલદ્રુગના કીલ્લાનું બયાન જાણવા જોગ સમજી તે વીસ્તારીને આગળ કરેલું છે.

નલદ્રુગ ગામનાં ઘરો કોઈપણ રીતે જોવા લાયક નથી. થોડીક પથરની ભીત બાંધી, તે ઉપર વળી થોડીક પાતળા એસારની મટોડાંની ભીત બાંધી, ઘરને મથાળે છાપરાંને ટેકાણે મટોડાંનાં ધાખાં અથવા અગાશી કરી લીધેલી છે. શાલાપોરનાં ઘરોનો ઘણોખરો નમુનો હીંચા નજર આવે છે. નલદ્રુગનાં ગામડાંનાં ઝુપડાં વઘાયા પછી કોટમાં જવાના ત્રણ દરવાજા એક પછી એક આવેછે, તે દરવાજાઓની પથરની બાંધણી તથા તે ઉપરનાં મહેરાઓ મુસલમાન લોકની એક ચોકસ રીતની બાંધણી જેને ઇંગરેજમાં Byzantine Architecture ને નામે બોલેછે, એ તરીકાની છે. દરવાજા ઉપરના મહેરાઓની ઉભરણી કંઈ નાહાની સરખી નથી. ઓછામાં ઓછા રૂપ થી ૩૦ ફુટ ઊંચી છે અને તે મહેરાઓ ઘણી મુહતના સબબથી ઘણા ખરા ભાગી તુટી અને ખીસમાર હાલતમાં પડેલાછે, તોએપણુ કોઈ કોઈ ટેકાણે હેવા તો મજબુત હજી દેખાયછે કે જાણે હવડાંજ બાંધેલા હોય. ત્રણ દરવાજા વઘાયા પછી કોટમાંનાં ઘરોની હાર શીર થાયછે. કોટમાં પેસતાંજ ત્રીજા દરવાજા આગળ એક લોઢાની તોપ પડેલી હમારી નજરે પડી હતી, જેની બનાવટ અને આકાર ઉપરથી એવું ધાર્યામાં આવ્યું હતું કે એ તોપને બનાવી હજી ત્યારથી તે હમાએ જોઈ ત્યાંહાંસુધી કોઈ દિવસેખી ફેડી નહી હશે. આ તોપ ૨૪ ફુટ લાંબી, અને તેમાં ગોળા મુકવાનો સુરાખ માત્ર સંવાળે ઇંચનો નજર આવ્યો હતો, અને તોપની જગ્યાઈ અથવા ઘેરાવો તો માત્ર ૮ થી ૯ ઇંચ જણાયો હતો. થોડુંક આગળ ચાલતાં નલદ્રુગનો કિલ્લો આવેછે.

નલદ્રુગનો કિલ્લો ત્રણ કિલ્લા મળીને થયેલો છે, અથવા ખીજી રીતે બોલીએ તો એ કિલ્લામાં ખીજા એ કિલ્લો છે. પહેલા કિલ્લાનું નામ નલદ્રુગનો કિલ્લો, ખીજાનું નામ શાહાદ્રુગનો કિલ્લો, અને ત્રીજાનું નામ રણમંડળનો કિલ્લો કરીને છે.

શાહાદ્રુગ અને રણમંડળનાં કિલ્લાઓ વચ્ચે આસરે ૩૦૦ ફુટ લાંબા અને ૪૦ થી ૬૫ ફુટ પહોળા એક બંધ બાંધેલો છે, તે બંધ પોળા ગણાયો છે. એ બંધની પોળાઈમાં ગરમીનાં દોષને બેસવા હિલ્લા અને આશમથી રહેવા માટે એક છુપો બેમાલુમ પણ દીલપસંદ મેલેલ, તીહાં હકુમત ચલાવી ચલતા કોઈ નવાબે બનાવ્યો છે. આ મેલેલ હાલ સંધળી તરફની ખીસમાર હાલતમાં છે, તોએ પણ તેથી હાલતમાં તેની આગલી બદલેજલાલી અને રચનાની ક્ષણિક નીશાનો હજુ રહેલી છે અને તે હજુર બેવા લાયક છે. આ મેલેલનું નામ પાણી મેલેલ છે; કેમકે આસપાસ બંધનું પાણી ફરી વળેલું છે, અને જ્યાં કહીએ તો પાણીની અંદર જોઈને તે મેલેલ બનાવેલો નજરે દેખાય છે. આ મેલેલની રચના વીરો વાંચનારના ધ્યાનમાં તથા આવી શકવાનું કે જેથી સમતલકથી તે બાંધેલો હશે. પણ એ વીરો એટલું જ કહેવાનું છે, કે તેનું બનાવ વાંચના ક્રમમાં એકવાર તે મકાને નજરે બેતાં તુરત ધ્યાનમાં આવી શકશે, કે જરેજર તો પાણી મેલેલ છે. આ મેલેલની આરી, આગાવી અથવા દરકોઈ ખીજી કિલાડી જગ્યાએથી બહાર જુએ તો બધી ગમથી પાણી જ પાણી, ધમધાકાર દોડું અને ધપધપનાં આકારમાં પડું, નજર આવે છે. એક તરફ જરેજાની આરી આગળ એવી તો આશમ બોગવવા લાયકની જગ્યા બનાવી છે કે પા કલાક તીહાં બેસા અથવા હિલા રહ્યા તો ગમે તેવી થાકથી અથવા દીલગીરીથી મંદ થઈ ચલતા જીવ મુખ અને શાંતી પામે છે, અને તીહાંથી જ એક પાણીનો બોધ પડેલો દેખાય છે, તે બોધનો આવાજ અને દેખાવ થોડીવારમાં જ દીલને ચમત્તેલો બીલાવી નાખે છે. જે વખતે હમે એ મેલેલની અંદરથી આસપાસ બાહેરનો દેખાવ બેતા હતા તે વખતે એક સાંજ પડતી હતી, તોએ પણ જ રણીયામણા દેખાવ તથા આસપાસની વનસ્પતીની મુગંધ હમા બોગવતા હતા, તેથી હમારો જીવ બોગબોગ થતો હતો. જે વખતે આ મેલેલ પોતાની આબાદે આબાદ હાલતમાં હશે તે વખતે તીહાં જેવી મનહાદારી લાગી હશે તથા ફેરફાર મુખ અંદરના લોકો

બોગચું હરે, તેનો થોડો ઘણો વીચાર હમારામાં આ વખતે આવી શક્યો હોતો. આવી હાલતે તીંહાં રહેનારા નવાબોનો જીવ, રહી પ્રમાણે બાલતાં, ખરેખર મુશ્કેલ ગયો હોય એમાં નવાઈ નથી.

આ મેહલ કેવી રીતે બાંધેલો છે, એનો વીચાર થોડોઘણો પણ વાંચનારનાં મનમાં આવે એટલા સારૂ હોતો તેનું બયાન કરવાની કોશિશ કરીએ છીએ.

તુળજપુરગામ, નલદ્રુગથી ૮ થી ૧૦ ગાઉને છેટે છે. તીંહાં “બોરી” નામનું એક ગામડું છે. આ ગામડાંની પડોસમાં એજ ગામડાંનાં નામ વાળી “બોરી” નદી વહેછે. આ નદીનું પાણી, નલદ્રુગ કિલ્લામાં ખેંચી લીધુંછે અને ઉપર જાણ-વેલો બંધ બંધીને તે પાણી અટકાવેલું છે જેથી કિલ્લામાં એક ઘણોજ સુંદર વહેતાં પાણીનો તળાવ અથવા સાગર બનેલો છે. આ સાગર અને તેની આસપાસની લીંતોત્રી, કીલ્લા ઉપરથી અને તીંહાંના જુદાં જુદાં મકાનો ઉપરથી બેતાં ઘણી દીલ-પસંદ અને ચમત જેવી ખુશાનુમાલો લાગેછે. બંધની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે અને તેને બંધે છેડે એકેક બુરજ બાંધેલો છે. તેનાં નામ “નર બુરજ” અને “માદી બુરજ” એવાં પાડેલાં છે. “નર બુરજ” ની સપાટી “માદી બુરજ” ની સપાટી કરતાં ઘોઘોડાં કુટ જેટલી રાખી છે; તે એટલા સારૂ કે જારે તલાવમાં બેઠયે તે કરતાં પાણી વધારે ઉંચે ચઢે ત્યારે “નર બુરજ” નો દરવાજો ઉંઘોડો મુક્યાથી તે વાટે પાણી બાહર નીકળી જાય, જેથી કિલ્લામાં રેલ નહીં આવે. સાધારણ વખતે “નર બુરજ” નો દરવાજો બંધ રાખેછે તેથી પાણી માત્ર “માદી બુરજ” વાટે ચાલ્યું જાયછે. ઉપર બંધે રહેતું જાતું પાણી અમસયું સાધારણ રીતે વહેતું કીધું નથી; પણ તે પાણીને એક ધોધનાં આકારમાં છેક ૩૦ થી ૪૦ ફુટની ઉંચાઈથી અને આસરે ૧૬ ફુટ પોહાળાઈમાં પડતું કીધુંછે. આ ધોધ દેખાવમાં ઘણોજ રળીયામણો છે અને “પાણી મેહલ” નાં જરૂઆ ઉપરથી તે બેવા લાયક દેખાવ દેછે. ઉપલા બંને બુરજો એક બીજાથી આસરે ૨૫૦) ફુટ દૂર છે અને બંધની પોહાળાઈ ૪૦ થી ૪૫ ફુટ છે તેથી એ બંધે બુરજો વચ્ચે ફરવા દરવાજો એક ઘણોજ અછો પુલ અથવા પાણી વચેનો રસ્તો બની રહેલોછે, તેની ઉપર મધળી તરફથી અધી બનાવટની ફરસબંદી કરી લીધેલી છે. પૂર્વ તરફના બુરજ આગળથી બંધની અંદર ઉતરવાનો દરવાજો કરેલો છે. એ દરવાજો કોઈ સાધારણ બેનારને એકાએક ચાલુમ પડી આવે એવા

નથી. બંધની ફરમબંધીની એક માણી જાદીથી તે રાંછી રાખેલા છે. આ જાદી ઉંચકી તો બંધની અંદર બોચરામાં ઉતરવાની પગથીઓ દેખાય છે. અગર જાદી પાછી તેની જગ્યા ઉપર મુકી તો જોણુ સાફ રહેતા હોય તે પ્રમાણે બંધ ઓછો સપાટ નજરે આવે છે, અને તે ઉપરના એ બુરજો અને વચમાંથી પડતા ધપધપ (ધાધ) સીવાય બીજું કંઈ નજરે પડતું નથી. આ બંધનાં પેટમાં મેદેલ છે એવું કોઈનાં રવપત્રોનાં પાણુ તરીકે આવતાનું. એવું કહે છે કે મન ૧૮૫૮ નાં સાલમાં તા. ૯ મી માટે જુનને દીને તુળાતપુર ગામમાં ઘણા વરસાદ પડ્યાથી, બારી નદીએ બારી માણીથી રેલ આવી હતી તેથી કિલ્લામાં બતાવેલા સાગરમાં એટલું તો પાણી ચડી ગયું હતું કે બંને બુરજોના દરવાજા ઉધાધ મુક્યા હતાં, બંધ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું, જેથી પાણી મેદેલ તે અરેબર પાણીથી ભરાઈને પાણીજ મેદેલ બની રહ્યા હતા. કિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં રેલવા પાણીએ જળશે ધસારો ફરેલા હતા, તથા રેલથી બુરજોના કેટલાએક ભાગ તુટી પડ્યા હતા. પાણી મેદેલમાં ભરાયલાં પાણીને આદાર કાઢાતાં કેટલાએક દિવસ લાગ્યા હતા. જે વખતે હતા આ હકામે હતા તે વખતે હમારા બેવામાં આપ્યું હતું કે તર તથા માદી બુરજો ૧૦ થી ૧૨ ફૂટ ઉંચાઈમાં બાંગી પડ્યાથી તેઓની ઉંચાઈ કોતા થઈ પેટલી દેખાતી હતી. આ પ્રમાણે આવું મજબૂત બાંધકામ બાંગી જવાનાં કારણે વીરો પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે રેલવા પાણી સાથે જંગમોનાંનાં બોધ અને લાકડાં વગેરે જે છતાં ઘસડાઈ આવી હતી તે આ બુરજો સાથે અથડીને તેમને બાંગી ફોડી નાખીયા હતા. આ કિલ્લા નીજામ શરકારનાં હુન્નકમાં છે. એની સંભાળ વીરો નીજામ શરકાર તજવીજ રાખતી નથી તેથી થોડી મુદતમાં આ કિલ્લા તથા બંધ બંનેની આખેરી જલદી આવે એમાં કંઈ તવાઈ નથી. આવી રચનાં બરેલા અને બેવા લાયક તથા એક તવાઈ બેવા બંધને તથા તેની અંદરનાં પાણી મેદેલને બતાવતાં પુછકા અરથ અને અતિરાષ કારીગરી તથા મેદેલત લાગી હશે, તો તેવાં માહાબારત કામને હાલના વખતમાં ધુરાલમાન ચાલતી એક જુનની અને તવાઈ જેવી બાંધણી તરીકે બાળથી રાખવાને બદલે નીજામ શરકારે તેને આવી બદલી બરેલી અને બીસમાર હાલતમાં પડી રહેવા દીધું છે. એ જાણવાને હમને ઘણીજ દીલગીરી લાગે છે.

આગળ જણાવ્યું છે કે બંધના પૂરી તરફનાં છે. આગળથી પાણી મેદેલમાં

ઉતરવાનો બેમાલુમ દરવાજો એક માલેટી પોણેળી લાદીથી ઢાંકી રાખેલા છે. આ લાદી ઉચ્ચતાં અંદર ઉતરવાને એક જ માલુસ ઉતરી શકે એવી સાંકડી પથરની સેહેડી બાંધેલી છે. તેનાં પગથીયાંની ઉંચાઈ સાધારણ પગથીયાંની ઉંચાઈ કરતાં ઘણીજ વધારે છે, તેથી ઉતરનાર ચઢનારથી તે ઉપર એકદમ જલદી ઉતરાઈ અથવા ચઢાઈ શકાય એવું નથી. પેહેલાં પાંચ અથવા છ પગથીયાં અંદર સીકું ઉતરવાના છે, તે પછી ઉતરનારને બે વખત ડાબી બાજુએ વલાણુ લઈ ઉતરવું પડે છે. ખીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો આખી સેહેડી ત્રણ રમણાની ગોલ કરતી બાંધેલી છે. એવી રીતે આસરે ૧૫ ફુટ નીચે ઉતર્યા પછી, એક માલેટી ઓરડો આવે છે. આ ઓરડો અંદર આવ્યા કે આસપાસની હવા થંડી, અને શરીરને ઘણીજ ગમતી લાગે છે. હમારી પાસે જે પાગાની શીશી હતી તે જોતાં માલુમ પડ્યું કે બાહ્ય ખુલ્લી હવામાં અને આ જગાની હવામાં નજીક ૩ થી ૪ ડીગરી (એટલે અંશ) નો ફેર પડ્યો હોતો. જે થંડો પવન આવતો હોતો તે આસપાસનાં પાણી ઉપર થઈને દીવાતખાનામાં, ઘણીજ તજવીજથી મુકેત્રી બારીઓ વાટે આવતો હોતો. આ ઓરડાની રચના ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે ત પાણી મેહેલનું દીવાતખાનું હશે. આસપાસની દેવાલ સંધળી તરદમ પથરની બાંધેલી છે, અને તેનાં એક ખુણામાં એક તખ્તી ફારશી ભાપામાં ફોતરી મુકેલી છે. એ તખ્તી હમારી સાથનાં જરમન મિત્રે વાંચી તે ઉપરથી આ પાણી મેહેલનો સને માલુમ પડ્યો હોતો. આ સને આંકડામાં ફોતરેલા નથી પણ ફારશી સાહેબે, બેહેત બનાવી બેહેતમાં લખી જણાવે છે તેવી રીતે તે સને વાંચતાં, ઊજરી સને ૧૦૨૩ જણાવે હોતો, અને હમારી અગાઉ કોઈ ખીજા મુસાફરો ત્રીહાં આવી ગયા હશે તેઓએ પણ અક્ષરોની ગણતરી ઉપરથી જે આંકડા એ તખ્તીની પાસે દેવાલ ઉપર માંડેલા હતા તે આંકડા ઉપરથી પણ એજ સને ગણાયેલા હોતા.

આ ડેકાણેથી આગળ ચાલતાં ખીજા બે ત્રણ ઓરડા આવે છે તેમાં પવન આવવાને દેવાલમાં દક્ષણ તરફથી એક જ અગાડું રાખેલું છે. આ ઓરડા એલવત ગાદાના ઓરડા હોય એવા માલુમ પડ્યા હતા. હીંયાંથી વળી નીચે થોડીક પગથીઓ ઉતર્યા પછી મેહેલના ખીજા તખ્તકા અથવા માળ ઉપર અવાય છે. વાંચનારે આટલું હીંયાં વીચારવું જોઈએ કે ઘરના પેહેલા માળ ઉપરથી ખીજા માળ ઉપર જવાને વધારે ઉપર ચઢવું પડે છે, પણ આ પાણી મેહેલ જે બોયરામાં બના-

પેલા છે તેના પેલેલા માળ ઉપરથી ખીજા માળ ઉપર જવાને નીચે ઉતરવું પડે છે. આ ખીજા માળ ઉપરની રચના પેલેલાના કચડાં વધારે જોવા લાયક છે. એક જગ્યાએ આહાર ઝોંકેલો છે તોહાંથી પેલા ૫૦) ફુટ દેએથી પડતો ધપધપ (ધોધ) દેખાય છે. અહીંનો શાટ કોણુ આકારની આંધણીનો છે, તેની આડીઆ ઉપરથી હેઠળ નદી વહેતી દેખાય છે. પાણીનો ધોધ પોછે તે ઉપર ભરે સુધીનાં દિગમ્ભ પડતાં હશે ત્યારે તોહાં તરેવાર રંગની વરસાદી કમાનના દેખાંચો થતાહરો; તથા હોએથી જે ધોધ પછે તેના પાણીમાંથી ઝરમર ઝરમર વરસાતની પેઠે પાણીના આડીક બુંદનીયાં પડતાં હશે અને તે બુંદનીયાં પવનની લેહોરથી ઝડપાતી આડી ઉપર આવતાં હશે ત્યારે તે જગા ઉપર બમીને આસપાસની લીલાતરી અને આવી મનોરંજક રચના જોવારને કેવી મન લાગતી હશે તેનો ખ્યાલ બોગવનાર સોવાય અમરથી કદપના કરનારને રૂપીઆની ઝરક આની જેટલો પાણુ આવવાનો નથી. તો અંપણુ કદપનાથી તેમાજ વીરો જે વીચાર ઉત્પન્ન થઈ શકે તે ઉપત્તવયાની કોરોશ હમાએ કરી છે. વીચાર કરો કે એક ગમથી પાણીનો ધોધ ધન ધોધાર ધોધો કરતો છેક ૨૫) અથવા ૩૦) ફુટ ઉપરથી, અને અહીંઆની આડી આગળથી વસી ખીજી ૨૫) ફુટની હોડાદમ્ભે પડતો દેખાય છે. ખીજી ગમથી વમળદાર પાણી શીગુરીણુ થઈ સફેદ દુધ જેવું બની ચીલ ચીલાટ અહીંઆની આડી આગળથી વહેતું આધું જાય છે. ત્રીજી ગમથી આડીક બુંદનીયાં નીચે શીતળગાર જેવાં વરસી રહ્યાં છે. ચોથી ગમથી તમામ આસપાસની વનરૂપતીમાંથી જે મંદુર મુગંચની લપટ પસરી રહીછે, તે પેલાં બુંદનીયાં સાથે મીરાશિત થઈ અહીંઆની આડી ઉપર ફેલાઈ આખા મેલેલને મીઠાસ ભરેલી લપટથી ભરી મધમધાવી નાખ્યો છે. પાંચમી ગમથી દમામી અને તોજર નવાબ અહીંઆ ઉપર તીશામાં ચક્રચુર થઈ પોતાની માથુકો સાથે એશકમાં આગમ બોગવતો પોતો છે. છઠ્ઠી ગમથી તેના હુકેબરદારો જરરીન હુકાની સાપ જેવી પેચદાર નહીતો છેકો ૨૦ થી ૨૫ ફુટ છેટેથી નવાબના હાથમાં આવી થર થર પુઠતા ઉભેલાછે. સાતમી ગમથી નવાબે નહીમાંથી એકદમ એવી પુમોય પોતાના ભરેલા ફરખેહગાલના કુકાઆમાંથી આહાર કાઢીએછે, અને એવી રીતે બે ચાર દંભ એવીને અરથી વીચિતી આંખે, નવાબે પાણી મેલેલની એકે આશીએત વીરો પુછપરછ ચલાવીછે. “ધપધપકા પાની કોન બુરજાસે ચલતા રહાહિ?” આ સવાલનો જવાબ આસપાસના

હાલીમવાલીઓ સુખનો પડાનેવાર આપે છે, “અંદે નવાજ, નરમ્મરૂંસેં ચલરહા છે.” તે ઉપરથી નવાબે બંને કેદવી એક મોહોટી ગણત્રી અથવા અગમચેતી કરી હોય, એમ કુલાહને બોલે છે, “તબતો પાનીકા બોહોત હી ઝોર હો રેહ્યા હોઁગા.” આપણી અંતે ખુશામત ખોર ખાનસામાનોને સહરાઈથી બોલતાં શીખવવું પડતું નથી, તેથી તેઓ નવાબના ભારી કહણ મન રાકતીથી કરેલા કયાસ-ને છોડે આસમાને ચઢાવી જવાબમાં બોલે છે. “હાંજી ખુદાવંદ, હાંજી ગરીબ પરવર, પાનીકા બોહોત હી ઝોર હો રેહ્યાહે. ઝીહાં પનાહને ખીન દેખે કૈસી પઢિાન કરી હે? તેહેકીક; પાની બોહોત ઝોરસે વાહા રહાહે.” નવાબ મનમાં કુલાહને બોલે છે, “હાં, મેરી નજરમેં તો પાની મેહેલકી કરામત સખ એક ખેલ બરોખર ખન રહીહે.” જોરે નવાબે પોતાના ખીદમતગારોથી સાંભળ્યું કે નરમ્મરૂં વાટેથી પાણી આવીયું બય છે, તારે અલખતાં પાણીનો વધારે જોર હોયાથીજ એવું ખનવું જોઈએ, એમાં ગણત્રી શાની અંતે પઢિાન શાની!

આ પાણીમેહેલની કરામત પીછાનવા મનરાકતી કેદવી કહણ હોવી જોઈએ એ વાંચનાર સેહેલાઈથી વીચારી રાકરો. પણ જીંહાં “હાંજી ખુદાવંદ, અંદેનવા-જની લપલખી ચાલતી હોય તીહાં કીડી ને વાંધ, અથવા રાહનો પરવત ખતાવી દેવાની કસીખી પાંતીની કસર થઈ રાકાતીજ નથી. પણ આપણે આપણી વાત ઉપર આગળ ચાલીએ. નવાબની પુછપરછ ઉપરથી બંને એવું માલુમ પડ્યું કે પાણીનું જોર વધી ગયું છે. આ વાતની મેહેલમાં ખબર પડી. નવાબની માશુકોના પેટમાં બંને ધારતીથી ધરકો પડ્યો. પાણી વધીને છેક ઝરખાની નજદીક આવ્યું. આ વખતથી તેમની મકર ભરેલી હીલચાલ થવા માંડી, કોઈ કીહા ખોરડામાં અંતે કોઈ કહી બોલીમાં ભરાવાં અંતે દોડી જવા લાગાં, બોલો નવાબ પોતાની માશુકોની દોડધામ અંતે હીચકારાપણું જોઈ હસવા પડ્યો; તીયાર પછી મેહેલમાં જે દોડદોડ અંતે તરેવાર પ્રપંચ ગાંધળ થયું હશે તેનો તો ખરો ચીતાર આપવાને આ ડેકાણે કલ્પના વધારે ચલાવી રાકતા નથી. જે ખ્યાલ દોડે છે તે સાંભળેલી અસલ વાત સાથે સરખાવતાં આપણી મનરાકિતની માત્ર મરાકરી કરે છે, અંતે ઉપર જે કલ્પિત ચીત્ર આપીયું છે તે અસલ ખનાવની અધુરી નકલ પણ દેખાડી રાકતું નથી. નવાબે ભોગવેલી મોજની વાતો પાણીમેહેલનાં પાણીમાં વહી ગઈ છે, અંતે આપણે તો માત્ર હવાઈ વીચાર કરતાં રહેલા છઈએ.

ખીજ તબ્બકા અથવા માલ ઉપરથી ત્રીજ તબ્બકા અથવા માલમાં ઉતરવાને વળી ખીજ સેડેડીઓએ તેનાં પગથીઆં ઘણાજ ઊંચાં છે. એ પગથીયાં ઉપરથી ઉતરતાં છેક નદીનાં પાણી આગળ જવાઈ શકાય છે. આ માર્ગ મેદેલમાં વાપરવાનું પાણી લાવવાને ફરેજો હોય એવું નજર આવ્યું હતું, અંધાઈ ધણું થયું હતું, હમારી સાથે બળતી મસાણો રાખેલી હતી તોએપણુ એ માર્ગે ઉતરવાનું ધણું ઠંડાણ નજર આવ્યું હતું તથા હમારી સાથનાં માણસોમાંથી કોઈનું તે માર્ગે ઉતરવાનું મન થયું નહીં હતું. સેડેડી ઊંચી હતી, વળી પાણી અંદર ફટી આવ્યાથી ભીનાઈ સરકાણી થઈ ગયલી હતી, અને છંદાં જોઈએ તીંહાં વાંગળાંએની અધાર એટલી તો જમાવ થઈ પડેલી હતી કે તેની દુરગંધી અમાઈ નહીં શકાતી હતી, જેથી વધારે વાર તીંહાં હિમા નહીં રહી શક્યા હતા. હંદાંથી પાછા ફરતા ખીજાંએ જણ નાહાનાં દીવાનખાનાં જોયામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં એકનું નામ ગંદી મેદેલ રાખેલું મંબળાંયું હતું. આ વીશે ખુલાસો એવો થયો હતો કે તરેવાર જતની ખુશખોથી આ ઓરગને બરવામાં આવતો હતો, અને તેમાંથી તરેવાર મુગંધ જે નીકળતી હતી તે પાણીમેદેલનાં સંઘળા જુદા જુદા ઓરગમાં પસરતી હતી. આવી રચના ફટી હોય તેમાં નવાઈ નથી; પણ જે વખતે હિમા તીંહાં હાજર હતા તે વખતે ગંદી મેદેલમાંથી મુગંધને બદલે સંઘળી તરેહની દુરગંધી એવી તો નીકળતી હતી કે હમારી સાથના સંઘળાં માણસોએ રમાણો પાતાના નાક ઉપર દીંધા હતા, તથા મસાણો પણ ઘણીજ ઝાંખી બળવા લાગી હતી, તેથી સાફ માલુમ પડ્યું હતું કે પાણી મેદેલની તે વખતની હાલત ઘણીજ વેશન અને પડી બાગતી હતી, ભીતમાં તડ પડેલી હતી તેમાંથી કોઈકોઈ ઠંડાણેથી નદીનું પાણી પેવસ થયું હતું, અને તેથી ઠંડાણે ઠંડાણે કાદવ અને કોચડ થઈ પડેલો હતો.

નહીં કેહેવા જોગ એક ઓરગની હિમાને આ ઠંડાણે નોંધ કરવાની જરૂર થઈ પડી છે, અને તે કરવાનું કારણ માત્ર એટલાજ ઉપરથી છે કે તે ઓરગની આંધણી ઉપરથી મુસતમાન નવાળોમાં સફાઈ તથા મુગંધનાં વીચાર કેટલા યોગ્ય હશે તે ઓહું માલુમ પડી આવેછ. નવાળો અને હાકમા અત્તર તથા એવેલી અને તરેવાર ખુશખોનાં ઘણા શોખી હોય છે, પણ જેઓનાં દરબારી મેદેલમાં માણેલ ખસેજ જન્ય જરૂરનાં મકાનો બનાવેલાં હોય તીંહાં આવી ખુશખોની જરૂર હોવીજ જોઈએ. એ ઓરગનું નામ “ખાવખાના” બોલે છે. ગરીબ માણસોનાં ઘરમાં બોએ ઉપર

બેઠા ચુહલા બાંધેલા હોય છે તેવી આ ડેકાણે જમીનની સપાટી ઉપરથી આસરે દોઢેક ફુટ ઊંચી ચુહલા જેવી પથરની બેઠક નજર આવી અને એ બંધેની વચ્ચે જરા પાણુ પડદા જેવું કંઠજ નહીં હતું. કોઈ પણ સાધારણ જોનારને આ બાંધણીના આકાર ઉપરથી રાંધવાની જગા શીવાય કદી પણ એવા ખ્યાલ નથી આવવાનો કે આ આટલી જેટલી ઊંચી બેઠક તે જયજરર એટલે ઓડે ફરવાની જગા છે. આ સાંકડી બેઠકમાં જયજરરની સઘળી ગોઠવણો ફીધેલી હતી તેની ગલીચી, ગંધારો ફેટણો હરો તે ખ્યાલમાં આવ્યાથી ખરેખર કંટાળો ઊપજ્યા વગર રહેતો નથી. હમાએ આગળ કહ્યું તેમ આ બાબતની અત્રે બોંધ કરવાની જરૂર એટલીજ કે મેહેલ જેવા આરાસ્તગી ભરેલાં મકાનમાં આવી ખામીએ જેઓ તપાસિને જુએછે તેમની નજરે પડેછે, અને આથી વીચારવાને બની આવેછે કે સુસલમાન લોકોએ, પછી શું ગરીબ કે તવંગર, અદનાથી આલા તુલીક સફાઈ, સોજાઈ, સુધડાઈ અને તંદરોસ્તીની જળવણી કરવાનાં જે કુદરતી કાયદાછે તે જાણવાને જરાએ પણ ધ્યાન ખોલેઆડ્યું હોય એવું લાગતું નથી. તેઓ આજ સુધી એ વીરો કમનસીબ રહી ગયા છે. આ સઘળું અંધારું અજ્ઞાનપણથી તેઓમાં ચાલેછે. કેળવણીની ખુખીતો તેઓ જાણતાજ નથી.

પાણીમેહેલની તારીફ હમારા ભોમીયાએ ઘણી અછછી રીતે કરી સંભળાવી હતી અને જાણાવ્યું હતું કે ગરમીની રતુમાં ઘણાખરો વખત નવાબ સાહેબ આ મેહેલમાંજ ગુજરતા હતા. આ મેહેલ ગરમીની રતુમાં આસાએરાલેવાને બનાવ્યો હોય એ એકવાર માનવા જોગ છે; પણ તેની સાથે એક ખીજો વીચાર પણ ઉત્પન્ન થાયછે, કે દુરામનની નજરથી છુપાઈ સંતાઈ રહેવાને અથવા સંકટની વેલાએ નાહાસભાગ કરવાને આ છુપો મકાન ઘણેજ કામજોગ થઈ પડે, એટલા સાફ પણ તે બનાવી રાખ્યો હોય. આ મેહેલમાં ભરાઈ સંતાઈ રહેવાના ઓરડા, તેમની બાંધણીની રીત, સેહેડીઓના ટપ્પાની કફોરી ઉંચાઈ, સંકડાસ, તથા ઓરડા ઓરડીઓની પેચ ભરેલી રચના, નાહાની નાહાની ગલી, અને વલાણુદાર જવા આવવાના મારગો જે હીયાં જોવામાં આવેછે તે સઘળા ઉપરથી ઉપલો વીચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. પુછપરછ કરતાં એવું પણ માલુમ પડ્યું કે આ મેહેલમાંથી બાહરો બાર છેક દુરવેર નીકલી જવાનો બોંયરાંમાંથી રસો

કાનગી કાઢીડેલો છે, અને હમારી સાથે દેખાડવા આવેલા મુસલમીનોની બાલવાની લઢાયુ પ્રમાણે હમારે સાંભળ્યું કે ૧૨ ગાઉ દુર નીકળી જવાય એટલા રસ્તો ભોંયરાંમાં બતાવેલોછે, પણ આવી તોપ મારનારોના બાલવામાંથી ઘટના ટકા બાદ કરી માત્રીએ તો અલબત્ત પા કે અરથો માફલિ મુઢી તાહામી જવાનો રસ્તો બતાવ્યો હોય એ માનવા ભેગ છે. એવી એક ગલીમાં, મસાલ સલગાવીને અંદર જવાનો હરિદો હમારે કીધો હતો, પણ બંધીયાર હવાના સખખથી મસાલ તેમાં બસી નહી રાકી, અને ૩૦ ફુટ ચાલ્યા એટલાં તો તે હોલવાઈ ગઈ હતી.

છેલ્લું, પાણીમેદેલ વીરો એક ત્રીજો વીચાર આવીયા વગર રહેતો નથી. મુસલમાન નવાબ, અમીર, ઉમરાવો અંશઆરામમાં મરાહુર થયલાછે. તેઓ માતાના નીચ હવેશો પુરા પાડવાને, તેમનો બબ્બનો ઉગ્રવવાને કુશી વાતે પાછળ પડ્યા નથી; તેવા કોઈએ એવી મતલબથી આ મેદેલ બંધાવેલો હોય જેમાં રંચતની પારકી સ્ત્રીઓને ચોરી લાવી છુપાવી રાખે અથવા એવી જગાએથી છુપે રહેને રાત્રે નવાબ પોતે અને તેના જેવા અમલદારો જેમ જેને વગ કાંવે તેમ પોરાક બદલીને રોહરમાં નીરલજ કામ કરવાને બાહાર નીકળતા હોય, અને તેજ છુપે રહેને પાછા આવી કીલામાં હાજર રહેતા હોય, જાણે કિલામાંથી કોઈપણ રાખમ બાહાર નીકળ્યોજ નથી. કિલાનો દરબાન બીચારો જાણુતોબી નથી કે કોઈપણ દરબારી માણસ કિલાના દરવાજા વાટે રાત્રે બાહાર જતો હોય.

પાણીમેદેલ જોઈ રહ્યા પછી જે માર્ગે અંદર દાખલ થયા હતા તેજ માર્ગે પાછા બંધ ઉપર બાહર આવ્યા, અને તીર્હાંથી “ઉપલી બુરજ” નામના કિલા ઉપર ગયા. આ કિલા આસરે ૭૦ ફુટ ઊંચો છે, અને તે ઉપર ચઢવાને પથરની સેલેડી બતાવેલીછે. આ સેલેડીઆ જેમ જેમ ઉપર જતાએ છઠ્ઠાએ તેમ તેમ તેનાં પગથીયાં એટલાં બધાં હોયાં માલુમ પડાં જાય છે, કે તે ઉપર જલદીથી તો ચઢાયજ નહી, અને ચઢતાં ઘણીજ મેહનત કરવી પડેછે. એવું કરવાની મતલબ એવી ધારવામાં આવેછે કે દુશમન કિલા ઉપર ચઢી આવે તેને ચઢી આવવાને જંટલું પેદેલાં સેલેડું લાગે તેટલું છેક ઉપર ચઢ્યા પછી કઢાયુ પડે, અને હોયાં પગથીયાં ઉપરથી ચઢતાં તેમની ઉચર તોપનો અથવા તેવા કોઈ બીજો મારો સારીપેડે ચાલુ થઈ શકે.

એ બુરજને મથાળે એ તોપ જોવામાં આવીછે. એકનું નામ “મગરધજી” ખીજનું નામ “નવગજી” કરીને છે. અંધે તોપો બેદાદ હાલતમાં પડેલી હતી, અને તેઓ ફેડવા લાયક હાલતમાં હોય એવું લાગતું નહીં હતું. ઉપલા બુરજને મથાળેથી બુરજનાં પેટામાં ઉતારવાનો એક આજુએથી પથરની સેહેડીનો રસ્તો છે. એ માર્ગે અંદર ઉતરવાથી એક નાહાનો સરખો ઓરડો આવેછે, તેની આગળ એક ઝરખો આવેલોછે, તેની ઉપરથી આસરે ૬૦ થી ૭૦ ફુટ નીચે, કિલ્લાનું મેદાન દેખાયછે. એ ઝરખાની જગા ઘણી સાંકડી છે તેથી ભાતમેળે બેથી ચાર માણસ સગવડે બેસી શકે. એ ઉપરથી વાઘ, હાથી, ગેંડા અને એવાં ખીજાં જનાવરોની લડાઈનો તમાસો જોવાને એ ઝરખો કામે લાગ્યો હોય એવું ધારવામાં આવે છે.

ઉપલા બુરજ ઉપરથી ઉતરીને શેઠ પરજોરજી વીકાજી મેહરજીનો રહેવાનો અંગણો જોવાને ગયા. આ અંગણો કિલ્લાની અંદર લાવેલી નદીનાં કિનારા ઉપર બાંધેલાછે તેથી તે ઘણા પુરાણમાં મકાન બનેલાછે, અને તીહાંની આબોહવા પણ સારી છે. અંગણની બાંધણી સાધારણ તરીકાની છે, માત્ર તીહાંના કાસખી કારીગરોએ જે જે ભાગોને શૈનકદાર કીધાછે, તે કરવામાં મગર, સુસવાટ અને એવાં જનાવરોનાં આકારની નકલ ઘણે ઉકાણે કીધેલી જણાઈછે. એજ નદીનાં કિનારા ઉપર બારાદારી મેહેલ એટલે બાર દરવાજાનો મેહેલ, તથા બેગંમનો મેહેલ, કચેરી, જમવાનું દીવાનખાનું, એવાં કેટલાંએક અચ્છાં મકાનો બાંધેલાછે.

એ જોયા પછી ઓરતો તથા મરદોનું બંધીખાનું જોયું. જે હાલતમાં આ બંને જતીનાં કેદીઓ બંધીખાતામાં રાખેલાં જોયા, તે ઉપરથી આટલું જણાવ્યા વગર ચાલતું નથી કે સુધરેલા દેશોનાં કેદખાનાંમાં જેવી તરખીએત અને માવજત થાય છે તેવી આ કેદખાનામાં મુતલક જોયામાં આવી નહીં હતી. તોએપણ હીયાંના બંધીવાનોનાં ભાગ્ય, સારાં કે પેલા ચંચલ ધુંધી પારસી ભાઈ વીરાજી જેવા દેશગાનાં ઉપરીપણ તળે તેઓ પડેલા હતા. કેદખાનાંના કેદીઓની તરખીએત અને માવજત કેમ કરવી એ વીરો ભાઈ વીરાજી અંબ-ણ્યા હતા તોએપણ એ ધુંધી રાખસમાં એ બાબતનું કેટલુંએક પુદરતી જ્ઞાન સાંઠે દેખાતું હતું. તેવણે કેટલાએક પોતાની તરફનાં સારા ઉપાય કામે લગાડ્યા હતા. તોએપણ બંધીવાનો પાસે સહવારનાં સખત મજુરી કરાવવી અને હલકાં

જનાવરની પેટે તેમને રાત્રે સખત અંધીમાં કેદ રાખી, આવા પીવાની વેદેલા પાડવી અને જેમ અને તેમ અંધવાને શરીર દબાવેલા પોણાંઆડવી, અંધલાત્ર કાયદા નીજમ સરકારનાં અંધીઆનાંની તરખીઅત વીરો અમલમાં આવેલા માલુમ પડ્યા હતા. મુસલમાની હકુમત તળે આવી બેકદર અને બેદાદી ચાલતી સાંભળી આપણને ધાંચું તાજુઅ થવા જેવું કાંઈ નથી, માત્ર તાજુઅની અંધલાત્ર ઊપરથી લાગેછે, કે નીજમની હાલતની હકુમત જે આલાક અને આલેશ વજરને હમતકે, જે સંચલ તવાઅ હંગરેજી હકુમતની રીતભાંતથી સારી રીત વાકેફે, તેવા અકલ-વાળાની અને પુરતું રાજદરબારી જ્ઞાન ધરાવનારાની કારકીરદીમાં તેના અંધીવાને આવી બેદાદ હાલતમાં રહે, એ અતિશય દીલગીરી ભરેલું તેમજ સખુત નાખવા જોગે. આ વિશય ઊપર ધ્યાન પોણાંઆડવાની ધણીત્ર અગતે. નીજમ હેદરાબાદની નજદીક સીકંદરાબાદમાં હંગરેજની જે છાવણી છે ત્યાંથી ત્રીમલગીરી આગળ હંગરેજનાં તાબા તળે જે કેદઆનું બનાવેલુંછે, તે એક નમુના દાખલ જોયલું બસે. આ કેદાણનાં કેદઆનાં વીરો લંબાણથી ઘટતી જગાએ બયાન કરેલું છે; અને એકલું કેલેલું બસે. કે કેદઆનું કેટલી સફાઈ ભરેલું, કેવું રળીયામયું, અને તેમાં પેડલા અંધવાએને હમાનદાર અને મેલેનુ બનાવવાને તેમને ધંધો પેરો, સીઆડવા અને ઊદોગી કરવા કેવી તરેહની તરખીઅત આપવી, એનો એક અછા નમુનો હમારા બેવામાં ત્યાં આપ્યો. મુંબઈનાં કેદઆનાં અને ખીજાં જે કાંઈ આ દેશમાં હમાએ બેવાંછે તે સજાનાં ત્રીમલ-ગીરીનાં કેદઆનાં આગલ પોઈસ છે.

નલકૃગના કિલ્લામાંથી નાકળીને કોટની આહાર આબ્યા ત્યારે રાત્રે ૮૧૧ વાગાનો અંમલ થયેલા હતો. આહાર પડતાં આ ગામને લગતી એક મોટી મસજીદ બેવામાં આવી, જેના દરવાજા ઊપર મુકેલી તકતી ઉપર ૯૯૮ હીજરી અને વાંચવામાં આવ્યો, તે ઊપરથી ગણતાં નજદીક ૨૫૦) વરસની જુની તે હમારત જણાઈ હતી. જેમ હિંદુઓએ પોતાનાં વખતમાં દેવળો, દેરાં અને પાહાડી કોતરકામો કર્યાંછે તેમ મુસલમાનોએ પોતાની કારકીરદીમાં ચહેરે ચહેરે અને હામ હામ મસજીદો બાંધી. મસજીદ સાથે આંધવામાં આવ્યાં, જે મુસલમાન બતના મુસાફરો ગિતારો કરવાની જગા તરફ વાપરે. આ મસ-જીદો, વીરો એવ નાંધ કરવાની જગર અંધલીત્ર છે કે એવી બતની કેટલીક હમારો હિંદુધ્યાનમાં ધણીત્ર સુંદર, જોવાજેથી અને પાદશાહીના નમુના લખા

બંધાયેલી છે; તેમાંની એક મસજીદ “માતી મસજીદ” જે આગરાના કિલ્લામાં છે, જેનું ચીત્ર હીયાં આપેલું છે, તેની બાંધણી, ખુબસુરતી, અને સફાઈમાં મીસત્રીઓએ જે મનરાકતી અને ભયે દરજેનો શોખ દેખાડેલો છે, તે યુરોપખંડની ફેટલીએક બંધા તરીકાંની બાંધણીઓ અથવા માહોટ માહોટી ઇમારતોની બરોબરી કરી શકે છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાંની ફેટલીકોને ટકર મારે એવા છે.

નલદ્રુગથી નીબમ હેદરાબાદ જતાં રસ્તામાં આવતાં જુદાં જુદાં મથકો, મુસાફરી બંગલા, ટપાલની આશીસો તથા બળદ બદલવાનાં કેઠાણાં અને એક કેઠાણું બીબથી કેટલું દુર છે તેના માહિલાની ટીપ.

નલદ્રુગ સેકંદરાબાદથી	૧૫૮ માહિ.
હાલીયાબાદ...	૧૫૪
જલકોટ...	૧૫૧
દસ્તાપોર*	૧૪૮
ધ્યાનાગુર*	૧૪૪
દાલીમ...	૧૪૧
એલી...	૧૩૭
જકાપુર...	૧૩૫
ઉમરગામ*	૧૩૧
થર્રી†	૧૨૭
નલમોર*	૧૨૧
મનકાપોર*	૧૧૬
હલી...	૧૧૪
મનથાલ†	૧૧૩
હસ્તાપોર*	૧૧૦
દોલદત્તી*	૧૦૭
થર્રલા...	૧૦૪
રાજસર*	૧૦૨
મલીયારી...	૧૦૦
હોમનાબાદ†	૯૬
કાપરગામ*	૯૦
તાલમરગી...	૮૬
મંગલગીધ†	૮૪
છોટાએકલી†	૭૯
મરકુનગ...	૭૬

બનગુર સેકંદરાબાદથી	૭૪ માહિ.
ચીમકપટી†	૭૧
સતવા*	૬૯
બડાએકલી†	૬૨
રંમજોલી...	૫૯
હુગાલી...	૫૮
દોગવાલ*	૫૬
ગુનદમકોટુર...	૫૨
કમકોલી†	૪૯
અકુર...	૪૪
સદાશીવપટ†	૩૮
નંદીકંદો...	૩૬
પેદાપુર...	૩૩
પોથલીપટી*	૩૦
કંદી†	૨૮
કોમલપંદ...	૨૬
રૂદરાશંમ*	૨૪
મોથાનગીધ†	૨૦
પટનચેર†	૧૭
રામચંદર પોર...	૧૫
ગંગારામ*	૧૨
મીયાપોર...	૧૦
કુકરપટી...	૬
બાલાનગર*	૩
સેકંદરાબાદ...	૦

સેકંદરાબાદ જે ઇંગરેજ હદમાં છે. તીહાંથી હેદરાબાદ રોહર જે નીબમ હદમાં આવેલું છે તેમની વચે સાત માહિલો અંતર છે.

* બળદ બદલવાની ઓકી તથા પોસ્ટ આશીસ.

† મુસાફરી બંગલા.

તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બર—આ દીને નલદ્રુગથી રાત્રે ૯ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે સહવારના ઉમરગામ આગળ ૬) વાગે જરાવાર વીસાનો લીધો કેમકે આ જગ્યાનું પાણી ઘણું સાફ છે. આ ડેકાણે રસ્તાની ડાબી બાજુએ હિંદુના શીવનું એક દેહું હમારી નજરે પડ્યું. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે તેમનાં કેટલાંએક દેહરાંઓમાં તેમના દેવ તથા દેવીઓની અને તેમના સેવક તથા સેવકીઓની મુરતીઓ અને ચીત્રો નિરલજ્જ આકૃતિમાં અને અનીલી ભરેલાં આસનમાં બીંતો ઉપર અને એવી બીજી જગ્યાએ ચીત્રેલાં અથવા કોતરેલાં હોય છે એ સરવ કોઈ જાણે છે. પણ એવી મુરતીઓ હીંચાં મુંબઈમાં હિંદુ શીવાએ કોઈ બીજી માતાના લોકની નજરે પડતી હોય એવું જાણ્યામાં આવ્યું નથી, જેનાં કારણો ઘણા હશે. એક તો અત્રેનાં હિંદુઓ ઠંગરેજી ધારા અને કાયદાથી વાકેફ છે કે આવી નાગી મુરતીઓ તેઓથી ખુલ્લી મુકાઈ નથી રાકાવાની તેથી તેઓ છુપી જગ્યાએ તેમને મેલતા હશે; બીજું કારણ એ કે મુંબઈનાં કેટલાક સમજુ અને અનુભવિક હિંદુઓ તેમનાં ધરમનાં એવાં નીરલજ્જ તત્ત્વો લોકમાં હોણે થઈ પડે તેવી રીતે જાહેર નહીં પાડવા ઇચ્છતા હોય, તેથી આવી મુરતીઓ દેહરાંઓમાં છુપી રાખી મેળતા હોય. ગમે એ કારણ હોય, પણ ઘણા હિંદુઓ તેમની પુજા કરે છે. આ વાત કોઈથી ના પાડી નથી રાકાવાની. આવી મુરતીઓ હિંદુસ્થાનના મધ્ય પ્રાંતોનાં દેહરાંઓમાં ડેકાણે ડેકાણે જોયામાં આવી છે. તેનું વીગતવાર બયાન આગળ જણાવેલું છે. પણ આ નાદાનાં સરખાં ગામડાંમાં થોડાંક ઝુપડાં જોયામાં આવ્યાં હતાં તો હાં હમારી નજરે એવી નાગી અને નિરલજ્જ આસને ઉભેલી મુરતીઓ પેહલ વેહેલી પડી હતી. આ મુરતીઓ દેહરાંની બાહારની ફરતી બાજુએ બીંત ઉપર તથા પથરની સેહેડીઓની બાજુએ જોયામાં આવી હતી. એક મુરતી એવી હતી કે દેવનો લીંગ તેનાં પુજારીઓ ચુમતા હતાં, બીજી તરફ પુજારીઓ લિંગ હાથમાં ઝાલીને નમસ્કાર કરતા પાડેલા હતાં. હમો એવી અસભ્ય બાબત આ પુરતકમાં વિગતવાર દાખલ કરવા અને તેનું બયાન કરવાને મુતલબ આદાતા નથી. પણ હિંદુ ધર્મમાં આવી વાત છે જે વાજબી છે અથવા ગેરવાજબી છે એ વીશે આ ડેકાણે મુજબેમત અથવા તકશર કરવાનું પડતું મેલી, તે બીજાઓને જણાવા સાફ જ માત્ર એવે એક ઈશ્વાર તરીકે દાખલ કરવાની જરૂર સમજીએ છે. એ મુરતીઓની બેદાઈ ભરેલી રચનામાં આટલું પણ જણાવતું જોઈએ છે કે એવી મુરતીઓમાં કુલ પુરોહીતીજ મુરતીઓ

એવી રીતે દેખાડાવેલીછિ એટલુંજ નથી, પણ મદરાસ ઇલાકામાં “ઉન્દામીઠ” નામનાં ગામમાં શીવનાં એક મોહોટાં દેહોમાં તો દેવદેવીઓનો એવો તો નદારો, ભેળભાળ કરી નાખ્યો છે કે તે જોયાથી આપણને અરેખર લજવાઈ જવું પડેછે. આ વીરો આગળ વાંચવામાં આવશે.

અપોરના ૧૨ વાગે થરરી ગામના મુસાફરી અંગલામાં જઈ પોહોંચ્યા. આ કાણે જઈ પોહોંચતાં છેક અપોરનાં ૧૨ વાગા હતા. ભુખ એવી તો કડકડતી લાગી હતી કે તેથી હમારા સઘળાના પણ વાર વાગી ગયા હતા. પેહેલાં હમારી ભુખને શાંત કરવાનાં ઉપાય લેવાની હમારે એકદમ ઘણીજ અગત જોઈ, તોએ પણ તે કરતાં અપોરનાં બે વાગાનો સુમાર થયો હતો. આડેકાણે જોવા જેવું કાંઈ નહોંલેયાથી અપોરના ત્રણ વાગે આગળ કુચ કીધી. હીયાંથી નીકળેલા પાછલી રોત્રે બે વાગે મંથાલગામના મુસાફરી અંગલે જઈ પુગા; થંડી ઘણી હતી, તેથી ગાડીમાંથી ઉતરીને અંગલામાં ખાલી કોચ ઉપર સુઈ તાહોડે થરથરવાને અદલે ગાડીમાં ખીજાનાની હુંફમાં જ પડી રહેવું હમને તથા હમારા કેટલાક મીત્રોને વધારે ગમીયું હતું.

તા ૨૭ મી ડીસેમ્બર— આ દીને પરોઢીયામાં ઉઠી જો કંઈ કરવું ધરતું હતું તે કરી બાહર નીકલવા આગમચ કાજી તથા દુધ, મંથાલનું ફરમાસું માખણ તથા બેઠાં અને રોટીનો નાસ્તો જલદી બનાવવાનો હુકમ હમારા મીત્ર શેઠ મંચેરજી તરફથી થયેલા સંભળાયો હતો. આ નાસ્તો તઢક્ષીર થાય તોહાંસુધી મંથાલનાં પરોઢીયાનાં દેખાવ ઉપર ચીત લગાડ્યું. આહા કેવો ગંભીર ! તેની સાથે કેવો ખુશનુમાં અને દીલ બાગબાગ થાય એવો દેખાવ દેખઈ રહ્યો હતો ! વાંચનારના મનમાં આ પરોઢીયાનાં દેખાવનું થોડુંક પણ જ્ઞાન આવવાને અત્રે રાખ્દોમાં તેનું ચિત્ર આપવાની કોશિશ કરી છે, પછી તે કેટલે દરજે અધુરી થઈ હોય, આ વીરો હમો વાંચનારની મેહરબાની ઉપર આધાર રાખીએછ.

ઓરોહેનગેહની આખેરી થઈ હોશખાંમીનો અમલ રાહ થઈ રહ્યો હતો. રાત્રની સીંહાઈ દેકે થઈ બામદાદની રોશની નીકલી રહી હતી; ખુરશેદની તેજીથી સેતારાઓ બેમાલુમ થઈ ગયા હતા; આદમ જાત આદમ જાતનું નુર ચશ્મો ચશ્મથી જોઈ શકતું હતું; રાગ ભૈરવ પોતાનાં વખતે પોહોંચી “ઉઠો ખ્યારે ભોર” આ રાગની ઘુણીમાં મલરકાનું મંધુર ગાયણ ગાતો રહેલો હતો; તેના મનોહારી રાગથી ચકિત થઈ, ચક્ષીયાં, મધના, ભોર, કાક અને કોઝીલા પક્ષી લોલ અને કહ્લોર કરી રહેલાં

હતાં; માહત્તરથી દેવાના થયલાં જુલજુલો, ખીલતાં યુગ્મોને ચાંચ ચાંચ ચુમતાં તરેવારું સવાણ પુછતાં રહેલાં હતાં; માસુક ગોલાખને એક સખત સવાલ પુછાઈ રહેલો હતો કે આવી જુલમુરતી સાથે તારા દાસાનમાં કાંઈ કેમ લપટાઈ રહેલાછે! એંચલ મહુમાંખી, પોપટી, પતંગીયાં અને ભમરા પ્રકૃતિ પુખ્તો ઉપર એક છોડી ખીલે અને ખીલું છોડી ત્રીજાં ઉપર વગર અટકવે ભમતા અને ચક્રર મારતાં પોતાનાં રવતંત્ર અને નીરોધપણનાં મુખમાં આનંદ પામતાં, ભણુભણી રહેલાં હતાં. આ સઘળાં પ્રાણીઓની પશેદીયાંની લીલામાં તેમનાં સઘળાં કરતાં જે એક મનુષ્ય તે પણ સામેલ હતો. પણ તેની લીલા ઊંચે દરજ્જાની મનરાકતીની માજ ભાગવવામાં હતી. આ પૃથ્વી ઉપરથી તથા તેને લગતી સઘળી માર્યા આપદો ઉપરથી તેનું મન વેગળું થઈ, તેને જીવતર આપનાર, જે હથિવર તેની ઉપર લાગેલું હતું. તેના હાઠમાંથી જુરા આવાજે, પણ હળવે, હળવે દર! દર! દર! રામ! રામ! રામ! આ પરવર! પરવર! પરવર! — ઓ સાહેબ! ઓ દાદગર! આત્રા ગંભીર રાખ્દો, હથિવરસ્તુતી અને પ્રાર્થનાનાં નીકળતા રહેલા હતા. મંથાલના જંગલમાં પણ આવા સમયે આવા આવાજ હમાએ એક એકાંત દેહેરા-માંથી તીલાંનાં એક જુદા જગીનાં માણેયમાંથી નીકળતો શાંભળીયો હતો. જુદરતો સઘળો દેખાવ તાજો, રણીઆમણો, પવિત્ર અને તેની સાથે ગંભીર લીલા ભરેલા દેખાઈ રહ્યો હતો; તેમાં તો જાણે ચક્રે થઈ જવા ગમતું હતું! ડુંગર, ટેકરીઓ અને ઢેરલેક સુધી આસી સપાટ જમીન ઉપરથી હુમસ હતું હતું દુર થતો જતો હતો; ઓડોનાં પાત્રાં ઉપર માતી જેવાં દવનાં ટીપાં ઝલકી અને ટપકી રહેલાં હતાં; ફૂલો અને માણેશોના માણેડાં ઉધડીને તેમાંથી લપટ અને પમરાટ છુટી સઘળાં જંગલમાં પસરી રહ્યો હતો. ઢેરલેક ટેકાણે ફૂલોનાં સુમખા વિચિત્ર આસને એક આઈ એંટલાંતો નીચા લટકી રહેલા હતા કે જાણે તેઓ હચ્ચતા હોય કે કીયારે “હમને તોડી લઈ માનવી તેના નાખ આગલ લઈ જાય, તેનાં મગતક ઉપર ધરે, અથવા હથિર આગળ હમને અરપણુ કરે.” આવાં ખરાં અને પવિત્ર મુખ આપનાર દેખાવમાં હમાઈ મન છક થઈ ગયું હતું! આહા! આ પશેદીયાનું પુરતું બચાવ કેમ થઈ શકે! વક્ત્રી આ વખતે હથિર સાથે દીલ મળી ગયાથી આત્માને જે મુખ અને આનંદ થતો હતો તે જાણવાને તો હમને રાખ્દોજ મક્કી આવી રાકતા નથી. ખરેખર હથિરી મુખનું બચાવ તે આ તકલીફાં ફાગજ ઉપર, કમલ, મીઠાઈ

અને ચામડાની જાપાનથી નીકળતા રાખ્દોથી કેમ થઈ શકે? આ છુપું સુખ આપણા મનમાં છુપું જ ભોગવી શકશું! જોણે આ ભોગવીયું હશે તેજ અમનું ખરા-પાણું, પવીત્રપાણું, અને મોહોટપાણું જાણી શકે! આ માનવી! આ પૃથ્વીનાં મિથ્યા તકલીદી સુખનો વીચાર થોડાવાર એક ઢેરે રાખી, પરોઢીયાંની બંદગીમાં કેવું ખરું સુખ છે, તેની જરા તપાસતો કરી જો!

થોડા વારમાં હમારું મન પાછું આ દુનિયાની બાબદો ઉપર લાગું. હમારા એક મીત્રની પુછપરછનો આવાજ હમારે કાને પડ્યો. આ પુછપરછ હમારા પ્રવીણ મીત્ર ઝકટર ભાઉ સાહેબ કરતા હતા. આ વીદ્વાન મીત્ર, વગર થાકવે અને કંટાળવે, સઘળાં દીલ અને હલદી જી હાં જી હાં ઉભા રહેતા અથવા ઉતારો કરતા તીહાં પેહેલી પુછપરછ હીંદુ ધરમની પ્રાચીન બાબદો વીરો, તેના દેવલ, દેહેરાં, અને મુરતીઓ વીરો, અથવા તેના જીનામાં જીના પુરાણા લેખો, તપ્પતી, સીક્રા ઇતીઆદી વીશે કરતા હતા. જેમ હમારા મીત્ર ભાઈ મંચેરજી દરેક જગ્યાએ ઉતારો કરતાં સઘળાનાં ભોજનને સરું પેહેલી પુછપરછ અને શોધ તે ડોકાણાનાં દુધ, દહી, માખણ, તરકારી અને ખીજી ખાવાની જીનસોને સારું કરતા હતા, તેમ ખીજી તરફથી આ હમારા ધુંધી મીત્ર ઝકટર સાહેબ પોતાના શોધ કરતા મનનાં ભોજન વીરો તલાસ અને ચોકાશી કરતા હતા. પ્રાચીન કાલની આ દેશને લગતી કોઈખી બાબદ મળી તો તે તેમના મનને એક ઉત્તમ અને પુષ્ટીકારક ઓરાક મલીઆ ખરોખર હતું. રાત્રે ૧૨) વાગે ચાલુ મંજલમાં પણ કોઈ અમનું કેહે કે આ ડોકાણે પુરાણાં દેહેરાં છે, તો ઝકટરની ગાડી પેહેલી ઉભેલી જાણવી. મસાલા સલગાવીને રાત્રે તે ડોકાણા ઉપર ઉતરીને તે જોઈ લેવું, અગર જો તે જગ્યા વધારે ધીયાન પોહ્યાંચાડવા જોગ માલુમ પડી તો રાત્રે તે ડોકાણા ઉપર અઠકી સહવારે તે ચોકસાઈથી ફરીને જોવી. આટલી ઇતેજારી આ વીદ્વાન મીત્રમાં હમારે જોઈ હતી. મંથાલના મુસાફરી બંગલામાં ઝકટરને ખબર મલી કે તે ડોકાણે હીંદુ આનાં જીના દેહેરાં પડી ભાગેલાંછે, તેથી તે જોવાને સઘળા મીત્રોએ એકદમ ડરાવ કીધો. જલદીથી નાસ્તો કરી લીધો. દુધ અને માખણનીતો તારીફ જ નહી થાય; ગામડાંના ગાય હોરને મંથાલમાં એવો તો સારો આરો મલી શકતો હતો કે હીયાંનાં માંખણ, દુધ, દહી અને છાસની વખાણ થતી સાંભળી હતી. ડંડી પણ સારી-પડતી હતી તેથી નાસ્તો સારી રૂચીથી કર્યો હતો, “મંથાલનું માખણ અને દુધ.”

અંધલા રાખ્દોની નોંધ હમારાં રમરાણુ પુસ્તકમાં લેવી કરી લીધી હતી તેવીજ નોંધ આ જીવસોની સઘળા મીત્રોએ તેમની જરૂરાગતનીમાં પાણુ કરી લીધી હતી. નાસ્તો લઈ હિલટ ભરીયા આલતા બાહર નીકળ્યા. પાણુ લેવી હિલટથી જોવાને બાહર પડ્યા હતા તેવા સંતોષ પામી પાછા નહીં ફર્યા હતાં, કેમકે જે કાંઈ જોવામાં આવ્યું તે માત્ર ૫૦) વરસથી વધારે જીવું નહીં હતું, અને વલી તે સઘળું નજીવું હતું. બંગલાથી આસરે રાા અઢી માઈલ દુર “અંબીલકુંડ” નામનું શીવનું દોહરું જોયું. પશોદીયાંની લોહકી અને જંગલની ખુશામીથી જોટું મન ખુશી થયું હતું તેટલું તે દોહરું જોવાથી નહીં થયું હતું. અને થોડીક બાગેલી મુરતીઓ અંબીલગમ પેલીગમ રખડતી વેરાવલી પોલી જોઈ હતી. આમાંથી ગ્રકટરે પ્રાચીન કાલની બાબતો વીરો રોધ કરનાર તરીકે પોતાના હક દાખલ કેટલીએક નાહાની નાહાની મુરતીઓ વગર હુકમે ડિપાડી લીધી હતી. આ નજીવી મુરતી ઉપર જોટલું ગ્રકટરનું મન અને ચીત બાગેલું હતું તેના કરતાં વધારે ધનિતેજ્વરીથી હમારું અચકચારું મન સદેહ બદલના તથા કાળાં મોણેગનાં, દાહાડી અને લાંબી પુછડીવાળા વાંદરો, દુર ઝાડ ઉપર બેસીને હમુને ટીકી ટીકી જોતા હતા, તેમની સાથે ચેટા કરવા લાગું હતું. હમારા મનમાં ધારતી પડી કે રખેને આ હનુમાનનું લસકર જેમ રાવણુની ઉપર સીતાને છોડાવવા હિલટયું હતું, તેમ પેલી ડિપાડી લીધેલી મુરતીઓ છોડવી લેવાને ગ્રકટર અને હમારી ઉપર તુડી પડે. પાણુ દાહાડી સાથે અકલ હંમેશા બેળાએલી રહેછે, તે પ્રમાણે આ હનુમાની યોલાંએ પોતાના ખુદરતી આળા અને ચેટા કરવાની આલ છોડીને, ઘણાંજ ગ્રહાપણથી સેતાન ડાવા કરીને ઝાડની છેક ટોંચ ઉપર ચઢી બેસતું વાજળી બાણીયું હતું, અને તીલાંથીજ ઘણા ગંભીર દેખાવે હમુને જોવા કીધું હતું; જેમાં હમને એવું લાગ્યું હતું કે પ્રાચીન કાળના હિંદુ ધરમનો નારા થયાથી હવડાં આજ્ઞાનપણે હિંદુઓ હનુમાન (વાંદર) ની પુજા કરેછે, આ ધણુંજ એટું અને તિરસ્કારિક કર્મ છે, એથી નશ્વર બારે ડોપાયમાન થાયછે, અને હાલ વાંદરો ધણું કરીને માણુસને જોત છેક ઉંચે ઝાડ ઉપર અથવા ડોહીબીજી જગા ઉપર તિરસ્કારથી નાહાસ ભાગ કરી જાયછે તેનું એજ કારણ છે. આ ગંભીર અને આનક આપે એવા દેખાવ જોઈ હમારાં મન ઉપર ઘણી મજબુત અસર થઈ હતી. પાણુ સઉથી મજબુત અસર ગ્રકટર બાહિનાં જે હિંદુ ચાકરો ઉપર થઈ હતી, અને તેઓએ ગ્રહાપણથી તેજ વેળા નિશ્ચય કીધા

હોતો કે હવે પછી હનુમાનની પુજા કરવી નહીં! અને તેમને ફેટલાંએક વેહેમી હિંદુઓ લાડુ વીગરે ખવડાવેછે, તથા ફેટલાંએક હિંદુઓ તો જોમ ગોકળ અને બર્દિરાખીન તથા મથુરામાં વાંદરાની નીચાત જમાડેછે તેમ કદાપી કરવું નહીં! વાંદરો પછવાડે હિંદુઓ ધરમની ગેરસમજણથી ફેટલાં પૈસા ખરચેછે, અને તેઓ એવા ખરચ કરવાને કેવા શીદા શીદા થઈ ગયલાછે તેનું ખયાન, મથુરા, બર્દિરાખીન અને ગોકળ તરફનો અહેવાલ વાંચ્યાથી માલુમ પડશે.

અંખીલકુંડથી ઉત્તર તરફ આસરે ત્રણ માઈલ દુર “હમનાપુર” કરીને એક ખીચું ગામડું છે. તીંહાં માત્ર એક માહોટી આસરે ૮ ફુટ ઉંચી, ઠા ૬૫૦ પોહોળી અને ૨) ઇંચ જાડી ગણપતીની પથરની મુરતી જોવામાં આવી હતી. તે સઘળી સીંદુરથી ભરેલી હતી, અને તેની આસપાસ એ ચાર નાગી મુરતીઓ હતી તેઉપર પણ સિંદુર ચોળેલું હતું. હીયાં કંઈ પણ નવું, અથવા નવાઈ જેવું જોવાનું નહીં હતું, તેથી અપોરનાં ૧૧ વાગે મંથાલનાં મુસાફરી બંગલામાં પાછાં આવ્યા, અને જોકે માખણ સારીપેઠે ખાધેલું હતું તોએપણ ભુખે પાછો હુમલો કીધો હતો. રસ્તાની બાજુએ સેરડીનાં ખેતરો હતાં, તીંહાંનાં કામ કરતા ખેડુતો પાસે હમોએ સેરડી માંગી, પણ તેઓએ તે આપી નહીં, કેમકે જીલ્લાઓમાં રસ્તે જનારા ઘણાક સાહેબ લોકને જરે ભુખ અથવા તરસ લાગેછે તારે આસપાસની હરેક ચીજ મુક્ત લઈ લેવાનો તેમને સરકારથી જાણે હક મળેલો હોય, એવું આ દેશનાં ખીચારા ફેટલાક અજ્ઞાની ખેડુતો સમજેછે. હમોએખી સેરડી મુક્ત અને જાળરીથી સાહેબ લોકની કાણી લીધી હતેતો હમને પણ ઉપર જાણવેલા સરકારી તો નહી પણ આકારાના ચંદ્રમાંથી મળેલા હક પ્રમાણે મળી શકતે. પણ એવું હમોએ કરવું વાજબી નહીં ગણી ખેડુતોને આ વીરો ખુલાસાથી સમજણ આપી હતી, તથા ઉપર જાણવેલા હક તદ્દન ખોટો હતો એ વીરો તેમને સમજાવીયું હતું અને સેરડીનું દામ આપીયું, તેથી તેઓ પોતાને તે દીવસે ભાગ્યશાલી સમજ્યા હોય એવું હમને લાગું હતું.

અપોરનાં ૧૧ વાગે મુસાફરી બંગલામાં આવીને ખોદાની આપેલી બખરોસો ઉપર સારીપેઠે નેચામત ચુબરી કીધી અને તેથી તત્કરોસત થયા. પાછી કુચ કરવાની તૈયારી થઈ હતી, એવામાં હમારા મીત્ર ડાકટર સાહેબ જેવણનાં મનમાં પેલી રોઘોનો ખ્યાલતો રમીજ રહેલો હતો, તેઓએ આવીને અખર આપી કે

“મારા વાંચવા તથા સાંભળવામાં એવું આશ્ચર્ય છે કે “કલ્યાણી” ફરીને આગલા વખતમાં હિંદુઓનું એક મોટું શેરું હતું, તે હવડાં ખીરમાર દાસતમાં આવી પડેલું છે; પણ એક વખત હિંદુ રાજાઓની આ એક મોટી રાજધાની હતી, તોહાં આપણે જાણીએ તો અલખનાં જાણવાનેગ કાંઈ જુની નીશાણો, લેખો, વીગેરે કંઈપણ કદાચ જોવામાં આવી શકશે.” એટલા સાચે તે શેરું તરફના રસ્તાની પુછપરછ શરૂ કરી શાખી હતી. એ વીરો એવું જાણવામાં આશ્ચર્ય હતું કે મંથાલથી હિંદુઓનાં જતાં એક આડ રસ્તો આવે છે, તે રસ્તે કલ્યાણી જવાઈ શકાય છે. અને મંથાલથી કલ્યાણી જવાને માત્ર ૮ કલાકનો રસ્તો છે. શરૂઆતની દિશાને સમજા માંતા હંમેશા ઉત્તરના આપવાજ હતો, તેથી તુરંત તેમની વાત કબુલ શાખી કલ્યાણી જવાનો ઠરાવ કીધો.

ઉપર જાણવેલાં કલ્યાણી શેરું વીરો થોડી ઓળખ અને બધાં વાંચનારને આપવાની જરૂર છે, આ ઉપરથી માલુમ પડી આવશે કે પાંચરે રસ્તો મુઝાં આગ ગયા હતા તે વગર કારણે નહીં ગયા હતા.

ફરનાટક અને માહારાજની સરહદ ઉપર બેઠે તામનું શેરું છે. તેની પાસે કલ્યાણી શેરું આવેલું છે. કલ્યાણી શેરુંમાં “આલુકવ” જાતના રંગપુત વરાળા રાજાઓ હાલથી સનના ૧૦ માં શેકડાની આખરીથી ૧૨ માં શેકડાની આખરી મુની રાજ સલાવી ગયા છે, એવું લેખ ઉપરથી માલુમ પડેલું છે. આ રાજાઓએ આજ અને ગુજરાત સહીસીધાં હતાં, એવું પણ એક લેખ ઉપરથી માલુમ પડેલું છે. આપણા માહારાજેશ ઉપર અને તેલંગરાજનાં પાસેનાં ભાગ ઉપર તથા દેવ નર્મદા નદી મુની આ રાજાઓની હકુમત આસતી હતી. આ વંશમાંના એકની માંયે એરે વંશની વારસ દેવકીનાં લગ્ન થયાથી ગુજરાત તેને મધ્યુ લાય એવું જાણે છે. એલે આલુકવ રાજાને તેનાં વજરે ઉઠાડી મેલી તેની ગાદી કીતવી લીધી. આ વખતે “વીંચાયત” જાતનો એક ધરમ જમુની રોજો પગનોર થયો હતા, તેમાંના કેટલાએકાએ પેલા વજરેને કાતલ કીધો અને એને આપુ પત્નીએ કે આ રાજ દેવગીરીનાં ચાલેવાનાં હાથમાં જઈ પડ્યું. આજે કલ્યાણી કુલ નાહનું મરખું ગામ થઈ ગયેલું છે નીલમ હિંદુઓનાં તાલકામંદિ, અને નાંહાં એક નવાય હાકરી સલાવે છે. રેયતનો મણોપરો ભાગ મુસલમાનોએ

અને બાકીનાં હિંદુઓએ* એ રોડેર અથવા ગામની ખીજી વીગત આગળ વાંચવામાં આવશે.

મંથાલથી બપોરના ૧ વાગે જમીને નીકળ્યા તે ત્રણ વાગે પેલા આડ રસ્તા આગળ આવી પુગા તીહાંથી આડ રસ્તો ડુંગરની ખીણમાંથી ચાલેલા છે. આ ખીણમાંનો રસ્તો ઘણેજ વાંકો ટીકો અને ઢેકાંઢલીયાં વાળો છે, તેથી હીયાંથી ગાડીમાં બેસી ધક્કા આપકા ખાતાં જવાને બદલે ચાલતાં જવું અથવા ધોડા ઉપર બેસીને જવું બેહતર છે. હમારામાંના કેટલાંએકનાં હાડકાં સારીપેઠે દોદરા થયાંપછી તેઓ ઘુંઝા ઘુંઝા ઉતરી ચાલવા લાગા હતા. પણ ભારી શરીરથી વાંકી ચુકી જગાએ ચાલી હાથ પગ ભાગવાની ધારતી હમારા એક દોસ્તને લાગાથી તેવણે ગાડીમાંજ બેસી રહી તેની અંદરજ સારીપેઠે દોદરા થવું વધારે સલામતી ભરેલું ધાર્યું હતું. તેવણે પોતાનાં શરીરને ઈજા નહીં પોંહેવવા દેવા સાર થઈ તેટલી તરેહવાર હુકતીઓ કીધી હતી; ગોદડાં તળે કમાનને ઢેકાણે સારીપેઠે દાખી ચાંપીને ધાસ ભર્યું હતું જે કમાન કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું; ગાડીમાં આસપાસ તકીયાતો ચાંપ્યા હતા, અને થઈ તેટલી સઘળી ગોડવણુ શરીરના સંભાળ સાર કીધી હતી; તોએપણુ ખુદરતની અડચણો આગળ માણસની હુકતીની ઠક્કા મરાફરી થઈ હતી. બે કે ચાર આંચકા ખીણની એક ઉતરણમાં એવાનો લાગા હતા કે હમારા મીત્રનું ગોદડું કીહાં અને તકીયા કીહાં, અને ગાડીની અંદર જેમ એક ડોર વાંકી ચુંકી જગા ઉપર ગગડે તેમ અંદર એણીગમથી પેલીગમ સઘળું ગડગડવા લાગ્યું, અને હમારા મીત્રે પોતાની સામે જે માણસને મજબુત પકડીને બેસવા કહ્યું હતું તેની સાથે રખેને એક ઠક્કર લાગીને માથું ઢુટે તેથી તે માણસને જલદી ઉતારી પાડી ચલાવ્યો હતો અને ત્યારપછી પોતે કંસર ઉપર હમાલ બાંધી બંને હાથે ગાડીની બે બાજુ મજબુત પકડીને અકડકડુ ઢુટે બેસી જે આપણ તેમની ઉપર પડતી હતી તેને શરણુ થઈ એહેવા તો જબરદસ્ત આંચકા સોસતા હતા, કે કોઈવાર ગાડીવાળાનાં દીલ ઉપર ધસી આવતા અને કોઈવાર ગાડીના પાછલા ભાગ ઉપર ગગડી જતા હતા. આ રમુજ દેખાવ જોઈને જેવી હમાને મજબુત પડતી હતી તેવી તો વાંચનારને નથી પડવાની. ગાડીના દરેક ગડ-

ગડતા આંચકા સાથે તેમની એકેક બુમ તરેવાર મંથાલનના રૂપમાં મંથાળાતી હતી, અને તે વખતે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન આબોદની શોધ ઉપર જે જે જાણવા પાડુ ખુશ થીકા આ હમારા આંચકા ખાતા મીત્ર કરી હતી, તે નીચેના બાબાનું વર્ણન હમારા પ્રવીણ મીત્ર ગ્રંથરથી અથવા હમારાથી થતું શકતું નથી. હમુને તેની યાદ આવેછે ત્યારે એવી હિલ્લ છુટેછે કે કરીને પાછી આવી મુસાફરી ખસીત તેમની સાથે કરવી પ્રમાણુછે. હમુની પછવોડે મુખ્ય હંમેશા તૈયારજ હોયછે, તેમ અમારા બહા મીત્રના શરીરની ખીણમાં મારીપિઠ ચંચી થયાથી તેવ-ણુને એક કાએકો એ થયો હતો કે જરૂરે કલ્યાણી પોહિંચ્યા પછી રાત્રે તથા ખાણના મુકામ ઉપર બેઠા હતા (કલ્યાણીમાં ટેબલ ખુરશીના વાપ્પા હતા) તે વખતે હમારા મીત્ર થોડીવારમાં મુકામ ઉપરની સઘળી નીવામતો ઉપર એવા તો હાથ, પેઠ પસવારી પસવારીને લંબાવ્યો હતો અને એવીતા જાણી મુખે સઘળી વાનીએ સેરવી હતી કે તે એક ભેવા જેવો દેખાવ બની રહ્યો હતો અને કલ્યાણી તરફની મુસાફરી સઘળાના કરતાં તેમને વધારે ફળી હતી.

પાછલા પોહરના ઠા વાગે કલ્યાણી સેહરને પાદરે જઈ પુગા તીહાં એક મોહોટું ખુદરતી મશેવર લાલ રંગના પાણીનું દુબરે પડયું. ગામના લોક તેમના વાપર-વાને સારૂ આ મશેવરમાંથી પાણી લઈ જતાં હતાં. પાણી હાથમાં લઈ લેતાં તે માફ કાચળેનું નીર્મળ માલુમ પડતું હતું, સ્વાદમાં તે જરા મારચું હતું. હમારી ગાથના એક મીત્ર “રેડ્ડી” (લાલ સમુદ્ર) જોયો હતો તેવેણુ હમને જાણ્યું કે આ મશેવરનાં પાણી ધણાખરાં તે સમુદ્રના જેવાં દેખાતાં હતાં. આમખાસ લેતાં માલુમ પડયું કે એક નદીનું પાણી આ મશેવરમાં ઉતરતું હતું. મશેવરના તલી-સાંમાં લાલ મટોડી છે, તથા નદીનાં પાણીમાં ઢુંગર અને ટેકરીઓ ઉપરની લાલ મટોડી ખેંચાઈ આવેલાથી, પાણીનો રંગ લાલ દેખાતો હતો. કલ્યાણીમાં બે વાણુ દેકાણે આવાં મશેવર હમારા જોયામાં આવીયાંછે.

સેહરને પાદરે હિંદુઓનાં બાંયી પટેલાં દોહંગ તથા મુઠ્ઠીઓ ધણીછે. એમને બાંયી પડવાને આખરે ૫૦૦ થી ૬૦૦ વરસ કેહેવાયછે, તોપણુ કેટલીક મુઠ્ઠીઓ આખી ને આખી અને જાણે આજે તરીજ બતાવી હોય એવી જોઈ હતી. તેમાં શીવની મુરતી તાતકેવના રૂપમાં એક મોહોટા કાળા પથરમાં એવી તો મુંદર અને વહી નક-મીકામ સાથે બતાવેલી હમાએ જોઈ કે તેને મુરેપાપંડનાં અથવા કાકીપાણુ દેકાણે

ગિપરનાં સંગ્રહસ્થાનમાં મુકી હોય તો તે તીહાં ભારી શેભા આપનારી એક વસ્તુ થઈ પડે. તેને ઉઠાવી સાથે લઈ જવા સઘળાની દૃષ્ટિ થઈ, અને તે જો નાહતી હોતો તો ખચીત તેને ઉઠાવી લઈ જવા હમો પછાત નહી પડતો. પણ આ મુરતી ઘણીજ મોહોટી અને ભારી હોવાથી, આવા ભારી દેવને હમારી નાહતી નખળી ગાડીમાં બેસાડતાં કદાચ ગાડી ભાંગી પડે એટલા ઉપરથી તેને તેજ ઠોકાણાં ઉપર રાખવાને તેને સારૂ વધારે માન ભરેલું હમારે જાણીયું હતું.

આ ઠોકાણા ઉપર આગળા વખતમાં મોહોટ મોહોટ દેવલો, દેહરાં હરો એવું તીહાં બેસુમાર ભાંગી પડેલી મુરતીઓ ઉપરથી ધારીયામાં આવેછે. જોછે ઘણા હીંદુઓ પોતાના ધરમ ઉપર ચુસ્તછે, અને તેમના દેવ તથા દેવીઓની મુરતીઓને બહુ માન આપેછે, તોઓપણુ આ ઠોકાણે એટલીતો મુરતીઓનો જમાવ થયેલો હતો કે તીહાંના રહેવાશી હીંદુઓએ આ મુરતીઓનો એક ઘણોજ સારો અને બરોબર ઉપયોગ કરીયો હતો. તે એ પ્રમાણે કે તેમના ઝુકડાંઓની આસપાસ બચાવ સારૂ પથરના જે ગડકા ભરી લીધા હતા તેમાં આ મુરતીઓનાજ પથરો કામે લગાડી દીધા હતા; તેમના મનમાં એવો વીચાર હોય કે હમારાં દેવો અમસ્થા જમીન ઉપર વીખરાએલા પડેલા ઠોકર ખાય તેના કરતાં બેહતર કે ગડકામાં આદરમાનથી બેસીને હમારા ધરની જલવણી કરે અને દીવસના, બપોરે, રાત્રે અને હર વખતે તેમના દરશણુ વારંવાર થયાજ કરે, તો આથી મોટું પુન ખીજુ કહી યુકતીથી થઈ શકવાનું ગમે હોવો વીચાર તીહાંના લોકનો હોય, પણ આટલી વાત તો સાચી હતી કે આવું કીધાથી ખીચારા ગરીબ લોકને ગડકા બાંધવાને પથર લાવવાનો ખરચ નહીં લાગેલો, અને વીખરાએલી મુરતીઓને જલવી રાખવાનો આ એક સારો ઉપાય તેઓએ કામે લગાડીયો હતો. આ ભાંગી પડેલાં ગામડાંને “હલી” નામથી તીહાંના લોક બોલતા હતા; અને આ ગામડાંનું પાણી સેહરના સઘળા કુવાના પાણી કરતાં ઘણુંજ સરસ હતું.

હીંચાંથી પાંચ વાગે સાંજના કલ્યાણી સેહર જઈ પુગા. તેનો દેખાવ અંદર જતાં આપણા ઢોઈ નાહતા ગામડાં જેવો દીસતો હતો. ખબર કાઢાડતાં માલુમ પડ્યું કે આ ઠોકાણેનો હાકમ તો ઢોઈ જીંહાંપનાહ તાડની ઉંચાઈ ઉપર ચઢી બેસવા લાયક દરજવાલો નવાબ હતો. તોએ પણ આ અશરીફની મુલાકાત લેવાનો વીચાર કીધો. ગામડાંની પાદરથી એક માદલિ છેટે કીલ્લો છે, તીહાંસુધી હમો એક દોરત

સાથે આગળથી જઈ, નવાળ સાહેબ ઉપર પેગામ મોકલીયો કે તેમની મોલાકાત લેવાને હમારા માત્રો પાછળથી આવેછે. કિલ્લાના દરવાજા આગળ જઈ પાંદોંચ્યા પછી ઉપર જણાવીયા પ્રમાણે અંદર અંબર મોકલી કે મુંબઈ રોહરથી ફેટલાએક અદરથ મુસાફરો કલ્યાણી ગામ જોવાની દેખાઈ અંતે આવ્યાછે, અને નવાળ સાહેબની મુલાકાત લેવાની ઘણી આરજી રાખેછે; અને આવેથી જલદી પાછા કુચ કરી જનારછે, માટે જો મુલાકાત હવડાં થાય તો મોહાટી મોહરખાની અને નવાજેરા થયલી ગણારો. પણ આ મંદળની સલુકાઈ અને આપેલું આદરમાન કોણને આપું હતું, એ વીશે હમને તે વખતે કાંઈ અંબર હતી નહીં. પણ હમારા પેગામનો જવાબ જારે હમુને મળ્યો તારે હમુને માલુમ પડ્યું, કે કાંદા ઉપર કરનુરી લગાડીયામાં આવી હતી. હમુને જવાબ મળ્યા કે હું કાંપનાહ નવાળ સાહેબ એક કલાક થયો જનાન ખાનામાં ગયાછે અને તીંહાંથી પાછા નીકળવાની વડી ખીજે દાહાડે મુરજર ઉગે તીંહાંમુધી નહી હતી. હમો નહી કહી શકતા કે આવો જવાબ નવાળ પોતે મોકલાવ્યો કે તેની આમપાસવાળાઓએ આપીયા હતો, એનો જોખમ હમો હમારે મર લેતા નથી. એવાર હમોએ અરજર મોકલી હતી અને એવાર માણસ પાછું આવું હતું કે હવે રાત થઈછે તેથી નવાળ સાહેબ આગળ કોઈથી સંદેસો લઈ જવાય નહી. ફેટલાકોથી વળી એવું પણ સાંભળ્યું કે નવાળ સાહેબ રાતે પોતાની કચેરી ભરેછે, એટલા ઉપરથી તે વખતે મુલાકાત નહી થઈ શકે એવું હતું. કચેરી ભરી નવાળ સાહેબ શું શું માહાભારત રાજદરખારી મસલહત અને તકરાર કરતા હશે એ વીશે તો હમારીથી કંઈ ફેટલાઈ શકાતું જ નથી, કારણ છતાં હમારી મોલાકાતજ નહી થઈ શકી તારે હમો વધારે આ નવાળ વીશે શું બોલી શકીએ. થોડીવાર કિલ્લાના દરવાજા આગળ એટી થઈ પાછા ફરયા હતા, તેવાંમાં હમારી પછવાડે એક સીપાઈ કિલ્લામાંથી આવ્યો, અને હમને કહ્યું કે કિતારો કરવાની જગા છે તીંહાં કિતારો કરો, તમારી સંભાળ રાખ્યામાં આવશે. આ ઉકાણે હમો આટલું બોલું કરીને જણાવવા માગીએ છેએ કે કલ્યાણી જેવાં નાહાનાં રોહરમાં અંધી કલાકમાં અંબર પડી ચુકી હતી કે કોઈ આ-અરદાર દુરદેશી અદરથ મુસાફરો આવ્યાછે; ગામના લોક બાહાર નીકળીને જોવા આવ્યાં; ફોજદારને પણ અંબર પડી, અને એ અંબર શું નવાળના કાન ઉપર છેક રાત્રના હવાગા મુધી પણ નહી ગમી હોય એ હમો માની શકતા નથી. હમો

હાંમતથી બોલીએ છેએ કે નવાબને સારીપેઠે ખબર પડી હશે કે કોઈ ગ્રહસ્થ સુસાફરો તેના ગામમાં આવ્યાછે પણ હમારી સાથે મોલાકાત કરવાને તેને ગમીયું હોય એવું હમુને સુતલગ નજર નહીં આવ્યું હતું જો મોલાકાત લેવાની મરજી હોતે તો સહવારે મળવા ભેટવા વીરો હમુને પાછો જવાબ કેહેવાડીયો હોતે, પણ આ સઘળી સુપકીદી ઉપરથી એવું માલુમ પડ્યુંછે કે જે હાલતમાં કેટલાએક નવાબો પોતાની હાકમી કરેછે અને વખત ગુજરેછે તેઓ તે કેવી રીતે ગુજરેછે આ વાત પારકાને જણાવા તેઓ લજવાયછે. માટે એ વીરો તેઓ ઉપર તેમના ઘણી અથવા મલિકોએ અચ્છી ચોક્કસી રાખવી જરૂર છે. સારા કામદાર અને કાર-ભારીઓથી પાદશાહોએ શોભા અને માન મળેછે; નહારા અને આગસુ કામ-દારોથી નેક પાદશાહોએ બદ બોલાયછે.

આગળ કહ્યું તેમ, ઉતારાની જગ્યા ઉપર હમને એક ભોમીઓ લાવ્યા. આ ઉતારાની જગ્યા એક ઉજડ પટેલી મસજીદ હતી, તીહાં રાત્રે ૭ વાગે હમે સઘળાઓએ ઉતારો કીધો. રોહરનાં કોટવાલ તરફથી જુજવી મદદ ધાસ લાકડાંની મળી હતી, તેમાં બાર મણ તેજે અંધારાં જેવું હતું. ધાસનાં પૈસા હમારી પાસેથી લીધા હતા, તે કોણે લીધા હતા? કોટવાલનાં સીપાઈએ કે ધાસવાળાએ તે ચોક્કસ કહી સકાતું નથી. લાકડાં મળ્યાં હતાં તેજી હાલહવાલ હતાં; મુંબઈનાં મઠીમારો અથવા નવઘણીઓ ઉબડી કરવાને એથી વધારે મોહોટી અને સારાં લાકડાંની ભારી લઈ જતા હશે. પૈસા આપતાં પણ મરઘી, બેદાં પુરાં મળી રાક્યાં નહીં હતાં; ગોશ્ત ખીજે દોને મળ્યું હતું, તે પાણુ કઈ વખાણવા જોગ નહીં હતું; ધી, મોહોડમાં લાગે એવું હતું. પાણીતો છેક એક માઈલ દુર હતી ગામડાંથી મંગાવવું પડ્યું હતું. સારામાં સારી ચીજ માત્ર પાણી સીવાએ ખીજી કોઈ નહીં હતી. રૈયત મુફ્તીસ હાલતમાં, અને ઘણાખરો ભાગ મુસલમાનો હોતો, બાકીનો ભાગ હિંદુઓનો હોતો. ઘરોની બાંધણી ઘણુંકરીને શાલપારના ઘરો જેવી, છાપરાંને કેકાણે ધાખાંવાલી હતી. હિંદુ રૈયતની હાલત ઘણુંકરીને મુસલમાનોની હકુમત નજે દખાયલી રહેછે તેવી જણાઈ હતી, અને તેઓ સ્વતંત્રપણે તીહાં રહેલા હોય એવું નહીં દેખાયું હતું.

રાત્રે ૮ વાગે હમે સઘળા જમવા બેઠા, જે કંઈ તે વખતસર મળી આવ્યું તે

ભર ઊભર અને પુર શુક્રવા નેયામત કરી તંદરેશન થયા. જરમી રહ્યા બાદ રાત્રે માર્ગપિંડે આરામ કરવાની તજવીજ કરવામાં હમો સઘળાનો ફેરોડાક વાળત શોકાઓ, ફેરોડાક ફેરોડાકે મુસાફરી" અંગતે મુકામ કરતા હતા તીહતો એક એ કાવ્ય, પુરણીઓ વીગેરે આસાએરા કરવાનો સરસરેશનને મળી આવતો હતો, તેને બદલે આ કલ્યાણી શોધરમાં છતાં નવાબ આદેખે હમને ઉતારે કરવાનો મકાન આપીયા હોય, તીહાં એક બાંક અથવા પાટલા વડીક પાણુ નહીં હોય, તેથી હવે આગમથી રાત ગુનરવાને થાય તેટલી મઘળી છુતી કરવાની હમને ફરજ થઈ પડી હતી. રાત્રે ઘણી થંડી લાગી હતી, અને પાશની ઝીણી કપ ડીગરી (અંગ) ઊપર ઊતરેલી હતી, તે ઊપરથી ઊઘાડ આટલા ઊપર આરામ કરવાનું જરા વીચાર લેવું થઈ પડ્યું હતું; પણ માણસની ઊભર આગળ મળત જરમી અથવા મળત થંડીની અસર તમું બાર ગળી શકાવાના! આ વાળતે દરેક રાખમે પોતપોતાની અમકલ પ્રમાણે પોતાને સુખ કરવાને તજવીજ કીધી તે એવીતો હતા કે એથી જેટલી રમુજ અને આનંદ મળી તેટલા વાળત પણ જલદીથી કપાઈ ગયો હતો. કોઈએ એવો વીચાર કીધો કે ગાડીમાં આરામ કરવું એટલેજ, પણ જરા લાંબો વીચાર કર્યા વગર જલદી અંદર જરમને લાંબા થઈ મુતાં તેની ગાડી ઊભારી ગઈ હતી; બીજો રાખમે ગાડીનાં ઘાસ તરફ માથું કરી મુતાં હેઠળ સરી પડ્યા હતા. આ એ રાખમેએ આ વાળતે મળતેલા અનુભવ ઊપરથી બાળીયું હતું કે મુસાફરી કરવાનાં ગાડાંમાં આરામ કેવી સંભાળથી કરવો જોઈએ. તેતર આગળ થાડી મુકીને, તેમજ ગાડાંની આગળ પાછળ દેજો ગોઠવીયા સીવાએ ગાડું બેસેબર ઉમું રહેવાનું નથી. ગાડામાં મુતી વેળા બીજી આવત ધ્યાનમાં રાખવા જોગ આ છે કે સઘળા ગાડીવાળા ધાગુંકરીને ગાડીની હેઠળજ બીચારા જરમીન ઉપર મુકી બેસે, તેથી અંધારામાં ગાડી ઉપર ચઢતી અથવા ઉતરતી વેળા તે બીચારાઓ ઘણી વાળત આપણા પગતળે અંપાયે, અથવા તો, તેઓ અથવા ઉતરવાનાં બોણે પગથીયાં થઈ પડે. તેઓ અંદરના તો અસાવધ હુંગાએ. કે અનુભવનાં તેમનાં શરીર ઉપર આપણુ પગ મુકીને ગાડી ઉપર ચઢ્યા કે ઉતર્યા હોય તો એપણુ તેઓ કહી જાગીને હિંતા નથી; ધાગું થાય તો તેઓ હિં કરીને એક દેડ કરીને બીજી કોરે પાછા ભેવાને તેવા હુંગમાં પડી રહે. મુતાનાં બીજાનાની કરેલી તરેવાર છુતીઓમાં હમાર જરમન

મીતની ગોઠવણ સઘળા કરતાં સરસ થઈ હતી. પોતાની કોથળીમાંથી કંતાનની એક ઝોળી કાઢી તેના બંધે છેડા મસજીદનાં ગોલ થાંભલા સાથે બાંધ્યા અને તેમાં હીંચકા આવે એવું ખરેખર નરમ ખીંછાનું કીધું. એ જોઈને હમે સઘળાએ તેની અફલ અને સમયક્રિતની વખાણ કરી હતી, અને એક ચેતવણી લીધી હતી કે મુસાફરીમાં આવી એક ઝોળી સાથે રાખવી ખરેખર અગતની સીજ છે. હમણાનાં વખતમાં એવી ઝોળી કરતાં સરસ સગવડ ભરેલાં હવાનાં ખીંછાનાં, તથા લોહોડાંનાં બગલમાં મારીને ઉચકી ચાલી રાકીએ એવાં નાહાનાં કોથો તથા પલંગો મળી રાકેછે, તોએપણુ તે વખતે હમારા મીત્રે પોતાને સાર કીધેલી સગવડ ખીજાઓ કરતાં ખરેખર સરસ ફરી હતી. પણ જેવો લાયક સરંજામ તેને મળી આવ્યો હતો તેવી લાયક રીતે તે મીત્રે તેનો ઉપયોગ કરવામાં ગફલત કરી હતી તેથી જેમ પેલા બે મીત્રોનો ગાડીમાં મુતી વખતે જે રમુજ દેખાવ થયો હતો તેનાં કરતાં સરસ અમારા આ જરમત મીત્રનો દેખાવ જોયામાં આવ્યો હતો. થાંભળા સાથે પોતાની ઝોળી બાંધીને મનમાં મઘન થઈ તે મીત્રે હમને કહ્યું કે “ મારે ખીંછાનું ખીજાઓનાં ખીંછાનાં કરતાં ડેઠલું આરામ ભરેલુંછે! જેઓ ભોય ઉપર મુતાછે તેમને કદાચ સરદી લાગે, તેમના હાડકાં દુખે, જેઓ ગાડીમાં મુતાછે તેમને ડેઠલી અડચણ ભોગવવી પડીછે, પણ આ ઝોળીનું ખીંછાનું ડેવું જમીનથી અતરંગ તથા રૂ જેવું નરમ! અને જેમ નીરોધે બાળકને હણુ હણુ હીંચકો નાખી મુવાડીએછ તેમ મહને એ હવડાં હુંગમાં મુકસે એવું થયલુંછે! હમે એકમતથી આ બાબદમાં હમારા મીત્રને ખરેખર સઘળાના કરતાં વધારે બાયગસાળી કહ્યો હતો. આ બોલવું સાંભળીને હમારો મીત્ર ધણેજ ખુશી થયો, અને પોતાની જુની પુરાણી ઝોળીની ઘણી તારીફ કીધી, તથા તેનાં આવરદા લાંબા રહે એવી દુઆ કીધી! ખુશાળ થઈ હમે સઘળા એક-ખીજાને મુવા જતી વખતની સલામ અલિકુમ કરી ફરેગ થયા અને દરેક મીત્રે પોતપોતે બનાવેલી આરામ કરવાની જગા પકડી, તેવામાં થંમ દહને એક આવાજ થયો, જેની પછવાડે ઓ! ઓ! ઓ! એવો ખીજો અવાજ હમારા સાંભળવામાં આવ્યો. તુરત સઘળા જણ ઉઠીને જીએછે, તો હમારો મીત્ર ઝોળી સાથે પથરની જમીન ઉપર જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલો હતો, અને એવું થયા પછી તે ખીજાને ઉઠીને પોતાનાં નરમ તકીયા, આદવાની સાદર વીગરે ખીંછાનાનો સામાન વીખરાઈ

ખેડેલા વીણીને બગલમાં એકેકા કરેતા હોતો. તુરત સઘળાનાં માહોશમાંથી સવાલ નીકળ્યો કે અરે ખાચ મીન એ શુ થયું? ધીરજથી જવાબ મળ્યો કે ઝોળીનું પુરાણું દોરકું થાંબલાં ઉપરથી સરી પડ્યું અને વળી તુટી પાણુ ગયું, તેથી ખુદરતી કાયદા પ્રમાણે બગર આનારની જીનમાં આકરશાણુ રાકતીનાં કાયદોને તોએ થઈ જમીન ઉપર તુટી પડે એ તે પ્રમાણે જે ઝોળીમાં હું નીરંતજ બચાંતી પેડ હાંચકા ખરેતા હોતો તે મારી વાદાલી ઝોળી સમિત જમીનદોસ્ત થઈ પડેલાં અને તેમાં વળી જરા મદને વાણું પાણુ છે. પાણુ હું ધારણું કે મારા જેવો સમુદ્રી અને ધીરજવાળો તથા ખુસમીજીજી જમીનદોસ્ત જમીનને વારંવાર મળી તથી આવવાનો. અંતે રાત્રે બાર અથવા એકે વાગે સઘળાઓ મુતા હતા. ઘણો થાક લાગેલો હતો તેથી હુંજે એવી તો સારી આવવી હતી કે જો કે છેકે માટી રાત્રે હુંગાયા હતા તોએપણુ પાછા મળસકાનાં હતા સઘળા તંદોસ્ત થઈ ઊઠીયા હતા.

તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર—આ દીને સહવારનાં એક કપ કાશીનું બીને કલ્યાણી શહેર જોવા નીકળ્યા. શહેરમાં ગાડી, ધોડા અને કોર્મ પાણુ તરેની એવી બીજી મગવડ ફરવા જવાની નહી મળી આવ્યાથી પગે ચાલતાજ શહેરમાં ફરવા ગયા.

કલ્યાણી શહેરનો પરોદીયાનો દેખાવ કોણુજ મુકલીસ તજર આવ્યો હતો, અને આ દેખાવ જેવો મુકલીસ હોતા તેવીજ તે શહેરની હાલત પાણુ દેખાતી હતી. ઉદ્યોગ બરેલાં શહેર અથવા ગામ ગામડાંમાં મનુષ્ય જાત પરોદીયામાંથીજ પોતા-પોતાનાં તરેહવાર ઉદ્યમમાં લાગેલું જોઈએ. રાહચારનાં પોદોરથીજ તીહાં ધોગાટ અને લામણુમ થઈ પડે છે. દુધ વેચવાનો આવજ, કોર્મ દહી અથવા ધાસ, કોર્મ તાજી બાજી તરકારી, કોર્મ ફૂલ અથવા ફળ વેચતું સંભળાય છે. તેમજ વેચનાર સ્ત્રી અથવા પુરોણાં ઉદ્યોગી, તાજા ખુબમુરત ચેહેરા જોઈ આવપણુને આનંદ ઉપજે છે. પાણુ આવી એકુ નીશાન હાંચાં હમારા જેવા અથવા શાંબ-ખવામાં આવી નહી હતી. જે કોર્મ હમારી સાંજે મળ્યાં હતાં તેઓ મુગા, શરીર ઉપર એકુ કોટેલી ચાદર, પીએડી અથવા ધાબળી નાખીને નહી બાંધવા જોગ ખુદરતી હાજરે જતાં સાલુમ પડ્યાં હતાં. થાંડું એક આગળ ચાલ્યા પછી ગામના લોકોને ખબર પડી કે રાત્રે આવેલા મુસાફરો ફરવા નીકળ્યા છે, તેથી અનાદી

માણસાનાં યોગાં હમારી પછવાડે થવા લાગ્યાં, અને મુસલમાન તથા હિંદુના જીવાન છોકરાઓ હમાને રસો દેખાવા આગળ પડ્યા. થોડી વારમાં મોટી ભીડ થઈ પડી. આ ટોલાંમાંથી એક ચંચલ હિંદુનો છોકરો આસરે ૧૫ વરસનો હમારી નજરે પડ્યો. તેને આપણા મીત્ર ડાકટરે પુછ્યું કે આ રોહિરમાં પાહાડની અંદર કાંઈ યુક્ષ કોતરેલા છે? અથવા કાંઈ જીનાં પુરાનાં દેહેરાં અથવા લેખો કોઈ ટેકાણે છે? તેણે તુરત હા કહી. હમને કહ્યું કે “માહારી સાથે ચાલો, હું તમને તે દેખાડું,” આમ કહી તે હમને એક ટેકરી તરફ લઈ ગયો, તીહાં દુરથી કેટલાએક યુક્ષ હમારી નજરે પડીયા. એ યુક્ષઓ જોઈ હમારા મીત્ર ડાકટરને ઘણો હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. પણ તે લાંબા વખત સુધી ટકી નહી શક્યો. યુક્ષની પાસે ગયા એટલે માલુમ પડ્યું કે (બુદ્ધ) ધરમનાં જોગીઓને સાર રહેવાનાં જોવી કેટલીક નાહાની ખોલીયો એક ટેકરીમાં ખણેલી હતી, જેમાં જોગીઓને બદલે તે વખતે જાણે કેટલાક જોગીઓ ઊંધે મસ્તકે ટંગાઈ તપ કરતા હોય તેમ વાયુજો ઊંધા લટકી રહેલાં હતાં; એ ઉપરથી હમને એક કવીતા યાદ આવી હતી.

જો ન ઉઠાવે તનખેકા ભાર,
ઓતો ગયા બયકા માર;
સુકી સમલી લટકે હાર,
ઓર મેડક ખાય ટાળ ટાળ;
ખેડે ગોસૈયાં હારે દોર,
ઓર નગરી ખાય ફોડફોડ.

પણ વાયુજ પ્રાણીઓની તો પુજા થાય છે, તેઓ સહવારના લટકતાં રહેછે અને રાત્રે ચોરની પેઠે લોકનાં બાગબગીચાઓમાં જઈ તીહાંની ફળ ફલાદીક ખાઈ નારા કરેછે, અથવા તલાવોમાં પડીને દેડકાં, માછલીઓ વીગરે જીવતાં જીવતાં ટાળી ટાળીને ગદ્દ કરી જાએછે, તેમજ કેટલાક દોંગી જોગીઓ પણ દીવસના ઊંધે મસ્તકે લટકી તપ કરતા દેખાયછે, અને રાત્ર પડી એટલે તેઓ લોકના ઘર ફાડવા અને ચોરી તથા લુટ કરવાને બાહર પડેછે. આ એક જાણવાલાયક નકલ છે.

આ ટેકરીના મથાલે હમા જઈ પોહાંચીયા તીહાંથી આખાં કથ્યાણી ગામને

દેખાવ જેમ ઉડતાં પક્ષીઓ એક સપાટે જુએછે તેમ હમારી નજરે પડ્યો. આંખા, આમલી, પીપલા, ભીંડી, વડ અને ફરંજ તથા આવાં બીજાં માણેટ માણેટાં ઝાંઝાનાં ઝુંબડાનો અછા પ્રમાણે થયેલા દેખાવો હતા, અને ઝુંબડાની ઝાડી વચ્ચે ડોકાણે ડોકાણે જે જુલા ગાલા પોડલા હતા તેમાંથી ગામની મસજીદનાં ધુમરો તથા તેમની ઉપરનાં સાનેરી, હોપરી પંખ, તથા ફળાસો દેખાતા, તેમની ઉપર ઉગતા સુર્યનાં તેજસ્વી કીરણો પડયાથી તેઓ ચલકી ચોંટા હતા. શહેરનો અસલ હિંદુઓનું હતું, તોએપણુ સુસત્રમાનાનાં દાર હિંદુ હિંદુઓનાં દેહરે નાચુદ થઈ, દેહરેઓની જગા ઉપર મસજીદો ઉઠી ઉભી થઈ હતી, જેથી આખાં કલ્યાણી શહેરનો દેખાવ ટેકરી ઉપરથી જોયેજ સુસત્રમાની શૈવક ભરેલા દેખાતો હતો.

પૂર્વે તરફ નીચાહ કરતાં વણ આર માણેટા યુનખળે ઘણીજ ઝલથી ઘીપતા નજરે પડ્યા અને પુછતાં માલુમ પડ્યું કે આખાં સેહરમાં તે સડથી માણેટી મસજીદ હતી. જેનું નામ મદીના મસજીદ હતું. હમારી પાસે દુરખીન અને આપેરા ગ્લાસો હતાં તેનો ઉપયોગ સારી રીતે સંઘળી તરફ ફરી ફરીને હમો કરતા હતા, એવામાં હમારા મીત્ર મીસ્તર એડવર્ડે શેહેરના કિલ્લાનું એક ચીવ પોતાના પુસ્તકમાં પેતસીલથી ચીતરવાનું શરૂ કરીયું. પણ આ હમારી નીરોરો રમત વીરો આસપાસ ભમતા અસાની લોકે જુદીજ મતલબનો વીચાર બાંધીયો અને તુરત આજના કચાડી કે સાહેબ લોક આચાએ તે કલ્યાણીનો કીલ્લો કેમ છતી લેવો અને કહી જગાએથી તોપનો મારો ચલાવવો, આ સઘળું ટેકરી ઉપરથી જોઈને ચાપડીમાં નોંધી લીએછે. આ અફવા એક કિલ્લાસુધી તુરત ફેલાઈ હતી, અને હમને જોવાને લોકની બીડ થોડી વારમાં વધી ગઈ હતી. લોકની આત્ર ચલગતમાં ફેર પડેતા જણાવા લાગે. આગળ જે મવાલો પુછતા તેનો જવાબ જલદી અને જુલાસાથી મળતો હતો, તેને ડોકાણે હવે લોક જોયેજ જવાબ આપવાને અચકાવા લાગે. કોંપણુ પુછેલાનો જવાબ સરસાના વણ પગ જેવા મળવા લાગે, કોઈ વિખતે તો છેકજ ભણે જાણતાજ નહીં હોય તેમ લોક અખાડ ફરીને ચાલતા થવા લાગે, જે બીડ હમારી આસપાસ થયેલી હતી તેમાંથી લોક દાંએળાં થતાં ગયાં; આથી હમને તો કાયદો એ થયો હતો કે આસપાસ જોવાને વધારે સારીપેઠે બની આવ્યું હતું.

મદીના મસજીદ જોવાની ખાચસથી હમો ટેકરી ઉપરથી હેઠળ ઉતરીયા. પેલા ૧૫ વરસના હિંદુ છોકરાની રાહનુમાઈ તમે આખા રોહરના રસ્તા અને ગલી ગુચીમાં ફરી વળ્યા. ઘણુંક ડોકાણે રસ્તા ઉપર ગલીઓ અને બદખો હતી, અને તીહાંથી પસાર થતાં નાકે રમાલ દેવો પડ્યો હતો. તેમ વલી ડોઈ ડોઈ ગલીઓ અને રસ્તા ઘણાજ સાફ નજરે આવીયા હતા, અને જો હમો ભુલતા નહીં હોઈએ તો હિંદુઓનાં ઘર અને ચોક આગળ મંત્રિ સફાઈ જોઈ હતી, જેથી આટલું સાબેત થઈ શકેછે કે મુસલમાનોની વાપરવાસ જ્યાં જોઈએ તીહાં વધારે ગલીઓ ભરેલી ઘણુંકરીને હોય છે.

આગળ ચાલતાં એક ડોકાણે એક દરવાજો હમારી નજરે પડ્યો જેની ઉપર જેમ આપણે ડોઈવાર વાષો અથવા સીંહના પુતલાં જોઈએ, તેવીજ રીતે આ દરવાજા ઉપર ગધેડાંનાં બે પુતલાં મુકેલાં જોયાં અને તેમનાં શરીર ઉપર ઘોળા અને આસમાની રંગના પગ પાડ્યા હતા, જેથી આ મુરતી નહીં ખચરમાં કે નહીં રોઝ, કે નહીં ગધેડામાં જણાતી હતી. માત્ર મોહોડાંનો આકાર ખરો ગધેડાના જેવો બનાવેલો હતો. આ જોઈ હમને જરા નવાઈ જવું લાગું. તે વીરો હમોએ પુછ પરછ કીધી કે આ દરવાજા ઉપર ગધેડાના પુતલાં બેસાડવાનું શું કારણ હશે. તુરત જવાબ મળ્યો કે ધરની અંદરના રોહવાસીઓ પોતાના ધંધા રોજગારની આ એક નીશાન લોકને દેખાડવાને મુકીછે. વાંચનાર વીચારો કે જોનાં ધરના દરવાજા ઉપર ગધેડાને બેસાડેલો હોય તે કહ્યો ધંધાદારી હશે વાઈ? ડોઈ ગધેડાનાં નહીં હોય? નહીં, આ ડોકાણે તો ડોઈ ચંચલ કુંભાર રહેતો હતો, જેણે પોતાના ધંધા રોજગારમાં કામે લાગતો એક ઘણાજ ઉપયોગી અને પોતાનો વાહલો મીત્ર હતો તેનું પુતલું દરવાજા ઉપર મુકવું તેણે માન ભરેલું જાણીયું હતું. દરેક કળા જાણનારો કારીગર પોતાની દુકાન ઉપર પોતાની કળાની બહાઈ દેખાડવાને તરેહવાર ચીત્ર વીચીત્ર નીશાણો અને નામો સુનેરી અને રૂપેરી અક્ષરોમાં પાડી લોકને પોતાની તરફ ખેંચવાને મુકેછે અને લલચાવેછે, પણ આ ડોકાણે તો ડોઈ શીલમુરી મગજવાલા કુંભારે ઉપલી રીત નાપસંદ કરી પોતાના ધંધામાં ફેટલી મેહેનત, રંજ તથા સખુરીની જરૂર છે તેની ખરી હકીકત જણાવવાને ગધેડાનું પુતલું પોતાના દરવાજા ઉપર ખીરાજનું કરીયું હતું. આ દરવાજા આગળથી જતાં આવતાં લોકની આ કુંભાર અધી

પરીક્ષા લેતો હોય એવું હમને લાગ્યું હતું. વીચારવાળા રાજ્યમાં આ પુત્રાંતે જોઈતે વીશે પુછ પરછ કર્યા વગર આવી નથી જવાના, પણ જે અવિચારીએ તેને જોઈ હમીને આવી જાએ તેમને પેલા કુંભાર પોતાનાં પુત્રાંતના નામ લાયક ગણતો હોય તો તેમાં કોણની તકભીર વાઈ? આગળ આલતાં પેલા દિંદુ દોડગએ હમને કહ્યું કે હવે હું તમારી સાથે વધારે આગળ આવી શકતો નથી કેમકે પેલી મસજીદ છેક નજવીક આવીછે, અને તીલાંના સુસલમાનો મને જોશે તો મારી ઉપર જુલમ જુલમરો કે પારકા લોકને મસજીદમાં શું કરવાને લખ્યાઓ. હમો સધળાને તેઓ હાંગરેજ લોક સમજ્યા હતા. હમોએ તે દોડગને હીમત આપી કે કેમકે શીકર કરવી નહી, તોએપણુ તે બીચારાએ ઘણા કાલાવાલા કીધા અને કહ્યું કે “તમે જોહયે તો મસજીદ અંદર જાઓ, પણ હું તમારી સાથે અંદર આવનાર નથી. અને આઓ તો મારી કમબખતી પુરી આવેલી જાણુવી.” તેને બહાર દુર ઊભો રાખીને હમે મસજીદમાં ગયા. અંદરના લોકોએ હમને દાખલ થયલા જોઈ પેલો સવાલ આ કીધો હતો કે હમને એ મસજીદ તરફ કોણ બોમીઆ લાઓ, જેથી પેલા દોડગના બોલવાને ખરો ટેકો મળીયો હતો! હમોએ તેનો જવાબ નહી આપીયો.

મસજીદમાં પેસતાંજ દરવાજા ઉપર દારમી અક્ષરે કોતરેલી એક સંગેમરમરની તખતી જોડી જોઈતેમાં તે મસજીદ બાંધવાનો દિનરી સને ૧૦૨૮ નો લખેલો હતો. મસજીદના આકમાં ખુરાનુમા આગ, ફરવા દરવાજા કીયારા, પાણીની હોળો, કુઆંશ અને તેની આગપાસ સંગેમરમરની બેઠકની ઘણીજ અચ્છછી રચના કરેલીછે. ગુંબજો પણ હારેદાર ઘણીજ ખુબસુરત રચનાથી બાંધેલાછે. ગુંબજોની હેઠળ એઆદત કરવાની જગા કરેલીછે. એઆદતગાહની સાંમે એક બીજી ઘણીજ સુંદર બાંધણીછે, તે કબરગાહ છે. એમાં નવાબ હમીતી-આજ દોલાની ઘોર છે; જેની પાસે એક આરદુએ પોતાની વાહની અને બીજા હાથ ઉપર પોતાના દોડગની ઘોર છે. આપ, દોડગે અને દોડગની બાયડી મળીને ત્રણ જણની ઘોર ઘણીજ નાદર બાંધણીની સંગેમરમરની બનાવીછે, અને શેહરનાં સુસલમાન લોક તેની ઉપર જીથુક ફૂલ ચહણવે છે. સધળી હમી-રતની દેવાલો એવી તો ઘુટેલીછે કે જોણુ તેઓ સંગેમરમરની બનાવી હોય એવી ચકકેછે, અને આજેજ નવી બનાવી હોય એવી નજર આવેછે. એ મસજીદની

કૂરસબંધી પણ સઘળી સંગેમરમરની કરેલી છે; અને તેમાં એક બાબદ બાણવા-
બેગ એ છે કે સુસલમાન લોકની મરાઠુર થયલી ધરમની જનુની આ ફેકાણા
ઉપર સારીપેઠે દેખાડેલી છે. હિંદુઓનાં દેવાની સુરતીઓ તથા તેમનાં ધરમને
લગતા શીલાલેખો દેહશંઓમાંથી ઉખેડી લાવીને આ મસજીદની કૂરસબંધીમાં
ચીણી લીધેલાં છે, એ મતલબથી કે હિંદુઓનાં દેવો અને તેમનાં પવિત્ર લેખો
મસજીદમાં આવતા અને જતા દરેક ઇસલામી મજહબવાલાના પગતળે ચંપા-
ઈને અપમાન પામે. આવી તહરાની એ તખ્તીયો કબરગાહ તરફ જવાના
પગથીયામાં મુકેલી હમારી નજરે પડી હતી. આ તખ્તીઓની નકલ ડાકટર
બાઉએ કપડાં ઉપર છાપી લીધી હતી. એ તખ્તી હાલા કાનડી અક્ષરમાં કોત-
રેલી હતી એવું ડાકટરનું તે વખતે મત હતું, પણ તેની અંદર શું લખેલું હતું તે
તેજ વખતે બાણી નહીં શક્યા હતા.

મસજીદમાં હમને વધારે વાર ઝોટી થવું પડ્યું હતું, કારણ ડાકટર પેલી તખ્તી-
ઓની નકલ લેવામાં ગુતાયા હતા. એટલા વખતમાં મસજીદ અંદરનાં ઘણાં મા-
ણસો સાથે તથા તીહાં પડીને ખીચેડા ખાતારા નામના ફકીરો સાથે ફેટલીએક બા-
બદોની તકશર કરવાની તક હમાને મળી, જે તકશરમાં ઇંગરેજ રાજ વીરો તેમની
ફેટલીક બુલ અને ગેરસમજુતીવીરોનો હમાએ ખુલાસો કીધો હતો, જેથી
તેમની ખાત્રી થઈ હતી. આ ગેરસમજુતી ધરમ સંબંધી બાબદો વીરો હતી.
તેઓનાં મનમાં એવો વીચાર ફસી ગયેલો માલુમ પડ્યો હતો કે ઇંગરેજ સરકાર
હવે હિંદુસ્તાનની રૈયતને પોતાનાં ધરમમાં વટલાવવા માંગે છે અને એવું કરવાને
તરેહવાર હુકતીઓ કરે છે. એનો ખુલાસો જરે હમાએ એવો કીધો કે પારકા
ધરમવાળાઓનાં ઇમાનને ઇંગરેજ સરકાર જેવું માન આપે છે, અને દરેક
ધરમવાળાને પોતપોતાનાં ચકીત અથવા હતેકાદ પ્રમાણે ચાલવા દે છે તેવી
અદલ સરકાર આજે પૃથ્વી ઉપર કોઈ કોણે જાણી નથી. સરવેને પોતપોતાનો
ધરમ પાળવાની પુરતી છુટ આપવા સારું તો આ ઇંગેજ સરકારે મોહોટ મોહોટી
લગાઈઓ કરી છે, અને તેમાં પરમેશ્વરે ઇંગરેજને ફતેહ આપી છે. એવી સરકાર
એવો જુલમ પોતાની રૈયત ઉપર કરે એ ખીલકુલ ઝોટી વાત છે. જે યુરોપીઅન
પાદરીઓ દેશીઓને પોતાના ધરમથી વટલાવવાની ડોશિરા કરે છે તે પાદરીઓને
અને સરકારને કસો ઇલાકો અથવા સંબંધ નથી. પાદરીઓ પોતાની ખુશીથી પોતાનું

પતન છોડી પોતાનો ધરમ સમજાવવાને અને તેનો ફેલાવો કરવાને આ દેશમાં આવેલો. પણ તેમજ અગર દેશી ધર્મ ગુરુઆ હંગરેજ લોકનાં દેશમાં જઈ તીહાંના લોકને ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરે તો એ વીરો સરકારની ખીલકુલ મનાઈ નથી. અગર તેવું કરતાં કોઈ હંગરેજ આપણા દેશી ધરમમાં વટલવા અથવા આવવા માંગે તો તેને કોઈ વાતનો અટકાવ નથી. આવું સાંભળીને એક જાગુ જોશમાં આવી આવેલા કે “હમાએ જે વાતો સાંભળી છે તે વાતો તમો કહો છો તેથી તદન ઉલટી છે. હંગેજ સરકારે પોતે ફેટલાક પાદરી-આને પગાર આપી રાખેલા છે, અને તે વીરો હમારી પાસે સામેતો છે.” હમા તુરત સમજી ગયા કે પગાર આપીને રાખેલા પાદરીઆ તે હંગેજી લસકર આતાંનાં હશે અને એ વીરો બેરબર ખુલાસો થવાજ નેહ એક, તેથી હમાએ પુરતો ખુલાસો કાઢી સંભળાવે. હંગેજી લસકરના હંગેજ અમલદાર તથા સીપાઈઆને ધર્મ સંબંધી આપણે સમજાવવાને તથા ઉપદેશ કરવાને અને તેમનાં લગન, મરાણીની કીયા કરવાને સરકારે પાદરીઆ રાખેલા છે તેટલાજ પાદરીઆને સરકાર તરફથી સુસારો મળેલો. તેમનું કામ માત્ર લસકરના હંગેજી સીપાઈઆ સીવાએ ખીલ કોઈ સાથે નથી. જેમ દરેક હંગેજ સીપાઈને તેના ધર્મનાં હુકમ પ્રમાણે ચાલવાની છુટ છે, તેમજ દરેક દેશી સીપાઈને પણ છુટ છે. હંગેજી લસકર સાથનાં કોઈપણ પાદરીને હુકમ નથી કે દેશી સીપાઈને હંગેજી ધર્મ વીરો ઉપદેશ કરે, બલકે અગર એવું કીધું તો તે પાદરીને હનિસાફની દરબાર સાંમે ઉભો કરી બે તકસીર સામેત થઈતો આફરી ઉપરથી બરતરફ કરે છે, અથવા ખીજી શીક્ષાને તે લાયક થાય છે. આવા પુરતા બેદબરતા હંગેજ સરકારે દેશી પ્રજાના ધરમ જાળવવા વીરો કરેલા છે. પણ ફેટલાક મતલખી માણસો જેઆ પ્રાતુરી છે તેમને ચારી, લુઆઈ, લુટકાંટ કરવા ધાવું ગમે છે, તેવા લુઆઆથી ચારી અથવા લુટ જરે થઈ શકતો નથી તારે પોતાની તરફથી જેટલું જમું અને વાંકું બોલાવ તેટલું હંગેજી રાજ વિરુધ્ધ બોલી કમ અફલ અને જનુની લોકની જનુન હરાફેરી, બેદા અને શીમાદ ઉઠાવે છે, અને તેથી ગડબડમાં લુટકાંટ કરી પોતાનું કામ કાઢી દે છે. આ વાત સાહાબા લોક ચારી પેઠે હવે સમજી ચુકા છે. દીક્ષી જિપર જે આફત પડી હતી, અને તે રોહર જેવું પાયામાલ અને મુકદ્દે મેદાન થઈ ગયું તે આવા લુઆ બેદબર લોકની હરાફેરખીથી થયું છે. વળી તેના અંતનો

કેન શું નીપજ્યો ? દીક્ષીતા પાદશાહા બાહાદરશાહાનું નામ અને આનંદાન ગુમ થઈ ગયું, ઇંગ્રેજ રાજાને તે એક બંધવો થઈ પડ્યો, તે તરીપાર થઈ મરણ પામ્યો, આ સઘળી ઉશકેરણી તેની આસપાસ બેસતાર નીચ અને નીમકહરામ લોકોએ કીધી તેથી પાદશાહાની અકલ ગુમરાહા થઈ ગઈ, અને ઇંગ્રેજ રાજ તરફ વફાદારી બતલાવવાને ડોકાણે તેણે નીમકહરામી કીધી. ઇંગ્રેજ રાજ સાંમણે એ પાદશાહે લગ્ન કરવાને કંમર બાંધી એ ઘણુંજ અઘટીત કામ થયું. પણ રાસતીની હમેશા કૂતો છે તેથી અંતે ઇંગ્રેજોનીજ કૂતે થઈ. પછવાડેથી સઘળું માલુમ પડી આવ્યું કે હિંદુસ્થાનમાં જે સન ૧૮૫૭ નાં સાલમાં દેશી બળવો થયો તે માત્ર શીતુરી લોકે પોતાની આતંગી મતલબો પાર પાડવાને, ધરમનું બાહાનું આગળ કરી, ખીચારા ગરીબ ભોલા લોકને ઉલટ પુલટ સમજાવી આગળ હોમીયા હતા. પણ તેમાં પરમેશ્વરે આવા દુષ્ટ લોકને સારીપેટ શીક્ષા કીધી અને તેમની નીચ મતલબ મેળવવામાં એટલા તો તેમને હારમાર કિધા કે તેમના ફેટલા જાણે સુલીઉપર, ફેટલા જાણે તોપને મોહડે પોતાનો જીવ આપવો પડ્યો અને ફેટલાકોએ આપઘાત કીધો. આ બંડી મોહડે મોહડાં આનંદાનનાં નામ નીશાણુ આજે ગુમ અને નાશુદ થઈ ગયાં છે, તેમની આજે જરાપણુ એક રજ અથવા નીશાણુ જોવામાં આવતી નથી. તેઓ જાણે આ દુનીયા ઉપર હસ્તી પામ્યાજ નહી હતા એવું બન્યું છે. આવું હમાઈ બોલેલું સાંભલી તેઓનાં મન ઉપર સારી અસર થએલા જણાઈ હતી. હમે પારસી લોક છે એ, અને ઇંગ્રેજ સરકારના મુસારાદાર અંમલદાર અથવા તોફર નથી પણ હમો સ્વતંત્ર ગૃહસ્થો માત્ર મુસાફરી કરવાને નીકળ્યા છે એ, એવી જરે તેમની પુરી ખાત્રી થઈ તારે હમાઈ સઘળું બોલેલું તેઓનાં મનમાં ઘણુંજ વજનદાર થઈ પડ્યું. તેઓ માહોમાહે બોલ્યા કે આ સેડલોકો ખીન તમા છે, એઓને મોહોડેથી જે વાત નીકળે તે સ્વાર્થ વગરની જાણવી, વારતે એ લોકનું કહેલું ખરુંજ સમજવું; અને આતો ખરીજ વાત છે કે બંડખોરો એ હિંદ પાશું હાત કરી લેવાને ડોકાણે તો તેઓએ બારે લુચ્ચાઈ અને દંગો કર્યો હતો, અને અંતે માર ખાઈ ચોર લોકની મુઆફક સુધીએ ચહીને અથવા તોપને મોહોડે પોતાનો જીવ ખોયો હતો. આવી હમારી સાથે વાતચીત થયાથી મસજીદમાંના લોકતો વીચાર પેડેલ વેહેલાં હમો દાખલ થતાં જે હમારે વીરો થયો હતો તે હવે ફરી ગયો અને પછવાડેથી તેઓએ સારી સલકાઈ દેખાડી; તથા હમારી

કેટલી એક તળુમલ તથા ખાતરદારી પાણુ ફરી, તે હીયાં સુધી કે હાત મોહોડું ધાવાને પાણી લાવીયા, અને સેવટે હમોને એવું પાણુ ફલું કે અગર બુટ સાથે મસજી-દમાં કેટલેક સુધી હમો જઈએ તો તેમાં તેઓને ફક્ત અડધા પાણુ નહીં હતી. પાણુ હમોએ હમારો મબો જાળવવા એ વીરો નાજ પાડી કે જો તેમને એ વીરો મનાઈ હોયતો, હમો કોઈની પરીત જગા ઉપર જોડ સાથે જવાનું વાજાની નથી સમજતા. તીહાંથી હમોએ રૂપરાદ લીધી અને પાછા કલ્યાણી રોડેરની વસ્તીમાં આવ્યા. વસ્તીમાં ધાણુફરીને લીંગાદરિ અને સુસલમાન લોક નજર પડ્યા હતા, તેમાં આટલું જાણ્યા વગર હમુને આજનું નથી કે પ્રખ્યાત બ્યાજાગર મારવાડીઓ આ હેકાણે ગેરહાજર નહીં હતા. જગે જગે આ કલેજાંકેશ માહુકારો હાજર છે; કોઈપણ ગામડાંમાં એ લોકની એક દુકાન નહીં હોય એવું હમારી આખી મુસાફરીમાં હમોએ ક્યે જોયું નથી. ખુણે ખુણે, ઉજડ ગામડે પાણુ એક આ સર્વે બ્યાપક વ્યાજવટુક ગરીબ મુકલીસની પહે પોતાની કેંગાલ દુકાન ધાણીને બેડો આપણને દેખાયા વગર નથી રહેવાનો !

કલ્યાણી રોડેર જોયા પછી ડાકટર બાદિએ એવી દરિયા જાણવી કે કલ્યાણી રોડેરની પક્ષીઓ દીશાએ ઉજડ પોડાં દોડે, દેવળો અને હમારો છે. તે તરફ એક લગાર મારીએ. તુરત ઉલટખરતે ગામડાં તરફ પગ ઉપરજ કુચ ફાળી. એ ગામડાંનું નામ “નારાણપુરી” ફરીને લોક બોલે છે. ગામડાંના ગરીબ લોકનાં જુકડાંની આસપાસ પથરનાં ગડડા બાંધેલાં છે. એક ગામડાંમાં એક હેકાણે મહાદેવનું એક માણેડું દોડે છે જે ૩૦ ફુટ લાંબું અને ૪૫ ફુટ પોણું છે, અને તે જગ્યાએ બપોરના ૧૨ વાગે સુરીયનો સખત તાપ પડેલો હતો તે વખતે હમા જઈ જાગ્યા હતા તો પાણુ દોડે એક જગ્યાવાર થંડક એવી તો લાગી હતી કે થાકેલાં ગરીબને બહુ આશાએશ અને આનંદ ઉપજ્યો હતો. આ હેકાણે ધણીજ મુંદર, પથરમાં કેતરેલી, માણેટ માણેટી મુરતીઓ વીખરાઈને બારેબાર પોડેલી હતી; તે મુંબઈમાં હોય તો લોક જાડી ખુશીથી જુએ, પણ તેમને હંચકા લાગે જોયું? મહાદેવ પોતે કે! આ હેકાણે પાણુ એક બીજું ફૂદરતી તળાવ જોયામાં આવ્યું, તેનાં પાણીનો રંગ કલ્યાણી રોડેરને પાદરે જે લાલ પાણીનું તળાવ જોયામાં આવ્યું હતું તેવાજ લાલ હતો. આ હેકાણે જ્યાં વીસાગો લીધો અને ખપાર થયા હતા તેથી ખુબ જગ્યા લાગી હતી તેને

નરમ પાડવાને ગાંમમાંથી દુધ મંગાવીને પીધું, જેથી જરા ટેકાવ થયો. થાક લાગાથી સઘળાનાં પગોએ સંપ કાંચો કે હવે વધારે ચાલવું નહી, તેથી ઘાસ ભરવાની બલદની બે ગાડીઓ ખાલી જતી મળી તે ભાડે કરીને તેમાં બેઠા. “નારણપુરી” ગામડું છેડી “શીવપુરી” ગાંમડામાં આવ્યા. તીહાં ત્રીજું તળાવ લાલ રંગના પાણીનું બેધું. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આખાં કલ્યાણી રોહિરની આસપાસ લાલ મટોડીનો ખડક જેને હંથ્રેજમાં (Laterite rock) કરીને કહેછે તે પુષ્કળ લાગેલા છે. રસ્તાની ધુળ વટીક લાલ ગુલાલ જેવી છે. ભુખ જબરી લાગાથી હમારા ગાડીવાળાને હમારે આંખોને હાંકવાને કહ્યું, પણ તીહાં મુદલ રસ્તા જેવી સીજ તો હતીજ નહી અને ઢેકાંઢળીયાંની ઘેરેમાંથી ગાડી દોડાવવી એવો અનવું કહ્યો, તોએપણ પદસાના લાભથી ગાડીવાને બળદનાં પુછડાં મરડી એક પદકડી એવીતો મરાવી કે ગાડીમાં બેઠેલા રાખસાનાં પેટમાંનાં ભુખ્યાં આંતરડાં આંચકાથી તળે ઉપર થવા લાગ્યાં. ગાડીમાં ગાડી અથવા ખીછાંનાં જેવી કોઈ પણ નરમ બેઠક નહી તેથી બેસનારાઓનાં શરીરનાં હાડકાં ગાડીનાં લાકડાં સાથે સારીપેટ ટકર લડ્યાં: જે ટકર બેસનારાઓથી જરે વધારે નહી ખમાઈતારે તેઓ ગાડીમાં અકડું કુટે બેઠા, અને ગાડીની બંધે બાજુ મજબુત પકડી કે રખેને આંચકાથી તેઓ ઉડી પડે. આવી હાલતમાં જેમ એકગમથી શરીરને બચાવવું પડતું હતું તેમ ખીજગમથી જે હસવું બેઅખતી-યાર આવતું હતું તેને શરણ થતાં હમારી ઉપર જબરી થઈ હતી. ગાડીનાં બળદોને જે ચોંક એક ચખત મળી હતી તેથી તેઓ એવાતો ઉછળીને દોડ્યા હતા કે તેમને રોકવાને બહુ મેહનત પડી. એવામાં એક ઢેકાણે એવા તો એક આંચકો લાગો કે હમારા એક મીત્રનો બંધ કરેલો સામડાંનો “કેસ” પોતાની મેળે ઉઘડી ગયો. તેમાંની દુરખીન ઉડી પડી, તેના કાચ ઉખડીને છુટા પડ્યા; તેમની પાગડી ઉડી ગઈ, જેની પાછળ ચરમો ખેંચાઈ ગયો; તેમજ હમારા એક ખીજા મીત્રનું તેજ આંચકા સમેત પાટલુન બેઠક આગળથી ફાટી ચીકાઈ ગયું. અને છેલ્લે ગાડીની બેઠકનાં આડાં લાકડાંના ખીલા છુટા થઈ પડ્યાથી ગાડી વચમાંથી ભાંગી ગઈ. આ સઘળો બનાવ એકજ આંચકાથી અને થોડીએક પલમાં બની ગયો હતો, અને ગાડી તો દોડતીજ રહી હતી તેથી હસવા સાથે અરે ગમ્મો? અરે રામ્મો? કરીને જે પોકાર બીકળ્યા કરતા હતા તે ગાંધારથી બળદો

ઉલટા ગભરાઈ વિધારે બડકીને દોડતા હતા, તેમને ઉભા થાયવાને ગાડીવાન પોતાના સંઘળાં બેરેથી પાછળ તાણાઈ તાણાઈને અને હોડ પીસી પીસીને એ દાયે બળદોને જે ખેંચતો હતો, તે સંઘળો પીસીય દેખાવ ચીવ પાડતા લાયક સમિષિયો હતો. અને બળદો બરે ઉભા રહ્યા અને તેમાંથી ઉતારે આ નીચે કુદી પડ્યા ત્યારે તેમનાં સંકટનો અને આંબો, અને નજરીક ૨૦ થી ૩૦ વાર મુઠીમાં જે જે ચીબે ગાડીમાંથી ઉડીને વીખરાઈ પડી હતી તે પાછી પીણી લઈ, પાછી ગોલી પીછુ ગાડીમાં વાસ દૂરતા ફેરલાએક બેસતા અને ફેરલાએક ચાલતા હળવે હળવે કલ્યાણી શોધેરની મસછદમાં છદાં ઉતારે કીધો હોતા તીહાં અંધારતાં શા વાગે આવી પુગા. જુના પુરાણા બે બોતા આ ઉકાળુ નહીં મળ્યા, પણ તેમની મોઢમાં પગની પનોતી ઝેરલીતા ઉતરી હતી કે “કલ્યાણી” એકરની યાદ પુરાણા સેવ્ય પ્રમાણે હમારા સંઘળાના મગજમાં જાંળા લખત મુઠી લખાયણી રહેશે. જુદાતા હુકમથી આ પડતા ખડી સંકટમાં એકપણ મીચતાં રાંરીરને જરાપણ અલવાર પોહોંચી નહીં હતી અથવા તે સાથે સખત તડકાંના તાપ પણ દોહાને લાગે નહીં હોતો. જરા વાર વીસામે લઈ ખોરના એ વાગે જમ્યા.

હમારો નામ સાંભળીને કલ્યાણી રોદેરતા હિનદા! ગજેયા હમાને ગાયન મંબળાવવાને આંબો હતા, તે એ એ કલાકેક મુઠી મારંગી તળલા ઉપર ગાનવાન કીધું હતું. કલ્યાણીનું ગાયન સંઘળું તાડી પાતાને લાયકનું હતું તો એમણે હમારા થાકેલા જીવને તેથી સારી આશાએરા મલી હતા. ગાનકીયાની રહી પ્રમાણે બોલતાં, હમારા એક મીચે કહ્યું તેમ આ ગાયન “આડી તાડી ગાયનું ગજા” જેવું ઠીકજ મળીઉં હતું.

જે ખીબને રમે કલ્યાણી આપ્યા હતા તેજ ખીબને મારે કલ્યાણીથી સાંભળે પ) વાગે રવાના થયા; ધણે થાક લાગ્યો હોતો તેથી એમણે હું ગાડીમાં આવી ગઈ હતી કે રતામાં કેવા આંચકા લાગા હશે અને શું શું થયું હશે તેની નોંધ મુતલબ કરી શકાઈ નથી, તે વીરેની ક્ષમા વાંચનાર પામે માગી એટલું જ જણાવીએ છેએ કે કલ્યાણીથી પ) વાગે બેઠેલા,

તા ૨૬ મી ડીસેમ્બર—મહત્તરતાં શા વાગે મંગળગીઈ નામનાં ગાંમડાં આગળ આવી પુગા ઝેરલીજ યાદ માત્ર લખાયેલ. થંડી જખરી પડતી હતી. ખાસની શીશીમાં ૫૮ ડીગરી ઉપર મારે ઝેરેલા હોતા. થંડી જખરી લાયતી

હતી તોપણ તે હાડ કળાવે એવી નહીં હતી. ખરી મુખકારક થંડીની ખુબી એવીજ હોયછે કે એથી હાડ નહીં કળે. હમને સઘળાને ઉઠીને પગે ચાલવાને તે વખતે ઘણુંજ ગમ્યું હતું, તેમજ શરીરમાં જોર પણ આવ્યું હતું. અરવો દીવસ સુસાફરી બંગલામાંજ ચુલ્લરચો. આ જગાનાં પાણી ઘણુંજ લેહેજતદાર અને હજમીયત છે. આ દીવસમાં નોંધ કરવા જેવું કાંઈ અગત્યનું જોવામાં નહીં આવ્યું તેથી બપોરનાં ત્રણ વાગે હીયાંથી પાછી કુચ કીધી તે ખીજે દીને,

તા ૩૦ મી ડીસેમ્બર—સહવારે ૮ વાગે કુમકુદ્ધી ગામડાં આગળ જઈ પુગા. આ ઠેકાણે જમીનનો દેખાવ ફરી ગયેલો માલુમ પડ્યો “મંથાલ” થી તે હીયાં મુઠ્ઠી લાલ મેટાડીનો ખડક લાગેલો છે, પણ હીયાંથી “ગ્રાનાઇટ” (Granite) નામનો વધારે કઠણ પથર લાગેલો છે. ટેકરીઓ અને ડુંગરનો દેખાવ ચીવ વીચીવ દેખાયછે, જે દેખાવ ઘણું કરીને “ગ્રાનાઇટ” પથરવાળી ટેકરીઓનો સાધારણ જોવામાં આવેછે. નીજમ હેદરાબાદથી ૪૫ માઈલ દુર હરરગામ આગળથી “ગ્રાનાઇટ” ખડક લાગુ પડેલોછે, તેમજ બે માઈલ આગળ જતાં, એટલે હેદરાબાદથી ૪૩ માઈલ દુર “ગંગાકુટવા” નામની નદી આવેલીછે, જેથી આ જગાની આસપાસના ખેતરો આબાદાન અને સારાં પાકવાળાં થાયછે. હીયાંસુધી હમોએ ઘણીક જગાએ જંગલ અને ઉજડ જમીન જોઈ હતી, પણ આ ઠેકાણેથી લીલાતરી, ખેડણી અને પુરાકળ વનસ્પતી જોવામાં આવી હતી. ડુંગર ઉપરથી ઉતરતાં નદીનાં પાણીને બંધથી અઠકાવી તળાઓમાં એકઠું કરી, આ પાણીથી વર્ષના ધાન્યના બે પાક હીયાના ખેડુતો ઉતારેછે. રસ્તાની બંને બાજુએ ખજુરાંનું જંગલ ને જંગલ લાગેલુંછે. કોઈપણ આપણા પારશી મોબેદો આ ઠેકાણેથી પસાર થતાં, આવા ખજુરાંની ખબર લેવા વગર અથવા ગાડી છોડી તેમની હાલતની સારીપેકે પુછપરછ કરવા વગર આગળ નથી જઈ શકવાનાં. આ ઠેકાણે બે વાતથી હમને તાજુખી ઉપજી હતી. એક એજે ખજુરાંનાં હાવાં જબરાં વનમાં એકે તાડની નીસાણુ દેખાઈ નહીં હતી; ખીજી એજે કેટલાંક જબરાં ખજુરાં છે. જ્યાંવગર નકામા પડેલાં હતાં, કારણ તેઓ ઘણુંજ ઉંચાં હતાં. ઘણુંકરીને તાડ અને ખજુરાં પાસેપાસે અથવા થોડે થોડે છેટે એક ખીજની પોસમાં હોયછે; પણ હીયાંતો માઈલનાં માઈલ સુધી ખજુરાંનુંજ વન લાગેલુંછે. તેમાંથી

તાડી પુઢળ નીકળેછે, અને લોકમાં તાડીનો જખરો ખપ છે. દારૂને બદલે તાડીનોજ મારો આ જગાએ ચાલેછે, અને આખા દીવસમાં ભાએમે થોડાએક કલાક દોષ તાડીની કેટલી આલી રહેતું હશે. સદાશીવ પેટના મુઆદરી અંગલામાં જઈ પુગા. હાયાં પાછા આગીસનું મથકેછે. આ હેકાણે મુંબઈ તરફ કાગળ પત્રો લખવાની પેલેલી જોગવાઈ લીધી. અંગલામાં બેસી વીસાએ લઈએછે એટલામાં થોડેક વાર દુર, ગરીબ એકુતોની કુપડીઆ આગળ આગ લાગેલી દેખાઈ. આ આગ જુવારની એક બળીમાં લાગી હતી, અને તે એકુતોની તદ્દન બેપરવાઈ અને ગફલતથી લાગી હતી. મુઢાવલી જુવારની બળી મુકાં ઘાસની પેડે સડતી હોં એવી હોયછે, તેમાં કોઈ બેઘ્યાન રાખેસે ખીડી નાખીયાથી તે બળી સડતી હોઈ હતી. હમા કેટલાક મીત્રો તુરત એકુતોની મદદે દોડી પોપોંચ્યા અને તજવીજથી એમને એને મરેલો પાસે થોડે થોડે પાણી રેંઘવી જુવારની અરથી બળી બળતાં બચાવી તથા હમા સઘળા મીત્રોએ મળી પેલા ગરીબ એકુતને બે નુકસાન થયું હતું તેનાં બદલામાં કાંઈ નાણું આપું એવી એકુતોને ઘણા આનંદ થયા હતા. બળીમાં આગ લાગાથી ખીચાર ગરીબ એકુતોની હોશ એટલીતો હોઈ ગઈ હતી કે મેહનત કરીયાથી તેમનાં માલનો બચાવ થશે, આ બીચારેતેમનાં મનમાં એકાએક ઉતરી શકેલા નાશી હતા. તેમના બીચાર-શક્તીની ઝીલમુશીતો અલ્પએવ એવી હતી. તેઓ સાથે વાત કરતાં જાણીયું કે હથિરનો કોપ તેમના ઉપર થનાર હતા તે થયો; તેમનું નમોળ કુટવાનું હતું તે કુટું હતું. તેઓમાંના ઘણા જણ મોટેથી રડવા લાગા હતા કે જુવા-રનો હગલો હવે મધળા બળી જવાનો; તે કેમ બચી શકેશે? જો બચાવાનોજ હોતો તેમાં આગ શા મોટે લાગતે? તેને હાલવવા સાથે ધુળ તથા જુન પાણી નાખીને એણીગમથી પેલીગમ જુઆરને એવી કાઢાડવાનાં કાંકાં માત્ર મારતા હતા, અને તેખી પારકાએ. જુઆરનાં ધણીતો ખીચાર ધબરાઈ ગયલા હમા રહી આગનાં બડકાં જોઈ રડતા હતા, અને જોઈ હમાએ ધાગર ધાગર પાણી નાખવાને કહ્યું ત્યારે તેઓ બાલીયા કે પાણી નાખ્યાથી આગ કાંઈ હાલવાવાની નથી, આતો હમારા નમીબ કુશથી આપું બનીયું. આખરે જરા ધમકી આપીને હમાએ દોડ્યાને કાઢી, તથી કેટલાએક પાણી ડાલવાને હુકા, અને

પાણી જમણે લાગત પડયાથી જીવાર ભીનાઈને ભડકે નરમ પડે, ત્યારે વધારે ઉલટી તેમ્મીએ પાણીનો મારો ચલાવ્યો. ભડકે નરમ પડીયાથી જીવારનાં ઘણીએ ઉપર હથેરે પાછી કૃપા કીધી હોય એવી વધામણી ભરેલી ખખર બાણે કોઈએ આવીને ભેમને કહી હોય એવી રીતે તેમ્મી પોતે તુરત ઉઠીને દોડ્યામમાં પડયા અને પાણી નાખવાની તાકીદ કરવામાં પોતે બંતે મેહનત કરવા લાગ્યા. હમારામાંથી એક બે મીત્રનાં કપડાં આગ હોલવવામાં થોડાં બળ્યાં હતાં તે જોઈને, જરે સઘલું સમાધાન થઈ ચુકું એટલે એકુતોએ તથા તેમનાં કુટુંબ વીગરે ખીલ્યોએ વાંકા વળી બે હાથે હમો સઘળાને નમસ્કાર કીધો અને બોલ્યાં કે “મહારાજ, તમો જો નહી હોત તો આ જીવારનો સઘળો હગળો ખચીત બળીને રાખ થઈ જાત, હમો ગરીબ એકુતોને રૂપિઆ ૪૦૦) સુધીનું મોહોટું નુકસાન થાત, જે રકમ હમારી આખાં વરસની કમાઈ હતી, અને તે ગયાથી હમો બચ્ચાં છોકરાં સાથે જનમ સુધીનાં કરજદાર અને હેરાન થઈ પડત.” આ સાંભળીયાથી હમારા મનમાં ઘણી દયા છુટી હતી, અને એક ગંભીર વીચાર આવ્યો હતો કે ખુદાતાલાની મેહરબાનીથી હમારા જેવા કમીના-એને હાથે એક ગરીબ કુટુંબની ઉપર જનમ સુધી પડવાં આવેલાં દુખનું મેહન વારમાં અને થોડી મેહનતથી નીવારણ થઈ શક્ય હતું ! આ ઉકાણેથી પાછલા પોહારનાં ચાર વાગે નીકળ્યા. નંદીકુંદી ગામડાં આગળ એક ઘણુંજ મોહોટું તળાવ છે, જેમાં નંદીકુંદી નામનાં નાળાનું પુરાકળ પાણી ઉતરે છે. આ પાણીથી સઘળી તરફ ખેતી ઘણીજ સારી થાય છે, અને ડુંગરની જમીન વડીક ઉપર મેહોડી જેવા તબક્કા બતાવી તીહાં પણ એકણી ફરેલી છે. આવાં ખુદરતી તળાવોની રચના જેવી દીવસનાં રળીયામણી લાગે છે તેવીજ રીતે એક ચાર તરેનાં દેખાવથી જેવા લાયક થઈ પડે છે. રીતે ચાર વાગે હમો આવા એક તળાવ આગળથી જતા હતા. તે વેળા હમારા એક મીત્રે મોહોટે આવાળે હમુને કહ્યું કે જીએ, જીએ રસ્તાની ડાવી અને જમણી તરફ શું દેખાય છે ? હમોએ જોયું તો બાણે જમીન ઉપર આસમાન અને સઘળા સીતારા ઉતરી, આબેહુબ એક નવું આસમાન જમીન ઉપર બની રેહેલું હતું. તળાવનું પાણી એવું તો કાચ જેવું નીર્મળ અને સ્થીર હતું કે તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ ઘણુંજ સુંદર રીતે અને સઘળી ખારીકી સાથે દેખાતું હતું, જેમાં ગ્રાંયા તથા ચળકતા સઘળી જાતનાં તારા ખુલા

અગેઅર નદરે પડતા હતા. આવા બેવા લાયક દેખાવ દોઈ દેકોણે હમારા બે-
વામાં નથી આવ્યો. ઉપર, હેઠળ અને સધળી તરફ આકાશ ફરી વળેલો છે.
અને તે વચે આપણી પૃથ્વી નીરાધાર જટકાની રહેલી છે. આ ખુદરતી દેખાવનું
ચીત્ર દોઈએ બેનું હોવતો નંદીકંદી ગામડા આગળનાં તળાવોની રચના રાત્રે
અંધારામાં જઈ જોવી.

આ દેકોણે પણ ખજુરાનું મોહોટું વનનું વન લાગેલું છે, અને હીસતો ફેટલાંક
ખજુરાં એટલાં તો ઊંચાઈમાં છે કે તે ઉપર દોઈથી સહેલાઈથી ચઢી નહીં શકાય.
ફેટલાંક પછે ટુટની ઊંચાઈ સુધીનાં હમાએ જોવાય છે. આ લગા તરફના લોક ખ-
જુરાં ઉપર ચઢે છે તે જેમ આપણી તરફનાં તરવાડાં આંમડાંના પાનના આધારથી
ચઢે છે તેમ ચઢતા નથી. હીસતો આંખની હલકી નીસરણીથી ખજુરાં ઉપર ચઢે છે.
ખજુરાં છેદવાવીરે ઉપર જણાવેલી બે રીતમાં મુંબઈ તથા મુલરાત પ્રાંત તરફના
તરવાડાંએની હીમત વધારે માલુમ પડે છે, કારણ તેમાં આલાકી સાથે જો-
ખમ વધારે છે. નીસરણી મુકીને ચઢવાનું જોઈતું સલામતી ભરેલું છે તેટલું
આંમડાંના પાન અને પગનાં ટેકાવથી ચઢતું વધારે ધારતી ભરેલું છે ; પણ હમારા
જોવામાં આવ્યું કે નીસરણી મુકીને તેની મારફતે થોડીજ હિંચાઈનાં ખજુરાં
જોવામાં હતાં, અને મોહોટી હિંચાઈવાળાં ઓછાં છેદવા વગર પડી રહેલાં હતાં.
સખખ નીસરણી ઘણી લાંબી થવાથી એણીગમ પેલીગમ હિંચકમુક કરવાને
ઘણીજ અગવડ ભરેલી લાગતી હતી. આગળ જણાવ્યું તેમ આ લગા ઉપરના
લોક જળચરતા તાડી પીનારા છે, અને વળી તાડીની તથા તેના દારૂની દેફને
વધારે તેજ કરવા, તેમાં બાંગ, જાંબે, ધતુરે અને અપ્રીણ વીગેરે તરેવાર દેફ
વરતુઆ જોય છે. દેફે છે કે આ લોક આવા દીવસ પીપાણાથી ભીનેલાં અને
ભીનેલાં રહે છે, અને જરાજરામાં મારામારી ઉપર આવી જાય છે. તાડીના અપવીરે
હેદરાબાદમાં હમાએ પુછપરછ કરી હતી તોહાં એવું માલુમ પડ્યું હતું કે નીજમ
હેદરાબાદના તાલુકાએમાં મહુડાંની ઝાઝુ કિતપત્તી છેજ નહીં. ખુદરતે તાડીનુંજ
વન તોહાં પેદા કરેલું છે, અને એવું કરવામાં હમે ધારીએ છે કે દસ્તર તરફથી
આ લોક ઉપર એક મોહોટી ફૂપા થાય છે ; કેમકે જે લોક તાડી પીઈ આવા
કજુઆનાર અને ઝીમ્મી અને છે, તેઓ પાગે જે જલદ ભતમો દારૂ બનાવાની
પીછા ખુદરતી જમરા વળી હોતો રેવનાં કેવા બુરા હાલ થતે, એ દેફવાઈ

રાકાવું નથી. કિજણ નદી આગળ હમોએ થોડીવાર વીસામો લીધો હતો તે વખતે આ તાડીનાં અપ વીરો જે વધારે ખબર મેળવી છે તેની વીગત તે ડેકાણાના અહેવાલમાં જણાવી છે.

તા. ૩૨ મી ડીસેમ્બર—આ દીને સહવારનાં ૭ વાગે પટનચેર નામનું ગામ જે હેદરાબાદથી આસરે ૧૭ માઈલ દુર છે. તીહાં જઈ પુગા અને આ ડેકાણે સીકંદરાબાદની રોડ મંચેરજી બહમનજી પંથકીવાળાઓની પેહેડી તરફનાં ફેટલાએક બાઈયો હમને એસ્તેકબાલ લેવાને આંખ્યા હતા તેમની સાથે મોલાકાત થઈ. મુંબઈથી ફેટલાંક કાગળો અમારી ઉપર હેદરાબાદ આવી પોહ્યાંચેલાં હતાં, તે પણ આ સાહેબો મેહરબાંનીની રોહે પોતાની સાથે લાખ્યા હતા, તથા સીકંદરાબાદ જે ઇંગ્રેજની સરહદમાં છે, તીહાં એક ગૃહસ્થનો સારી હવા પાણી અને બાગ વાલો બંગલો પણ હમારા ઉતારાને સારૂ તૈયાર કરી રાખ્યો હતો. અરેખર આપણા જર્યોસ્તીઓ જેવા પરદેશમાં અરસપરસ પોતાના હમબતીઓની અરદાસ્ત કરવાની ઉલટ અને અહં દીલ રાખે છે તેવું મુંબઈમાં એકબીજા તરફ મુતલક જેવામાં આવવું નથી. કોણ જાણે આ બાબદમાં મુંબઈ રોહેરનાં પાણીનો વાંક છે, અથવા એવું થવાના કોઈ બીજાં જુદાંજુદાં કારણો છે? હીયાનાં પારસીઓનાં સંપ અને એકબીજા તરફની અદેખાઈ વીરો શું બોલીએ! એ વીરો ખામોશી પકડેલી બેહતર જાણીએ છ. પટનચેર આગળ ગ્રાનાઈટનો ખડક જખરો લાગેલો છે, અને જેમ જેમ સીકંદરાબાદની નજીક જઈએ તેમ તેમ આ ખડક વધારે નજરે પડતો જાય છે. હીયાંથી તાડનાં ઓગિનું વન લાગેલું છે, જેમાં તોડોની સાથે ખજુરાંનાં ઓગિ પણ છુટાં છવાયાં નજરે આવે છે. સહવારનાં ૮૧ વાગે ઉપર જણાવેલા બંગલામાં જઈ ઉતર્યા અને ઉતરીને જરા હાથ મોઢુંકું બોઈ આશાએસ લઈએ છ એટલામાં હેદરાબાદનાં દસ્તુરજી સાહેબ દસ્તુર હોરમજી બમારપજી બમારપ આશાના જેવણ આપણા પ્રખ્યાત કાબેલ દસ્તુર હોરાંગજી બમારપજીનાં તથા પુણવાલા ખાન બાહાદુર દસ્તુર નુશરવાનજી બમારપજીનાં બાઈ થાય છે, તેવણ મુંબઈથી આવેલાં થોડાંક ખીજાં કાગળો લઈ હમોને એસ્તેકબાલ લેવાને આંખ્યા હતા. એવણે આવીને રોડ બાપુજી વીકાજી મેહરજી તરફથી એવી ખાચરા જણાવી કે હમોએ હેદરાબાદમાં રોડ બાપુજી વીકાજીનાં મકાન ઉપર સીધારવું, અને તે ડેકાણે એક એલાહેતો મકાન રોડ

જાપુજીએ હમારા ઉતારાને માફ તૈયાર કરી રખાવ્યો છે તીહાં ઉતારા કરવો. સીકંદરાબાદ, હેદરાબાદથી છેક ૭ માઈલ દુર પડ્યાથી અને જે બંગલામાં હમાએ ઉતારો લીધો હતો તે વસ્તીથી ઘણુંજ દુર હોવાથી, તથા હેદરાબાદ શહેરમાં ફરી વલી તે બંગલર બેવાને બની આવે એટલા માફ શહેરની નજીક જઈ શેલું હમા સમજાવ્યોએ બેલેર લીધારીયું. શેઠ પંથકીની દુકાનનાં સાહેબો ખાસ તેમની મહેરબાનીનો ઉપકાર માની, માંગી લીધું કે જે મતલબથી હમા મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા તે મતલબ પુરી પાડવાને હેદરાબાદ શહેરમાં જઈ અગર હમાએ ઉતારો લીધો તો તે વધારે ફાયદા બરેલું થાઈ પડે. આ હમાઈ માંગલું તે સાહેબોએ તાજુરા થકેને પણ વાજળી કારણેનાં સખબથી કમ્બલ રાખીયું હતું. હમારી બરદાસ્ત કરવાની ઘણીજ આશુ તે સાહેબોમાં દેખાઈ હતી, તોએપણ જે બાબદથી હમાને વધારે ફાયદો થતો હતો તે વાત તેઓનાં ધ્યાનમાં આવ્યાથી સમજા જાણ પાછળથી રાજ થયા હતા.

આ હેકાણેથી દરનુરદીની ગાડીમાં બેસીને હેદરાબાદ તરફ કુચ કરી. હેદરાબાદમાં હેકાણે હેકાણે મોટા મોટાં તળાવો છે, અને તે તળાવોને લગતી જુદી જુદી કાહાણીઓ પણ બોલાતી આવેલી છે. મીર આલમનું તલાવ પાહાડિની વચમાં આવેલું છે અને તીહાંની રચના ઘણીજ સુંદર તથા રસીયામણી છે. આમખાસ કબજે અને શેલવાનાં મકાનો આવેલાં છે. સીકંદરાબાદથી હેદરાબાદ જતાં પેલેનાં સદરબજાર આવે છે; તે હેકાણેથી માણેટ માણેટી દેવલીઆ, બંગલા અને બાગા સહ થાય છે. હુરાત સાગરનાં માણેટાં તળાવનું પાણી જુદા જુદા તપકાએ બાંધેલા દરવાજા વાટે આખાં હેદરાબાદ શહેરમાં ફરી વળેલું અને વપરાયું છે.

હુરાત સાગરને “મુસી” તરીકે સાથે બેડવા નીજમના દીવાન સર સાહારજી હુરાવ કરીયા છે. તેલું તેવખતે હમા સાંબળ્યું હતું. એ બંધને બેઠી નાખવાને નજીક ૩૧ માઈલ લાંબી અર એટલે ખાલી આદવાનો ખરચ રૂ ૨૫૦૦૦૦) હતી લાખનો ગણવામાં આવે છે. એ તળાવની લંબાઈ પોણાઘાઈ મલીને આસરે ૧૪૦૦) એકર જમીન ગણવામાં આવી છે; જેમાં પાણી બરાતાં ૧૫૦૦૦૦૦૦) દોસેડ ફરેડ કમ્બીકે ડીટ (એટલે આસરે તલકેસેડ સાડચીસ લાખ આલન) પાણી એકલું થઈ શકે. એ પાણી ફક્ત આખાં હેદરાબાદ શહેરને પૂરે પડે એટલુંજ નહી પણ સીકંદરાબાદમાં પણ જઈ પુરે. તે જે જમીન પાણી

વગર બિનડ પડી હતી તે જમીન એ પાણીથી પાકવાલી થઈ પડવાની, અને એ કામ જો બરોબર નીભયું તો હેદરાબાદમાં દુકાલની માસમમાં પડતાં દુખો એથી ઠલી શકવાનાં. હુશન સાગરની આસપાસનાં શેહેરનું નામ હુશંગાબાદ કરીને આગળ બોલાવું હતું તે ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં ગયા પછી સીકંદરાબાદ બોલાવા લાગું છે.*

સહવારના ૧૧મા વાગે હેદરાબાદમાં રોડ બાપુજી વીકાજી મેહરજીનાં રહેવાનાં મકાનમાં જઈ પોહોંચ્યા તે ડેકાણે હમારી આગખાણના ફેટલાએક સાહેબો મુંબઈથી આવેલા હતા તેમની સાથે મુલાકાત થઈ. શેઠ બાપુજીનો રહેવાનો મકાન હેદરાબાદની ઇંગ્લેજ રેસીડેન્સીની સરહદમાં છે. ફેટલાંએક કારણો અને કાયદા સાફ હેદરાબાદમાં આપણા જરથોસ્તી તેમજ ખીજા ફેટલાક રોડ સાહુકારોએ રેસીડેન્સીની સરહદમાં રહેવું બેહતર જાણીયું છે. એ દીને પાછલા પોહોરના ૪મા વાગે ઇંગ્લેજ સરહદની બજારમાં કરીને સાંજના ૬મા વાગે જલદી પાછા ફર્યા. આઠ દીવસની લાગટ મુસાફરીથી અને ગાડીમાં આવેલા આંચકાથી શરીર ખાખરું થઈ ગયું હતું તેથી હવે જરેબે ચાર દીવસ એકજ ડેકાણે થોખી આસાએશ લેવાનો પ્રસંગ મધ્યો તેનો લાભ લઈ પેહલે દીવસે જલદી ખીજાના ઉપર જઈ નીરતે હુંગાવાનો ઠરાવ કીધો હતો.

જે દીવસે હેદરાબાદ પુગા તે દીવસે દોસ્ત આરાનાએ સાથે મળવા બેઠવાથી હમને સઘળાને ઘણી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને જે મીલનસારી અને મોહો-ખત ભરેલી મેહમાનદારીથી રોડ બાપુજી વીકાજીએ હમારી મુલાકાત લીધી હતી અને બરદાસ્ત કીધી હતી, તેની યાદ હમારા મનમાંથી કદી ખીસવાની નથી. ખરે મોહોડું દીલ, મીલનસારી, ઘરહરથપણું અને રાજદરબારી બાબતો ઉઠાવી લેવામાં બાહોશી, પુછપરછ, અને ખખરનો અછો ભંડોળ આ સેઠ ધરાવેછે, એટલુંજ નહી પણ સેઠ વીકાજી મેહરજીના પ્રખ્યાત ખાનદાનના સાહેબો, સેઠ બાપુજી વીકાજી, સેઠ રસ્તમજી, સેઠ જીવણજી, સેઠ બરજોરજી વીગેરે ખીજા સાહેબો રાજ દરબારી કામમાં બચગીથીજ પરોચવા છે તેથી તેઓ એવાં કામમાં ઘણા લાયક અમલદારો થઈ પડેયા છે, આથી આપણા પારસી યેલાને મોટું માન છે.

* ખ્રીસ્ત નિઝામ, વાલમ ૨) જો. પાનું ૨૪૯.

નીલમના રાજકારણને માથે આ લાયકીવાળાં ખાતદાનને લાંબી મુદત થઈ સંબંધ થયો છે, તેથી જેમ નીલમ સરકારને તેમજ આ ખાતદાનને અરસ-પરસ થયું કાયદા થયલા છે. આજે પણ નીલમના જેટલા તાલુકા આ ખાત-દાનવાલા સંપ્રદાયના હતા તેજેટલા તેટલા સંઘનાની જમાવંદી અને મહાયુક્ત વસુલ કરવામાં ધણાંજ સારા બંદાબંધો તેઓએ કરેલાં સંભળાયા છે, જેથી જેમ નીલમ સરકારના રાજને કાયદો થાય છે તેમ તેની રક્ષિતની હાલત પણ બદલત થતી જાય છે. આ વીરો વધારે આગળ લખવામાં આવીયું છે.

ખુશાલીની સાછળ દીલગીરી હંમેશા કાયમ છે, તે પ્રમાણે મુંબઈમાં બનેલી એક એવીનો ક્રોડોરી વાત હેદરાબાદ પોહોંચ્યા પછી તીહાં સંભળવામાં આવી છે તેથી હમારે તથા હમારી સાથના એક બે મીત્રોનો જીવ જરા દીલગીરીમાં પડ્યો હતો. કોઈ તરેહની ખુલ થયાર્થી અને તે ખુલ ઉપર મરાઠરી કરવાની મતલબ એક બે મુંબ-ઈના વતીમાનપત્રમાં એવું છપાઈ જાહેર થયું છે આ પુસ્તક લખનાર કલકત્તામાં મરણ પામ્યો છે. આ અકલા ફેલાયાર્થી હમારો કુટુંબમાં ધણાંજ ધબરાટ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હતું. આ બતાવયાર્થી હમો હેદરાબાદ આવી પુણા આગમ્ય હમારે સાહે ધણાં કાગજ પત્રો કુટુંબ અને મીત્રો તરફનાં આવી એકઠાં થઈ પડી રહેલાં હતાં. તે વાંચતાં હમારો કુટુંબમાં થયલા ધબરાટ અને દુઃખ વીરોનો વીચાર ધ્યાનમાં આવ્યાર્થી હમારે દીલ ધણું ઉચાટ થયું; અને આઠ દાહાણની મુશાકરીથી તથા ખુદરાતની રચનાં મંજલે મંજલ જોયાર્થી દીલને જે ખુશી અને ચંચી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના રંગમાં બેગ થઈ ગયો હતો. જીવતાં જીવત કોઈ એ પોતાનું મરણ સંભ-ળતું આ વાત અલખતાં ધણા જાણને નાપસંદ અને દીલગીરી ભરેલી લાગે એમાં અત્તએમ જેવું નથી; પણ હમો પોતે જીવતાં છતાં મરણ પામિલા સંભળીને જેટલા દીલગીર નહી થયા હતા તે કરતાં વધારે દીલગીર હમારો કુટુંબમાં આ બોટી ખબરથી જે ધબરાટ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થયું તે વાંચીને થયા હતા. આવા ક્રોડા બતાવની યાદ આપી મુશાકરીમાં હમારા મનમાંથી નીકળી નહી રાકી હતી, અને કોઈ વાર તો બર મજામાં તેની એકાએક યાદ આવ્યાર્થી મનમાં જે મનમાં છુપીછાની બારી બેચેની સોસવી પડી હતી.

તારીખ ૧ લી જાનેવારી ૧૮૬૩ ને શેત્રે બપોરનાં ૧૧ વાગે હેદરાબાદનાં હ-થેજ રેલીડનટનો રેલેવાનો મદ્રાન જોવાને ગયા હતા. આ મદ્રાન એક મોટા

મેહેલ જેવો મેહેલ છે. મુંબઈના ગવરનરનો પરેલનો મકાન તેની આગલ કુચ ગણતરીમાં નથી. દેશી રાજોમાં ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો રાજવંશી લોકની પદવીની મોહોટાઈ અને જાહેજલાલી ભોગવતા રહેછે, આ ખીનાં જે કોઈ અંદરના પ્રાંતોમાં જઈ નજરે નજર જુએ તેમનેજ ખબર પડેછે. મુંબઈમાં જે હાલ તે ઇંગ્લેન્ડે આપણી સાથે વસેછે તેઓની રહેવાની રીતભાત અને ચાલ ચલગત અંદરનાં પ્રાંતોમાં રહેનારા લશ્કરી અને દીવાની ખાતાના અમલદારોની રહેવાની રીતભાત અને તેમનાં દોર દમામ સાથે સરખાવી રાકાતીજ નથી. અંગ્રેજો ઇંગ્લેન્ડે એક ફક્ત પ્રજાનાં જેવા રહેવાસી જણાયછે, પણ અંદરનાં પ્રાંતમાં તો તે જાણે તે પ્રાંતનો પોતેજ રાજા હોય તેવાં ડોલ અને જપકાથી રહેછે, અને એવુંજ સમજેછે કે રાણીની તરફથી તેનેજ આ પ્રાંતો ઉપર રાજ કરવાને નેમલાછે. અલબત્ત આ ખીનાં સઘળા અમલદારોને લાગુ પડતી નથી, તોપણ ઘણાખરા અમલદારોને તે લાગુ પડતીછે, તેમાં જાણવાની મોહોટી વાતતો એછે કે જેમ અમલદાર જેટલો જિતરતી પદવીનો તેટલી વતી દમામી તેના મગજમાં હોયછે, આ ઉપરથી જેટલો તોર ગવરનર જનરલ પોતે રાખતો નહીં હશે તેથી સો ઘણું તોર અને દમામ કોઈ કલેક્ટર અથવા લશ્કરી અથવા ઇનજીનીઅરીંગ ખાતાના સાધારણ અમલદાર રાખેછે. માટેલા દેશી લોક સાહેબ લોકથી એટલા બધા ખીલેછે કે કોઈ ત્રીજા વર્ગનો રસ્તાની શરવાઈ કરનાર ટોપસું જે સુસાફરી અંગલામાં આવીને જિતરતો હોયતો ગામઠીઓને (જે તેઓ ખીચારા નરમ હોયાતો) તે અંગલામાં ઉતારાની જગા મળવી મુશ્કેલ પડેછે. પેલા ટોપસું સરવેઅર મોહોટા સાહેબમાં અપેછે, પોતાના એક્રુ બે સીપાઈઓથી તે તરેહવાર સાહેબી કરી શકેછે, અને આ ટોપસું જરે બધો ઠાંસીને ટેબલ ઉપરજ ચક્રચુર થઈ પડેલો હોયછે, તારેતો તેની ઊંઘને હરકત નહીં થવા અંગલાની આસપાસ દુરવેરથી ચોકી પેહરો તેના આદમીઓ પાસે રખાવેછે, કે રખેને કોઈનાં મોહોટા આવજાથી અથવા ઠોસવાથી અથવા મુશાફરોની ગાડીનાં અપ્પજાટથી સાહેબની ઊંઘમાં ખલલ થાય અથવા કાચી હુંધમાંથી તે જાગી જાવે! આવી કીસમની સઘળી મુસ્તાફી હલકી પદવીનાં અમલદારો અંદરનાં પ્રાંતોમાં બેઠક કરવા જાયછે, પણ એમાં જેટલો આપણા દેશીઓનો તેમનાં અજ્ઞાનપણાથી વાંક દેખાયછે તેટલો તે મુસ્તાફી કરનાર અમલદારનો નથી જાણતો. આપણા દેશી લોક આવી હલકી પદવીવાલા ઇંગ્લેન્ડની

અતીશય આપણી કરે છે, તેમની આગળ એક ગુલામની પેઠે હાથ બેઠી ઉભા રહે છે, અને નહીં કરવા થટે તેવાં કાંમો બજાવવા તક્યાર રહે છે, ત્યારે પેલા હલકી પદવીવાળા હંમેશાં એમજ સમજે છે કે દેશી લોકો આવી ગોલામગીરીની આકરી કરવીજ જોઈએ; અને એવા વીચાર એકવાર તેમનાં મનમાં દરેક તો પડી જઈ જાય તો હતાંના લોક પાસે તે પોતાના હક દાખલ આકરી કરાવવાની ઉમેદ રાખે છે, અને તે પ્રમાણે થવામાં જરા કસુર થતો તે હલકો અમલદાર એમ સમજે છે કે તેનો હક લુપ્ત થયો, તેથી જાગરદસ્તીથી તે પોતાનો હક પાછો મેળવવાને પોતાના હાથ તળેના માણસો ઉપર “થોપડ ફલાગ” ની અને તરેહવાર ખીજી સખત શીક્ષા અથવા જુલમ કરે છે; અને તેમાં દીલગીરી જરેલું એટલુંજ છે કે આવી ગેરસમજુતી હલકા અમલદારો અને રૈયત વચ્ચે થવાથી એક ઘણીજ માતવંત અને દયાલુ દીલની માહારાણીનાં રાજને હલકું બોલાય અથવા અપમાન પોહાયે એમાં તકસીર કોણની? પણ આરેને આરેને એવા હલકા પીંજા અમલદારોની નેમણુક જેમ આછી થતી જશે અને તેમની જગા દેશીઓને અથવા ખરેખરા માહારાં દીલવાલા લાયક હંમેશાં અમલદારોને સરકારની તરફથી મળતી જશે તેમ તેમ આવી ગેરસમજુતીનો નીવેડો આવતો જશે.

જે વખતે હમો રેસીડિન્ટસીનો મેદલ જોવા ગયા તે વખતે તેની મરામત થતી હતી, અને એટલા મોટા મંજર થારનહીલ તે વખતનો કામચલાઉ રેસીડિન્ટ એક ખીજા નાહાના મકાનમાં જઈ રહેલો હતો. રેસીડિન્ટસીના મેદલનો દેખાવ બાહારથી મુંબઈના ટ્રેનહાલ જોઈએ, માત્ર તેને ટ્રાઈનહાલનાં જોટલી પાયરી અથવા પગથીઓ નથી. પોરટીકાનાં થાંભલાંની બનાવટ ટ્રાઈનહાલનાં થાંભલાં જેવી છે; ફરક એટલોજ છે તે લોહોળેને બદલે પથર તથા ગુનાનાં બનાવેલા છે. તે સંગેમરમરના જેવા ચલકતા દેખાય છે; તથા તેમની ઉપર કરેલું નકસીકામ કેટલેક દરેક આબહુમ અને કેટલેક કોણો મુંબઈનાં ટ્રાઈનહાલનાં થાંભલાં ઉપરના નકસી-કામ કરતાં સરસ છે. આ લત્તા તરફનો ગુનો એવીનો સારી જાતનો છે કે તેની સફાઈ, ચીકાસ અને ચળકાટનો સંગેમરમરને એક ડ્રેરે બેસાડે છે. સાધારણ જોનારને ઘુટેલી દેવાલો ઉપરની ચળકતી ફફલાત અને તેવુંજ ખીજું તારીજ કામ જાણે સંગેમરમરનુંજ બનાવેલું હોય એવું દેખાય છે, અને હમો પોતે પણ કેટલે એક કોણો જોવામાં એવી બુલ ફરી હતી. રેસીડિન્ટસીના મેદલ ઉપરની એક

ઉઘાંમાં ઉંચી અગાસી ઉપરથી આખું હેદરાબાદ રોહર નજરે પડી રાકેછે, અને દુરખીનની મદદથી ફેટલાંક જાહેર અમેવાન અને મેહેલો ઓળખી શકાયછે. મક્કા મસજીદ અને તેના ચાર સોનેરી ગુંબજો, ગોલકંડાના મકબરા, અને નીળ-મના હજુરનો મેહેલ હીંચાંથી ખુલો નજરે દેખાયછે. વળી દુર સેકંદરાબાદ સેહર દેખાયછે અને તીહાં ત્રીમલગીરીમાં જે ઇંગ્રેજી છાવણી સારું સુંદર બરાબર, હીસપીતાલ વીગરે ઇમારતો બાંધેલીછે તેપણુ દેખાયછે. ટુકાંમાં બોલીઅતો રેસીડેન્ટસીનો મકાન જોનારને આખું હેદરાબાદ રોહર નજરના એક લેહકામાં દેખાડાવી રાકેછે. રાજદરબારી બખેડા અથવા હુલડના વખતમાં આ ટુકાણેથી આખાં રોહરની દીદબાની કરવાને આ એક લાયક મકાન હમારી નજરમાં આવ્યોછે.

રેસીડેન્ટસીના મેહેલના પેહેલા માળ ઉપર ચઢતાં સેહેડીનાં મથાળાં આગળ ડાવી અને જમણી બંધે બાજુએ પુરશના ભર કદ જેટલાં સંગેમરમરનાં બે તાગાં બાવલાં મુકેલાં જોયામાં આવ્યાં. આ ઉપરથી કદાચ એક સવાલ ઉઠેરોકે શું આવા દરજભરેલાં મકાનમાં ઉધાડાં તાગાં બાવલાં મુકવાં વાજબીછે? મુંબઈમાં તો આવાં બાવલાં આપણા જોયામાં ઘણાં નથી આવતાં. પણ એ સવાલનો ખુલાસો એટલોજ છે કે પુરોખંડમાં પુતળઘડણીની બાબદ વીરો આવા વિચાર રાખવામાં આવતોજ નથી. બાવલું બનાવનાર કીસખી પોતાના હાથની કારીગીરીની સફાઈ બતલાવવાને આવાં તાગાં બાવલાં, બદનતો ગમે તે ભાગ ઇંધાડો રાખી બનાવેછે. પુતળઘડણીની કારીગરી પીછાતનાર માત્ર બનાવનારના હાથની કળા, સફાઈ અને તે સાથે ખુદરતની ફેટલી આબેહુબ અને નજવીકીભરેલી નકલ થઈ રાકીછે તેજ માત્ર જોવાની આરજુ રાખે છે; પણ હલકા વીચારવાલા, નીચહવસના શોખીઓ, જેઓ ફક્ત માણસનાં જનવરી ગુણનાજ તાબેદાર છે, તેઓથી ખરી જિંચા દરજની ખુખી નહી ખુજી શકાયથી, માણસનાં શરીરનાં ફેટલાક અવયવો ઉપર નેગાહ કરી તે વીરો હલકી અને અનીતી ભરેલી ટીકા કરેછે. મુંબઈ રોહરમાં આજે પુતળઘડણીની કળા જાણનારો એક પણુ દેશી નથી. તેમજ પુતળઘડણીની કળાથી ખુબસુરત ખુદરતની નકલનાં જે જે નમુનાં માહભારત કીસખીઓનાં હાથથી બનેલાછે તેવાં બાવલાંની રફમની એક આની ભારતો પણ અને કોઈપણ ડોકાણે જમાવ કરેલો જોયામાં અવીચો નથી. આથી એટલુંજ સાબેત થઈ રાકેછે કે પૂતલાં અથવા સીતો કેવી સીકત અથવા ગુણ

ધરાવતાં રાખતાં એ વીરો મુંબઈના ઘણા દેશી રોકીઆઓને થોડાજ રોખ છે. અથવા તો તેની પુરી ખુર્ચીથી તેમના ઘણાજાણુ બેબબર હોય. એક બે શીવાએ માહોટ માહોટા રોકીઆઓનાં ઘરો અથવા આગામાં રાખેલાં ચિત્રો અને પુતળોઓમાં ખૂબ કીમત રોખની નીશાણુ થોડીજ જોવામાં આવશે. આ બાબતમાં ફલકતાના બાબુઓમાં મલીકનું ખાનદાન પ્રખ્યાત થયલું છે. તેઓ તો એવી સ્ત્રીનાં જોણુ ખુદરતીજ રોખી રોકીઆઓ છે, જેઓ એ એક આગા મહેલ બરીને એવી મુંદર સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરેલા છે. અને તે દેશી પરદેશીઓને જોવા સારૂ ખુલ્લા મુકેલા છે. અરદવાનના મહા રાજાના મહેલમાં તો એવી સ્ત્રીઓનું બરોબર એક તવાઈ જેવું સંગ્રહાન કરી રાખેલું છે. એ વીરો વીગતવાર હકીકત ફલકતા તરફના અહેવાલમાં જણાવેલી છે.

રેસીડેન્ટનો મહેલ એક માહોટા આગની વચોવચ બાંધેલો છે. આગલા વખતમાં એવા કાયદો હતો કે હંગરેજનાં રેસીડેન્ટને નીજમનો તે વખતનો જે કોઈ વિચર હોય તેના આગમાં એક મકાન રહેવાને મળતો હતો. થોડુંક પછી રેસીડેન્ટ પોતે પોતાનો મકાન એલાહેદો બાંધવાને સારૂ થોડીક જગા નીજમ સરકાર પાસેથી માંગી. આ માંગણીમાં રેસીડેન્ટે માત્ર બે ત્રણ એતરની જમીન માંગી હતી. આ બાબદમાં એક રમુછ બનાવ બન્યો હતો, તે જાણુવા જોગ ધારી નીચે જાહેર કીધો છે. આ બનાવ ઉપરથી હિંદુસ્થાનનાં રાજા અને શાહા-જાદાઓ જે જે મુલકો ઉપર રાજ કરે છે તેઓ પોતાના મુલકની સંખ્યા, પોણાખાઈ અને માહોટાઈ વીરો ફેટલું જાન ધરાવે છે તેનો એક અછા નમુનો જાહેર થાય છે. ફેટલું કે આ એતરની બરોબર માપણી કરાવીને માહોટા ખુલ્લા આકારનો નકશો બનાવી રેસીડેન્ટ પોતે નીજમની દરબારમાં સાથે લઈ ગયા હતા, અને તે વીરો વાત થતાં તે નકશો નીજમની સાંભિ મુક્યો. નીજમે ધણીજ ગંભીરાઈથી તે નકશા ઉપર નજર કીધી, અને રેસીડેન્ટને જવાબ અપ્યો કે “હું દીલગીર છઉં કે તમારી માંગણી મારાથી કબુલ રાખી નથી શકાતી.” આ રાખ્દો સાંભળી રેસીડેન્ટ ઘણીજ તાજગુથી સાથે તાકીમદ થઈ પાછો ફર્યો, અને વધારે તાજગુ થવાનું કારણુ એટલા મનપ્યથી થયું કે ફક્ત બે ત્રણ એતર જેટલી જમીન આપવા નીજમે રેસીડેન્ટ જેવા અમલદારની અજર કબુલ નહી રાખી. એવામાં નીજમના તે વખતના વચર માર આલમે રેસીડેન્ટને

હસીને કહ્યું કે, તમને કચવાવાનું કાંઈ કારણ નથી, જે જ્ઞાન (નકશો) નીજમને દેખાડ્યામાં આવ્યોછે તે જોઈને તે ખીચોછે. નકશામાં પાંડેલાં ખેતરો એટલાંતો મોહોટાં કદના પાંડેલાંછે કે નીજમને પોતાનાં આપ્પા મુલકનો જે નકશો જોયોછે તેનાં જેટલાં તે મોહોટાં તેની નજરમાં લાગાંછે, તેથી તાજુબ થવા જેવું કાંઈ નથી કે આટલી સઘલી જમીન તે તમને આપવાને ના નહીં કાં પાડે? વારો તમારો જ્ઞાન નાહાના આકારમાં કરીને લાવો એટલે સઘલી અડચણો મટી જરો. રેસીડેન્ટે આ વાત એકાએક નહીં માની, તોપણ ખીજી વખતે નીજમની મુલાકાત લીધો ત્યારે પોતાની સાથે પેલી જગાનો જ્ઞાન છેક નાહાના આકારમાં બનાવી એક રમવાનાં પાનાં ઊપર પડાવીને લઈ ગયો અને તે નીજમને દેખાડ્યો અને અરજ કીધી કે આટલી થોડી જગા મને મળેતો બસછે. પેલો નાહાનો નકસો જોતાંવાર નીજમને મોટી ખુશીથી આ માંગણી એકદમ કચ્છલ રાખી અને તેથી રેસીડેન્ટની ખાતરી થઈકે પેલેલી માંગણી નીજ્જલ થઈ તેનું કારણ ખરેખર મીર આલમે ધાર્યું તેજ હતું. થોડી મુદતમાં એ જગા ઊપર આ ઈમારતની બાંધણી શીર થઈ, અને મદ્રાસ ઈલાકાના ઈનજીનીઅરો માંહેના લેફ્ટેનેન્ટ સામ્યુઅલ રસલના ઉપરીપણું હેઠળ તે પુરી કરવામાં આવી.

મુંબઈનો રીકારડર સર જેમસ મેકીનટાસ સન ૧૮૦૮ માં પોતાનાં દોસ્ત કપતાન સીનડનહામને હેદરાબાદ મળવા ગયો હતો તેણે પોતાના રોજના રમરણ પુસ્તકમાં એવી વાંધ કરી લીધી હતી કે હિંદુસ્થાનની ઈમારતોની બાંધણીઓમાં સઉથી સરસ બાંધણી હેદરાબાદનાં રેસીડેન્ટનો મેહેલછે. “કોરીનયાઅન” તરીકાની બાંધણીનાં થાંભલાં મેહેલનાં મુખ્ય આગળ ઉઠાવેલાંછે તેની ઉપર એક સારો શોભાયમાન “ચોરશીકો” બાંધેલોછે, જે લંબાઈમાં ૬૦ સાડ ફુટ છે, અને ઉંચાઈમાં મેહેલની ઉંચાઈ જેટલોછે. હીંચાંથી આગળ સાલ્યા એટલે મેહેલના દીવાનખાનામાં જવાયછે. તે દીવાનખાનું પણ સાડ ફુટ લાંબું છે, અને પેલેલાં બાંધેલું ત્યારે તેટલુંજ ઉંચું હતું, પણ કપતાન સીનડનહામે તેનાં બે તબક્કા અથવા માળ બનાવ્યાંછે. ઉપરનાં માળને ટેકાવવા સારૂ હારબંધ થાંભલાં એટલાંતો ઉભાં કીધાંછે કે પેલેલો માળ થાંભલાંઓની હારથી ભરાઈ ગયેલો દેખાયછે, પણ તે થાંભલાં એવીતો સુંદર રીતે રચેલાં અને બનાવેલાંછે કે તેની રચનાથી પેલેલા માળનો દેખાવ ઘણોજ ભવકાદાર બની રહેલોછે. તેના દરેક નાકે છતરીસા ફુટ

લાંબા અને ચાલીસ ફુટ પોહોલા બેઠાં શેડી ઓરડા છે. તેમાંના એક જમવાનો ઓરડો, અને બીજો પુસ્તકખાનું અને ત્રીજો બચ્ચાં છાકરાઓને બેસવા ઉઠવાનો ઓરડો છે. દર બુથો આર તાહાના સમચારસ ઓરડા છે. માળ ઉપર પાણુ ઓરડાઓની એવીજ રચના કરેલી છે, અને બંધે માળ ઉપર ફૂરસખંધી ફરી લઈને ઉપર ગાલીઆ અને નરમ ગાદીઓ ધણાજ સારા શોખથી બીધાયેલી છે. તથા સઉથી સુંદર બાંતના મેદલ સીબુગારનો હંથેજી બનાવટનો સામન એવોનો ગુંડી પસંદ કરીને ગોઠવેલો છે. જેથી ટુંકામાં બોલીએતો આઓ મેદલ જેવો ઉગમણ તરફના રાજેના દમામ અને લબકા લાયક થયેલો છે. તેવાજ સગવડ અને મુખવાસમાં પુરે હંથેજી શૈતક અને દમામ બરેલા પાણુ બની રહેલો છે.

સન ૧૮૧૭ નાં સાલમાં તા. ૨૮ મી જુલાઈને શેરે સર બન માલકમનું શરદરખારી કામસર ફરનું ફરનું દેશબાદ તરફ આવવું થયું હતું. પોતાની આયડી ઉપર દરેજાનો જે અહેવાલ લખી મોકલતો હતો તે શેજની યાદીમાં સર બને એ મેદલ ત્રીજો એવું લખી જણાવ્યું કે પંદર વરસની વાત ઉપર હું જરે દેશબાદ આઓ હતો ત્યારે હંથેજ સરકારનો એવેનો રેસિડેન્ટ એક દેશી ઉમરાવના બંગલામાં રહેતા હતો. બંગલાની આસપાસ એક નાહાનો સરળો બાગ તથા ફેટલાક ટુઆરા હતા, તેમાં ફેટલાક ફેફાર, હંથેજની સગવડ અને મુખવાસને લાયક, જેમતેમ ફરીને તે મકાનને આગમતથી આવી હતી; પાણુ દવડંતી વાત શું લખુ! હાલનો રેસિડેન્ટનો મકાન એક મેદલ બની ગયેલો છે, તેની નજદીક જતાંજ તેનો દમામ બેઠાં બાય લાગે છે. ફલકના ચવરમેંટ હાઉસ માવ એનાથી દમામમાં સરસ દેહવાઈ શકાશે. પાણુ બીજી કોઠણી હમિરત એની બરોબરી ફરી તથી શકવાની. મકાનસના ચવરતરનો મકાન એની આગળ પોહસ અથવા વચાવમાં છે. હમિરતની બાંધણી અને અંદરનાં ઓરડાઓની રચનાનું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બચાવ કરવા પછી સર બને તીહાંની બુરગી, કોચ, હુંમર એવી એવી બીજોનું તાબુબ થઈ બચાવ કર્યું છે. આ આઓ મેદલ નીબમે પોતે પોતાને બરે એ બંધાવે તથા સીબુગારો છે, તથા એની મરામત અને જલવણી પાણુ નીબમનાંજ બરચથી થાય છે. ફેહેવત છે કે “સુફતકા અંદન લગાદે લાલજી,” તેમ નીબમના બરે એવો મેદલ ત્રીજી કોણીને બંધાવા અને વાખરવા ગમે વારે!

દેશબાદની રેસિડેન્ટનો મેદલ એક એવા લાયક મકાન છે, અને ફોર્મ પાણુ

રાખસ એકુ ફેરો મારી તે બેઈ આવેતો તેની મેહેનતનો બદલો તે બેયાથી ખચીત વળી શકે એવું છે. હવડં એ મકાનની આરાસતગીમાં ઘણો મુધારો અને વધારો થયેલા છે, અને આરાપાસ ગુલચમન અને તરેવાર મેલા તથા તરકારીનાં બગીચા આછા બતાવેલા છે; તેની સાથે ઢેઢલાંક બનવરો પણ તીહાં પાળેલા છે.

રેસીડેન્સીનો મકાન બેયા પછી તે વખતે તીહાં રહેલા કામચલાઉ રેસીડેન્ટ મેજર થારનહીલને મલવા ગયા. આ અમલદારે ઘણીજ મીલનસારીથી હમારી માલા-કાત લીધી હતી. થોડીએક વાર થાતચાત કીધા પછી હમા તીહાંથી અપોરતા હડી વાગે રવાના થયા અને તીહાંથી ત્રીમલગીરી તરફ હંગરેજી લશ્કરને સાહે જે નવી બરાકો, જેલ અને હાસપીટલ બાંધ્યામાં આવી છે તે બેવાને ગયા.

થોડા વખતમુધની હમા સઘળાની ગાડીઓ લગોલગ સાથે આવી, પણ કોચમેનોની બેવકુફાઈ અને હુલ્લજઈથી તેઓ એક ખીજ સાથે વધારે વાર રહી નહીં શક્યા. થોડાવારમાં હમા એક ખીજથી બે ત્રણ માઈલને છાટે વેગળા પડી ગયા. વીચારો કે એક શીગરામ બાણે બે જાણને લઈ મજગામ જવાને હેકાને પરેલ નીકળી ગઈ, બીજી ગાડી બે જાણને લઈ બાણે માટ તરફ આવી ગઈ; તે ગાડીઓને પાછી એકજ હેકાણે ભેગી થતાં નજદીક એક કલાક અમરથો નીકળી-ગયો, અને આ સઘળું થવાનું કારણ કોચમેનોની બેપરવાહી વગર બીજું કાંઈ નહીં હતું. તેઓ એટલાતો કમઅકલ હતા કે આપણે કહીએ તે બરોબર સાંભળેજ નહી, અને વગર વીચારે હાંકયાજ કરે, જીહાંમુધી આપણે કંઠાલીને પુછીએ નહીં કે “તું કીએ હેકાણે હાંકે છે.” તારે ગાડી ઉભી રાખી તે હેહેછે કે “તમે કણે તીહાં હાંકું” આ શું થોડું સતાવા જેવું છે! પણ ખબર કાલાડતાં માલુમ પડ્યું કે તે હેકાણેના એકેએક કોચમેન આથી બેહેતર નહીં હતા, આતો તેમની એક ખુખીજ હતી! પણ વળી કલકત્તામાં આથી સરસ કોચમેનો હમાને મળ્યા હતા અને તેમનો અનુભવ જે હમાએ મેળવીયો છે તેનું બયાંન ઘટતી જગ્યાએ કરચમા આવ્યું છે. ટુંકામાં અને હેહેવાનું એટલુંજ છે કે મુંબઈના કોચમેન તથા થોડાવાળા ખરેખર પોતાનાં કામમાં વધારે હોશીયાર અને ચોકસ રોકેડે ૭૫ મહી આવેતો મદ્રાસ, કલકત્તા અને ઉપરના પ્રાંતમાં રોકેડે ૧૫ મળવા મુશકેલ બાણવા. જરે હમા સઘળા પાછા મળ્યા ત્યારે એક ખીજને ૬૫૬૦ દેવા લાગ્યા કે હેદરાબાદથી સાથે નીકળેલા કેમ આવી રીતે છુટા પડી ગયા? ત્યારે સઘળાના

જવાબનો સાર એટલોજ નીકળ્યો કે જો કોઈએ ને પહેલાં ગાડી હાંકી તેણે એટલુંજ સાંભળવાની તમની લીધી હતી કે “ત્રીમલગીરી” જનું છે. પણ ત્રીમલગીરીમાં કહી જગાએ અથવા કોઈ કોઈએ અટકવું તે પુછવાની અથવા જાણવાની તેણે કંઈજ દરકાર નહીં રાખી અને તેજ હાંકતો હાંકતો ત્રીમલગીરીનો એક એક આવીને તીલાં મુખી હાંકવાજ કીધું હતું. ખીન ગાડીવાળાને જોરે પુછવામાં આવ્યું કે તારી સાથની ખીજ ગાડીઓ ક્યાં ગયે છે? જ્યારે તેણે કોઈવાર એવો જવાબ આપ્યો કીધો કે તે પછવાડે આવે છે, તે દુર છે; અને કોઈ સરવાળ કહ્યું કે કોણ જાણે તે ક્યાં ગયે છે! ત્રીમલગીરીવાળાને પુછી દે તે ક્યાં હાંકે છે, તારે તેણે જવાબ દીધો કે ત્રીમલગીરી તરફ તમે દરવા નીકળેલા છે એ તોથી જ્યાં ત્યાં હાંકું, પણ હવે તમે ફેરો ત્યાં હાંકું! એટલા બેકાસ અને પેદરકાર તેઓ માલમ પડ્યા હતા. હમારી ગાડીનો એક ત્રીમલગીરીના કોઈ હવે મુખી જઈ પુછી હતી, અને જો હમા કોઈએ નહીં પુછે કે તે હમાને કહી જગાએ જઈ જાય, તો હમા જારીએડેએ કે શવે માત્ર વાગ્યા મુખી તે ગાડી હાંકવાજ કરે અને એટલું દુર ધોડથી આવી શકાતે તેટલે દુર તે હમાને લઈ ગયો હતો. એ વીરો હમાને પછવાડેથી કઈ શક જોઈ નહીં લાગ્યું, કેમકે તે જગાએ રહેનારા અને રોજની ખબર રાખનારા પાસથી ગ્રહસ્થોએ બોલાસો કરી કહી જાણાવીયું કે આવા ખતાવ તોલાં કાંઈ નવાઈ જોવા બનતા હોય એવું નથી. બસકે કોઈ અજાણો રાખસ એવો કોઈ દુર કેકાણે જઈ પાછો ખાતાને ઘર બરોબર સીધાને સીધા આવ્યોતો તે જરા નવાઈ જોઈ જાગ્યું હતું, અને તેની સાચાં ત્રીમલગીરી ખબર જાણવા જોઈ હતી. એવી ગૂઢત થવાથી ત્રીમલગીરીમાં બંધીલા જોઈ જોવાની હમાને તક મળી નહીં હતી, તોપણ હમાણા ખીન બાઈબીએ આવ્યું તે જોઈ હતી, તેમનાં કહેલા અલેવાલ પ્રમાણે તે હમાણા ઘણીજ મગજડ અને આરાસતગી બરેલી હતી. આરાસતગી આ રાજ્ડ સાંભળીને ફેરલાક પાંચનારાઓનાં મનમાં અચંબો લાગ્યો કે વડી બંધીયાનાંમાં આરાસતગી શા માટે બંધીએ? પણ બંધીયાનાંની ખરી ખુખી ફક્ત કંઈજ સરકાર પુરેપુરી અને બરોબર સમજે છે. હમા સદાચીને તથા બોલતા, પણ આજે કંઈકનું રાજ આપ્યા પુરેપુરેમાં અને આપી પૂરવી કિપર બંધીયાનાંની તરખીઅત, તરતીઅ, તરખીઅ અને બંધીયાનાંની બરબર અને તેમને બોલતર કરવાનીજ મતલબ જે કાયદા કાજ.

તથી આવાં ખાતાં ચલાવેછે, તેવું ખાતું કોઈ રાજ ચલાવતું હોય એવું હમો જાણતા નથી. કોઈખી સરકાર આ વીરાયમાં હંથેજની અરધી બરોબરી નથી કરી શકવાની. ત્રીમલગીરીની જલમાં જરાપણ દુરગંધ અથવા બંધીવાનોની તનદોરોની ખીગેડે એવું કોઈખી કારણ અથવા કંદોરી ગોઠવણ જોયામાં આવી નહીં હતી. બંધીવાનોને એક સારો દીલપસંદ બાગ બનાવવાનાં કાંમ ઉપર લાગાડેલા હતા; તથા ફેટલાકોને ટોપસી, સાદડી, કાથાનાં ખીછાંનાં બનાવવા વીગેરે ખીજી કીસમનો ધંધો પેરો શીખવતા હતા. બંધવાઓને તે ધંધો શીખાડીયાથી આ ફાયદો થઈ શકતો હતો કે બંધીખાનામાંથી બંધવાનો છુટકો થયા પછી તે પોતે આહોતો પોતાનું યુજરાણ કરવાને પોતે સ્વતંત્ર થઈ શકતો હતો. હમારા મીત્રોએ હમને કહ્યું હતું કે જે જગા તેઓએ બંધીખાનાને નામે જોઈ તે જો તેમને આગળથી જાણાવવામાં નહીં આવતેતો તેઓ તે મકાનને એક આરામથી રહેવાની અને ઉદ્યોગ શીખવાની એક શાળા દાખલ સજમતે. વાંચતારે એમ નહીં સમજવું કે સખત શીક્ષા કરવાનાં ટેકાણાં આ બંધીખાનાંમાં કર્યાં નહીં હતાં. કહણ શીક્ષા સાર જુદી કોઠડીઓ એલાહેદી જગાએ કરી રાખેલી હતી; પણ સાધારણ રીતે જોતાં આ મકાન કંટાળો ઉપજવનારું અથવા બંધીવાનોને રીબાવીને તેમનાં શરીરને ઈજા પોહિંચાડવાનું મકાન નહીં હતું, પણ ધુનેગાર માણસો પાસે તેમનાથી જાણીબુજીને થતી ભુલ, ચુક, રોખાઈ, દાંડપણું, મસ્તી અને ફેસાદ ભરેલી ચાલ ચલગત છોડાવી તેમને ઈનસાનીઅત, સહુખાઈ, મુજેહસંપજ અને ઉદ્યોગ શીખાડવાની તથા તેમને બહા માણસ બનાવાને આ બંધીખાનું એક લાયક નીરાળ હતી.

આ મકાનથી આગળ વધીને હંથેજ લશ્કરના સોપાઈઓએ પોતાના ફાયદા તથા વધારા સાર એક પુસ્તકખાનું સ્થાપ્યું હતું તે જોવા ગયા. આ મકાનનું નામ (Soldiers' Club) “સોલજર્ન્સ ક્લબ” કરીને આપવામાં આવ્યુંછે અને તે દીલપસંદછે. આ ટેકાણા ઉપર વાંચવા સાર એક પુસ્તકખાનું, અને ગમતને ખાતર નાટક કરવાનો એક મોહોટો ઓરોડો બનાવેલો છે અને તેની આરાસતગી મોહોટ મોહોટી લગાઈ અને કીલ્લાઓનાં ચીત્રો અને તરેવાર નકશા દેવાલો ઉપર ટાંગીને ફરેલીછે. તેમાં ફેટલાએક ઘણાજ જોવા લાયક અને મુશોભીત ચિત્રો જોવાં કે શીખારેખાલ, તાક્ષાળગર, અને નાઈલની લગાઈઓના તથા જીખરાલ-

રેના કિલ્લાના આદલિકલાથ ઉપર પોડલાં માણેરા ચીતારો હમાએ જોવા હતા. આ મકાનનો સઘળો કારભાર માત્ર હંથેજી લશ્કરના સીપાઈ અને અમલદારોથીજ ચાલેછે. એ મકાન દેખાડવાને હમારી સાથે તેનો અંચલ સેક્રેટરી એક હંથેજી સારંગી હતો તેણે હમને જાણાવ્યું કે સાલજરોને વાંચવા સારૂ હંથેજી વર્તમાન પત્રો તથા આખાંતીઆં ખરીદ કરવામાં આવેછે, અને આ નાહાતાં પુસ્તકખાનાનો સારો ઉપયોગ આ જગા ઉપરનું હંથેજી લશ્કર કરેછે. એક એલાહેદા આરેરા તરેવાર રમતો ખેસીને રમવાનો પણ કીધો હતો, તેમાં સેતરંજ, ડાંમ, પાનાં તથા તેવી ખીજી રમતો મુકેલી હતી. આ પુસ્તકખાનાને હંથેજી લશ્કરનાં અમલદારો તથા ખીજા ગ્રંથો વખતે વખત મદત કરેછે ; અને સેક્રેટરીએ આવી હસ્તા જાણાવ્યાથી હમારામાંથી એ ચાર જણે મળીને એક શારી રકમ ખખરોરા તરીકે ભરી આપી હતી.

હીયાંથી નીકળીને નવી બાંધેલી હમિપીટાલ જોવા ગયા; તે એક જોવાલાયક અને આંખમાંથી ખસિ નહી એવી ખુબસુરત બાંધણી થયેલી છે. ત્રીમલગીરીમાં હંથેજી લશ્કરની છાવણી છે, અને તેમને સારૂ જોડેલી હમારો બાંધ્યામાં આવી છે તે દરએક હમારત મુંબહને શરમમાં નાખે એવી છે. આ હમારોની શોભા તથા તેમની ઉપરની કક્કલાતનો ચળકાટ એવોતો સુંદર છે કે હમારો જાણે સંગેમરમરની બનાવી હોય એવી લાગેછે. સઘળી હમારોમાં “આનાહટ” પથર વાપરેલા છે અને ચુનો એવોતો ચીકણો છે કે એક ચીજને ખીજી સાથે પંકડી ગાખી પથર જેવી મજબુત કરેછે. હેદરાબાદમાં ઘણેક ફેકાણે હમાએ હંથેજીનું કુલમારિને બનાવેલું બાંધકામ જોયું છે અને તે જોડે ઘણી લાંખી મુદતનું છે. તોપણ આજે તેમાંથી એક કગરમબાર ચુનો છુટો પડ્યો નથી. સીકંદરાબાદના ચુનાના પથરની ખુબી પ્રખ્યાત થયેલી છે. ત્રીમલગીરીમાં હંથેજી લશ્કરની છાવણીને સારૂ બાંધેલી હમારોમાં પરણેલા અને છગ સીપાઈઓના રહેવાના જુદાં જુદાં મકાન ફરીયાં છે. હસીટાલમાં ખીમાર માણસોને સારૂ જે આરગ બનાવેલા છે તેમાં શેરાની અને હવા આવવા જવાના માર્ગો ખોલા અને કોશાદ ગાખેલા છે તથા આસપાસ કાચનાં બારીબારણાંની જે ગોઠવણો કરેલી છે તેવી આજે મુંબઈમાં કેટલાએક માણેરા રોડીઆઓનાં સીણગારેલા મકાનોમાં નહીં કરેલી હશે. સઘળી હમારો બાંધતાં ૧૧) અગીઆર લાખ

રૂપીઆ ખરચ થયેલો કેહેવાયછે, અને તે સઘળો નીળમ સરકારે આપ્યોછે. ત્રીમલગીરીની આ ઈમારતોનાં ફોટોગ્રાફ વીરો હમોએ ઘણી જોળ તે વખતે કીધી, કે તેમાંથી થોડક આ ફોટોએ આપીને વાંચનારને આ સુંદર બાંધણીનો દેખાવ નજરે પાડીએ; પણ તે વખતે તે નહીં મળી આવ્યાથી હમોને આ વીચાર છોડી દેવા પડ્યો હતો. તે બંધાયાપછી કોઈપણ ફોટોગ્રાફરે આ ઈમારતોનાં ચીત્રો લેવાને લાંબી સુદન જવા નહીં દીધી હશે, કારણ ફોટોગ્રાફીની પુરી જુગી દેખાડવાને આ બાંધણીઓ ઘણીજ લાયક બનાવેલીછે.

ઈસવીગ્રાલ જોયા પછી પાછા ફરતાં, સીકંદરાબાદનાં ફ્રીમસોની લાડજ નામે સેંટ જન, નંબર ૬૨૮ વાળી ઇંગ્રેજી ગ્રાંડ લાડજનાં તાલુકા હેઠળની જોઈ. આ લાડજને સાંઈ એક નાહતો મકાન સીકંદરાબાદનાં લશ્કરી અમલદારોએ અને ખીજ તીહાંના રહેવાસીઓએ મક્કીને પોતાને ખરચે બાંધ્યોછે. આ મકાન છાવણીમાંજછે અને તેનો ઉપયોગ તથા લાભ જીજ ખીજ સીવાએ ધણુંકરીને લશ્કરીજ અમલદારો ભોગવેછે. તીહાંની છાવણીનાં સ્કુલ માસતર સાથ હમારી મોલાકાત અકસ્માત થઈ હતી અને તે પોતે ફ્રીમસન ઓળખાયાથી તેની મારફતે લાડજનું મકાન અંદરથી હમને જોવાને બની આવ્યું હતું. રોજે જી વાગે રોઠ પંચકીની દુકાન ઉપર પાછા ફરો મારીને ટી વાગે સેંઠ વીકાજનાં મકાન ઉપર જઈ પુગા હતા. રોજે જમતાં જમતાં ટેબલ ઉપર એવો ઠરાવ કીધો કે ખીજે દીને એટલે (તારીખ ૨ જી જાનેવારીએ) ગોલકંડાનાં મકબરા એટલે કબરો જોવા જવું. આ મકબરા ઘણાજ ઉંચા અને જોવા લાયકછે. તેમનાં ઉપર ઘણાં ઉંચા મીનારા અથવા ગુંબજો બાંધેલાછે. તેમાંના ઘણાક હવડાં ખીરમાર અને પાયમાલ થઈ ગયલી હાલતમાં પડેલાછે, તોપણ પોતાનો અસલી દબદબો તેઓએ હજી જોયા નથી, અને તેમની હાલતની વેરાનીમાં હજી તેમની અસલી શોભા અને રોનક દીપેછે અને તે વીરો જોનારનાં મન ઉપર સારી અસર થઈ શકેછે. રોઠ બાપુજીએ એવી મસલહત આપી કે તડકો નહીં લાગે એટલા અરસામાં હૃદયઆદથી ગોલકંડા પોહોંચવું બેહતરછે, અને મંજલ માત્ર બે કલાકનીછે તેથી સહવારનાં પેરા-દીયામાં ઉઠીને જવાની સઘળી તૈયારી કરાવી રાખશે એવું તેવણે હમને કેહ્યું હતું. પણ તે રોજે હમને તે વીરો કશી ખબર નહીં હતી કે તે તમિયારી તે કેહેવી કીસમની હશે. પાછલી રોજે માલમ પડીયું કે હમારે સાંઈ એવીનો માહાભારત અને

જાણું કોઈ સજવંશીઓને સારું તદ્દાચારી કાઢી હોય એવી જાણનારાઓ અને દબાવ્યા બરેલી રચના કરી મેલી હતી. આવી હમારી માવજત ઉપરથી શેઠ આપુજીનું અરે મોઢું ફીલ તથા પોતાનાં મીઠાની મોહાવતથી કેમ મેદમાનદારી અને બરદાસત કરવી તે ખુલી માલુમ પડી આવી હતી.

તા. ૨ જાન્યુઆરી—પાછલી રાત્રે યો વાગે હમા મધળા આગથી બેઠાર થયા. હુકમ આપી ગમેલા હોતો તે મુજબ કાઢી તૈયાર હતી, જે હાથ મોહું પાક કરી, નોરા કાઢી અને થંડીની મોસમનાં કપડાં પહેરી માલ ઉપરથી હેઠળ ઉતરી ઓઠલા ઉપર આવી ગાડીમાં બેસવાની ઉચ્છેદથી જોઈએ છે એવો તો ગાડીને ફાંસો છ મોહાશ ખુલ્લું હાથીઓ ઓઠલાની પાવરી આગળ પોતાની લાંબી મુંડ કુલાવતા હારખંચ ઉભેલા બેયા. કેટલા એક ઉપર એવાડી બાંધી હતી તેમાં માત્ર બેજ સવારને બેસવાની જગ્યા કરેલી હતી; અને કેટલા એક ઉપર બે બે જાણુ એક એકની પીઠ મળવીને બેસે તેવી કાચ લેવી ખુલી બેઠક કરેલી હતી. જો સંક્રાન્તને બેસવા આગ્રીએ તો વાણુ વાણુ માણુસ એક એકની પીઠ મળવીને છ જાણુ વાણુ એક હાથી ઉપર બેસી શકે. વાણુ તેવી રીતે બચાવેને બેસવું દરબારી રૈયામાં હલકું ગણાય છે, અને તે જાણુ મુંબઈમાં જેમ રાત્રે વાડીથી જમી આઈ છોડી પાણી લેવાને આપણા કેટલાક સાહેબો એકજીભનાં દોરત આરાતાઓને મોહાવતથી લઈ, એક જીભને ઘેર પોંદ્યાડવા, એક શીગરામાં બે જાણુ કાચ-બાકસ ઉપર, વાણુ દુ છ જાણુ અંદર, અને રમુજી કોઈ શોખી દોરત એક જાણુ પછવાડે બેસીને ધીમે ધીમે ઘેર પોંદ્યાડે, તેમજો જેવા રકાર થાય છે, તેવા છ જાણુ હાથી ઉપર બેઠેલાનો હૃદયગાદમાં રકાસ થાય છે. આ રવારીમાં એક બે હાથીઓ ફક્ત સાદી ખુલી ઓઠાવાળી બેઠકનાં વાણુ હતા. આપો હીગાંમ જોઈને હમને જેવી એક તરફથી ખુશી ઉપજી હતી તેવીજ બીજી તરફથી હાથી ઉપર કોઈ દીન બેઠેલા નહીં હતા અને બેસવાનો વખત એકાએક આવી પુગો તેથી દીલમાં જરા તાજબી સાથે ધકધક વાણુ ઉતપત થઈ હતી. હાથી ઉપર બેસવાની એવાડી ઘણી હંચી હોય છે, તેથી તે ઉપર બેસવા આગમ્ય હાથીને બેસાડવા પડે છે, અને બેસાડવા પછી વાણુ વળી તે ઉપર છ સાત ફાંગીયાની નાહાંની શિડી મુકે છે તે ઉપર ચઢીને એવાડીમાં બેસાય છે. બેઠા પછી હાથીને પાછો બેરે ઉઠાડે છે તે વખતે આ જનાવર પોતાના બે આગળે પગે પોદ્યાં ઉભો થઈ પછી પાછલે પગે ઉઠે છે,

જેથી ઉપર બેસનારને પેહેલી ઉઠકમાં પછવાડે જાણે તે ગગડી જતો હોય એટલું નીચે ઢળાઈ જવું પડે છે. આ વખતે જો તેણે સાંઢિયેતી નહીં રાખીતો ખરેખર જ હાથી ઉપરથી તે ગગડીને નીચે જમીનદોસ્ત દશ ખાર કુટની ઉંચાઈ ઉપરથી કદાચ થયા વગર નહીં રહે. પણ એકબે વાર આસરમ પડી એટલે એ વીરોની ધાસ્તી નીકળી જાય છે, અને જરે હાથી ઉઠવાનો હોય ત્યારે બેસનાર પોતાનાં શરીરને આગળથી ઝોકાવ્યુંતો ઉપર જાણીવેલી રીતે પડી જવાની જરાપણ ધાસ્તી અથવા દીલને ખણસા લાગતી નથી. હમો કેટલાએક જાણુ સવાર થઈ આગળ ચાળ્યા, અને હમારી પછવાડે કેટલાએક આવતા થયા. આ પુસ્તકની સીરખાતમાં ઇસારો કરેલા એક જીવાન પેહેલવાન મદદગારનો આ વખતે જોવો રમુજી તેવો જ દયા ઉપજાવનાર દેખાવ હાથી ઉપર બેસતાં થયો હતો. બેસવા આગમચથી તે જીઆન રાખસ ખીણીને તાટ થઈ ગયો હતો. તેના મનમાં વીચાર આવ્યો કે આ શી આપદા આવી પડી છે; કેટલે ઉંચે ચઢીને બેસવું, એથી તેના મનમાં તુરત દેહેરાત પેડી. તેણે બેસવાની જરા આનાકાની પેહેલાં જાણવી પણ તુરત તેની રખેને મરાકરી થાય એટલા ઉપરથી જોટલી હીંમત કરી રાકાઈતેટલી હીંમત તેણે ક્રીધી અને હાથી ઉપર શિડીની મારફતે તે ચઢીતો બેઠો. જીવ તેનો સયોસટ થઈ ગયો હતો; તો એપણુ તેને જે ખુબ હીંમત આપ્યામાં આવી હતી તેથી તેણે દાંત પીસીને હીંમત પકડી રાખી હતી. પણ જોવો હાથી આગલે પગે ઉઠ્યો કે તેને પછવાડેથી ગગડી પડવા જેવું લાગાથી એકદમ ખુમ પાડી કે, અરરર પડ્યો રે પડ્યો, અરે મને કોઈ પકડો, અરરર હું મરી ગયો, એવું બોલતાં તેની હોશ એકલીતો ઉડી ગઈ કે તે થંડાગાર થઈ ગયો. તેની પાસે બેઠેલા ખીજા રાખસે તેને સારી પેઠે સાંઢિયેતીથી પકડી રાખીયા હતો તો એપણુ તેના હાથ પગ ધુજવા લાગ્યા, અને પસીનાંથી ગરકાવ થઈ તેની તખીયત છેક નાખુરા થઈ ગઈ. તુરત તેને નીચે ઉતાર્યો, પડવાની ધાસ્તીએ તેની ઉપર એવીતો અસર ક્રીધી કે તે ખીચારાને તુરત બેતણુ વખત ઝાડાની હાજત થઈ પડી હતી. થોડીક ગરમ ચાહે બનાવી તુરત પાયા પછી સધળું સમાધાન થતામાં જે વખત ગયો તેટલામાં સહવારનો પોહોર થયો. હમારા મીત્રોમાંનાં કેટલાએક જાણુ જોમો પેહેલાં આગળ નીકળી ગયા હતા તેમને એ વીરોનીતો કાંઈ જ ખબર નહીં હતી, તેઓ એવું જ સમજતા હતા કે તેમના ખીજા સાથીઓ પછવાડે હજીવે હજીવે આવે છે.

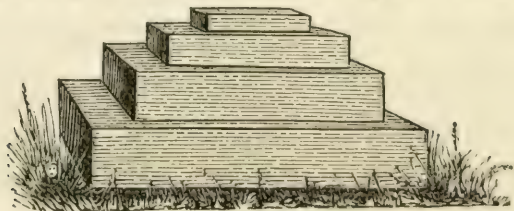
હવે એણી તરફ પેલા જુવાન રાખસને હાથી ઉપર પાછી સવારી કરાવાને ધણી હીમત કરી આવીયામાં આવી હતી. એત, ગત્રે અંધારામાં જે ધારતી ભરેલું લાગતું હતું અને અંશેઅર દેખાતું નહીં હતું તે સહવારની શેરાનીથી અંશેઅર તેને દેખાતું હતું. હાથી પોદલાં ઊંઠે છે ત્યારે પાછળથી તે કેરેલા નીચે ઢળેતા થાય છે તે નજરે દીકાથી પેલા જુવાન રાખસની હીમતે જરા મજાજુતી પડેલી. જેમ તેમ કરીને એકવાર કરીથી અજમાએરાકીધી, તેમાં આમખાંસતા ભાદ આની હીમતથી આખરે તે લોકડી પોદલવાને હાથી ઉપર સ્વારી કરવામાં ફોદ મળવી હતી. જે હાથી ઉપર આ રાખસને પોદલાં એસાડીયા હોતા તે હાથી ઉપર કાચ શેકી બેઠક બાંધેલી હતી, જે બેઠક ખુલી હોવાના સમયથી કાચા બેરાનારને તે વધારે ધારતી ભરેલાં લાગે એમાં નવાઈ નથી. એટલા ઉપરથી આ રાખસને બીજીવાર અંખાડીનો બેઠક જે આતરકથી અંધીયાર હોય છે તેવી બેઠકમાં એસાડીતે છેક સહવારના ૭ વાગે ડાહલા ડાહલા ગોલકંડાના મકબરા આગળ લાવીયા હતા.

ગોલકંડામાં જે પોદેલી કબર હમારા જોવામાં આવી તેની ઉપર જેવા સાદોરો દિહાવદાર અને દબદબા ભરેલા યુંબજ બાંધેલા છે તેનો બીજી કબરો ઉપર હમારા જોવામાં નથી આવીયા. પર) પાયરી ચઢ્યા પછી પોદેલા એસવા દિહાવોનો તબક્કો આવે છે, અને એટલા ઊંચા તબક્કા ઉપર પોદેલા પછી યુંબજનો ચેર તથા ગોલ-વાટો શીર થાય છે. આ ગોલવાટાનો કળસ ઉપર તબક્કાથી આસરે બીજા ૬૦ ફુટ ઊંચો છે, તેથી આખો મકબરો જમીનની સપાટીથી તે યુંબજની મથાળેની અબી શુધી નજરીક ૧૦૦ થી ૧૧૨ ફુટ હિંચો છે. આ હિંચાઈ આપણા યુંબજનાં મેંટ થામમ દેવળની ઊંચાઈથી માત્ર ૨૫) ફુટ ઓછી બતાવેલી. યુંબજની ઉપર તરેવાર નકરીકામ કરેલું છે. તે હવડાં ભાંગી તુટી અને પરાગંદે હાલતમાં નજરે પડે છે. નકરીકામમાં તરેવાર જીનસોની નકલ કરેલી છે. નાગની ફોણ, અને નાસ, કમ-રખ, સોતાકળ, અને નાળી એમ વીગરે અનેક જીનસોનાં આબેદુખ આકાર અચ્છી કારીગીરી ભરેલા ચુનાંકામના બનાવેલા છે. યુંબજનો ચેર અષ્ટદ્રોણ એકબે આક જુગુનો બનાવેલો છે, અને તેની આસપાસ આંખરથી દસ ફુટ પોલેબી ફરતી અગાસી બનાવી છે. યુંબજ અંદર જવાનો માર્ગ એકજગ છે, અને તે હવાળ પડ્યાથી તેમાં વાગુલા એાની અધાર પુષ્કળ એકડી ચલતી છે જેથી દર-ખાળમાં પેવાંજ અંદરથી અતીરાય બદળો મારે છે. યુંબજમાંથી પડ્યા

નીકળેછે. પણ તેની પોકળાઈ અને કદ પ્રમાણે જેવા પડસાદ મોટા નીકળતાં નોંધ્યે તેટલા નીકળતા નથી. એનું કારણ કદાચને અંદર જે અધારનો ઢગ પડેલા છે તેથી હોય. તોપણ તપાસ કરતાં એટલું માલુમ પડ્યું હતું કે જે કોઈ રાખસ ગુંબજ અંદર જઈ દેવાલ આગળ નજદીક માહોડું કરી ધીમે આવાળે બોલે તો તે છેક ૫૦) ફુટ દુર ગુંબજનાં દરવાજાની દેવાલ આગળ કાન મુકીને સાંભળનારને ખુલું અને પલગડું સંભળાતું હતું. મકબરામાં ગુંબજ સુધી ચઢવાને જે પાયરીઓ બનાવી છે તે પથરની ગોલ ચકાકારે બાંધેલી છે. સઘળું કામ પથરનું છે, અને આખા મકબરાની બાંધણીનો ખરચ રાજદરખારી કારભાર પ્રમાણે ગણતાં, પાંચથી છ લાખ સુધીનો થયો હોય એવું માંનવામાં આવી શકે છે.

ઉપર જણાવેલું બયાન તો કબર ઉપર જે માહાબારત અને ઊંચા ગુંબજ બાંધીયો છે તેનું કાષ્ટું. હવે જે જગાએ ઘોર છે અથવા ખીજા શબ્દમાં બોલીએ તો જે ડેકાણે મરનાર પાદશાહની લારાને ગાડી છે તે જગાનું બયાન કરીએ છીએ. ખુલા એક દીવાનખાનાં જેવા એમરડામાં (અરધી ફુટની ઊંચાઈનાં) ચાર નાહાનાં નાહાનાં તબક્કાવાલી એક કબર છે જે કાળા સંગેમરમરનાં પથરની બનાવેલી છે. આ પથરને તીહાંના લોક “સંગેમુસા” કરીને કહેછે. કબરની રચના એવી રીતે કરેલી છે કે છેક હેઠળ એક આખો પથર મુકેલો છે. આ પથરની ચોતરથી ચાર અથવા પાંચ ઇંચ જગા છોડી એક ખીજા પથર ઉપર ગોઠવીયો છે જેથી એક પાયરી અથવા તબક્કો થયો છે. વળી ત્રણ ચાર ઇંચ જગા છોડી ખીજા તબક્કો ઉપર જણાવીયા પ્રમાણે બનાવીયો છે, અને તેમજ ત્રીજા અને ચોથો પણ કરીયો છે. આ પ્રમાણેની બાંધણીનો આકાર નીચે જણાવ્યા મુજબ થયો છે:—

સગથી હેઠળનાં પથરની બગાઈ તેની ઉપરનાં પથર કરતાં વધારે છે, અને એ પ્રમાણે છેક ઉપરનો પથર સગથી એમણી બગાઈનો છે. એ કબરના સગથી ઉપરના પથર ઉપર અરખી અક્ષરે પાદશાહનું નામ તથા તેના મરણની તારીખ, વાર, તથા સને લખેલો છે. મરદ અને એમરતની કબર એમણવાનો ખુલાસો

એ છે. કે જે છેક મથાલેના પથરની ઊપરની સપાટી સાફ સરખી હોયતો તે કબર મરદની જાણવી; પણ જે તે સપાટીમાં આપણુ અથવા આગે કોતરેલો હોયતો તે કબર ઝિંમરતની જાણવી.

ઊપલા મીનારાની પચીસ દીશાએ એક ખીન્ને મીનારો છે, તેના ગુંબજ ઊપર મીનાકામ ધાઝુંજ મુંદર આગલા વખતમાં કરેલું હશે તેની બીરાનો આજે હજુમુઘી દેખાયછે. હવડાંતો તે ભાંગીને સઘળું ખીસમાર હાલતમાં પડેલું છે, તો એપણુ આગલી ખુબસુરતી અને રોતક હજુરહેકાણે રહેકાણે વળગી રહેલા મીના અને કોટીકામના કેટલાક આખાને આખા કકડાએમાં હજુર આપણે જોઈ શકીએછ. જે મીનાકામ કરેલું છે તે ગુંબજ ઊપર અને આખી હમીરતની દેવાલો ઊપર કરેલું છે. જેમાં તરેહવાર રંગબેરંગીન સમચોરસ અને ખીજી અનેક આકૃતીવાળા કોટીના કકડા ખીલાથી જડી લીધેલા છે. હાલ કેટલેક રહેકાણે ખીલા માઝુદ દેખાયછે, અને ખીજી જગ્યાએ ખીલાના મુગાઓ ખુલા નજરે પડેછે. જરે આ સઘળું મીનાકામ બરાબર હાલતમાં હશે ત્યારે આ હમીરતનો દેખાવ કેટલો જોબદાર હશે એ વીરો વીચાર આ બાંધણીએની હાલતની હાલત જોતારને મોજુદમાં આવશે. આ કીસમની કારીગરીનો એક નમુનો આગળ આપેલો છે. હમો એવું નથી જણાવા માંગતા કે તે સીત્રમાં જણાવેલો ગુંબજ જેવો રંગબેરંગી અને મીના અને નકસીકામથી બરપુર સજીવો છે, તેવાજ ગોલકંઠનો ગુંબજ છે, પણ હમારી કેહેવાની મક્કમદ એજ છે કે જરે ગોલકંઠવાળો ગુંબજ આજે હશે તારે તેની શાબાનો દેખાવ આવી તરેના સીત્ર જેવો દેખાતો હશે એમાં કંઈ શંક નથી. જે સીત્ર આગળ દેખાવીયું છે તે પાદશાહ અકબરની કબરધા ઊપર બાંધેલી હમીરતના અંદરના ભાગમાં કરેલાં નકસી અને મીનાકામનું છે, જે વીરો રહેકાણાસર વીસતારીને લખેલું છે. ગોલકંઠમાં ૧૮ થી ૨૦ ગુંબજો એકેકની પાસે બાંધેલા છે, અને તેએ સઘળા કબરધા ઊપર બાંધેલા છે, આ ઊપરથી માલુમ પડેછે કે ગોલકંઠમાં ઘણાબરા કુતબશાહી ખાતદાનના પાદશાહ, શાહજહાન અને અમીરોની કબરધા થયલી છે. ગોલકંઠ, આગલા વખતમાં અને હેદશખાદ શહેર મચ્યાની આગ-મજ, કુતબશાહી પાદશાહોનું એક મુખ્ય મથક હતું.

એક મીનારો એવી સમતલતથી બાંધ્યામાં આવ્યો છે કે બાર તથા પંદર ફૂટે

છેટે હારખંધ પથરના થાંમો બાંધી લઈ હેઠળની સઘળી જગા પોકળ અથવા ખુલી રાખી છે અને આ થાંમો ઉપર મીનારાનો ટેકાવ અથવા પાયો કરીયો છે. હેઠળની પોલાણમાં મુસાફરોને અથવા ફરીરોને બિતારો કરવાની જગા છે અને તે સઘળી મળીને આસરે ૩૦૦૦) ત્રણ હજાર માણસો સેહેલાઈથી બિતારો કરી રહી શકે અટલા માણસ વીસતારની છે. આ મુકામની આસપાસ સઘળી તરફ અરબી અમરાઈ અને લેહેજતદાર પાણી જેટલું બેઠાયેતેટલું છે. હમારી સાથે હેદરાબાદથી હલકો જેવો જે નાસ્તો લઈ આવ્યા હતા તે હાવી અમરાઈની જગા ઉપર સારીપેઠે ખાધો હતો. સવાનવ વાગે તનદરોસ્ત થઈ પાછા હાથી ઉપર સવાર થયા અને હેદરાબાદ તરફ પાછા ફરતી વેળા, આ રોહિરનો કેટલોક ભાગ બેવાને બની આવવા શાહ રોહિરમાં થઈને જવાનો હુકમ હાથીના માહવતને સેઠ બાપુજીએ આગમજથી આપી રાખેલો હતો, તે મુજબ હમા ગોલકંડથી રોહિરને રસ્તે રવાના થયા. હરકોઈ રોહિર પગે ચાલીને જોવું અને હાથી ઉપર બેસીને જોવું એમાં ફેર છે. હાથી ઉપર બેસી સેહેલગાહા કરનારને ઊંચી બેઠક મળ્યાથી જેમ આસપાસની જમીન ઉપરની રચના ખુલી દેખાય છે, તેમજ ધરોનાં પેહેલા માળ ઉપરની રચના અને તીહાં બેઠલાં લોક પણ નજરે પડી શકે છે, જે પગે ચાલનારને અથવા ગાડીમાં બેસી ફરનારને નજરે નથી પડી શકવાનાં. હાથી ઉપર બેસનારને આસપાસની રચના કેવી રીતે નજરે પડતી હશે આ વીરો બે કોઈ જાણવાં માગે તો “આમનીબસો” ની ઉપરની બેઠક પરથી જેમ માહોલલા અથવા રસ્તા ઉપરનાં ધરોનો દેખાવ નજરે પડે છે તે મુઆફક હાથી ઉપરથી પણ દેખાય છે, ફરક એટલોજ પડે છે હાથી ધીમી ચાલે ચાલે છે તેથી બેનારને બેવાની તક અરબી મળી શકે છે. તેમજ ખીબે ફરક એ છે કે સુંબઈમાંનાં ધરોની ઉભરણી ધણુંકરીને ઊંચી હોવાથી જેટલી સેહેલાઈથી હેદરાબાદનાં ધરોનાં માળ ઉપરની રચના હાથી ઉપરથી બેવાઈ શકાય છે તેટલી અંતેનાં ધરોની નહીં બેવાઈ શકારો. હેદરાબાદનાં ધરો ધણાખરાં ધણી ઊંચી ઉભરણીનાં નથી તેથી હાથી ઉપર બેસી ફરનાર બે ચાહે તો કોઈ ધરની બારીમાં બેઠેલા હરકોઈ માણસને હાથી ઉપર સેહેજ ખેંચી અથવા ઊંચકી લઈ શકે એવું છે, અથવા ચાહે તો હાથીને બારી આગળ લઈ જઈ આસાનીથી ફલાંગ મારી બારી વાટે ધરનાં માળમાં ધુસી શકે એવું છે, અને આવી રીતે ઘણીવાર કોઈ કોઈ રોહિરના લોકનાં ઘરમાંથી તેમનાં છોકરાં છેયાંને જામરીથી

ઝેંચકી લઈ જવાની અથવા જામગીરી થશેમાં પેસી જવાની ફરિઆદ, ફેરલાદ કંઠી અમારે ઉમગવો અને એવાજ વીજલાણીત માતબરો વીરો થયલી સાંભળ્યામાં આવી હતી તે પરેખરે બનવા લેગછે. આવીરો, જરે હમા હાથી ઊપર બેસી રોહરમાંથી પસાર થતા હતા તારે જરે કંઠી હમાએ જોયું તેથી હમારી ખાતરી સારી પેકે થઈ હતી.

રોહરમાંથી પસાર થતાં ધાણુજ સંકલ રમતા અને ગલી ઝુંચીએમાંથી હાથી-એને ચલાવવા પડ્યા હતા, પણ આવી સંકડી જગામાં ચાલવાને હાથીએને કંઠ પાણુ અડચણુ લાગી હોય એવું હમાગ જોવામાં આવ્યું નહીં હતું. ભાજુ તરફારી વીગરે ખીજો ખાધ ખોરડીનો સામાન જેમ એવે ધાણુકરીને હેંચી દુકાનો અથવા એકો ઊપર વેચવાને મુકેછે તેમ હેદરાબાદમાં નથી મુકતા. મહવારમાંજનું તરફારી બજાર ધાણુકરીને રમતાની બંધે બાજુએ ભોંય ઊપર પાછાડી પાંચરી તે ઊપર માલ ગોઠવેલું બચાવેછે. આ પાંચરીથી દુકાનો વચ્ચેથી હાથીએ એવી તો મકાઈ એને સંભાળથી ચાલી જાયછે કે કોઈ પાણુ જીનસ તેમનાં પગતળે ચંપાતી નથી. આસપાસ વેરાએવી જીનસો રમેને તેમના ભારી પગતળે છુંદાઈ અથવા કચકાઈ જાય તેનો અટકાવ કરવાને આ જીનવરો તેમની પ્રેરણા બુદ્ધિથી સંભાળ રાખીને પોતાના કદમો મુકેછે, તે ધણું જોવાલાયક છે.

હાથી ઊપર બેસનારને એક વાતની સંભાળ રાખવાની ધણીજ જરૂર છે, તે એ છે જે જરે હાથી જંગલોમાંથી અથવા ઝોડાની હેડળથી ચાલી જતો હોય ત્યારે ધણી-વાર એવું બનેછે કે સામા આવતાં ઝોડાની ડાળીએ ગડલતીમાં બેસા રોહનારને સાથમાં વાગીયા અથવા અથડ્યા સીવાએ નથી રોહતી, મારે એ વીરો બેસનારે પોતે સાહેવતી રાખી દુરથી જોવું જોઈએછ. માર્ગમાં કોયે નમનાં દેખાય અને સાથાં સાથે અથડાની ધારતી હોયતો ધણી વખતતો માહાવત પોતે હાથીને વડાવી બાજુએથી ચલાવેછે, પણ કોઈવાર તેમ નથી થઈ શકતું, તારે બહાર એ છે કે તેવી જગા ઊપરથી જતાં વાંકા વળવું અથવા અંબાડી અંદર અકડુ બેસી જતું, પણ હાથી ઊપર અંબાડી બાંધેલી નહીં હોય અને હોહો બાંધેલા હોય તો તે ખાલી એક ઊપર બેસનારોએ એવી કાડ ઝાંપડની કોરો જગાએથી કુચ કરતી વેળા સંભાળ રાખવી અગત્ય છે. હાથી ઊપર બેસવામાં અંબાડી જેવી સલામત એક ખીજુ કોઈ નથી. હોહાની એક બેસનારને માત્ર હમાગ અને દેખાવ

કરવાને તથા રોહિરના લોકને ઝને તેની રચના જોવા તથા ધુરવા ઘણીજ લાયક ઝને પસંદ છે. ઝંબાડી શીકાર કરવાને ઝને ઝંબી ખીજી સખત મુશાકરી કરવાને ઝથવા મંજલ મારવાને લાયકની બેઠક છે. સારી ચાલવાળા હાથીઓ ઉપર, બેસનારને કંઈજ ઝાંચકો લાગતો નથી, પણ ભાર ઝથવા બોબો હંચકનાર ઝેવાં જનાવરો ઉપર, બેસનારને ઝાગળ પાછળ જબરો ઝાંચકો લાગ્યાજ કરેછે, જેથી તેની કંચર ઘણી વખત દોદરી થઈજાયછે. ગોલકંડથી સહવારના લ વાગે નીકળેલા ખપોરના ૧૨ વાગે પાછા રોઠ ખાપુજી વીકાજીના મુકામ ઉપર ઝાવી પોહોંચ્યા.

ઝેજ દીને પાછલા પોહોરના ડા સવા ત્રણ વાગે નીજમના વજીર નવાખ સર સાલારજંગ, મુખતીયાર-ઉલ-મુલકની ભેટ લેવાને ગયા. ઝા ભેટ નીજમ દરબારનાં કાયદા કાનુનો મુજબ કેમ લેવી ઝા વીરો ઝાગમચથી ગોઠવણ કરવાને રોઠ ખાપુજી વીકાજી તથા નવાખના તે વખતના ઝેક વીચાસુ કારભારી, ઝને ખાસ દોસ્ત મેઠ જમરોદજી ખુરોદજી મુરતી, જેવણને હેદરાબાદમાં મુનશીના ઝેલકાખથી બોલતા હતા, તેવણ સાથે વાતચીત થઈહતી, તે ઉપરથી હમને ઝેવું જણાવામાં ઝાખું કે નીજમ દરબારમાં મોહોટી પાગડી ખાંધીને જવું નાપસંદ છે. ઝા નાપસંદગીનું શું કારણ હશે ઝે વીરો કોઈથી પણ મતમાનતો ઝથવા ખરો ખુલાસો નહી મળ્યો હતો. કોઈથી ઝેવું સાંભળ્યું હતું કે સર સાલારજંગ પોતાનાં માથાંઉપર નાહનો સરપોરા ઝથવા પાગડી પેહેરેછે તે કર્તા કોઈ ખીજમ્મે વધારે મોહોટી પાગડી પેહેરીને તેની સાંમે જવું નહી, પણ ઝા ખીના ખરી હોય ઝેવું હમે માનતા નથી, તથા ઝેનો જોખમ હમારે માથે લેતા નથી. હમારે ઝાવો પોશાક પેહેરવો ઝથવા નહી ઝે વીરો લાંબો વીચાર કીધો, તેનું પરીણામ ઝેટલુંજ નીકળ્યું કે કોઈ રાજદરબારનો રવૈયો કેવો છે, ઝે જો જોવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો તે ઇચ્છા પુરી પાડવા સાફ તે રાજદરબારના રવૈયા તથા કાયદા કાનુનો પ્રમાણે ચાલવું તો જોઈયે. ઝગર તે પ્રમાણે નહી ચાલીયા તો તેવીરો ઝાપણી ઉપર કોઈની જબરદસ્તી નથી, પણ ઝેટલુંજ કે જે ઝાપણે જોવા માગીએછ તે મળી નથી રાકવાનું. સર સાલારજંગને મળવાની ઇચ્છા હમારી થઈ હતી તેથી તેને મળવા જતાં જેમ તેની દરબારના કાનુનો હોય તે મુજબ ચાલવાની હમારી ઉપર ઝેક ફરજ થઈ. તે કબુલ રાખવી કે નહી તે હમારે રવાની હતું.

કચ્છના રાખતાં તે વજીરની મુલાકાત લેવાઈ શકતી હતી અને તેની દરબારનો રાહદાર જોવાની તક મળી શકતી હતી. નહીં કચ્છના રાખવાથી સર સાધારણ કેવા વજીર છે, નીજમની દરબારનો રાહદાર કેવા છે, તેની દરબારનો રૈયો અને ખીજો આદરસતકાર કેવી રીતે તીહાં ચાલે છે, તે જોવાની અથવા જાણવાની તક નહીં મળી શકે એવું નહીં હતું. નાહાની પાગડી બાંધવી આ એક નિર્દોષ રવાજ છે, એમાં કાંઈ પણ અનીતી અથવા અધરીત રૈયાને તાબે થયલું નથી બોલાવાનું, મોટે નાહાની પાગડી બાંધીને મોહોટી ખુશીથી તે વજીરની મુલાકાત લેવાનો હમાએ નિશ્ચય કરીશ. રોડ બાપુજીને તીહાંથી તુરત હમારે સાહેબી નાહાની પાગડીઓ બાંધીતૈયાર મળી આવી. આ નાહાની પાગડીનું કદ વાંચનાર જાણવાને આનુર હશે. હમા તે તુરત કહી દહાએ છેએ કે તે પાગડીનું કદ આપણા પારસીઓના અમલી અગર રોકીઆઓની નાહાની અચુકલી હુમકી પાગડીઓના જેટલું હતું. વાંચનારોમાં ઘણા સાહેબોએ મરહુમ દાદી સેઠ, હોરમજી સેઠ, સેઠ જીહાંગીર વાહાડીયા, સેઠ ફરામજી કાવરાજી, સેઠ જીજીભાઈ દાદાભાઈ જેવા નામવર સેકીઆઓને જોયા હશે, તે સાહેબોનાં માથાં ઉપર જે અમલી પેલેટ જેટલી હિંચાઈમાં અને ઘેરાવામાં પણ તેટલીજ, પાગડી નજર આવતી હતી અને જેને વીરો હવડાં દરાકી બોબાં પેહેનારો અને હિમા પેચની જીહાણાદાર ધપની પાગડી બાંધનારો ટીકા કરે છે, તેવા કદની પાગડી હમાને પેહેરી પડી હતી અને તે હમાએ મોટી ખુશીથી પેહેરી હતી. એવી પાગડી અને તેની સાથે જમા પેહેર્યાથી હમારો દેખાવ હસવા જેવા થઈ પડ્યો હતો, અને હમા એક બીજાને જોઈને ખુબ દસીયા હતા. હમારી એવી મરજી થઈ હતી કે એવા પોરાક સાથે હમારો સંબંધાનો ફોટોગ્રાફ તે વખતે ઉતરાવીએ, પણ તે જગ્યાએ એ વિદ્યાનો કોઈ હિંતરી નહીં હતો મોટે હમારાથી એ કામ થઈ શક્યું નહીં હતું. ટુકમાં બોલીએ તો અરે-અર હમારો આ દેખાવ ચીત્રવીચીત્ર થઈ પડ્યો હતો, તેના મુખ્ય કારણો એ હતાં કે જમાના ઘેરાવાથી હમારા શરીરનું કદ જેટલું બીલું હતું તેટલું કદ હમારા એણેનું પેલી બેડી, અચુકલી, હુમકી પાગડીથી નાહાનું થઈ ગયલું દેખાતું હતું. હમારા મીત્ર ડાકતર બાઉ દાજીની પાગડી પણ ઘેરાવમાં નાહાની કરવી પડી હતી. હિંદુ શત્રુવંશીઓની મોહોટાઈ તેમની પાગડીના મોહોટા ઘેરાવથી માલુમ પડે છે. એવી પણ અથવા આર ફટના ઘેરાવની પાગડી આ તેઆ માથે

પેહેરે, તડકામાં તેમ્મોને છતરીની તો ત્યારે જરૂર નહી, એવી માણેડી પાગડીને ફેંકાણે ડાકતર સાહેબને માત્ર એ ત્રણ વેહેંતના ઘેરાવાની પાગડી પેહેરવી પડી હતી, તેથી તેમનાં શરીરના કદ સાથે સરખાવતાં માથે એક ઘણીજ નાહાની સરખી ટોપી જેટલી તે દેખાતી હતી.

માથાઉપર આવો બેગ્રેલ શીશુગાર પેહેરીને પાછલા પોહોરના ઝાવાગે ગાડીમાં બેસી રોડ આપુજી વીકાજની સાથે હમારી સ્વારી નવાબના મેહેલ તરફ આવી. મેહેલમાં દાખલ થતાંજ હમને જોવાસાફ તમાસગીરોની ઠઠ મળી. મુસલમાન જાતના આજસુ તમાસો જોનારાએને કલ્પના કરવા સીખાડવાની કંઈ જરૂર નથી. ગમે એવી ડંકાસ મારવાના વીચાર ઘણીજ સેહેલાઈથી તેમના મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ શકેછે, તે મુજબ હમારે વીરો જોનાર લોકમાં તુરત તરેવાર વાતો આવી. મરાઠુર સર જમશેદજી જીજીભાઈ આરોનેજનું બુલંદ નામ જોવું આશ્ચર્ય થયલું છે તેવુંજ એ નામથી આપણા પારશી યેલાને ખરેખર એક માટું માન થયલું છે. હીંદુસ્તાનનાં અંદરનાં પ્રાંતોમાં ઘણે ફેંકાણે આ હાતમ નામવરનું નામ આશ્ચર્ય છે તેથી કોઈખી તવંગર પારશીને તીહાંના લોક વગર અચકાવે સર જમશેદજીના પ્તાનદાન સાથે જોડી નાખેછે. એજ કારણ ઉપરથી હમો જરે સર સાલારજંગને મળવા ગયા, તારે હમો સઘળાને નામદાર સર જમશેદજીના પ્તાનદાનનાં અમીરજીદ ગોડવી બેસાડીયા હતા, અને કેટલાકો બોલવા લાગ્યા કે “મુંબઈ કે બાટલીવાલે સેઠકે અમીરજીદે હમ્મે.” કેટલાકોએ હમને મુંબઈના કરોડપતી સેઠ સાહુકારો ગણીયા હતા, અને આવી રીતે આખી બીડમાં હમારે વીરો ઘણાએક કલ્પીત વીચારો ચાલીયા હતા તથા બાંકે મીરજીંતા જેવા તરેવાર એલકાબો હમને મળ્યા હતા, તેનુંતો દાસ્તાન થઈ શકતું નથી.

મેહેલમાં જતાં પેહેલી માલાકાત મીરજીં અલીમાહમદ શુસતરી જેવણ સર સાલારજંગના એક માનીતા દોસ્ત છે, તેવણ સાથે થઈ. મીરજીં અલીમાહમદ તે મુંબઈમાં થોડાંક વરસ ઉપર મજગાંમમાં જે પ્રખ્યાત નવાબ રહેતા હતા તેવણના છાકરા થાયછે, અને જરે મુંબઈમાં આ જુવાન ગૃહસ્થ રહેતા હતા ત્યારે હંમેજોમાં અને પારસીએમાં તેમને સારી મીત્રાચારી અને ઘરેબો હતો. મીરજીં સાથે થોડીઘણી વાત કચ્છા પડી હમારી મુલાકાત થવા વીરો સર સાલારજંગને પુછવા ગયા, અને તીહાંથી આવીને હમને એવા જમાબ કહ્યો કે નવાબ

ત્રીમાસમાં મરાયુલ છે તેમાંથી ફારગ થાય તેની આગમચ તવાળે પોતાની ખુશી
 ઝંપી જાણવી છે કે તેનો બારદારીનો (એટલે બાર દરવાજાનો મેદલ) તથા બીજા
 તેવાણના બેવાલાયક મકાનો છે તે હમને દેખાવવાં. એવું કહી મીરજાં હમને
 તવાળનો મેદલ દેખાડવા લાઠા ગયા. મેદલા મકાનનું નામ આમના મેદલ
 એટલે આરમીનો મેદલ હતો. આ મેદલની તે વખતની રચના તેનાં નામને
 શોભા આપનારી અથવા લાયક નહીં હતી. નામ મોહાટું છે પણ તેનું બધાન તેના
 નામને જાણ લગાડે એવું છે. એક મોહાટું દીવાલખાનું છે તેમાં સઘળી
 તરફ દેવાલ ઉપર, થાંમલાએ ઉપર, સીલીંગ ઉપર અને દરખુણે ખાંચે આરમી-
 એના નાદાતા મોહાટા તખતના જડી લીધેલા છે. છતાં એકેય તીફાં આરમીજ
 આરમી ; અને વળી તે એક તરેહની નહીં. જેમ અને જેવી પ્રાણ બેપાલ મળી
 આવી હોય તેમ અને તેવીજ આ ફેરાણે જડી લીધેલી છે. તેમાં કોમની કલાઈ
 નીકળી ગયલી, ફેટલીએકોની ફેરેમ બાગેલી, તેમની ઉપરનો સોનેરી ફોળ નીકળી
 ગયેલો, તકસી કામ બાગી ગયલું, અને ફેરજેએક ફેરાણે આરમીનાં ફાગામાં તક
 પોડી ; એવી હાલતમાં આ આમના મેદલ હમારા બેવામાં આવીયો હતો. તેમાં
 વળી જોગો જોગાએ હુંમર ટોંગેલાં તથા વાલરોડ જોડેલાં હતાં. તે હુંમરો પણ
 અમલી તરેહનાં હતાં, ધાતુકામ ઉપર કાઠ બેઠેલો, કોમનાં રોડ બાગેલાં, કોમના
 દોલકો ગેપ થઈ ગયેલાં, એવી વગર સંભાળ બરેલી હાલતમાં આમના મેદલ
 તાણે બરમીનગરનાં સામાનનું સંબંધરચાન હતું. આમના મેદલનો ચિવાલ
 કદાચ લાંચતાર પોતાના મનમાં લાવતા સાંગે તો તેણે દીવાલીનાં તેહેવાર ઉપર
 હુંબામાં ફેટલીક દુકાનો ઉપર પરચુરણ હાંડી, આરમી અને હુંમરોનો, ફગુંબર
 જેવા જમાન થાયછે તે લીસારીયાથી થોડાક ચિવાલ આવી રાકેરા. આમના
 મેદલ લીસે હમારા સાંબલવામાં આવીયું છે કે સર સાહરજંગે હવડાં તેની
 શોભા અને રચનામાં ઘણોજ સારો વધારો કર્યો છે, જે હાલ અરેબર તારીફ
 લાયક થઈ પડીયો છે.

આમનાં મેદલમાંથી નીકળી બીજા બોરડામાં ગયા, તે મકાનનું નામ “લીલાલી
 મેદલ” એકસ લીલાલીનો મેદલ હતું. આ મેદલની રચનામાં એવું બેવામાં
 આવ્યું કે બીન ઉપર અને બારણાં ઉપર, અને બારી ઉપર અને સઘળે ફેરાણે
 મેદલે ચીનાઈ પીલાલાં જડી લીધેલાં છે. લીલાલી તરેવાર બાવનાં મુનેરી રૂપેરી
 127

ધોરવાળાં રંગખેરંગી છે, જેથી રચના ઘણીજ સુંદર દેખાય છે. ફેટલાંએક ખાલાં લાખથી વળગાવેલાં હતાં, ફેટલાંએકને તળીએ સુરાખ પાડી મેખથી જડી લીધેલાં હતાં. નાહાનામાં નાહાની પીયાલી આગા લોક કાશી પીએ છે. એટલા કદની હતી. મોહોટામાં મોહોટાં પીયાલાં ચાહાનાં કપ જેટલાં અથવા ચપુ જેટલાં કદનાં હતાં, તેની સાથે ગાળે ગાળે નાહાની નાહાની ફોડીની રકાખીઓ પણ જડી લીધેલી હતી. આ રચનાં એક નવીજ જોયામાં આવી હતી અને તે જોવા લાયક હતી. એમાં ઘણું નવાઈ જેવું કંઈ નહીં હતું, તોપણ જે રાખસે એ રચના વીરો પેહેલા વીચાર કીધો હશે તે રાખસની મનરાકતી, રોતક અને રોભાયમાન રચના વીરો ઘણી ઉંચે દરજ્જેની કઉઆત ધરાવતી હશે. હીયાંથી નીકળીને ગાડીમાં બેસી થોડેક દુર સીરૂનગર જ્યાં નવાખનો બાગદારીનો મેહેલ તથા એક નવુંજ સંગ્રહસ્થાન અને શીકારગાહ બનાવી છે તે જોવા ગયા. આ સંગ્રહસ્થાન તે વખતે આમ લોકને જોવા સારૂ ખોલ્યું મુક્યું નહીં હતું, માત્ર પરવાનગી મળ્યાથીજ આ મકાન જોવા જવાનું બની શકતું હતું. જે વખતે હમે જોવા ગયા તે વખતે ખુદરતી પદાર્થોને તેમના જુદા જુદા વર્ગોમાં વેંદ્યાને કબજામાં ગોઠવવાનું કામ ચાલતું હતું. હીયાં એક “મ્યુઝીઅમ” બનાવવાની શીરૂઆત થયેલી હતી, પણ તેની ગોઠવણનું કામ કોઈ પણ વીદ્વાન રાખસને સોંપેલું નહીં હતું. માત્ર એક બે હંડાખિટન ટોપીવાળાને હસ્તક એ કામ ચાલતું હતું. તેઓ ઉજડ ગામમાં એરંડા પ્રધાનની પદવી ભોગવતા હતા. સર સાલારજંગ પોતે એવાં ખુદરતી સંગ્રહસ્થાનો કરવાને ઘણો રોખીઅને ખંતી છે, અને એના કાયદા હંથેજ રેસિડેંન્સની સંગતમાં રહ્યાથી તે સાર્થિકે સમજવા લાગ્યો છે, તોપણ એવાં કામો સંપૂર્ણ રીતે બળવાને કેવા પુરોનોને તે સોંપવું જોઈએ, એ બાબદમાં નવાબે દુરંદેશો કીધો હોય એવું હમે નથી જાણતા. જેવા રાખસોને તે સોંપીયામાં આવ્યું હતું, તેઓ તે પુરૂ અને જેવું જોઈએ એવું કરશે અને તેનો કાયદો રૈયત ભોગવી શકશે એવું હમારા વીચારમાં બરોબર નહીં આવીયું હતું. એવાં કામો દેરી શીખલા વિદ્યાર્થીઓને સોંપવાં જોઈતાં હતાં. તેઓ જેવી ધર્માનદારી, સંપુર્ણતા અને મનમાનતી રીતે એવાં કામો કરી શકશે તેટલા વગર બાણેલા, અને હંથેજોમાં ફક્ત નામ ચલાવનારા લેભાયુ પોરદ-ગોસા, અને યુરેરીઅનોથી કદી નથી થઈ શકવાનું. ખરચ કેમ કરાવવો, અને

પોતે મોદેલી અને સુખ કેમ ભાગવયું એટલુંજ તેઓ જાણે છે. હા, તે કોઈ અચેત્તર બુંદો હંથેલ વિદ્યાર્થી એવાં કામ ઉપર ગયેલા હોય તો તેના જેવા બીજો લાયક અમલદાર મળતો સુશકેલ છે, પણ અમર્યા મોદેલીની જાતમાં અપનાય શોષમાંજાને શાખી જે પૈસા તેમના ઉપર અરચાએ તે વીશે સઘળા દેશી રાજા અને નવાબોએ ખુબ સારીપેઠે વીચાર કરેલા જોઈએ.

આ સંપ્રદર્યાન જ્યાં હંથેલને નક્કર આપવાનો મહેલ તથા બાગ જોવા. આ મકાનની રચના પણ ઘણી અચ્છી અનેલી જગ્યામાં આવી છે. નવાબ જેવા ફુલખાનનાં કાચા ઘણીજ સારી માવજત અને શાખ જરેલા બનાવેલા છે, અને બાગમાં ફરવા ફરવાની ગોઠવણ ઘણી સારી કરેલી છે. બાગ અંદર નદીનો એક બાગ એવી, પાણીનો જે પ્રવાહ ચાલુ કીધો છે તે મહેલની બાજી ઉપરથી જોવાને ધોળાજ દીવખંડ છે. શીકાર ફરવાની જગ્યા ઘણી અચ્છી બનાવેલી છે. એ જગ્યા તરફ શીકારીઓનાં શાખ લાયક ઘણી તરેહનાં જનવશે મળી શકે છે. તેમાં ઘણું ફરીને આ દેશનો જંગલી ગાયો, વાઘ, ચીતો, રીંછ, વર, તગસ અને રાતી દુદર, નીલગાવ અને ચાર શીગડવાળા માંચે, કમનુરી બીલાડી, કોણેલાં, કાલુ, માલુડી, મમા, અને ઉડતી મોણીડી ખલેડી પૂરક મળે છે. રાતી મુરગો પણ ઘણી જાતનાં મળી આવે છે, અને વાંદરા પણ તેટલાજ છે. ફેલે છે ફેલેલગ્યાદ તરફ જરેલા શીકાર છે તેટલા તે જાણાવેલા નથી.* અને હિંદુસ્થાનમાં સરસોર મુલક સીવાય બીજે કોઈકોણે એટલો બધો શીકાર નથી.* એ બાગમાં કેટલાંક જંગલી જનવશેનો સંપ્રદ કીધેલો હમાશ જોવામાં આવ્યો હોતો. સર સાહારજંગ જેવા દેશી કીવાને હંથેલ રાજા તથા હંથેલની સાથે જેવી મીત્રાચારી, અને ખરે દીલ રાખીયું છે એમું યોગજ દેશી કીવાનોએ રાખેલું હમા જાણીએ, તેમજ આપણી હંથેલ મરકારે આ બાગેરા અને જામરી મનરાજી ધરાવનાર દેશી રાજા-દરબારી ઉમરાવ સાથે જે લાયકી જરેલી ચાલવજાત, ચોલાખત અને માન રાખીયું છે, આથી બંધે બાજુવાળાઓની કીર્તિને અગમપરમ મોણું માન અને એક બીજાને અચ્છી મદદ થઈ પડેલી છે. સર સાહારજંગ જેવા દેશી રાજા દરબારી અચીરની રાજ કારકિર્દી વીશે આપણા સઘળા દેશીઓએ મગરૂબ રહેવું જોઈએ.

* બ્રીગ્સ નિઝામ, વાલમ બીજું, પાનું ૨૫૦.

હીયાંથી રૂપસદ લઈ પાછા નવાબનાં મહેલમાં ગયા, જે વખતે નવાબ પોતાની સાંજની નીમાજથી ફારેગ થયેલો હતો. નવાબની મુલાકાત લેવામાં નાહાની પાગડી પહેરી જવાનો રૈયો જેવો હોમોને અપત્યાર કરવો પડ્યો હતો, તેમજ બેડા કાઢાડીને તેની હજુરમાં જવાનો ખીજો રૈયો હતો તે પ્રમાણે પણ ચાલવાની હોમોને જરૂર થઈ પડી હતી; અને એ રવઘડિયા મુજબ નવાબ પોતે એવી તો બાહોશીથી ચાલીયો હતો કે તે પોતે પણ દીવાનખાનામાં બેડા કાઢાડીને આવ્યો હતો, એટલે બંધે બાજુવાળાને એકસરખી પદવી ઉપર તેણે લાવી મુક્યા હતા. ખીજી ઝડક તે અમીરે વળી એવી તો બતલાવી દીધી હતી કે જેવો તે દીવાનખાનામાં આવ્યો અને હમારી મુલાકાત સલામ અલિકુમથી લીધી કે લાગણીજ પોતે જમીન ઉપર ગાત્રીથી પાંથરેલો હતો તે ઉપર બેસી ગયો, અને જરે હમને બેસવાને ફરમાવું ત્યારે આસપાસ ખુરશી, કોચ વગેરે બેઠકનો ખીજો સરસરંજામ હોયા છતાં નવાબ જરે પોતે નમનતાઈ બરેલી તાજીમથી જમીન ઉપર બેડા તારે હમને ખુરશી અથવા કોચ ઉપર બેસવું નાસજવાર લાગાથી હમને પણ તેની સાંમે પગ વાળી જોગલાઈ દરબારનાં કાનુન પ્રમાણે અથવા આપણા વડીલ ઈશીનીએ જે દપથી બેસતા હતા તે હોય જમીન ઉપર બેસવું પડ્યું હતું. આવો બનાવ બનશે એ હમારા કોઈનાં સ્વપ્નામાં પણ નહીં હતું, પણ આવા બાહોશ નવાબ, જેની ચાલાકી, હીમત અને મનશક્તીની વખાણ થયતી છે, અને જેનામાં સમયમુચકતા અતીશય છે, તેની સામે એવા બનાવો બને એ વીરો હવે પછી હમને નવાઈ જેવું નથી લાગવાનું. એની મુલાકાત કરવા જનાર ગૃહસ્થોને આ ચંચલ નવાબ પોતાની મુલાકાતમાં એવી તો તાજીમ તવાજો દેખાડવે છે કે તેઓ સઘળાને જોગલાઈ દરબારનાં કાયદા કાનુનો અને રેવાજો પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડતાં, સાંભા તેમને રાજી ખુશીથી પાછા રવાનાં કરે છે.

બેડા પછી તરેહવાર બાબતોની વાતચીત થઈ જેમાં નવાબે ઘણી સારી વાકેફગારી બતલાવી હતી. તેણે હંમેશા રાજ વીરો તથા તેનાં બળ વીરો ધણુંજ સાંં મત જણાવ્યું હતું, અને કેળવણીનાં કાયદા વીરો તે સારીપેઠે જાણીતો થયેલો હતો, એટલું છતાં પોતાનાં રાજમાં કેળવણીનાં પ્રસાર વીશે તે કંઈ ઘણું કરી શક્યો નહીં હતો તેથી તેણે પોતાની દીલગીરી જણાવી હતી; અને એ બાબદ ઉપર જે ગફલતી જણાઈ હતી તેનું કારણ તેની રૈયતની જમીની અને ધરમની તાસુખી ઉપર લાગુ

પાડું હતું. તોએપણુ કેળવણીનો ફેલાવો કરવા વીરો તેનાથી જે કેઈ હળવે હળવે થઈ શકવા બેગ હતું તે ઉપર તેણે પોતાનું ધ્યાન પાડ્યું હતું, અને તેને આગળ વધારવાને તે કોરેસમાં જ હતો. હીયાં તીફાંની થોડી ઘણી વાત ક્રીધા પછી તવાએ હમને સુસાકરી કરવાની મકસદ પુઝી જેનો ઉત્તર હમોએ એટલાજ આપ્યો કે હમોએ રવેરા કેવો છે અને દેશીઆ કેવી હાલતમાં છે, તે વીરો થોડું ઘણું તજરે તજરે બેઈ વાકેફ થયું, અને તેથી જે જ્ઞાન સંપાદન થાય તે હમારા મીનો અને દેશીઆને કહી સંબળાવયું અથવા પુરતકની મારફતે જાહેર કર્યું. આ સાંભળીને તે હમારી મતલબથી ઘણો ખુશી થયો હતો, અને હમારી કહી મતલબે તેનાં મન ઉપર સારી અસર કીધી હતી. તે બોલ્યો કે, તમારા બાઈબિલોનાં કાવતરે મારે તમારે બીશિનાં પેસા ખરચી સુસાકરી જેવી રાખત નિહતત અને જે તમે તમારી ઉપર બેઈ ક્રીધો છે તેથી તમને ઘણી સાબાસી થઈ છે; અને જેવી તરફની સુસાકરી કરવાની તરફેણમાં તેણે પોતાનું મત આપ્યું હતું, પણ એક વાતની તેણે હમને ચેતવણી આપી હતી. તે બોલ્યો કે, હરેક જગ્યાની વસતીની હાલત વીરો કોઈ પણ સુસાકરને એક બે અથવા ચાર દિવસમાં પુરતી અને ખરી વાકેફગારી નથી મળી શકતાર અને જે ખરેખર અને પુરતીજ વાકેફગારી મેળવવી હોય તો લાંબા વખત સુધી તે રૈયત માથે અને તેઆમાંજ વસવું તથા રહેવું જોઈએ, લેવડ દેવડ કરવી જોઈએ, તોજ ખરો એકવાજ રૈયતની હાલત વીરોના મેળવી શકારો, અને એટલા ઉપરથી તેણે વધારે વીચાર જણાવ્યો કે તેના હૃદયબાદ રહેર વીરો અને તેની રૈયત વીરો હમોએ બચાર દીવસની બોલગા ઉપરથી જે વીચારો બોલ્યા હશે તે ખરેખર અધુરા હોવા જોઈએ, માટે જે પુરતક લખવું હોય તો મારીપેઠ તલાસ કરીને અને વધારે દીવસ હીયાં રહીને પુરતી રીતે બોળ કરવી વાજબી છે. એ ઉપરથી હમારે નવાબને જણાવ્યું કે હમારી મતલબ એવી બારીકી ખરેલી બાબદનું પુરતક લખવાની નથી. ફક્ત હમો કહે રસેથી અને કેહેવી કેહેવી જગાઓપરથી કુચ કરીએછ તેનું બચાવ તથા જે જે જગાઓ રસતામાં આવે તેની આબોહવા અને લોકની રહેવાની રીતબાત તથા તેમની હાલત વીરો જિટું તજરે પેડ તથા પુઠપરછ કરતાં વિશ્વાસુ માણુસોને બોલોડથી જિટવી ખબરઅંતર મેળે તેટલીજ બાબદ માત્ર જણાવવાની હમારી મતલબ છે, અને તે ઉપરથી નવાબે બીકર રહેવું કે તેનાં પ્રાંત વિશે અથવા તેની

રૈયતની હાલત વીશે અથવા કોઈની ખીજ રાખસો વીશે જે કોઈ હમારા જાણા-
વામાં આવશે અને તે ખરેખરે હશે તેટલુંજ હમા જાહેર કરશું. કોઈપણ ઝાટી
અને વગર આધારની બાબદ લોકને બુલાવામાં નાખવાની મતલબે કદી પણ
હમારાથી લખાવાની નથી. કોઈ જગા અથવા વસ્તીની હાલત જોવાની જો
હમને ખરેખર દુરસદ નહીં મળી હશે, તો તેમને વીશે અમરથી કુદપનાથી લખવા
કરતાં હમા તદન મુંગા રહેવું વધારે માન ભરેલું જાણશું. આ જવાબથી નવાબ
સંતોષ પામીયો હતો. ખીજુ કેટલીએક વાતચીત થયા પછી રૂખસદ લેવાનો
વખત નજદીક આવ્યો, તેથી જેમ હમને આગળથી જાણાવી રાખ્યું હતું તેમ દર-
બારી રૈયા મુજબ હમા દરેક જાણે સફેત ધરીઅંધ એક રમાલ ઉપર રૂ ૫) પાંચ
મુઢીને જમણે હાથે તે રમાલ હથેલી ઉપર ધરીને નવાબ આગળ એક નાહાના
સરખાં નજરાણું ઢાખલ ધર્યો, તે ધરતાંજ નવાબે હસતે મોણેડે દરેક જાણના
હાથમાંથી તેજાતડ તે રૂખા ઉઠાવી લઈ પોતાની પાસે બેઠક ઉપર એકઠા કરીધા,
અને એવું કરતી વખતે તેણે હેવી તો તાજીમ તવાબે હમને દેખડાવ્યો હતો કે જો
કે તે હમારી પાસે પોતાના રૈયા પ્રમાણે સાંભો એક પોતાનો હક લેતો હતો, તો એ-
પણ જે તવાબે અને ખુશરોએ તેણે તે લીધો હતો તેથી સાંભું હમને આપવાને
ગમ્યું હતું, અને એવું લાગતું હતું કે જાણે તે લીધાથી નવાબનો હમારી ઉપર
સાંભો ઉપકાર થયો હોય. માન અને આદરસત્કાર જો ખરેખર રીતે થયો હોય તો
તેથી કહ્યું કામ નહીં બની શકે એ કેહેવાઈ શકતું નથી. નવાબની તરફથી
એક ઈશારત થતાં, પેલા રૂખાની ઢગલી એક અમલદાર આવી ઉંચકી લઈ ગયો
અને તેને ઠેકાણે ફુલના તોરા, પાન અને અત્તર લાવી મુક્યું. જોવા હસતા ચેહે-
રાથી અને આદરસતકારથી હમારું નાહાનું સરખું નજરાણું નવાબે લઈ લીધું હતું
તેવજ હસતે ચેહેરે અને આદરસતકારે હમને દરેક જાણને અત્તરની એકેક સાનામાં
મહેલી સીસી, તથા અત્તરની સળી અને તુરા તથા ગુલાબ, નવાબે પોતાને હાથે
આપ્યો હતો; આ સઘળી ખીના બનતાં એક કલાકનો વખત મુલાકાતમાં ગયો
હતો. સાંજે, છને અમલે હમાએ નવાબથી રૂખસદ ચાલી હતી.

છુટા પડતી વખતે નવાબે પોતાની ખુશી બતલાવી કે હીયાંના એક ઉમરાવને
તીહાં તે રાત્રે શાદી હતી અને સાંજના છ વાગતે શાદીનું સાજન નવાબનાં મહેલ
ઉપર થઈ પસાર થવાનું હતું. આ રચના નવાબે જોવા લાયક જાણીને હમને જો-

વાને ભલાંમણુ કીધી; અને તે સાર્થપિઠે જોવાને બની આવવા સાથે પોતાના મેલે-
લનાં એક દીવાનખાનામાં આડી આગળ હમને એક કરાવી આપી. રજવા-
ણમાં અને નવાખી હાકમીમાં શાદીનાં સાજન અથવા સરઘસો તથા તેવાજ મે-
લાવણ કેવા થાયછે, આ જોવા લાયક જાણીને નવાખની હઠિયા હમાએ એકદમ
પુરીથી કમ્બલ રાખી, અને દીવાનખાનામાં જઈ બેઠા. શાદીનાં સરઘસનો પે-
હો દેખાવ સાગ્રહ વાગે રીઝ થયો તે છેક રાત્રે આઠ વાગે પુરો થયો હતો. એ-
ટલા લાંબા વખતમાં પેદલ માણસો, તેમની પછવાડે ધોડરવારો, તેમની પછવાડે
હાથીરવારોની અલગાર લાગટ ચાલુ રહેલી હતી. આ સરઘસમાં એક ધોંધવા
જોગ દેખાવ આ જાણીયામાં આવીયા કે જે જે અમીર ઉમરાવને સાજનમાં ખીરા-
જવાને જોતરૂં દેશે તે દરેક અમીર ઉમરાવ તેનાં હાલી મવાલીએ સાથે પોતાપોતાના
દરજાસર એકબીજાની પછવાડે, છુટા છુટા હાથી, ધોડા અને હેંટ રવારો તથા
પેદલો સાથે ખીરાજેછે. એ મુજબ જે ફકત પાંચ અમીરનું એવાં સાજનમાં ખી-
રાજનું થયુંતો જેવી જેની મવસર મુજબ દીવા, મસાલા, આતરાખાજી, દોલ, તાસા,
કરનાચ, નગારા, હંથેજી વાજન અને એવી ખીજી ભપકા, દમામ અને ધોંધલ જ-
રેલી રચના સાથે પાંચ જુદાં જુદાં સરઘસ એકબીજાની પાછલ પસાર થાયછે.
હમાએ જે સાજન જોયું હતું તેમાં હમા ચુકતા નહીં હોઠયે તો ૧૦ એવા માણ-
દી પદવી ધરાવનારા ઉમરાવો ખીરાજ્યા હતા. તેમના દેખાવ અને દમદમામનું સું
ખયાન કરીએ ! કોઈ ધોડા ઉપર, કોઈ હાથી ઉપર સ્વાર થઈ પસાર થયા હતા,
તેમાં તેમની આગળ પાછળ દોલ, તાસા, હેંટ ઉપર ચઢાયેલા નગારાં, મૂંઢંગ,
છમછમીયાં, ધુધારી, ચણચીંગડાં, કરનાએ, હંથેજી વાજન વાગતાં હતાં, તેમની
જોડે ધોડા અને હાથી, પેદલ લરકર, અને તેમની વચે ગાલે ગાલે ખાંડ, બેપારીયા,
પેટીને પેટીએ બંધ ફાકા, અને એવીજ ખીજી ગડગપટ ભરેલી આતરાખાજી
છુટતી હતી. આ તમાસો જોવાને, સાથે આજતા તમાસગીરોની બીડા જે
ફોર અને ધોંગાટ તથા હુમ મચી રહી હતી તેથી એ સરઘસનો દેખાવ
જોવા લોકોની ધામધુમ અને ધબરાટ ભરેલા તેવાજ દીલપસંદ રચના ભરેલા,
થઈ રહેલા હતા. આ સરઘસની આખી રવારી નવાખનાં મેલેલ ઉપર
રહીને પસાર થઈ હતી, અને જો કે તેનો છેક રાત્રે આઠ વાગે આવીયા
તો એપણુ હમને એવું ગમીયું કે તે હાથુર વધારે લાંબા વારટકોવા હોતો તો ફીક.

હીયાંથી રૂપસત લઈનીકળ્યા તે રાત્રે સવા આઠ કલાકે પાછા રોઠ બાપુજી વીકાજનાં મુકામ ઉપર આવી પોહ્યાં. એજ રાત્રે હમને રોઠ અરેરાદજી બહમજી પંથકની પેહેડીવાળા સાહેબાએ જીયાદત આપી હતી માટે નવાબની દરબારમાં બીરાજવાને હમાએ પેહેરેલા હમવા જેવા બેગલ ખોશાક તુરત ઉતારી પાછો હમારો મુંબઈનો શાબહતો પાઘડી અને ડગલીનો ખોશાક પેહેરી તેમને તીહાં ગયા. અવાઈં થઈ ગયું હતું અને વળી છેક ૪ થી ૫ માઈલ સીકંદરાબાદ મુઘી દુર જવું હતું તે સખબથી તીહાં પોહ્યાંયતાં છેક રાતનાં નવ અથવા સવા નવ વાગાનો સુમાર થઈ ગયો હતો. આ ડેકાણે હમારી મેહેમાનદારી ધણીજ દીલબર રીતે કરીયામાં આવી હતી તથા સઘળી વાતે આણાં પીણાની અને ખીજ બાબદની તે સાહેબાએ ધણીજ તજ્જુમલ કરી હતી તેથી તેમનો માથો ઉપરકાર હમારી ઉપર થયો હતો, જે વંશિ ઘટનું જાણી તેની હમા આ ડેકાણે એક નોંધ કરીએછ. આ મેલાવડામાં સીકંદરાબાદ અને હેદરાબાદના ધણાખરા જરથોરતી રેહેવાસીઓની મુલાકાત કરવાનો અને સાથે બેસી જમવાનો આ એક સારો મંજેગ હમને મળી આવીયો હતો તેથી હમા ધણા ખુશી થયા હતા. મીજલસમાં આવેલા ધણાખરા સાહેબો ઉલટ અને તંદરોરતી ભરેલા નજર આપ્યા હતા, અને સઘળાનાં મોહિડાં ઉપર સખત દિયોગ તથા મેહનતની અને પરદેશ રેહેવાથી મળતી હોંમત અને આપઅખતીયારીની નીરાનો સારીપેઠે દેખાતી હતી. એ ઉપરથી હમા આ ખીજવાર નોંધ કરીએછ કે મુંબઈમાં ધણાખરો પારસી જેટલા એક-ખીજના પંજમાં દયાએલા, આશીયાલા, નાહીમત, તેનીસાથે એકલપેયો અને આગમુ, બની આવે તીહાંમુઘી બેઠા આવવાની હોંમત બરાવનાર જેવા નજરે પડેછ, તેટલા તે બાહાર ગામ અથવા પરદેશમાં આપઅખતીયાર, મુર ભરેલા, દિયોગી અને એક ખીજને મદદ કરનારો થઈ પડેછ. હમાઈં મત એઉપરથી એવું બંધાયલું છે કે પારસીઓએ એકજ ડેકાણે અને એકજ ખુણે પડી રહી એકતાં એકજ ધંધામાં રોકાયલા નહીં રહેવું જોઈએ, પણ જેમ જેની મનશક્તી તેને અંદરઆનેથી ઉલટ આપે અને સુજ પાડે તેવા ધંધો આપઅખતીયારીથી, પછી હરકોઈ જગાએ અથવા દેશમાં કાંવે તીહાં ચલાવી, તીહાંના રેહેવાસી થઈ પડવું જોઈએછ અને તે જગા ઉપર પગભર થવાની કોરોશ કરવી જોઈએછ. આથી આપણાં મેલાની હાલત અચીતજ બેહતર થવાની, અને આ જેવા માર્ગ મોકળો, રેહેલો

અને ખરે ખીજો કોઈ નથી. અગર એથી હલકું થયું તો આપણી હાલત હળવે હળવે પડતી જ્યા વગર નથી રહેતાર.

આ મેળબાનીમાં એક બનાવ બાલુવા ભોગ બનેલા બાણી તે વીજી અને એ સુખન લાખી જાણવાવાની જરૂર જોઈ છે. મેળબાનીની મીજલસમાં હેરાબાદનાં વડા દરેતુરજી સાહેબ હોરમજીજી બમારપજી ખીરાજ્યા હતા. દરેતુરજી તેવા માણેડી પદવીવાળા ગૃહસ્થનાં ખીરાજ્યથી આખી મીજલસને માણેડું માન થયલું આપણને સમજવું જોઈએ. પણ તેવું માન બેહેડીનોએ દરેતુરજીને આપ્યું હતું તેવું પ્રતિમાન મીજલસના તમામ બેહેડીનોને દરેતુરજીની તરફથી હમારા વીચાર પ્રમાણે નહીં મળ્યું હતું. તે એ સમયથી કે દરેતુરજી સાહેબ પોતાના બેહેડીનો સાથે એક ટેબલ ઉપર બેસી જમવું ના રવા ગણ્યું હતું, અને એ માટે તેમને સાથે બેલાબેડી જુદી એક ટેબલ માંડી હતી. આ જુદી માંડેડી ટેબલ ઉપર જરે હમારી પેહેલ લેણી નજર પડી ત્યારે હજી એમ સમજ્યા કે હમારી સાથે મી. એડવર્ડ રીડીઆસડીક તામનો જે યુરોપિયન ગૃહસ્થ હોતો તેને જુદાદીનનો ગણીને છુરો જમાડવાની ગાફલણ કરી હશે; પણ થોડીવારમાં એ વીરો ખુલાસો થયો ગયો હતો. તે ગૃહસ્થને સાથે તો વળી એક વીજી ટેબલ જુદી માંડેડી હતી. દરેતુરજીને એવા ફરક પોતાના બેહેડીનો સાથે રાખવાનું સું કારણ હશે તે કાંઈ સમજ પડે એવું નહીં હતું. પોતા યુરોપિયન જુદાદીનનો હોવાથી એકવાર તેને સાથે નહીં જમાડવાની કોઈએ અડચણ લીધી હોય અથવા એ વીરો કોઈનો જીવ કચવાનાં હોય તો એકવાર તેને જુદો બેસાડવા આપણે કશું જાણીએ, પણ દરેતુરજી અને તેઓના બેહેડીનો એકજ જગ્યાએ સીંદીનતા થઈ જુદા બેસીને જમે એનું કારણ ધ્યાનમાં આવી શક્યું નથી. નોણાણવાલા માએદો જુદા બેસી જમવાનો જે રવાજો ચલાવે છે તે ધરમનાં ફરમાન મુજબ ચાલે છે કે ફક્ત એક રેવાજ પડી ગયાથી તેમ તેઓ ચાલે છે, એ વીરો કોઈ તરફથી મનપતી જી બરેલા ખુલાસો થયો નથી. અર, પણ વળી હમારે તાજુખીથી બેયું કે દરેતુરજી સાહેબ બેકે જમવાને જુદા બેસા હતા ખરા પણ જે જે ગણાં ગણાં પકવાનો અને લેહેજતદાર દારૂ બેહેડીનો જમતા અને નોરા કરતા હતા, તેજ પકવાનો અને દારૂ વીગરે ખીજી જીનસો તેવાણુ પણ મુકરાંના કરીને જમતા હતા. ફરક માને એટલાજ હોતો કે બેહેડીનો બલાં માણસો ટેબલ ઉપર જમતાં જમતાં બોલતા અને વાતચીત અને કોમવાર ગડપડ

કરતા હતા, પણ દરતુરજી સાહેબ આ મેજબાનીનાં સઘળાં પકવાન અને રચનાની મજા ઠેક પેટે અને મુંગે માણે બાજુ ધરીને ખુરા મીઠાજથી લેતા અને ભોગવતા હતા. હમને આ બાબદની અગત કરીને નોંધ કરવાની જરૂર એટલાજ ઉપરથી થઈ છે કે એજ દરતુરજી સાહેબનાં ભાઈ દરતુરજી હુરાંગજી બમારપજી જેમ્મા મહુ શેહરનાં પંથકનાં વડા દરતુરજી, તેમ્મા પોતે પોતાના બેહેલીનો સાથે બેસીને જમવું રવા ગણેછે અને જરે હમો થોડા દીવસ મહુ શેહરમાં રહેલા હતા તારે હમારી સાથે એકજ ટેબલ ઉપર બેસીને સઘળી મીલનસારી સાથે જમવાનું આ લાયકીબરેલા અને વીદ્યામાં પ્રવીણ થયલા દરતુરે વાજખી બાણું હતું.

શેઠ પંથકીને તીહાંથી સઘળામ્માને મળી બેઠીને માડી રહે રખારાદ લેતી વખતે આ ઠેકાણે ભેગા થયલા સઘળા ભાઈએની ઈચ્છા ઉપરથી ખીજે દીને સહવારનાં ધંબારની આસણી કરવા સાથે શેઠ નુશરવાનજી શોરાખજી ચીનાઈનાં મકાન ઉપર સામેલ થવાની હમારે કબુલાત આપી હતી.

તા. ૩ જી જાનેવારી—એ દીને સહવારનાં ૧૧ વાગે શેઠ નુશરવાનજી શોરાખજી ચીનાઈનાં બાગમાં ધંબારની આસણી કરવાને હેદરાબાદનાં જરથોસ્તી રહેવાસીએ સાથે હમા સઘળા સામેલ થયા હતા. આણું લેહેજતદાર હતું, અને જમીન ઉપર પાત્રાં માંડવાંને બદલે સફાઈથી ખાવાને બની આવવા સાથે ટેબલ ઉપર પાત્રાં માંડેલાં હતાં. આ રેવાજ તીહાંના સઘળા સાહેબોને પસંદ પડેલા અને ચાલુ હતા. આ રેવાજ સાથે મુંબઈ શેહેરના પારસીએ જેમ્મા મુધરાઈમાં પેહેલા ગણાવા માંગેછે, તેમ્માનાં ધંબારનાં જમણે જે ખરડાયલી ભોંય અને મેલાં ગલીચ પાથરણાં ઉપર થાયછે તે સાથે સરખાવીએ તો શું મુંબઈના લોકને એ વીરો કાંઈ અંદેશો નહીં ઉત્પન્ન થશે? અને ઉપર જણાવેલીજ રીતે સફાઈથી જમાડવાની શું અને ગોઠવણ નહીં કરી શકશે.

ઉપલાં ઠેકાણેથી નીકળી હેદરાબાદનાં આદરીઆતનું મકાન જોવા ગયા તીહાં સેજદો કરીને દરતુરજી સાહેબની મુલાકાત લીધી. દરતુરજી સાહેબ હમને પોતાના પુસ્તકખાતામાં લઈ ગયા હતા, તીહાં તેમની સાથે ફેટલીક વાતચીત થઈ હતી. સેતારા અને આકાશનાં ગ્રહોની ચાલથી આપણી પૃથ્વીના રહેવાસીએ ઉપર અને અગત કરીને ખીમાર માણે ઉપર જે ફેટલીક અસરો થાયછે, તે વિશયનાં અભ્યાસ ઉપર દરતુરજી સાહેબનું ધીયાન વધારે લાગેલું તેમની વાતચીત

ઉપરથી જાણાયું હતું. ખીમાર હાલતમાં દવાદાર લેવાની જરૂર અલખતાં તેઓ જાણતા હતા, તેપણુ અણેની ચાલની અસર વીરો તેઓનાં મનમાં દવાદાર કરતાં વધારે કાળજી લેવ, એવા સાર તેમના બોલવા ઉપરથી હમાએ ઉપજાવી લેતા. એવી તરેહનાં મત ધરાવનારા આજે સમગ્ર હેકાણે મળી આવશે, જેવા આપણા દેશમાં તેવાજ યુરોપ અને ખીજા ખંડોમાં પણ છે; પણ એવીરો એટલુંજ જાણવાનું છે કે હાલનાં વૈદક શાસ્ત્રીઓના વિચારો પ્રમાણે મેતારા અને અણેની ચાલથી માણસ જાતની તંદરેસ્તી ઉપર જેટલી થોડી અસર થતી માણસ પડી છે, તેના કરતાં વધારે અસરો, માણસ જાતની રહેવાની હાલતની સફાઈ તથા તેને લગતી ખીજા તજ્જુમન અથવા તેના કુઅડપણાથી નીપજતી જાણાયલી છે. માણસનાં આવા પીવાની ચીજો કેલેવી હોવી જોઈએ, તે ઉપર, તેમની આવા-પીવાની રીતભાત ઉપર, તેમની શરીર તથા મન કેળવણી ઉપર, તથા જે હેકાણે તેઓ રહેતા હોય તે હેકાણાની આબોહવા ઉપર, અને છેલ્લું તેમનાં ધંધા રોજગાર અને પેશા ઉપર, તેમની તંદરેસ્તીનો જેટલો થાણુએક દરજે આધાર રહેલો છે તેટલો આજે દરજે સીતારા અને અણેની ચાલની અસર ઉપર રહેલો છે. હાલ જમાનાનાં વૈદકશાસ્ત્રથી આ હકીકત સાબિત થયલી છે.

હેદરાબાદના આદરીઆન સાહેબના એઆદતખાનાંમાં હમને બંદગી કરવાને મુંબઈનાં એઆદતખાનાં કરતાં વધારે ગમ્યું હતું. તેના કારણે વીરો એકદમ વીચાર આવી શકતા નથી, પણ આટલું ખુલ્લે ખુલ્લું કેલેવાઈ શકાય છે કે બંદગી કરતી વખતે જે મુજબ મુંબઈમાં અને ખીજે કેલેએક હેકાણે જેમ બંદગી કરનારની આસપાસ જોઈદોની ભીડ થાય છે અને તેમની શોખાઈથી બંદગી કરનારને કંટાળો ઉપજે છે તેમ આ એઆદતગાહમાં હમને નહીં માણસ પડયું હતું. એઆદતની વખતે ગંભીરાઈ અને એકાંતપણાનો જેવી જરૂર છે તેવી આ હેકાણે જોવામાં આવી હતી. જોઈદો અંદર આવ્યા હતા પણ પોતપોતાને હેકાણે અને દરબાર ઉભા હતા, અને તેમની તે વખતની સમગ્રી ચાલઅલગત અને સલુકાઈ, વખત અને હેકાણાંસરની ગંભીરાઈને રાજવાર હતી, તેથી તીહાંનો દેખાવ હીલપમંદ થઈ પડ્યો હતો. આવી સારી તરખીએત અને જોઈદો દરબારની બાજવણી કરવાની તમે હેદરાબાદના જોઈદોમાં જોવામાં આવી હતી, આ ખુશાલીની વાત છે. એ તરખીએત તીહાંનાં દરબારે જી સાહેબ તરફથી

આપીયામાં આવી હતી જે વીરો દરતુરજીને ઘાયુંજ માન ઘટેછે, અને તેની આ ડેકાણે મોટી ખુશી સાથે હમો નોંધ કરીએછ.

તા ૦ ૪ થી જાનેવારી—આ દીને હેદરાબાદથી આગળ કુચ કરવાનો હુકમ કરેલો હતો અને તે પ્રમાણે નીકળવાની સઘળી તૈયારી પણ થઈ હતી. પણ હેદરાબાદથી મદ્રાઝ જવાને નજદીકનો અને સેહેલો રસ્તો કહ્યો લેવો આ વીરો ભરોસો રાખવા બેગ અને ચોકસાઈ ભરેલી ખખર કોઈ આપી નહી રાકયું હતું. કેટલાએકોથી એવી ભલામણ થઈ હતી કે હેદરાબાદથી મછલીપટણ જવું, અને તીહાંથી તરીને માર્ગે મદ્રાઝ જવું. પણ એ રસ્તો ઘણોજ લાંબો, ખીકટ અને પુષ્કળ દિવસ હેજગારી ભોગવવી પડે એવો હતો, માટે તે રસ્તે જવાનું નહી વાજખી ધારીને ખીજા ટુંકા રસ્તાની ખખર કહડાવી. આ ખીજે રસ્તો “કરનુલ” અને “કડખા” થઈને જવાનો હતો, અને તે ટુંકો હતો ખરો તોએપણુ તે આડ રસ્તો હતો, અને મુસાફરીનો સાધારણ જવા આવવાનો તે ધોરી માર્ગ નહી હતો, તથા વળી તેનો કેટલાએક ભાગ ઘણોજ ખીકટ જણાવ્યામાં આવ્યો હતો. આવો આડ રસ્તો, તે સાથે વળી રાકતી ભરેલો છતાં પણ તે માર્ગે ટુંકો હતો એવું સાંભળ્યાથી અને મદ્રાઝ જલદી જઈ પોહાંચવાની ઉમેદથી, એજ રસ્તે થઈ જવાનો હમો સઘળાએ નિશ્ચય કીધો. તેની સાથે કડખાથી બે ત્રણ દિવસના રસ્તા પછી, નજદીકીમાં ત્રીપટી આગળથી મદ્રાઝના મોહોટા રેલવેની એક શાખાનું મથક આવેલુંછે, એવું હમારા જણીયામાં આવેયાથી, આગગાડી હમારી મુસાફરીમાં કામ લાગશે એવું વીચારીને, આ રસ્તે જવાની હમને વધારે હીંમત થઈ હતી.

રોલાપુરથી જે બજદની શીગરામ ભાંડે લીધેલી હતી તેની મુસાફરીનો ટપ્પો હેદરાબાદમાં પુરો થયો હતો, અને હેદરાબાદથી તેવી ગાડીનો ડાક આગળની મંજલ કાપવાને નહી હોયથી, હમારી હવે પછીની રસ્તાની હેજગારીનું ભવિષ્ય હમને થયું હતું. કોશાદ અને સગવડથી બેસાએ આવી ગાડીઓની ઘણી તલાસ કરાવી પણ હેદરાબાદમાં એક પણ ગાડી તેવી મળી રાકી નહી હતી. એંતે સાંકડાં ગાડાં કર-ગાની ફરજ પડી. તે ગાડીઓ જરે બંગલાના ચોકમાં આવી ઉભી ત્યારે તે જોઈને હમને સઘળાને ઘાયુંજ હસવું આવ્યું, તે એ વીચારથી કે બે દિવસની વાત ઉપર હોના જે હાથીના હોદ્દા ઉપર બેસીને હેદરાબાદમાં તોજરની મીસાલે કસ્યા હતા, તેને ડેકાણે હવે હમારો વખત, સાંકડી ગાડીમાં બેસી અકળાવા ઝીખાવા અને હાડકાં

દેદરાં કરવાનો આપ્યો. આ ગાડીએની હાલત જોઈને હમારી યુરોપીયન મિત્ર
કેહેવા લાગે કે આવી જોખમ ભરેલી ગાડીમાં બાણી જોઈને બેસી મદ્રાજ
પોલીસવાની આગમચ અફળાયા ઝીખાવાથી માંહે શરીર કુંદામને વગર
હાડકાંનું ફરી નાખવા કરતાં, હું સુંબઈ પાછો જોવા છઉં તેવા જાહે તો તે
બેહતર છે. હમારો એક ખીતે મિત્ર બોલે છે, અરે, હું તો આ ગાડાંમાં માર્મ
રાકતોજ નથી, અને જ્યાં ફરેંકું, છીવું છઉં, ત્યાં ગાડાં સાથે માંહે શરીર ઘસા-
વે છે. આપું સંકટ કેમ ખમારો! આ ધીરો ખુશ મસ્કરી આપે છે તેવામાં એક
ખીતુ નવી મુશ્કેલી નજર સામેણે આવી ઊભી. જેટલા ગાડીવાનો હતા તેટલા
સઘળા તૈલંગી અથવા મદ્રાજી બાપા સિવાય ખીતુ કોઈપણ બાપા સમજી અથવા
બોલી રાકતા નહીં હતા. હિંદુસ્થાની જગ્યાન થોડી ઘણી તો ગમે હોવા દેદરાબાદી
હોય તે સમજી અથવા બોલી રાકે છે, પણ હમારી પાંતીએ જે (૧૨) ગાડીવાનો
મળ્યા તેઓ પોતાની મદ્રાજી તેપણુ કોઈ આક્રમ પ્રણાલુની બોલી સિવાય ખીતુ
કોઈપણ બાપા જાણતા નહીં હતા તેથી તેમની સાથે રસ્તાની મજલ કાપતાં થી થી
અડચણે ખમવી પડશે તેનો એક માણેટો વિચાર દિપ્ત થયો હતો. ઇશાર-
તથી વાત કરવાની ફરજ થઈ અને તે થોડીવાર અજમાવી જોવાથી જે ગડબડ
અને સમજણમાં ફેર પડે છે તેથી એક ઘણીજ રમુજ થઈ પડી હતી.

રોડ આપણી વીકાજીએ પેડલાંથી હમા મધળાની જેવી રીતે અરદાગત કીધી
તેથી છોક છેલ્લી થડી મુધી હમને સગવડ અને સુખ ફરી આપવા પાછળ તેવાણે
તસદી કીધી હતી. તેવાણે જેટલાએક પેદલ સીપાઈઓ હમારી સાથે જેટલી-
એક મંજલ મુધી આપ્યા હતા. તેઓ ગાડીવાનોને સમજાવવાને દુબાચીયા
પ્રમાણે કામે લાગ્યા હતા. નવાબ સર સાલાજંગે પણ હમારી રખેવાલી
કરવાને અને નીજનમની હદ મુધી સહી સલામત પોહોંચાડવાને તથા રસ્તામાં
કોઈ તરેહનો અટકાવ, હરકત, અડચણ નહીં પડવા તથા તેનો આગળથી
બંદોબસ્ત ફરી રાખવાને પોતાના લશ્કરનાં (૧૨) આડમવારો હમારી સાથે
આપ્યા હતા. તેઓ એક બે દીવસ તો કીક આપ્યા પણ પછવાડથી તેઓ
એક પછી એક દોંબાયાં થવા લાગ્યા અને તેઓ ખીતુ કાપત તથા ખીત
તરખીએતવાળા હોવાથી, હમને કામજોગ થઈ પડવાને બદલે, ઊભરા ફેરાળો
આપનારા અને અડચણ ભરેલા થઈ પડ્યા હતા, તે એટલા મુધી કે તેમની

હદ પુરી થાય તેની આગમચ, ખાર સ્વાશેમાંથી હમોને ખરોખર યાદ નથી, પણ બાયેગે ત્રણ સ્વાર ડેક સુધી હમારી સાથે રહ્યા હોય.

પેલા અબાડી ગાડીવાનોની ગડબડ અને ગોંદળથી તથા તેમની ગાડીઓમાં ધાંસ પંથરાવવાની, અને તરેહવાર ખીજી બનતી સગવડો કરતાં તથા જે કહાયે તે દુભાસીયાની મારફતે સમજાવતાં તથા ફેટલીએક અગતની આવદો વીરો તેમની સાથે વાતચીત કેમ કરવી, તે સાર ફેટલાએક રાખેો અને વાક્યો દુભાસીયાની મારફતે અમારામાંથી ફેટલાએક જણને લખી લેતાં પુઠકળ વખત નીકળી ગયો હતો. જરે જમી ખાઈ હેદરાબાદથી કુચ કીધી તારે રાત્રે ૧૨ા વાગાનો અમલ થયો હતો. ખાર ગાડી હારખંધ, એકક પાછળ ચાલતી, અમારી સ્વારી નીકળી હતી, તથા તેની સાથે ઘોડસ્વાર અને પેદલ સીપાઈઓ, આગળ પાછળ સધળા દબદબા સાથે ચાલતા હતા, પણ રાત્રે ૧૨ા વાગે હેદરાબાદમાં કોઈ જગતું નહી હું કે તેઓ આ સ્વારીના દેખાવ જુએ. હમારો આ મુકો દમામ, માત્ર ચંદ્રમાં જે તેજ વખતે નીકળેલો હતો, તે જોઈને એક તરફથી હસતો હતો, અને ખીજી તરફથી હમો ગાડીમાં આંચકા ઉચકી ખમતા હસતા હતા.

હેદરાબાદ શહેરની વસ્તી ખરોખર કાયદાસર ગણાઈ નથી, તોએપણુ તે આસરે ૨,૫૦,૦૦૦ અઢીલાખ માણુસોની ધારીયામાં આવેછે, જેમાં ૧,૫૦,૦૦૦ દોડલાખ લોક શહેરની અંદર વસેછે અને બાકીના લાખ માણુસો શહેર બાહર વસેછે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાન લોકનો છે; શહેરમાં આસરે ૪૦,૦૦૦ ચાળીસ હજાર હિંદુઓ વસેછે, પણ શહેર બાહર નજદીક ૧૦,૦૦૦ સાઠ હજાર હિંદુઓની વસ્તી છે. નીઝામ સરકારની આખી વસ્તી ૨૫,૦૦,૦૦૦ પચીસ લાખ માણુસની ગણતાં, તેના મુખીય શહેરની વસ્તી આખી વસ્તીનો દસમા ભાગ માત્રે ગણાયછે; આ વસ્તીમાં જમીન ખેડનારા મુખીય કરીને મરાઠા લોક, તૈલંગી, કાનડી અને ખીજી જાતનાં હિંદુઓ છે.

જમીન ધણીજ ઉત્તમ, કૃળવંત, અને રસાળ છે, અને ઘણે ડેકાણે જીહાં પુરું પાણી મળી રહેછે, તીહાં વરસામાં બે પાક થઈ રહેછે.

નીઝામના દેશમાં વેપાર ધણીજ થોડો ચાલેછે, અને જેખી થોડો ધણો ચાલેછે તેથી દેશને માંભી ખોટ થાયછે. આસપાસના શહેરોમાંથી નીઝામના લોક જોઈતી જીનસો લાવેછે, જેવું કે ત્રાંચું, મકલાત, મખમલ, રેસમ, છીટ અને

માણુનું તથા તરેવાર રંગબેરંગી કપડ; તેની સાથે ખાંડ, ફરીયાબું, મસાલાની છત્તેસા, મુખડ, કાશ્મીરથી શાળ, માલવાથી અમીમ, મારવાડથી બનદુમ અને હિંદ, અને કોકણે ઝીઝાનાંથી નીમક, આવતું છે. હિંચાંથી નીકામની છત્તેસામાં થાંદ, રે, હિંચી કીસમનું સાગલી લાકડું, જે ગોદાવરી નદીના કીનારા ઉપરથી લાવે- છે, અને તીખું લોહાડું છે. હેદરાબાદમાં નાણાનું બીચાદર માસે સેકેડે બેથી વાણુ ટકાનું છે. આઝામાં આઝું બીચાદર જે સરકાર આપેછે તે વરસ દાહોડે સેકેડે ૧૨) ટકાનું છે.*

તા. ૫ મી જાનેવારી—હેદરાબાદથી સત્રનાં રસા વાગે નીકળેલા આખી શત્ર મંજલ કીધા પછી એ દીને સદવારનાં સાગમાત વાગે “રામરાબાદ” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પોહ્યા. નીજમ તાલુકામાં કોંગેશ મુસાફરને આર એ સરકારે ટોપે ટોપે મુસાફરી બંગલાં રાખેલા છે, તેમાંના કેટલા એક સારી હાલત- માં છે; પણ જે લગા ઉપર યુરોપીઅન મુસાફરનું જવું આવવું થાવું થતું નથી, તેવા લગા ઉપરનાં મુસાફરી બંગલાંની હાલત નીજમ તાલુકામાં થાણીજ હાલદવાલ જણાઈ હતી. નીજમનાં આ લગા તરફનું જંગલ થાણુંજ ખુરાનુમાં અને રણી- યાંમણું અને પક્ષીનાં શીકારીઓના શોખ પુરો પોડે એવું છે. તળાવાનાં પાણીથી એતી ડેકાણે ડેકાણે થાણીજ સારી કચામાં આવેછે, અને ખાવા પીવાની છત્તેસા પૈસા ખરચતાં આરપેડે મળી શકેછે. આ ડેકાણેથી બેઝારનાં ત્રા વાગે કુચ કીધી, તે છેકે રોજ સાઘદસ વાગે “ફરફાપોર” નાં મુસાફરી બંગલાંમાં જઈ પોહ્યા. જમીને રોજ ગાઘમાંજ મુતા, કેમકે એ લગા ઉપરના બંગલાઓમાં કોકા પણ તરેહની મુતા બેસાવાની સારી ગોઠવણ નહી હતી. કેટલે એક ડેકાણે તો સાધારણ ખુરશી, ટેબલ, અથવા એકુ દોચ પણ નથી. રોજ થોડે પોહરે બે વાગે, આ ડેકાણેથી આગળ ચાલ્યા, તે ખીજે દીને,

તા. ૬ થી જાનેવારીએ બેઝારનાં સાઘપાર વાગે “કાચ મેપેશ” નાં બંગલામાં જઈ પોહ્યા. એ જગાનું ખીજું નામ “જરોતાજા” ફરીને પાણુ ફેરેછે. હિંચાંથી જમીને સાંજના ૭ વાગે નીકળ્યા. આ ડેકાણે કાંઠે પાણુ જાણુવા અથવા નોંધ કરવા લાયકનું માલુમ પડ્યું નહી હતું.

* ખીજા નિઝામ, વાલમ ૨ જો, પાનું ૨૩૯.

તા ૭ મી જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૬ ને ૨૦ મીનીટે શીયાપુરનું નાણું વગાડ્યું. નદીનાં પાણીથી આસપાસની જગ્યા મધે ખેતી સારી કીધેલી હતી. ની-જમ તાલુકામાં જ્યાં જ્યાં હમારી નજર પડી છે ત્યાં રૈયત જોડે મુફ્ફીસ હાલત-માં નજરે પડતી હતી તો અપેપણુ જમીનની ખેતી તો સારી થતી માલુમ પડી છે, અને અગત કુશીને જે તાલુકો રોડ રસ્તમજી વીકાજનાં જમાખંધીનાં અમલ હેઠળ નીજમ તરફથી આવેલો છે તે તાલુકાની ખેતીની આબાદી તો ઘણીજ સારી જોવામાં આવી હતી, અને ત્યાંના લોકને પુછતાં તેમનાં અમલ વીરો લોકનું ધણુંજ સાઈં મત આ રોડ વીરો સંભળાણું હતું. બપોરનાં ૧૨૫ વાગે “કોટાકોટા” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પોહ્યાં. અે બંગલામાં ખેસવા ઉઠવાનું કંઈજ નહીં હતું તેથી ભોંયચઢાઈની બેઠક કરીયા વગર છુટકો નહીં હતો, અને બંગલા પણુ ખેટલી ભાગી તુટી અને ગેરસાલ હાલતમાં હતો કે રોંને ત્યાં રહેવું સલામતી બરેણું નહીં જાણીને રોંજ નવ વાગામાં હીયાંથી આગળ કુચ કીધી. આ ડેકાણેથી ઇંગ્રેજ સરકારના સીક્રા (દોહોડીયાં તથા અરધી એટલે પૈ) નું ચલાણુ જરી થાયછે. હીયાં સુધી નીજમ સરકારનાં સેવરાઈ કરીને ત્રાંખાનાં જડ પાતળા ઢબુ જેવા પૈસાજ માત્ર ચાલેછે, અને ઇંગ્રેજ સીક્રાવાળાં દોહોડીયાં અથવા અરધીને કોઈ લેવડદેવડમાં વાપરતા નથી. આ ડેકાણે ખાવા પીવાની અડચણને લીધે તથા ખોરાકની જનસો જલદી નહીં મળ્યાથી હીયાંથી પાછી કુચ કરતાં છેક રાત્ર થઈગઈ હતી. હીયાંથી નીકળતી વેળા અેણું સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આગળ જતાં “પેષેર” નામનું એક ગામડું આવશે, ત્યાંના રાજા એક ઘણેજ ચાલાક, હોશીયાર, અને સુધરેલા ખુલા વિચારવાળો તથા ઇંગ્રેજ જખાન સારીપેડે જાણનારો છે; તેની સાથે તે ઘણેજ મીલનસાર છે, અને રૈયત ઉપર દયાલુપણે અને તેમને પસંદ પડતી રીતે તે હકુમત ચલાવેછે. આવા ચંચલ અને વખાણવાળા રાજાનું આવાં દુરદેશી ગામડામાં રહેવું સાંભળીને હમને તેની મુલાકાત કરવાની ઘણીજ ઈછા થઈ હતી, અને ખરેખર તેની મુલાકાત થયાથી ઉપર જણાવેલા સગળા સદગુણો હમોઅે આ રાજામાં જોયા હતા, જેથી હમને ઘણેજ આનંદ ઉપજ્યો હતો.

તા ૮ મી જાનેવારી—અે દીને સહવારના ૬૫ વાગે “પેષેર” ગામ આગળ હમો જઈ પોહ્યા ત્યાં આગળથી ગોઠવણુ કરી રાખેલી હતી તે પ્રમાણે ઉતરી

હાથ મોઢું ઘોઠું કપડું પોરેરી રાજની મુલાકાત લેવાનો સંદેશો મોકલ્યા, અને તે સંદેશોનો જવાબ આપ્યા કે રાજ મોઢી પુરીથી હમને મળશે. એવું સાંભળીને હમો તેના મકાન ઉપર ગયા. આ રાજ વનપતીનો રાજ પણ કેહેવાય છે. વનપતી આ રાજનો અર્થ સંગૃહ ભાષામાં જંગલનો પતી એટલે ધણી અથવા રાજ એવા થાય છે, અને અરેબર જે ગામમાં તે રાજ રહેતો હતો તે ગામની આસપાસ મોઢું જંગલ લાગેલું છે અને તે સઘળી જગાનો ધણી તેજ હતો. આ રાજનું નામ તથા એલફાઈ His Highness Raja Rameshwar Rao Behary Bahadur એટલે અલીનહા રાજ રમેશ્વર રાવ બેહારી આહુર છે. જરે હમારી મુલાકાત થઈ તારે તેણે હંથેજ લશ્કરના કલનલની પદવીનો પોશાક પહેરેલો હતો. તેણે હમારી સાથે હંથેજમાં ધણીજ સેહેલાઈથી અને સારી પેઠે વાતચીત કરાવી હતી. હિંદુસ્થાની ભાષા પણ ધણીજ સારી અલફાઈથી બોલતો સંભળાયો હતો અને તૈલંગી ભાષાંતો તેની પોતાનીજ ભાષા હતી. પણ હજી કેહેવાનું વધારે છે. હિંદુસ્થાની જગ્યાંના જે શીરોત લક્ષ્ને તેના મોહોડમાંથી નીકળતા હતા તે ઉપરથી હમારા યુગપિયતમિત્ર મી० એડવર્ડે તુરત પીછાંધું કે રાજ ફારસી જગ્યાન બોલી શકતો હોયો જોઈએ, અને એ વીચાર ઉપરથી ફારસી જગ્યાનમાં રાજને કેહેવામાં આવ્યું કે તમે સાહેબ ફારસી જગ્યાન જાણો છો, એવું માલુમ પડે છે. તે સાંભળીને રાજએ ફારસી જગ્યાનમાંજ કહી જણાવ્યું કે હા, હું ફારસી જાણું છું, અને તેની સાથે મદને જુદી જુદી જગ્યાનો જાણવાનો ધણીજ શોખ છે, તેથી તે વખતે પોતાના અભ્યાસનાં જોરથી તે સઘળી મહીને ૧૦ જગ્યાન બોલી શકતો હતો. ફારસી ભાષા સાથે અરબી ભાષા પણ બોલી શકતો હતો અને તે વળી હમારા નીચ મી० એડવર્ડનાં મત પ્રમાણે ધણીજ સારી રીતે બોલી શકતો હતો. બીજી ભાષામાં તૈલંગી, કાનડી, સીંધી, અફઘાની, લીગરે ભાષાની પણ તેને માહિતગારી હતી. આ સઘળી ભાષા બોલવાનો સારીપેઠે માહિયો રાખવાને, આ જુદી જુદી ભાષા બોલનારાં સાણસોને આ રાજએ પોતાની પાસે લશ્કરી સીપાઈઆ અને અંમલદારોની પદવી ઉપર ગમ્મતો હતાં. તે પોતે હિંદુ છે, તોપણ હિંદુ ન્યાત જાતની છીત તેનામાં બીલકુલ જોવામાં આવી નહીં હતી, અને એ વીશે તેણે પોતાનું મત ખુલ્લું આ છીતની વીરુદ્ધ કહી સંભળાવ્યું હતું. મુલાકાત થતાં, તેણે હમારી બેઠ એક દંત્રેજ ગૃહસ્થની રીતભાત અને ત જી મ તવાજી

સાથે લીધી હતી. એકબીજાની ખેરોઆશીર્વત પુછ્યા પછી તેણે ધણીજ ઇતેન્ન-
રીથી હમારી મુસાફરી વીરો પુછપરછ કરી, અને હમારી ઇયાદદાસ્ત ને ભુલાવો
દેતી નહી હોય તો, હમે ધારીએ છેએ કે વર્તમાનપત્રો અને પોતાની ખાનગી
જોસેજોથી, તેણે ખબર મેળવી રાખેલી હતી કે કેટલાએક દેશી ગૃહસ્થો મુંબઈથી
મુસાફરી કરવાને નીકળેલા છે, તે કોણ હશે એ જાણવાને તે ધણોજ ઉમેદવાર હતો,
અને હમારી મોલાકાત થયાથી તેની ઇચ્છા એકાએક પુરી પડી હતી તેથી તેને
વધારે ખુશાલી ઉત્પન્ન થઈ હતી. થોડીવાર વાતચીત થયા પછી, તેણે સઘળા આ-
દરમાત સાથે હમો સઘળાને એક કપ કાફી અથવા આદે પીવાને પુછીઉં. આવી
તેની ઇચ્છા જણાયાથી હમોએ તે મોહોટી ખુશીથી કબુલ રાખી હતી, પણ હમારા
મીત્ર ડાકતર ભાઉ દાજીએ જરે એ વીરો ના પાડી ત્યારે રાજ ધણોજ અજબ થઈ
ખોલવા લાગો કે અરે! આ સું અજબએબ વાત છે કે ડાકતર ભાઉ જેવા પ્રખ્યાત
ડાકતર અને વિદ્વાને, હિંદુઓની આવી નજીવી છીત હજુર સુધી પોતાના વીચા-
રમાં રાખી મુકી છે! રાજએ કહ્યું કે જરે તમારા જેવા સુધરેલા વીચાર અને
મતવાળા ગૃહસ્થો ને પોતાની તરફથી આવું સાંકડું મન દેખડાવે અને હીંમત
રાખીને આવી નજીવી છીતાને ખુલ્લી રીતે છોડી નહી દે, તો હિંદુસ્થાનના લોકનું
સુધારામાં જલદી આગળ વધવું કદી પણ આપણે નથી જોઈ શકવાનાં. તેણે લાંબો
વીચાર કરીને પોતાની છીતો એકદમ છોડી દીધી હતી, પણ એવું કરીને તે હિંદુ-
પણામાંથી વટલી નહી ગયો હતો. રાજ એવું બોલીયો કે જેટલા પ્રાચીનકાળના
હિંદુઓ એવી છીત વગરનાં હતા, જેટલા તેઓ ખરા લક્ષ્યએક અને બાહદુર
તથા વિદ્વાન હતા, તેટલા હાલના વખતના હિંદુઓ છીત ભરેલા, ખીછીકણ અને
અગ્નાની થઈ પડ્યા છે. રાજએ હીંમત રાખીને સઘળી છીતો છોડી દીધી છે,
તોએપણ પોતાની રૈયતને એ વીરો જેમ જેની નજરમાં નેક આવે તેમ ચાલ-
વાની છુટ આપી છે. રાજએ પોતાના વિચાર, વગર ભય રાખવે રૈયતને ખુદલા
જણાવીયા છે. ઇંગ્રેજ રાજ વીરો તેનું મત ધણુંજ સાં છે, અને પોતાનાં રાજમાં
ધણુંકરીને ઇંગ્રેજ રાજનાં કાયદા કાનુનો તેણે દાખલ કરીયા છે. રાજએ હમને
કહ્યું કે તેણે બાળપણથી સઘળી કેળવણી તથા લશ્કરી અને રાજદરબારી તાલીમ
જનરલ વાહાબ. વી. સી. સીંકલેરના હાથ તળે લીધી છે. રાજ પોતે જતે હીંમતવાન
અને લડાએક મરદ છે; અને નીજમ હૈદરાબાદનાં રાજ સાથે એને કંઈ એકવાર

ગેરસમજીવી થતાં, નીજનમ સાથે એણે પોતે ખુદ તલવાર ખેંચી છે, જેમાં ઘણીવાર એને શીકરન ખમવી પડી છે, તેમ કોઈવાર રાજન એ પાણુ સારી ફોદ નીજનમ ઉપર મેળવી છે. નીજનમ હેદરાબાદનો, આ રાજ એક અછછો હમનખરદ એક વાર ગણાયો હતો. કાશી પીધા પછી, રાજ હમને પોતાનાં દીવાનખાનામાં તેડી લઈ ગયો, અને થોડી વારમાં હમારી સાથે ધોળાજી મીલનસાર થઈ ગયો હતો. તેણે પોતાના કોયેગ્રાફ હમને આપ્યા, અને હમારી પાસે તેણે હમારા કોયેગ્રાફ માંગ્યા, પણ હમારી પાસે તે વખતે હમારા કોયેગ્રાફ હાજર નહીં હતા તેથી હમારે તે વીરો દીલગીરી જણાવી, પણ રાજન એ કહ્યું કે કંઈ શીકર નહીં, મુંબઈ જઈને તે મોકલી દેવા. ત્યાર પછી હમારી પાસથી હમારા નામનાં કાર્ડ માંગી લીધા. હમારા નામ નીશાન સઘળાં વીગતવાર પુછી લીધાં જે તે પોતાની વાદદારત પાપડીમાં નોંધી લીધાં. ત્યાર પછી તેણે પોતાની મા બેહેન તથા કુટુંબનાં ખીજ માણસોની સગી હમને દેખાડવી. આ રાજ પોતાની બેહેન તથા કુટુંબના છોકરાંએને સારી કેળવણી આપતો હતો, તથા સારી કેળવણી આપવાની જરૂર તે સારીપેઠે જાણતો હતો અને તે પ્રમાણે તે કરતો પણ હતો એવું તેણે હમને કહી જણાવ્યું હતું.

આમરે ત્રી કલાક સુધી રાજ સાથે, જાણે કેટલાક વરરાત્રી મીત્રાચારી હોય એવી રીતે વાતચીત થઈ હતી, તેમાં તેણે મુસાફરી કરવાની અગત વીરોના ફાયદા કહી જણાવ્યા અને યુરોપ ખંડની મુસાફરી અગત કરીને હીંદુસ્તાનનાં રાજવંશીએ અને શકિતવાન શેરીએએ કરવી કેટલી જરૂર છે, એ વીરો કહી જણાવ્યું, અને પોતાની ઇચ્છા આવી મુસાફરી કરવાની ઘણીજ છે. પણ તે ક્યારે પુરી પડશે, એ વીરો તેણે ઘણી ઈનતેજની જણાવી હતી.

સહવારનાં સાગ્રમાત કલાકે તરફે વધવા લાગ્યો. રાજ શીકાર કરવા જનાર હતો તેથી તેણે હમને સાથે લઈ જવાને ઇચ્છા જણાવી, પણ પુછે તો વખત હમારા હાતમાં નહીં હોવાનાં મળખથી, હમને તો પાડવાની જરૂર થઈ. જતી વખતે હમે પુછ્યું કે તો સાતો શીકાર કરવાને જાએ. જવાબ મળ્યો કે રાત્રી મર્યાતો. આ પછીના રાજને ધોળાજી રોખ હતો. તેણે ખીજું એવું કહ્યું કે શીકાર જવાને તે તૈયાર થઈ રહેલો હતો, એવામાં હમારી મુલાકાત વીરોને તે સંદેશ પોચેઆવી, તેણે તીલાં જવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું.

રાજની હિંમત અને તેના કેટલાએક ખુલા વીચારો હમારા હિંદુ ભાઈબંધોને ધ્યાન પોહોંચાડવા લાયક છે. જંગલ વચ્ચે એખલા, પોતે એવા વીચાર સાથે સુસ્તકીમ રહી, હિંદુ રૈયતને પસંદ પડતી રીતે એ રાજ પોતાનો અંમલ ચલાવેછે, એજ હકીકત તેની કીરતી બોલવાને બસ છે. અગર એવી રીતે આપણા કેટલાક નામાંકીત દેશી વિદ્વાનો, આવી હિંમતથી અને ખુલાં દીલથી જો પોતાનાં મત પોતાના ભાઈબંધોને જાણીતાં કરે અને તે મુજબ પોતે ખુદ અમલ કરે તો, તેથી આપણા દેશના સુધારાનો પ્રસારો વધારે સુસ્તકીમ પાયા ઉપર અને જલદીથી થઈ શકે એમાં સંદેહ નથી. પણ બોલવું અને તે મુજબ કરવું નહીં, આ ચાલ એટલી તો મુંબઈમાં સુધારો કરનારાઓએ અખતીયાર કરી છે કે હમો નહીં ધારતા કે આવી રીતે જો તેઓ ચાલે તો આવતી પા સદીમાં પણ કંઈ ખરેખરો સુધારો થાય.

રાજ પાસથી સહવારના જા વાગે હમે રૂપસદ લીધી અને તીહાંથી ૧૦ વાગે વેંકટપુર ગામડાં આગળ આવી પુગા. એ ડેકાણે જરા લાંબો વખત વીસામો લીધો, કેમકે લાંબી લાગટ કરેલી મંજલથી થાક વધારે લાગ્યો હતો. રાત્રે ૧૦ વાગે હીંચાંથી આગળ કુચ કીધી, અને હવેતો મુસાફરી બંગલા નહીં મલી આવીયાથી, ગાડામાંજ હુંગાવું બેહતર જાણીયું હતું, અને એવી આસરંમ પણ પડી ગઈ હતી.

તા ૦૬ મી જાનેવારીને દીને સહવારનાં પેરોહીયામાં ૪ વાગે કૃષ્ણા નદીને કીનારે આવી પુગા. આગળથી સ્વારો મોકળ્યા હતા કે નદી પાર ઉતરવાને સઘળા બંધોળરો અને બેઠંતી ચીજો તૈયાર કરી રખાવે, પણ આ સ્વારોની બેપરવાઈ અને સુસ્તીથી કંઈપણ ગોઠવણ થયલી નહીં હતી, તેથી નદી કીનારે જરે પાછલી રાત્રે ૪) વાગે આવી પુગા તારે ડોહ સ્વાર અથવા ડોઈ કાળું કુતું પણ હાજર નહીં હતું. છેક સહવારનું અજવાળું પડે તીહાંસુધી હમને ઝોટી થઈ રહેલું પડ્યું હતું. પણ એવી રીતે ઝોટી થતાં એક ક્ષયદો એ થયો હતો કે નદી ઉતરવાને જે જાતના મછવા એ લગા તરફ વપરાયછે તે જોવાને અને તપાસવાને, સહવારનાં અજવાળાંથી હમને બરોબર તક મલી રાકી હતી. નદી ઉતરવાને ઘણેએક ડેકાણે લાકડાંના નાહાતાં મોહોટા મછવા અથવા હોડીઓ હોયછે તેવું એ તરફ જોવામાં આવ્યું નહીં હતું. હોડીને ડેકાણે એ તરફ મોહોટા ગોલ ટોપલા વાપરેછે. આ ટોપલા, મજબુત જાડાં બાંધુના બનાવેછે, અને તેની આમપાસ આંમંડુ શીવી લીધેલું હોયછે. ટોપલાનો આકાર લોહોડાંની મોહોટી કદા અથવા હંડી જાે બનાવે હોયછે, અને તેમાં

માણસો બેસીને હલેસાંએ કરીને એ ટોપલાને ગોલ ફેરવતા ફેરવતા પાણીમાં તેરવે છે. એ ટોપલામાં બળદની ગાડી અને તેવાજ ખીને બારી સામાન પણ એક પારથી ખીને પાર લઈ જવાઈ શકાય છે. એક ટોપલામાં ૧૫ થી ૨૦ માણસો બેસીને પાર ઊતરી શકે છે. એવા ટોપલા જળમાર્ગે મુસાફરી કરવાને ધણુજ જોખમ ભરેલા પેલેલવેલેલાં જોતાં માણસ પડે છે. જારે દુમારી નજર પેલેલ વેલેલી એવા ટોપલા ઉપર પડી ત્યારે હમોએ એકાએક એવું માન્યું નહીં હતું કે એમાં માણસો અથવા ગાડીઓ એક પારથી ખીને પાર જઈ શકશે, પણ જારે હમો તેમાં બિડા ત્યારે દુમારી ખાતરી થઈ કે એવા ટોપલા પણ હોડીને ડેકાણે નદી ઊતરવાને વપરાઈ શકાય છે. પુછપરછ કરતાં એવું માણસ પડ્યું કે એ લાગા તરફ નદી નાળાંઓ ઊતરવાને એવીજ જાતના ટોપલા વપરાય છે. અને હોડી અથવા મછવા જેવી ચીજ તેઓ વાપરતા નથી.

કૃષ્ણા નદીનું પાણી, પાદાડી જગાઓમાંથી એટલાં તો જોરથી વેહે છે કે તેના જોર આગળ લાકડાંની હોડી અથવા મછવાનો આસરો રહી શકતો નથી. નદીનો કીનારો એ તરફ જઈને ખડકવાળો છે, તેથી જોડલી ધારતી હોડી અથવા મછવો ધમધમ અને અફળાઈ ભાંગવાની છે તેટલી ધારતી એ ટોપલાઓ વીશે નથી. આ અમલી ટોપલા, નદીના પાણી ઉપર ગોલ ચક્ર ફરતા, અન્ય એવ તરેથી તરતા રહે છે. આ ટોપલા એણીગમથી પેલીગમ વાંકા ઠીકા થતા, ઝાંકા ખાતા, ધાંમટ કરતા, અને કોઈવાર કીનારાને અથડતા અથડતા પણ ધણીજ ઝડપથી દોડતા, નદી તરી શકે છે. એઓની બાર ખસવાની મજાકુતી વીશે એવું જાણાવવામાં આવ્યું છે કે તે પાણીનાનો સામન પણ પાર ઊતરવામાં તેમને ઉપયોગમાં લાવી શકે, તેની સાથે ખીજી સગવડ એ ટોપલાઓથી એ થાય છે કે નદીના જુદા જુદા ખાંડે પાર કરતાં, વચમાં જમીન આવવી હોય તો તે ટોપલાને સહેલાઈથી માથા ઉપર ઊંચકીને એક ડેકાણેથી નદીના ખીજા પાટ ઉપર લઈ જવાઈ શકાય છે. આવે ડેકાણે જો હોડી અથવા મછવો હોય તો તેમ કરવાને મોટી અડચણ થઈ પડે છે. તુંગભદ્રા, ખાનેર વીગરે નદીઓ કૃષ્ણા નદીને મળે છે, તે નદીઓ પાર ઊતરવાને સાર પણ એવાજ ટોપલા ઉપલાજ સખઓને લીધે વપરાય છે.

કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર ઊતરવા બાદ મોટાનું ગામડું કાંજર આવેલું છે તે જોવાને ગયા. આ ગામડું ઉતરડે હાલતમાં પડેલું છે, પણ એની ઉતરડે હાલતમાં જે જે

નારાનો હમારી નજરે પડી હતી તે ઊપરથી એવું માલુમ પડ્યું હતું કે અસલનાં વખતમાં તે એક ધણુંજ સુંદર અને મોહોટું ગામ હશે. હિંદુ ઝોનાં દેહેરાં પુષ્કળ જોયામાં આવ્યાં હતાં, પણ તે સઘળાં ખીસમાર હાલતમાં હતાં. ધણાંએક દેહેરાં ઉપર નકસી અને કોતરકામ ધણુંજ સારું કરેલું નજરે પડ્યું હતું. રામનું એક દેહેરું જોયામાં આવ્યું હતું, તેનાં દરવાજા ઉપર રામચંદ્રજીની સભાનો ચીતાર એક આખા પથરમાં દરવાજાની બરશાખઉપર કોતરેલો છે, તે સભાનો ચીતાર જાણે આજે જ કોતરેલો હોય એવી સહીસલામત હાલતમાં જોયામાં આવીયો હતો. તેના પથર ઊપરનાં નકસીકામને જરા પણ અલવાર પોહિંચેલી નહી હતી. તે ઝોણામાં ઝોણી ૨૦૦ થી ૨૫૦ વરસની જીની માલુમ પડી હતી. પૌરુષ ગામડાંની મસજીદનાં ઝોણા ઊપરજી તુરત ઊતારો કીધો, કેમકે સહવારનાં નદી ઉતરતાં અને પેલા ટોપલા-ઝોણામાં સામાન, ગાડાં ઇત્યાદિ ચઢાવી પાછાં ઊતારતાં ભારી થાક લાગી હતી અને તેમજ વખત પણ થઈ ગયો હતો. ખાણું તથા ચાય તીહાંસુધી મસજીદનાં પુષ્કળ ઝોણા ઊપર બેસીને આસપાસનાં ઝાંડા તથા જંગલની રચના જોતા હતા અને પેલા ટોપલા વીરો વાત કરતા હતા કે ખરેખર આ જાતની હોડી એક નમુના દાખલ ઇંગલંડ મોકલવા લાયક છે, તેવામાં દુરથી એક બે માણસ ૧૦ થી ૧૫ ગધેડાં, પખાલ લાધીને લઈ જતાં માલુમ પડ્યાં. હમે સમજ્યા કે નદી એથી પાણી ભરીને ગામમાં પોહોંચાડવા તે પખાલીઓ પાણી લઈ જતા હશે, અને તે ઊપરથી તેમની પાસે પાણી માંગ્યું, ત્યારે તેઓએ ઊત્તર વાળ્યો કે પખાલમાં પાણી નથી પણ “સીંદી છે.” તાડીને આ લોક સીંદી કેહેછે, અને તે પખાલોમાં તાડી ભરીને, ગામનાં દારૂનાં ગુત્તાવાળા તે લઈ જતા હતા. તાડીની પખાલો ગધેડાંઉપર લાધીને ગામમાં એવી રીતે દીવસમાં બે ત્રણ એપ જાયછે, એવું સમજીને વાંચનાર વીચારમાં પડશે કે ગામડામાં અને તેની આસપાસની વસ્તીમાં તાડીનો કેટલો ખપ હશે. પુષ્કળ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એ લક્ષ્મી તરફ લોક, તાડી જખરાં પીનાર છે. સહવાર, સાંજ, બપોર અને વખત બેવખત, નાહનાથી તે મોહોટાં સુધી, સઘળાં તાડીથી બીનેલાં રહેછે. એ બાબદમાં પારસી લોકનાં મોખેદોને એઓ શરમમાં નાખે, એટલાં તાડી પીનારાં છે. વળી આઠવી તાડી પીને મારામારી કરનાર પણ તેટલાં જ જખરાં છે. જેટલો તાડીનો દારૂ પીવાયછે તેના કરતા ફક્ત તાડી (ખાટી અથવા મીડીનો ફરક તો કોઈ રાખતું હોય એવું તો જાણીયામાં આવીયું નથી) દરાગણી વધારે જખરી પીવાયછે.

મુસલમાન અને હિંદુલોકમાં એનું વ્યવસ્થા એ લગભગ તરફ અતીશય થઈ પડેલું છે. તાડીની કેટલી લોકમાં મારામારી હોય તે થાય છે કે તેમાં ખુબ વડીલ પણ આવી નથી. તાડી કંઈ અગુરાંનીજ નરદમ હોતી નથી, એમાં બજારબદુતી, માહાડતી, તાડતી એવી પંચબેળ હોય છે, અને તેમાં વળી વેચનારો બીજી કેટલી વસ્તુ મારા-ગીત કરતા હોય તે જુદી. એ લગભગ તરફ મહાડનાં ઝાડ ઘણા નથી તેથી તેના દારૂ તેમને મળી શકતો નથી. હમા ધારીએ છે એ કે મહાડનાં ઝાડ નહીં હોયથી અરે-અર તેમનાં ઉપર ઈશ્વરની એક મોટી કૃપા થઈ છે.

મસજીદમાં નાસ્તો લઈ રહ્યા પછી હમારી સાથે આવેલા નીલમનાં ધોડેવારોને કહી જણાવું કે તે આ એ નદી કીનારે આગળથી આવીને ટોપલા વીગરેતી ગોહવાણુ નહીં કરવામાં માણી ભુલ કીધી હતી અને તેથી હમને ઘણી આટી થઈ હતી તથા કેટલીક અવ્યયો અમલી પડી હતી માટે ફરીને એવી ગફલતી નહીં થાય એટલા સારું ખુબ આકાશી રાખવી, અને હવે તે દીવસે “કરનુલ” ના મુસાફરી અંગલા-માં પોહાંચતાં કદાચને રાત્ર પડે, માટે થોડક સ્વાગે એ આગળથી જઈને અંગલામાં ઉતારો કરવાની ગોહવાણુ કરી રાખાવવી, અને રસ્તા અગેઅર દેખાડવાને કેટલાએક સ્વાગે એ હમારી સાથે રહેવું. કૃષ્ણા નદી પાર ઉતરીયા પછી, કરનુલ તરફ આગળ આ-લતાં જમીન નીચી દલાવવાની આવે છે અને રસ્તા અગેઅર નથી; તથા તેમાં પુષ્કળ પથરા તથા આગળ અખોચીયા છે, તે એ પણ જેટલો અડક કૃષ્ણા નદી મુકયા પછી તુરંત રસ્તામાં લાગે છે તેટલો કરનુલ તરફ વધતાં આ છે થતો જાય છે. આટલું સંકુ મમળવીને કહ્યું તોપણ આ સ્વાગેથી કંઈ અગેઅર કામ થઈ શક્યું નહીં હતું; અને તે આ કામ કરવામાં ઘણાજ બેદીલ માલુમ પડ્યા હતા. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે હમારી સાથે મુસાફરી કરતાં નીલમ સરકારનાં અરમથી આવાંને બદલે તે આ પોતાનું ગાહનું નાનું અરમી આતાં હતા, અને આવા પીવાની તે આ ઉપર જમીની વેલેલા પડતી હતી. ધોડા આ ઉપર પણ ધાસ દાણાની એવીજ તૈયી પડતી હતી, તેથી સ્વાગે જલદી પાછા કરવાની વધારે કંતેજનીમાં હતા. હમને આ વાતની અગર પડી ત્યારે તે સ્વાગેને આવા પીવાની અને ધાસ દાણાની બેગવાઈ કરી અપાવી હતી; અને સઘળાને, કરનુલ પોહાંચ્યા પછી માછા રવાના કરવાનો વીચાર કરી મુકયો હોતો.

પોઠેર ગામડામાંથી રવાના થાગે મહાવારનાં નીકળ્યા હતા અને જો કે રસ્તા અગે-

બર દેખાડાવવાની આગળથી ચેતવણી આપી રાખેલી હતી તો એપણુ તેમાં એંતે બુલ થઈ. સાંજ સુતી સઘળું કામ બરોબર ચાલુ પણુ જરા અંધારું થતાં, પેલા સ્વારો દાંયાબાંયા થવા લાગ્યા. એ જણુ દેખાય તો એ જણુ નહી દેખાય, અને આપણે પુછીએ ત્યારે કેહે કે જરા પાણી પીવા ગયા છે, ફલાણુ સ્વાર જરા ખુદરતી હાજતને લીધે પછવાડે રહેયો છે. પણ મુખ્ય કારણુ થોડી વારમાં એવું જણાવા લાગુ કે સાંજ પડતાં, પેલી પંખાણોની બેટ લેવાની તલબ આ સ્વારોને થતી હતી. મુખ્ય લાગવાથી જેટલું ખાતા નહી હરો તેટલું પીધને ખીચારાએ પોતાની ભુકને શાંત અથવા નરમ પાડતા હોએ એવું જણાતું હતું. સ્વારોની આવી ગફલતીથી ગાડીવાળાએ રસ્તો ભુલ્યા, અને તેમનાથી આડ રસ્તો લેવાયો, જેનો ખુલાસો છેક રાત્રે ૧૧૫૫ વાગે થયો, તે એ પ્રમાણે કે “કરનુલ” ગામ પોહોંચ્યા પછી મુસાફરી બંગલામાં જવાને બદલે, ગાડીવાનો, એ હડી માઈલ આડા, ગાંમમાં ગાડી ચલાવી ગયા. અગર હમારી સાથે એક પણુ સ્વાર રહેયો હતો તો આણું નહી બનતે. ગામમાં ગયા તારે તે વખતે એક પણુ માણસ જંગતું નહી હતું, અને જો આ વખતે ચંદ્રની શેરની નીકળી નહી હતો તો તે રાત્રે અચીત ઘણાજ હાડમાર થતે. ડોઈ મણું નહી, ત્યારે પુછપરછ કરવાનું પણુ નહી બનીયું. હાંક મારી ધરનાં બારણાં ડોકાને પુછી-એતો ધરમાંથી પાછો જબાબ મળવો મુશ્કેલ હતો, અને કદી ડોઈ ઉડીને બાહર આવ્યો તો તેનાં મોહોડામાંથી એવો જબાબ નીકળતો હતો કે “મહને કંઈ અબર નથી.” ગામડાનાં લોક તરફની બેપરવાઈ જોઈને અલબત્તાં ડોઈને પણ ઘણો ગુસ્સો આવે તેમાં નવાઈ જેવું નથી, પણ ખીજી તરફથી વીચાર કરતાં અને આગળ કહ્યું તેમ ગાંમડાંના લોકને વેડે પકડીને તેમની પાસે જુલમથી કાંમ કરાવવાની આલુશતી ચાલ અંદરનાં પ્રાંતોમાં કેટલાએક હલકા અને આણસમજુ અમલદારો ચલાવેછે, તેથી આવી તરેહની ઇજા અથવા સંકટ ઘણાએક મુસાફરોને અમવી પડે એમાં પણ નવાઈ જેવું નહી જણીને, એવી વખતે બધી બલાઈથી કામ લેવું ફાયદા ભરેલું સમજ્યા હતા. એણી-ગમ પેલીગમ ઘણા રખડ્યા પછી, એંતે ઇનામની આશા આપીને તથા નરમાસ ભરેલી રીતે કહ્યાથી, ગામમાંથી એક જણુ હમને મળી આવ્યો તેણે હમારી બુલ બાંજુ કે મુસાફરી બંગલામાં જવાનો જે રસ્તો છે તે જુદોજ છે ;

અને હમે નજદીક એ હડી માંલિ આગ્ર આવી આવ્યા હતા, એવું કહીને તે પોતે હમારી સાથે ભોમીયા દાખલ આવ્યો અને હમને પાછા વાળીને ગરેબર રસ્તા ઉપર લઈ આવ્યો. હીયાંથી મુસાફરી અંગલામાં હમે રાત્રે સાગવાર અથવા એક ત્રાગે પુગા. તીહાં જઈને જોઈએ છેએ તો જે સ્વાશેને આગળથી માફલેલા હતા તેઓ તીહાં આવીને પોતાનાં ધોડાઓને બાંધીને પોતે મજ્બી હંકમાં પડેલા હતા. તેઓએ હમારે સાઈ કંઠર કીધું નહીં હતું. અંગલાનાં નમસનેને આપુલા પીણા વીશે, અથવા હમા આવવાનાં છેએ તે વીશેની તૈયારી રાખવાને એક રાખડ વડીક પણ કહેા નહીં હતો; અથવા અંગલો ઉપગ્રવી એક દ્રોચ મજલ તૈયાર કરાવ્યો નહીં હતો. તેથી જરે હમે પુગા ત્યારે હમારે સાઈ એક કપ આહે અથવા એક કળસલી પાણીએ તૈયાર નહીં હતું. એક તો આપ્પા દીવસનાં બુખા, ખીચું, આડ રસે મુલા પડ્યાથી હલાક થયલા, વીચું, ભોમીયા સોધનાં નજદીક એક કલાક પગે રખડેલા, અને જીવું મુસાફરી અંગલાનો આરોગ આગળથી જઈને આપણા સ્વાધીનમાં લેઈ રાખવાને આપુણા જે સીપાણી લોકને માફલીયા હતા તેમની અપરવાધી અને હમારી આગમચ કોઈ હંચેર આવીને તુરતેજ ઉતરેલા હતા, તેથી હમારે સાઈ ઉતારાની જગ્યા પણ અંગલામાં પુરતી નહીં રહેલી, આ સમજા કંઠાળા ભરેલા બનાવોથી હમાને ભારી મુશ્કેલી ચડીયો હતો. અંત એક નાહાતા આરગ્રમાં જેમ તેમ રાત્રનો બાકીનો વખત કાઢાડતાં હમારી ધોરજની પરિકરા સારીપેરે થઈ હતી. જો આગળથી જઈ પુગેલા સ્વાશેએ તેમને ફરમાવ્યા પ્રમાણે બંદોબસ્ત કીધો હોત તો આ સમજી ખીકટ નહીં ખમવી પડતે, અને તે પડીતો પડી, પણ આટલું તો ખમીત થતે કે હમારે સાઈ મુસાફરી અંગલાનો માલોગ આરોગ તો આસાએસ લેવાને હાથ લાગતે. પણ તેવું નહીજ થયું, હમારી ઉપર આ ખીકટ એકદર આવી પડીતે સમજી પેલા નીલમનાં આગળ, અપરવા સ્વાશેથી થઈ હતી. જો, માત્ર તો જેમ તેમ ફરીને કાઢાડી. બુખનો આધાર સહવારનાં તારતા ઉપર સમજો હતો. બગોર તો રાત્ર અંજલવા વગર કાઢાડી હતી, અને હમે રાત્ર ૧ વાગે માત્ર આહે અને ખીસકોટ ઉપરજ શુકરાનાં કરવાની હમારી ફરજ થઈ પડી. શુતાની જગ્યાનાં પણ વાપા લેવાથી, જે નાહાનો આરોગ હમને કેટલી મેલેનલથી મળ્યા હતા તેમાં એક જણ અને બાકીનાં સમજા ગાડીનાંજ સુતા હતા.

તા. ૧૦ મી જાનવારી—એ દીને સહવારનાં કરનુલના ડેપુટી કલેક્ટર તથા તેના ભાઈ, આ બંધે ગૃહસ્થો તીહાનાં દેશી અમલદારો હતા તેમને ખબર પડ્યાથી, તેઓ હમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા, તેમની આગળ આગલી રાત્રે રસ્તામાં પોલી અડચણો વીરો કહી જાણાવીયું. વાતચીત કરતાં તેમનાં મત પ્રમાણે હમારે જે વીચાર હેદરાબાદથી નીકળતી વખતે કીધો હતો કે કડાપા અને કરનુલને રસ્તે થઈ મદ્રાજ જઈશું તો જલદી જવાશે, તે વીચારને આ ડોકાણે, આ અમલદારોની મસલહતથી ટેકો મળીયો અને તેથી તે પાંદો અને વધારે મજબુત થયો. આ ડોકાણેથી, પેલા નકામાં અને બેદીલ સ્વારોને હેદરાબાદ પાછા રવાના થવાને ફરમાવ્યું. હેદરાબાદથી કરેલા ગાડાંવાળાઓને પણ આ ડોકાણેથી, હમે રૂપસદ આપી. તેઓ કડાપાને રસ્તે મદ્રાજ જવા નાખુરા જાણાયા, જેનું કારણ એ કે તેઓ એ રસ્તાથી તદન અજાણ્યા હતા, અને આગલી રાત્રે રસ્તો બુલ્યાથી તેમની ઊપર જે સંકટ અને અડચણો યુજરી હતી તેથી તેઓ ધરાઈ ગયા હતા! અને તદન નાહીં મત થઈ ગયા હતા.

કરનુલ રોહર દેખાડવાને પાછલા પોહોરનાં ચાર વાગે ડેપુટી કલેક્ટર તથા તેમના ભાઈ, એક શીગરામ લઈને ઠરાવ પ્રમાણે આવ્યા. રોહરમાં હમા ફરવા ગયા. રોહરનો દેખાવ જેમ ઘણું તવંગરી ભરેલો નહીં તેમ ઘણું ગરીબી ભરેલો પણ નહીં દેખાયો હતો. લોક મંચલ, ઉઘોગી તથા ઝડપવાળાં માણસ પડ્યાં હતાં. ઉઘોગની નીરાણો, કપડ બજારમાં સારી તજરે પડી હતી. લોક કાતડી બાપા ધણું કરીને બોલેછે. ખીજાં ગામો અથવા ગામડાં તથા રોહરો કરતાં હીયાંના રસ્તા સારી હાલતમાં દેખાયા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ હતું કે કરનુલ રોહરમાં ઇંગ્રેજોની વસ્તી તથા બંગલા છે, તથા લશ્કરની તુકડીઓ વખતે વખત આવજાવ કરતાં આ ડોકાણે થોડીવાર છાવણી કરેછે. ફક્ત રોહરની વસ્તી ૨૫૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ માણસની આસરે ગણાયલી છે.

નીજમ હેદરાબાદથી કરનુલ રોહર ૧૩૦ માઈલની મુસાફરીને છેટે છે. કરનુલ રોહર અને તેને લગતાં ગાંમો, બાલાઘાટ પ્રગણાંનો એક ભાગ છે. ઇસવી સન ૧૮૦૦ નાં સાલમાં ઇંગ્રેજ અને નીજમ સરકાર વચ્ચે જે કરારનામું થયું હતું તેની સરેતા મુજબ નીજમ સરકારે બાલાઘાટ પ્રગણાં ઇંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કર્યાં હતાં. બાલાઘાટ પ્રગણાંની હદ કુણા અને તુંગભદ્રા નદીઓની દક્ષીણ

દીશાએથી સીરૂ થાયછે, અને એ સમયમાં પ્રગણાં પાહાડી જગાને મથાળે આવેલાં છે તેથી તેમને આલાધાટનું નામ આપ્યામાં આવ્યું છે. “આલાધાટ” ગણ્ડનો અર્થ “ધાટની ઉપરની જગા” એવા થાયછે અને તેનાથી ઉલટા રાખ્ધ “પેયનધાટ” કરીને આલાયછે, તેનો અર્થ “ધાટની નીચેની અથવા પાયા આગળની જગા” એવા થાયછે.

આગલા દેશી રાજાઓનાં વખતમાં આલાધાટ પ્રાંત ઘણાં પ્રગણાંમાં વેહેંચાયલું હતું. તેમાં કરનુલ, કઢાપા અને બેલારી વીગરે ખીજાં દશ પ્રગણાં સુખ્ય હતાં. હંચેજને સ્વાધીન થયા પછી, આલાધાટ પ્રાંતના બે ભાગ કરગામાં આવ્યા છે, એક ભાગને કઢાપા જીલ્લામાં દાખલ કીધો છે અને ખીજો બેલારી કલેક્ટરેટમાં છે.

તવારીખ અને હરતાવેળે ઉપરથી એવું માલુમ પડેલું છે કે આજે આલાધાટ પ્રાંત હંચેજ સરકારને સ્વાધીન થયા આગમચ, જરે નીચ્ચમ સરકારનાં તાબામાં હોત ત્યારે વીહાંની રૈયતની અવસ્થા અતીશય માફી અને તેમનો જીવ મોડાસટ હાલતમાં હોત. જમીન તો ઘણીજ સારી અને ફલવંત છે. ઘણું કરીને કાળો મોડાડીવાળી જમીન વીરો એવું અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડેલું છે કે જો એવી જમીનને એક વખત સાફ કરીને હાલથી બરોબર ખેડી હોય તો પછી વીસ વરસ સુધી ફરીને તેને ખેડવાની કાંઈજ જરૂર પડતી નથી, માત્ર જમીનને ઉપર ઉપરથી ફેરવી નાખેલી બસ છે. કોરો અને મલબાર પ્રાંત તરફની જમીન કરતાં આ પ્રાંતની જમીન વધારે ફળવાન છે. ફક્ત બે અથવા ત્રણ રાતનો વરસાદ એ જમીન ઉપર પડેલા કાનેરાની જમીનનાં વીગતાર સાથે સરખાવતાં વધારે પાક ઉપજવડી શકેછે; પણ તેની એકછી કરી તેમાંથી નીપજતી આએપત સહી મલાંમતીથી આવતી, રૈયત ખીલકુલ આશા નહીં રાખતી હતી. રૈયત હંમેશા લુટાતી હતી, અને તેમને લુટતાર દ્રોણ હતા? નીચ્ચમ સરકાર તરફથી જે જમાબંધી કરતાર અમલદારો હયેલા તેજ! તથા જે દ્રોષી એવા અમલદારોને જમાબંધીપ્રસાદ આપી શકે એવા હરાવત આપનારા સમયનાં લોક! નીચ્ચમનું લશ્કર બચુક જમાબંધીનાં કાગમાં લકાઈ કરવાને શેરાયબુંજ રહેલું હતું, અને ગામ ગામડાંવાળા હમેશા એકબીજા સાથે નાબળા ઉપર બેગવર ફાવવાને લકાઈ કરવામાં યુતાવલાજ રહેતા હતા. દરેક ગામ ગામડાંના શેડીઆઆએ પોતાનું લશ્કર રાખેલું હતું, અને જમાબંધી કરતારા અમલદારો

સાથે તેમને હંમેશા લગાઈ અથવા જપાળી થયાજ કરતી હતી. કેહેછે કે નીજમ સરકાર એવી લગાઈ કરતી કરતી ખેતર થઈ ગઈ હતી, અને આવી લગાઈ કરતાં તેને જમાબંધીની ઉપજ આવા મોહોડા પ્રાંતમાંથી કંઈ જીજીવીજ થતી હતી.*

એક દાખલા પ્રમાણે આ ડોકાણે હમે જણાવવાની જરૂર જોઈએ છે એ દેશની જમાબંધી જો બરોબર અને રૈયતનાં ખર્ચાં સુખની મતલબ ધ્યાનમાં રાખીને કીધી હોયતો ખચીત તેની રૈયત અને સરકાર એ બંધેને ફાએદો થયા વીના રહેનાર નથી, અને તેની સાથે દેશની જમીનની હાલત પણ બેહેતર થતી જવાની. હંથ્રેજ સરકારની જમાબંધી કરવાની રીત અને કાયદા ખરેખર ઘણાજ વાજબી અને રૈયતની તથા સરકારની અને જમીનની હાલત બેહેતર કરવાને લાયક નાજ છે, અને એની સામેતી હિંદુસ્થાનમાં જહાં જહાં હંથ્રેજ સરકારની જમાબંધી ચાલુ થઈછે, તીહાં તીહાં રૈયતની હાલત તથા જમીન, બંધે બેહેતર થયલી માલુમ પડી છે; અને જહાં જહાં એ સરકારની રીત ચાલુ થઈ નથી, તીહાંની રૈયત, જમીન અને તે સરકાર પોતે સાથે ત્રણે જણો માઠી અવસ્થામાં ગોતાં ખાયાં કરેછે. આ ખરી ખીના આપણે નજરે નજર જોઈએછ. જહાં જમાબંધી વીરો આવા બંદોબસ્તો નથી તીહાં ત્રગર ખેડણીએ જમીન જંગલી હાલતમાં પડી રહેલી છે, રૈયત ગરીબ અને નાઉમદીમાં જેમ તેમ પોતાના દીવસો ગુજારેછે, અને સરકાર પણ તેવીજ લાઈલાજ અને ગુંચવાડમાં પોતાનું કામ ચલાવ્યા કરેછે. કદાચ ઉપર જણાવેલી બાબદની વિરૂદ્ધ એવું કેહેવામાં આવે કે હંથ્રેજ સરકારની જમાબંધીમાં પણ રૈયત ઉપર જીલુમ ગુજારેછે, તેઓની હાલત બેહેતર થતી નથી, દુકાળ પડેછે, લોકમાં જીખમશે ચાલેછે, અને એ વીગરે ખીજ ફરીઆદો થાયછે, પણ એનો ખુલાસો તુરત થઈ શકે એવો છે. ઉપર કેહેલી ફરીઆદ હંથ્રેજ સરકારની જમાબંધીની રીતો અથવા કાયદાને લાગુ પડતી નથી. તે રીતો અને કાયદા તો ઘણાજ હકવાજબી અને લાયક છે, પણ એવા કાયદા ચલાવવામાં અને તે ઉપર અંમલ કરવામાં કેટલાએક અણસમજી અંમલદારો જુલ કરેછે, કેટલાએક ખીલકુલ લુલ્લાઈ ચલાવેછે તેથી એવી ફરીઆદ ઉઠેછે. પણ જો અંમલદારો

લાયક અને પ્રમાણિક હોયા તો એ સરકારની જમાવંધની રીતો અને કાયદા ખરેખર ચેતની હાલત બેહેતર કરે તેવાજ છે. તો શુએ, આજે ગાયકવાડી જમીનની તથા બીજી દેશી રજવાડા હસ્તકની જમીનની શી હાલત છે? હવે જેટલા ભાગ હંથેજ સરકારની જમાવંધી તળે આવેલા છે તેની હાલત સરખાવી શુએ. હમે હીમતથી તથા વગર શાએ બોલીએ છેએ કે આ રજાની જમાવંધની રીત અને કાયદા જો દેશી રાજાએ તેવા લાયક અને હિંદુસ્તાનની હાલતમાં થોડાં વરસમાં ઘણાજ બેહેતર ફેરફાર થઈ જાય, એ નિશ્ચય જાણું.

આ બાબદ વીરો લંબાણ તકરાર કરવાની જરૂર નથી. આપણી આંખ સાંભ દાખલા તકિયાર છે, જેમાં આપણને દેખાય છે કે જમાવંધી કરવા હંથેજ સરકારના કાયદા કાનુનો ઘણાજ ઉપયોગી અને કાયદા બરેલા છે, અને તેમની ખુબી પીછાની તેમજ દેશી રાજાએ પોતાની હકુમતમાં દાખલ કરીયા છે અને કરતા જાય છે. આવી રીતની જમાવંધની ખુબી પીછાનવાનું પેહેલું માન નીજા-મના બાહરા અને દુરએદેશી વજીર સર સાહારજંગને ઘટે છે. આ અંચલ અને ભારી અનુભવ ધરાવનાર વજીરે એકદમ એ કાયદા પોતાની હકુમતમાં દાખલ કર્યા અને તે સારી પેઠે અમલમાં લાવવાને અને તેના કાયદા દેખાડવાને, લાયક અમલદારોને આ અગત્યું કામ શોધીયું. રાજદરબારી ખાતામાં સારીપેઠે પગેલા-યજાં વીકાજી તથા પેરતનજી મેહરજીના ખાતદાનમાંથી તેણે આ અગત્યના આધા-આ ઉપર, ફેટલાક ગ્રુદએને ચુંડી કાઢાડી તેમની નેમાયુક કર્યા, અને જે ઉમેદથી તેણે આ નેમાયુક કર્યા, તે ઉમેદ આ અંચલ અને હિંદીયાર અમલદારોએ અછી રીતે પુરી પાડી છે. હવે આ અમલદારો, નીજામ સરકારના કામ કારબારમાં સારો ભાગ લીએ છે અને એ સરકારની ઘણી તારીફ લાયક આકરી બળવે છે. શેઠ આપુજી વીકાજી મેહરજી દક્ષીણ દેશઆદની સઘળી તાલુકદારીનું કામ ચલાવે છે. શેઠ જીવાણુજી પેરતનજી, સર સાહારજંગની દરબારમાં એક મજલસી છે, જે દરજે કાઉન્સીલના આદેશને મળી આવે છે. શેઠ બરજોરજી વીકાજી પણ તાલુકદારીનાં કાંમ ઉપર હતા, પણ એ બીઆરાની ઉમર લાંબી રહી નહી. એવાણની જગા ઉપર શેઠ ખરેશદજી આપુજી વીકાજીની નેમાયુક થયલી છે. શેઠ રૂસ્તમજી વીકાજીજેવાણુ આગળ રાએગુરજીજામાં આસીરાઉટ કમીશનરના આધા ઉપર હતા.

તેમને નીજમ સરકારે પણ મોટા જીલ્લાની તાલુકદારીનું કામ સોંપીયું છે. શેઠ જીવણ રતનજી, તે શેઠ વીકાજીની છોકરીના છોકરા, એવાણ હસ્તક પણ સાત તાલુકાનું કામ સોંપેલું છે. તેમજ આ ખાનદાનના શારી પેટે જણાયલા બે ચાર ગૃહસ્થો મુંબઈમાં પણ સરકારી ખાતામાં અને વેપારી ખાતામાં ઘણી સારી આ-ખર હજતથી પોતાનો આધો ચલાવેછે, એ ઉપરથી શેઠ વીકાજી મેહરજીના ખા-નદાન વીરો શું સરકારમાં કે શું ખાનગી મંડલીમાં, સઘળી આખર સાથે જોવામાં આવેછે, અને આથી આપણા પારશી ટોલાને મોટું માન છે. હંથ્રેજ સરકારની જમાંખધી કરવાના કાયદા કાનુનોથી નીપજતા કાએદાનો એક ખીજે દાખલો આપી એ બાબદ પુરી કરીએછ.

આલાઘાટનાં પ્રગણાં હંથ્રેજ સરકારને સ્વાધીન ઇસવી સન ૧૮૦૦ ના અક્ટોબર મહીનાની ૧૨મી તારીખે થયાં, ત્યારપછી એ પ્રગણાં કરનલ ગ્રામસ મનરોને હસ્તક આપીયાં હતાં. એ કલેક્ટરે તુરત રૈયત ઉપરથી નીજમ સરકાર જે મેહેસુલ લેતી હતી તે ઓછી કરી નાખી, અને જેમ જેમ એકુતની આપવાની શક્તી વધતી ગઈ તથા જમીનની હાલત બેહતર થતી ગઈ તેમ તેમ તે મેહેસુલમાં વધારો કરતો ગયો.

આ નામાંકીત અમલદારના હાથ તળે સાત વરસની સુદતમાં એ પ્રગ-ણાંઓની એખલી જમીનની મેહેસુલ ૧૦,૦૬,૫૬૩ રૂપા પગોડથી* વધીને ૧૫,૧૭,૨૭૨ પગોડ થઈ ગઈ હતી, અને તીહાંની રૈયત જે આગળ સુસ્થી, સુરાએઓની માફક બેકાયદાસર વીખરાએલી પડેલી હતી, તે સુધરીને કાયદાને માન આપનાર અને અમલદારોને તાએદાર એટલી થઈ ગઈ હતી કે મદ્રાજ દિલાકાનાં તાબા તળેની એક લાયક રૈયત જેવી આ પ્રગણાંઓની રૈયત ગણાવા લાગી. ઇસવી સન ૧૮૧૭ નાં સાલમાં એટલે હંથ્રેજ સરકારને સ્વાધીન થયા પછી ૧૭ વરસે એ પ્રગણાંઓની કુલ મેહેસુલ વધીને છેક ૧૭,૪૦,૩૦૪ રૂપા પગોડ થઈ હતી.†

એ પ્રગણાંઓમાં ગુળીનો પાક ઘણાજ થાયછે, અને તેની સાથે હલકી

*રૂપા પગોડ એક જાતનો સોનાનો શીકો છે જે ડિમતમાં રૂ. ૩-૧૨-૨, પૈ બરોબર છે.

† હામીલટન ગેજેટીઅર, ખીજી આવૃત્તી, વોલમ ૧ લો, પાનું ૧૧૮.

બતની ખાંડ તથા ગાળ પણ તીહાં બતાવેછે. રેનો પાક પણ થાયછે, અને તે પોહાં પડતી હાલતમાં હતો, પણ હમણાં આ વેપારની એક અગતની જનમનાં પાકમાં વધારો થતો જાયછે. સન ૧૮૧૩ નાં સાલની સરખાતમાં બરે હમારે તીહાં જરૂં થયું હતું ત્યારે તે સાલમાં હમારી પુછપરછ પ્રમાણે ફક્ત કરનુલને લગતાં પ્રગણાંમાંથી તે સાલના રેના પાકની એક લાખ ગાંસડી ઉતરવાની ગણત થયતી હતી.

એ તરફથી નીકળતો રે સધળો મદ્રાજને માર્ગે થઈ ખીજ દેશાવશેમાં જાયછે. કરનુલ લગા તરફથી માલ મદ્રાજ પુગતાં નજદીક એક માંસતી મુદત, બળદના ગાંડની મુસાફરીથી થાયછે. એથી રીતે માલ પોહાંઆડાં ધણામાં ધણા અરવ ૩ કનટલમ રે પછવાડે (એટલે ૪૫ માણ રે પછવાડે રે ૮૦) થાયછે, અને દરેક કનટલમ (એટલે ૧૫ માણ) પછવાડે ગાંસડી બંધામણ અને રમતાની મંજલમાં ધાર, ધુમસ અને તેથી ખીજ મુકસાનીનાં કારણેથી અચાવ કરવાને રે ૪) નો ખીજો અરવ થાયછે. પણ હવે ડિપતી સધળી અડચણો રેલવે થયાથી નીકળતી જાયછે, અને રે વધારે સારી હાલતમાં અને સરે બાવે ઉકાણામર જઈ પોહાંઆડાંની દરેકજ ઉમિદ વધતી જાયછે.

કરનુલ રોહિરને “કમીર નગર” પણ કહેછે. એની ડિપર અમલ કરનાર આગલા મુખાઓ અફગાની વંશના હતા. તેઓ દિલ્હીના આગલા આદલાહ શાહ! જીહાનના તાબા તળે અંમલદારી ચલાવતા હતા. ઔરંગઝેબ પાદશાહે કરનુલ પ્રગણું ખીજરખાન નામના એક મુખાને હસવી સન ૧૬૫૧ નાં સાલમાં એક જગીર દાખલ બહીસ આપ્યું હતું. એની પછવાડે આવેલા મુખાઓ અને નવાબોમાં ફાઈપણુ લાયક રાજ ચલાવનારો નહીં હતા. તેઓમાં કુટુંબ ફલેશ જખરો આવ્યા હતા અને રાજકારનાર ચલાવવાની પુરી શક્તી નહીં હતી, તેથી કરનુલ પ્રગણાંની રૈયત ડિપર બારી જુલમ ચુલ્લવા લાગે. છેક ૧૫૦ વરસ મુધી નવાબોએ હકુમત જખરીથી ચલાવી. ડિપર કહેલાં બાલાલાટ પ્રગણાં, ખીજમ તરફથી એને બરે મંથેજ સરકારને સ્વાધીન થયાં ત્યારે કરનુલ તાલુકો પણ મંથેજ અમલ તળે આવ્યો હતો. એ પછી નવાબોની બરદાશ મંથેજ સરકાર તરફથી થવા માંડી. ઈસવી સન ૧૮૧૫ નાં સાલમાં “અલીકુખાન” નવાબનાં મગણ પછી “મુજ્જરખાન” તેનો મહીયો બાહનો છાદરો વગર હરે

ગાદી ઉપર ચઢી બેસે, તે વેળા ઇંગ્રેજ સરકારને વચમાં પડવાની ફરજ થઈ હતી, અને પોતાનાં લશ્કરનાં બળથી સુલ્જફરખાનને ઉશ્કડીને મનવરખાન ગાદીનો ખરો વારસ હતો તેને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો હતો, ત્યારથી એ તાલુકા ઉપર ઇંગ્રેજ હકુમત ચાલે છે.

દખણી રાજ્ય પટન રાજ, કરનુલ અને કડાપા પ્રગણાંઓમાં ઘણાં વરસ સુધી ચાલેલું હતું, અને આજે એ લત્તા તરફ એ પટન રાજનાં જુના કુટુંબીઓ વસેલા છે, તેમનાં માણેડેથી હિંદુસ્થાની ભાષા હજુ ઘણીજ ચાખી અને સફાઈ ભરેલી બોલાય છે.

કરનુલ અને તેને લગતાં પ્રગણાંઓનાં તોલનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે.

૩૪ તોલાનો	૧ સેર.
૪૮ સેરનો	૧ મણ.
૧૫ મણનો	૧ કનઠલમ.
૨ કનઠલમ.....	૧ ખાંડી.

કરનુલ શેહેરમાં ફરતાં તેનો દેખાવ અને હવા હમને પસંદ આવી હતી; આપણી મુંબઈમાં પરેલનાં અને ભાએખળાનાં બજાર તરફ આપણે ફરતા હોઈએ એવો દેખાવ અને રચનાં નજરે પડતી હતી. બળદની ગાડીમાં હમો ફરવા નીકળ્યા હતા, પાથુ રસ્તા સારા હોવાથી અને તેમજ આસપાસનો દેખાવ પણ દીલપસંદ હતો તેથી હમને કંઠળો ઉપજ્યો નહીં હતો.

રસ્તામાં જતાં ઘણે ઠેકાણે હમે માણસનાં યોગાં થઈને ઉભેલાં બેઠાં, અને તે વીશે હમારી સાથે આવેલા મીત્રોને પુછવાથી એવું માલુમ પડ્યું કે તીહાંના લોક ગરીબ અને તવંગર સઘળા તાડી પીવાનો જખરો શોખ રાખે છે; તે શોખ એટલાતો છે કે જાહેર મકાનો ઉપર ઘણુંકરીને સાંજના જા અથવા ૫) વાગે દોસ્તાની નાહાની નાહાની યોલી અથવા મંડળી થઈ, જે ઠેકાણે તાડીની દુકાનો માંડેલી હોય તીહાંથી તાડી વેચાતી લઈને પીએ છે અને એક ખીજને જાહેર રીતે પાય છે. એવું તીહાં દરરોજ થાય છે, અને આ મોજ સાધારણ જે પ્રમાણે મુંબઈમાં દરરોજ મેદાન ઉપર સાંજના હવા ખાવાને લોક ફરવા જાય છે. અને તીહાંથી લગાર મારી હોટેલામાં આઈસ ક્રીમ ચાખવાની મોજ મારવાને કેટલાકો જાય છે, તે પ્રમાણે આ શેહેરમાં તેઓ તાડીની મોજ ભોગવે છે.

એ તરફની જમીન સારા અને ફળવંત તથા રૂના પાકને લાયકની કાળી મેટાડી-
વાળી છે, પણ પાણી પુરે નહીં મળી આવ્યાના સમયથી તીકાં મનમાનતી રોપણી
અથવા ખેતી થઈ શકતી નથી. આ ઉપરથી નેહર આંધીને તીકાંની નદીનું પાણી
લાવી જમીન ખેડવાનું કામ ચલાવવા સારું આંતરી કાંતીઆ બાંધી થકા છે. તે-
આએ થાપણ એકઠી કરી નેહર આંધીનું કામ બીજાં કસ્ટું હતું, તેને સારું પુરો
ખંધાતા હમારા બેવામાં આવ્યા હતા. નેહરની એકણીનું કામ તે વખત મુખીમાં
થયું આણે હમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું. જે એકણી હમારા બેવામાં આવી
હતી તે કરનુજ રોહિરની એક આશુએથી આવેલી હતી. એવી બીજી ઘણી જગા
હિંદુસ્થાનનાં પ્રાંતમાં છે તીકાંની જમીનને જે પુરું પાણી પોંદાંચનું આવતો તે જમીન-
નમાંથી વરસતાં એ પાક ઉતરેતેથી તે જમીન છે, અને પાણી પોંદાંચનું કરવાનો ઉ-
પાય એજ છે કે નેહરો આંધીને પાણીને અંદર આવડું કરવું. પણ એ મહાભારત
કામ આંતરી કાંતીઆનું નથી. એ કામ સરકારનાં બહાર કામોમાંનું એક અગ-
તનું કામ છે, અને એ બાબત સરકાર અગત કરીને ધ્યાન આપે તો તેથી અચીત
રેવત તથા સરકાર, અંધેને કાયદો થાય એમાં રાખ નથી. નેહરો બંદેવાથી કાયદા થશે
એ સાબિત કરવાની કેઈ જગ્યા રહી નથી. ફક્ત એક તાકાતો ફક્ત એવી નેહર-
નો જગા નદીમાંથી ચહેતો કીધો છે જે CANALS CANAL “ગાનગુસ કનાલ” ન
નામે ઓળખાય છે, તે આજ થકાથી, તેની આગળાગની ઉત્તર જમીન આગળાગ
જેવી થઈ ગઈ છે, એટલુંજ નહીં પણ જેમ નદી કીનારે ગામડાંની વસતી શીર
કાયદે તેમ એ નેહરની આગળાગ વસતી અને ખેતીવાડી યોગ વખતમાં જાય
ઉભરી નીકળેલી છે. જેમ જેમ નેહર આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેનાં પાણી સાથે
વસતી અને ખેતી આગળ આવે છે, એ બીજા હમે આગળ વધતે કાણે વધારે આ-
ગળું, પણ એજ કરારો ભાવ એટલોજ કરેતો ગણ છે કે હિંદુસ્થાનનાં ઘણાં પ્રાંતોની
જમીનના ફળવંતપણામાં જે શુભ અને પુષ્કળ થત દખાવડું છે, તેને સાકળું કરવાનો
ઉપાય એજ છે કે નેહરો અને રેતા આંધી, ખાણીની આવડ અને જગાને બાંધી
કરી આવવી. આથી જે દોષત ખુબી થઈ પડે તેના કાયદા ભોગવતર દેશ સરકાર
જોતર છે. હિંદુસ્થાનની રેવત જેવી તાવળોર અને તીમકાંસાલ રેવત, પ્રેતી ઉપર
બીજાં યોગાંજ સંભોતેલી હશે. હિંદુસ્થાનની રેવતને મુખ્ય મેવાથી તે રેવત એકલપેશ-
મણાંથી એ મુખ્ય મેવાળે. એનું કવરોળ બતવાનું નથી. રેવતનાં મુખથી તેની

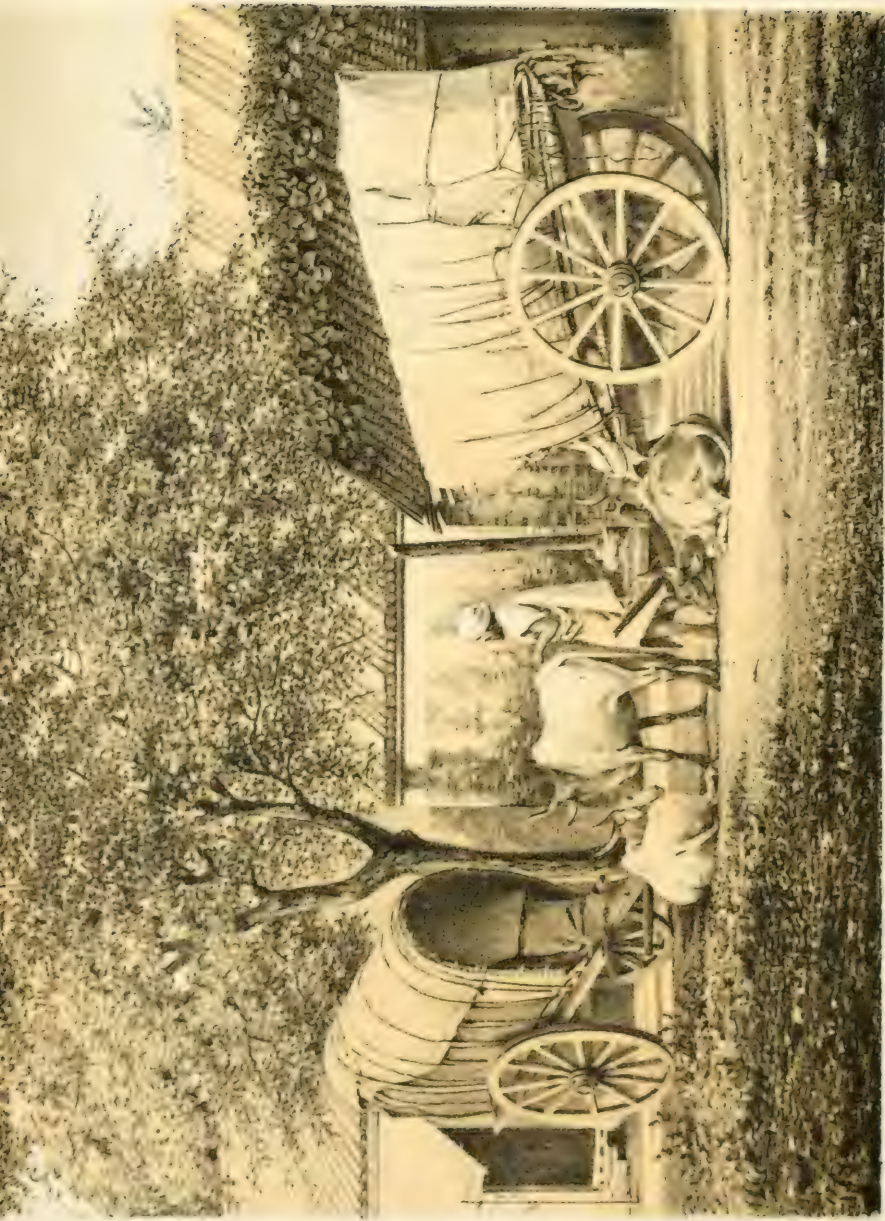

ઊપર રાજ કરનારાઓનું સુખ કાયમજ છે, માટે એવાં કામ ઊપર જો સરકાર મેલ-
તત અને પુરતું કીયાન આપે તો હિંદુસ્થાન, હંમેશા રાજના ખબતાનો એક
અખુટ ભંડાર થાય એમાં કંઈ શક જેવું નથી.

હમને જે આગળ ખબર મળી હતી તેસુજબ કરનુલનાં ડેપુટી કલેક્ટર તરફથી
પણ આ ડેકાણે એવીજ ખબર મળી કે મદ્રાજથી નીકળેલા રેલવેનાં રસ્તાની એક
શાખા “ત્રીપટ્ટી” ગાંમડાં સુધી ચાલુ થયેલી છે. માટે હમારે એ ગાંમડાં સુધીજ
ગાડાંમાં જવું પડશે, અને તીહાંથી રેલવેની મારફતે મદ્રાજ જવાઈ શકારો.

કરનુલથી જે નવાં ગાડાં કીધાં તે હેદરાબાદથી ફરેલાં ગાડાં કરતાં વધારે સાંકડાં હતાં,
અને તેમાં બે જણથી તો કદી પણ બેસી અથવા લાંબા થઈને સુવાઈ શકાયજ
નહી. એવાં ગાડાંનું ચિત્ર પાસે આપેલું છે. એ ચિત્રમાં સુસાફરી બંગલાની પાસે
એવાં ગાડાં છેડેલાં અને બળદોએ આસાએસ લીધેલી દેખાડેલી છે. ગાડાંની ઊપર
ખપેડો બાંધી લીધેલા હોયછે, અને અંદરથી ધાંસ સારીપેડે પાંચરીને ઉપર ગોઠવું
સુકયું હોય તો બે ચાર દીવસ આંચકા ખાવાનો મહાવરો પડ્યા પછી એવી ગાડી
લાંબી સુસાફરી કરવાને પસંદ અને સવલ પડેછે. બેસવાનો મહાવરો પડ્યા
પછી ગમે તેવું ખાઈને એવી ગાડીમાં હમે બેઠા હતા પણ તેથી હમને કશી તરેહની
અડચણ કે હાનિ થઈ નહી હતી; થોડી વારમાં ખાધેલું હજમ થઈ જતું હતું, ઉંઘ
ઘણી સારીપેડે આવતી હતી; અને સહવારનાં તંદરોસ્તી ભરેલા, સારી ભુક સાથે,
જાણે આપણા પાતાનાં ઘરનાં ખીછાનાં ઉપરથી ઉડીએ તેમ હમે સઘળા એ ગાડાં-
માંથી જીડતા હતા. આગળ બે જણ વચ્ચે એક ગાડી હતી, તે હવે એક એક
જણ વચ્ચે અઢેક થતાં ગાડીની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. જ્ઞરે હમે કરનુલથી
ગત્રે નીકળ્યા ત્યારે ૨૦ ગાડીની એક લાંબી હાર થઈ હતી, તે દેખાવ જાણે
એક મોણેઠાં લશ્કરી અથવા શાસનગરી કાફલાનાં જેવા દમામ ભરેલા લાગતો હતો.
આ ગાડીવાળાઓ પણ કાનડી બાપાજ બોલતા હતા, પણ તેઓ થોડું ઘણું હિંદુ-
સ્થાની સમજતા હતા.

તા. ૧૨ મી જાનેવારી—કરનુલથી આગળી ગત્રે જવા વાગે નીકળેલા એ
દીને “કટવાના પાહાડ” અથવા જે ડેકાણાંનું ખીજું નામ “બગા” ગાંમ કરી
કેલેજ તીહાંના સુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. સુસાફરી બંગલા આ ડેકાણે એક
કેરીનાં મથાને એક ઘણીજ, સારી હવાની જગા ઉપર આવેલા છે. કેરીની હેડગળા

જાણી સુસાકીની બજારની ગલી.

કેરિથી એક સુંદર નાનું પેલું છે. તેનું ખાણી ઘામુંજ થકું ગાર તેવું અને લેણેજન-
દાર છે. એ નાનું છેક નંદીયાલ ગામ સુધી જઈ પહોંચેલું છે, તેનું છેટું છેક ૪૦
સાહસ સુધી ગણાય છે. આ ફેકાણે જુવાર, કુલથી, તુઅર, અને મગનો પાક
સારે થાય છે. એ લગ્ના તરફ ૬) ગાઉ ઉપર લોદાંની ખાંભુ લાગેલી છે. એવું
હમારા સાંભળતામાં આવીયું હતું. એ ખાંભુમાંથી બનાવેલાં લોદાંના ફેટલા એક
નમુના, એ જગાનો તેણેસીલદાર હમને મળવા આવ્યો હતો, તેણે હમને દેખાડીયા
હતા. જે કે ગાળી કાઢેલાં લોદાંનાં નમુના સારા દેખાતા હતા, તેઓ પણ જમીન-
માંથી ખાદી કાઢેલાં લોદાંના “ઝાર” (મીઠી સાથે મગલું લોડું) કંઈ જણાઈથી અને
આખી જાતનું નહીં હતું. આ ગામડાંની ખેડાસમાં હીરાની ખાંભુ લાગેલી સાંભળાઈ
હતી તેને ગોલકંઠની હીરાની ખાંભુ કહેતા હતા. ગોલકંઠની હીરાની ખાંભુ વીરે
એવું જણાયું છે, કે તે ખાંભુ અરેબી ગોલકંઠમાં નહીં હતી, પણ તે આ ફેકાણે
હતી, અને એ સમજા પ્રાંતો એકવાર નીજ મને જ તામે હતાં, અને તે વખતે ગોલકંઠ
શેહેરનું નામ વખણાયું હતું, તેથી આ ફેકાણેથી મળતા હીરાને ગોલકંઠની ખાંભુ-
માંથી નીકળતા હીરા કહેતા હતા. અરેબર આલીએતો ગોલકંઠમાંથી હીરાની એક
કગમ વડીલ મળી નથી, પણ આસપાસનાં પ્રગણાઓમાંથી જે હીરા હાત લાગતા
હતા તેમને સાફ કરવાને તથા કાળીને શેનકદાર કરવાને ગોલકંઠમાં લાવવા પડતા
હતા, તે ઉપરથી તે હીરા જોણુ ગોલકંઠની ખાંભુમાંથી મળી આવીયા હોય એવું કહે-
વાનું હતું. ઉપર જણાવેલા તેણેસીલદાર જાતનો કાયત હિંદુ હતો, જેની વાતચીત
ઉપરથી તે અપરાધ અને અપર શાપનાર અમદાર માલુમ પડ્યો હતો. એનું નામ
લાલા શમાનંદ પ્રસાદ ફરીને હતું. હમોએ માંગ્યા ઉપરથી એ અમલદારે લોદાંની
ખાંભુમાંથી નીકળતા પથરો તથા હીરાની ખાંભુની જગા ઉપરના ફેટલાક પથરોનાં
નમુનાં હમારા મિત્ર ડકતર બાઉદાજને આણી આપ્યા હતા, પણ તેમાં એક પણ
હીરા સાથેના પથરો નહીં હોય, જે હોય તે હમો રાજાના અમીન ઘણા ખુશી થયે,
આ ફેકાણેથી હમને પાછલા ખોદારનાં ટા વાગે નીકળ્યા. તેણેસીલદાર હમને થોડેક
દુર સુધી મોકલાને આવ્યો હતો. રમતામાં હમને એક કેવ મુસાફર મળ્યો, જે
ખાલખીથી મુસાફરી કરતો મદ્રાસ હતો હતો. ગાંધે મુસાફરી કરતાં ખાલખી-
એ જલદી જવાઈ ચકાય છે, પણ તેના અપરાધ એક મામલ પાછળ જોવાને વધારે
થઈ પડે છે. ટામે ટામે હમોનો રાખવા પડે છે, અને એવી રીતે મુસાફરી કરતાં, આ-

સપાસ જોવા તપાસવાની અવકાશ પુરતી મળી શકતી નથી. ચાલુ પાલખી સાથે આઠ હમાલો હોયછે, એક હમાલ એક કાવડમાં ઉંચકાય એટલો મુસાફરનો બાલો ઉંચકાને સાથે દોડેછે, અને રસ્તે જો હમાલ મસાલો લઈ આગળ દોડેછે. આવી તરેહની મુસાફરી જે ધણીને ઉતાવળથી દોડી જવું હોય તેને સવલ પડેછે.

આ લત્તા ઉપર પાહાડી જંગો આવીયાથી જેમ સાંજ પડતી ગઈતેમ આસપાસનાં જંગલનો દેખાવ ઘણોજ થંધા અને પસંદ પડતો થવા માંડ્યો હતો. રસ્તો સીધો અને ખોલેખો હતો, માત્ર ધુળ સફેદ રંગની પુષ્કળ હતી. આસપાસ, ઝાંડાની ઘટ્ટા ઘણીજ સુંદર દેખાતી હતી; તરેહવાર જાતનાં પક્ષીઓ તથા ઝાડખાનો અને ફુલો નજરે પડતાં હતાં. ખરેખર ઝાડખાનના વિદ્યાર્થીને સાહે તો આ ઢેકાણે એક મોહોડો ખળવોજ હતો. પાહાડની કંઠેણે અને ઢોરે ઢોરે રસ્તો ગોલ ચક્રર જેવા ફરતો હતો, જંગલમાંથી સુગંધ ભરેલી લપટ એવીતો આવતી હતી કે હમને ગાડીમાંથી ઉતરીને ચાલવા ગમ્યું હતું, અને અંધાઈ થયું નહીં હોત તો ખચીત લાંબા વખત સુધી હમને તીલાંની મઝા ભોગવવાને તથા તેનું બચાન કરવાને બની શકતે. હમા દિલગીર થયા કે આવી જોવાલાયક જગા એ હમાઈં રસ્તે આવવું થયું; અને વધારે દીલગીર એથી થયા કે પુરતો વખત હાતમાં નહીં રેહાથી, આવો ખુશનુમાં દેખાવ, અંધારામાં વગર જોવે વઘવી જવાની હમને ફરજ થઈ પડી હતી.

તા. ૧૨ મી જાનેવારી— એ દીને સહવારનાં ૧૦ વાગે નંદીયાલ ગામમાં આવી પુગાં. આ ઢેકાણે મુસાફરી બંગલામાં ઉતરવાને બદલે ગામનાં તળાવનો બંધ ઉપર હમે ઉતારો કાઢ્યો, કેમકે એ ઢેકાણું ધાતુંજ હવાદાર અને ગામની નજર દીક હતું, અને મુસાફરી બંગલો ગામથી ઘણો દુર હતો. એ તળાવમાં નદીનું પાણી આવતું કરીયું છે. તળાવનો ઘેરાવો ૨ થી ૩ માઈલનો કાંઠો છે તેથી જોનારને મોહોટી ખાડી અથવા દરીયા જેવા તે દેખાયછે. તળાવનું પાણી પીવામાં ધાતુંજ સાઈ છે. પણ તેને જરા ઠરવા દેવું અને ગાળવું પડેછે. જહાંથી તળાવનું પાણી વહીને બહાર જાયછે તીલાંજ માત્ર હીંદુ લોકો નાહેછે, તેથી પીવાનું પાણી ખરાબ થતું નથી. તળાવમાં નાહવા ધોવાથી પાણી ખચીત ખીગેડેછે, એવીશે હમાએ, તીલાં આવનાર લોકને સારી પેઠે સમજા ખાડી હતી. એ દિવસે હિંદુ લોકનો કેઈ તહેવાર હતો તેથી પુષ્કળ પુરોષો અને સ્ત્રીઓ તળાવ ઉપર નાહવાને આવ્યાં હતાં. પવન ઘણોજ જોરમાં હતો તેથી તળાવનું પાણી દરીયાનાં માલ મારે એમ

અંધના દોળાવ ઉપર અકુળાનું હતું. આગળ મંજલ સાહે ગામમાંથી આગ-
કી સાથે લેવાની હતી તેથી આ દેકાણે જરા વધારે વખત દાહાડવો પડ્યો. એ
અરસામાં નંદીવાલ ગામના માત્ર ગવડયા હમારી મુલાકાતે આવીયા હતા,
અને તેઓએ ગાયન ગાઈ સંભળાવાની દરિદ્ર દેખાડવીયા ઉપરથી, તે
હમારે ખુશી સાથે કબુલ રાખી હતી. થોડા વખતમાં એક અચ્છી રચના
બની ગઈ હતી. એક ગમથી તળાવનાં પાણીનો અકુળાવાનો અવાજ, બીજી
ગમથી પવનનો ધોવાટ અને આ અંધે વચે તંબુરા, મારંગી, મુંદંગ, અને
હક ઉપર પડતી થાપ અને આલનું બળવન, તથા વળી એ મધ્યમાં ગવૈયા-
ઓએ હિલમમાં આવી જે પંચમતા મુરે તાંત અને અલાપ લીધી હતી તેથી
થોડી વારમાં તળાવના કીનારા ઉપર બહુ અચ્છી રચના અને કેમ મચી રહી
હતી. તેમાં વળી ગામનાં લોક આવી હમારી તાહાની મજલીમમાં સામેલ થઈ
ગયાથી, તે દેકાણે એક માહોટી પંચમેળ મંડળી બની રહી હતી. ગાયન જે
કે થયું કેવી કીસમનું નહો હતું તે પણ ગવૈયાઓએ તેમની શક્તિ મુજબ
જે દીક્ષમર રીતે ગાયું હતું તથા જે ગામડાંના તેઓ રહેવાસી હતા તે ગામડાંની
હાલત જોતાં, હમા ધારીયક કે ગાયન તે વખતજર થયુંજ સાહે સાંભળ્યામાં
આજું હતું, અને મારાં ગાયનનું જે માધારણ પરીણામ છે કે ગાયન કરનાર
અને સાંભળનાર અંધે એક બીજાથી રાજી ખુશી થઈ ઊઠે, તેજ પરીણામ
આ ગાયનથી નીપાળ્યું હતું.

નંદીવાલથી એક મંજલ આગળ ગયાપછી, રસ્તો થાણાજ ખરાબ અને વાંદા-
ટીકા આવશે એવી ખબર પડ્યાથી, આ દેકાણેથી ગાડીયાસાથે મસાણા લઈ
જવાની ગાડવાણુ કરી લીધી. મંજલા સાગ્રહ વાગે નંદીવાલથી કુચ કીધી.

તા. ૧૩ અને ચારીને દીને સહવારતાં ૬ વાગે શીરવાલ ગામ આગળ આવી પહોં-
ચ્યા. તોહાં જમીને પાછલા પોણરના આ વાગે માછી કુચ કીધો, કારણ જેમ દીવ-
મતાં હિલમમાં બાગેલા રજાની મંજલ કપાલ જેમ સાહે. તે રસ્તો થાણાજ બાગેલા
લેવાથી, ગાડીયા વાંકીટીકી બહુ થતી હતી, તે પણ મંજલા સાગ્રહાત વાગ્યામાં
એવા ખરાબ રસ્તાનો કેટલોક ભાગ પસાર કરી શક્યા હતા, અને ત્યાર પછી
રસ્તો જરા ડીક હાલતમાં આવતો માણસ પડ્યા લાગે, પણ મુસાફરી બંગલો
હીવાથી હમુ એટલા તો દુર હતો કે એક મંજરાત વાગ તોહાં સુધી તે દેકાણાં

ઉપર પોણેચી શકાય એવું નહીં હતું. આ ઉપરથી રાત્રે સાગ્રમાઠ વાગે રસ્તામાં એક માણેમાં આડ તળે થોડીવાર ઉતારે કીધો, બળદોને ધાંસ દાણો ખવડાવી, ગાડીવાનો જમી લીઝે એટલામાં હમાએ પણ જરા ચાહા તથા ખીરકોટ ખાઈ લીધી. હીયાંથી રાત્રે ૧૧ વાગે પાછી કુચ કીધી. ધાંધા કરતાં મંજલ વધારે લાંબી માલુમ પડી હતી.

તા. ૧૪ જાનેવારીએ પંરોદીયાંમાં પાંચ વાગે “ચાંગલમેરી” નજદીક આવી પુગા. રાત્રે ફક્ત ચાહા ખીરકોટ ઉપરજ ગનીમત કરી હતી તેથી બુખાં પેટે “નજદીક” રાખ્દનો અરથ બરોબર જાણવાની તલાસ કીધી, કે “નજદીક” તે હવે બાકી કેટલુંક દુર? એવો સવાલ ગાડીવાળાને પુછીયો. એક ગાડીવાને થંડે પેટે જવાબ દીધો કે, હીયાંથી મુસાફરી બંગલ પોહોંચતાં હવે ફક્ત છ કોસ એટલે ૧૨ માઈલની મંજલ બાકી રહી હશે! આ વાત સાંભળીને સઘળા જણતાં બુખાં પેટે દેખદતી તો ખાસાશી પકડી પણ અંદરખાનેથી જબરો પોકાર મારીયો હતો. આ પુછપરછ તો છેક સહવારના થઈ હતી, પણ પંરોદીયાંમાં પાંચ વાગે એક ચમતકારીક બતાવ બનીયો હતો. “ચાંગલમેરી” ગામની હદ ઉપર હમા આવી પુગા હતા અને આસરે ટ્રા વાગાનો પંરોદીયાંનો વખત થયેલો હતો. તે વખતે ગાડીવાનો ગાડી હાંકતાં હાકતાં ઘણું કરીને ઉંઘી ગયલા હતાં. બળદો પોતાની મેળે ઘરેડે ચાલતા હતા અને જીહાં સુધી રસ્તો સાગે હોય તીહાં સુધી એવી રીતે બળદો પોતાની મેળે ચાલીયાથી કંઈ શીકર જેવું નથી ગણાવું. પણ વાટ આડીઅવડી અને રસ્તો ખરાબ બાંગેલો હોય તો તેવી વખતે અને દેકાણે ગાડીવાનોને સાવધ રાખવાની જાણીજ અગત છે. આ રસ્તા ઉપર આવી અગત જાણીને પેહેલી ગાડી સડથી સાઉચેત અને હોશીયાર ગાડીવાળાની રાખી હતી અને વડોલ કામાજી, આ રસ્તાની એકસાઈ તથા પોતાના દોસ્તોની ખાસબાની કરવાના ઈશદાથી ખેતે તે ગાડીમાં બેઠા હતા. છેક રાત્રે ૩ વાગા સુધી સઘળી મંજલ સંભાળ અને સમાધાનીથી કપાઈ હતી. મસાલવાળા પણ બરોબર ચાલીયા હતા, પણ તે વખત પછી થોડા વારમાં ટંકા પોહોંરતા પવનની લેહેરીએ મસાલચીએની આંખમાં ઉંઘ આણી હતી, તેથી તેઓ ઉંઘાતા ઉંઘાતા ચાલતા હતા; તેમને પોતાની મસાજોમાં તેલ પુરવાની મુદ્દ ન રેહાથી તેમની મસાજો પણ વગર તેજે કુદવા માંડી. જરે મસાલચી અને મસાલ બંધે કુદવા લાગ્યા, તારે

ગાડીવાળાઓની આંખો પણ ચીપચીપ મીચાવા લાગી, અને એકે યે થયું કે રોક પુરેશન છત્રે પણ તેજ વખતે પવનની હંડી પેદેથી લાગાથી તેવાં પણ કિચકી ગયા, અને બીજા સમજાતો જમણી હિંમતમાં પડેલા હતા તેમને વીરોત્તો આસ-વાની કંઈક જાહેર નથી. આથી હાલતમાં મધળી ગાડીઓ ફક્ત અવાચક બળદોના આધાર ઉપર આસતી હતી. તેવામાં પેદેથી ગાડીની સામે એક હિંચા ટેકરો આવેલા જેની ઉપર ગાડીનું ચાક ચઢી ગયાર્થી તે ગાડી આખીને આખી ગાલારે પાઈ હિંચા વળી ગઈ. ગાડું હિંચું વળતાંજ અકાવાતો જે અવાજ થયો તે બીજી ગાડી-વાળાએ ચોટ શાયો સાંભળીયો, અને ઝપકાને આંખો આંખો જુમ પાડવા લાગ્યા કે “અરરર, ગાડી હિંચી વળી ગઈ.” આ જુમ બેચાર બીજા ગાડીવાળાઓએ સાંભળી હતી પણ હિંમતમાં પડેલા તેથી દ્રાહતિપુરત મદદે દોડી નહી જઈ શક્યું હતું. હવે છતાં જુદા રાખતાર હાલત તોહાં ગમે તેવી કલ થાય તોપણ માણસના એક આલ વડીકને પણ ધ્વનિ પોહોંચતી નથી, તેમ આ હોનારતમાં બનીયું હતું. જેવું ગાડું હિંચું વળીને નીચે પડ્યું, એટલામાંજ બળદો બેતારમાંથી એકાએક છુટા થઈ એક દેરે જઈને ઊભા રેલા હતા; ગાડાંવાળો હિંચાયેલાજ એકજમ સરી પડેલા હતા, તે હજાંવથી આંખો ગાળતો હિંચો હતો, અને રોક કામા છ પાણુ ગભરાયલા પણ મુગા મુગા હાથમાં મપાઈ જઈ ગાડીની પછલોટથી સરીને બાહેર આવ્યા હતા. એમાં દ્રાહતિ સરીરને જરાયી નુકસાન નહી પેહોંચીયું હતું, ગાડાંનો એકુબી ભાગ ભાંગે તુરો નહી હતો, અને આ સમયે જાણે હસવા સુરમે અનાજ સહવારના પરોઢીયાંમાં બની ગયા હતા. જે ટેકરા ઉપર ગાડીનું ચાક ચઢી ગયું હતું તે એટલો હિંચા હતો કે તે ઉપરથી ગાડી નીચે પડતાં જરાયી તે ભાંગીયા વગર રહે નહી, પણ તેવું કંઈક બનીયું નહી હતું. આ બતાવથી તે સોદેબની હોમા મધળા ઉપર જે એકદ મેહર-બાની કાઈ હતી તેનો ઊપદાર માનવાને આ હોનારત હમારી સહવારની બંદગીમાં હમારું હમણું બીજાવાવતને એક અચ્ચું કારણ થઈ પડ્યું હતું. ટેકરા ઉપરથી ગજડી પેડયું ગાડું પાછું રેતા ઉપર લાવ્યા અને પાછી આગળ કુચ શાખી, તેથી સહવારના રૂં વાગે “આંગલનરી” ગામમાં આવી પુગા. આટલા ઉપર એક દીને વળી આગળના એક બીજી હોનારત બની હતી. ગામમાં પેરતા રેતા અતિશય ભાંગેલા હતા, તે ભાંગેલી એક રિવાજ મધળી ગાડીઓ તબલીતથી ખસાર થઈ રાકી હતી. પણ સામાનની જે ભારી ગાડી હતી તેને એક આંચકો લાગાથી

તે ગાડું હંધું વળીયું હતું અને તેમાં બેઠેલા હમારાં એક નવલુ નામના માણસને માથામાં મજબૂત જામ્યે લાગે હતો, જેથી લોહી પુશ્કળ નીકળ્યું હતું. પાંચ કલાક આગમય થયેલી હિનારતમાં ગાડું હંધું વળીયું તેમાં ઢોલને જરા પણ હલન નહીં પોહ્યાંયી હતી, અને તે બનાવ વળી અંધારામાં બનીયો હતો; પણ હવે તો દીવસનું અજવાળું થયલું હતું, ખીજ ગાડીવાળા સઘળા જાગતા હતા, અને આવી સાંભળેલી છતાં, જે ખીજ ગાડી હંધી વળી તેમાં બેઠેલાં માણસનાં માથામાં સખત જામ્યે થયો અને લોહી વેહેતું થયું એ ઢેઠલું તાજુખી બરેલું છે! હિનારતોમાં ખુદાતાલાની તરફથી શું થાયછે એ સમજવાની કોણ માનવી શક્તિ ધરાવેછે? એવે પ્રસંગે જે બનાવો તે સાહેબની કુદરતથી બનેછે, તે જોઈને તેની સમજણ આપવાને આપણુ અધુરાં માનવીઓએ ઠાલી ટકટક કર્યા કરતાં, તે સાહેબની હાથને શરણુ થઈ, પોતાના હોટ ઉપર આંગણી મુકી, સુપકીદી અખતીયાર કરેલી વાળેબ છે.

નવલુનાં માથામાં જે જામ્યે થયો હતો, તે ઘોઠને ડાકતર બાઉદાજીએ મલમપટ્ટી લગાડી, અને તુરત તેને અશાએશ આપવાની જરૂર માલુમ પડતાંજ હમા સઘળાએ તેજ ગામડાંના તેજ ડોકાણે એક હેવણુ પેડેલાં દેહેરાંના આક ઉપર ઉતારે કીધો. આ ડોકાણેથી સરકારી મુસાફરી અંગણે હજુર એક માઈલ દુર હતો, પણ ઉપલા સખબને લીધે હમે અંગણે પોહ્યાંયીએ તીહાં મુધી ઓઠી રહેલું વાજખી નહીં ધારીયું હતું. હીયાં પાણી ઘણુંજ ખરાબ હતું અને વળી તે ગદલું હતું, તોએ પણ રાતની જખર બુખ લાગેલી હતી અને આવા બનાવ બનીયાથી, હીયાંજ ઉતારો કરી જેમ તેમ કરીને સારી પેઠે જમી તો લીધું. હીયાંથી સાંજે સવાપાંચ વાગે પાછી કુચ કીધી તે રાત્રે અગીયાર વાગે “દુઝર” ગામના મુસાફરી અંગણમાં જઈ પુગા. રસ્તો હજુર બગિચોજ મળતો હતો, અને આંચકાથી ગાડીઓ જખરી ખખડી ગઈ હતી, તેમજ હમારા સઘળાંનાં શરીર પણ પછડાયાથી થાકી સીલાં થઈ પડ્યાં હતાં. “દુઝર” ગામમાં ખાધ ઓરાકીની તેવી સારી જીનસો મળતી નથી, અને તીહાં આવી પોહ્યાંયીયા, તે રાત્રે બેઠાં શીવાએ ખીજું કંઈ નહીં મળી આવીયાથી તેજ ઉપર મુકર કરી, તથા તે ઉઠડ જગા ઉપર કંઈ તેવું જોવા જાણવા લાયક નહીં હોવાથી, જરા આશાએશ લઈ રાત્રે બે વાગે પાછી કુચ કીધી.

તા. ૧૫ બનેવારીને દીને સવારના ૬ વાગે “મૈદાપુર” ગામમાં જઈ પોહ્યાયા. આ દેશાણુ પાણુ લાગ્યા વખત રેલવાની જરૂર નહીજ તેવાથી, તીર્થથી પાછી કુચ કીધી. હજુર રસ્તા ભાંગેલાને ભાંગેલાજ આવીયા હતો. અપારના સાગ્રાણુ વાગે “શબ્દપટ” ગામમાં આવી જાગા. આ દેશાણુથી રસ્તા જગ જગ બેહતર હાલતમાં માલુમ પડવા લાગો. રસ્તાની અંધ આશુએ, હારઅંધ ઓડા તુરતનાં શેષેલાં દેખાયાં હતાં, અને અંધર કાઢાડતાં માલુમ પડ્યું કે હીયાંથી રસ્તા આવેલા છે. અને તેની અંધર વખતસરની મશમત કરી તેને સારી હાલતમાં રાખીયામાં આવેછે. આ દેશાણુ ઉપર રસ્તાનાં એન છનીયેરે અને ઉપરીઆને રેલવાસાથે નાહાની નાહાની અંગથીઓ હારઅંધ આવેલી હસુને નજર પડી, તેથી હમા સમજ્યા કે હીયાં ઉતારાની જગા હશે. પાણુ તીર્થ પેલી નાહાની “કોટેલો” શીવાએ ખીલે કોઢાળી મકાન નહી હતો. ગાંમ દુર હતું, અને અંધર કાઢાડતાં હસુને એવું જણાવામાં આવ્યું હતું કે આ દેશાણુ ઓઠી થતાં, આગળ મંજલમાં “પાનાર” નદી આડ આ-વશે, તે પાર કરવાને માઠી રાત થઈ જશે, અને રાતના ૭ વાગે ભરતી થવાનો વખત તે દીવસે હતો, તેથી બે ભરતીની આગમજ તે નદી પસાર કરી તો બેહતર, નહીં તો, નદી કીનારે જહાં ઉતારાની જગા ખીલકુલ છેજ નહીં, તેથી કોઢેરી જગા ઉપર સારી રાત આઠી થયું પડવાનું. આ અંધર ઉપરથી હમાએ “શબ્દપટ” ગામમાંથી જસદી આગળ વધવાનું જરૂર બનાવ્યું. ગાડીઓ થોડુંક મુઠી આગળ ચાલીયા પછી, એક ગાડીવાળાએ લુચ્ચાઈથી પછવાડે પડી, પોતાની ગાડીના સારા બળદ આડીને તેમને પાણી પીવા લઈ જવાને આહાને, એક મુરદાર બળદની બેડી લાવી હમારા સામાનની બળદની ગાડીમાં બેડી. થોડા વારમાં આ ગાડી હમારી ગાડીઓથી એક એટલી પછવાડે પડી કે તે નજરથી દુર થઈ, અને આ ગાડીથી એકાથી કરતાં માલુમ પડીયું કે એના બળદો જસદી ચાલી શકે એવા નહી હતા. બરે તે ગાડી હજુ હજુ આવી જાગી તારે તેમાં બેડેલાં હમારાં માણુએ પેલા ગાડીવાળાની લુચ્ચાઈ વીરો ફરીવાર કીધી, તારે ખુદનું મા-લુમ પડી આવીયું કે જે ઝડપથી હમાએ આગળ મંજલ કાપવાનો હરાવ કીધો હોતા તે ઝડપ સાથે પેલા બળદોયા કંઈ ઠગી શકે એવા નહી હતા, અને મંજલમાં તે ગાડી અગતિ અગતી પાછળ પડે એની ધારતી પડી હતી. પેલા ગાડીવા-ળાને તેની આવી આવતો ગળળ પુઠીઆ અને પોતની ભરેલા જગ્યાએ નહી મળો-

યાથી તેને થોડાક ડોપરાંપાક જમાડીયાથી તે જઈને પેલાં સારા બળદ પાછા લાવીયો હતો. આવી રીતે બળદ બદલવાની શું મતલબ હતો તે ચોક્કસ કેહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તે વખતે હમો સઘળાને એવો રાખ બિત્તન થયો હતો કે સામાનની ગાડી ઉપર ફેટલાક લોકની બદનજર થઈ હોય, અને તે રાત્રે લુટી લેવા સારૂ, તે ગાડી એંબલી પાડવાને, આવા ખરાબ બળદો તેમાં બેડી આપીયા હોય. આ સઘળી ગડબડ પુરી થતાં સાંજ પડવા આવી હતી, અને પેલી નદી કીનારે પોહોંચતાં છેક વખત ભરાઈ જાય એવું થઈ પડ્યું હતું. સંકટ હંમેશા ખીજી સંકેતોની સાથે જમાવ થઈને આવેછે, તે મુજબ ઉપલી ગાડીના અટકાવની બાબદ વીરો તકરાર કરતાં કોઈ તરેહની ગેરસમજીતી હમારા એક્રુ ખે મંત્રિમાં થઈ પડયાથી તેઓ વચ્ચે એકાએક જે ઝગડો થઈ પડ્યો હતો, તેથી જેમ એક તરફ જરા રમુજ તેમ ખીજી તરફ આગળની મંજૂલની શીકરથી સઘળાના દીલ જરાવાર ખટમીઠાં થઈ પડીયાં હતાં. પણ પેલા ડોપરાંપાકની લેહજતથી જરે ગાડીવાળાએ પેલા સારા બળદની બેડી પાછી લાવી આપી હતી તીઆરે સઘળાનાં જીવ પાછા ખુશાલ થયા હતા, અને તેથી પેલી સઘળી તકરાર, ગડબડ અને ડોપરાંપાકની વાત તેજ જગામાં દાટીને સઘળા જણ ખુશ ખુશાલીથી આગળ આવીયા હતા. જો કે અસુર થયાથી ગાડી ઘણીજ બિતાવળે દોડાવી હતી, તો પણ નદી કીનારે જઈ પોહોંચતા એતે રાત્રે ટા સાડાઆઠ થઈ ગયા હતા. ચંદ્ર નીકળી ચુકેલો હતો, અને નદીમાં ભરતી શીર થઈ ચુકેલી હતી. “પાનાર” નદી વીરો એવું હમોને કેહેવામાં આવીયું હતું કે જો કે તેનો પાટ ઘણો પોહોંજો છે તો પણ તેમાં પાણી ઘણું ઊંડું થતું નથી, અને વળી પાણી પુરતું ભરાયલું નહીં હતું તેથી એકદમ જલદીથી પાર નીકળી જવાને હમોએ ગાડીવાળાઓને હુકમ આપીયો હતો. “પાનાર” નદીનો પાટ આ ડેકાણે બેવડી વલાણુ લઈ, બે જીવી જીવી પાટે ફરી વળેલો છે, તેથી નદીનો એક પાટ પાર કાઢા પછી, થોડીક મુકી જમીન લાગેછે, અને તે પસાર કરીયા પછી બાણે વળી કોઈ ખીજી નદી આડે આવી હોય એમ તેજ નદીનો ફરી વળેલો ખીજો પાટ પાછો આડો આવેછે. સઘળી ગાડીઓ નદીમાં દાખલ થઈ, પેહેલા મોઝા પાટમાંથી પસાર થઈ હતી, તેમાં હમારી ગાડીના બળદો જરા નબળા હોવાથી તેઓ ખીજી ગાડીઓની સાથે નહીં રેહી શક્યા. ગાડી-વાળો વળી કોઈ નાદાન વગર અનુભવવાળો દોકરો હોવાથી તેનાથી બળદોને

પાણીમાં બરોબર હાંકી નહીં શકાયું. તેથી બળદો અટકીને નદી વચ્ચે ઉભા રહેા. ગાડી ઉભી રહેતાં, તેનાં પદ્મડાં તરમ રેતાંમાં બેસવા લાગાં. તેમજ હમારેથી થોડીક દુર જે સામાનની ગાડી હતી તેનો હાલ પણ હમારી ગાડીના જેવાજ થઈ પડ્યો. હમારી સાથે હમારો જરમન મીત્ર મીત્ર એકવડે જે જરબરો તરનાર હતો, તેની હીંમત હમુને ધણી હતી. ગાડી કદાચને કુબે એટલા ઉપરથી આગળ નીકળી ગયલા હમારા મીત્રોને બુઝા મારીને કેલું કે હમારી મદદે કોઈને માકલો, પણ હમારી બુઝા કોઈના સાંભળવામાં આવી નહીં શકી હતી, કારણ કે દરેક ગાડીવાળા પોતાના બળદોને આંવી રગડીને હાંકી જલદીથી નદી પાર કરી જવાની હિતોત્તરીમાં પડેલા હતા. સઘળા ગાડીવાળાઓની બુઝથી નદીમાં ધોંધાટ થઈ રહ્યો હતો અને કોઈનો પોકાર કોઈ સાંભળી નહીં શકતું હતું. હમારે હમારા બળદોને આગળ ચલાવાને ધણી મેહનત કરીધી, તેમનાં પુછડાં પકડીને તાણીયાં, મરડીયાં, તેમને લાકડીઓ મારી, ગાડીવાળા ઉપર ગુરસે થઈ તેને પણ ધપા મારીયા પણ અંતે કંઈજ વળીજે નહીં, અને પાણી છેક ગાડીની અંદર આવવા લાગું. હમા ભીનાવા લાગા તારે નદી ઉપર યોપલા ફેરવનાર કોળીઓને બોલાવા પોકાર મારી તેમની મદદ માંગી, જેથી તેઓ થોડા વખતમાં હમારી નજદીક યોપલા સાથે આવી પુગા. આ વખતે પાણી એટલું ગાડીમાં આવીયું હતું કે બીજાનું સઘળું ભીનાઈ ગયું હતું. તુરત ગાડીમાંથી હમારો કપડાંનાં કાથલા લઈ હમા અંધે જણા યોપલામાં કુદી પડ્યા હતા. આ યોપલાવાળાઓએ જરે નદી ઉપર ઘણો ધોંધાટ સાંભળીયો તારે તેઓએ જોયું કે તેમની મદદની જરૂર થઈ પડી છે, આ ઉપરથી તેઓ તીહાં આવી પોહાંચીયા હતા. આ સઘળી ગડબડમાં ગાડીઓ એક બીજાથી છુટી પડી ગઈ હતી અને કોઈ અંબણીગમ અને કોઈ પેલીગમ નીકળી ગઈ હતી. નદીનો પોહોતો પાટ પસાર કરીયા પછી જરે મુકી જમીન ઉપર આવીયા તારે તીહાં સઘળી ગાડીઓ પાછી એકઠી મળી હતી. હમારી તથા સામાનની ગાડી જે અટકી પડી હતી તે કેટલેક વારે ધણી સખ્ત મેહનત કરી એંચી કાઢાડી હતી. નદીનો બીજો પાટ હમારે યોપલામાં પસાર કરીયા હતો, કારણ હવે ગાડીમાં બેસીને નદી પસાર કરવી, ચલામતી જરેલું નહીં જણાયું હતું. હમારી સાથે જે બોમ્બીયા લીધા હતા તેણે હમને એવું કેલું કે તે સઘળી ગાડીઓને આ બીજા પાટમાંથી બરોબર પસાર કરી પેલે પાર લઈ આવશે, કારણ બીજા પાટમાં પાણી ઘણું નહીં બરાળું હતું. આ

ઉપરથી હમોઆગળથી પેલે પાર જઈ હમારા ગાડીવાળાઓની વાટ નચીત બેતાં બેઠા. છોકરાંને સાગઅગીયાર કલાકનો સુમાર થયો તોખી ગાડીવાળાઓ નહીં આવી પુગાથી તરેહવાર વીચાર હમોને આવવા લાગા. ઓવામાં ઢોઈ માણસો એક ખીજ સાથે બેરસા ભરેલી ભાંજગડ કરતા હોય એવો દુરનો અવાજ સાંભળીયાથી હમો સાંભા જઈ જોઈએ છ તો સઘળા ગાડીવાળાઓ પેલા ભોમીયા સાથે ખુબ ગુરસામાં આવી ગયલા હતા. પેલા ભોમીઓ માત્રે નામનો ભોમીઓ હતો, અથવા તો રાત્રે ઘભરાઈ જઈ રસતો સુકી ગયલો હતો, એ વાત હમો નથી જાણતાં, પણ એટલું માલુમ પડીયું કે નદીનો ખીજો પાટ વઘાવાને તેણે રસ્તાની જુલ કીધાથી, ગાડીવાળાઓને નજીક અરવો કોસ દુર આડ વાટે લઈ ગયો હતો જેથી ગાડીવાળાઓનું એક તો નદીના પેહલા પાટમાં મેહનત કીધાથી જે પાકી ગયલું હતું તે આ ખીજ પાટની મેહનતથી કુટી ગયું હતું અને તેવો સઘળાનો ગુરસો એખલા ભોમીઆ ઉપર જઈ પડીયો હતો. એંતે ગામમાં જવા સાઈ કીનારા ઉપર પેહલા ગાડીના ચાકની નીશાણો પકડીને છોકા પાર વાગે ગામમાં દાખલ થયા હતા જે ગામનું નામ “સીનોર” હતું. તીહાં પુછતાં માલુમ પડીયું કે ઉતારો કરવાની જગા છે નહીં તેથી હમો સઘળાને ઘણીજ દીલગીરી લાગી, કારણ અરથી રાત્રે પાણી સાથે જે ખેલ રમવો પડ્યો હતો તેથી ઘણા થાકી ગયા હતા. એંતે એક કલાક આરામોરા લઈ તીહાંથી આગલ કુચ કરી હતી અને રાત્રે સાંદરણી હતી અને હવેથી રસતો સાચો લાગેલા હતા તેથી ગાડાંમાંજ સુઈ જવું બેહતર જાણીયું હતું.

તા ૦ ૧૬ મી જાનેવારીની સહવારના ૬ વાગે કડપાના મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. આ મથકઉપર આવતાં હમોએ હેદરાબાદથી ૨૫૩ માઈની મંજલ પુરી કીધી હતી અને હવે મધરાજ પોહોંચવાને ૧૫૩ માઈલની મુસાફરી બાકી રહી હતી.

કડપા, બાલાઘાટનાં ધગણાંઓનો ખીજો મોહોયો ભાગ ગણાયછે. કડપાનાં લતાની જમીન ઘણી ખરી સપાટ છે, અને જેમ જેમ એ લત્તા તરફથી, કૃણા નદી તરફ જઈએ તેમ તેમ જમીન ચઢતી થતી જાયછે. એ લત્તા તરફ એમિલ અને મે માંસમાં આસપાસનાં પાહાડો જબરા તપ્પાથી ગરમી ઘણી સખત લાગેછે. એ વખતમાં અહીંયાંનું પાણી પણ જરા ખારાટ ભરેલું થાયછે, પણ ચામાસામાં તે ઘણુંજ સાઈ અને લેહજતદાર બની જાયછે. કેટલેક ડેડાણે એ લત્તા ઉપર વળી બારે માસ પાણી ઘણું સાઈજ રહેછે. કડપાના લતાની પૂર્વ દીશાયે આવેલી

ટેકરીઓમાં મોટી સાથે લોહનો ભાગ મળેલા છે, તેવી મોટીમાંથી સોગાપાઠ પુરુષ પેદા થાય છે, અને એવી મોટીમાં જે જે હોય છે એ પાપર ધણો પાકે છે, તે તે હોય તેના દેખાવ વરસનો ધણો ભાગ બિન્દા અને લીનાસ અથવા અપોચીયાં બનેલા રહે છે, અને લીલાંની મોટી સહવારની વખતે કાલા રંગની દેખાય છે. જ્યારે એ મોટી ઘણી સફાઈદાર થાય છે, ત્યારે તેને ગામનાં ધાખીયા કપડાં ધોવામાં સાવું હોય વાપરે છે, અને એ ઉપરથી એ મોટીને ધાખીની મોટી કહે છે. ખીજી જગ્યાએ ઉપર સોગાપાપરને હોય નીમક પાકે છે. તલાવા બાદનારા એવી તરેહ પાકતાં નીમકને મોટીમાંથી છુટું પાડી પાંચ બોરાકીમાં વાપરે છે. કદાપાનાં પ્રગણાંઓમાં ઘણું હોય એવી રીતે પુરુષ મીઠું બને છે, તેથી, એ તરફ બોરેથી આંતું મીઠું આવતું નથી, અથવા આવે છે તે ઘણું જ જુજ. સુગાપારનો પણ એ લત્તા તરફ ઘણો પાક થાય છે, અને તે ઘણી જ મોટી રીતે મોટીમાંથી છુટો પડી શકે છે. નાલીયરી તથા તાડ એ લત્તા તરફ ઘણું થતાં નથી. હીયાંની જમીન અને હવા બંધે એ જાતનાં ઓગ્રને માફક નથી. કરનુલની જમીન સાથે સરખાવતાં કદાપાની જમીન પાક ઉત્પન્ન કરવામાં ઉતરતી જણાયી.

કદાપા રોહરે પણ કરનુલની પેટું પઠનનાં નવાઓનાં તાયબા તળે હનું. હીયાં વેપાર ઘણો તેજ આવી શકતો નથી. લોક ઘણું કરીને જંગલી તથા સુસ્તી છે. કદાપા રોહરેનું નામ કોમ્પાર “કૃપા” એમ કહે છે મોટરવાની અથવા દયા એવું પણ બોલાય છે. હીયાં વાણીયા તથા ખીજી જાતનાં હાંદુ વેલેવારી વચ્ચીયોતોની પેટુંડીયો છે, અને તેઓનો બંધો ઘણું કરીને સરાઈ છે. ૩ તથા અગ્રીણ પણ એ હોય પેદા થાય છે, પણ તે ઘણું જ જુજ. ગુલીનો પાક એ હોય ઘણો થાય છે.*

કદાપાથી ચાર વાગે પાછલા પોહરનાં નીકળ્યા. હીયાંથી તો રસ્તો ઘણો જ સારો લાગેલો હતો.

તા. ૧૭ બનેવારી એ મોરોદીયાંમાં “બિન્દામીયા” નાં મુસાફરી બંગલે જઈ પોહંડ્યા. આ હોય હમારો વીચાર ઊતરીને ફક્ત તાવું દુધ પીને આગળ જવાનો હતો, પણ ગાડીમાંથી ઊતરીને આમપાસ ભેળંગે, તેવામાં હમાં મીઠા ગ્રકતર ભાગીની નજરે દુરથી કોમીનારા જેવું દેખાયું. તેથી તેમણે

* હામીલન ગેલેડીયર, ખીજી આણી, વાલમ ૧ લો, પાનું ૪૫૮.

તે વીરો પુછપરછ કીધી, કેમકે એ ધુંધી અને ચંચલ મીત્રનું પેહેલું કામ એજ હતું કે જ્યાં જામા તીલાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે પેહેલી પુછપરછમાં એજ હતું કે “હીયો કુંઈ જીના દેહરાં અને લેખોછે?” જીહારેહમને ખબર પડી કે તે મીનારા જેવું જે અંધારામાં દેખાતું હતું તે “ગિરમીરા” ગામનું એક ધણુંજ મોહોટું અને જીનું શીવનું દેહરું છે, તે શબ્દો સાંભળતાને વાર હમારા મીત્રનાં દીલમાં ખુસાલીનો જીરેસો એકદમ ચઢી આવ્યો! તુરત મસાલ સલગાવીને ઝકતર તથા હમે એ ત્રણજણ તેમની સાથે તે દેહરાં તરફ દોડતાજ ગયા અને જેમજેમ નજદીક જતા હતા તેમ તેમ તે દેહરું ધણુંજ મોહોટું દેખાતું હતું. હમારા મીત્રનાં મોહોટામાંથી ખુસાલીનો અવાજ નીકળતો હતો, કે આજે આ ડોકાણેથી આપણને કુંઈ પણ જીના શીલાલેખો મળસે. ખુશીમાં અને ખુશીમાં દેહરાં આગળ જઈ પુગા, પણ ઉપર ચઢવાની ધણીજ પાયરીઓ હતી તેથી ખીજી મસાલો સલગાવીને ઉપર ચઢ્યા. મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મીમાં રોઠ ધાકજી દાદાજીનાં દેહરાં ઉપર જવાને જેવી પગથીઓ બાંધેલી છે, તેવીજ કીસમની આ ડોકાણે પણ બાંધેલી હતી. ઉપર ચઢીને ડાખી બાજીએ આગળ ચાલ્યા તેવામાં દુરથી મસાલની રોરાનીથી લેખનાં એ પથરા ઉભા ગોઠવી મુકેલા ઝકતરની નજરે પડ્યા, જેથી તેઓનાં મનમાં એટલો તો સંતોશ અને આનંદ ઉપજ્યો કે, મોહોટી દહીનેતે પથરા તરફ દોડી જઈ તેમને કોઠી (આલિંગન) કીધી અને ખાલ્યા કે, હા! આજે મને બહુ આનંદ આ મારા જીના મીત્રોને મળ્યાથી થયો છે! પછવાડેથી માલુમ પડ્યું હતું કે તે લેખો ધણા પુરાણા નહી હતા. તખ્તી ઉપર શાલીવાહાન ૧૪૮૦ નો સાલ વાંચીયો હતો. તખ્તી દેવનાગરી અક્ષરોમાં કોતરેલી હતી, જે ઉપલા સને પ્રમાણે માત્રે ૩૦૦ વરસ પુરાણી માલુમ પડી હતી. ખીજું આસપાસ જોતાં ધણું નકસી કામ દેવાલોઉપર અને બારણાં બારીયા ઉપર દેખાતું હતું, પણ તે અંધારાનાં સખબથી ખુલ્લું નજર નહી આવી શક્યું હતું. આ ડોકાણેથી બરોબર જોયા વગર પાશું જવાનું કોને ગમે? તેથી તુરત ઠરાવ કીધો કે “ગિરમીરા” નાં મુસાફરી બંગલામાં ઉતારો કરવો, અને સવારનાં એ દેહરું બરાબર જોવું, તથા પેલા લેખોની નકલ છાપી લેવી. ઝકતર પાસે એવી રીતે નકલો છાપી લેવાનો સંઘળો સંસ્ક્રમ તૈયાર હતો. દેહરાં ઉપરથી પાછા આવી ગાડીવાનોને ગાડી છોડવાનો હુકમ આપ્યો, તથા હમોયે હલકો જેવો નારતો કીધો, અને પાછાં દેહરાં ઉપર ગયા. પેહેલું કામ પેલા લેખો ઉપરથી નકલ છાપી લેવાનું હતું.

લેખોના પથરા ઉપર પુરુષના હુળ અને મેલ એડો હોતો, તે સઘળો પાણીથી ઘાસ ન-
 આળ્યો, તેથી લેખ ઘણાજ ખુલ્લા નજરે આવવા લાગ્યા. તખ્તી ઉપરથી કાપ લેવાનું
 કામ સીર કીધું પણ તેમાં તો વખતનું કામ હતું અને તે ઉતાવળ થાય એવું નહીં હતું.
 જેમ જેમ કામ ચાલતું ગયું તેમ તેમ સહવારનાં દેહરૂં ઉપર જે જે લોક આવતાં હતાં
 તેઓએ હમને જોઈને આપનાં ગામમાં ખબર આપી કે કોઈ સાહેબ લોક આવેલા છે,
 તેઓ દેહરૂંમાંની મુર્તીઓ અને લેખોની નકલ કરી લીએછે. ગામનાં લોક હમને
 યુરોપીયન પાદરીઓ સમજ્યા હતા. ગમે હોવી તે લોકની ખાતરી કરવાને હમોયે કો-
 રોરા કીધી કે હમે દેશી લોક છદ્મિએ અને હમે મુંબઈના પારશીઓ છદ્મયે, હમારા
 સદા કુરતીની નીસાણો બતાવી, તથા હમારી સાથે હમારાં મીત્ર ઘડતર બાકિનાં
 પ્રામણ્ય આક્રોશ હતા તેઓએ કહ્યુંકે, હમા પાદરી લોક નથી, તોયેપણુ તેઓની મુત-
 લક ખાતરી થઈ નહીં હતી, અને હમારા બોલવા ઉપર તેમને બહેમા નહીં આવ્યો
 હોતો. ઘણો ખર્ચો સખ હમારી સાથનાં મીત્ર મીં એડવર્ડ ઉપરથી તેમને ગયો
 હોતો, કે જેવો આ યુરોપીઅન છે તેવાજ આ ખીન્દઓ પણુ હશે. એવા રાખ
 ઉપરથી તેઓએ દેહરૂંની છેક અંદરની કોઠડી જહાં પુજા અથવા દરરાણુની જગ્યા
 હતી, તે મકાનનું આરંબું ઢાંકેલું ને ઢાંકેલુંજ રાખ્યું, અને તેનો રખેવાલ પ્રાહ્મણુ
 જોડેની પામે આરણુની કુંચીયો હતી તે પ્રાહ્મણુ ગામ બહાર ગયો છે, તેને આવતાં
 વાર લાગશે, એવાં એવાં બાહાના કાદાડીને એને તે ઓરેકા હમને નહીજ દેખા-
 વીયો હોતો. હમોએ ઘણાં કાલાવાલા અને સમજાવી પઠાવીને કહ્યું પણુ હમારૂં કંઈજ
 વખ્યું નહીં, તોએ પણુ આ ઓરકા શીવાય બાકીનું આખું દેહરૂં સઘળી તરફથી બેરોબર
 જોયામાં આવોયું હતું. એ દેહરૂં શીવનું છે, અને તે “Granite sandstone”
 જાતનાં પથરનું બાંધેલું છે. દંટનું કામ પણુ અંદર પુરુષના દેકાણે કરેલું છે, અને
 દિવાલો ઉપર, સીલીંગ (એટલે છત) ઉપર અને થાંભલાઓ ઉપર તરેહવાર નકશી
 કામ સાથે, દેવદેવીઓની મુર્તીઓ ગુના અને પથરની બનાવેલી અને કાતરેલી
 છે, તેમાં મોટામોટી સખાઓ પોડેલી છે, અને દેવતાઓની લગ્નનો દેખાવ
 પણુ ઘણીજ માટેડી રચનાં સાથે દેખાવેલો છે. દેહરૂંનાં મુખ્યાં આગળ
 ત્રણ માટેડા પગરોડા મીનારા બાંધેલા છે, તે સઘળામાં દંટરડીનું કાંમ ઘણું
 કરેલું છે. આ મીનારા ઉપર ત્રણ તબક કરેલા છે, પણુ તેમના પેહેલા
 તબકાની પગરોડો બાંધી ગયાથી ઉપર ચડવાનો મારગજ અટકી પડેલો

હતો. દેહરાંની પગથીઓ ઉપર ચઢ્યા પછી આસપાસ ચોમેર ફરવા લાયક
 મોહોટો અને ખુલ્લો ચોક પથરની ફરસખંદીનો બનાવેલો છે. મુર્તીનો આરોહ
 વચમાં રાખી આસપાસ ફરતી વરાંડા પથરની બનાવેલી છે. એ વરાંડાના આરકાં
 અને રથનો ઉપર આગળ જણાવેલું સઘળું નકસી કામ કરેલું છે. પશ્ચીમ
 તરફની દેવાલો ઉપર ઘણી બેસુલાહળ ભરેલી મુર્તીઓ પાડેલી છે, પણ જોનારને
 તે એકાએક દેખાતી નથી, કેમ કે સુલાહળ ભરેલી અને બેસુલાહળ ભરેલી
 મુર્તીઓ ભેળસેળ પાડેલી છે. સ્ત્રીઓના રાંતો ઉપર દેવતાઓ હાથ મુકીને
 ઉભેલા તથા બેઠેલા આસનમાં પાડેલા છે. દેવતાઓનાં લીંગો ઉપર પુરૂષ તથા
 સ્ત્રીયો હાથ અને માંયાં મુકી તેમને નમસ્કાર કરેછે. લીંગોના દરણુ કરવાની
 ખીજ ઘણી બેસુલાહળ ભરેલી રીતો દેખાડેલી છે, તેમજ દેવતાઓ દેવીયો
 સાથે બગલગીરી કરી મોહોસાથે મોહો, માંયાંસાથે માંયાં લગાડી ઉભેલાં છે. આ
 પુસ્તકનું માન જાણવવા આવા અધર્મીત દેખાવ વીરો હીયો બધાન કરવું હમો
 વાળખી નથી ધારતા, આટલુંજ કેહેવું બસ છે કે “ઊન્યામીઠા” નાં દેહરાં ઉપર
 જેવી નીલજ મુર્તીઓ જોઈતેવી ખીજે ઢાઈડેકાણે હમારા જોવામાં ખુલ્લી આવી
 નથી. પણ ખોલ કાહડતાં માલુમ પડ્યું છે કે એથી પણ વધારે તકારી અને
 લાજ વગરની મુર્તીઓ એ લગ્ના તરફના દેહરાંઓમાં ઘણું ડેકાણે છે, પણ તે ખુલ્લી
 જગા ઉપર મુકેલી નથી, તેમને છેક અંદરની ખોલીઓમાં ઘણું કરીને મુકેલી
 હોયછે. આ દેહરાંની હેઠળ ઉતરતાં તેનાં દરવાજાની સામણે લાકડાનો એક
 મોહોટો રથ હમોએ જોયો. ઠરાવેલો દીવસોયે દેવની મુર્તીને તેમાં બેસાડી લોક
 તે રથને પોતે ખેંચ્યા ગાંમમાં ફેરવેછે. આ લાકડાનાં રથ ઉપર પણ ઘણું નકસી
 કામ વળી એવું હતું કે દેહરાંની દેવાલો ઉપરની મુર્તીઓને એક કોરે બેસાડે. રાધા-
 કૃષ્ણના રાસની કીડા આ રથ ઉપર કોતરેલી હતી પણ એટલુંડીક હતું કે રથ જુનો થય-
 લો હતો, અને તેની ઉપર કોતેલી મુર્તીઓ પણ જુની થઈ ધુળથી સઘળી ભરાઈ
 ગયલી હતી, તેથી કોઈને તે ઉપર શું પાડેલું છે તે એકાએક નજરે પડી નહી
 રાકતું હતું. આ ડેકાણે આવા દેખાવ જોઈ હમને ઘણીજ દીલગીરી લાગી હતી.
 દેહરાંમાં આવેલા કેટલા એક દેખઈતા સમજી માણસોને એ બાબદસર હમોએ
 પુછ્યું ત્યારે તેઓ સઘળાના મોહોડમાંથી આવા જવાબ નીકળ્યો હતો કે, એ વાત
 હમ શું જાણીએ! દેવદેવીઓની આ વાત છે, તે આપણ માનવી જાત શું સમજીએ!

અને એ મુર્તિઓ જોણે અને શું કરવા આવી રીતની પાડી હશે એ પણ તેઓ જાણતા નહીં હતા. હમા અને તેઓ વચ્ચે એ આવત વીરો તકરાર થઈ ચાલી હતી, પણ તેથી કંઈજ તેઓની ઉપર અસર થઈ નહીં હતી. આ સધળા ભગવાનો એક છે, અમાં માણસ શું કરી અથવા સમજી શકવાનું છે! આઠલાજ વીચાર તેમનાં મનમાં એવા તો ફોલા માલુમ પડ્યા હતા કે તે ખીસાડવા મુરકેલ હતા. તકરાર કરતાં બીડ થઈ વધવા લાગી હતી, પણ હવે તીકાં જોવાનું કંઈ વધારે રહ્યું નહીં હતું, તેથી હમાએ એવાનાં ૧) વાગે તીકાંથી રૂપસદ લીધી. મુસાફરી અંગલામાં પાછલા પોલારનાં ત્રણ વાગે જમીને પાછી કુચ કીધી અને આસરે એક કાસ મંજલ કાપ્યા પછી “મડકમપણી” ગામ આગળ આવી પોહ્યાં, તે વખતે રેલવેનાં રેતાની પુરણીનું કામ ચાલતું હતું, તથા લાકડાંની “ત્રીપટી” તો જમાવ તીકાં થતો હતો; ગાડીમાંથી ઉતરીને એ કામ જોયું, પણ સાંજનું અંધારું થતાં પાછા ગાડીમાં બેસીને રાત્રે સાત વાગે “નંદલુર”નાં મુસાફરી અંગલામાં જઈ પોહોંચ્યા હતા. “જિન્દગી”થી તે “નંદલુર” મુઠી રેતો પોછા થયોજ ભાંગેલો અને ખરાબ હતો, અને ગાડીને થઈ જઈ પોહોંચ્યાં તેવા હતા, પણ મડકમપણીથી રેતાનો જરૂરો ભાગ નંદલુર તરફ જવાનો છે તે જરા સારો બાંધેલો રેતો હતો, નંદલુરના અંગલામાં જમીને રાત્રે ૧૧ વાગે રવાના થયા તે બીજી દીને,

તા ૧૨ જાન્યુઆરીને દોવસે સદવારના ૭) વાગે “પલંમપેશ”નાં મુસાફરી અંગલામાં આવી પુઝ્યા. આ હંકાણે રેલવેનાં એક સરવેયર સાથે હમારી મુલાકાત થઈ. એ રાખ્યે હમારી આડીની મુસાફરી ટુંકી કરવાને અને જલદીથી “ત્રીપટી”નાં રેલવેનાં રેતાને ઉપર પોહોંચાડવાને સારૂ જો રેતામાં “લારી” નામની હાથગાડી જ પાછા ઉપર ચલાવેછે, તે મળે તો તે હમને આપવાને પોતાનાં એક મીત્ર ઉપર બતામાણ આપી હતી. આ હંકાણે હમારી મુલાકાત કરનલ આરથર કાટન સાથે થઈ હતી. તે પોતાનાં બાકને મદ્રાસ મુઠીને પોછા પોતાનાં કુટુંબ સાથે કરનુલ જતો હતો. કરનુલ તરફ જવાનું કારણ તીકાંની નેહર અંધારી હતી, તે જોવાનું હતું. મંજલ નજદીક પુરી થવા આવી હતી, તેથી હંકાણે હંકાણે હવે વધારે વાર આડી નહીં થવાનો વીચાર રાખી, જમીને આ હંકાણેથી પોણાવાર વાગે આગળ આજ્યા, રેતામાં એક થાંભળ આજોડું તલાવ બે તબક્કાનું જોયું. પોછા તબક્કા ઉપરથી

પાણી ઉતરીને તે તબક્કાની આસપાસની જમીનની ખેડણીસાર કામે લગાડેલું હતું, અને તીહાંથી નીકળી ખીજ તબક્કા ઉપર પડતું હતું, અને તીહાંની જમીન ઉપર તે ફરી વળતું હતું. એ તલાવનું નામ રહીપક્ષીનો “લેક” એટલે સરોવર બોલાય છે. એ પાણીથી પુશ્કળ ધાન્યનો પાક થાય છે, તથા નાળીયરની પણ આ ડેકાણે પુશ્કળ ઉત્પત્તિ છે. જરે હમે બપોરનાં બે વાગે એ ડેકાણેથી જતા હતા તારે તડકો સખત હતો, તોય પણ આસપાસની હવા ઘણીજ ઠંડી લાગતી હતી, કારણ કે, પાણીનાં મોહોટા પ્રસારા ઉપર થઈને તે હવા આવતી હતી. તલાવની રચનાં એવી થયલી છે કે, રસ્તાનો કેટલોક ભાગ પેલા બે તબક્કાની વચ્ચેથી આવેલો છે, તેથી બંધે બાજુએ પાણી અને લીલાત્રીથી ભરેલાં ખેતરો દેખાતાં હતાં, જેથી એ ડેકાણેથી જતાં હમારાં દીલને ઘણુંજ ખુશ લાગતું હતું. “પલંમપેઘા” થી “કોદુર” નાં મુસાફરી અંગલા તરફ જતાં એ તલાવનો મોટો ભાગ ડાબા હાથ ઉપર આવે છે. રાત્રે ૧૧) વાગે “કોદુર” ના મુસાફરી અંગલામાં જઈ પુગા હતા; તીહાં જમીને ગાડીમાંજ સુતા, અને ગાડીવાળોને હુકમ આપી મુક્યો હતો કે હમુને ઉઠાડ્યા વગર ચાર વાગ્યામાં એકદમ કુચ કરવી. એમુજબ કુચ થયાથી,

તા ૦ ૧૯ મી જાનેવારીને દીને બપોરના બે વાગે “બાલાપક્ષી” નાં મુસાફરી અંગલામાં આવી ઉતર્યા. આ અંગલો હમારી મદ્રાજ લતા તરફની મંજલનો છેલ્લો મુસાફરી અંગલો હતો, હીયાંથી જરા આડ મારગે થઈને “ત્રીપટી” નાં રેલવેનાં સ્ટેશન ઉપર જવાનું હતું તેથી બપોરનાં જમીને સાંજે પાંચ વાગે કુચ કીધી તે રાત્રે બે વાગે “ત્રીપટી” રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવી પુગ્યા હતા.

હેદરાબાદથી તા ૦ ૪ જાનેવારીને દીને રાત્રે ૧૨૦) વાગે નીકળ્યા હતા તે તા ૦ ૧૯ જાનેવારીની રાત્રે બે વાગે હમારી એ લતા તરફની બળદના ગાડાંથી કરેલી મંજલ પુરી થઈ તેમાં આખા પંદર દીવસ ગુજરી હતા અને હમે રાત્ર દીવસ જો બપોરસાપરી મંજલ નહી કરી હોત તો, જેટલા દીવસ લાગ્યા તેથી. બમણા દીવસો એ મુસાફરીમાં ગુજરે. હેદરાબાદથી “ત્રીપટી” સુધી સઘળો આડ રસ્તો ગણતાં નજદીક ૪૮૦) માઈલની મંજલ થઈ હતી.

ત્રીપટી આગળ કરનુલનાં ગાડીવાળાઓને સારી બખરીરા આપી હતી કેમકે તેઓ એ રસ્તાની મંજલ રાત્ર અને દીવસનો ફેર ગણ્યા વગર જેમ હમોયે કહ્યું તે પ્રમાણે અને વળી કોઈ કોઈ વાર આડ રસ્તે કીધી હતી, તેથી તેઓ ખરેખર

Vincent Brooks, lith.

RAJAWADE SANSHODHAN MANDAL, CALCUTTA.

ર. મધ્યમ રાજવંશી ઉપાધ્યેય મંડળ.
(બાણેશ્વરી રોડ, કલકત્તા.)

હનાસ નિજવવા લાયક થયા હતા. મધ્યાહને દરબેલાં ગાડીભાડાં ફરતાં વધારે આપ્યું હતું તથા બહીસની પણ એક સારી રકમ આપી હતી. તેની સાથે દ્રાહ્મિ વાસકુટ, દ્રાહ્મિને ગરમ કપડું, આપ્યું હતું, તેથી તેઓ ધણીજ ખુશી થઈ ગયા હતા.

તા ૨૦ જાન્યુઆરીને દીને સહવારતાં ૧) વાગે “ત્રીપટી” થી આગગાડીમાં બેઠા તે સહવારતાં ૧૧) વાગે એટલે ૫) કલાકનાં અરસાનાં નજદીક ૨૦૦) માઈલની મંજલ પુરી કીધી હતી. ૮૧૦ માઈલની મુસાફરી કરતાં અરથો માસ યુવરથો હતો, હાલ અરે માઈલની મુસાફરી ફક્ત પાંચ કલાકમાં થઈ ગઈ હતી; પણ આગળ જાણ્યું તેમ હવે ગામિગામ જવાનું નહીં બની શક્યું હતું, હવે તો દોડતી ગાડીયે જે જોઈ મદ્રાસ તેજ. “ત્રીપટી” અને “મદ્રાસ” વચ્ચે “આરકટ જંકશન” કરીને એક રેશન આવેછે. આ મથક આગળ, બેપુરથી આવેલા રેલવે મળેલા છે, માટે તેઓ મદ્રાસથી હેદગાવાદ જવાના હોય તેઓ એ હેદગામથી ગાડી બદલીને ત્રીપટી જવાની ગાડીમાં બેસેછે, અને જે બેપુર જવાનાં હોય તેઓ પાંચરા તે તરફ જાયછે. અરેઅરે ૧૧ વાગે સહવારના મદ્રાસનાં રેલવે સ્ટેશન ઉપર જઈ પુગા હતા. એ સ્ટેશન ઘણુંજ મોટું અને દબલબા બરેલી બાંધણીનું છે, તેની ઉભરણી પણ ઘણીજ ઊંચી લીધેલી છે, જેનું ચીત્ર એવે આપ્યું છે.

સ્ટેશન કોચમાં રોડ એન્જલજી દીનશાહજી પોડેનાથે તેમના મીત્ર રોડ કાવસજી —કાવર નામનાં એક ગૃહસ્થને હમુને એસેટેન્ડાન્સ લેવાને નોકરવ્યા હતા, તેમની સાથે ગાડીમાં બેસીને હમારોડ એન્જલજી દીનશાહજી પોડેને ચેર ગયા, જે મદ્રાસના “બ્રહ્મકાશિત” એટલે જુદાં ઘણાં અરે દેરી પોકર વસેછે, તીહાં છે. રોડ એન્જલજીયે હમારે સાથે પોતાનાંજ મુકામ ઉપર કોચી કરવાને ઘણીજ વચ્ચે મજથી મધળી ગાહવણ અને તકીયારી કરાવી રાખી હતી. હમારો મીત્ર પ્રકતર ભાડેને સારૂ પણ એજ હેઠાણે જુદો મકાન તકીયાર કરાવી રાખ્યા હતા, પણ તે તેમને પરંદ નહીં આપ્યાથી પોતાને સારૂ વાળુ આર માફતિ દુર એક બીલેજર મકાન તેવણે લીધા હતા. હમુને પણ કીયાંથી થોડા વારનાં એ મકાન કોડી રોડ એન્જલજીના બાલ્કન દુરનાં મકાન ઉપર જઈ રહેવાની ફરજ થઈ પડી હતી. પોલું તો “બ્રહ્મકાશિત”નું પાણી સારૂ લાગ્યું નહીં હતું; બીજું, ગરેનો વામ જળશે સારેતો હતા; ત્રીજું, હવા ખુશી નહીં હતી. કોચી કીધા પછી હમારે સારૂ નાહવાનું પાણી ગરમ કરીને ગુકડું હતું, તે પાણીના ઢાંચેના કરવાને જેવા એક થોડા માત્રમાં લીધા તો તે તમામ

આરંભ અગર જેવું અને પછવાડેથી કડવું લાગ્યું હતું. બદન ઉપર રેડતાં ચીકાણું લાગ્યું હતું, તેથી હમને એટલા તો કંટાળો ઉપજ્યો કે નાહવાનું તુરત બંધ કરીને અમસથુ દીલ નુંઝી કપડાં પેહેરી લીધાં. આ લત્તાનું પાણી એક અથવા બે જગો શીવાય સધળી તરફ ખરાબ છે, પણ તેમ વળી એક બે જગાનાં પાણીની ઘણીજ તારીફ થાય છે. વાહાણવાળા ધણું કરીને તે પાણી ધાણુંજ પસંદ કરેછે, કેમકે તે પાણી વાહાણમાં ખરાબ થયા વગર ઘણા દીવસ ટકી સકેછે. “બ્લાક ટાઉન”ની હવા તથા પાણી સાદું નથી, તેનાં કારણો છે, તે અસહ્યતાં બાણવાળોગ સમજીને તેવીરો વીસ્તારીને જાણાવવું જરૂર છે. મદ્રાસ સેહેરનો અરધો ઉત્તર તરફનો અને અરધો દક્ષીણ તરફનો ભાગ મળીને “બ્લાક ટાઉન” થયલું છે. ઉત્તરના અર્ધા ભાગને તીહાંના લોક “પાંડુનાયક પેટ” અને દક્ષીણનાં અર્ધા ભાગને “મુચીયાળ પેટ” કહેછે. એ બંધે પેટને હંમેશાં “બ્લાક ટાઉન” કહેછે. મદ્રાસ સેહેરનો સડથી વસ્તીવાળો અને અગતનો ભાગ તથા વેપાર વણજનું મથક આ બંધે ભાગઉપર સમાયલાં છે. હંમેશાં લોક જરે મદ્રાસમાં આવી વસ્યા, ત્યારે એ “બ્લાક ટાઉન” નાં બચાવને સાદું તેઓએ તેનાં ઉત્તર અને પશ્ચીમનાં મુખડાં ઉપર ફોટ બાંધી લીધો હતો. હવે તો એ ફોટનો ફેટલોક ભાગ ભાંગી તુટી હાલતમાં આવી પડેલો છે, અને લોકની વસ્તી દાહાડે દાહાડે વધતી જાય છે, તેમ તેમની સગવડને માટે તે ફોટનો ફેટલો એક ભાગ ભાંગી નાખતા જાય છે. “બ્લાક ટાઉન” માંથી જે ધોરી રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા છે તે મોહોટા, પોહોળા, અને વગર વલાણનાં એક ખીબ સાથે કાટકોને સીધા ને સીધા ઘણાંજ સારી તરેહનાં બાંધેલા છે, પણ એ શીવાય “બ્લાક ટાઉન” નાં ખીબ રસ્તા સાંકડા, વાંકાટીકા, અને હવા જવા આવવાના મારગ વગરનાં છે. રસ્તાની બંધે બાજુએ આપણી મુંબઈમાં જેવી ફેટલોક કેકાણે ઉંઘાડી સાંકડી ગટરો છે તેવીજ છે, જેમાંથી સેહેરની ગલીઓનું પાણી જતું કરેલું છે. આ ગટરોમાંથી પોતાની મેળે અને તેમને સાફ કરતી વેળાએ જે બદબો નીકળેછે, તે ફોર્મિવાર તાવનાં રોગને ઉત્પન્ન કરે એવી છે. સહવારસાંજ કેકાણે કેકાણે કીચડના દુરગંધ ભરેલા હજો ગટરોમાંથી કાહાડીને રસ્તા ઉપર ધરો આગળ એકદા કરી મુકેછે, તે કીચડનાં ગાંડાવાળાઓ હળવે હળવે આવી ઉપાડી લઈ જાય છે, તેથી એવી જગાઉપર હવા અને તનદુરસ્તી સારી પેકે રહેવી મુશ્કેલ છે.

આ જગા તરફ માત્ર દેશીઓનાં ઘર ધાણું કરીને યુનેા ફંટરડી અને પથરાનાં
 બાંધેલાં હોય છે, અને તે હંમિરોતોની રચનાં ધાણું કરીને હેવી કર્યામાં આવી છે કે.
 આતરફ ફરતા હારેદાર એમરડા બાંધેલાં હોય છે, અને વચમાં આર બુખાનો આક. રોશની
 અને જુલી હવા આવનવ થવાને સાર રાખ્યામાં આવે છે. ગરીબ લોકનાં રેલવાનાં
 ઘરે નીચા કાપરાનાં છે, અને તેમાં દેવાસો કાદવની બનાવેલી હોય છે; કોઈ કોઈ
 ફેકાળુ તો ફક્ત તેમનાં કાપર ધાંસનાં બનાવેલાં કાપરાં હોય છે. જેમ જેમ “જ્ઞાપક
 ટાલિન” ના ભાગની ઉપર તરફ દુર જાય છે એવે તેમ તેમ વરતી આછી થતી
 જાય છે, અને ધાણુંજ ગરીબ લોક છુટાં છુટાં એતરફ વસે છે. આ જગાને
 “તોંડીયાર પેટ” કહે છે. આ તરફ નાલીયરીની તાડી ધાણુંજ મીઠી અને લેલેલન-
 દાર મળે છે, અને હીમાં ધાણું કરીને હીંદુ લોકની ગાંમ બાહેરની વરતાનું રેલેણુ
 છે. આ રેલેણું ઉપર ગાંમડીઓનાં રેલવાનાં ક્રેઈ ક્રેઈ ઘર મારી તરેલની
 બાંધણીનાં છે, બાકીનાં ભાગઉપર મઝીમરોતો કાદવથી બાંધેલાં ઘુઘાં આવેલાં
 છે. હીમાંથી જરા દક્ષીણ તરફ ફરતાં “ચયપુરાંમ” નો જગા આવે છે, ત્યાં
 મદ્રાસ રેલવેના છેડાનું મથક આવેલું છે. તેને જગતી હંમિરોતો ધાણુંજ મુંદર
 બાંધણીની બનાવેલી છે, જેથી મદ્રાસ રેલેરમાં થોડીજ દુર. ચયપુરાંમ જગાતરફ
 “માનીગર બાલટરી” અને “લીપર હામરીટલ” તથા “ફાઉંડેલીંગ અમાલિમ”
 ની હંમિરોતો બેતાની છે. એ હંમિરોતોમાંની પેલેલી એ હંમિરોતોમાં મદ્રાસનાં
 જાચાર ગરીબ લોકને આગડપણી અને આવા પીવાનું મળે છે. ધસવી સન
 ૧૮૦૮ નાં વરસમાં એક દુકાળ પડ્યો હતો તે સમયથી જે ઉચગાણું થયું હતું તેમાંથી
 આ આતાં ઉભાં થયાં છે. લોક તરફની મદદથી અને સરકાર તરફની વારસીક
 બહીરાથી હાલ આ આતાંએનો અરચ ચાલે છે. “ફાઉંડેલીંગ અમાલિમ” એટલે
 છુપી રીતે મુકી ગયલાં છીનાલીનાં બાલકોની અરદાસ કરવાનું મદ્રાસ શી રીતે
 અને કોના અરચથી ચાલે છે તે વીસે કંઈ જાણાયલું નથી.

“જ્ઞાપક ટાલિન” ના દક્ષીણ ભાગ ઉપર વચ્ચે વાલેના યુરોપિયન અને યુરેશીયન
 લોકની વરતી છે, તેઓમાં લણાં અસ સરકારી આતાનાં અને બપારીઓની
 પેલેલીનાં જાખનાશ “કલ્કો” વીગેરે વસે છે. એ લોકોનાં ઘર શાશાં બાંધેલાં છે, તે-
 મનાં ઉપર તળીવાનાં કાપરાં છે, અને તેઓ દેખાવમાં પણ રોનકદાર છે. ઘરોની
 આસપાસ સફાઈ પાણુ તેઓ સારી પેઠે રાખે છે.

મદ્રાસમાં વસનારા યુરોપિયન રહેવાશીઓ વીરો એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે, (તેનાં ખરાપણા વીરો હવે ચોકસ કહી શકતા નથી,) કે એઓની વસ્તી ઘણી અચ્છી રીતે વધતી જાય છે! અને તેનું કારણ એવું ધાર્યામાં આવે છે કે, તેઓ દેશી સ્ત્રીઓ સાથે લગન કરીને અથવા કેટલાકો તેવી ખીજી રીતે વશીને કુટુંબ કૃષીલાવાળા થઈ પડ્યા છે, અને આ જગ્યાએ આવા કૃષીલાઓના રહેઠાણ થયાથી તેમની વસ્તી મદ્રાસમાં વધી પડેલી ખુદલી જણાયેલી છે.

“બ્લાક ટાઉન” નો જે ભાગ દરીયા કીનારા તરફ અને જે મદ્રાસનાં બારાની સાંમણે આવેલો છે, તે સારી હવાનું અને સફાઈ ભરેલું ડેકાણું છે. આ લતા ઉપરની ઈમારતો હારેદોર બાંધેલી છે, તેમની બાંધણી સારી રોનકદાર અને મજબુત છે, તેથી તેમની હારેતો દમામ ઘણાજ ભપકાદાર દુરથી દેખાય છે. વાહાણુ-વાળાઓને તો તે દેખાવ ઘણાજ દબદબા ભરેલો બારામાંથી નજરે પડે છે. આ ઈમારતોમાં કસ્ટમ હાઉસ, મદ્રાસની હાઇકોર્ટ, અને મુખ્ય ઇરોપિયન વેપારીઓની હાઈસી અને વખારો આવેલી છે. આ ઈમારતોની સામણેજ દરીયામાં બાંધેલો મદ્રાસનો લોહાનો ધક્કો (બીચર) આવેલો છે, જેહેનું બયાન ઘટતી જગ્યાએ કરેલું છે. મદ્રાસમાં યુરોપિયન વેપારીઓની હાઈસી ઉપર વાવટાકાઠી અને વાવટો મુકેલો હોય છે. જુઆરે યુરોપિયન વેપારીઓ તેમનાં દરરોજનાં કામ કારભાર સર હાઈસમાં હાજર થાય છે, ત્યારે હાઈસનાં છાપરાં ઉપરની વાવટાકાઠી ઉપર વાવટો ચડાવે છે, જુઆરે વાવટો ચઢેલો નહીં હોય ત્યારે જાણવું કે ઘણી હાઈસમાં હાજર નથી થયેલો.

મદ્રાસની દેવાની અને ફોજદારી જેલ, ઇંકશાળ, માંખાપ વગરનાં છોકરાંઓની અરદાસ્ત કરવાનું મકાન, જનરલ હાસપીટલ, જેમાં ઇરોપીયન વાહાણુવટી અને લસ્કરનાં માણસોની તથા લાચાર યુરોપીયન દરદીઓ અને અકસમાત બતાવોથી ખીમાર થયેલા દેશીઓની અરદાસ્ત થાય છે; “મેમોરીયલ હાલ” જે ઈ. સન ૧૮૫૭ ના બલખાની યાદગારી સાથે બાંધ્યામાં આવ્યો છે, રોમન કયાથલીકનું દેવલ, અર-માનીઓનું દેવલ, આ સઘળી ઈમારતો “બ્લાક ટાઉન” માંજ આવેલી છે.

મદ્રાસનાં બાગ બગીચાવાળો અને ખેતરોની જમીનવાળો ભાગ “કોમ” નદીની ઉત્તર તરફ અને “કાકરેત કનાલ” ની પશ્ચીમ તરફ આવેલો છે. એ લતાનું નામ “વીસરામ વાડી” કરીને તીહાંનાં લોક કહે છે. આ ડેકાણું ઉપરના વીસ-

રામવાડીનાં મોહોરાં તળાવનાં પાણી ફેટલીક ખેતી વાડીને પાણુ પુરા પડી શકેછે. “ક્રામ” નદી જે મદ્રાસ જોહેરમાં ફરી વળેલી છે, તે મદ્રાસના “કોર્ટ સેન્ટ જર્જ” નામનાં કીલ્લા આગળ સચુદ્રને મળેછે, અને મળ્યા આગમન તેનાં બે કાંઠા થઈ ગયલા છે. તે કાંઠાં પાછાં એક બીજાને મળ્યાથી તેમની વચ્ચમાં નજરદીક પોણો માત્રાલ લાંગો અને અર્ધો માત્રાલ પોદાળો જમીનનો કકડા પાણીથી ઘેરાયલો છે, તેહનો એક ટાપુ બનેલો છે. એ ટાપુ મદ્રાસ જોહેરથી છુટું નથી, પણ પુલોથી જોડાયલું છે, જેમ મુંબઈની સરહદમાં કુલાયા ગણાયછે તેમ તે ટાપુ મદ્રાસની સરહદમાં ગણાયછે. આ ટાપુની વચાવચમાં રેતા હિપર સર રામસ મનરોનું કાંસાનું બાવલું ઊંચું કરવામાં આવીયું છે. નદી એટલી સાંકડી અને છાલકી છે કે તેમાં થોડેક છેટે સોવાય બીજી ગમ એક તાહાનો મથબો વડીક પણ તરી શકેતા નથી. મદ્રાસના જોવા લાયક મકાનોની એક ટીપ હેઠળ આપી છે, અને તેમનું બયાન હેઠાણાં સર જેમ જેમ હવે જોતાં ગયા તેમ તેમ કરીધેલું છે, અને તેમને લગતી ફેટલીક બીજી બાબદો ઊતાવળતાં સખબથી હમારા જોવામાં આવી નાકી હતી, તે વીશે પછતોડથી પુછપરછ કરતાં અને તેવીશે બીજે હેઠાણેથી આજ કરીને વાંચતાં જે માલુમ પડ્યું છે, તે વાંચતારાઓને સાહે આ હેઠાણે જાહેર કર્યું છે.

૧ “બ્લાક ટાઉન.” “કોર્ટ સેન્ટ જર્જ” (કીલ્લા). જોહાનો બાંધેલો “પીયર” (ધક્કો.)

૨ પીપ્લસ પાર્ક.

૩ આગ્રી હાઈકલચરલ ગારડન.

૪ મ્યુઝીયમ (સંગ્રહસ્થાન).

૫ નીકે ટાઉન, એસએલનેડ, દર્શાયા કીનારાનો રસ્તો, અને બેન્ડ ગ્રાન્ડ.

૬ વીલા હનર રાખા.

૭ દીવાદાંડી.

૮ લાડ કારનવાલિસનું બાવલું.

૯ સર રામસ મનરોનું બાવલું.

૧૦ જનરલ નીલનું બાવલું.

૧૧ શીનો ટ્રાફ (વાદગારીનો મુંબજ.)

૧૨ આબસરવેટરી (વેધરાખા.)

૧૩ ટેકરાખ.

૧૪ ગન ક્યારીયેજ માન્ડુકાકટરી (તોપનાં ગાંઠનું કારખાનું.)

૧૫ ગીંડીમાં ગવનરેશો આગ (મકાન મહેલ.)

૧૬ ઝોતોરનું સરોવર, (મદાબલી-પુરંમ) મોહોરા બળીનું અથવા સાત દેહરાંનું સેહેર.)

૧૭ પ્રેસીડેન્સી કોલેજ.

૧૮ મેડીકલ કોલેજ.

૧૯ શ્રીવીલ ઇંગ્લીયરીંગ કાલેજ.	૨૭ શ્રીનિસનનોની લાડજ.
૨૦ પાયાપા (સ્કુલ.)	૨૮ ઓપકની કંપનીની (યુરોપ શાપ)
૨૧ ફ્રેડ ઇન્ નીડ સોસાયટી અને	તરેહવાર જીનસોની દુકાન.
તેને લગતાં કારખાનાં. ગરીબ	૨૯ મારકીટ (રોહરનું મોટું બજાર).
સ્ત્રીઓની હાસપીટલ. સુવાવડ-	૩૦ ગુજર બજાર (સાંજનું બજાર),
ખાનું. મેગેડેલન અસાઇલમ.	ચાર બજાર.
૨૨ સેન્ટ બર્નનું દેવલ.	૩૧ મદ્રાસનું રેલવે સ્ટેશન.
૨૩ બાંકયુએમીટીંગ હાલ.	૩૨ ખેતીનું શીપયું કરવાને કુવાઓ-
૨૪ વેપરી ફેક્ટોરિયાં ઉપરનું દેવલ.	માંથી પાણી કાઢાડવાની દેશી
૨૫ કલબ હાઉસ તથા તીહાંનાં હમામ-	રીત.
ખાનાં.	૩૩ મદ્રાસની બોડુતી ગાડી (રીક્ષા),
૨૬ ઇરોપીયન હાસપીટલ.	ઝટકા તથા હાથગાડી.

પેલેસા દીવસનાં પાછલા પોહરનાં ચાર વાગે સેઠ કાવસજી દાવરને સાથે લઈને “પીપલ્સ પાર્ક”, જે રહયતનાં ઉપયોગ અને તેમને ફરવા હરવા અને સેલગાહ કરવા માટે બનાવેલા એક બાગ છે તે જોવાને હમો ગયા હતા. આ બાગનું મંડાણ મદ્રાસનાં ગવર્નર સર ચાર્લસ ત્રીવિલીયનની સુચનાં ઉપરથી તેનાં વખતમાં શ્રી રથયું હતું. રસ્તામાં જતાં ગુજર બજાર જોઈ. આ બજાર મદ્રાસમાં રોજ સાંજ સાંજનાં બરાયછે, અને વેચનારો તરેહવાર જીનસો રસ્તાની બંધે ઢોરે જમીન ઉપર પાથરીને મુકેછે. આ બજારમાં મોટાથી ભીડ રોજ થાયછે. તેમાં ઘણું કરીને ગરીબ લોક પ્રશ્ન આવેછે. આ બજારનો દેખાવ આપણાં મુંબઈનાં કાસમ બજારને મળતો આવેછે. આ ડેકાણે ઘણું કરીને અપડાવેલી જીનસો સસતી મળી શકેછે, તેથી આ બજારને ચાર બજાર પણ કોઈ કોઈ વાર કહેછે, પણ તેહનું ખરું નામ ગુજર બજાર અથવા સાંજનું બજાર કરીને કહેછે. આમાં ગરીબ માણસોને સામાન તથા માલમતા લેવા વેચવાને દરરોજ ઘણું જ સવલ પડેછે.

જે વખતે હમે “પીપલ્સ પાર્ક” માં ગયા હતા તે વખતે તેમાં ઝાડપાન અને તેવી ખીજી ગોઠવણો કરવાનું કામ ચાલતું હતું, તથા થોડા ઘણાં ઝાડપાન પણ સારાં થયલાં હતાં. આ ડેકાણે પોહાંચતાં અશુર થઈ ગયું હતું, તેથી તે ડેકાણાં ઉપર જે જોવાનું હતું તે સઘળું જોવાઈ શકાયું નહીં હતું. આ મકાન ઉપર ફરીને વખત-

સર આવી બરેબર બેવાનું દોઢ બીજી દીવસ ઉપર મુલતવી ગામનું પડ્યું હતું, જે વીરોની બાકીની વીગત તા. ૨૫ સી જાનેવારીનાં અહેવાલમાં જુદા.

હીયાંથી નીકળ્યા તે મદ્રાસનાં મેદાનમાં જીદાં થયું કરીને અહવાડીયાનાં રવી-
યાર શીવાય દરજેજર (બેંડ) વાગ્યું વાગેજ, અને ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરોનાનો સાથે મળા-
વંદો થાયજ, તીહાં ફરવા ગયા. આ ફરવાનું ફેરાનું મદ્રાસનાં કાલ્લાની દક્ષીણ
બાજુએ આવેલું છે, અને તીહાં દરીયાનો કિનારો પાણુ આવેલો છે, તેથી
તે ફેરાએ હવા થયું સારી અને તનદુરસ્તી ઉપજાયે એવી છે. મદ્રાસના
ગોળીનાં અને માતબર લોક ગાડી થોડ અને મોટા ગેજર સાંજનાં દીવાં હવા આવનાં
આવેજ. તીહાં થોડવાર ગુજરાતનાં વાજતાં મંથર અવાજથી તથા દરીયા ઉપરથી
આવતી થેંઝ પવનની લેહેરીથી, ફરવા આવનારનું દીલ થાયુંજર ખુશ અને તાજું
થઈ શકેજ. આ જગ્યાએ કીનારે લગેલાં લાંબાને લાંબા એક રંગો સેલગાદ ફરવાને
સારૂ મરનાર લાડ એલડીનજન જીઆરે મદ્રાસનો ગવરનર હોત તીઆરે તેણે
બંધાવ્યો છે. આ રંગનાં એક ગવરનરનું નામ આપ્યામાં આવ્યું છે. આવા
લાંબા ટપાનો અને સીધો, કીનારેથી આવેલો રંગો જે સરખાવીયો તે મુંચદની
મદાલત્તમી અથવા બંબાલાનાં તથા વરડીનાં પુલ સાથે મળતા આવશે, તથા
એકએ ઉપર એક મેદાન ઉપરથી તે વાલકેજર મુખી જે રંગો બંધાયેલો છે તેને
લગુજર મળતા આવશે. આ ફેરાનું પાછા “જાક ટાઇન”નાં શેઠ એદલજી
પાંડનાં મેદાન ઉપર આવ્યા. તાજી હવા જે ખુશી જગા ઉપર આવી આવ્યા હતા
તેથી જીવ ખુશ થયો હોત, પણ જેહવા મોણાનાં આવ્યા કે પેલી ગરેશનાં
ત્રાસ સાથે તુરંત પાછી મુલાકાત થઈ પડી હતી. રોજે દેખલ ઉપર જમતી વખતે
શેઠ એદલજી સાથે અને તેવાણના સહેબજીના બાઈ કાવસજી જેવાણુ એક
થળાજર એચલ ગૃહસ્થ જગ્યાયા હતા તેવાણુ સાથે વાતચીત કરતાં મદ્રાસના પાણી
તથા હવાની વધારે ખબર મળી હતી, તથા બીજે દીને “જાક ટાઇન”નાંથી
નીકળીને શેઠ એદલજીનું બીજું મેદાન વધારે સારી હવાની જગા ઉપર ગીડી
તરફ હતું, તીહાં જઈ રહેવાની ગોઠવાણુ આ શેઠ મહેરબાનીની સાથેની કરી હતી.

મદ્રાસનાં પાણી વીરો એવું જગ્યાવામાં આવ્યું હતું કે, “જાક ટાઇન”નાં
ફેરવીક જગા ઉપર તથા “જાક પાઈ” અને “અગમોર”નાં જગા ઉપર થાયુંજર સારૂ
અને પુરું પાણી ૨૦ થી ૩૦ ફેંટા દુધા આમાંથી મળી શકેજ. મદ્રાસનાં
બાકીનાં થાણાં પણ બાગમાં જે પાણી મળેજ, તે ખાસ જોવાનું અને ખાવા-

પીવામાં વાપરવાને નાલાયક છે. “બ્લાક ટાઉન”નાં ઉત્તર તરફનાં કોટની દેવાલ આગળ એક ડેકાણું ઉપર “સાત બાવડી”નું પાણી મળે છે, તે પાણી ધણુંજ સાફ અને ચોખ્ખું ગણાય છે. વાહાણવટી લોકનું આ પાણી સીરો એમ કહેવું મત છે કે, વાહાણ-માં બગડ્યા અથવા વાસ માર્યા વગર, આગળ હમોયે જણાયું છે, તેમ લાંબી મુદત મુધી તે સફાઈ ભરેલું રહી શકે છે. એ પાણીનાં ઝરા Quater “ક્વાર્ટર” નામની ચક્રમક જાતની રેતીની જમીન અંદરથી નીકળેલા છેલે છે, પણ એ રેતીનાં પડની હેઠળ જે પાણીનાં ઝરા લાગેલા છે, તેનું પાણી હલકી જાતનું છે. પાણીને કુઆઆમાંથી ખેંચીને માછોટ માછી દેખી ચડવેલી ઠંકીઓમાં ભરે છે, તીલાંથી નળની વાટે કીલામાં અને મદ્રાસનાં ખીજ ભાગોમાં લઈ જવામાં આવ્યું છે. ફક્ત એજ કુવા હાલ કામે લાગેલા છે, બાકીનાં કાદવ વીગરેથી પુરાઈ ગયા છે. દરરોજ એ કુવા આમાંથી ૩,૦૦,૦૦૦) ત્રણ લાખ ગ્યાલન પાણી સેલેરમાં પોંડાયતું થાય છે. એ સીવાય કેટલાક માછોટાં તલાવોનું પાણી પણ પીવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે, જે પાણી પણ સાફ ગણાય છે, પણ આગળ જણાવેલાં પાણીનાં જેવું તે નથી. વીસરવાડી, પેરામબોર, નંગમ બાકમનાં તળાવોનું પાણી સાફ છેલે છે, પણ તેમાં ઘણું કરીને વરસાદનુંજ પાણી પડેલું સાફ રહે છે, પછવાડેથી તે તળાવોના ઝરા ખીગે છે. આ તળાવોમાંથી કેટલીક ખેતીવાડીને પણ પાણી પુગે છે. કેટલાંક તળાવોની માવજત નહીં બરાબર હોવાથી તે આ આસને આસને પુરાતાં જાય છે. રોજે ૧૧૧૧ વાગે સુવાગયા પણ વાસથી અને તેની સાથે મચ્છરથી ઊંચ મુતલક આવી નહીં હતી.

તા. ૨૧ જાન્યુઆરી—આગલી રોજે ગોઠવણ કીધા પ્રમાણે આ દીને સહવારનાં વહેલાં ઉઠી “ગીંડી” જે બ્લાક ટાઉનથી આસરે ૫) માઈલ દુર છે તે ડેકાણું ઉપર ગયા. ગીંડી, હવાવાળી અને બાગ બગીચા ભરેલી જગ્યા છે, જ્યાં ઘણુંકરીને પરેલ, નાયગામ, મટુંગા અને છાસ્ટીની કેટલીક જગ્યાનાં જેવો દેખાવ છે, તથા આબો હવા પણ તેવીજ બલકે તેનાં ફરતાં સરસ છે. મદ્રાસનાં ગવરનરનો આ ડેકાણું ઉપર એક માછોયે મુંકામ છે, અને તેની આસપાસ અચ્છો સરકારી બાગ બનાવેલા છે. ગીંડીમાં કેટલેક ડેકાણે નાહાનાં નાહાનાં ઘુચા છવાયા બંગલા છે, તેમજો દેખાવ તથા તેમાંની સગવડ કંઈ ઘણી પસંદ કરવા બેગ નથી, ઘણું કરીને તે આપણાં મુંબઈના છાશી ગાંધીમાં અથવા મેડેસ અને વાંદરે જેવી નાહાની નાહાની બંગલી અને બંગલા આપણે જોઈએ છે તેવાં મકાનો છે. જે મકાન ઉપર હમો ગયા હતા તીલાં રોક અંદર જ પાંડેલા ધણીપાણી તેમની વનદુરનીને સાફ હવા ફેરવેલ કરવાને જોઈ

રહેલાં હતાં, તે અંગતો એક્ટ્રેસ જાણતી સગવડ લાવકરો હોવાથી અને આસપાસનાં અંગતોમાંથી કોઈની ખીતે સગવડ બરેત્રો નહીં મળી આવ્યાથી તે દીવસે તો, શેઠ એદલજીભાઈ અંગતોમાં કોઈએ કરવાની કુશલ થઈ પડી હતી. સહવારનો નાસ્તો ખાઈ પાછાં સોરમાં ફરવાને ગયા. શેઠ એદલજીએ હમારી અરદાસ્ત કરવાને સારૂ પોતાનાં કુટુંબ વડીલને જગ અધ્યાયુ ભાગવાથી હતી, આ ઉપરથી તેવાણનો અમારી ઉપર જોરો અમાર થયો હતો તેની હમા આ દેશાણુ ખુશીથી નોંધ કરવાનું વાજાળી ધારીએ.

ગાંડીથી સેરે તરફ પાછાં ફરતાં “સાઈન્ટ શેડ” નામનો રસ્તો વચમાં આવે છે, અને હોવાથી થોડુંક આગળ જતાં “કોમ” નદી ઉપરનો પુલ આવે છે, તે પસાર કરતાં આ નદીનાં બે કાંઠાથી જે ખુદરતી ટાપુ થયલું છે તે દેખાવે છે. (જેવીશો આગળ ગયાત કરેલું છે.) ટાપુનું મંડાણ અથવા શીરવાત પુલ આગળથી થયલી ગણાય છે. હોવાથી જરા આગળ વધતાં રસ્તાની વચમાં કાંસાનું એક માણદું આવલું જોનારની નજરે પડે છે. આ આવલું બ્રીગીડીયર જનરલ નીલનું છે. જેનેની સાદ્યારી જોઈ તે તીકાં ઉંમું કરવામાં આવ્યું છે. ૬૦ સ. ૧૮૫૭ નાં સાલનો આ દેશનો લશકરી બલવા બેસાડી દેવાને પોતાની ચુનંદી લશકરી ટુકડીને, દુરામન ઉપર હોમજો કરવાને હુકમ આપતી વેળાની દપમાં આ સુરા મરદારનું આવલું ઉંમું કરેલું છે. જે પથરની એકક ઉપર આવતાને ચકાવી મુકયું છે તે પથર ઉપર નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે લખ્ય છેતરેલા છે :—

જેમ્સ જર્જ સ્મીથ નીલ, સી. પી.

રાણીનો એડીકાંગ.

મકામ કુચુલ્લીયર લશકરનો લેફ્ટનન્ટ કરનલ.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રીગીડીયર જનરલ.

બંગાળી બાહાદુર, દેલાવર અને આપ તબ્દુલ સીપાહ.

અંગતમાં બલવાના જોરસાને અટકાવામાં

અથવા એક કુચુલ રાખેલાં જોરો આગેવાન.

૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૮ ઇસવીને રોજ

૪૭) વરસની ઉમરે

લખનૌનો છુટકો કરતાં

તમામ બાહાદુરી બરેલી રીતે મોયો ગયો છે.

લશ્કરની ટુકડીના જે સરદારો અને માણસો માર્યા ગયાં છે, તેમનાં નામ બેઠકની બંધે બાજુએ કોતરેલાં છે, અને તેની હેઠળ લખાતોમાં આલમબાગ ઉપર જે ઘસારો કરીને હતો, જેમાં આ બાહાદુર જનરલ માર્યો ગયો હતો, તે હમલાનું ચીત્ર કાંસા ઉપર “બાસરીલીફ”માં એટલે સપાટીની ઉપર ઉપસાઈ આવેલા ચીત્રનાં આકારમાં પાડેલું છે.

આગળ જણાવેલાં ટાપુનાં મધ્ય ભાગમાં જે આવલું રસ્તામાં ખુલ્લું મુકેલું છે, તે “સર ટામસ મનરો”નું છે. આ આવલું, મદ્રાસની રહિતની આ ગવર્નર ઉપર અતી ઘણી પ્રીતિ હતી માટે જાહેર બિંદરાણું કરીને બનાવ્યામાં આવ્યું છે. “સર ટામસ મનરો”નું આવલું, ઘોડેસ્વાર આસનમાં, કાંસાનું બનાવેલું છે, એની ઉંચાઈ આસરે ૩૦) થી ૩૫) ફુટની દેખાય છે. એનું ચીત્ર એજે આવ્યું છે.

ઘોડા બનાવામાં બનાવનારે કોઈ એક ઘોડાની નકલ નથી કરી, પણ પોતાના હુંતરની સઘળી કારીગીરી અને હાશીયારી બતલાવવાને, ઉમદામાં ઉમદા હેવાં જનવરમાં જે જે ખુબીયો સમાયલી છે તે સઘળી અને સંપૂર્ણ આ આવલામાં કરી બતાવી છે, તથા તેની ઉપર જે નામદારે સ્વારી કરી છે તેને જોડે બનાવનારે નજરે તો જોયોજ નહીં હતો, તો પણ તેહની સખી ઉપરથી તેહેનું પુતળું આબેહુબ તેહેનાં ચેહરાને મળતુંજ બનાવ્યું છે, હેવું લોકોનું મત છે. સર ફ્રાન્સીસ આનરે નામનાં વખણાયલા પુતલાં બનાવનારે પોતાને હાથે આ આવલું બનાવ્યું છે, અને એ ઉપર આસરે સવાલાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયેલો જણાય છે. સર ટામસ મનરો, મદ્રાસનો ગવર્નર, કોલારાનાં રોગથી તા. ૯ જુલાઈ સને ૧૮૨૭ ને દીને, પેટીકાન્ડા નામની જગા ઉપર મરણ પામ્યો હતો.

સેહેરમાં જતાં તડકો સખત લાગવા માંડ્યો હતો, માટે એક ડોકાણે આઈસક્રીમવાળાની દુકાન નજરે પડ્યાથી તીહાં ગિતરી જરા ઠંડા થયા હતા, અને રાત્રે પણ ગરમી ખમવાની ધારતીથી બરફ તથા આઈસક્રીમ હમારાં રહેવાનાં મકાંત બિપર મોકલવાને આ ડોકાણે હુકમ આપ્યો હતો. હીયાંથી નીકલીને ફરંક કંપનીવાળાઓનું લીલાંબિખાનું અને કમીશન એજન્ટની દુકાન જોવા ગયા, એટલીજ મતલબથી કે જોઈએ મદ્રાજનાં લીલાંબિખાનાં, યુરોપસાપ, અને કમીશન એજન્ટની દુકાનો અને આશીસા મુંબઈનાં આવાં ખાતાં સાથે સરખાવતાં કેવી પ્રકારની છે. મદ્રાજમાં સાધારણ ધંધા રોજગારવાળા અને પરચુરણ જીવેસાની દુકાનવાળાઓમાં, ત્રણ ભાગઉપર, યુરોપીયનોની દુકાનો છે, અને દેશીઓની

Monumental Equestrian Statue

BRONZE STATUE

3. सर टामस मनीर—मन्त्रिपाल.

(इतिहास ग्राह्य)

તો કંઈ જુલવીજ છે. યુરોપીયનોની દુકાનો તાહાની અથવા મોટાટી અંધે ધણીજ સારી રીતે અને કાયદાસર રચેલી છે, તેથી તેમનો દેખાવ બેવા લાયક અને પસંદ પડતો લાગેછે. વળી એ આબદમાં, મદ્રાસની દુકાનોની રચના કરતાં કલકત્તાની દુકાનોની રચના આથી પણ વધારે બેહતર છે, જેનું બચાવ ઘટેતે દેકાણે વાંચીયામાં આવશે. આ અંધે જગા ઉપરની દુકાનોની રચના, સગવડ અને સફાઈ ભરેલી બેહલિમા ધણીજ ખુશી થયા હતા, પણ તુરત તેની સાથે દિલગીરી એટલા સખામથી પેદા થઈ હતી કે તેમની સાથે આપણાં મુંબઈ રોહિરની એવી કીસમની દુકાનોની સરખામણી કરતાં તેમની આગળ આપણી બેચાર યુરોપશાપ સોવાય આક્રીની સઘળી દેશી દુકાનોની રચના પોહસિ થઈ શકે એવી જણાઈ હતી. કલકત્તાની યુરોપીયન દુકાનો સાથે તો અનેની દુકાનોનો મુકાબલો કરવાજ નહીં બેહઅમે. તેઓ તો યુરોપ અંડની માટી દુકાનો સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવી છે. આપણાં દેશી લોક દુકાનોમાં સામાન રચવાના કાયદા કાનુનોથી ધાઝુંકરીને તદન અણબાણ છે. તેઓ સામાન એવા તો બેકાયદાથી ભરી મુકેછે કે તેમની દુકાનને સામાનની વખારનું નામ આપીય તો તે ચાલી શકે એવું છે. હીયાં ઘણે દેકાણે સહીયી સરસ માલ અને વળી તે માટી કીસમનો એકઠો કરેલો હોયછે, પણ તેને એવી તો કંકોરી રીતે રચેલો હોયછે કે એક સરસ જીનસની ખોસજ એક રદ બાતલ થયલી જીનસ પડેલા હોયછે. ખીજુ કમુર એ હોયછે કે તેથી એક જીનસને બાહર કાઢાડતાં દસ જીનસોને ખીસાડવી પડેછે, અને તે ખીસાડેલી જીનસોને પાછીતેમની જગા ઉપર મુકવાની તો કોહને બચગીથીજ ટેવ નહીં, બાણું તે જીનસો પોતાની મેળે ચાલીને પાછી પોતાનાં દેકાણાં ઉપર જઈ બેસશે, એવું દુકાનવાળા સમજેછે! વળી કાંચનાં સામાનસાથે લોકડાંના અને ધાતુના સામાનના ભેળાભેળ કરી નાખેલો હોયછે. જહાં ખુણે ખોડેલે જે જીનસ સમાઈ શકી તેને તીહાં ખોસી દીધેલી, અને જારે કામ પડતાં બાહર કાઢાડીને કોઈ ખીજે દેકાણે મુકી તો તે વળી તીહાંજ ખુણામાં પડી રહેલી. આવી રીતે ધણીક જીનસો આખાં દુકાને થોડા વખતમાં ફરીવળેછે, અને તેવામાં ધણીવાર એવું બનેછે કે કોઈ સીજ જોઈએ તારે તે હાથ લાગતી નથી, પછી તેણેને શોધવાને જંગમ એ એટલાં કાફાં મારાજ કરશે. આવી ખામી આથી ધણીવાર ભારી કામતી દુકાનવાળાઓનો મુંબઈમાં કોઈ ભાવ પુકનું નથી, અને એવી દુકાનો ઉપર કોહને જવાં પણ ગમનું નથી. દુકાન છોડી આપણાં દેશીયોની

પેહેડી અને આશિસા અંદરની રચનાં તપાસીયે તો તીહાંપણુ એવીજ તરેહનો ગોંદલ બેઠેલેલો. થોડેજ ડેકાણે આપણે જોઈયું કે વેપાર વણજનાં કામકાજ સાર, લખવા, વાંચવા, અને હીસાબ ગણવાની જુદી એલાહેદી જગા કરી રાખેલી હશે જીવંત પીગું કંઈજ કામ થતું નહી હોય. થોડેજ ડેકાણે એવું હશે કે જીહાં સેઠ અને તેનાં માણસો કાયદાસર પાત પોતાને દરજ્જે એસી કામ કારભાર કરતા હશે. હમો અતરેના માતબર હીંદુ, વાણીયા તથા ભાડીયા વીગેરેની પેહેડીઓની અંદરની રચના વીરો ઓસીયેજ. આ વીરો આપણાં ઢેટલાક પારસીઓનેતો હમારા વીચાર પ્રમાણે જરા ભલાઈ છે, જે કે તેઓ ઢેટલાક પણ આવી આમીથી ખાલી નથી. વાણીયા, ભાડીયા રોડીઆઓની પેહેડીમાં જઈ જુઓ, જે જગાઉપર મોહોટા સેઠ મોહોટાંમાં પાનના કુચો ધાતી આવતા બેઠેલા હશે તેમનીજ પાસે જરા દુરથી તેમનાં વડા કારભારી અથવા મેહોતા પાતની ખીડીની પચકડી દેવાલ ઉપર મારતા બેઠેલા હશે; પચકડીના રેલાથી દેવાલ સધળી લાલ અને પીળી બની રહી હશે, જે કોઈની આંખમાં નહારી અથવા નજસાઈ ભરેલી નથીજ દીસવાની! મેહોતાની બેઠે પેહેડીનાં ઉઘરાણી કરતાર માણસોતેમનાં ખરડાયલા જોડા કાહાડી પોતાની સામણે તે જાણે દરશને સુકી બેઠેલાં હશે. ચોક્કી કરવા રાખેલા કોઈ શીપાઈ હોયો તો તે વળી સેઠની સાંમણેજ, ખુણે એશી કોપરાં જોખનો હશે; પેહેડીની ગાદી ઉપર પાત તંબાકુનો બુકો અને એકચી સાપારી બાંધવાનાં પાત્રાંતથા વાખ, પગેપગ અટવાતાં પેડેલાં હશે! મોહોટા રોડે પેહેડીની ગાદી ઉપર એશીને સાખથી મહવારનાં પોતાને હાથે વાલપાપડી સમારી, વાલ કાહાડી, છલટાં પેહેડીની ગાદી ઉપરજ નાખેલાં, તે તીહાંજ પડી રહેલાં દેખારો, જે વારી લેવાને, વલ્લભ રસોઈયાને પાંચવાર કહેલું, પણ વલ્લભનાં બેજમાં સફાઈ સું ચીજ છે, તેનો વિચાર ખરોખર જઈ રાહેલાજ નહી, તેથી વલ્લભને બોલવતાં તે ચારવાર આવી ગયેલા ખરો, પણ પોતાનાં પગની ડોકરે પેલાં પાત્રાંઓને એકગમથી ઝાટકી ખીજગમ ઉરાડી મેળેલાં, પણ પોતાની કંમર મરડી, વાકું વળીને કચરો કાહાડી; જગા સાફ કરવી, આ વિચાર તેનાં ધી ખાધેલાં મગજમાં નહીંજ આવેલા. આવી કંટાલા ભરેલી અને ખીત કાયદાસર રીતથી આજ મોહોટ મોટા વેપારીઓની પેહેડીનાં કામ ચાલ્યાં તો જાયજે, પણ અને તેનાં પરીણામ માહાંજ નીપજેલાં હશે, અને તેથી તેમને ઢેટલી અણુજાણતાં નુકસાની થઈ હશે અને હજુર પણ થતી હશે, આ વીરો તેમને કશી ખબર છેજ નહી. કાયદો હાથરી ગુણુ છે અને તે

દરેક માણસ જનતામાં હોવા જોઈએ. કાઠળી કામ અથવા બંધો કરવામાં, પછી તે જમિ એવું કહાય અથવા સેરેનું હોય તો આપણુ તેમાં આક્રમ કાવદા અને રીત તે હોતીજ જોઈએ.

એવું કામ તે તેણેજ કરવું, જે વખતે જે કામ કરવું હતું હોય તેજ વખતે તે કામ કરવું, જે રીતે તે થવું જોઈએ તેજ રીત પ્રતાપે તે કરવું, તોજ તે કામ અરોબર થવાનું. આપણા દેશી દુકાનદારો અને વેપારીઓ જાણે નહીં કરતાજ છે, પણ તે સધળી જીન કાવદે અને જીન રીત કરવાથી, યુરોપીયન દુકાનદારો અને વેપારીઓની અરોબરી તેઓ કદી શકતા નથી. આપણા દેશી બંધાદારીઓ પોતાનું કામકાજ, જેમ તેમ, વખત ઊપર બની આવ્યું તેમ કાવદે અથવા બેકાવદે કદી બંધાયે, તેમ યુરોપીયન નથી કરતા અથવા કરતાજ. આપણા દેશી બંધાદારી રોને બારવાગા સુધી એસી, કસરતો ઝુંકતા દીવા આગળ, હિસાબનાં આપડાં લખાવાનાં, અને જીન રીત કામ કરતા કરતા તે રોકાયેલાં રોકાયેલાં રહેવાનાં, તેનાં કામનો ઈંગ્રાજ નથી આવવાનો, તેની છંદગી, ઘસામતે તે જલદી બુદા થઈ ગયા હોવાનો, તકીયે લાગીને અરાકત થઈએસવાનો, પણ યુરોપીયન બંધાદારી આવું ગમેગ વહીવટ કદી નથી કરતાજ. તે આવી જીન કાવદાની રીતને, અપચાત કરવા જેટલી તકસીર સમજે છે. તેથી પોતાનું કામ બબવવાને તેણે પોતાના કાવદા અને રીત બાંધી તેજ સુજાય તે આણે છે. તે ઉરવેજે વખતેજ પોતાનું કામ હાથમાં લીધે છે, અને તે લીધું છે તે બબવવાને તેની પાછળ સંકેતજ રહે છે. પણ જે વખત તેણે આસાએસનો ફરવેજો દરો, તે વખતે સધળું કામ પડ્યું એકીને તે પોતાનાં શરીરને મુખ અને આસાએસ તો આપવાનોજ. તેનું મગજ ફેરાલીયું તો તે પાંચ પચીસ રૂપિયાનાં બરબની દરદાર કદી વગરે, તે આસાએસ લેવાને, ૧૦૦ ગાઉ દુર ટેકરી ઉપર, અથવા બાગ બગીચામાં દોડી જવાનો, અને આસાએસ મળવી પાછો પોતાનાં કામ ઉપર નાંકડાવ્યતથી લાગવાનો. આ ટુંક બાબત આપણા દેશીઓ સાફ જીઆર કરવા જોગ બાણી અને મુકી છે. મુંબઈમાં હવે થયાં યુરોપીયનોનું આવવું થયું છે અને તેમની રીતબાંત મુજબ ચાલવાની ટેવ આપણાં ફેરલાક ધુધી અને ચાલાક દેશીઓમાં પડતી બંધક. ફેળવણીનો તેમ પ્રગણે પણ થતો બંધક, તેથી ઉમદ છે કે બંધા વેપારને લગતી આ અચતની બાબત ઉપર આપણા દેશીઓ ધીયાન પાઠાવ્યા. બંધા ફેળવણી કાવદાસર અને ફેલી રીત કરતા આ અ-

ગતની આવત ઉપર દેશીઓ, યુરોપિયન લોકની આવી આવદમાં જે રીતભાંત છે તેની નકલ કરે તો તેથી દેશીઓને ખચીત મોટો ફાયદો થશે. તેમના પોશાક અને ખાવાપીવાની નકલ કરવા કરતાં આ અગતની આવદની નકલ કરવાને હમે હમારા ભાઈ બંધુઓને વધારે તાકીદની ભલામણ કરીએ.

મદ્રાસની દુકાનો જોઈને સાંજનાં ૪ વાગે “બ્લાક ટાઉન” માં થઈ પાછા ગઈડી ગયા. સાંજનાં રસ્તામાં આસપાસનો દેખાવ જાણે આપણે પરેલ, માટ, નાંચગાંવ, અને મટુંગાના રસ્તા ઉપરથી જતાં હોઈએ તેવો અંતરની ઘટાથી રળી-આમણો લાગતો હતો. રાત્રે ગઈડીમાંજ આરામ કીધો, કેમકે મદ્રાસની અંતરની સરત ખીજે દીને સવારનાં થનાર હતી, તે જોવાનો ઈશ્તિ હમે રાખ્યો હતો. મદ્રાસની સરત ઘણું કરીને સહવારનાં પોહોરમાં ઘણા તડકો નહી પડે એવા તાજ અને ઠંડકનાં વખતમાં થાયછે, અને તે જોવાને દુરવેરથી ઘણાં લોકની ઠઠ મળેછે.

તા. ૨૨ જાનેવારીને દીવરો પાછલી રાત્રી ગાડી ઘોડા અને લોકની હીલચાલની ગડબડ સાંભળવામાં આવી હતી. જાણે કેવું એક અગતનું કામ હોય તેમ લોક પરોઢીયાંમાંથી દોડ ધામમાં પડ્યાં હતાં. સરવે કોઈ સરત જોવાને જગો મેળવવાની હોંસથી, સરતનાં રસ્તાની બાજુ ઉપર છેક પાછલી રાત્રી અંધારામાં આવીને જગો ઘેરી ઊભાં રહ્યાં હતાં. ઘોડોડોડની જગા મદ્રાસના “બ્લાક ટાઉન” થી આંસરે ચાર માઈલ દુર છે, તોયેપણ એટલે દુર સુધી પુશ્કળ લોક આવ્યાં હતાં. મદ્રાસનાં લોક ઘણાં ખરાં ભારી માણસાં અને સોખીલાં છે. સરતના બંગલાની સાંમે ગૃહસ્થ લોકને સગવડથી બરીને ઘોડોડ જોવાને બની આવવા સાથે કામ ચાલુ માંડવ બાંધીને તેમાં ખુરશી તથા બાંકની બેઠક કરેછે, અને તેની ટીકોટો જાહેર વેચ્યામાં આવેછે. હમે ગયા હતા તે વખતે દરમાણસ દીડ ટીકોટો રૂપિયા ૧) લેતો કીધો હતો. આવી બેઠક કરવાનું કામ સરતની આગમ્ય કંત્રાકટરો પોતાને માથે લીધેછે, અને તેમાંથી સારી રકમ તેઓ કમાયછે; આવી બેઠકનો લાભ સારાં સારાં માણસો પોતાના કુટુંબ કબીલા સાથે લીધેછે.

મદ્રાસની સરત જોવા આવનાર તમાસગીર લોકમાંથી બાયગે સોયે દસ માણસ આધા પીધા અથવા મોજ કર્યા વગર પાછાં જતાં હશે, હેવું હમે જાણવામાં આવ્યું છે, તથા તેવું હમારે જોયું પણ છે. સરવે કોઈ કંઈ ખાવાની વસ્તુ

SHIGRAMPO, HORSE HACKERY. — MADRAS

४. शीग्राम पो. भायल घोडनी गाडी. — मद्रास.

પોતાની સાથે બાતીયું બાંધી લાવેછે, અથવા રસ્તામાં તેથી દુકાનો મંડાયછે તેમાંથી તો એ દીને સઘળા જણ ધણીજ તલબદ્ધ બુધે સહવારનો નારો કરેછે. નારતા સાથે તીહાં કાશી, આહો અને દુધ પણ મળેછે, પણ તે દીવસે આઠા કાગી વઘવમાં પડી, તેની ઉપર તાડીની ચડડતી ધણીજ થાયછે. તાડીનો ખપ તે દીવસે એટલો તો થાયછે કે સરત થઈરેલા પછી રસ્તામાં દેશીયા તાડીખાં ઠંછનીયશે બનીને, જમીન માપતા તથા જગા લેટ કરતાં, છેક સહવારનાં નીકળેલા સાંજે પોતાને ઘેર ધાતું કરીને સારી સલામત પુગેછે, અને કેટલા એકોને તો સંભાળ સાથે પોહોઆડ્યામાં આવેછે !

એ દીને મદ્રાસની બાકુતી ગાડીયોનો ખપ પણ ઘણો પડેછે. મદ્રાસની બાકુતી ગાડીનું ચીવ આ ઉકાણુ આપ્યું છે, તે બેચાથી માલુમ પડશે કે તે બે પહોંડાંની નાંહાંની સીંગરામ છે. એનું નામ મદ્રાસના લોક “સીંઘંમપો” બોલેછે, જે રાજ્યોનો અર્થ “જલદી જ,” એમ કહેવાય છે. ચારજણ આ ગાડીમાં, બળે સાંભાસાંભી બેસેછે. પછવાડે બારણું ઊંઘાડવાવાળો હિભા રહેછે, અને આગળ “કોચ બાકસ” ઉપર કોચમેન હાંકવા બેસેછે, તેણેને મદ્રાસમાં “સાઈસ” બોલેછે. ચાર જિતાર્ઓ કરતાં હોઈવાર વધારે માણસો, છ વડીકપણુ, બચડાઈ સંકડાઈને બેસેછે. એ ગાડીનો દેખાવ જેવા ચીતાર પાડવારે સારો પાડેલા છે તેવા સઘળી સીંઘંમપોનો નહી સમજવો. ઘોડાનું “હારનીસ” સુતળી, દોરડી અને કાથાથી ધાતુંકરીને બાંધેલું હોયછે, અને શીંઘંમપોનું લોકડાંમ પણ ધણીજ તકલીલી બનાવતું અને ભાંગીતુટી હાલતનું હોયછે. છહારે હેથી ગાડીયા એકબીજા સાથે સામાસામી બેસથી અથડેછે, તીઆરે તેણેનો દેખાવ ધાતું કરીને બેવાલાયક થઈ પડેછે. ગાડીનું બોખું, ચક્રર અને પુલથી ભાંગી છુટું પડી જાયછે, તેનાં પાનેલા ભાંગીને જુદાં પડેછે, અને તેમાં બેસનારો પોતાનાં કપડાં ખંખેરતાં અને ધુળ પચ્છાડતાં ગાડીનાં ભાંગેલા પીંજરામાંથી બહાર નીકળેછે. ગાડી એટલી તો નાહાની અને નીચી હોયછે કે, તે ભાંગાથી બેસનારને ધાતું કરીને વાગવા જેવું કેહજી બતાવું નથી. થોડા વખતમાં સઘળા સરંજામ, ભાંગી, તુટી, ફાટી, અને વેરાઈ એવા તો છુટા થઈ પડેછે, કે તે થયાથી સઘળું થઈ ચુકું જાયતું. ગાડી ભાંગાથી ઘોડાને માકળે કરવા હારનીસ કાપવાની કેહજી જરૂર પડતીજ નથી, તેના પટેપટા પોતાની જેમે કાંચા સુતરની બાઆકક તુટી જાયછે. હાંકવાર ધાતું કરીને જેવા ચાર અને બોચડ તેવાજ તેણેનો

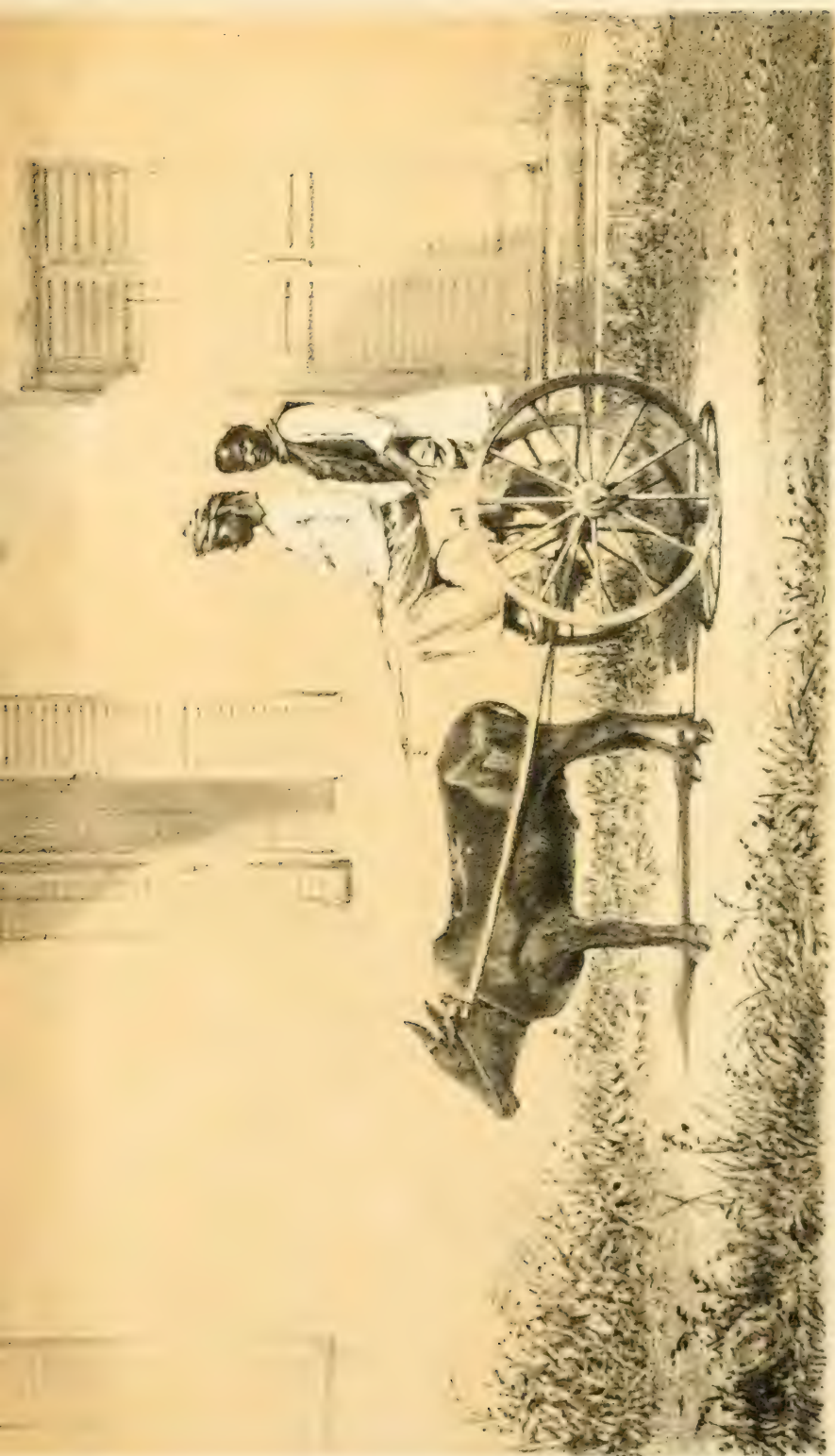

ઘોડા પણ થંડો અને સુરદાર હોયછે, તેથી મસ્તીની અથવા ઉથલપાથલ થવાની જરાની ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ગાડીનું નામ “શીઘ્રેપો” એટલે “જલદી” કરીને તો બોલાયછે, પણ હુસુક હુસુક કરતાં અલખતાં અર્ધે કલાકે માઇલેકની સુસાફરી એવી ભાડુતી ગાડીયા જો કરે તો એસનારનાં સારાં ભાયેગ જાણવાં.

એક ખીજી તરેહની ભાડુતી ગાડી મદ્રાસમાં વપરાયછે, તેહનું નામ “ઝટકો” બોલેછે. એનું ચીત્ર આપેલું છે, તે જોયાથી માલુમ પડશે કે આ ગાડી, ખોલી અને રેલેકલા જેવી છે, અને તેમાં એક બળદ જોડેછે. હાંકનાર આગળ બેસેછે અને તેની પાછળ ઉતારે બેસેછે. એ ગાડીનું નામ “ઝટકો” કરીને છે તેહની મતલબ એવી છે કે કોઈ ઠંકાણે જલદીથી ઝપાટામાં જવું હોય તો એવી ગાડીમાં એક ઝટકામાં જવાયછે. ખરેખર એ ગાડીને જે નામ આપ્યું છે તે ખરેખર જ આપેલું છે, કેમકે જુઆરે બળદ જોરમાં આવી દોડેછે, તીઆરે આપણી નજર તે દોડતી ગાડી ઉપર ફરી રાકતી નથી, એટલી જોરમાં તે નીકળી જાયછે, પણ એસનારે ખુબ સારી પેટે પગ ઠસાવીને બેરાવું જોઈએ, નહીં તો દોડતી ગાડીયે જરા આંચકો લાગતાં તે અચીત જાડી પડ્યા વગર નથી રહેવાનો. ઝટકો પણ સીઘ્રમોખની માફક અથવા તેથી પણ વધારે તકલદી ગાડી છે, અને જુઆરે ઝટકો અથડીને ભાગેછે તીઆરે તો જેમ પુરદાની એક કોથળી પડીગયાથી તેહમાંનાં દોહાડીયાં વેરાઈને ગગડી જાયછે, તેમ એ ગાડીના ભાગો ખુરદો થઈને આસપાસ ગગડી વીખરાઈ જઈ પડેછે.

આવી ભાડુતી ગાડીયો શીવાએ ખીજી ઘણી સારી ભાડુતી ગાડીયાનાં પણ તપેલાં મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજ લોકે અને દેશીઓએ રાખેલા છે, અને આપણે હુકમ મોકલીએ તે પ્રમાણે બે ઘોડાની અથવા એક ઘોડાની, જેહવી ભાગીયે તેહવી ગાડી, બાંડે મળી રાકેછે. પણ એ ગાડીઓનાં કોચમેનો વીરો ખુબ સંભાળ રાખવી જોઈએ, કેમકે તેઓ ઘણાજ બેરવા અને સુરખ હોયછે. મદ્રાસમાં ગાડી પછવાડે ઘોડાવાળા ઘણું કરીને બેસતાં નથી, પણ ચાલતી ગાડી સાથે દોડેછે. તેઓ કોઈજ વાર અથવા કદાચજ પછવાડે બેસેછે, પણ વસ્તીનો ભાગ આઠો એટલે તીહાંથી ઉતરીને સાથે દોડતાંજ રહેછે, પછી ગમે એટલું લાંબે દોડવું પડે, તેની તેઓ દરકાર કરતાં નથી. મદ્રાસમાં રહેતે ચાલનારાઓને “પોઈસ” “બાજુથા” એવા રાખ્તો ઘોડાવાળા પોકારીને નથી કેહેતા, પણ આ, ઈ, ઓ, એવા

with him—1891. The Indian, 1891. 1891.

કુદત સ્વશેનાં આવાજ મોહોડેથી કાહાડીને વચમાં ચાલનારાઓને બાજુએ જવાની ચેતવણી આપે છે. ફોર્ટના વખતે “બાજુ” શબ્દનો પોકાર સાંભળ્યામાં આવે છે.

મદ્રાસની સરત જોયાપછી ગીંડીના બંગલામાં પાછાં ગયા, અને નાહીને નાસ્તો કરીને ૧૦) વાગે મદ્રાસનો ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ નામનો કીલ્લો જોવા ગયા.

મદ્રાસનો કીલ્લો હાલ જે જોવામાં આવે છે, તેમાં અને અસહન શુના કીલ્લાના આકાર અને બાંધણીમાં ઘણોજ ફેર પડી ગયો છે. અસહ કીલ્લાની આસપાસની દેવાલ અથવા ફોટ ઘણોજ તકલદી અને નાકુઅત હતો અને લડાઈનાં હીંગામમાં બચાવ કરવાનાં કામને નાલાયક હતો. હાલનો બાંધેલો કીલ્લો નિમગોલ આકારનો છે, તેની સીધી સપાટ બાજુ ઉત્તરથી દક્ષીણ, દરીયા તરફથી આવેલી છે. દરીયાનું પાણી છેક ફોટની દેવાળ નજદીક આવે છે, પણ માત્ર અને ભરતીનું પાણી દેવાળને અથડે નહીં અથવા ભાંજે નહીં એ માટે પથરનાં બાંધ-કામની આડ કરી લીધેલી છે. તેની સાથે લોહાનાં થાંભલાં હવડાં દરીયામાં દાટીને પાણીનો વધારે અટકાવ કરેલો છે અને અંધી પાણી થોડું ઘણું દુર હેઠલું પણ છે. જમીનની બાજુએથી કીલ્લાનો બચાવ બેવડી દેવાળનો નીમગોલ ફોટ બાંધીને કીધેલો છે. ફોટના વાયવ્ય તરફનાં છેડા આગળ બે મજલાની બરાબર બાંધેલી છે, તેમાં હેઠળ લશ્કરનાં માણસોને અને માલા બપર અમલદારોને રહેવાની જગા કરી આપેલી છે. બરાબરની બેડેજ એક બજાર છે, તેમાંથી લશ્કરનાં માણસોને ભોરાકી મળી શકે છે. કીલ્લાની અંદરની ઘણી ખરી ઈમારતો શુદ્ધ શુદ્ધ સરકારી ખાતાંઓની આશીસોને સાફ વપરાય છે. કીલ્લામાં જોવા લાયક ઈમારત સેન્ટ મેરીનું દેવળ છે, જે નજદીક ૧૦૦) વરસ પુરાણું છે, અને તેમાં સારી સારી યાદગારીઓની નીશાનો છે. આખા મદ્રાસ રોડેરમાં શુતાંમાં શુનું આ દેવળ ગણાય છે. “આરસીનલ” એટલે તોપખાનું અને લડાઈનો સરંજામ રાખવાની જગા પણ કીલ્લામાંજ છે, અને તે એવું તો સારી પેઠે રચલું છે કે સાધારણ જોનારનાં મન બપર તીહાંની રચના જાણી અસર કરે છે. અંદર જતાંજ દરવાજા આગળ ટીપુની પાસેથી કીતી લીધેલી બે તોપો શીણગાર દાખલ મુકેલી છે; એ તોપનાં માણેડાં બપર વાઘનાં માથાંની સીકલ ફોતરેલી છે. લાર્ડ કાર્નવાલીસનું પુતળું પણ કીલ્લામાંજ ઉભું કરેલું છે. આ સુગ સરદારને ગ્રાનાઈટ પથરનાં ધુંબજ તળે બેઠો રાખેલો છે, અને જે બેઠક બપર તોડેને ઉભો રાખેલો છે તેણેની એક બાજુ

ઉપર ઇસવી સન ૧૭૯૨ ના સાલમાં ટીપુ સાથે જે ડ્રાલકરાર થયા હતા તેપ્રમાણે ચાલવાની જમીનગીરીમાં, તેહેનાં બે છોકરા ઇંગ્રેજ સરકારને શરણુ કર્યામાં આવીયા હતા, તે ફતેહની યાદગારીનો દેખાવ પ્રતરેલો છે. આ પુતળું ઇસવી સન ૧૮૦૦ નાં સાલમાં ઊભું કર્યામાં આવ્યું હતું.

એજ સરદારનું એક ખીજું પુતળું “માર્જેટ રોડ” ઉપર પણ ઉભું કરેલું છે, અને તેહેની ઉપર એક ધુંબજ બાંધી તેની આસપાસ લોઢાંનાં કટેરા ભરી લીધેલા છે. કટેરા વીરો એવું જણાયલું છે કે ઇસવી સન ૧૭૯૯ નાં વરસમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરે શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો તારે લાર્ડ કાર્નવાલીસનાં હાથમાં જે તોપો ક્રીતમાં આવી હતી તે તોપોને પીગળાવી તેનાં લોઢાંનાં આ કટેરા બનાવેલા છે. ધુંબજની બેઠકની આરે બાજુ ઉપર લાર્ડ કાર્નવાલીસનું નામ ઇંગ્રેજી, તૈલંગી, હિન્દુસ્થાની અને તામીળ ભાષામાં પ્રોતરેલું છે. એવાજ ધુંબજ અથવા એને નજદીક મળતો આવે એવો ધુંબજ આગળ સુંબઈનાં કોટનાં શ્રીનયોકમાં હતો, તેમાં પણ લાર્ડ કાર્નવાલીસનુંજ પુતળું ઉભું કરેલું હતું.

મદ્રાસનો હાલનો કીલ્લા દેખાવમાં અને રોતકમાં ઘણોજ સુંદર દીસેછે, અને લગ્ગઈના વખતમાં બચાવ કરવાને પણ તે ઘણોજ લાયક, મજબુત અને કાયદાસર બાંધેલો છે, એવું લશાકરી અમલદારોનું મત છે. કીલ્લામાંના રસ્તા રોહેરના રસ્તા કરતાં ઘણુંજ સાફ સફાઈ ભરેલા જોયામાં આવ્યા હતા.

કીલ્લામાંથી નીકળ્યા તેવાજ પાંધરા મદ્રાસની દીવાદાંડી જોવાને ગયા. કીલ્લાની ઉત્તરે ખુલાં મેદાનમાં આ દીવાદાંડી ગ્રાનાઈટ પથરની મજબુત બાંધેલી છે; જેની ઉંચાઈ જમીનની સપાટીથી ૧૨૫) ફુટ છે, તેહેનાં પાયાના પુરતા સુધાં પોલે-બાઈ ૫૫) ફુટ છે. દાંડીનાં મથાળાં ઉપર જવાને મીનારાની અંદરથી ગોલ ફરતો દાદર બનાવેલો છે, તેનાં ફાંગીયાંનો આધાર અથવા ટેકાવ મીનારાની પથરની ભીતના બાંધકામમાં આડી લોઢાંની જાડી ગરદો સીણી લઈ તે ઉપર કીધેલો છે, અને ખીજગમથી ફરતા લોઢાંના કટેરા મુકેલા છે. આ ગોલ દાદર બપોરે એક મથાળે મુઢી ચઢ્યા પછી જો બપોરથી નીચે જોયું હોય તો આ દાદરનાં ફરતાં ગોલ ફાંગીયાંનાં પેચોની ઊઠણ અથવા ચક્ર ઘણુંજ વીચીત્ર નજરે પડેછે, પણ સહી જોવા લાયક તો આ પેચોની વચમાં જે ખુલો, ખાલી, ગોળ, ઉપરથી પોલેજો અને નીચેથી સાંકડો ખીંદુ જેવા ખોલો જે બધાપાત્રના આકારમાં દેખાયછે તે

જેવાથી મનગપર થણી અમર થાયછે. દાંડી ઉપરથી મદ્રાસ શહેરનો આમપાસનો દેખાવ તેમાં મુખ્ય કરીને બ્રહ્મક શકિતનો દેખાવ થણુજ નેવા લાયક છે. આવા એક દેખાવનું ચીત્ર હીયાં આપું છે.

જે દીવાની શેરાની વાહાણુવાળાઓને સાડે દાંડી ઉપર મુકવામાં આવી છે તેની ઉંચાઈ દરીયાની સપાટીથી ૧૨૮) ફુટ છે. અને એ શેરાની વાહાણુવાળા દરીયામાં ૨૦) માઈલ દુરથી વાહાણુનાં તુતક ઉપરથી જોઈ શકેછે. સાંચાની મદતથી આ શેરાનીને ફરતી રાખી છે, જેથી શેરાનીનો પ્રકાર પડ્યા પછી તે પાછી અંધારી થઈ જાય તે વખતમાં અને વળી તેનો પ્રકાર પાછો પેઠે એ અંત-રમાં ૨) મીનીટ અને ૧૧) મીનીટનો ફેર રહેછે; એટલે એ મીનીટ શુધી ને શેરાનીનું અજવાળું દેખાય તો ૧૧) મીનીટ શુધી અંધારે રહેછે. વખતનો આ રીતનો ફેર, જોનારને જોયેલા તે કીનારાથી દુર હોય તેટલો તેને તે ફેરબદલ થતો માલુમ પડેછે. આખી દાંડી ઉપર ૭૫૦૦૦ પંચોતેર હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે. તેમાં ૧૫૦૦૦) પંદર હજાર રૂપિયા ફક્ત દીવાળતી અને પ્રકાર પાડવાની આરશીયો તથા તેને ફેરવવાનાં સાંચા પછવાડે લાગ્યા છે.

દાંડી જોયા પછી મદ્રાસનાં બારાં ઉપર બાંધેલા લોદાંનો ધક્કો જોયો. મદ્રાસનું બાંધે જુદરતી એવું તો કહેઈ આવેલું છે. કે કીનારેથી વાહાણુ ઉપર અને વાહાણુ ઉપરથી પાછા કીનારે આવતાં, વચમાં જોયેલા દરીયાનો ભાગ આવેલા છે. તેણેનાં માનનું જોર હમેશા ધાયુંજ નબળે રહેછે. ધાયું કરીને એટલા ખટકામાં એવા તો જોશવર તણુ માનનાં વગવવાં પડેછે કે, તે સહી સહામત પસાર કરવાને હમેશા માણેટું સંકટ ભોગવવું પડેછે. પાણી એટલું તો એટલાં ઉપર ગિછાળો ફરેછે કે મછવા, પગગિ, અથવા બોટોનો તેણેનાં છાળ આગળ ટકાવ રહી રાકતોજ નથી. માનનાં એક વાર એટલાં તો જિંચે મહેછે કે તેણેની ઉપર આવેલા મછવા, અથવા પગગિને પણ સાથે છેક હોયે શુધી ચઢાવેછે, પણ તે માણે ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવાને બદલે એટલો તો જલદી ભાંગી જાયછે કે, તેટલાં પાંચીનો, માણેટો હોંધા ખાલ પડી જાયછે, જેણેમાં પેલા ઉછલેલા મછવા એકાએક આવી ગયાથી તે જિંધો વળીયા વગર ડોહજી વાર બચી શકેછે. એવા સંકટની સાંભે થવાને મદ્રાસનાં બારાંમાં જે મછવા અને પગગિઓ રાખેલા છે તે સંખ્યા જોડી અથવા કલાસીબંધ ફરેલાં પાટીયાનાં બનાવેલાં નથી, પણ તેઓ મજબુત વણેલી દોર-

કોટી બાંધી અથવા સીવી લીધેલાં પાટીયાંના બનાવેલા હોયછે; અને પાટીયાં પેણી-ગમ પેણીગમ વળી શકે તેહેવાં રમતાં રાખેલાં હોયછે. એવાં ઢીલાં પાટીયાં ઉપર પાણી અફળાયાથી પાટીયાં વળી જઈ સાંધાવાટે પાણીને રસ્તો કરી આપેછે. જેથી મછવાની ઉપર પાણીના ઝપાટાનું આપું જોર લાગુ પડી શકતું નથી. કીનારેથી ખાસમાં આવેલાં વાહાણો ઉપર તુરત જવું પડે તો એક એક અથવા બે માણસ “કાટમારન” કરીને લાંકડાનાં બાંધી લીધેલાં કકડાઓનાં નાહાના કોટીયામાં જાયછે. આ “કાટમારન” પેલા ત્રણ મોજાં વઘાવતી વખતે તરેવાર રીતે પાણીમાં ગોત-લીયાં આતી, તરતી, કુબતી જાયછે તે દેખાવ જોવા જેવા છે. જેઓ અનુભવ ધરાવનાર અને કસાયલા કોળી હોયછે તેઓ જ માત્ર કાટમારનમાં જઈ શકેછે, અને જ્યારે તોફાન હોયછે ત્યારે તો એ “કાટમારન” ને પણ પેહેલાં ત્રણ મોજાં વઘાવી વાહાણ ઉપર પોહોંચવાને ઘણીજ મુશ્કેલી પડેછે. “કાટમારન” ની મારફતે ફક્ત કાગળ અથવા તેવું નાહાનું બંડલ લઈ જવાઈ શકાયછે. આવાં બંડલને મીણકપડમાં વીણી તેને વળી સાદડીના એક પડમાં મુકી, લઈ જનાર કોળી પોતાનાં માથાં ઉપર તે બંડલને મજબુત બાંધી રાખેછે; કારણ “કાટમારન” સાથે કોળીને ઘણીવાર પાણીમાં ઉપર નીચે બચકોળાં ખાવા પડેછે, તેથી જો કોઈખી જીનસને અલગ અથવા છુટી રાખી તો તે સરી પડ્યા વગર રહેનાર નથી. ઉપર કહી જણાવેલી સઘળી અડચણો ટાળવાને આગળ કહેલા લોકોના ધક્કો બાંધ્યો છે. આ ધક્કો બાંધવાનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે, આ ધક્કાની છેક નજીક વાહાણ આવી શકે અને તેમાંના માલ તથા ઉતારાઓ સહીસલામત ઉતરી શકે. આ ધક્કો એટલા તો લાંબો બાંધીયો છે કે પેલા ત્રણ મોજાં વઘાવીને પણ તેમની પેલીમર લઈગયા છે. તોયપણ બાંધનાર ઇંજનીઅરો તેમની ઊમેદમાં નીરાકુળ થયા છે. ધક્કા આગળ પણ મોજાંનું જોર એટલું તો થાયછે કે પવનની વખતે તો બંદરબોટથી ધક્કાની સેહેડી આગળ એક અર્ધા અથવા પા મીનીટ પણ અટકી થમ ઊભું રહી શકતું નથી. તે એટલા તો જોરથી ધક્કાની સેહેડી સાથે અથડેછે કે બોટ ભાંગી કકડે કકડા થઈ જાયછે. સાધારણ સમયમાં આ ધક્કો ઘણું કરીને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે.

આ ધક્કો ઇસવી સન ૧૮૬૨ ના સાલમાં પેહેલ વેહેલા વાપરવામાં આવ્યો છે. હમોયે જો વખતે જોયો તે વખતે આ ધક્કાને વધારવાનું અને ફેટકીક તરફથી

મગમત કરવાનું કામ ચાલતું હતું. આ ધકાની આખી લંબાઈ ૧૦૦૦) ફુટ છે, અને પોણાઈ ૮૦) ફુટ છે, અને તેણેનો છેડે દરીયામાં ગયો છે તે (T) ડી હંચે છ અક્ષરના આકારનો લંબાઈમાં ૧૬૦) ફુટ અને પોણાઈમાં ૮૦) ફુટનો રાખ્યો છે. મોઝામાં મોઝા જુઆલનાં પાણીની સપાટીથી ૧૫) ફુટ ઊંચા તે રાખ્યો છે, અને તેની ઉપર ચાર ગાડી આવનવ કરે એટલી લોહાંની રેલ ગોઠવેલી છે. રેલની બંધે આજુબે આસપાસ માણસોને ચાલવા સારું જુડી પગથી રાખી છે. ધકાનાં છેડા અથવા મુખમાં ઉપર માલ ઊતારવા ચઢાવા સારું ૬) છ “ક્રેન” (યારી) મુકી છે, જેથી ૩) થી ૧૦) ટન એટલે ૨૪૦) થી ૮૦૦) માણ મુખી, બારી દારીનો ઊંચકી શકાય છે.

એની પાસે વળી ખીજી આઠ “ક્રેન” એવી મુકેલી છે જે એકમથી ખીજીમ ખીજાડી શકાય એવી છે, અને દરેકથી ૩૦) હેડટોટ એટલે ૧૨૦) માણ બાળે ઉપાડી શકાય છે. “મીચલમ પેટ્ટે સ્કુ પાઈલા” (લોહાંના નળા) જે દસ દસ ફુટને છેડે દરીયામાં છેક નીચે જમીનમાં ગોડેલા છે, તે ઉપર ધકાનો ટેકાવ કરેલો છે. આ હસિકર પાહણોને આગ અવલા લોહાંનાં જગ પાટાઓથી મજબુત જ કરી આંધી લીધેલા છે. તેની સાથે વળી લાંકડાનાં થામલા પણ દાટીને તેમને હસિકર પાહણો સાથે લોહાંનાં પાટાથી આંધી લીધેલા છે. ધકા ઉપર ચાલવાની અને રેલ ગોઠવવાની જગાએ સાગલી લાકડાંનાં પાટીયાં ૬) હંચ પોણાં અને ૪) હંચ જગાં, એક એક હંચનો ગણો રાખી જડી લીધાં છે, જે વાટે નીચે દરીયાનું પાણી દેખાય છે. આ ધકાની આંધણીનો આકાર ખરોડ અને સેંચલ હંડીયા રેલને કંપનીના સાલસેટમાં વસદની દરીયા ઉપરનાં પુલને મળતો આવે છે, પણ તેનાં કરતાં, હીયાંની આંધણી વધારે પોણાંની અને મજબુતાઈ બસીરે છે. ધકા આંધવાનો સઘળો ખરચ પાઈડ ૧૧,૦૦૦૦૦) અગીયાર લાખ પાઈડ, એટલે રૂ. ૧,૧૦,૦૦૦૦૦) એક કરોડ ને દસ લાખ રૂપિયાનો ગણ્યામાં આવ્યો છે.

જ્યારે હવે એ ધકા જોયો ત્યારે તેનું કામ આગળ ચાલતું હતું, અને તેણેનાં લાંકડાકામ ઉપર કાણુ વળગી ગયાથી તે ફેટલું એક સડી ગયલું હતું, તે કાદાડી ચાખીને ખીજું નવું લાંકડું ચાલતા હતા, તેણેની સાથે એાટની વખતે લાંકડાંનાં નવા થામલા ફૂટીને દાટી ધકાની પોણાઈ વધારવાની ગોઠવણ ચાલતી હતી.

ધક્કે જોતાં જોતાં અને તેવીશે પુછપરછ કરતાં છેક ૪) ચાર વાગી ગયા હતા. હીયાંથી પાછું ગીંડી સુધી દુર જતાં અને તીહાંથી રોજ પાછું મહવારનાં રોહર તરફ આવતાં ઘણી અડચણ પડવા લાગી હતી, તેથી આ વખતે એવોજ ઠરાવ કીધો કે એક બે દીવસને સાર બેહેતર કે “બ્લાક ડાઉન” માં સેઠ એદલતનાં ધરમાંજ પાછો સુકામ કરવો.

તા ૨૩ મી જાનેવારીને દીવસે પરોઢીયાંમાં બેઠી મદ્રાસની માટી બબ્બર જોવાને ગયા. યુરોપીયન અને માતબર લોક ઘણું કરીને આ બબ્બરમાંથી ખાંધ ખોરાકની જીનસો લેછે તેથી તીહાં ઘણાં ખરાં ગરીબ લોક પોતાનું બબ્બર લેવાને નથી આવતાં. તેઓ રોહરની અંદરની ખીજ બબ્બરોમાંથી પોત પોતાની ખાંધ ખોરાક જેમ જેને સવલ પડે તેમ લેછે. યુરોપીયન તથા માતબર લોકનું બબ્બર જે હમા જોવાને ગયા હતા તે “બ્લાક ડાઉન” માં ઇંટરડી અને ચુના કામથી બાંધેલું છે, અને તેહેની જમીન આનાઈ પથરની ફરસબંધીની બનાવેલી છે. જુદી જુદી જાતની જીનસો વેચવાને એલાહેદા દુકાનો કીધાં છે, તેથી બબ્બર ફરનારને જે ચીજો જોઈએ તે તુરત મળી શકેછે. દુકાનો માંડવાનો હક વરસો વરસ હરજી કરીને આપ્યામાં આવેછે. આ હેકોણે હમારા જોવામાં હમા ચીજો આવી હતી, અને તે વળી ઘણીજ સોજી તથા તાજી હતી. બબ્બર અંદરથી ઘણીજ સફાઈ ભરેલી હાલતમાં જોઈ હતી અને તેવીજ સફાઈ ભરેલી હાલતમાં તીહાંની દુકાનો પણ દેખાઈ હતી. હીયાં હેકોણે હેકોણે બબ્બરમાં મટોડીની ટોપલીઓ ખુણાંમાં સુકાયામાં આવેછે, જેમાં લોક પાનસોપારીની પચકડી ઘુંટેછે, એમ કરવાનું કારણ એ છે જે મદ્રાસી લોક જબરા પાનસોપારી અને તંબાકુ ખાનારા છે, તેથી તેમની પાનસોપારીની પચકડી નાખવાની જો આવી તદખીર નહી રાખી હોય તો, આખી બબ્બર થોડી વારમાં લાલ પાણીથી ખરડાઈ લચડાઈ જવાવગર રહે નહી. આપણી ઘુંબઝમાંની તે વખતની બબ્બરો વીરો હમને તીહાં યાદ આવી હતી તેથી હમને મોહોટી સરમીંદગી લાગી હતી તથા એ વીરો અદેખાઈ ઉત્પંન થઈ હતી કે આવી સફાઈ અને સગવડ ભરેલી રચનાંવાળી બબ્બર આપણાં રોહરમાં કીહરે થશે. તોપણ હવે તેહેના કરતાં વધારે સરસ, સોભઈતી, અને સોજી બબ્બરો ઘુંબઝ રોહરમાં આવે થઈ છે એ જણાવાને ઘણી ખુશી ઉત્પંન થાયછે. મી ૦ આરથર કાર્ડ માર-કીટની હમારોની શોભા અને રચનાં આગળ મદ્રાસ, કલકત્તા, અને આખી

દુનીયાની મારકીટો, માત્રે જરમન દેશમાંની એક સીવાય, સઘળી પોષ/સયધી પડી છે. એમ કહે છે, કે એક માત્ર જ સ્ત્રીયે જરમનીમાં એક બજાર બંધાવેલી છે, જેની હિમારત, સગવડ અને રોનક આગળ યુરોપખંડની કોઈપણ બજારની હિમારત ખરો-ખરી કરી નથી શકતી. પણ મુંબઈ રોડરમાં આપણા બુંધી, સાહસિક અને હિંચા દરજ્જાની મનરાકિત ધરાવનાર મ્યુનીસીપલ કમીશનરે મારકીટ સારું જોઈ મારેતો બનાવી છે અને જેને ઘટતી રીતે આમ લોક તરફથી “આરથર ક્રાફ્ટ મારકીટ”નું નામ આપ્યું છે, તેની હિમારતો, તેની સગવડ અને રોનક, ઉપર જાણવેલી મારકીટની ખરોખરી કરી શકે એવી બનેલી છે. કોઈપણ રોડરમાં જો સારી સફાઈ બરેલી બજાર હોય તો તીહાં જવાની હિચા સહતાં ઉતરતાં સઘળા વર્ગેનાં સ્ત્રી પુરૂષોને પણ થાય, જેથી ખુદ ખોતાની નજરે જોઈ ખોતાને મનગમતી ખાદ્ય ખોરાકની જીતસો લેવાને તે મનાયી બની આવે. એટલું જ નહીં પણ ઘણીવાર આકર નફોનાં વિચાર આને દક્ષિણ ઉપર આપણને ધ્યાનકેદરીને બજારના ભાવ અને ખાવાની જીતસો વીરો જે આધાર રાખ્યો પડે છે, અને જે કંઈ મિઠું મિઠું, તથા કાચું પાકું તે આ બજારમાંથી લઈ આવીને શંધી ખવડાય તે ખાતું પડે છે, આ મોહોટી અડચણ અને કંટાળો સો જી બજારે થવાથી નીકળી ગયા છે. ખીજે એક મોટો ફાયદો એ થયો છે, કે, સો જી બજારથી ખાદ્ય ખોરાકની જીતસો પણ સફાઈ બરેલી હાલતમાં રેલી શકે છે. આવી જીતસો ખોરાક તરીકે વપરાતાં, તનદુરસ્તીને ખીલકુલ ઠલિ નહીં પોહોંચાડે એવી હાલતમાં તે ધ્યાનકેદરીને હમિરા મળી શકવાની હિચા થાય છે. મદ્રાસની બજારમાં ઘણાં આખરવાળા દેરી ગૃહસ્થો અને હાંચળે, સાખથી, ખોતાનાં કુટુંબની સાથે, ખોતાનાં માણસો લઈને આવે છે, અને આખી બજારમાં ધીરજથી ફરીને જે કંઈ ખોતાને મનગમતી જીતસો નજરે પડે છે, તે માણસો પાસે ખરીદ કરાવે છે. કલકત્તામાં પણ એવાજ રવડો છે, માત્રે મુંબઈમાં આગળ એવું જોવામાં આવતું નહીં હતું, અને તેનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે મુંબઈની બજાર ઘણીજ ગલીઅ હાલતમાં રહેતી હતી, અને તે આ એવી તો કહેરી ગોઠવાણની બાંધેલી હતી કે કોઈ પણ ગૃહસ્થને તીહાં જવાને મુગ લાગતી હતી. પણ હવે આગળ જણાવ્યું તેમ મુંબઈની મ્યુનીસીપલિટીએ બજાર વીરો જે સગવડ અને મુખ કરી આવી છે તેથી મુંબઈની વરતી ઉપર આ ખોતાનો મોટો ઉપકાર થયો છે. આજે મુંબઈનાં બજાર યુરોપખંડનાં પોહિત દરજ્જાનાં રોડરોની આ ખાવડમાં અચ્છી

બરોબરી કરી રાકે એવાં થઈ પડ્યાં છે. આથી આપણને થોડી ખુશી નથી ઉપજવાની, અને તેમજ તેનાથી કાયદા પણ કંઈ થોડજ નથી ઉપજવાના.

મદ્રાસના દેશી લોકની બજાર “કેટવાલ બજાર”ને નામે જણાયલી છે, જે શહેરની અંદર વસ્તીમાં આવેલી છે અને તેમાં દુકાનો ખુણે ખચે માંડેલી છે, તેનો દેખાવ ઘણુંકરીને આપણાં, ગાંમ ગાંમડાંની સાધારણ બજારના જેવો દેખાય છે. એમાંની રીતમાં એવી બજારો પાણી અને કાદવથી ભરાઈને ગલીઓ હાલતમાં રહે છે. ખીજી નાંહાંની નાંહાંની બજારો જેમ ખીજાં ગામોમાં ડેકાણે ડેકાણે હોય છે તેમ મદ્રાસમાં પણ ડેકાણે ડેકાણે વેહેંચાયેલી છે.

મદ્રાસની બજારમાં અને ખીજી જગ્યાએ, દુકાનો ઉપર ઘણું કરીને વેચવા સાટવા, પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે બેસે છે. આ ચાલ ધાર્યા પ્રમાણે એક રૈયયા દાખલ તીહાં ચાલી આવેલી હોય એવું માલુમ પડે છે. અલબત્ત સ્ત્રી વેચનાર જે દુકાન ઉપર વેચવાને બેઠી હોય, અને તે જે ખુદરતી સ્વભાવવાળી અથવા ચલકતી બનીને બેઠી હોય તો તેની દુકાન ઉપર જેટલા વધારે વકરો થવાની વક્રી રાખીયે તેટલી વક્રી પુરૂષ વેચનારની દુકાન ઉપર નથી રાખી રાકાવાની. ધુરોપખંડમાં તો એવી રીત ધણેક ડેકાણે ચાલુજ છે, અને એવી દુકાનો ઉપરનાં વેચાણો મેલેલથી થઈને તેમનાં માલિકોને મોટો કાયદો થાય છે, તેમાં કંઈજ રાખ નથી. મદ્રાસના લોકોએ આ ચાલ અથવા રીત અખત્યાર કરવામાં, માણસ જાતના ખુદરતી સ્વભાવની વલાણ તરફ વધારે ધ્યાન પોહોંચાડેલું દીસે છે.

બજારમાંથી પાછા ફર્યા અને ઘર આવી નાસ્તો કીધો. ત્યારપછી પાચાપાની સ્કુલ જોવાને ગયા. પાચાપા સુદલીયાર નામનો મદ્રાસનો એક દેશી ગૃહસ્થ નાણાંની એક મોહોટી રકમ પોતાની પછવાડે નીરાળ સ્થાપવાને મુકી ગયો, તેનાં નામની યાદગારીમાં આ નીરાળ સ્થાપીયામાં આવી છે. એ નીરાળ મોહોટી છે અને એમાં ઘણું કરીને હીંદુતાજ આસરે ૬૦૦ છોકરા કેળવણી લે છે, એવું હમને જણાવ્યામાં તે વખતે આવ્યું હતું. આ નીરાળમાં “પ્રેસિડેન્સી કોલેજ”ની રીતી પ્રમાણે કેળવણી આપ્યામાં આવે છે. આ શહેરમાંની ખીજી નીરાળો કરતાં, પાચાપા સ્કુલ ઘણે દરજે ચઢતી પદ્ધિવાળી અને સારા પાયા ઉપર મંડાયેલી છે. એનો કારભાર ટ્રસ્ટીઓની મારફતે ચાલે છે. જ્યારે હમે જોવાને ગયા ત્યારે પાચાપાની નીરાળનાં ફેડમાં હરકોઈ દેશી અથવા પારકા દેશનાં ગૃહસ્થને અખ

કેશ તરીકે નાણુંની રકમ ભરવાની છુટ હતી. નીરાળના છોકરાઓની હોશીયારી અને અંચલાઈ લેવાઈ હતા ખુશી થયા હતા તે ઉપરથી છોકરાઓને હતામ આપવાને સારું સારું ખુરેશદાર નુસરવાનજી કામાજીએ એક સારી રકમ ભરી આપી હતી. આ નીરાળનો પ્રિન્સિપાલ એક યુરોપીયન ગૃહસ્થ હતા; બાકીના શીક્ષકો દેશી વીદ્યાર્થીઓ હતા.

મદ્રાસની નીરાળો ઘણું ફરીને બે તરેની છે. પેરેલા વર્ગની નીરાળોમાં છેત્રેજી બારાનું સાહે જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેહની સાથે એકું દેવી બારાનું જ્ઞાન તથા જોગલ, હતીદાસ, અંકગણિત, ભુમીતી, ખીજગણિત, અને એવી બીજી વીદ્યા તથા કામધાર “લાટીન” અથવા “ગ્રીક” બારા શીખાડવામાં આવે છે. ખીજ વર્ગની નીરાળોમાં માત્ર વાંચવા લખવાના મુખતત્વો, અંકગણિતની મેરવી રીતો, જોગલ, અને હતીદાસની સીરવાત વીગેરે સાધારણ જ્ઞાન શીખાડવામાં આવે છે. ઘણી ખરી સદ્ગતી આવી નીરાળો, ખાનગી ગૃહસ્થો, અથવા ગેરેરની લોક મંડળીનાં આસપાસી સ્થાપનામાં આવી છે, અને એવીજ રીતે તેઓનો કારભાર પણ ચાલુ છે. આવી નીરાળોમાં ધર્મને લગતી બાબતો મુતલબ શીખવવામાં આવતીજ નથી. પાઠીઓની નીરાળોમાંજ ધર્મ અને તેને લગતી બાબતો શીખવે છે. મદ્રાસનાં દેશીયો હળવે હળવે કેળવણીનાં કાયદા બાલુવા લાગ્યા છે, તેથી તેઓએ એ બાબત ઉપર દીલથી ધ્યાન પાંડ્યાં આડવા માંડ્યું છે. તેઓએ દેશી બારા શીખવવાની નીરાળો, છેત્રેજી નીરાળોનાં કાયદા કાનુનો પ્રમાણે સ્થાપવા માંડી છે; હજુ તેમાંની કોઈ નીરાળ ચલેતે દરજે પુગી નથી, તોપણ તેમનું કામ સારી ઉમેદ ભરેલી રીતે ચાલું જાય છે.

ઉપરી નીરાળ જોયા પછી આગળ ચાલતાં,

Friend in Need Society, The Ladies' Workshop, and the Lying-in Hospital,—“ફ્રેન્ડ ઈન્ નીડ સોસાયટી” “લેડીસ વર્કશોપ” અને “લી લાઈવિંગ ઈન્ હોસ્પીટલ” એ બે નામનાં ત્રણ ધરમખાતાં જોવાને ગયા હતા.

“ફ્રેન્ડ ઈન્ નીડ સોસાયટી” તથા “લેડીસ વર્કશોપ” એ બંને ખાતાં સન ૧૭૮૭ અને ૧૭૮૮ માં યુરોપીયન લશ્કરી સીપાહીઓનાં માંખાપ વગરનાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવા તથા તેમની અરદારત કરવાની મતલબથી સ્થાપનામાં આવ્યા હતાં; ખરેખરે એ બંને ખાતાંમાં સારા દરજની કેળવણી મળે છે, અને જરે છોકરાઓ

પુખ્તી ઊમરે પાંહંચેછે તારે સાંભો પગાર આપીને તરેવાર ધંધો પેરો, શીખવેછે, અને તેઓ પોતાનું ગુજરાણુ પોતાની મેળે કરી રહે એટલા સારૂ હર કોઈ રસે તેમને કામ લગાડી દેછે. “ફ્રેન્ડ ઇન્ નીડ સોસાઈટી” નો ખરચ તથા કારભાર જાહેર ઊધરાણું અથવા બક્ષીસ ઊપર તથા એ ખાતાં સાથે જે નાહાની સરખી એક વર્કશાપ એટલે કેટલી એક જાતનો સામાન બનાવવાનું કારખાનું છે, તેમાં જે જીનસો અને તેના વેચાણથી ઉપજતી કમાઈ ઉપર ચાલી રહેછે.

આ ખાતાં સ્થાપવાની મુળ મતલબ એટલીજ છે કે જેઓ લાચાર હોય તેવા માણસોમાંથી જેવો કામ કરવાને શક્તીવાન અને ખુશી હોય તેમને પોતાનું ગુજરાણુ ચલાવવાને આ ખાતાં તરફથી મદદ આપવી. હીયાં આવતાં માણસોને દોરડાં, સાદડી, યેપલી અને તેહવી ખીજી જીનસો બનાવવાનો હુંતર શીખવેછે તથા શીખનાર પોતાનાં કામમાં હોશીયાર થાય એટલે તેની શક્તી પ્રમાણે તેનો પગાર કરેછે. એજ રીતે સ્ત્રીલોક પાસે પણ તેમની શક્તી પ્રમાણેનું કામ લેછે, તેઓ તરેવાર જાતનાં જાડાં પાતળાં કપડાં સીવેછે, જેવાં કે ઘોડાવાળાના ડગલા, વાસકુટ, પાટલુત, કમરબંદ, પીછેડી, નાહાનાં છીકરાંના ઇસ્ટ્રાકીન (પગનાં મોજાં), ટુવાલ અને એવીગેરે ખીજાં કામ જોગ ધરમાં વપરાતાં તરેવાર કપડાં. શીવવાનું કપડું તથા સોય દોરા વીગેરે, જરૂરીયાત સર સરંજામ, આ ખાતાનાં ફંડમાંથી આપ્યામાં આવેછે. મરદનાં ખાતાં ઉપર મદ્રાસના કેટલા એક મરદ ગૃહસ્થોની એક કમેટી ઉપરીપણું ચલાવેછે, અને સ્ત્રીલોકનાં ખાતાં ઉપર, એક જે આબરવાળી મદ્રાસનાં લશ્કરી અમલદારોની બાનુઓ, પોતાની ખુશીથી ઊપરીપણું ચલાવી, સઘળી બાબદની નીગેબાની રાખેછે. સ્ત્રીલોકનાં ખાતાંમાં, સીવવા, સાંધવાનાં ધંધા સાથે નાહનાં બચ્ચાંઓને વાંચવા લખવાની પણ કેળવણી આપ્યામાં આવેછે.

“ફ્રેન્ડ ઇન્ નીડ સોસાઈટી”માં અને તેને લગતાં કારખાનામાં પેહેરવાનાં સુતરાગી તથા ઉનાં તરેવાર કપડાં શીવાયછે, તેમાંની ધણી જીનસો હમોયે આ ખાતાંને એક જોતેજન આપવા દાખલ ખરીદ કીધો હતી, અને એ બંધે ખાતાનાં ફંડમાં એક સારી રકમની બખ્શીસ રોક ખુરોદજી જુસરવાનજી કામાજીયે આપી હતી.

“ધી લાઇંગ ઇન્ હાસપીટલ”નું ધરમખાતું ઇસવી સન ૧૮૪૪ ના સાલમાં દરદી સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાંઓની બરદાસ્ત કરવાસારે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. આ ધરમખાતું, “કોમ” નદીના કીનારા ઉપર “સેન્ટ આંદ્રુસ ચર્ચ”ની પડોસમાંના એક

મદ્રાસમાં છે. સઘળી જાતની અને સઘળા ધર્મની સ્ત્રીઓને, આ હાસપીટલમાં દાખલ થવાની છુટ છે, અને જીહાંસુધી તેઓ હાસપીટલમાં રહે છે, તીહાંસુધી સરકારી ખરચે તેમની બરદાસ્ત અને માવજત થાય છે. આ ધર્મખાતાંને લગતો સ્ત્રીઓનો એક વર્ગ ઉભો કયાંમાં આવ્યો છે, તેમાં મુલાવડની તજવીજ અને વેવાડવાનું કામ શી રીતે કરવું, એ તેમને શીખવવામાં આવે છે.

આગળ આલતાં ‘‘શ્રીલપાક્ટિ’’ નામનાં લતા ઉપર ‘‘ મેગેસ્ટ્રેટ અસાહિબ ’’ કરીને એક ખીચું ધરમખાતાં રચાપેલું છે. આ ખાતાંની મતલબ ઘણીજ નેક અને પરમાર્થ છે. યુરોપીયન અથવા ઇંગ્લેન્ડના ખાંદાન અથવા જાતની જે સ્ત્રીઓ નીતી છોડી અનીતીનો માર્ગ પકડીને ખીગડી લેવ, તેઓની ઇચ્છા, આ ખુડો માર્ગ છોડી, પાછો નીતીમાર્ગ પકડવાની થઈ લેવ તો, તેવી સ્ત્રીઓને એ ખાતાંમાં લઈ આરામે આપીને મુમાર્ગ ઉપર પાછી આણવાને, તેમને સઘળા પ્રકારની મદદ આપ્યામાં આવે છે. તેમની પાસે તેમની રાકતી જોગ ઉદ્યોગ કરાવે છે, અને તે ઉદ્યોગની ઉપજનો કેટલોએક ભાગ આ ખાતાંનો ખરચ ચલાવવાસાર બાદ કરી, બાકીનો આજ ખાતાંની કેટલી એક સ્ત્રીઓને ખુદ તેમના અંગ ખરચ સાર આપવામાં આવે છે. આ ખાતાંનો સઘળો ખરચ, કામ આમ લોક પાસેથી એકઠાં કરેલાં જાહેર ઉધરાણાંમાંથી થાય છે.

અફસોસ છે, મુંબઈ જેવાં માતખર અને ધરમખાતાંઓ જામાં કરવામાં પ્રખ્યાત થયલાં રોહરમાં આવું એક પાણુ ખાતાં હજુ સુધી થયું નથી. હીયાં ઘણાંએ ધરમખાતાં છે, પણ આ હેલાં ખાતાં જેવું હજુ લગી એક પાણુ ખાતાં આપણા કોઈની સખી રોકીઆએ ઉઠાવી ઉભું કીધું નથી. પણ આવીજે હવે ધ્યાન પોહોં-ચાડવાની આ રોહરનાં લોકની ફરજ છે. તેની સાથે, જનાકારીથી જે છોકરાં પેદા થાય છે, અને જે નીદોશ બાલકોનો જીવ જનાકારીનો ધુના છુપાવવાની મતલબે બરબાદ જાય છે, તેનો અટકાવ કરવાને પણ આવાં એક ખાતાંની ઘણીજ અગત છે. આવાં ખાતાં કાઢાડવામાં કેટલા એક જાણુ એવું ધારે છે કે એથી તો છીનાલાને મદદ કીધા બરોબર છે. પણ લાંબો વીચાર કરશું તો એવું નથી દરવાનું. વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયલાં નીદોશ બાલકોનાં કુમળા જીવની ધાત થયારી, છીનાલાનાં એક પાપસાથે લગોલગ વળી જે ખુત કરવાનું ખીચું પાપ થાય છે, તે મહા પાપનો અટકાવ, એવાં ખાતાંથી જો થાય, અને દર વરશે

જેટલા જીવની આવી રીતે ધાત થાય છે, તેમાં ઘટોડા થાય, તો અરેખર આવાં ધરમખાતાં જેવાં નેક ખાતાં અને એનાથી નીપજતાં પુત્રનાં કામો જેવાં નેક ખીજાં થોડાંજ ગણાશે.

ચેપી રોગના ફેલાવાનો અટકાવ કરવાને, જે સરકાર તરફથી ધારા બાંધીયામાં આવીયા, અને રહ્યેત પાસેથી કર ઉઘરાવેલાં નાણાંમાંથી વેશીયા અને બ્લમીઆ-રી લોકના કાયદા સાર “લાક હામખીટલ” અને તેને લગતું ખાતું ઉઘું કરી ચલાવાનું વાજખી ગણાયું તો, શું બ્લમીઆર અથવા જનાકારીથી જે સ્ત્રીઓ પોતાની લાજ રાખવાને તેમના નીરદોશ બાલકોનો જીવ લીધે છે અને ખુન કરવાનાં પાપને આધીન થાય છે, તેમના કામ્પેદાને સાર અને નીરદોશ બાલકોના જીવના અસાધને સાર શું આપણે કંઈજ ઉપાય નહીં કરીએ વાર? લાંબો વીચાર કરતાં એવું ધારીયામાં આવે છે કે, આખું પરમાર્થ ખાતું જે બિઘડીયું તો તેનો અરચ પુરો પાડવાને પેદેલાં જેટલું ભારી લાગશે તેટલું પંથવાડેથી નથી લાગવાનું. માણસ ભતનો ખુદરતી સ્વભાવ સમજવાનો અનુભવ ધરાવનારો બેપર જણાવેલું મત બાંધી શકશે. સરકાર તરફથી વેશીયાઓની હાલ જે અરદાસ્ત, જે કે જાઅરદસ્તીના કાયદાથી થાય છે, તો પણ થોડા વખતમાં એ વીરો વેશીયાઓને સમજ પડશે કે આ કાયદા અને ગોઠવણો તો તેમના પોતાના કાયદાને સાર થયેલી છે. આ ઉપરથી, અગર સરકાર તરફથી સાંભણો કોઈ તરેનો તેઓ ઉપર કર લાગુ પાડીયો તો તે કર વટીક તે લોક મોટી ખુશી સાથે આપશે એમાં કંઈજ નવાઈ અથવા રાખ નથી. આ વીચાર ૧૮૭૦ ના જીલ્લાઈ મહીનામાં આ પુસ્તક લખનારને થયેલો છે, અને તેનું અણપણું ભવીશ કાળ સાબેત કરી આપશે એવું ધારીયામાં આવે છે. હમો ધારીએ છ કે આખું જે થયું તો તે વાજખી ગણાશે, કારણ હાલ રહ્યેત પોરોથી લેતા કીવેલા કરમાંથી આ ખાતાંનો જે અરચ ચલાવીયામાં આવે છે તેમાં એક તરેનો ગેરહતિસાર રહ્યેતનાં નેક અને ભલાં માણસો બેપર જીજરે છે. નેક અને ગૃહસ્થ લોક પોરોથી પદસા લેઈ છીનાલવા લોકનો ખુરો રોખ પુરો પાડ્યો, અને તે વળી સઘળી સંભાળ ભરેલી રીતે પુરો પડી શકે એવા ઉપાયો કરવામાં વાપરવો, એ અરેખરજ ગેરવાજખીપણું છે. એમ થયુંજ નહીં જોઈએ. પણ હાલ જે રીઝઆત થઈ છે તે જાણે માત્ર એવા ભુડા લોકને એક ચેતવણી તરીકે થઈ છે, એ મતલબે કે જો તેઓને તેમનો ખુરો હવસ સંભાળ

બહેલી રીતે પુરો પાડવા હોય તો આનું એક આનું શેરેમાં હોયું જોઈએ, અને તે આતાનો અરસ આ ટોળીનાજ કોઈએ પુરો પાડવા જોઈએ. જે છીનાલ સ્ત્રી પોતાની તનદુરંતી જાળવવાને સરકારને આ આતાં સંબંધી હશેવેલા કર આપશે તે નાનું તેજ સ્ત્રી પોતાની સાથે થેલેવાર કરનાર પુરો પારોથી પાછું કદાચ વીચાજ સાથે સેણાઈથી લેઈ શકશે, અને અને વાજળી કનિસાડ એવોજ થશે કે આવાં બદકાંમ કરનાર સ્ત્રી પુરોશને મથિજ આવાં આતાંનો અરસ જઈ પડવાનો, અને આવીજ ગોઠવણ થયલી વાજળી ગણવાની.

ઉપરીજ તકરારના આધાર ઉપરથી એનું પણ તારે વીચારીયામાં આવી શકે છે કે છીનાલાથી ઉત્પન્ન થયલાં બાલકોનો બચાવ કરવાને જે આનું ચીચારીયામાં આવે તેનો અરસ પણ પુરો પાડવાને આવાં કર્મો કરનાર પોતેજ વાજળી વીચારશે. તે અરસ શી રીતે તેઓ પુરો પાડવાને તજવીજ કરશે તે ધારનું શેરેલ છે. જેથી કોઈ હશેમનું કોઈએ એવાં આતાંમાં છૂપી રીતે મુકવાને જરૂર અથવા મુકવાને માકલશે તેઓ તે બાલકની સાથે થોડાં ઘણા પઠણાં માકલશે, એનું સમજીને કે તે નાણાંથી તે બાલકના પોશાણ થવામાં થોડી ઘણી મદદ થઈ પડે. બચ્ચાં ઉપર પીયાર થયો એ તો ખુદરતીજ ચુલુ છે. જેવો પીયાર ગૃહસ્થ સ્ત્રીને તેનાં બચ્ચાં ઉપર થાય છે, તેવોજ પીયાર છીનાલ સ્ત્રીનોથી થવાવના નથી રહેવાનો. મોટે આજે આવાં આતાં વગર જે બાલકનીયાનું પાપ થાય છે, તે આનું આનું ઊધાડતાં અંધ થઈ બાલકોના જીવની સલામતીનું તે ઘર થઈ પડશે; અને તેમાં, છીનાલીનાં બચ્ચાં મુકનારે અચીત નાણાંની રકમ મુકીયા વગર નથી રહેનાર. આ વાત તો છીનાલા વીરો થઈ. પણ હવે જે ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરોશ એવાં બુરાં કામ કરે છે, અને તેમનાથી જે બાલકો પેદા થાય છે, તેવાં બાલકોના જીવનો પણ નારા થવાને બદલે તેવાં બાલકો આવાં આતાંમાં આવતાં થયાથી નાણાંની માટી રકમ સાથે લેતાં આપશે. નીરદોશ બાલકોના જીવ લેવાને કોઈને ખુદરતી શેરે ગમનું નથી, પણ પોતાની જાજ આજે જાળવવાને ખુલ જેનું દુષ્ટ કામ તેઓ કરે છે, અને તેનું કરવાને હજારો રૂપિયા દાઢિયા તથા કુટણી કુટણાઓને આપે છે. પણ આનું આનું હિંમું થતાં, તેવાં નીરદોશ બાલકોનું ખુલ કરવાને કોઈને જરાપણુ વીચાર નથી આવવાનો. જેનું કોઈએ પેદા થયું એટલે તેની સાથે રૂપિયાની કોથલી આવી આ આવામાં બાલકોને તેવા જોડ એકડક માકલી આપશે, અને એનું થયાથી કેટલા નીરદોશ

જીવોનો દર વરસે ભોગ થતો બચવાનો ! આપણા દેશમાં આતું નેક કામ ઢોણ ઉઠાવી લેવામાં પેહેલ કરેછે, તેને ધન્ય હોજો ! હંગડ અને યુરોપ ખંડમાં આજે આવાં ખાતાં ચાલુ છે, જેમનો ખરચ, જાહેર ઉધરાણાંમાંથી સખી અને પરમાર્થ લોકની બખરોસથી અને એજ ખાતાંમાં છુટી રીતે સુક્રી ગયલાં બાલકો સાથે આવતી માઠી રકમોમાંથી સારી રીતે પુરો પડી શકેછે. એવાં ખાતાંમાંથી ઉછલી નીકળેલાં ઘણા સ્ત્રી પુરેશ આજે મંડળીમાં ભેગાં થઈ પડ્યાંછે, અને તે- માંના ઘણાં લોક સારી કેળવણી પામી આબરુદાર ગૃહસ્થો તરીકે પોતાનો સંસાર ગુજરેછે, જે કે તેમને બખર નથી કે તેઓ ઢોણ માય અને ઢોણ બાપનાં છોકરાં છે !

હીયાંથી નીકળ્યા તેવા મદ્રાસની ઉદ્યોગ તથા કળા હુંનર શીખવવાની શાળા જોવાને ગયા હતા. આ શાળા “પુતામાલી” નામનાં રસ્તા ઉપર અને આગળ જણાવેલાં સેન્ટ આંદ્રુસનાં દેવલની સાંભિનાં રસ્તા ઉપર છે. આ શાળાનું મંડાણ ડકતર અલેકઝાંડર હંટર નામનાં સરકારી ખાતાનાં એક ડકતરે ઈસવી સન ૧૮૫૦ના સાલમાં પોતે શીર કંઈ હનું. નીશાળીયાઓ હુંનર શીખવાને આવતા હતા તેમની પાસેથી લેવા માંડેલા લવાજમમાંથી, છોકરાઓએ પાડેલાં સ્ત્રી તથા ખીજ બનાવેલી જીનસોનાં વેચાણમાંથી, આમ લોક તરફથી જે બખરોસો મળતી હતી તેમાંથી અને આ લાયકીવાળા ડકતરની ખાતગી કમાઈમાંથી આ ખાતાનો ખરચ સન ૧૮૫૫ના સાલ સુધી ચલાવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી સરકારે પોતે આ ખાતું લઈ લીધું અને એની ઉપર એક ઉપરી, હંગડની ઉદ્યોગ તથા કળા હુંનરની શાળામાંથી બોલાવીને રાખ્યો હતો. આ શાળામાં સ્ત્રી પાડવાનો હુંનર, લાંકડાં અને ત્રાંબા ઉપર કોતરકામ કરવાનો હુંનર, “પ્લાસ્ટર આફ પેરીસ” નામની મટોડીનાં પુતળાં અને તરેવાર વાસણો બનાવવાનો હુંનર તથા તમામ સઘળી જાતનાં મટોડીનાં વાસણો અને ઘર બાંધવાની જીનસો બનાવવાનો હુંનર શીખવવામાં આવેછે. મટોડીનાં તરેવાર વાસણો, કુલિનાં અને ઝોડાનાં તરેવાર રંગીન સ્ત્રી, પ્રાચીન યુનાન અને રોમ રોહેરનાં પુતલાંઓની નકલ, “પ્લાસ્ટર આફ પેરીસ” નામની મટોડીનાં પુતલાં- ઓમાં આપેલુપ કીધેલી ઘણીજ સુંદર અને જોવા લાયક બનેલી હમારા જોવામાં આવી હતી.

ખારણાં આગળ એક પુરવાનાં તમુનાં જોડેલા મિળવી રાકાયા તેડેલા કલકપા અને

મદ્રાસમાંથી મંગાવી અકતર હંદરે એક માથે સંગ્રહ કરીધેલા હોતો તે હમને દેખાડ્યો હતો. નજરીક ૧૦૦૦) નમુના તેણે એકદા કરેલા હતા, અને હમને કહ્યું હતું કે મુંબઈનાં લોક પાસે એવા આક પુરવાના બીજા નમુનાં હોય તો તે તેને પોહોંચતા કરી આપવા. આ કાપડી હમાર મીત્ર અકતર ભાગ દાહ્યે કચ્છાત આપી હતી કે મુંબઈ જઈને આ વીરો ધ્યાન પોહોંચાડવામાં આવશે.

આ શાળામાં ફોટોગ્રાફીનો હંતર પણ શીખવામાં આવે છે. અકતર હંદરે મદ્રાસ અને તેજેની આસપાસની જગોનાં ઘણું ફોટોગ્રાફ આ ખાતાં તરફથી લીધેલા હમને દેખાડ્યા હતા.

“પ્લાસ્ટર આફ પેરીમ” નામની મોટી યુરપ ખંડથી આવે આવે છે, અને પુતળાં બનાવવાને અતીશય કાપોચી પડે છે, એવી જાતની અથવા એને મળતી આવે તેવી મોટી અકતર હંદરે મદ્રાસ રોડેરની નજરીકમાંથી શોધી કાઢી છે, પણ આ મોટીનાં બનાવેલાં પુતળાં અને બીજા જીવસો મુકાયા પછી “પ્લાસ્ટર આફ પેરીમ”નાં જેવી મુકદ્દરંગની અને ચીકણી રહેતી નથી, પણ તેમાં તડ પડે છે અથવા મુકદ્દી કાંબી થઈ જાય છે, એમ અકતરે જણાવ્યું હતું, પણ તેને ઉમેદ હતી કે એ અડચણ કેટલી એક મેળવણીથી તે કાઢાડી શકશે.

આ ઉદ્યોગશાળા સ્થાપીયા પછી તેમાં નજરીક ૨૦૦૦) માણસો શીખવાને દાખલ થયાં છે, અને તેમાંથી ઘણાં ખર્ચાં તરેવાર હંતરની કેળવણી લઈ બાહરે પડ્યાં છે અને સારી કમાઈ ભરેલા રોજગાર તેમને મળ્યા છે, અને કેટલાકોને ઘણી સારી ફાયદા ભરેલી આકરી પણ લાગી છે.

અકતર હંદરની આવે જે થોડો વખત હમાયે મુજબો હતો, તે વખતમાં તેણે જે મહેનત લઈને હમને ખાતાનાં આખાં કારખાનાંમાં ફેરવ્યા હતા તથા તરેવાર આવત વીરો હમે જે સવાસો પુછ્યા હતા તેનાં જવાબો તેણે મેલેલાઈથી અને ખુશીથી આપ્યા હતા તેથી હમને જે જ્ઞાન થોડી વારમાં મુકત મળ્યું હતું તેની કીમત હમારથી થઈ શકતી નથી; હમને તે વખતે મુંબઈના અકતર ખુરુની યાદ આવી હતી, કારણ એ કે તેનાં જેવા ધુંધો, ઉદ્યોગી, ખુશીથી શીખવનાર અને ઉદ્યોગશાળા અને કળા હંતરોનાં ફેલાવો થયેલા જોનાર આજ મુંબી મુંબઈમાં કાઈ દેખાયો નથી. જે દીલબર મહેનતથી અકતર ખુરુને હમાયે મુંબઈમાં કળા હંતરોનાં ફેલાવો કરવા પછતાડે મરાયુલ થયેલો જોયો હતો તેવીજ દીલબર મહેન-

તથા કળા હંતરનો ફેલાવો કરવા પછવાડે ઝડતર હંટરને હમોયે મદ્રાસમાં મરાયુલ થયેલો જોયો હતો.

હંતરશાળા જોઈને મદ્રાસનું મ્યુઝીઅમ ઓટલે જુદરતી ચાંબોનું સંગ્રહસ્થાન જોવાને ગયા.

આ સંગ્રહસ્થાન મદ્રાસ સરકારે ઇસવી સન ૧૮૫૧ નાં વરસમાં ઊભું કરીધું છે, અને “પાનથીયન” નામની એક મોહોટી અને કોસાદ ઇમારત જે મદ્રાસમાં “પાનથીયન રોડ” ઉપર આવેલી છે, તે મકાનમાં આ સંગ્રહસ્થાનની જગા કરીધેલી છે. હમો જ્યારે તે જોવાને ગયા હતા ત્યારે કપતાન મીચલ તેનો ઉપરી અને રખેવાલ હતો. એ અમલદારની મુલાકાત લેતાં અને સંગ્રહસ્થાન જોવાની પરવાનગી માગતાં, એવું માલુમ પડ્યું કે નાતાલનાં તેલેવારના સમયને લીધે આ ખાનું બંધ રાખ્યામાં આવેલું હતું; અને જે રાખસને સ્વાધીન તે મકાનની આવી-આ હતી તે એક બે દીવસની રજા લઈને બાહરે સેહેલગા કરવાને ગયેલો હતો, તેથી હમારો જોવામાં અટકાવ થઈ પડ્યો હતો. આ બનાવથી કપતાન મીચલે પોતાની ધણીજ દીલગીરી જાણવી હતી, અને હમો મદ્રાસથી મેલને ટાંકણે કલકત્તે ઉપડી જનાર હતા તેથી લાંબો વખત મદ્રાસમાં હમારોથી રહેવાને પણ બની શકતું નહીં હતું તેથી તે વધારે દીલગીર થયો હતો. તોયપણ તેણે હમને ઉમેદ આપી હતી કે, મેલ આવી પુગવાની આગમ્ય મ્યુઝીયમ ખસીત ઊઘડશે, અને જે દીવરો તે ઊઘડશે તે દીવસે તે હમને લખી જાણાવશે, તથા તેણે હમારી ઉપર મહેરબાની કરવાને ધારી એવું પણ કહેલું કે, “હું સહવારનાં પોહોરમાં મોહોટી ખુસીથી પોતે તીહાં હાજર રહીને આ સંગ્રહસ્થાન તમને દેખાડાવીશ, અને જેની કંઈ તમને જાણવું, પુછવું અથવા તીહાંથી લેવું હોય તે હું મોટી ખુસીથી બળ લાવશ.”

હીયાંથી રૂખસદ લઈને મદ્રાસની “આગ્રી હાઈકલચરલ ગારડન” જોવાને ગયા. આ સરકારી બાગ “મૌંટ રોડ” ઉપર આવેલો છે અને તેમાં નજદીક ૨૪) ચોવીસ એકર જમીન રોકાઈ છે. આ બાગ પેહલાં ઇસવી સન ૧૮૩૫ નાં સાલમાં મદ્રાસ લશ્કરના એક સર્જન નામે ઝડતર રાઈટની મેલેનતથી ઉભો થયો હતો. આ બાગની રચનાં ધણીજ સોભા ભરેલી રીતે કરીધેલી છે, અને તેહમાં સુંદર ફુલવાળાં અથવા જે સંસાર વેહેવારનાં કામમાં ઉપયોગી પડે તેવા દર એક દેશનાં ઝાડ પા-નોનાં રોપ કરેલાં છે. જે ફુલો પાણીમાં થાયછે તેવાંને ઉગાડવાને એક મોહોટું તળાવ

VENERY CHURCH MADRAS

બનાવ્યામાં આવ્યું છે, અને ખીજા સોબકના શેનકદાર કુઆરા, ટાંકીયા, અને તરેવાર પક્ષીઓને રાખવાનાં ઘર, પાંજરાં અને તેમને લાયકનાં માલા બનાવાનું કામ હમા બેવાને ગયા તારે તીહાં આવતું હતું. એ ગોઠવણ પુરી થયા પછી આગની રચનાં ધરુજી શોભાયમાન થશે એમાં કાંઈ શક નથી. એ આગનાં એક આવામાં તરે તરેનાં શેષાં ઉગાડવા તથા તેમની તપાસ રાખવા અને માવજત કરવાને એક એલાદી જગા ફરી મુકેલી છે, તીહાં ઘણી જાતનાં શેષાંઓને ફુંકીયામાં માવજતથી રાખેલા છે. જે રાખેલા એ આગનાં ફંડમાં લાગત લવાજમ ભરે છે તેવા મિમળાને ઝાડ પાનની ફલમા, ખીજ, વીગરે આ ફુંકીયામાંથી, મુક્ત આ-ખ્યામાં આવે છે, ખીજાઓને ફરેવે બાવે વેચાતાં આપે છે. આ આગમાં લોકની ગમત તથા એનને સારૂ દર મંગળવારે રાંજનાં બેડ વાગે છે, અને ફરવા આવનાર લોકના સુખ સગવડને સારૂ ઠેકાણે ઠેકાણે બેઠકો કરેલી છે.

દર વરસની શીરૂઆતે આ આગમાં તરેવાર જાતનાં ફલ, ફલ, તરકારી, અને ખીજાં કામનાં ઝાડ પાનનો એક માણેયો મેલો ભરીયામાં આવે છે, અને તેમાં સડેલી મરમ છનમો લાવનારાઓને ઠનામા આપ્યામાં આવે છે. આ ઠેકાણે અંધારૂં થઈ ગયાથી વધારે ફરી શકાયું નહીં હતું.

તા ૨૪ જાન્યુઆરીને દીવસે મદ્રાસ શહેરનાં એક બે ખ્રીસ્તી ધરમનાં દેવલો, ફ્રીમિરાનનોની લાડળો, અને ફલખ હાઉસ વીગરે હિમારો જોવાનો ફરાવ કીંચેલા હતા તે મુજબ તે જોવાને નીકળ્યા હતા.

મદ્રાસ શહેરમાં ખ્રીસ્તી ધરમને લગતાં માણેયાં અને નાહાંના દેવલો જુદા જુદા પંથવાળાઓનાં ઘણાં છે. એમાંનાં ઘણાં એક દેવલો ગ્રેસી ક્રીસમની બાંધણી તરીકે ગણાય છે, જેમાં ફેરલી એક હિમારો એવી તો શેનકદાર છે, કે તેમનું બાંધકામ અને દેખાવ ફંજનીયરીંગ વીદ્યા અને હુંતરનાં ઘણાં ગ્રેસી નમુના ગણાય છે. આવી ગ્રેસી જાતની શેનકદાર બાંધણીમાં સેંટ જર્જનું દેવલ, સેંટ આંદ્રુસ, સેંટ પાલ, અને સેંટ મથાયસનાં દેવલો છે.

પાંચે આપેલું ચીજ સેંટ મથાયસનાં દેવલનું છે, તે વેપરી નામના લતા ઉપર છે તેથી તેહનું નામ “વેપરી ચર્ચ” પડેલું છે. આ દેવલની અંદરની રચનાં એવી તો શેનકદાર ભરેલી છે કે તે જોનારને પેહલ પેહલાં ખાસી સાદા દેખાવવાળી નજરે પડે છે, પણ જેમ જેમ જોનાર ધીરજથી આસપાસ જોતો જાય છે તેમ તેમ તે ખાસી

દેખાવ બદલાઈ, ખરો મોહોયો, દબદબા ભરેલો, અને ગંભીર નજરે પડવા માંડે છે. અંદરની બેઠકોની વચ્ચે જે કપરો આવેલી છે તેની ઉપરના સંગેમરમરના પથરો જોડેલા છે તે ઉપર જોનારનું ધ્યાન લાગે છે, અને તે પથરો ઉપર જે શીખામણનાં વાક્યો કોતરેલાં છે તે વાંચ્યાથી રૂપે રૂપાં ઉભાં થાય છે. કાચની બારીઓ અને દેવાલો ઉપર જે નકસી અને ચિતાર કામ કરેલું છે તેહેમાંની સખાયા જોવાથી, આપણ મનુષ્ય જાતને કેટલી નમનતાઈથી અને દયા ભરેલાં દીલથી આ દુનિયામાં પોતાનાં ભાઈબંધુઓ સાથે ચાલવું અને વસવું જોઈએ છે તેવીરો જોનારનાં મનમાં ચુપ અને સુગો ઉપદેશ થાય છે અને તેનું દીલ અંદરથી બોલે છે, અરે! આજ સુધી કેટલી ભુલો આપણથી થઈ ચુકી છે! આ સુગાં ચિત્રો આ ભુલો વીશે આપણને કેવી નસી એત દે છે! શું એ નસી એતો ઉપર આપણે વધારે વાર આંખવીઆમણી કરીએ વાર! એમ નફકરાપણે કીલાં સુધી આપણે ચાલીઆ કરશું! દેરો દેરાની એવી જાતની ઇમારતોને તો ખાસુખા મુસાફરોએ અગત કરીને જોવીજ જોઈયે, કેમકે એવી ઇમારતોની બાહારની અને અંદરની રચના બરોબર ધ્યાન પોહોંઆડીને જોવાથી, દેરો દેરાનાં રેહેવાસીયોનાં ધરમ સંબંધી આચરણો, રવેયા, સંસારી રીત ભાંત અને કેટલીક બાબદમાં તેમની નીતીની હાલત વીરોનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આ બાબદ બોલતાં હમુને એક ખીના ધ્યાદ આવી છે, તે એ જે, આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રોનાં નમુના જરે હમારા હાતમાં પેહલ વેહેલા આવીયા અને તે એક હમારા મીત્રના જોવામાં આવીયા તે જોઈને તે મીત્રે પોતાનું મત એવું જાહેર કીધું હતું કે તે પોતે હમારી જગા ઉપર હોતો તો આવાં ચિત્રો નહી પસંદ કરતે. તેવણે કહ્યું કે મોહોટ મોટી ઇમારતો, પાહોડો, સરોવર અને નદીઓના અને હેવા ખીજ દેખાવો હમારે પસંદ કરવા હતા, તેને ડેકાણે હમારે તો માત્રે સઘળી મસીદ અને દેવલ દેહેરાંજ પસંદ કીધાં હતાં. એવાં ચિત્રો તે મીત્રને નાપસંદ પડીયાં હતાં. હવે આ વાત તો ખરીજ છે કે ખુદરતી દેખાવોનાં ચિત્રો અલખતાં ઘણુંજ જરૂરનાં છે, પણ તેવાં દેખાવોનાં ચિત્રો હમારે હાથ તે વખતે નહી લાગી શક્યાં તેથી તેવાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં આપી નથી શક્યા. પણ હમારે જે ચિત્રો પસંદ કીધાં છે તે સઘળીજ મસીદો છે, અને દેવલ દેહેરાંજ છે, આ વીચારમાં ભુલ છે અને આવા વીચાર કદાચ ખીજઓને આવે તેથી તે વીરો આગમજથી ખુલાસો કરેલો નકામો

નથી ગણવાનો. હમારે અંતે જે ચીજો આવીયાં છે તે આપણા દેશની આગલી કારતી અને જોડોજલાકી દેખાડવાના મુનંદી હમારો નમુના માને છે, જે જોયાથી, માલુમ પડશે કે હીંદુસ્થાનમાં આગલા વખતમાં જેવી તરેની કારીગીરીનાં કામો થયલાં છે. આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીજોમાં ગુંબજ અથવા મીનારા જેવી હમારો ઊપર દેખાય તેવી સઘળી હમારોને મસજીદ નહીં સમજવી. હીંદુસ્થાનની પ્રાચીન હમારોમાંની સઘી સરસ હમારો, જેની બાંધણીની કંઈ જુગની નીરાનો હાલ થોડી ઘણી રહેલી છે, તે સઘળીને તપાસી જોતાં એવુંજ માલુમ પડે છે કે દરેક બાંધણી ઊપર તે વખતના કીસખી માસ્ત્રીઓ અને કારીગરોએ પોતાના હંતર અને મતરાકતીનું બળ મોહોટ મોહોટા ઝંઝા મીનારા અને ગુંબજો તથા સ્થંભો અને તેવાંજ જગ્યામાં આડાં અને જુલતાં આરકાં બાંધી દેખાડેલું છે, જેમાં કેટલાંક કામો એવી તો સંચલાઈ અને કારીગરીથી કરેલાં છે કે તેવાં કામો આજ કુરોપ જંડમાં પણ એક નમુના તરીકે થક પડે એવાં છે. જે રોનક હીંદુસ્થાનની બાંધણીઓમાં પ્રાચીન કાળે વાપરેલી છે, તેવીજ અથવા તેને મળતી આજે કુરોપ જંડમાં પણ ચાલે છે. તીહાં પણ આજે મોહોટ મોહોટી હમારોને સુંદર રોબાયમાન કરવા તેમની ઊપર મીનારા અને આરકાં અને ગુંબજો ઉઠાવે છે. જેવી દેરીઓએ હંજલંડમાં મુસાફરી કરી છે, તેઓએ જોયું હશે કે આપણા કુરોપ જંડની આવી સઘળી ગુંબજ અને મીનારાવાળી હમારો, દેવલ, દોરોં અને મસજીદ નથી પણ તેઓ જુદી જુદી મતલબના બાંધેલા સુંદર મકાનો છે!

મદ્રાસનો “બ્યાનકુર્મીટીંગ હાલ” (એટલે મેનખાનીનો મકાન) “બ્લાક ટાઇન” આગળ છે. આ હમારત ચહે દરજના હંજેજના મોહોટાં બાણાંબીણાં અથવા નાચ રંગ રાગ અને એવી જાતની મીજલમો સાર વાપરવામાં આવે છે. આ હમારત ઘણીજ મોહોટી અને દેખાવમાં સોહામણી અને મજાસુત બાંધેલી છે, પણ તેમાં બરાબર વગ સગવડ નથી, અને જે કારણ સાર તે બાંધવામાં આવી છે, અને હાલ વપરાય છે, તેને તે મુતલક લાયક નથી. એની પેઠાસમાંજ, મદ્રાસના ગવરનરનો આગળો રહેવાનો મકાન છે, જેમાં હાલ મોહોટાં બાણાંબીણાં કેટલીએક સરકારી આગેસો કીધેલી છે, તેહેને લગતો તીહાં એક મોહોટો બાગ આવેલો છે, જે બાગનાજ કુપોંડમાં ઊપર જણાવેલા મેનખાની આપવાનો મકાન પણ બનાવેલો છે. આ હમારતનું ચીજ હીંચાં આવેલું છે. આ હમારતની બાંધણી

ઘણીજ સારી છે, જેમાં જમવાનો હાલ વચ્ચેવચ્ચમાં કરેલો છે, અને આસપાસ જોયી “ગ્યાલરી”ની બેઠક બનાવી છે, પણ તે એટલી તો જોયી અને કફોરી બાંધેલી છે કે તીહાં બેસી બેઠારને હાલમાં જમવા બેઠેલી મજલીસ બરોબર દેખાઈ શકતી નથી, તથા ટેબલ ઉપર જમીયા પછી જે ભારાણ થાય તે પણ આ ગ્યાલરી ઉપર બેસનારાઓને બરોબર સંભળાઈ નહીં શકાય એવી કઠંગી ગોઠવણથી તે બાંધેલી છે. મેજખાનીનાં ઘીવાનખાનાંમાં ઘણી જોવા લાયક ચીજો છેજ નહીં, માત્રે કુટ, કારનવાલીસ, મેગેસ, સર ટ્રમસ મનોરે અને તેની બાનુ, તથા ખીબ થોડક શુર વીરો જેઓએ હીંદુસ્થાનને ઇંગ્રેજોના તાબામાં લાવી મુક્યું છે, તેમની રાખી-ઓ તીહાં અચ્છી રીતે ખીરાજે છે.

ઉપરો મકાન જોયા પછી મદ્રાસનો “કલબ હાઉસ” જે માઉન્ટ રોડ ઉપર છે તે જોવા ગયા. સરકારી સીવીલ, મીલીટરી અને મેડીકલ અમલદારો અને જેઓ બહાર મંડળીમાં “ગૃહસ્થાની” પદવી લાયક પુરોષો ગણાય છે તેવાજ રાખસોને માત્ર આ “કલબ”નાં મકાનમાં રહેવાની અને જવા આવવાની પરવાનગી છે, અને તેને લગતા કાયદા કાનુનો બાંધેલા છે તે સુજબ એવા ગૃહસ્થોને સભાસદ કરે છે તથા કલબને લગતા ખીબ હક આપીયામાં આવે છે. કલબનો મકાન ઘણીજ હવાની અને એકાંત બાગબગીચા ભરેલી જગા ઉપર કાંધેલો છે અને તેમાં સઘળી પ્રકારની એટલી તો સગવડ કરી રાખેલી છે કે કોઈ જુદું, છુટું ઘર માંડીને એટલી સગવડ અથવા સુખ નથી ભોગવી શકવાનું. શરીરને અને મનને બંધેને ગમત આવવાની સઘળી ગોઠવણ અત્રે કરીયામાં આવી છે. તેવાજ લાયક “ખીલીઅર્ડ રમ,” (ચક્રેટ કોર્ટ) દડા રમવાની જગા, પુસ્તકખાનું, હમામખાનું, તરવાની હોળો, વીગરે ખીબાં ઘણાં ઉપયોગી ખાતાં આ “કલબ હાઉસ” માં કરેલાં છે. મુંબઈના ઇંગ્રેજ “ભાયબલા કલબ હાઉસ” કરતાં ઘણે દરજે સરસ મદ્રાસનું “કલબ હાઉસ” ગણાય છે. હમામખાનાંને સારૂ તો એક એલાઉદ્દોજ મકાન બાંધેલો છે, તેમાં નાહવા, તરવા અને કુખડી મારવાને સારૂ સોનાં પાણીની એક મોટી હોજ બાંધેલી છે. હોજને તળીએ ચઢતા ઊતરતા તબક્કા બાંધેલા છે, જેથી તરનારની ઠસજ અથવા શકિત પ્રમાણે જેટલાં જિંઝાં પાણીમાં તે જવા ચાહે તેટલું પાણી તેને જુદા જુદા તબક્કા ઉપર મળી શકે છે. હોજનો ઉંડાંમાં ઉંડે તબક્કો વીસ ફુટ પાણીનો

રાખેલા છે, જે હિંદી કંઠ થોડી નહીં બાણવી. હસિવી સન ૧૮૩૨ થી આ “કલબ” ચાલુ થયેલા છે.

નાદાવાનાં જાહેર મકાનો હિંદુસ્થાનનાં ધણાંખરાં માણેઠ માણેઠાં શહેરોમાં હેકાણે હેકાણે બાંધેલાં છે, એવાં મકાનો બનારસ (કારી) દીલ્લી, આગરા, લખનૌ વીગેરે શહેરોમાં હમામ જગ્યામાં આવ્યાં છે. તેમજુ વીગતવાર બધાંત ઘરોં હેકાણે કરેલું છે, તે વાંચ્યાથી એવા મકાનોની અંદરની રચનાં અને ગોઠવણ તથા એવાં મકાનો શહેરમાં હોવાથી શહેરના લોકની તનદુરસ્તી સાથે તેઓ દેટલા સંબંધ રાખે છે તેહની સમજ પડશે. યુરોપ ખંડમાં અને ખીલ સુધરેલાં દેશોમાં તો નાદાવાનાં જાહેર મકાનો હેકાણે હેકાણે બાંધેલાં હોય છે, તેનો લાભ તીહાંનાં રહેવાસીઓ ધણો લે છે. જેમને પોતાનાં ઘરમાં નાદાવાને પુરતું પાણી મળતું નહીં હોય અને શરીર બરાબર સાફ કરવાની સગવડ પણ નહીં મળી શકતી હોય તેવા લોકને આવાં જાહેર હમામખાનાંથી ધણોજ ફાયદો થાય છે; કંઈ જુજ નાદાની સરખી રકમ આપતાં જેટલું જોઈએ તેટલું પાણી શરીર ઉપરનો મેલ સાફ કરવાને તેમને મળી શકે છે, તેથી જેમ જેને ફાયે તેમ કોઈ શેજ, કોઈ અડવાડીયામાં બે વાર, કોઈ વાયુ વાર, કોઈ પાંચવાડીય એક વાર એવાં જાહેર મકાનો ઉપર નાદાવાને જાય છે, અને તીહાં સારી પેઠે નાહીને આવે છે. માણસોને સારી પેઠે નાહીને પોતાનાં શરીરની સફાઈ રાખવાની જોગવાઈ મળ્યાથી તેમની તનદુરસ્તી સારી રહે છે એ વાતની સચ્ચાઈ માબત કરવાની તો કાંઈ જરૂર નથી. સર્વ કોઈ આ વાત તો કમ્બલજ રાખે છે જેટલી શરીરની સફાઈ તેટલી તનદુરસ્તીનો બચાવ અને જેટલું શરીર મેલું અને ગંદું તેટલા તનદુરસ્તીનો ખીગોડા થાય છે. મારે શહેરની તનદુરસ્તી અને સુ-ધરાઈ વીશે જેઓ ધ્યાંત પાઠે આડતા હોય તેમની એક આદિન ફરજ છે કે શહેરના લોકને નાદાવા સાફ પુરતી ગોઠવણો કરી રાખે. આપણું મુંબઈ શહેર એક માટું શહેર ગણાય છે, પણ તેમાં આવાં જાહેર હમામખાનાં દેજ નહીં. તો પણ આપણી ગ્રામના કુંધી કમીગતરનું બીયાત આ અગતની બાબદ ઉપર લાગેલું છે, અને થોડાં અખતમાં મારકોશે વીશે જેનું મુખ આ અંચલ અને શાહા-શીક અમલદાર તરફથી આપણને મળતું થયું છે તેજ મુજબ ગરીબ લોકને નાદાવા દોવાની લાયક જગા અને શેખી લોકને સાફ લાયક હમામખાનાં મળવાની પણ હિંદ થઈ છે. આ ખાતાંની અગત આપણા મુન્શીમીપલ કમી-

રાતરે સારી પેઠે જોઈ છે, અને જો નાણાં સંબંધી સગવડ થઈ તો પેટેલાં આ સુખની વધારે ગરજ જે ગરીબ લોકને સારૂ છે, તે લોકની ગરજ પુરી પાડવાને કમીરાતર કૃધી પણ પછાત નથી પડવાનો એવું હમો ધારીએ છીએ. મુંબઈની આટલી બોહોલી વસ્તીમાં ગરીબ લોકને આ અગતનું સુખ આપવાની ફરજ અગર કોઈ સખી લીલના રોડીઆએ ઉઠાવી લીએ, તો તેએ અને મુંબઈની મ્યુનીસીપાલીટી બંધે મળીને આ કામ ઘણુંજ ક્ષેત્રે મંદી ભરેલી રીતે પાર પાડી શકશે. જેમ ખીમાર ગરીબોને દવા દારૂ આપવા અને તેમની તનદુસ્તીની જળવણી કરવાને હાસપીટલો બાંધી આપવાનાં કામો મહાભારત ગણાયાં છે, તેમજ ગરીબ લોકને સારી પેઠે નાહાવા ધોવા અને તેમનાં શરીર સાફ અને સોજાં રાખવાને અને તેથી તેમની તનદુસ્તી જળવી રાખવાને જાહેર હમામખાનાં બંધાવી આપવાં આ પણ મહાભારત અને પુનનાંજ કામો થયલાં ગણવાનાં.

મદ્રાસ “કલબ” વીરો બોલતાં, આપણી મુંબઈના આટલા સંધા સુધરેલા દેશીએમાં એવી એક પણ આબરૂ ભરેલી “દેશી મંડળી” થયલી નથી, આ વીરો થોડાક રાખ્તે બોલવાની જરૂર લાગે છે. અને આલો એક પણ “કલબ” નથી, કે જેમાં ગૃહસ્થની પદ્ધિ ધરાવનારાએનો જમાવ અથવા મંડળી થયલી હોય, અને જે “કલબ” સુધરેલી મંડળીના ઠરાવેલા કાયદા કાનુનો સુજળ આલતો હોય, અથવા દેશી મંડળીમાં તે કોઈની તરેની આગેવાની જોગવતો હોય. આપણા દેશીએમાં આલો જરૂરેનો બંધાણ હજુર સુધી થયલો નથી એ ઉપરથી દેશી મંડળીની બાંધણીમાં કોઈ તરેની માટી ખામીની હસ્તી છે એવું બેરાખ સાબેત થઈ શકે છે. આવી મંડળી નહી હોયથી દેશી આગેવાનો અને શીકેલા દેશી ગૃહસ્થો એક ખીજથી જુદા, દુર, અને જાણે વીખરાયલા પડેલા છે. હાલ આપણી કોમની મંડળીમાં ફરતાં જોઈએ છીએ તો દરેક રાખસ જેમ જેની નજરે નેક અને સાફ લાગે છે, તેમ તે બેધડક ચાલે છે. ખીજએની નજરમાં કોઈ ચાલ ચલગત જો ગેરવાજખી લાગી તો તે વીરો તેએ એક ખીજની જરા પણ દરકાર કરતા નથી. સુધરેલી મંડળીના કાયદા કાનુનો અને રેવાજો, જે દરેક વીચારવાળો રાખસ પોતાની ઉપર એક આંકોસ તરીકે સમજે છે, અને પોતે આગઆવળા અને બેઅંદાજથી ચાલવામાં અટકાવ કરવાના તેમને

સાધનો ગણે છે તેવાં સાધનો આ મંડળીના બંધાણમાં મુતલક દેખાતાંજ નથી. મુંબઈની મંડળીના કાયદા કાનુનો મુજબ આજે થોડાજ જગ્યા ચાલતા હશે અથવા તેવા કાયદાની તેઓ દરકાર કરતા હશે. જરૂર મુંબઈના અને તેથી વીચારવાળા દેશીઓમાં આવા એક “કલય” હજુરમુંબઈ ખતી નથી શક્યો તારે તેમની તરફેણમાં આપણે શું બોલી શકશું? હાં દાણજી દીલગીર છઈએ કે આ બાબદ ઉપર બોલતાં હાં એક ઘણીજ નાનકડા ખીના ઉપર આવી પડ્યા છઈએ. આ વીરો બોલતાં હાંમારું કૈટલાક હમસારીકા વીરો, તેમના યુગ દોષ દેખાતી બોલવાની હાંમારું ઉપર ફરજ આવી પડી છે, જે બલવતાં હાંમારું કોઈનોખી જીવ દુખવવાની મતલબ રાખી નથી, તે વીરો સઘળા વાંચનારોએ સત કરી જાણવું.

હાંમારું સઘળી નમનતાથી સલાહ કરીએજ કે આટલા બધા કેળવણી પામેલા આપણા દેશીઓ હોવા છતાં, (પછી શું પારથી કે શું હીંદુઓ) માં આજે શું એટલી શક્તિ અને સંપ નથી કે આવા એક “કલય” તેઓ બનાવી શકે કે જેમાં પોતાની પદ્ધતિનાજ તમામ ગૃહસ્થો, એક દીલીથી મળી બેઠીને ચાલે? એક હાંમારું જગ્યાએ તેમનો વખતે વખત મેલાવેજ થાય, જહાં એક ખીજના વીચાર એક ખીજ સાથે આવજે માવજે કરીયામાં આવે, જહાં દોરત આશનાઓ સાથે દીલ ખુરા કરનારી વાતચીત થાય, જહાં એક ખીજની સંસારી હાલત વીરો મેદરખાની બેરેલી પુછપરછ થાય, જેમાં જે મીત્રો, મદદ લેવા જોગ હાલતમાં આવી પડેલા માણસ પડે તેમને જે મીત્રો મદદ કરવા જોગ હાલતમાં હોય તેઓ પોતાનો જમણો હાત આવી દિહાથી લીએ, જહાં બેગા થતા સઘળા મીત્રો એક દીલીથી, એક ખીજની હમાનદારી અને વિશ્વાસ ઉપર સાબેત અને મુરતકીમ રેહી પોત પોતાનાં બંધા શરજારનું કામ, હકિત અને આબરૂથી બલવતા રેહે, અને જરૂરની વખતે તેઓ સઘળા એક આવાજે બાહર પડી શકે, અને મંડળી સંબંધી અથવા હરકોઈ અગતની જાહેર બાબદ સંબંધી સલાહ ઉઠતાં, આ “કલય” નું શું મત છે તે જાણવાને સઘળા જગ્યા હકિતજર રેહે, એટલો વીશ્વાસ અને માન, લોક તરફથી આ મંડળીએ મળવીયું હોય, પછી ગમે એવા વચલી પદ્ધતિના જૂદરેયોનો એ “કલય” બનેજા હોય તે શું મુજબ છે? આ સલાહ હાંમારું કરીને પુછીએજ કે આવા “કલય” આપણા દેશીઓમાં ખતી શકે અથવા નહીં?

હવે જરે આવી મતલબની મંડળી કેળવણી પામેલા આપણા દેશી ગૃહસ્થોમાં હજુર સુધી નથી બની શકી તારે તેના અટકાવનાં જે કારણો, હમારા આધીન વીચારમાં આવેછે, તે જાણ્યાં કરી જાણાવવાં જોઈએ, અને એમ કરીયાથી કેળવણીના પવિત્ર નામને તેઓ દોષ લગાડનારાં થઈ પડેછે, એથી હજો ખચીત ઘણાં દીલગીર છઈએ.

સુંબઈમાં સુધારાવીરો જે મોહાટ મોઝા પોકારો અને ખરાડ વારે ઘડીએ ઘણાક દેશી વર્તમાન પત્રોમાં અને જાહેર મંડળીઓમાં સંભળાયછે, તે ખરા અને સંગીન સુધારાના નહી જાણવા, પણ પોળાં ખાલી ધરોમાંથી નીકળતા ખોટા અને ભંપાળ આવાળે ખરોખર જાણવા. સુધારો બોલી દેખડાવવો અને સુધારો કરી દેખડાવવો, આ બંધે જાણે જુદીજ વાત હોય આવી રીતે સુધારાના આવાળે નીકળતા આવીયા છે. આજેની કેટલાક આવા રાખસો છે જેઓ લોકને શીખા-મણ દેવામાંજ, ડાહપણ અને માન સમજેછે, પણ તે સુંબઈ પોતે ચાલવું કેટલું જરૂરનું છે આ વીરો તેઓ કરી પણ દરકાર કરતા નથી. કલમ, સીદાઈ અને કાગળ ઉપર પોકળ વીચારો લખીને તેમને ડીબામાં ગોઠવી સુધારાના વાવઝ તરીકે જાહેર પાડવામાંજ, સઘળો સુધારો થઈ ગયેલો તેઓ સમજેછે. ખરો સંગીન સુધારો જોવા જઈએ તો તે કોઈ જુજ ઠેકાણે અને તેની કોઈ એકમારગી લોક જેઓના મોહાડમાંથી એક હરફ વઢીક પણ સુધારાના પોકાર તરીકે નીકળેલો નથી અને નીકળવાનો પણ નથી, તેવે ઠેકાણે માત્રે જોવામાં આવેછે. બાકી આપણા લોકમાં ખીજગમ જહાં જોઈએ તીહાં સુધારાવીરો બાર મણુ તેણે અંધારે જાણે દેખાયછે અને તે અંધારામાંથી સુધારાવીરો ક્રૂર દંઠાર આવાળે માત્રે સંભળાયછે. તો જુઓ અકલમંદ વાંચનારો, આજે કેળવણી પામેલા દેશી ગૃહસ્થોમાં કેટલા ઓછો સંપ અને કેટલી થોડી એખલાસી છે! શું એને સુધારો કહીએ વાર! શીખેલાઓમાં જો સંપ અને એખલાસી નહીં હોય તો પછી ખીજ કોણુ લોકમાં હોય વાર? આવી હાલતમાં આપણુ મોતે જાણે પછી ખીજઓને શીખા-મણુ દેવા બાહેર પડીએ તો એ ચાલ વાજખી ગણારો વાર? ‘આરણી કડવડને હીણુ’ આ કેહેવત વીચાર કરવા જોગ છે, અને તે આ ઠેકાણે લાગુ પડી શકેછે નથી તે એવે ટાંકી છે, વારતે માફ કરવી! આવી હાલત શીખેલાઓની આજે થઈ પડેલી છે. તેઓ વચ્ચે એખલાસી અને સંપ છે અથવા નહી આ વીરો જે

કોઈ સવાલ પુછે તેને જવાબ આપવાનું કહણુ કામ હમારી ઉપર આવીયું છે. જવાબ તો હુંકો છે પણ તે જબર કડવા છે. તે બોલતાંજ સાંભી ગમથી લપચક આવાની હાલતમાં હમા આવી પડીએછ! પણ હવે કુરીએ મું ? તે લપચક આવા વગર છુટકોજ નથી, કારણુ ખરે જવાબ જે છે તે આપીયા વગર પણુ છુટકોજ નથી. તો લેએ તો જવાબ એટલોજ છે કે હા, બાણાં ખરા શીખલા-એમાં સંપ અને એમલાસી તો નથીજ, પણુ વળી તેએ એક ખીજત તરફ અંદાજની નજરથી જુએછ! આ ખીના હમારી તરફથી બાલાતી સાંભળીને હમારા કેટલાક હમારીકો, હમારી ઉપર ખર્ચાત ખડા ભરેલી નજરથી જોશે. એકવાર કદાચ તેઓ એમ પણુ બોલશે કે, હમારો વીચાર તદ્દન ખોટો છે, તો હમા તે વીરો વધારે ભાંજગડ નથી કરવાના. હમા દીક્ષાત્ત નથી ચાહી-એછ કે બોદા કરેને હમારે આ મત જોડું હોય; પણુ હમારે દીલ તે કચ્છલ રાખી શકતું નથી. હમાને તો હિલટું એવું લાગેછ કે જેએ હમારી ઉપર ગુમે થતા હશે, તેઓ જોતાનાં મનમાં તો એવુંજ સમજતા હશે કે ગમે એવા હપકો આ પુરતક લખનારને આપણે આપીએ, પણુ આ લખાણમાં પરદો ઉઘાડી જે હકીકત બહાર કરી છે તે વાત તો સોજે સોજ આના ખરી છે, એમાં તો કંઈ રાખ છેજ નહી.

શીખલાએમાં આજ બાણુ જણુ એવા છે જેઓ એક ખીજતને પોત પોતાની પદ્ધિ ખરેખર અથવા તેથી વધતા અદેલા લેવાને હચ્છતા નથી અને એવી રીતે કોઈ અહતું હોય તો તેઓ એક ખીજતને તોડી પાડવા સારે વચમાં પથરા નાખવાને પણુ ચુકતા નથી! કેટલાકો વળી એખલપેશની પેઠે પોતે એખલાજ પોતાનું ભણું કરીયા બંધા, અને જોતાની સફવાળાએને પોતાના આરાણુની જગામાં પગ પેમારો વટીક કરવા દેતા નથી. સારી અને સુખી હાલતવાળા જેટલા શીખલાએ આજે છે તેએમાંના કોણુ કોણુ પોતાની સફવાળા (પણુ તેમના જેટલા ભાયગ-શાલી નહી) એને બોલાવીને તેમની હાલત વીરો પુછપરછ કરી છે? કે “મીત્રો તમારી હાલત હાલ કેવી છે, કોઈની રીતે જો હમારથી તમારે સારે કંઈ થઈ શકતું હોય તો તે સુખથી કરમાવવું, તે કરવાને હમા બાણાંજ ખુશી કહએ!” હમા ધારીએછ કે આવા કોઈ નહી હશે અથવા હશે તો કોઈ જુજ એવા પરાપકારી ગ્રહરો હશે. નહી શીખલાએ આવી દયા વરેલી કરતો જો નહી બબલે તો

તેમાં તેમની તકસીર આપણે જાણ કાઢાડી નથી રાકવાના; પણ શીખેલાઓએ તો આવા પરોપકાર વીરો પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવેલું છે, તેઓ જો આવી અગતની ફરજો વીરો પોતાનું હૃદય કંઈક અને એમણે પેટું રાખે તો તેઓ ભારી ઇપકાને લાયકતા છે. વળી ફેટલાક શીખેલાઓએ પોતાની ખાનગી મતલબને સાફ તરેવાર રીતે પોતાની ચાલ ચલાવવામાં ફેરફાર કરીયો છે. જેમ એક અટકી પેટું વાહણ એરીયાં આરીયાં કરી પવન ઉપર પોતાની જગાની ફેરબદલી કરીયા કરે છે તેમ ફેટલાક શીખેલાઓએ પોતાની ચાલ દેશી રોડીઆઓ તરફ ચલાવી છે. આજે રોડીઆઓની તરફેણમાં રેડી બોલવું, ખીજું વખતે તેમની વીરુધ્ધ થઈ જવું. વળી ડ્રાઈ સંજોગ થઈ પડતાં પાછા પોતાની પેટેલી ખાજી પકડવી અને વળી વાત ફરતાં પાછા તેમની સાંભણે થવું. આવી રીતે ડામોડાલ ચાલ ચલાવી ફેટલાક શીખેલાઓ પોતાનો માલો અને હજીત ખાઈ બેઠા છે, એટલું જ નહીં પણ આવી ડામોડાલ ચાલથી પોતાની સફવાળાઓ તરફ પણ આંગલી ધાપ એવું કામ કીધું છે. વળી ફેટલાક શીખેલાઓએ જબરો ઇતરાઠ, અભીમાન અને નહીં તામાસ થઈ શકે એવી આપજુદી કરી બતલાવી છે. આવા ખાલી દમામથી સાંભા લોકના મનમાં તેઓએ આવા ભય ભરેલા વીચાર ઉત્પન્ન કરેલા છે કે જ્યો તેઓનાં મોહિંગમાંથી આવા રાખે નીકળતા થયા છે કે “આપરે આવા શીખેલાઓથી બોદા પનાહમાં રાખે!” જે નમનતાઈ, ગંભીરપણું, ધીરજ, દુરંદેશો, અને પોતાના માંખાપ અને વડીલા તરફ સઘળી તાર્પેબદારી અને આદરમાનની રહે જોવું અને ચાલવું જરૂર છે. (પછી ગમે તેવા તે વડીલાના વીચાર એકવાર કસુર ભરેલા હોયા તો શું થયું) આવા સદગુણો ઉંચે દરજેની ખરી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોમાં હોવા જોઈએ તેવા સદગુણો જરૂરે આવા શીખેલાઓમાં નહીં મળુમ પડીયા, અને તેમને બદલે ઇતરાઠ, આપજુદી, ગરદનકશી અને આપજુદી નજર આવી તારે નહીં શીખેલાઓએ એકદમ એવું મત બાંધી દીધું કે “જેટલા શીખેલા તેટલા બધા ગયલા.” આવું મત બાંધવામાં જો કે તેઓએ ઘણી ઉતાવળ કરી છે, અને અલબત્ત લાંબો વીચાર ફરીને કરતાં, એ મત અલબત્ત ફેરવાય એવું છે, તોયપણ શીખેલાઓ તરફથી ઉપર જણાવેલા ઘોષ ભરેલા દાખલાઓ દમપર દમ મળી આવીયાથી, આવું મત બંધાવાનાં કારણો આપણા દેશીઓને મળી આવીયાં છે, આ વાત ડ્રાઈથી જા નથી પાડી રાકવાની.

આવા સખાચી શીખેલાઓમાં અને દેશીઓ અને દેશી આગેવાનોમાં મોટો અંતર થઈ પડ્યો છે. આ અંતર પાડવાનો દોષ તો છે પુરેપુરો સઘળા કેળવણી પામેલાઓ ઉપર નથી લાગુ પડી શકેતા, તોએ પણ ફેટલાકા પર લાગુ પડી શકે છે. મોટે સમયે અને દુરંદેશી શીખેલા ગૃહસ્થો હવે તો ખુલ્લો અને પુખ્ત વીચાર કરેતા તો તેમને એવું માલુમ પડે છે કે આ અંતર કાઢાડી નાખવાની ફરજ તેમનાજ ઉપર આવી પડેલી છે અને તેઓજ પોતાની હવેપચીની નમનતાઈ ભરેલી તેમજ ભોજ અને માભા ભરેલી અને એકજ ઠરાવેલા કાયદામર શોધેલી આજ ચલગતથી આ અંતર કાઢાડી શકે, અથવા બીજા રાજ્યામાં બોલીએ તો તેઓ સહુ આઈ અને બોજ ભરેલી રીતે વરતીયાથી દેશી આગેવાનોને પોતાની તરફેણમાં સેહેલાઈથી ખેંચી શકે.

હવે રોકીઆઓ જેઓ દેશી આગેવાનો ફેલેવાય છે તેમના વીરો પણ આ બાબદમાં બોલવાની હમારી ફરજ છે, જે બળવામાં પણ સઘળી વાત ખુલી કરીને બોલવી પડે.

ધણા રોકીઆઓ, આજે શીફેલા દેશી ગૃહસ્થોથી જુદાં અને અલગા રહેલા છે, આ વીરો હવે સઘળી નમનતાઈથી બોલવાની રત્ન લેજીએ છે કે આણું કરવામાં એ સાહેબોની એક માટી મુલ છે. તેઓમાંના ફેટલાક સાહેબોનો આવા વીચાર સાંભળવામાં આવીયો છે કે શીફેલાઓને અગર હવે દરેકે ચડવા દેશું તો તેઓ રોકીઆઓનાં માંમાં ઉપર ચઢી બેસવાની ડોશીરા કરે! હવે જાણવા માગીએ છ કે એ મુજબ આજમુઘોમાં કોણ અને ફેટલા તેમની ઉપરવાર થઈ બેઠાં છે. હવે ખચીતાઈથી બોલીએ છ કે ખરી કેળવણી પામેલા જુનીયાદ ગૃહસ્થોથી તો આણું હજંદું કામ કરી પણ થઈ નથી શકનાર. આ વીરો આપણુ આગેવાન સાહેબોએ બેઠીકીર રહેવું. હવે જેઓ ખરા જુનીયાદ તહીં હશે તેઓથી આવી બેઅદબી કદાચ ને થાય અને આણું થાય તેમાં નવાઈ સાની? એવાઓથી કાદાં ભલાં અને નેક કામા નીપજવાની આપણે ઉમદ રાખીએ તે કોઈ જાણતું નથી. ગમે એવી ચરતે દરજેની કેળવણી તેઓએ લીધી હશે તો એ પણ તે જુનીયાદી તહીં ધરાવતા હશે તો કેળવણીથી શું તેમના જીગર ઉપર અગર થવાતી છે? રોજી શા-રીએ કહ્યું છે કે 'વરેનું બચ્નું વરેજ થવાનું,' પછી ગમે એવી સારી મંગતમાં અને તરખીએ તથી તેને ઉધારો તો શું થવાનું છે? પણ જેઓ ખરા જુનીયાદ કેળ-

વણી પામેલા ગૃહસ્થો છે, પછી ગમે એવા ગરીબ માખાપોતાં તેઓ કુરબાં હોય તો શું બુલ્લો છે, તો તેવા ગૃહસ્થો ચઢતી પદ્ધિએ જઈ પોતાના વડીલોને અથવા પોતાની કોમના આગેવાનોને કદી પણ અપમાન નથી આપવાના અથવા તેમના ઉપર સરસાઈ ભોગવવાનો વીચાર પણ કદી નથી જ કરવાના. હમારૂં આવીન મત એવું છે કે ખરી કેળવણી પામેલા અસરકારક ગૃહસ્થો સાથે દેશી આગેવાનોએ હજુર સુધી લાંબા વખતની ઝોળાપ, અને મીઠાચારી, તથા પીછાન અને મેળ-ભેટ અથવા ગેરેબો રાખીચોજ નથી. તેઓએ એક ખીજને કસીને, ત-પાસી બેંચા નથી. સંકટ અને સુખમાં એક ખીજની જે પરીક્ષા થાય છે એવા પ્રસંગ આ બંધે બાજુવાળાઓ વચ્ચે પડ્યો નથી, તેથી અલબત્ત એક ખીજની ખરી પીછાન એક ખીજથી થઈ શકી નથી. પણ આજ સુધીમાં કોઈવાર કેટલાક રોકીઆઓએ લાંબા વીચાર કરીયા વગરે અને ખરી પીછાન મેળવીયા શીવાએ, કોઈતેવા ઝોઝા દમામ અને ખાલી ધડપચં દેખડાવનારોને મોટી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો સમજીને પોતાની સોડે બેસાડીયા હોય, અને તેવા અધુરા રાખસોથી પછવાડે તે રોકીઆઓને અપમાન પોહોચીયું હોય અથવા નુકસાન પ-મવું પડીયું હોય અથવા તેવા રાખસો છકી ગયલા ઇતરે જેવા તેમને માલુમ પડીયા હોય, તો એવા થોડા દાખલા ઉપરથી રોકીઆઓ ઉતાવળા પડી એકદમ સઘળા કેળવણી પામેલા દેશી ગૃહસ્થો ઉપર દોષ નાખે અને તેઓથી દુર રહેવાને પોતાના ખીજ હમશરીક રોકીઆઓને બલામણ કહે તો ખરેખર કેળવણી પામે-લા ગૃહસ્થોના વર્ગ તરફ એક મોટી ગેરવાજખી ચાલ ચલાવેલી અને તેથી આગેવાનો તરફથી એક મોટી ગેર ઇનસાફી થયેલી કેહેવાએ એમાં રાખ નથી. આ અગતની બાબત ઉપર હમે સઘળા દેશી આગેવાનોને ધ્યાન પોહોચાડવાની બલામણ કરીએ. સર્પનો ડંખ ખાઈ પછી સઘળાં દોરડાંને સર્પ ગણવાં આ વીચાર કેટલો બુલ્લ ભરેલો છે તે જાણવું સહેલ છે. તેમજ બેચાર અધુરી કેળવ-ણી પામેલા રાખસોની ચાલ ચલગત ઉપરથી કેળવણી પામેલા આખા વર્ગ વીરો આવો હલકો વીચાર બાંધવા, તે દેશી આગેવાનો જેવા દુરંદેશી અને કસાયલા ગૃહસ્થોને સજવાર નથી. દેશી આગેવાનો સારી પેઢે સમજતા હશે કે પાંચ આંગલીઓ આપણી સરખી નથી, તેમજ સઘળા શીખેલાઓ પણ સરખા નથી. તેમજ વળી આગેવાન સાહેબોની જાણતા હશે કે તેમની

સફમાં પણ સઘળા સરખી ખુબી ધરાવનારા ફરેતા નથી. દેશી આગેવાન સાહેબો તો તેમના મોટા કસાએલા અનુભવથી પુરતા વાકેફ હશે કે મુઘરેલી કોમના આગેવાનો પોતે મોટી ડેળવણી પામીલા રાખેલા હોય છે, અને તેમજ તેઓ પોતાની સફમાં પણ તેવાજ શીખેલા અને મોટા વિદ્વાન રાખેલાને અગત કરીને સામેલ રાખતા આવીયા છે. પોતાનો બોજ, વગ, અને માન જળવેલું રાખવાને તેઓ હંમેશા પોતાથી ઊતરતી પદ્ધિવાળાઓ સાથે મેદરવાની ભરેલાં દોલથી પોતાની પાસે આવજવ કરવાની છુટ આપે છે, અને તેમની સાથે પોતે મેળમેટ રાખી તેમની હાલત વીરો, સારી રીતે પુછપરછ કરતા રેણી તેમનો પ્યાર મેળવેલો રાખે છે. સઘળું હમોજ કરીએ અને જે હમો કરીએ તે ખીલ સઘળાં-ઓએ કમ્બલ રાખવું જોઈએ આવા વીચાર આપણા દેશી આગેવાનો રાખે છે. આવી ફરીવાર ઘણેકેક ફાણેથી સંભળાય છે, (હમો નથી માનતા કે સઘળા આગેવાનો આવા વીચાર ધરાવતા હોય), તો આ નાપાયાદાર વીચાર ઉપર લાંબા વખત મુઘી કોઈથી અમલ કરી શકાવાનો નથી, અને આજમુઘી કોઈ કરી પણ શક્યું નથી. તવારીખમાં અનેલા પુસ્તકજ આવા દાખલા આશકાર થયલા છે, જેમાં એવું જણાયું છે કે પ્રજના આગેવાનોએ જોરે ઉપર જણાવીયા જેવી આપ-ખુદી કરવા માંડી હતી, ત્યારે પ્રજ પોતે તેમની સાંભણે ઉલટી, આગેવાનોને ખી-સાડી મેળીયા હતા. આપણા દેશી આગેવાનો સારીપેઠે વાકેફ છે, કે જે બોજ, વગ, અને માન ભરેલી આગેવાની ચલાવવી હોય તો તેમની મંડળીમાં બોજ, વગ, અને માન ભરેલાંજ રાખેલા સામેલ હોવા જોઈએ. આવી મંડળીમાં પદ્ધિ અને આધવાળા ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ, દુરંદેશી અને કસાયલા દેશીઓ હોવા જોઈએ, દેશને લગતી જુદી જુદી બાબદો વીરો અચ્છી માહિતગારી રાખનારા, સરકાર દરબારમાં અને પોતાના દેશી શિકમાં જાણીતા અને માના ભરેલી રીત વગ ચલાવી શકનારા, હવિસાફ અને દરબારના કાયદા કાનુનોથી સારી પેઠે વાકેફગાર, વેપાર વણજની ગણતરી રાખનારા અને તેમાં જોઈતી ધીરજ, સંભાળ, અને આકસાઈ ભરેલા અને છેલ્લું શારી ડેળવણી અને મજામુત મન-શક્તિ ધરાવનારા, તથા પ્રમાણીક અને નીતીવાળા ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ. આટલા સંધા ગુણો જે મંડળા ધરાવી શકે તેજ મંડળી ખરેખર બોજ, વગ, અને માન ધરાવનારો થઈ શકશે. લાગવગથી બનાવેલી મંડળી કોઈપણ તરેનો બોજ

પ્રસાની રાકરો એમાં મોટો રાખ છે. પણ ઉપલી કાશમની મંડળી બહાર રીતે બનાવાને દેશી આગેવાનો પુરતા લાયક છે એમાં તો કંઈજ રાખ નથી.

હવે આપણે આગેવાન સાહેબોની ખાસ સંગતમાં, અને તેમની સાથે મીના-ચારીનો ગરોળો રાખતાર કેવી પ્રકારના ગૃહસ્થોનો જમાવ હાલના વખતમાં થય-
લા છે, તેમની ખાતગી મસલહત અને વીચાર કરવાની મજલીસમાં સામેલ થનારા કોણ કોણ ગૃહસ્થો છે, તેમના દરરોજના વેપાર વહીવટને લગતાં કામ કાર-
બાર ચલાવનારા, કોણ કોણ અને કેવા રાખસો છે, આ બાબત બાણુવી ઘણીજ અગતની છે. તપાસી જોતાં આંતું માલુમ પડે છે કે દેશી રોડીઆઓની સંગત મસલહતમાં ઘણું કરીને સારી કેળવણી પામેલા કંઈ જુજ રાખસોજ જોયામાં આવે છે. તેઓ પોતાનો સઘળો બોલોળો વહીવટ સાધારણ કેળવણી પામેલા માણસોની મારફતથી બજાવતા આવીયા છે, તોયપણ તેમની સાથે સારી સલાહ અને વીચાર આપવાને તેવા લાયક ગૃહસ્થો હોય એવું નથી દેખાતું, આ ખચીત દીલગીરી ભરેલી વાત છે. તેઓ જાણે બની આવે તેમ કેળવણી પામેલા વર્ગથી દુરના દુર રહેલા છે, એ મોટી તાજુબી લાગે છે. તારે ઊંચે દરજ્જેની કેળવણીવાળાઓમાં શું એવું હશે કે તેમની પસંદગી આ ડોકાણે થતી નથી. આ અંતર શું સખખથી થઈ પડ્યો છે તે ચોક-સાધથી કેહેવાઈ શકાતું નથી. આ વીરો લોક તરેવાર અટકલ કરે છે, અને તે અટકલ જેમ જેની નજરમાં આવે છે તેમ કરે છે. પણ તે અટકલો વીચાર કરવા જોગ છે, અને તેમાંથી એક અગતનો સાર આપણે વીચારશક્તિથી કાઢાડી રાખી-એછ. આ જુદાઈના સખખો જે અટકલવામાં આવે છે તેમાં પહેલો સખખ એવા કહે છે કે કેળવણી પામેલામાંના કેટલાકો આગેવાનોની બધી વાતોમાં હાંજી હા કરવાને નાદુરસ્ત વીચારે છે તેથી તેઓ નાપસંદ થઈ પડ્યા છે. વળી કેટલાકો એ આપણુદી અને સુખન પરવરી દેખડાવી છે, અથવા તો કોઈવાર આગેવાનોની સાક્ષારણુ બુલચુક ઉપરથી તેમની સાથે પોતાના ઉછલતાં લાહીના જુસામાં આવી ઘણી એમદબી અને નાસજવાર ચાલ ચલાવી છે, આટલા કારણોથી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો રોડીઆઓને અણગમતા થઈ પડ્યા છે. ત્રીજું કારણ એવું કેહેવામાં આવે છે કે, કેળવણી પામેલાઓમાંના કેટલાકોએ, તેમના મગજમાં અબીમાનનો ધુમાંગ ઊપજાવી એવાજ વીચાર રાખીયા છે કે હમા વાંદા હંનર

અને લખવા ભણવામાં હંમે દરજેની કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો હોઈએ, અને દેશી આગેવાનોમાં કોઈતેવા ભણેલા ગૃહસ્થો નથી, તેઓ માત્ર માલમુસ્તાફ અને પોતાની બાબતો દોહત ઉપર તવંગરી અને તોજરી ભોગવેછે અને આવી આપણી ઉપર હુકમ ચલાવા માગેછે તે કેમ બની શકે? એઓ એમને ઘેર અને હમો હમારે ઘર! હવે આપણે આ સઘળાં સખાને વીચારના તરાશુમાં તોલીએ અને આગેવાન સાહેબોની સાંભણેની તકસીર તથા કેળવણી પામેલા સાહેબોની સાંભણેની તકસીર સરખાવી જોઈએછે તો જે બાળુએ અભીમાનનો બોળો વધારે પડેલો છે તે બાળુએ હપકો જ્યાં જોઈએછે, અને એ બાળુવાળા સાહેબોએ આ હપકામાંથી મોકળા થવાના ઉપાયો કરવાને દરીઆફત કરવી જોઈએછે. આ કોલેજ તો મરાઠર છે, કે ભણેલા તકોબરો કરતાં અત્તાની અમીલો વધારે પસંદ કરવા અને માન આપવા જોગ છે, તેમજ તવંગર તકોબરો કરતાં અમીલ મુકલીસો પણ વધારે પસંદ કરવા અને માન આપવા જોગ છે.

એર, હવે જુદાઈનાં કારણો વીરો જોલાસા ભરેલી રીત બોલીયા પડી, આ જુદાઈ શાળી, મેલાપ પછે કેમ થાય આ વીરો થોડજ રાખેમાં કેહી જણાવીએછે. સઘળી બાબતની ગમીગુજરી કરી નાખી, દેશી આગેવાનોએ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો સાથે વધારે જોગમેઠ, વધારે મીત્રાચારી, અને તેમના ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખ્યા જોઈએછે. તેમજ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોએ વડીલો સાથે ઘટતા આદરમાનથી આવી, પોતાના દરજને જાણવી જેમ બની આવે તેમ આપણા આગેવાનોની આવી કરી આપવી જોઈએછે કે તેમના ઉપર મુકાયલા વિશ્વાસ તેમનાથી નથી થવાનો, અને આગેવાનોની તરફથી કદાચને કંઈ ખામી થાય તો ખરી કેળવણીવાળા તે કેટલે દરજે નમનતાઈ અને સમજુતીથી દરગુજર કરી શકનારા છે, તેમજ કેળવણી પામેલાઓ પોતાથી કંઈ ખામી થતાં તે એકરાર કરવાને અને સુધારવાને તેઓ કેટલા આનુર અને કેટલા ખુલાં દીલવાળા છે. આવું તેઓએ બતલાવી આપવું. એકવાર જો આવા સંજોગ બન્યા તો પછવોડથી શેહીઆઓ અને કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો વચ્ચે દોસ્તીનો અને પ્રીતીનો સરખુત જુગ બંધાવાનો. એકવાર આવા જુગ બંધાયો તો તેની મદદથી આપણા સંસાર વેલવારની કહાણીમાં જે જે સંકેત અને ત્રોટની શોટકોયા વારંવાર આપણી આંકે આવી પડેછે તેમને આ જુગના બાંધનારો પોતાનાં એખલાસી ભરેલાં મનની જગથી કળકલ નાખી

સેહલાઈથી મારી હથાવરો અને આખરે સંસારની બાજુમાં તેઓ સંઘળા જીતેલા અને જીતેલાજ રહેશે.

ઉપલું લખાણ આલું ખુલી રીતે હમોઝી બંધે બાજુવાળાઓ વીરો કર્યું છે, જેમાં અરધો બાંધો અને અરધાનો ખુરદો, આ નાજુક બાબદ ઉપર બંધે તરફથી કરી આપીયો છે, આથી હમો ખરેખર દીલગીર છઈએ. પણ આગળ કહી જણાવીશું તેમ આલું કરવામાં હમોઝી કોઈનોખી જીવ દુખવવાની મતલબ રાખી નથી. આ નાજુક બાબદ ઉપર બોલતાં રોકસપીયર કવીના રાખો ધીયાનમાં રાખી, બંધે બાજુ સરખી રીતે દેખડાવી આપી છે. માંલુસ જાતની પુરી ખુખી પીછાતનાર આ સાંઝેરે ઝેક બાબદ વીરો જીકર કરતાં કૈહી જણાવીશું છે કે “આ ચીત્ર ઉપર પણ જીઓ અને પેલાં ચીત્ર ઉપર પણ જીઓ,” તેમજ આ અગતની બાબત ઉપર વીસ્ટારીને બોલતાં, હમોઝીની ઝેવુંજ કરીશું છે કે “શીખેલા અને સુધારા કરનારોઓની ચાલ ચલગત ઉપર પણ જોઓ અને નહી શીખેલા અને જીને મારગે ચાલનારોઓની ચાલ ચલગત ઉપર પણ જીઓ.” હવે આ બંધે બાજુમાં કહી બાજુઝે વધારે ખામી છે તે દરેક વીચારવાળો વાંચનાર જણવાને સક્રિયવાન છે.

મદ્રાસ “કલબ” ને લગતી બાબદ ઉપર બોલતાં હમોઝી વાંચનારનું ધીયાન, મુંબઈની દેશી મંડળીને લગતી કેટલીક બાબદ ઉપર ખેંચીશું છે. આ બાબદ પુરી કરતાં, પાછા હમે મદ્રાસ રોહરના બયાન ઉપર જઈએ છીએ.

તા. ૦૨૫ જાનેવારીને દીને, મદ્રાસમાં જે મકાન ઉપર હમારા મીત્ર ડાકતર બાઉ દાજીએ ઉતારો કરીયો હતો, તે જોવાને ગયા. આડેકાણું “બ્લાક ડાઉન”થી આસરે ચાર પાંચ માઇલ દુર હતું, જેને ધોખી પેઠને નામે તીહાંના લોક બોલે છે. મદ્રાસના ગાંડી લોક પણ પોતાના હુંતરને લગતી હાતચાલાકીની જાબરી કસરત કરી બતલાવનારા છે. એવો એક ગાંડી ડાકતરને તીહાં કસરત દેખડાવાને આવેયો હતો. તેની હાતચાલાકી ઘણાજ સઢતા દરજેના હુંતરવાળાઓના જેવી હતી, એટલુંજ નહી પણ તેણે એક તલવાર આખી મુઠ સુધી ગળી જવાની જે કઠણ કસરત કરી બતલાવી હતી તે ખરેખર જેવી જોવાને તાજુખી બરેલી લાગી હતી તેવીજ તે જોખમ અને ભય ભરેલી હતી. આ કસરત કરવામાં તે રાખસ પેટલાં જમીન ઉપર પલાંડી વાળીને બેઠો હતો. પછી એક

ચક્રચક્રીત તલવાર, એ અથવા ત્રણ છૂટલાંબી કાઢાડીને તેહેની આગળીને છેકા પોતાનાં મોહાડાંમાં લીધો અને એ હાથે ધીરજથી તે પોતાના ગળામાં ઊતાર્યો. ત્યારપછી હળવે હળવે, તે ગળાની અંદર ઊતારતો ગયો, તે છેક એથી ત્રણ છૂટ મુઘી અંદર ઊતાર્યો પછી બાકીનો તલવારનો જે ભાગ મુઠ આગળનો બાહાર રહ્યો તેહેની ઊપર એક ગોલ ચક્ર મુક્યું, અને તે ચક્રની અંદર અંદુકનો દારૂ ભરીને જેમ આતમબાજી છૂટતાં ચક્રો ફરેછે તેમ તે મુઠ ઊપર આતમબાજીનું ચક્ર મુકી તેને મળ્યાઆથી, તે ચક્ર જોયબર પેલી તલવારની મુઠ ઊપર ફરવા લાગ્યું હતું, અને તેમાંથી ફરાકા વીગરે આતમબાજી છૂટવા લાગી હતી. છતાં મુઘી તે આતમબાજી સઘળી ફટી રહી તીલાં મુઘી તે ગાર્ડી હિંમું માટું રાખીને પેલી ગળેલી તલવારની મુઠ ઊપર જોયા કરેતા હોતા અને ફરાકાના ફરવાથી અને ચક્રને ફરવાથી જે આંચકા લાગતા હતા તે વગર દુએ ખમ્બા કરેતા હોતા ! આખરે સઘળું થઈ રહેલા પછી તેણે તલવારને જેમ હળવે હળવે ગળી હતી તેમ પાછી કાઢાડી અને તે હાથે જોઈ ત્યારે ફેરલેક ફેકાણે તે ઊપર લાંબીની છાંટ લાગેલી હતી. તલવાર ગળવાની કસરત જે મદ્રાસનાં ફેરલા એક ગાર્ડીયો ફરી દેખાડેછે તે ખરીજ કસરત છે. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એવી કસરત ફરવાને બાલપણથી તેઓ બાંજુની પાતળી ચીપો ગળામાં ઊતારવાની અને પાછી કાઢાડવાની ટેવ પાડેછે. આ ચીપો ગળતાં તેમનાં ગળાનો રસો ધસાઈને મોઢેળા તથા મુણે થઈ રહેછે. બાંજુની ચીપો ગળ્યા પછી પાતળી લાંબીની અથવા તીખાંની બુકી ચીપો ગળવાની ટેવ પાડેછે, અને ત્યારપછી છરી, તલવાર, વીગરે એવાં હથિયારો ગળામાં ઊતારેછે. છરી અથવા તલવારો જે ગળામાં ઊતારેછે તે ઘણું કરીને વાંકી વળી શકે અથવા મરડાઈ શકે એવી હોયછે.

આ ગાર્ડીની માથે એક ખીન્ને એલાડી હતો, તે જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓનાં જેવા આવાજ કાઢાડી શકેતા હોતા, તેમાં ફેરલાક પક્ષીઓનાં આવાજની તો ઘણીજ બરાબર તકલ કરી શકેતા હોતા. આપણાં દેશમાં ફેકાણે ફેકાણે જુદી જુદી જાતની કસરતો કરનાર એલાડીયો વીખરાયલા છે. તેમાંનાં ફેરલાક ઘણીજ હેરત બરેલા અને નવાઈ જેવા એલા ફરી શકેછે. પણ આ લોક જે ફેકારી રીત બાંધી એલા ફરી બતલાવેછે તથા પોતાનાં બંધામાં દીલ લગાડીને તેમાં વધારો કરતા નથી, અને એપરવા જેમના તેમ એકજ તરેની કસરત કરતા કરતા એણીજ મેપેલીગમ રખડતા

કરતા ફરેછે, તેથી એ લોકનો ભાવ આજે કોઈ પુછતું નથી. જે પેશાથી પશ્ચીમ દેશનાં ખેલાડીઓ આજ ધણીજ સારી કમાઈ કરી પોતાની જીંદગી ગુજારેછે એવા પેશાથી આપણાં દેશીયો, લાચાર અને ધણીજ કંગાલ હાલતે પોતાનું ગુજરાણું કરતા પડેલા છે. આ વીરો જેવા દોષ આપણાં દેશી ખેલાડીઓની એપરવાઈ અને આજસાઈ ઉપર સુકાયેછે, તેવાજ દોષ આવા ખેલનાં જોનારો દેશી ગૃહસ્થો ઉપર પણ લાગુ પડી શકેછે. એવા ખેલ કરનારાઓને પોતાના ધંધા પેશામાં વધારે ઉલટ ભરેલા રાખવાનો તેમની પાસે વારંવાર ખેલો કરાવી, દેશીઓએ તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈયેછે. વારંવાર તેમની પાસે નવા નવા ખેલો જોવાની ઈચ્છા દેશીઓએ અતલાવવી જોઈયેછે, અને જરે નવા નવા ખેલો કરી અતલાવે તે વખતે તેમને સારી કમાણી થાય એવી તકો તથા ગોઠવણો કરી આપવી જોઈયેછે. જેમ દેશીયો તરફથી, તેમજ દેશી રાજવંશીઓ તરફથી પણ દેશી તમાસગીરોને મદદ તથા ઉલટ મળવી જોઈયેછે. નાટકશાળાઓ અને તેવા લાયક ગમતનાં મકાનો દેશી ખેલાડીઓને સારૂ બંધાવા જોઈએ, તોજ દેશી ખેલાડીઓને જોઈયે તેટલી ઉલટ મળશે. જે દેશમાં ખેલાડીયો ઘણાં હોય અને નાટકશાળા તથા તમાસાનાં મકાનો પણ તેટલાંજ હોય અને તીહાં દરરોજ તેવા લાયક ખેલો, વીઘા સંબંધી અખતરા કરી દેખાડવાની મજલીસો અને ખીજ તેવા તરેવાર, દીલપસંદ, તેમ દીલને ચાનાક આપનારા નાટકો, હાતચાલાકીના અને કસ-રતના મેલાવડા, તથા ઉંચી ક્રીસમના તમાસા, ગાયનો થતાં હોય, તો ખરેખર તે દેશની હાલત ચઢતે દરજેની જાણવી.

આ બાબદ ઉપર થયલાં ગિપલાં લખાણુ વીરો ગેરસમજીતી નહીં થાય, એટલા ઉપરથી હમો ખુલ્લી રીતે હીયાં જણાવાની જરૂર જોઈયેછે કે વારંવાર નાટકો અને તમાસા થવા વીરો જે અત્રે ભલામણુ કરીયામાં આવી છે, તે ખરેખર સારાજ નાટકો વીરો કરીયામાં આવી છે. તે નાટકો એવા કે જેથી નાટક જોનારો અને કરી અતલાવનારો બંધાના જીવને થોડોવાર આનંદ ગિપજે, તેની સાથે તેમનાં મનમાં સારાં વીચાર જીત્પન્ન થાય, તેમના સંસાર વેહેવારમાં કામજોગ થઈ પડે એવી કેટલીક નસીઓતો તેમને મળે, અને ઈનસાન જાતના સારા નરસા ગુણોની તરેવાર અસરો ખુલ્લી રીતે તેમની સાંભે જાહેર થાય, આવી ક્રીસમનાં નાટકો વારંવાર થવાની અને તે જોવા જવાની હમોએ ભલામણુ કરી છે.

મુંબઈમાં હાલના વખતમાં જે નાટકો થાય છે, એ વીશે હમો લંગાણુથી લખવાની જરૂર જોતાં નથી. પણ એકુ એ ચેતવણી હમો હમારા દેશીઓના બહાને સારૂ આપીએછ, તે જોતેમની નજરમાં વાજળી લાગે તો સધળા માયા-પોએ એને જોમને લાગે વળગેછે તેઓએ એ આબદ ઉપર સારી પેઠે ધોવાન આપી અમલ કરવો જોઈએછ.

નાટક કરવાનું કામ નાદાન બચ્ચાં એને નાદાની ઊંમરના કાચા અનુભવવાળા છોકરાઓનું નથી. તેઓ એવાં કામ કરવાને તદન નાલાયક છે. માટે વીસ વરસની અંદરના જોળી જીવાન છોકરાઓ આવી આબદમાં રોકાયા છે, તેમનાં બહાં માટે તેમને ચેતવણી એને એક સારી મસલહત આપીએછ કે એવાં કામમાંથી તેઓએ તુરત હાથ ડેહાવે એને તેમની ઊંમરનો આક્રીમતી વખત જે નીરાળમાં જઈ કહણ અભ્યાસ કરવાનો છે, તે સુજળ લખવા પહોડાનું એને વીધા હુંનર તથા ઘંઘો પેશા શીકવામાં કામે લગાડવો, એને પોતાના માયાપોનું એને પોતાનું યુજરાણુ કરવાને પોહલાં શકિતવાન થવું. તારપછી પાંચ પહરા મેળવતા થઈ, એને પુષ્ટ ઊંમરે પોહોંચીયા પછી તેવણુની મનશકિતની વજાણુ એવાં કામમાં સામેલ થવાને અંદરખાનેથી તેમને ઊલટ આપતી હોય, એને તેઓએ મેળવેલી કેળવણી એવી આબદમાં આગળ વધવાને તેમને મદદ આપી શકતી હોય તો તેઓએ પોતાનો દુરસદનો વખત (તેની થોડા એક, સધળા એકદમ નહી) એવાં કામ પાછળ રોકીયા હોય તો તે વીશે તેમને કોઈ હપકો વાજળી રાહે નથી આપી શકવાનું. પણ આજે તો ઘણા જીવાન છોકરાઓને એક જાતનું ઘેલાપણું લાગેલું છે, કે શીકવા બહુવાનું એક કોરે સુકી, નાટક કરવાનાં કામમાં તેઓ જઈ પડેલા છે, એને ખરેખર બોલીએ તો, ફૂસી પડેલા છે. આ નાદાન નાકકાન જેવા છોકરાઓ નાટક તે સું છે, તે કરવામાં ફેટલી અક્કલ, હોરા, એને દુનીયાના અનુભવની જરૂર છે, તે કરી અતલાવનારાઓમાં હંચે દરજ્જેની કેળવણી ફેટલી હોવી જોઈએછ, આ વીશે તેઓ તદન નાલાયક એને બેહોરા છે. નાટક કરવામાં તેઓ ખીચારા એટલુંજ સમજેછે કે, અકચકીત પોરાકો પેહરવા, માથાં ઉપર ધુરોળીયન લોકના જેવા બાલ રાખવા એને ખોટી દાહાડી મુઠ બાંધવી ! નાટક કરવામાં તેઓ એટલુંજ સમજેછે કે, વગર અદબ આદાબે જેમ જેની નજરમાં આવે તેવા બેકાયદે પોરાક પેહરી, કાલ, તલવાર એને

લાકડીઓ બાંધી, ચેહરા ઉપર રંગ લગાડી રાતા મુરણ જેવા બનીને, નાટકના તખ્ત ઉપર મોહોટ મોટી ખુમ, શોહોર પાડવી અને ઘાટું પડે એટલા જોરના આવાજથી બોલીને, દોડધામ, મારામારી અને અક્કતકૂટી કરવી ! જ્યાં તીર્થથી લોકને ખુબ હસાવવાની મતલબે, થોડાવાર દીવાના લોક જેવા થઈ પડવું એટલે સહીસરસ નાટક તેઓએ કીધો, એટલુંજ નાટક વીરો તે છોકરાઓ સમજે છે ! વાંદ આ ખીના તો એક ઢોરે રહી. પણ જે જીવાન કુમલી વયના બચ્ચાં અને છોકરાઓ આવા નાટકોમાં સામેલ થાય છે, જે કુમલી લસણ જેવાઓનાં કુમલાં ભેળમાં હજુર તો આ દુનીયાદારીના કામ કારભાર વીરો એક રતીભાર પણ વીચાર ઉત્પન્ન નહી થયો હશે, તેવા નીદોષ બચ્ચાંઓ નાટકમાં સામેલ થઈ સ્ત્રી જાતનો વેશ લઈ, સઘળી રીતે ઓરતોની માઆકૂક દેખાવાની કોરોરા અને મેહનત કરે છે, ઉડવામાં, બેસવામાં, ચાલવામાં, વાતચીતમાં અને સઘળી ખીજ પ્રકારે સ્ત્રી જાત જેવા બની જવા માંગે છે, તેમના માંબાપોને એક ચેતવણી તરીકે જણાવાની હશે ફરજ સમજીએ છ કે આવી તરેની તાલીમ તેમનાં કુમલી વયનાં બાલકોએ લીધાથી, તે બચ્ચાંઓ મરદના ગુણો ખોઈને સ્ત્રીની આસીએત પકડવાના. ખીજ દીલગીરી ઉપજાવનારા રાબ્દોમાં બોલીએ તો તેમના છોકરાઓ નામરદ અને આસીબાએલા જેવાં થઈ પડવાના, આ વીરો તેઓએ ખુબ સંભાળ રાખવી. નાટકનું કામ આવાં બચ્ચાંઓને મુતલક લાયક છેજ નહી. યુરોપ અને અમેરીકા ખંડમાં મોહોટ મોટા નાટકો થાય છે, જ્યાં નાટકની પુરતી ખુબી તેઓ સમજેલા છે, ત્યાં વઠીક સ્ત્રી તરફથી જેખી બોલવા ચાલવાનું હોય છે તે સ્ત્રી જાતને પોતાને સામેલ કરીને તેની પાસે નાટકનો તે ભાગ બોલાવે છે અને કોઈખી ચોકસ કારણ શીવાય ઓરત જાતનું કામ મરદને કબીપણુ બજાવને આપતા નથી, તેમજ મરદની વીતી તેનો ભાગ ઓરત બજાવતી નથી. પણ હીયાં મુંબઈમાં તો આપણા દેશી નાટક કરનારોએ જે વલાણુ પકડી છે તે અચીત ઘણીજ સુખન તાખવા ભેગ અને પાછળથી ભય ભરેલાં પરીણામ ઊત્પન્ન કરે એવી લાગે છે !

આવા જીવાન રાખસોના જનમ મુઠીના કાયદા તરફ ધીયાન પોંહેવાડી હશે દીલોબ્બનથી તેમને ભલામણ કરીએ છ કે આવાં કામમાં તેઓએ આવી કુમલી વયથી કંધી નહી પડવું જોઈએ. એમાં તેમની આકેષત ખરાખી થવાની છે તે સત જાણવું. ખીજ અગતની ચેતવણી એ આપવાની છે કે આવા જીવાન

કુમતી વયના છોકરાઓએ નાટકમાં સામેલ થઈ, એકાદની આબદો ઉપર ધીયાન પોણુંઆડું, એવી તેમને નાસજવાર છે. તેઓએ સારી પેઠે યાદ રાખવી કે કુમતી વય તે નશીયત અને સારી કેળવણી લેવાનો વખત છે. જેમ કુમતી બાળકને વાળીએ તેમ તે વળી શકેછે, પણ તે માટે અને પુખ્ત થયો એટલે તે કંઈ મરડાઈ શકાવાનો નથી, અને જોર કરી મરડું તો તે ભાંગી જવાનો. તે મુજબ આવી કુમતી અને નાહાની વયમાં મનરાકિતને તથા શરીર રકિતને જેવી વજાણુ આપીએ તેવી તે પકડી શકશે. તેથી જો બાલપણ-થીજ ઇશિક, આરામ, અને લુચ્ચાઈ લઈગાઈના વીચારો ઉપર મન લગાડું અને તે બાબદનો અભ્યાસ કરીએ તો માઠી વયે પોણુંચતાં આવીજ આબદની વજાણુ ઉપર મન લાગેલું રહેવાનું. પછવોડી તેને બીજી આબદ ઉપર ફેરવી લગાડું મુશ્કેલ થઈ પડશે. હમાને ઘણીજ સીતા લાગેછે કે નાટકનાં કામકાજમાં જે કુમતી વયના છોકરાઓ પડેછે, અથવા પડ્યા છે, જેમના માંબાપો પોતાના આવી નાંધતી વયના છોકરાઓને એવાં કામમાં પડવાની રત્ન આપેછે, તેમને પછવોડી ઘણા પરાવા ખમવા પડશે. કસાએકી નાટક યોજીના ઉમરે પોણુંચલા રાખે, જેઓએ નાટક વીરો થોડી ઘણી સારી માહિતગારી મળવી છે, તેમને હમા બલામણુ કરીએછ કે તેઓએ પોતાની મંડળીમાં જોલા ૨૦) વીસ વરસની અંદરના નીશાળે કેળવણી લેવા લાયક છોકરાઓ હોય, તેમને દુર કરવા, અને હવે પછી એવાઓને કંઈ ફૂડીને સામેલ નહી કરવાં. હમા બલામણુ કરીએછ કે આપણુ દેશીઓ આ વીરો ચાકસાઈ અને સંભાળ રાખી પોતાનાં બાંધરતાં બચ્ચાંઓને એવાં કામમાં સામેલ નહી થવા દેશે. છેલ્લી હમા અરજ ગુનગરીએછ કે આવા ગુલબુલીયા કેટલાક જુવાનો, જેઓ પોતાના માંબાપની નાકરમાની કરી, પોતાના વડીલાના હુકમ તોડી, પોતાના મિત્રોની સીકામણુની વીરધ આસી, દોંગ બરેલા નાટકો કરેછે, અને માલોટ માલોટી બહાર ખખરો છપાવી, તેમાં લોકને એવું બહાર કરેછ કે આજે તો “એક નવી અફલાતુન નાટક યોજી પોતાનો પેલેલી વારનો એલ કરી બતલાવનાર છે,” કાલે વળી કાલે બીજીજ યોજી “જ્યુની આદરગોરાસર નાટક મંડળી નાંચે બહારખખર છપાવેછ,” અને પરમદીને કાલે દોંગી યોજી “નામદાર જીહાં ખખસની નાટક યોજીનું નામ ધારણ કરીને લોકને હમાવા બહાર પડેછ,”

તેમના નાટકો જોવાને આપણું પીઆરા, આખર કુરે પણ પોતાના નીયાગોનાં નામ સાંભળીને સેલેલાઈથી ઉસકેરાઈ શકાય એવા ખરા યુનીયાદ પારશીએ દીલોબનથી પોતાનો સકમાઈનો પઠરો ખરચી સામેલ થાયછે, તેમ તેઓએ નહી કરવું જોઈએ. હમો સઘળા વીઆરવંત આપણા દેશીઓને અરજ કરી જણાવીએ છીએ કે તેવા દોંગીઓના નાટકોમાં તેઓએ કદીપણ જવું નહી, અને આવા નાદાનોને ઉત્તેજન આપવું નહી. આપણું દેશીઓમાં હાલ કંફેરા નાટકનું જે એક નવું દરદ દાખલ થવું જાયછે, તેને પેવસ થતાંજ ડાંભવું જોઈએ, અને તેમ થવું તોજ તેનો અટકાવ થશે.

અકતર ભાઉ દાજીનાં ઉપર જણાવેલાં મદ્રાસમાં મકાન ઉપર હમો ગયા હતા તે દીવરો, મદ્રાસની લેજસલેટીવ કૌનસીલના તે વખતના દેશી મેમબર, મરનાર ધી હાનરેબલ સાધા ગોપા આરણ, મુલાકાત લેવાને આવીયા હતા, તેમની સાથે હમો સઘળાની એમળખાણ થઈ.

હીયાંથી નીકળ્યા તે મદ્રાસની મેડીકલ કોલેજ જોવાને ગયા. રવીવારનો દીવસ હતો તેથી એ મકાન ઉપર ડોઈ પ્રેફેસર અથવા વીદ્યાર્થી હજર નહી હતા. મદ્રાસથી હમને રૂપસદ લેવાનો દીવસ પણ ઘણેજ નજદીક આવેલા હતા, અને ફરીને આ મકાન જોવા આવવાની હમને ઊમેદ નહી હતી, તેથી તીહાંનાં રખેવાળની સાથે આ મકાનમાં ફરીવળીને જે કંઈ નજરે પડ્યું તે જોવું હતું. ઈમારતની બાંધણી, આપણી સુંબઈની મેડીકલ કોલેજ જેવી લાયક ડોશાદ અને સગવડ ભરેલી હમારા જોયામાં નહી આવી હતી, તોયપણ આ ઈમારતની ગોદવાણમાં વૈદ્યકશાસ્ત્રને લગતી જુદી જુદી બાબતો રીખવવાને, જુદા જુદા વર્ગોને સાર, કેટલીક સગવડ, તથા જોઈતો સરસરંજમ, સુંદર નકસા, તથા પુસ્તકોના સંગ્રહસાથે, શરીરનાં જુદા જુદા ભાગનું જ્ઞાન આપવાને બનાવેલા મીણની નેળવણીનાં નમુનાં, વીગરે ખીજે ઘણો સામાન સારી રીતે પુરો પાડેલા હતા.

હીયાંથી નીકળીને યુરોપીયન હાસપીટલ જોઈ, અને સર આર્લસ ટ્રીવેલીયનનો “પીપ્લસ પાર્ક” જે આગળ અંકુરી રીતે જોવામાં આવીયો હતો તે ફરીને બરોબર શારીરિક જોવાને પાછા તીહાં ગયા હતા. મદ્રાસના લોકોને સેલાગહ, ફરવા હરવા અને જાજ જોગ કરવાને બની આવવાસાર “બ્રાક ટાગિન” ની પશ્ચીમ દીશાયે આ પાર્કને સાર જમીનનો મોહોથે ભાગ રોક્યામાં આવ્યો છે, જેનું નામ “નવા રોહિરનું

મદ્રાસ” કરીને પાડ્યું છે. આ બાગમાં પાણીના નાણાનાં માણેરાં તલાવો અને સરોવરો આવેલાં છે, તેમાંનાં બે સરોવરની વચ્ચેમાં એક નાણાનો જમીનનો કુટો ઘેરાયેલો છે, તે એક બેઠાં અથવા ટાપુ જેવા થઈ પડ્યો છે. આ ટાપુ ઉપર લોકો બેઠાં બેસીને ફરવા જાય છે, લોકની ગમતને શાંતિ તરેવાર જતનાં જતાવરે, પણ અને પહોંચીને પાણી એક માણેરાં સંગ્રહ હોય છે કરી રાખવાની ગોઠવણ થઈ છે. હવે જ્યારે તીહાં ગયા હતા, ત્યારે કેટલાંએક જતાવરે એકઠાં કરેલાં હતાં અને બીજાં આવનાર હતાં. સરકારી મ્યુઝીયમમાં એકઠાં કરેલાં સૂચનાં જતાવરેને પણ એકઠાં કરાવે રાખવાનો વીચાર થયેલો હતો. બધાંએ આવે રમવા અને માણેરાં માણેરાં કરાવે કરવા અને તાલીમ બેઠવાની સગવડ અને લાયક જગ્યા આ કોણે કરી આવવાની પણ ગોઠવણ થવાની છે એવું હમને તે વખતે જાણવામાં આવીયું હતું. આ પાર્ક હવે એવો તે વખતે પુરી હાલતમાં આવેલો નહીં હતો, પણ બારે એની અંદર ફરવા લાગેલી સૂચનાં ગોઠવણો અને રમવા પુરી થશે ત્યારે મદ્રાસ શહેરમાં એ “બીપદસ પાર્ક” એક મનોરંજક અને સૂચનાને આનંદ અને ગમત આપનારી ફરવા ફરવાની જગ્યા થઈ પડશે, એમાં કંઈ શક નથી.

“બીપદસ પાર્ક” જેવાપડી, હમારાં સીવ પ્રકારે બાઉન્ડે મદ્રાસની “આગ્રી હાઈક્રીકેટવેલ ગાર્ડન” જેવી નહીં હતી, તે દેખાડવાને તીહાં ગયા, પણ પાછી સાંજ પડી ગયાથી આ કોણે ઉપર વધારે વાર થાપી નહીં શકાયું હતું.

આવીરો થોડીક વીગત તા. ૨૩ જાનેવારીના અહેવાલમાં આવી છે. હિંદીની કાંઈક એકાદશમીનાં વખતમાં કાતાસની બાબુયથી જે નવો રસ્તો બનાવવામાં આવ્યો છે તેવીરો હમારે તા. ૨૦ મી જાનેવારીના અહેવાલમાં વીગત આવી છે, તીહાં કરીને પાછા “બ્રાક ટાઉન” માં આવ્યા હતા.

મદ્રાસથી ૩૫) માઈલ દુર, મહાબલીપુરમ કરીને એક ગામ છે, તીહાં હિંદુ-ગિનાનાં પુરાનાં દેવળ દેહરો અને પથરમાં માટું કોતરકામ થાપી તરેનું છે તે જેવાની હિંદુ પ્રકારને, મદ્રાસ શહેર ગિનાનાં કરતાં વધારે થાયેલી, જેવા હવે સૂચના મદ્રાસ શહેરમાં આવી પુણા કે લાગે બીજે દીવસે પ્રકાર એવાનાં તેતરફ ફર કરી ગયા હતા. મદ્રાસ શહેરમાં હમારે રહેવું થાપાનું થોડાં દાહાથ થયું હતું, અને “મલ્લ મીમર” આવવાની વધી થાપાનું નજીક હતી, તેથી હમારાંથી મહાબલીપુરમ જવાનું શકાયું નહીં હતું.

મહાબલીપુરમને ઇંગ્રેજ લોક “ધી સેવન પગોડસ” એટલે સાત દેહરાને નામે ઓળખે છે. હીંદુ લોકની કથા પ્રમાણે આ ગામ આગળ વખતમાં એક ઘણુંજ મોટું રોહર હતું, પણ હાલ દરીયા ફરીવળ્યાથી તે રોહરનો ઘણોક ભાગ ગરક થઈ ગયેલો છે. મદ્રાસની “અદીયાર” નદી આગળથી નીકળતાં કનાલને મારગે ઘણીજ સેલ્લાઈ અને આસાનીથી થોડાક કલાકની બોટની મુસાફરીથી તીલાં જવાઈ શકાય છે. જેવાને પુરાણી ઇમારતો અને કોતરકામો જોવાનો શોખ હોય તેઓએ મહાબલીપુરમનાં જીતાં દેહરાં જરૂર કરીને જોવાં જોઈએ, તેથી તેમનો ફેરો કોકટ જશે નહી, આવું હોમને ડાકતરે પણ હેલું હતું, અને આવું ઘણું જાણું મત છે. ડાકતર બાઉએ આ ડેકાણે કંઈ નવું જોયું નહી હતું, તોયપણ ૩૫) માઈલની મુસાફરીનો બદલો તેમનાં વીચાર પ્રમાણે તીલાંની પુરાણી ઇમારતો અને પથરનાં કોતરકામો જોવાથી વળી રહ્યા હતા.

મદ્રાસની ટંકરાળ પણ એક જોવા લાયક મકાન છે, જેઓએ મુંબઈની ટંકરાળ જોઈ હશે તેમને આ ખાતું જોવાની નવાઈ નથી. મદ્રાસમાં આ ખાતું ઇસવી સન ૧૮૦૭ માં ચાલુ થયું તેની આગમચ શિક્ષા પાડવાનું “કંત્રાક્ટ દેશીયોને આખ્યામાં આવતું હતું, અને શિક્ષા બરોબર પાડવાને “કંત્રાક્ટરો” ઉપર સરકારની તરફથી “મીંટ માસ્ટર” અને “આસે માસ્ટર” ઉપરીપણું ચલાવતા હતા. હાલ એ ખાતું સરકાર પોતેજ ચલાવે છે. આ ખાતું સાંચા વગેરે સઘળી બાબતમાં સંપૂર્ણ છે. “બ્લાક ટાઉન” માં “સાત બાઉડી” એટલે સાત કુવા નામની જગા છે તેની પડોસમાંજ મદ્રાસની ટંકરાળનું ખાતું છે.

મદ્રાસના બરાબ દરીયા અને મોળને લીધે બોટમાં બેસીને સેલગાહ કરી મજા મોગવવાને નજીકીમાં તેની સારી જગા તીલાંના લોકને નહી મળી આવી-યાથી, “એનોર” કરીને મદ્રાસથી નવ દસ માઈલ દુર એક ડેકાણું છે, તીલાં ખારા પાણીનાં સરોવરો છે તેમાં બોટમાં બેસીને સેલગાહ કરવાને યુરોપીયન લોક ઘણુંકરીને જાય છે, તેહની સાથે માછલી અને કાલું ખાનાર શોખીયોને જેટલા જોઈયે તેટલા ખોરાક આ ડેકાણે મળી રહે છે, એટલા ઉપરથી એ ડેકાણે ઘણાં ઇંગ્રેજો તેહવારનાં અને ગરમીનાં દીવસો ઉપર કાલું ખાવાની માજમારવાને જાય છે. આ ડેકાણે મીઠાનો પણ ઘણો પાક થાય છે.

મદ્રાસની “આબસરવેટરી” વેધરાળા ઘણી પુરાણી બાંધેલી ઇમારત છે. આ

ખાતું, ઈસવી સન ૧૭૯૩ ના સાલમાં ફોરટ આફ ઝેફરેશ જીઆરે હીંદુસ્તાન ઉપર અમલ ચલાવતા હતા તે વખતથી ચાલુ થયલું છે. હાલ તેમાં તારા જોવાના અને હવામાં થતી લોહોગુંબકી અસરો જોઈવાના ઘણા ઉપયોગી ચંચો ગોઠવેલાં છે. આ ખાતું મુંબઈની “આબસરવેટરી” ના જેવું છે.

મદ્રાસમાં માંબાપ વગરનાં લાચાર છોકરાંએની અરદાસ કરવાનાં ઘણાં ખાતાં છે, તેમાં અગત ફરીને લશ્કરી ખાતાંને લગતાં પુરૂષ અને સ્ત્રીને લગતાં બે જુદાં જુદાં ખાતાં છે. પેટેલું ઈસવી સન ૧૭૮૮ માં અને ખીજું સન ૧૭૮૬ માં ઉભું થયલું છે. આ ખાતાંએનાં કામ ઘણાંજ સારી રીતે ચાલે છે, અને કેટલે કે પુરોવાનાં ખાતાંમાંથી નજદીક ૩૩૦૦ છોકરાંએ આવાનીવાની સઘળી જરૂરની સીજ મેળવતાં, સારી કેળવણી લઈ બહાર પડ્યા છે. તેમાંનાં આજે ઘણાં જણ સરકારી આફરીમાં રહેલા છે, કેટલાક વેપારીએ ખનીયા છે, કેટલા એક જુદા જુદા ધંધા શેજરગારી થઈ પડ્યા છે, અને કેટલા એક મીરાનરીએ તરીકે કામે લાગેલા છે. જેએનાં માંબાપ અથવા બેમાંથી એક પણ મરણ પામ્યું હોય, તેમનાં છોકરાંએને ખીજાએ કરતાં પેટેલાં આ ખાતાંમાં લેવાનો કાયદો રાખીયો છે, આપકી જેએનાં માંબાપ હોનારત અને અકસમાત કારણથી અશકત થઈ ગયાં હોય, તેમાંનાં અચ્ચાંએને લે છે: અને માત્ર થોડાંજ છોકરાંએને, તેમની પાસથી આવાનીવાનાં અને શીખવાનાં અચ્ચનો લવાજમ લઈદાખલ કરવામાં આવે છે.

માંબાપ વગરની છોકરીએનાં ખાતાંમાં સરકાર અને લોક તરફથી પૈસાની વાર્ષિક મદદ થાય છે. એની અંદર છોકરીએને ઘરસંસારનું કામકાજ, મીવવા સોંપવાનું, કપડાં ધોવાનું અને આજની માણસોની અરદાસ કેમ કરવી, આવી બાબતો શીખવવામાં આવે છે. જે છોકરીએમાં, ઘણાંજ સંચળ અને હાથીયાર નીવડવાનાં લક્ષણો આગમચથીજ દેખાય છે, તેવી છોકરીએને શીક્ષકનું કામ કેમ ચલાવવું તે બીજા કેળવણી આપવામાં આવે છે. આ ખાતાંનું કામ કેટલાએક મગદારી અમલદારોની પરોપકારી બાયડીયો ચલાવે છે તેથી કેળવણી તથા ખીજા તરેની તરખીયત આપવા પછવાડે આ ખાતાંમાં ઘણી સારી તપાસ રહે છે, તેથી આ ખાતાંનો કારબાર ઘણાંજ મતમાનતી અને કાયદા બરેકી રીતે ચાલે છે.

હવેના દીસાજનથી ઉમદ રાખીએક કે જેમ કેટલીક બધી યુરોપીયન બાનુઓ આવા ઉપયોગી ખાતાં પછવાડે તેમનાં દીલ લગાડી પરોપકારી કામા કરે છે, તે

મુજબ આપણી બધી દેશી સ્ત્રીઓ પણ કરશે. આવી આગેવાની આપણી કોમની પહેલા દરજ્જાવાળી ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓથી થવી જોઈએ, કારણ આવાજ દર-જ્જાવાળી બાનુઓ આ કામને લાયકની છે. ધણીક બાબદમાં દરજ્જે જળ-વવાની મોટી જરૂર છે.

દરજ્જે ખુદરતી હદ છે, તે હદમાં રોકી હરેક કામ કરવું એમાંજ ગ્રપણ છે. આ ઉપરથી એક સવાલ ઉઠશે કે પહેલા વર્ગની સ્ત્રીઓ કેળવણી પામેલી નથી તારે તેઓથી આવાં કામમાં આગેવાની કેમ કરી શકારો? આ સવાલનો જવાબ સહેલ છે. મોટાં કામમાં આગેવાની કરવાસાર જો કેળવણી સાથે દરજ્જાવાળા રાખેલા સામેલ નહીં હોય તો તે એક મોટી ખુટ ગણવાની. મુંબઈ શહેરમાં આજે આ એક અગતના સવાલ વીરો અબજો તરેતી જુલ સાલી જાય છે. ધણા જુવાન કેળવણી પામેલા પુરેશો આતું ધારે છે કે બોજવાળા સાહેબોની મદદ વગરે, ઉતરતી પદ્ધિવાળાઓ એખલાજ કોઈની મોટું કામ માયે ઉઠાવી તે કુતે-મંદીથી પુરું બજવી શકશે. હમારું મત એમથી તદન ઉલટું છે. તો જુઓ મેહરબાન વાંચતારો, સ્ત્રીકેળવણી જેવું અગતનું કામ, જો કે વચલી પદ્ધિ-વાળા શીખેલાઓએ ઉઠી તો ઉભું કીધું, પણ તેને કુતેમંદીથી અનજમ પોહોંચા-ડવાને, માતબર અને દરજ્જાવાળા રોકીઆઓની મદદ લેવી પડી હતી કે નહીં? આવી મદદ માંગવાની જરૂર પડી હતી કે નહીં? જણ રોકીઆઓએ આગે-વાની કરી, શીખેલાઓનો હાત પકડી તેમને આગળ પાડ્યા હતા કે નહીં? રોક ફરામજી નુરાવાનજી પટેલ, રોક ખુરેદજી નુરાવાનજી કામાજી, રોક ધતજી-ભાઈ નુરાવાનજી કામાજી, જેવા દેશી આગેવાનોએ કુખી અથવા જાહેર મદદ કીધી હતી કે નહીં? આ વીરો કોઈને અણજાણું નથી. એમની મદદ નહીં મળી હતે તો સ્ત્રીકેળવણીનું કામ હમો કહીએ કે કદાચ નહીં પારપડી શકતે. એજ પ્રમાણે પારસી શોકને તેમના વારસા હીસા અને લગત તથા તલાક સંબંધી સરકાર તરફથી જે ધારા મળીયા છે તે પણ રોકીઆઓનીજ આગેવાનીથી મળીયા છે કે નહીં? આવા બીજા ધણા દાખલા આપવા માગીએ તો મોજુદ છે. માટે ધણાં સાદાજારત દામો જે આજમુખી થયાં છે તે સઘળાં કેળવણીજ પામેલાઓની એખલાની આગેવાનીથી નથી થયલાં, પણ તે સઘળા કાંમોમાં કેળવણી પામે-લાઓને દેશી આગેવાનોએ પોતાના બોજ અને દરજ્જાથી અચ્છી રીતે ટેકો

આપીએ છે તેથી બન્યાં છે. આવીજ રીતે બંધે તરફથી ઘટતી સમજુતી અને સંપ થયાથીજ મોટાટ નાટાં કાઢ્યા પાર પડ્યાં છે અને ખીજા મોટાટ નાટાં કાઢ્યા પાર પડવાની ઉમેદ છે.

તા. ૨૬ મી જાનેવારી. તા. ૨૫ જાનેવારીની સાંજના કપતાન મીચલે પાતાની કબુલાત મુજબ હમને ખબર આપી છે ખીજા દીને એટલે તા. ૨૬ મીએ સહવારના પોલોરમાં “મ્યુઝીયમ” જેવાને આવવું. આ દીને કલકત્તા તરફ જતી “હંગ્વેડની મેલ સ્ટીમર” ની આવી પોલોરવાની વડી થઈ રહેલી હતી, તેથી તાકીદથી સહવારના સકારેથી “મ્યુઝીયમ” જેવાને ગયા હતા, અને તે હેકાણે કપતાન મીચલ પાણુ પાતાની કબુલાત મુજબ સકારેથી આવી હાજર થયેલા હતા.

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન ધણુંજ મોટું અને ધણી એક આબદોમાં સંધાયે છે. મુંબઈનું મ્યુઝીયમ તેની આગળ કુચ ખીજાતમાં નથી. ગુદરતની હમા જીનસાનો એક અચ્છો પસંદ પડતો જમાવ આ હેકાણાં ઉપર કરી રાખેલા છે, જેમાં એક બે કલાક ફક્ત અમરથા ફરીવળીયા હોઈએ તો તેથી આ દુનીયાના જુદા જુદા ભાગોમાં કેવી કેવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાયછે, એવીશ પુરુકળ જ્ઞાન મળી શકેછે. કપતાન મીચલે આ સધળી જીનસાને જુદા જુદા વર્ગોમાં ધણી આકાશાભરેલી રીતે ગોઠવી છે. પૃથ્વીમાં જણાયતી કોમનાં જુદા જુદા પોશાક, તેમની તરેવાર રીતમાં અને સંસાર વેહવારમાં વપરાતી તરેવાર જીનસો, વાસાણુ અને ફારીગીરીની વસ્તુઓનો એક મોટોજ જમાવ કરી તે સધળો એક એવાહોદ્દા આરડામાં ગોઠવી રાખેલા છે. મદ્રાસ શહેરની શરહમાં જુદી જુદી જાતની જે માછલીઓ મળી શકેછે તે દરેક જાતના નમુનાનો એક મોટોજ સંગ્રહ કરેલા છે, અને તેમાં નવી નવી જાતની માછલીઓના નમુના જિનસાતા વ્યવે. હમોએ જે વખતે આ સંગ્રહ જોયો તારે તેમાં ૫૦૦) પાનસો જુદી જુદી જાતની માછલીના નમુના એકઠા કરેલા હતા. માછલીને ચીરી તેના પેશાબનામાંની જીનસો કાઢી લેઈ તે હેકાણે દવાની મળવળીથી ખતાવેલા ૩ બરીનેપેટ પાકું સીવી લીકું હતું. આવી રીતે તજુમલથી ખતાવેલા માછલીના નમુના આપણને બાલે તાજુ દવડાંજ પકેલી માછલી હોય, એવા નજરે દેખાયછે અને તેમના તરેવાર રંગો આબેહુમ રહેલા છે. એક મોટોજ સંગ્રહ જુના પુરાણા અને હાલના ચલની સીકાઓનો કરેલા છે, તે જોવા લાયક છે. સીકાનાં નામ, તે કોણે હેકાણે અને

રોહરમાં વપરાય છે, તે કહ્યા વખતમાં આગળ વપરાતા હતા, કોણ પાદશાહના તે સીક્રા હતા, તેનો સને અને એ ઉપરથી તવારીખને લગતી કેટલીક નોંધ, સીક્રાઓ સાથે કરીને રાખી છે, જે બેનારને ઘણીજ ઉપયોગી અને જ્ઞાન આપનાર છે. આખી પૃથ્વી ઉપરના દેશોમાં મળતી સઘળી પ્રકારની ધાતુ અને ખણીજ વસ્તુઓનો એક ઘણોજ અમુલ્ય જથ્થો હીયાં જમાવેલા છે, અને તેની રચના પણ કાયદાસર કરેલી છે, જેથી ખંડેખંડની જુદી જુદી જીનસો સેહેલાઈથી માલુમ પડી શકે છે.

આ સંગ્રહસ્થાનને લગતો એક મોટો બાગ કરેલો છે, તેમાં જીવતાં જનવરોનો પણ એક નાહોનો સરખો જમાવ કરેલો છે. આ જમાવની હજુ તો માત્ર શીર-આત થયેલી હતી. હમો જોવાને ગયા તે વખતે બાગમાં તરેવાર જતના પક્ષીઓ, વાંદરા, હરણ, જંગલી કુકર, ગેંડો, રીંછ, ચીત્તો, વાઘ, અને આવાં ખીજાં જનવરો એકઠાં કરેલાં હતાં. આ સઘળાં જનવરોને આ મ્યુઝીયમના બાગમાંથી કાઢાડીને મદ્રાસના “પીપ્લસ પાર્ક” નાંમના મોહોટા બાગમાં રાખવાની ગોઠવણ થવાની છે. એવું તે વખતે હમારો સાંભળવામાં આવીયું હતું.

મ્યુઝીયમ સાથે એક મોટું પુસ્તકખાનું અને વાંચવા સારું એક મોહોટું દીવાન-ખાનું પણ જોડેલું છે. હીયાં ખુદરતી વીદ્યાને લગતી બાબદો ઉપર સઘાં ભરેલાં પુસ્તકો, તથા ખીજી તરેવાર બાબદોને લગતી ચોપડીઓ, ચોપાનીયાં, વીગેરેનો જમાવ કરેલો છે. માત્ર આબરૂવાળા ગૃહસ્થોનેજ આ મકાનમાં દાખલ થવાની રજા આપીયામાં આવે છે.

કપતાન મીચલે થોડી વારમાં હમને મ્યુઝીયમનો ઘણો ખરો ભાગ ઘણી મેહરબાની ભરેલી રાહે દેખાડવીયો હતો, અને જેટલીવાર એની સાથે હમો ફરીયા હતા, તેટલી વારમાં પુષ્કળ જાણવાબેગ બાબદો વીરો જ્ઞાન હમને તેનાથી મળ્યું હતું. આ લશ્કરી અમલદાર ઘણોજ મીલનસાર હતો અને ખુદરતી વીદ્યાના જ્ઞાનનો તો જાણે એક મોહોટો ભંડાર હોય એવા તેની વાતચીત ઉપરથી તે હમને જણાયો હતો. જો હમને વધારે વખત મળીયો હોતે તો આવા જ્ઞાની પુરૂશની ગંગતમાં હમારે “મ્યુઝીયમ” જોવાને ખચીત રોક્યો હોતે, પણ સહવારનાં (૧૧) વાગામાં “મિલ રીમર” આવી પુગવાની ખબર તોપની મારફતથી સાંભળવામાં આવી તેથી આટલાંજેથી કપતાન મીચલનો ઉપકાર માની તુરત રખશદ લેવી

પડી, અને તાબડોબ પી. એંડ એમ. કંપનીની આફીસમાં જઈ ફક્ત જવાના ઉતાર તરીકેની “પાસીજ”ની ટીકોએ લઈ લીધી, અને તેજ આફીસના કારભારી-એમાંથી એક જાણે, હમણે સઘળા સામન સ્ટીમર ઉપર પોણાંચાડવાનું કામ ઉઠડ લેવાની હઠિયા જાણવીયાથી, હમણે તે તુરત તેને મોંપી દીધું, કારણ હમણે હાતમાં વખત હવે પુરતો નહીં રહેલો હતો.

સહવારથી આ દીવશે જરા વાદળ થઈ આવીયું હતું, પણ એ વાગામાં તે વધી પડ્યું હતું. વરસાદની કીણી કીણી છાંટી આવવા માંડી હતી. જરા રહી વર-સાદ વધ્યા હતા, અને પવન જોરમાં ફુકવા માંડ્યો હતો, અને તે થોડી વારમાં ઘણોજ ભોમ ભરેલો થઈ પડ્યો હતો. એવામાં ખબર પડી કે એક સ્ટીમર આરામાં આવતી માનનાં જોરથી, ખરાબા ઉપર ચઢી ગઈ છે. આથી ધબરાટ વધી પડ્યો, સ્ટીમર ઉપર જવાને ઓછો મળી નહીં, કેમકે પી. એંડ એમ. કંપની-નો કેટલોક સામન સ્ટીમર ઉપર લઈ જવાને કેટલી એક ઓછો આગળથી શેકાયેલી હતી. તેમ વળી પીજી બોટવાળાએ તોફાનનાં સખખથી નાહીમત થઈ પડ્યા હતા. આર વાગામાં દરીયા પુષ્કળ જોરમાં આવી ગયો હતો. જેમ તેમ સમ-ભવતાં એક બોટવાળો હાથમાં આવ્યો. તેની બોટમાં હમે છ જણાં લાગલાજ એસી ગયા. કીનારા ઉપરથી બોટમાં ચઢતાંજ પેલેલી માણેટી અડચણ નડી હતી. બોટ બાયેગે આર મેકંડ સુધી પણ સીધી ઊભી રહી રાકતી હતી, જે કે છેક કીનારા ઉપરનાં પાણીમાં તે તરતી હતી તોયપણ માનનાં જોરથી તે જખરી ઊચક પાચક થયા કરતી હતી. અને ખુદાનું નામ લઈ, હલેસાં મારી આગળ વધ્યા પણ પેલા વળ માન જે મદ્રાસના આરાનું એક માણેટું મંકટ અને જીવનો કાળ ગણ્યામાં આવેછે, તે વગ્રવતાં નજદીક પોણે કલાક સુધી, જીવ બોવા જેટલાં ફાંકાં મારવાં પડ્યાં હતાં. જેટલી મેલેનત કરીને આગળ જઈયે તે સઘળી મેલેનત એક મીનીટની અંદર માનનાં શાંભા ઘસારા બંધ અને ઘસડી લઈ જનાર જોરથી વ્યથે જતી હતી, અને માલો બોટને કીનારા તરફ એક પત્તવારમાં પાછી ખેંચી લાવતો હતો. કીનારેથી જરા આગળ પાણીમાં વધીયા પછી હમણે એક આકૃત જેવા દેખાવ જેવા પડ્યો હતા. માલો ડોહવાર બોટને એટલી તો હેંચ ચઢાવી દેતો હતો કે હમા જાણે આકારામાં અને દરીયા તોગેછેક ઊંડા થઈ ગયેલા નજર આ-વતો હતો, અને વળી પીજી વખતે માલો અંખલા અંચલા તો ગયો ચઢી જતો

હોતો કે, હમારી બોટ જાણે પાણીમાં ઝોઝો ગરક થઈ જશે એટલી ઊંડાણમાં હમા આવી પડતા હતા : અને આવો જળપરદસ્ત ઊંચે ચઢેલો મોજો પછી જાણે એકદમ તોપો છુટી હોય એવા ભયંકર આવાજે આવીને બોટઉપર અફૂકાઈ પડતો હતો તેહનો આંચકો અને આવાજ અંદર બેડેલાઓને ધબરાવી અને બેહોરા કરી નાખતો હતો. મોજનું પાણી બોટઉપર રહીને ચાલીયું જતું હતું અને અંદર બેડેલા ભીનાઈતરખોર થઈ ગયા હતા, તથા સામાન ઉપર તથા હમારાં મોહોડાં ઉપર વારંવાર પાણીની છોડ જળી લાગતી હતી. તેમજ મછવામાં ધામટ પાણુ એટલું વધારે થઈ પડ્યું હતું કે કોળીઓ સખત મેહેનતથી તે પાછું બાહર કાઢાડી શકતા હતા. મોજના આવા સખત આંચકા ખમવાને મદ્રાસની સીવી લીલેલાં પાટીયાંનીજ બોટ ટકી શકે એવી છે. જો આવા આંચકા આપણી કલાસીબંધ જડી લીલેલાં પાટીયાંની બોટને લાગે તો હમા ધારીએછ કે આરંધા કલાકમાં તેના ફાડચે ફાડચાં થઈ જાય એમાં કંઈજ રાખ નથી. બોટ ઉપર બાર હલેમાં મારનાર મદ્રાસનાં મજબુત કોળીયો હતા. તેઓએ સખત મેહેનતથી અને ભારે શ્રમો પાડીને જેટલું જોર થઈ શકે તેટલું મોજની સામે કીકું હતું, તોયપણ ઘણીએક વારે અતીશય મેહેનત કરતાં, માત્ર એ મોજ વગરના હતાં, અને હજુ તો ત્રીજો જીવ લેનાર મોજો, વગરવાને બાકી હતો, તેટલામાં તેઓ સઘળા થાકી ગયાહતા !

સઘળાની હીમતની આ વખતે અચ્છી તપાસ થઈ હતી. હમારા સઘળાનાં મોહોડાં રૂની પુણી જેવાં સુક્રેદ થઈ ગયાં હતાં ! હમારા જનમમાં મદ્રાસનાં આરાનું સંકટ જોયું નહી હતું, અને જે શાબળ્યું હતું તે નજર આગળ આવી એકદમ ઊંચું રહ્યું હતું તોયપણ આ પુરતક લખનારનાં સફરવીરો કાસા અનુભવ પ્રમાણે તે વખતે તેને તે સંકટનું પુરેપુરું સ્થાન થયલું નહી હતું. તેથી જોરે બોટ વાંકી વળતી હતી અને અંદરનાં લોક શ્રમો પાડતા હતા, ત્યારે સઘળાનો જીવ કેટલો જોખમમાં પડતો હતો એ વીરો સઘળા દીલગીર થતા હતા, પણ હમાને પેલા રોાર અને પોકારથી હસતું આવતું હતું. પણ જોરે ત્રીજો મોજો પસાર કરવાનો વખત આવ્યો; જે વખતે એક જળરો મોજો બોટ ઉપર અફૂળાઈને ખીજીગમ નીકળી ગયો તે વખતે જે ભયંકર આવાજ થયો હતો તથા જે બેસાથી પાણી હમને વાયું હતું, અને જેથી હમા ગરદ પેચ થઈ પડ્યા હતા, તથા બોટ વાંકી થઈ ગઈ હતી, અને તેની અંદરનો સઘળો સામાન એક બાજુએ ગગડી પડ્યો હતો, તથા સઘળા કોળીઓએ એક

માણી સીસીયારી પાડી હતી, તે વખતે જે ઘનશયો હતો તે માંભળીને અને આસપાસ ફેરવે નહીં પણ અંધે આજુઅંધી હોડી દરીઆવ અને હમે વચમાં ગરક થઈ જતા હોઈએ, એવો મામલો જોવામાં આવ્યો ત્યારે હમારી છાતી જળગી ધડકવા લાગી હતી, અને હોસ આવી હતી કે, અરેઅરે ભારી સંકટ તે હવે અચીત આવી પડ્યું છે. જે સીસીયારી પેલા કોળીઆએ પાડી હતી તે આ ઘણુંજ ઊંચાણમાં આવી પડ્યાથી પાડી હતી, અને હવે પછી જે ત્રીજો ભયંકર માળો આવનાર હતો તે રખેને બોટ ઉપર ફરીવળે તેની ધારનીથી પાડી હતી, તથા એ આવતા માળની હેઠળ જવાને બદલે તેની ઉપર બોટને હોસમાંના જોરથી ચઢાવી દેતા એક જોરથી કોરોસ કરવાને તેઓએ સીસીયારી પાડી હતી, તે સીયારી સમેતની કોરોસમાં ખુદાતાલાની મદરબાની થયાથી. હમારી બોટ આ ત્રીજા માળની હેઠળ ગરક થઈ જવાને બદલે અને ફોતેમંદીથી તે માળ ઉપર થઈ પસાર થઈ શકી હતી. જેવા ત્રીજો માળો વચ્ચે છે સઘળા કોળીઆએ ફરીને એક મોટો પોકાર માર્યો હતો, જેમાં તેઓ, હે સ્વામી ? હે સ્વામી ? હે સ્વામી ? આવા શબ્દો જોવા ભરેલી રીતે બોલી શકતા. જેનો અર્થ એવો હમને સમજાવીયામાં આવીયો હતો કે અરે ખુદા ! અરે ખુદા ! અરે ખુદા ! આણું બોલવાની મતલબ એ હતી કે જારે બોટ માળ ઉપર થઈ પાસે પડી તોરે તેની ખુશાલીમાં તેઓએ ખુદાતાલાને વાદ કર્યો હતો, કે આવી ભારી સંકટમાંથી તે કીરતારે સઘળાને છોડવી શકતા !

પણ હજુ સઘળાં સંકટનો અંત આવ્યો નહીં હતો. સ્ટીમર આગળ સાગ-પાંચ વાગે બોટ જઈ પુગી હતી, પણ તેણેમાંથી કીરતારે સ્ટીમરનાં દાદર ઉપર પગ મુકવાની એક જગ્યા પણ જોગવાઈ ગુરુમાંમાં આવેલો દરિયો આપતો નહીં હતો. બોટ, સ્ટીમરનાં દાદર આગળ પ) સેકેડ મુત્રી સીધી અથવા થંમ કાઢી શકી શકતી નહીં હતી એટલું જોર પાણીમાં આવેલું હતું. જેઓ બોટમાંથી કીરતારે હતા તેઓ બોટ જોડી નજીક લઈ જવાય એટલી સ્ટીમરનાં દાદર પાસે લઈ જવાને કુદકો મારીને દાદર ઉપર ચઢી જતા હતા, એટલી હાલતમાં, કીરતારે અરેઅરે ઘણુંજ બેચેન ભરેલું હતું, પણ છતાં ખીજે કોણય રેલોજ નહીં તારે અને સંકટમાં માણું કાલ્યા વગર કુદકોજ નહીં હતો. હમારા મીત્રોમાંથી હમો દરેક જણ એક પછી ફેરવેક વારે કુદીને સલામતીથી સ્ટીમર ઉપર જઈ શક્યા હતા, પણ મી. ખુરોદજી

રસ્તમજી કામાજી એવી રીતે કુદકો મારીને ઊતરતા હતા એવામાં મોજનાં જોરથી બોટ એકાએક જોરસાબંધ ખસી ગયાથી મીત્ર ખુરસેદજીનો પગ સ્ટીમરનાં દાદર ઉપર પોહ્યાંથી નહીં રાક્યો જ્યેથી એક મોહોટી હોનારતમાં તેઓ આ પ્રસંગે આવી પડ્યા હતા ! પણ તેવણની સમયસુચકતા સારી રહ્યાથી તેવણે તુરત દાદરનાં દોરડાંને છેડે પકડી લઈ તેને ટંગાઈ રહ્યા હતા, અને પાણીમાં પડવાથી ઘણીજ હીમત ભરેલી રીતે તેવણે પોતાનો બચાવ કીધો હતો ! ખીજુ પે બોયોમાં હમારો સામાન તથા માણસો પછવડેથી આવ્યાં હતાં, તે વખતે દર્શિયો નરમ પડેલા હોતો, જો કે પાણીની છોળથી તેઓ સઘળા તમામ ભીનાઈ ગયા હતા, તથા હમારો સામાનના પાણુ હાલહવાલ થઈ ગયા હતા. છ અથવા સાડાછ વાગે સાંજના સ્ટીમરે લંગર ઉચકીયું હતું. હમોને આગળ વધતાં એવી ઉમિદ થઈ હતી કે તોફાન નરમ પડી જશે, પણ હમને તે બે દીવસ લાગટ લાગ્યું હતું અને ત્રીજે દીવસે તે નરમ પડ્યું હતું. અવીરો એહવાલ આગળ વાંચવામાં આવશે.

આ ડેકાણે મદ્રાસ રોડેરનો એહવાલ પુરો કર્યો આગમચ તે જગા ઉપરની ખાવાપીવાની કેટલીક જીનસો વીરો, તથા તીહાંનાં સ્ત્રીપુરોનાં પોરાક વીરો, અને ખેતીવાડી કરવાની રીતભાંત વીરો, થોડીક બાબદ જે હમારો જોવામાં આવી હતી તે જાણવા જોગ ધરીને અત્રે દાખલ કરી છે.

મદ્રાસનાં પાંચ ઘણાંજ સોજાં અને લેહજતદાર હોયછે, તથા તેમનો રંગ ઘણોજ સુદ્ધ રહેછે, તથા આ પાંચ જલદી વાસી થઈજતાં નથી. એ ગુણ તીહાંની તાડી ઊપર તથા આગ્રાની સફાઈ અને ચોખાઈ ઊપર આધાર રાખેછે. પાંચ તરેવાર આકાર અને રોનકનાં બતાવેછે, તેથી જેમ સ્વાદમાં જીભને તેમ આંખને પણ જોવામાં સારાં લાગેછે. પાંચ પછી “ઓપમ” કરીને ચોખાની બનાવટની એક ખાવાની જીનસ મદ્રાસમાં સાધારણ વપરાયછે. “ઓપમ” નો આકાર અનેસ્વાદ નકરો આપણાં મુકતાદના તેહવારોમાં બતાવેલાં સાંધણુને મળતો આવેછે, અને જો બરાબર બોલીયે તો સાંધણુનીજ મેળવણી પ્રમાણે ઘણું કરીને તે દરરોજ હીયાં બનાવ્યામાં આવેછે. મદ્રાસના ઘણા લોક સહવારના નાસ્તાની સાથે અથવા નાસ્તો કર્યો પછી “ઓપમ” ખાયછે. સારી તાડીનાં સબબથી ખમીર ઘણું ચઢેછે તેથી “ઓપમ”નો સ્વાદ ઘણોજ લેહજતદાર થાયછે, અને એ સાંધણું કદમાં ખીણું પણ વધારે રહેછે. દુધ, દહી, છાસ, સહવારનાં ખાવાનો

૭. દુણી અને તેની બાએડી.—મધરાજ.

સાધારણ રૈયો છે, અને ગરીબ માણસો તો આવી જીનસો રોજ આવે છે. સરવારનાં ચાંદને ડેકાણે તેઓ તાડી પીવે છે. વળી એક ત્રીજી જીનસ આવાની છે તે આપણી મુતરફીને મળતી આવે છે. તે એક જાતના હીયાંની દેશી માદાઈ છે. પાન, સાપારી, વુતો અને કાચો, આ તો દેશી લોકની આખા દીવસની સાધારણ ચાવવાની અથવા વગોળવાની જીનસો છે.

સરવારનાં પોણરમાં અને સાંજ મળી જેવાર દેશી લોક પોતાનાં ઘરનાં ઊંખરો આગળ હમેશાં એક પુરે છે, તેમાં તરેવાર આકાશે તેઓ પાડે છે. આપણા લોક એક પુરવામાં માત્ર થોડીક સાધારણ આકતિ શીવાય બીજાં ઘણાં આકાર કાઢાડી રાકતા નથી, પણ હીયાંના લોકપાસે હજારો આકાર છે જે તેઓ સરેલાદેવી પોતાનાં બારણાં આગળ પાડી રાકે છે. મદ્રાસના દેશી લોક કાળા રંગના છે, તોયપણ તેમનાં શરીર તથા બેઠેલાં ઘણાંજ સારા આકારવાળા અને સોહામણાં છે. હિંદુ દેશી ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ પોતાના પોશાકમાં ફક્ત એક સાડી પેહેરે છે તથા હાથમાં ચાતલ તથા ઘરેણું ધારે છે, તેઓ ચોલી તથા જોડા મુતલક પેહેરતાં નથી. ચોલી માત્ર વેશીયા-ઓજ પેહેરે છે, અને તેથી ચોલીવાળી સ્ત્રી મદ્રાસમાં નજર આવી તો તેને ગૃહસ્થ સ્ત્રી નહીં જાણુવી. આ પોશાકવીરો આવો રૈયો આજમુખી ચાલુજ રહેલો છે, અને તે લાંબી મુદતથી ચાલતો આવેલો છે. આરો આરો મુંઘરેલા ચઢતી પદ્ધતિ લોકોએ હાલ વારકુટ પેહેરવા માંડ્યાં છે, પણ તેવાં લોક હજુર ઘણાંજ લોકો છે. પાસે આપણું ચીત્ર મદ્રાસનાં એક એક જાત અને તેણેની આવડીનું છે. એક જાત એડળીનાં હાથીયારો લઈ ઉભો છે, તથા આવડી મેવાની ટોપલી લઈ માથે સાડીની ઉઢણી કરીને બેઠેલી છે. એ ચીત્ર ફોટોગ્રાફ પાડનારે આમુખા એવી રીતે પુરખને ઉભો રાખીને તથા સ્ત્રીને બેસાડીને પાડેલું છે, એ ઉપરથી જોનારને હીયાંનાં મરદ એસેનાના પોશાક અથવા પેહેરણોનો વીચાર થોડો ઘણો બરાબર આવી રાકશે. મરદનાં શરીર ઉપર જે હીલાં, આજુ, છાતી અને કપાળઉપર પાડેલાં દેખાય છે, તે મદ્રાસનાં હિંદુઓની જુદી જુદી જાતની નીશાનો જણાવે છે.

મદ્રાસનાં હિંદુઓ તેમાં ઘણું કરીને તેમનાં પ્રાન્તરો ધણાં સંકેત વીચારવાળા છે, તેઓ પર જાતનાં હિંદુઓને અંદરઆનેથી અતીરાવ લીકારે છે, તે એટલા સુધી કે બની આવે તો તેમનું જીવન વડીક કરવાને અચકાય નહીં, એવા મુસલ-માનોના જેવા ધરમજનુની છે.

મદ્રાસનાં હીંદુ રહેવાસીઓનો ધણો ખરો ભાગ આધારીધારીમાં માસ (ગોશ્ત) અને દારૂ છુટથી વાપરે છે.

મદ્રાસ તરફનાં બ્રાહ્મણો વીરો અથવા તો હીંદુસ્થાનની દક્ષીણ દીશાયે કશ્ચુ નદીની હેઠળથી તે છેક કેપ કન્યા કુમારી સુધીનાં પ્રતોમાં, રામાનુજનિવાર્ય નામના બ્રાહ્મણોનો એક પંથ વસેલો છે, તેમના વીરો થોડીક ખીના વીરતારીને જણાવાની આડેકાણે જરૂરની જાણીયે છે, કેમકે આ યોજાનાં બ્રાહ્મણોનાં સ્વભાવ, વીચાર અને ચાલ ચલગતમાં કપટ, નીર્દયપણું, અભિમાન તથા તોછપાઈ ખીજ બ્રાહ્મણો કરતાં અતીશય વધારે છે. મુખ્ય મતલબ આડેકાણે એવીરો જણાવાની એટલીજ છે, કે એકજ ધર્મનાં ધર્મ ગુરુઓમાં, ધર્મ વીચાર સંબંધી મતોમાં કંઈ જુલફેર પડવાથી તેઓ એક ખીજથી એવાં અને એટલાં તો છુટા પડી ગયા છે, એક ખીજનાં લોહીનાં તરસ્યા થઈ પડ્યા છે. મનુષ્ય જાતની કમ અક્ષલની આ એક જોહોટી ખાંભી આખી દુનિયામાં સઘળી ઢોમ અને જાતમાં જણાતી આવી છે. જંગલી અથવા સુધરેલી ઢોમમાં ધર્મ ગુરુઓનાં મત એક ખીજની વીરૂધ્ધ થયાથી તેમની અને તેમનાં પંથનાં લોકોની હાલતમાં જોહોટો ફેરફાર થવાનાં કારણો આ કમ અક્ષલ ધર્મગુરુઓજ થઈ પડ્યા છે.

આ બ્રાહ્મણો વીજીયુના ભક્તો છે. આખા હીંદુસ્થાનમાં બ્રહ્મા, વીજીયુ, અને રૂદ્ર અથવા શીવ, આ ત્રણેને સરખે આદરમાને અને સરખી પદ્ધિનાં ધણાં ખરો હીંદુઓ ગણે છે, અને તેમની પુજા કરે છે, તોયપણુ આ વૈજીયુ બ્રાહ્મણો વીજીયુને બ્રહ્મા તથા શીવ કરતાં વધારે ચઢતી પદ્ધિનો ગણીને તેનેની ભક્તિ તથા પુજા વધારે આદરમાનથી કરે છે, તેથી બ્રહ્મા અને શીવને માનનારા તપોધન અને વૈજીયુવાનાં પુજારીઓમાં તડાં પડી તેઓ એક ખીજને અલગમતા થઈ પડેલા છે.

વૈજીયુ બ્રાહ્મણો પોતાને ખીજઓથી ઓળખાવા સાર પોતાનાં કપાળ ઉપર ત્રણ લાંખી રેથો પાડે છે, તેમાં વચમાંની રેથ લાલ અથવા પીલા રંગની અને દરેક બાજુની એક જાતની ઘોળી મટોડી જેને આ લોક “નામ” કરીને કહે છે તેની પાડે છે. આ ત્રણ રેથોને હેઠળનાં છેડા આગળથી જોડે છે એટલે કપાળ ઉપર આ નીસાન ત્રણદંતી આવા આકારની આપણાં જોયામાં આવે છે. ઉપર કહેલી ઘોળી મટોડી “મંગળીસીયમ કલે” જાતની એક મટોડી છે, એ મટોડીને “ગોપીચંદન” પણ કહે છે. એવું કહે છે કે દ્વારકાથી આ માતી પુષ્કળ આવે છે.

ગોપીચંદન આ રાખ્દનો અર્થ, કૃષ્ણની ગોવાલણીનું ચંદન (મુખ્ય) એવો થાય-
છે. શ્રીકૃષ્ણનાં મરણની ખબર સાંભળીને તેહની લાડકી ગોપીઓએ દારકા રોડેર-
માંનાં એક તળાવમાં ડુબીને તેમનો છવ પોતાનાં વાહાત્રા શ્રીકૃષ્ણજીને અર્પણ
કરી દીધો હતો, એનું કેહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી ઊપતી માતીનું નાન
“ગોપીચંદન” પડ્યું છે. ત્રણદંતી તીલક, વૈષ્ણવોનાં શ્રદ્ધાળુ સીવાય ખીજ
ઊતરતી માતાનાં શુદ્ધ લોક પાસુ તેમને કપાળે અને રાખીર ઉપર કરેછે. તેથી તેઓ
પણ વૈષ્ણવમાર્ગી ગણાયછે.

વૈષ્ણવ શ્રદ્ધાળુનો સ્વભાવ ઘણોજ આકરો છે. એનું થવાનું કારણ એટલુંજ
કે તેઓ પોતાનાં મનમાં એવો અભિમાન રાખેછે કે ખીજ સદાના પંથનાં
શ્રદ્ધાળુ કરતાં તેઓ સઘીથી ચઢતી પદ્ધતિ છે, એવા અદંકારથી તેઓ એટલા તો
કુધી ગયા છે કે ખીજ જાતનાં શ્રદ્ધાળુ સાથે તેઓ ખાવા પીવા અને કોઈ પણ
તરેની સગાઈ અથવા વહેવાર, મેલાપ ભેટ કરવાથી અલગા રહેછે. પણ વાસ્ત-
વીક જાણતાં તો એનું માલુમ પડ્યું છે કે આ પંથનાં શ્રદ્ધાળુ પોતેજ ઘણાં હલકી
પદ્ધતિ છે, તેથી તેમની જોડે ખાવા પીવાનો અને ખીજો વહેવાર રાખવાને,
ખીજ પંથનાં શ્રદ્ધાળુ ખીલકુલ તારાજ અને તાપુરા છે.

વૈષ્ણવ શ્રદ્ધાળુનાં અભિમાન અને કપટપણાનાં દાખલા જો હમે મદ્રાસ
રોડેરમાં જોયા છે, તે ઉપરથી હમે લીલગીરી સાથે જાણાવીએ દેએ કે આ ત્રણદંતી
તીલક કરતાંયેનાં આશય તળે અથવા તેમનાં ઘરખારનાં એટલા અથવા આંગણાં
ઉપર ખીજ જાતનાં હીંદુ મુસાફરોને ખુબ સાંજિયતી રાખી ઊતારો કરવા લાજીમ
છે. એવાઓને તીલાં પેટલા તો ઊતારો મળવાજ મુશ્કેલ છે, પણ એકાદ વાર
મળ્યો તો, પુરેપુરા ભગેસાથી આવે રૂકાણે રહેનું મુશ્કેલ છે. આ પંથવાળા
ખીજ પંથવાળાઓનાં લોહીનાં એવા તો તરસ્યા છે કે, તક મળતાં તેઓ પોતાને
ઘેર આવેલા પગેણા અથવા વાટચરનું ખુન પણ કરવાને ચુકે તેવા નથી. એવાં
પાતકી ક્રમો ધયલાં છે આ વીરો તવારીખમાં લખેલું છે, અને આખું વેર હજુ સુધી
તેઓમાંથી મઠ્યું નથી. તે બેરાપરંપરા ઊતરજુજ આવી આવ્યું છે. જો વખતે
હમે મદ્રાસમાં હતા તે વખતે એવો એક પ્રસંગ બન્યો હતો, કે ફેટલાએક હીંદુઓ
આગગાડીએ મદ્રાસમાં આવી પોહ્યાંસીયા હતા, તેમને તે રૂકાણે ઓળખાણ નહી
હતી તેથી બોગબોગે આ ત્રણદંતી તીલકવાળાનાં ઘર આગળ તેઓ આવી

લાગા. તેઓનાં મનમાં એવું કે બ્રાહ્મણ જીવાને ઘેર ઉતારો કરવાને કેહેશું તો કોઈ કદી ના કેહેશે નહી. તેથી તેઓએ તીહાં ઉતારો કરવાને વીનંતી કરી પણ તે વીનંતી પુરી થઈ નહી, તેટલામાંથી ઘરનાં ધણીયે કહ્યું કે બાહાર ઉભા રહીને બોલો, હીયાં કોઈને ઉતારો આપવાની જગા છેજ નહી. જગા પુષ્કળ હતી અને ઘરમાં જુજ માણસ સીવાય ખીજું કોઈ નહી હતું. પેલા હીંદુઓએ કહ્યું કે, હમને માત્ર જુજ જગા જોઈએ, અને તે વળી કંઈ ધણાં દીવસ જોઈતી નથી. એકાદ બે દીવસમાં હમો હીયાંથી જગાર છઠ્યે. તેઓએ ખીજી વાત એ કહી કે હમે પણ જાતનાં બ્રાહ્મણ છઠ્યે, અને હીંદુ ધર્મની ક્રીયા રસમને માન આપી તે મુજબ ચાલનારો છૈયે. “હમે બ્રાહ્મણ છૈયે,” આ રાજ્યો સાંભળતાને વાર ત્રણ તીલકી દૈશુવ બ્રાહ્મણનો મીજજ હાથથી ગયો. તેણે સાફ ના કહી કે આ માફ ધર છે, હું હીયાં તમને નથીજ ઉતરવા દેવાનો, તમે સું કહેછો ? તમે હીયાંથી હવડાંને હવડાં જાઓ, એવું કહી જુમો પાડવા માંડી ! પેલા હીંદુ મુસાફરોએ કહ્યું કે, બસ બાઈ, એટલી બધી ગડબડ કરવાની કંઈ જરૂર નથી, હમો હીયાંથી જઈએ, પણ વાઈ, ઉતારો કરવાની ખીજી જગા વીરો કંઈ ખબર અથવા ડેકાણું જણાવવાની તમે તરાદી લેશો તો તમારો ઉપકાર માન્યામાં આવશે. એ સાંભળીને વળી તેણે જુમ પાડીને કહ્યું કે, “હું કોઈના ઉતારાની જગા જાણતો નથી, અથવા કેહેતો પણ નથી, તમે જઈશોધી કાઢો, અને બસ હવે તમે વધારે ના બોલો, અને હીયાંથી જાઓ !” પેલા મુસાફરોએ આ સખત દીલનાં બ્રાહ્મણને બે ત્રણ દીવસ રહેવાને રૂ. ૨૦) થી ૨૫) મુધી ભાડાંનાં આપવાને કેહ્યું, તોયપણ તેણે દીલ જરા પણ ફેરું નહી ! આ વાતચીત અને તકરાર ધણીવાર લગી ચાલી હતી, ઐટલામાં પેલો બ્રાહ્મણ પોતાનાં પંડોશીને ગુપચુપ પોતાનાં માણસોથી ચેતવણી આપી ચુકો હતો, તેથી જોઈને તીહાં પેલા હીંદુઓ અથવા તેનાં માણસો ઉતારાની જગા વીરો પુછવા ગયાં હતાં તેમને સઘળી તરફથી એકજ જવાબ મળ્યો હતો, “હમારે તીહાં જગા નથી, કીહાં ઉતરવું તે આગળ જઈને પુછો, હમે નથી જાણતા !” આવી નીર્દય ચાલ જોઈને હમને ધણીજ તાજુખી લાગી હતી. પેલા હીંદુ ગૃહસ્થોને જગા મળી કે નહી તેની હમને ધણીજ ચીન્ટા હતી. તેથી ખબર કાઢાડનાં માણસ પડ્યું કે અંતે તે ખીચારાઓને રોડેરથી ત્રણ ચાર માઈલ દુર કોઈનું નાહાનું સરખું આલી ઘર મળ્યું તે ભાડે લઈ રહેવું પડ્યું હતું. ખીજી

દીલગીરી ભરેલી વાત એ બની હતી કે, છોક્ર, બપોરનાં ૧) વાગે તે હીંદુ મુસા-
ફરેને પાણીની ઘણીજ તરસ લાગ્યાથી તેઓએ પીવાનું પાણી માગ્યું હતું, તે પાણુ
પેલા બ્રાહ્મણે અને તેનાં પંદ્રેસી આંમે આપવાને ના પાડી હતી, અને એ મુસા-
ફરે પાણુ બને પોતે બ્રાહ્મણ હતા તેથી કોઈ બીજા શુદ્રને તીડાંનું પાણી તો પીવાય
નહી, તેથી બીચારાઓને બુઝે અને તરસે બહુ હોકાનું પકડ્યું હતું. વૈષ્ણવપંથના
અને બીજા પંથનાં બ્રાહ્મણો વચ્ચે ધરમ સંબંધી જેજે ખુનરેજીઓ થઈ છે. તેહનું
વીગતવાર બયાન, ફારબસ હંડીયા, એશીયાટીક રીસરચીસ અને એવા બીજા
સઘા ભરેલાં પુસ્તકોમાં કરેલું છે, અને તેમાં જે બનાવો જણાવેલા છે તેમની સાથે
સરખાવતાં તો ઉપર જણાવેલા દાખલો કુચ ખીશાદમાં નથી.

આ પંથનાં બીજા કેટલાએક બ્રાહ્મણો મથુરા અને વૃંદાવનમાં હમને મળ્યા
હતાં. મદ્રાસમાં બનેલી હકીકત ઉપર ત્રણદંતી તીલકવાળા બ્રાહ્મણો વીરો હમોયે
હમારે મત બાંધ્યું હતું તે મત વાજબી છે. એ વીરો વૃંદાવન રોડેરમાં હમારી ખા-
તરી થઈ હતી. એની સવીસ્તર વીગત આ જગાએ આપતા નથી. મથુરા અને
વૃંદાવન રોડેરનાં બયાનમાં તે જણાવી છે. હીંયાં માત્ર આટલુંજ કહેલું બસ છે
કે, જે દેહેરે હમે વૃંદાવનમાં જોવા ગયા હતા તે દેહેરે કંઈ ઘણું જોવા લાયક
નહી હતું, તોયપણુ તે હમારે સારીપેડ જોયું હતે, અને તીહાંના રખેવાળો બીજી
જાતનાં બ્રાહ્મણો હતા તેઓએ પાણુ દેખાડ્યું હતે. દેહેરાં જેવી હમારતો જોવામાં
હમને કોઈ પાણુ હોકાણુ હીંદુઓની તરફથી ઘણા અટકાવ થયો નહી હતો, પાણુ
આ હોકાણુ તો જે બે ચ.ર ત્રણદંતી તીલકવાળા વૈષ્ણવપંથીઓ હતા તેથી હમને તથા
હમારી સાથેનાં સઘળા જણાને અંદર જવાની અથવા દેહેરાંની ખાસે ગભા પાણુ
નહી રહેવાની અટકે સુધી મનાઈ કરી હતી કે, હમો પારશી તથા હમારો યુરોપીયન
મીત્ર એકવાર કદાચ ગભા રહે તો તે આ બ્રાહ્મણો દેખી શકે, પાણુ હમારી
સાથે જે હીંદુ મીત્રો હતા તેમાં કેટલાએક તો મથુરાનાં હીંદુ વેપારીઓ અને
વળી, તીહાંનાજ રહેવાશીઓ વીગેરે હતા, પાણુ તેઓ બીજા પંથનાં હતા તેથી તેમના
ઉપર તો પેલા ખુનીઓએ અટકા તો વેર બાવથી જોયું હતું કેયોડી વારમાં, છીટાં
સોંધી એટલી ગડબડ કરી નાખી કે, આ કોર દીલનાં બ્રાહ્મણોમાંના એકે તો
હાથમાં સોયો પાણુ પકડ્યા હતા, અને જે વધારે બોલાચાલી થતે તો તીહાં સોઝા-
ખાજીનો ભોગ ભોગવવા પડતે! હમે આ પંથવીરો જે સાંભળ્યું હતું તે નજરે નજર

ત્રીયું હતું, તેથી આ કેકાણેથી રોતાન ડાવો કરીને તીર્થ વધારે વાર ખોટી નહી થયું ખેલેતર બાણી, આમોથી અન્નિયાર કરી, મુગામુગા આગળ ચાલતી પકડી હતી.

આ વેળુવા રામાનુજ નામનાં એક હીંદુ આચાર્યનાં સેવકો છે. રામાનુજ હંસવી સન ૧૨૦૦ ના વર્ષમાં હીંદુસ્થાનનાં દક્ષિણ ભાગમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. કાનજીવરમ (કાંચી) રોડેરમાં એણે આ પંથના ધર્મનો પ્રસારો કર્યો હતો. તે ઘણું કરીને ત્રીચીનાં પોલી રોડેરની નજદીકમાં રહેતો હતો. હીંદુઓ એણે હીંદુસ્થાનનાં જુદા જુદા ભાગમાં ઘણીવાર આવજાવ કરી હતી. જ્યાં જ્યાં એ ગયો હતો ત્યાં ત્યાં ખીજ પંથવાળાઓ સાથે ધર્મવીરો વાદવીવાદ કરીને તેમનું ખંડણ કરતો હતો, અને વીજળીની પુજાની સ્થાપના કરતો હતો. ફક્ત માણસોને જ એક પંથમાંથી કાઢીને પોતાનાં પંથમાં ખેંચતો હતો એટલું જ નહી પણ ઘણાં દેવજા અને દેહોં ખીજ પંથવાળાઓના હાથમાંથી છીનવી લઈ અથવા છોડાવીને તેમાંના દેવતાને ખીસાડી, વીજળીની મુરતી તેઓમાં બેસાડતો ગયો, અને તે દેવજા અથવા દેહોં પોતાનાં પંથવાળાઓને સ્વાધીન કરતો ગયો. આવી રીતે હાથ કરી લીધેલાં દેહોંઓમાંનું સગથી માણેડું અને મુરોબીત તથા બેવાલાયક રચના ભરેલું દેહોં ત્રીપટી આગળ છે.

મદ્રાસમાં બોલે બચકનારા મરદો બોલે પોતાનાં માથાં ઊપર ચઢાવતા નથી પણ ખાંધઉપર અથવા પીઠ (વાંસા) ઉપર મુકેછે, અથવા માલને હાથગાડીમાં મુકીને એક કેકાણેથી ખીજે કેકાણે એક અથવા બેજણ મળી ખેંચી લઈ જાયછે. ખગદનાં ગાડાં અથવા ગાડી સામાન ઉચકી લઈજવાને હીંદુ વપરાતી નથી.

મદ્રાસ રોડેરમાં ખેતીવાડી, કુઆના અને તળાવોનાં પાણીથી, ઘણું કરીને કરેછે. નદીનું પાણી પણ જે જે કેકાણે મળી આવેછે ત્યાં વાપરેછે. મદ્રાસનાં કુવા ઘણા જંગ નથી, તેથી તેમાંથી પાણી કાઢાડવાની એક ઘણીજ સેહેલી પણ અસહી રીત હતી ચાલુજ છે. કુવા અથવા તળાવનાં વરા આગળ લાંકડાનો એક બિલો ખુંટો દાટેછે, અને તેના મથાળાં ઊપર આડું એક લાંબું પાટીયું, એવી રીતે ખાંચેછે કે તે પાટીયાનો એક છેડો વધારે લાંબો અને ખીજો છેડો ટુકો રહે- છે, અને તે પાટીયું ત્રાજુની માફક, ઉપર નીચે, બચકાઈ તથા પડી રાકેછે. પાટીયાના લાંબા છેડાને નાકે દોરડાં સાથે, આમડાંની એકડોલ ખાંચેછે. જ્યારે કુવામાંથી પાણી કાઢાડવાનું હોય ત્યારે એક માણસ પેલા ખુંટાને મથાળે જઈ

ઝિભો રોડે છે, અને એક ખીને માણસ કુઆના વરા આગળ ડિભો રોડે છે. હવે પાટીયાનો લાંબો છેડા ભારી હોવાથી હંમેશા નાચે પરખા રોડે છે, તેને હિંચકયાને માથે ખુંટાને મથાળે ચઢી ડિભેલું માણસ પાટીયાના ટુકા છેડા ઉપર ચાલી જાય છે, જેથી તે છેડા ઉપર ભાર પડવાથી, પાટીયાનો લાંબો છેડા ઝેંચકાય છે, તેની સાથે ખાંધેલી ટ્રાલ પાણી ભરાયલી ઝેંચકાકાને ઉપર આવે છે. જેવી ટ્રાલ ઉપર આવે છે વરા આગળ ડિભેલું માણસ તેને ખાલી કરી નાખે છે તેવામાં પેલું ઉપર ચઢેલું માણસ પાટીયાના ટુકા છેડા ઉપરથી એક બાજુએ નીચે ડાટરી પડે છે. તેથી લાંબો છેડા ટ્રાલ સાથે પોતાના બારથીજ પાછા કુઆમાં પોતાની મેળે પડે છે. વળી ટ્રાલ ભરાઈ, એટલે પેલા ઉપરવાળા, પાછા પાટીયાંઉપર ચાલી જાય છે એટલે ખીજવાર ટ્રાલ ઉપર આવે છે. એ પ્રમાણે પાણી કુવામાંથી બેજાણ મળીને કાઢોડે છે, અને તે પાણી પેલા બેજાણ રોડના માહાવરાથી એટલી તો ઝડપથી કાઢોડે છે કે આખણી નજર ફરી રાકતી નથી. હમે ધારીયે છાંયે કે એક મીનીટમાં પંદરથી વીસ ટ્રાલ પાણી તેઓ કાઢાડી રાકતા હશે. ઊપલી ગોઠવણ ધણું ઊંચ કુઆઓમાંથી પાણી કાઢાડવાને હમે ધારીયે છેવે કે સવલ પડે એવી નથી. આ માન થોડી ઊંઘાળનાંજ કુઆઓને લાગુ પડી શકે તેવી છે. નદી કાનારે પણ એવી ગોઠવણો કરેલી હમારા જોયામાં આવેલી હતી.

મદ્રાસ કલિકાકામાં નાખીયરી, તાડ અને ખજુરાં, અતીરાય છે. જારે આગ-જાડી સુંબઝીયોટ મદ્રાસસુંધી ચાલુ થશે તે વખતે હમે હમારા મોખેદ માહેબોને ખલામણુ કરીયે છેવે કે નીજમ હેદશ્યાદની અને મદ્રાસ કલિકાકા તરફની તાડીની પરીક્ષા તેઓએ જરૂર કરીને કરવી ! હમારું મન આ લતા તરફની તાડી વીશે તો હલકું છે, તોયપણુ જેઓ તાડીનાં ખાં છે તેમનું મન આવી બાબદમાં લીધેલું વધારે વજનદાર ગણાસે !

આગળ જાણુવીકું છે તેમ તા. ૨૧ મી જાનેવારીની સાંજના મદ્રાસથી “મેલ સ્ટીમર” માં ઉપડીયા હતા. તોફાન જગમગે લાગું હતું અને રાત્રે તેની સાથે જગમગે વરસાદ પણ પડીયા હતો. સ્ટીમર ઉપડીને ચાલવા માંડી કે હમારા મીત્રાને એકક પછી વાહાણુ લાગવા માડયું. થોડી વખતનાં બાદના અને વધ કામાજી બેજાણુ બેચેન થઈ પડ્યા, તેવણુની પાછળ પ્રકાર બાઉ સાહેબ પણ ચીક થઈ ગયા. તેવણુના હાંદુ ચાણુમાં ને પાણુ ફરીયા લાગ્યા. હમુને પણ જરા જરા બો

આવતી હતી પણ જરા સોગવાટર અને બરાંડી પાણી લઈ, કેપીનમાં રહેવાને બદલે આદરે તુતક ઉપરજ રોકા હતા. પણ થોડાવાર પછી વરસાદ થયો થયાથી તુતક ઉપર નહીં રહેવા શકાયું હતું તેથી નીચે ઉતરી જમવાની ટેબલ આગળજ ફરીયા કીધું હતું. કેપીનમાં જતાંજ છવ પાછો દિકળો હતો. એક કલાક મુઠી હમોને જરા બેચેની રોકી હતી, પણ આદરે અને બરાંડી પાણી જરા જરા વારે ટપકાવીયા કીધું હતું તેથી સઘળી સસાધાની થઈ ગઈ હતી. હમો સારી પેઠે રહેલો હમારા મીનાની બરદાસ્ત લેવાને, તેમને કાંછ વીગરે પુછવાને હમારેથી બની શક્યું હતું. જેથી હમારા મીનાની હમારે બરદાસ્ત કીધો હતી તેમજ હમારે હમારી પોતાની બરદાસ્ત પણ અચ્છી કીધી હતી. જાવરી બુએ દીવસમાં વણ વાર, કેપીનની પાસેનીજ ટેબલ ઉપર એમણા બેસાને શુકરાના કરી એવું તો શેરવી આપીયું હતું કે તેની યાદ નીકળી નથી શકવાની ! શેરઠ અને આફેલા પપેરા અને અમેરીકન માખણની બરણીની બચર થણીજ સારી રીતે રેજ લેયા કીધી હતી. હમારા મીનાએ બે દીવસ બેચેની ભોગવી હતી અને ખીચારાએ કાંછ ઉપર આધાર રાખ્યા હતા, પણ ત્રીજે દીવસથી તે સાહેબાએ ટેબલ ઉપર જ સપાટા મારીયા હતા તેમાં પેટેલા બે દીવસના ઉપવાસનો બદલા તેએાએ શારીરિકે વાળી લીધો હતો. જેને વાંદાણુ સદીયું તો તે બરેબરજ તનદુસ્તી ભોગવાનો પણ જેને વાંદાણુ લાગતું હોય તે ખીચારાનો હાલ બરેબરજ દયા ઉપજવા ભોગ થઈ પડે છે.

તા ૨૭ મી અને તા ૨૮ મી બનેવારીના બે દીવસ વરસાદ લાગેો હતો પણ તા ૨૮ મીની સાંજના તે નરમ પડી ઉઘાડ થયો હતો. અને કેપીનોની બારીએા જે વરસાદનાં સખબથી ઢાંકી ગાપી હતી તે ઉઘાડીયામાં આવી હતી. મીમરની તુતક સઘળી સાફ સફાઈ બરેલી કરી હતી અને ઉતારેા ઉપર આવી એક ખીજની બેરો આદીયત પુછવા લાગા હતા. દેખાવ થણેજ પુરાનુમા થઈ પડેા હતો. સેવંજનો દાવ ડકતર બાઉ સાહેબે મીમરના ડકતર સાથે ચલાવીયો હતો, જેમાં સઘળા રમી બાલુનાર યુરોપીયન ઉતારેાએ એક બાજુએ થઈ આપણા ડકતરને હરાવાની નજવીજ કીધી હતી તોવપણુ અને આપણા ડકતરની છત થઈ હતી અને સાંભાએાની માદાત થઈ હતી. ડકતર બાઉ, બચગીથીજ સેવંજની રમત થણીજ ચાલાકીથી રમવામાં પ્રખ્યાત થયલા છે.

તા ૨૯ મી બનેવારીની રાત્રે આસરે સાગવ વાગે, હમો તુતક ઉપર પચાસ

ફરતા હતા એવામાં સ્ટીમર ઉપર એક આવાજ ફર્યા કે કલકત્તાની આડી આગળ આપણું આવી પુગા. આ ઉપરથી થોડા વારમાં તુરંત ઉપર દોડ્યામ થઈ રેણી હતી. સઘળા કિનારે આ ઉપર આવીને, સત્તામત આવી ખેંચીવવાની એક બીજાને મુઆરકબાદી આપવા લાગ્યા. દુરથી એક દીવા દરીયામાં દેખાતો હતો, તે દીવા આસને આસને હમારી સ્ટીમરની પાસે આવતો માલુમ પડતો હતો. આ દીવા પાઈલટની બોટનો હતો. પી. એંડ એ. કંપનીની “મિલ સ્ટીમર”ના દરીયાવરદી કાયદા કાનુનો મુજબ હમારી સ્ટીમર ઉપરથી બે બાણુ અને બે “બ્લુ લાઈટ” એમટલે અંધારીયા મળવાથી, નીરાળ કરી દેખાડવી હતી. થોડા વારમાં પાઈલટ સ્ટીમરની બોટનું આવી પુગો હતો. તેણે ઉપર આવી સ્ટીમરને આગળ ચલાવા સારૂ પતાને સલાહીત સઘળા અગ્નિચક્ર બંધ લીધો હતો. પાઈલટની સાથે, પાણી માપનાર એક શીખાઉ અમલદાર પણ આવેછે, જેનું કામ એજા હોયછે કે આડીનું પાણી માપતો રહે અને કીઆ માર્ગથી પાઈલટ સ્ટીમરને ચલાવેછે તે માર્ગ બીયાનમાં રાખે. આટલું જાણવાની તો ફ્રેન્ચ અગત તરીકે પાઈલટના સ્ટીમર ઉપર આવીયા પછી તે આરકસને આગળ ચલાવાનો સઘળો અગ્નિચક્ર તથા બેઅમ તેના ઉપર રહેછે.

જેઠકાણાં ઉપરથી પાઈલટ સ્ટીમર ઉપર આવેછે તેને *Sandhead of Calcutta* એમટલે કલકત્તાનું રેતીનું મથક કહીને કહેછે. આ ઠેકાણાં ઉપર જે દીવસના આવી પુગા હોયએ તે કિનારે આને દરીયાનાં પાણીનો રંગ બદલાયતો નજરે પડેછે. બર દરીયાનાં પાણીનો રંગ ઘણો ખરો નીરમળ ગભુ કાળા અથવા ઘેરો આવસાની રહેછે; પણ આ ઠેકાણાં ઉપર “હુગ્લી” નદીનાં પાણીનો ચીકલ, રેતી, મોટા ડી લીગરે બે બીજા કમરો એવાક આવી દરીયાનાં પાણી સહે બેજાયછે તેથી, પાણીનો રંગ, ગદલો અને બુરો થઈગયલો હોયછે. “હુગ્લી” નદી જે ગંગા નદીની એક શાખા છે, તે બંધે નદીઆ વરસાદની માસમમાં, એમટલે માસ જુન, જુલાઈ, આગસ્ટ અને સપ્ટેમબરમાં બંગાલાના આખાતમાં આસરે ૬,૦૮,૨૦,૪૧,૬૦૦) છ અબજ ક્યુબીક ફીટ અથવા ૩૩,૬૮,૧૩,૭૬૦) તેથીમ ફોરડટન ચીકલ લાવી નાખેછે, એમું ચલુતરીથી માલુમ પડતું છે. આ બીજાબે આ નદીના મુખ આગળ દરીયામાં ફેરવો માનવ એમટલે થતો હતો

અને તેથી વાંદાંણુવાળાઓના માર્ગને ડેરણા અટકાવ થઈ પડતો હશે આ વાત સંદેહાઘંકી ક્રીનારમાં આવી શકે છે. આ મથકનું નામ “સાંડસહેડ” પડ્યું છે તે ઉપલાંજ સખખથી, કે ગંગા અને હુગ્લી નદીયા, આ ડેકાણું ઉપર પુરાકળ રેતી, ચાકલ અને કચરો લાવીને મહાસાગરમાં નાખે છે. આ વેરાન જેવાં ડેકાણું ઉપર નરતી રાખેલી નીરાણો વાંદાંણુવટીઓને આવી ચેતવણી આપે છે કે હીંદુસ્તાનનું પાવાવળત કલકત્તા હજુર હીયાંથી ૧૦૦ માઈલ દુર છે, અને તે પોહિંચવાની આગમચ “હુગ્લી” નદીની કડણ વલાણો અને પેચ ભરેલી વાટ ખુબ સંભાળથી વગાવવી પડશે.

જો પાઈલટ બોલકણો, મીલનસાર અને ખુરા મીબજી હોયો તો કલકત્તાની થોડી ધણી તાજી ખબર તેનાં મોહાંથી ઉતારીએ અને મળી શકે છે, અથવા તે પોતાની સાથે છેક નજીકની તારીખના વર્તમાનપત્રો લઈ આવે છે તે ઉતારીએ વાંચવાને આપે છે, જેથી કલકત્તે પોહિંચ્યામાં આગમચ કેટલીક અગતની ખબરો મળી શકે છે. પણ પાઈલટ જો બરતું છાણું હોયું તો તેનાં મુગામંતરથી ઉતારીએ તેવી ખબર મળી શકતી નથી.

પાઈલટ આવીયા પછી સ્ટીમર આગળ ચાલવા માંડે છે, તોયણ બંગાલાનો ક્રીનારો અંકદમ નથી નજરે પડતો. કેટલુંક સુધી આગળ વધીયા પછી અને તરતા રાખેલાં લાલ અને સુફેદ રંગના કેટલાક બોહીયાં પસાર કરીયા પછી ક્રીનારાની નીરાણો રફ્તે રફ્તે નજરે પડવા માંડે છે. જો દીવસ હોયો તો આકાશના કાંઠા આગળથી હળવે હળવે ઝડેના મથાલાં દેખાવા માંડે છે, જે દેખાવ હમારી નજરે હમારે જોયો હતો કારણ હમારું દીવસના વખતમાં તીહાં નહીં પોહિંચ્યું થયું હતું. પણ રાત્રે ક્રીનારાનો દેખાવ નહી નજરે પડી શકાયો, આવે વખતે દીવાદંડી ઉપરથી જે ફરતી રોશની ઝટકાને ચમકતી દેખાય છે અને આસે આસે ઝાંખી થતી જાય છે, તે જોયાથી કહી શકાય છે કે સ્ટીમર ઉપરથી હવે ક્રીનારો દેખાવા માંડીયો છે. જે ઝાંખ અને રોશની પેહલી દેખાય છે, તે સાગર નામના ટાપુઓ ઉપરની જાણવી. આ ટાપુઓ કલકત્તાથી ૮૩ માઈલ દુર છે. “સાગર” ટાપુઓ, માત્રે આગળ વખતમાં બંગલ અને વેરાન જમીન હતી અને આજે પણ કેટલોક ભાગ હજુર તેવીજ હાલતમાં છે. તીહાં વાઘોની જબરી વસતી છે, અને તે ડેકાણુંની આગે હવા પણ ઘણીજ અસુખાકારી ભરેલી છે.

ઝેંક વખત આ ટાપુએ ઉપર હિંદુ લોકની ઝેંક ઘણીજ કનકમાટ ઉપલવ-
નાર ધરમ સંબંધી ક્રીયા દર વર્ષ થતી હતી, અને તે વખતે તીર્થ ઝેંકને ત્રા
અથવા મેણે બસતો હતો. આ ક્રીયામાં હિંદુ લોકની સ્ત્રીઓ માનતાં પાલવાને
પોતાનાં કુમરનાં જીવતાં ઝેંકક બાલકને પોતાને હોતે “શાક” ઝેંકકે સોમવાટ
જાતની માછલીનાં મોઢાંમાં ભાગ આપતાં હતાં! આ અજ્ઞાની સ્ત્રીઓ ઝેંક
માનતી હતી કે આથી ખુબ ભરેલી ક્રીયાથી માથરની કૃપા તેમની ઉપર અને
તેમના બાકીજીવતાં શેણાં શેણકરોએ ઉપર થશે! સોમવાટ માછલીને તેઓ પોતા-
નો દેવ સમજીને આવાં નીરદય કર્મ તેઓ અજ્ઞાનપણથી કરતાં હતાં, અને આથી
હવે કુમરનાં નીરદોશ બાલકોના જીવનો ક્ષાત દરવરો આ ટાપુએ ઉપર હિંદુ
માતાઓને હોતે જાહેર રીતે થતો હતો! પણ ધન્ય છે કોયેજ સરકારને અને પુરો-
હીતન મીરાનરીઓને કે તેઓએ આ અનર્થનું ક્ષાતકાપણું દેશી લોકને આવી
ભરેલી રીતે સમજાવીયું અને સરકારે અદલ દત્તિસાકની શહે આવા ખુનરેજ
ભરેલાં કામોનો કોતેનદી ભરેલી રીતે અટકાવ કીયો છે. સાગર ટાપુએનો
દેખાવ કાઈ પણ રીતે ધણુ જોવા લાયક નથી, તોયપણ કલકળા તરફ જનારા
સુસાકરોને ઘણું દીવસ મુધી લાગટ પાણી અને આકારા શીવાએ બીજું વાંદાંણ
ઉપરથી કંઈક દેખાઈશકાવું નથી, તેમની નજરે જરે જમીન પોલેલ પોલેલી દેખાયજ
તારે અલખતાં ગમે એવી દિગ્ગ જગા પણ તેમની આંખોને પસંદ પડતી થઈ પડે.

સાગર ટાપુ આગળ પોલેલ પોલેલાં આપણી સાંભણુ ખરો અંગાલી લોક, પણ
ઢિતરતી જાતનાં, દેખાવા મોઢે. તેઓ જાતના મરઝીમારે છે. તેમને જોવાથી
અંગાલી લોક વીરો ખરેખર ઘણુજ હલકો વીચાર આપણું મનમાં આવીયા વગર
નથી રહેવાનો, પણ આટલું જાણવું જોઈએજ કે તેઓ સઉથી હલકી જાતના
અંગાલી લોક છે. ખરેખર બાકીએ તો આ મરઝીમારેમાં જાતોભેદ જેવું કંઈ
પણ છે નહીં. સુંબદતા કોળીઓ અને મરઝીમારે સાથે અંગાલાના કોળી અને
મરઝીમારેની સરખામણી કરવાને હમા વાજાળી જોતા નથી, કારણ એમ નહી
સમજાવું કે હમા હમારાં સુંબદ રોહરની અથવા હમારા આ રોહરી બાઈ અંધુ-
ઓની તારીફ કરીએજ, પણ આવી સરખામણી કરવાથી જાણે રોહરી પુરો
સાથે જંગલીઓને સરખાવવા ખરેખર છે! સુંબદતા મરઝીમાર અને
કોળીઓ ગમે એવા ઢિતરતી પઢિતા છે તોયપણ તેમનાં શરીરનો આંધો

સારે, શોભાતો અને ઘટમદાર છે, એહેરા ઉપર ચંચલાઈ અને ઉદ્યોગ તથા કહણ મહનત આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ ઉપરથી માણસ પડે છે કે આ જાતમાં કંઈ પણ અંદરનાથી મનરાકિતનું બળ છે. પણ કલકત્તાનો ઢોળી અથવા મચ્છીમાર તો, રૂઢી પ્રમાણે બોલતાં, ખરેખર નકરો કાળો ઢોળી, એહેરા ઉપરથી દેખાતો છે, તેની સાથે સુસ્તી અને સુખ, જેવા નજર આવે છે, તથા તેના શરીરના બાંધાનું અધાન કરવાને સાર તો હમારી પાસ લાયક રાખે નથી મળી આવતા. તેઓ ઘણું કરીને પતલા, મુરદાર સાટકા જેવા નજરે પડ્યા હતા, બળવાન અને હોશીયાર તો ઘણા જોડા જણ હમારાં જેવામાં આવીયા હતા. મચ્છીમાર અને ઢોળીઓની જાત તેમની સખ દરીયાઈ મહનત પ્રમાણે તો ઘણી મજબુત અને શરીરે દંડ ભરેલી હોવી જોઈએ, જેવા કે આપણી સુખઈનાં ઘણા ખરા ઢોળીઓ અને ગામ ગામડાંના ઢોળીયો હોય છે તેમ. પણ કલકત્તાના ઢોળીયામાં તો લાંબાં એહેરાવાળા, ચીમડાયલા ગાલવાળા અને કંતાયલા શરીરનાં પાંજરાવાળા માણસો ઘણું જેવામાં આવીયાં હતાં. તેમની બોટ અથવા મહવા પણ તેમના જ જેવા નાજુક, પાતલા, ઓઝે પવનના ઓંક ઝપાટથી ઊંધા વળી જાય એવા દેખાય છે, તોય પણ આવાં નાજુક આરકસો અજાણ્ય રીતે પાણી ઉપર મજબુતાઈથી અને માખમ રેહી રહે છે. કલકત્તા તરફ જતાં વાંદાંણુને સાર પાહલિટની સાથે હમેશા આવા ઓંકુ બે મહવા રહે છે, અને તેમનું કામ આજ રાખેલું હોય છે કે વાંદાંણુની બંને બોરડુ તરફનું પાણી માપતા રહેલું અને પાહલિટને આ વીરો સારી પેઠે જાળીતો રાખે. આ કામમાં કેળવાયલા કેટલાક ઢોળીઓ ઘણા ચપલ રહે છે અને પાણીનું માપ ભરેસો રાખવા બેગ રીતે ઘણી જ ઝડપથી અને ચોક-સાઈથી કરી રહે છે. જેમ આપણી તરફના મહવાઓ બંને બોરડુઓથી સાંકડા અને બંને છેડેથી અણીદાર અથવા અણીયારા હોય છે તેમ કલકત્તાના મહવા નથી. તેઓ ઘણા ખરા ઓંક છેડે સાંકડા પણ બીજે છેડે ઘણા જ પોણા છે.

જરા આગળ ચાલતાં, “કેડગીરી” થી નીકળેલી “ગક બોટ” ટપાલના કાગળે લાવેલી સાંભણે મળે છે. મેલ રૂઢીમરના ઉતાઈઓને સાર, તેમના કલકત્તાનાં મીત્રો જે કાગળે મોકલીયાં હોય છે તે આ બોટમાંથી ઉતાઈઓને મળી રહે છે. આ કાગળે મળીયાથી કલકત્તાની બીજી તાજી ખબર અને ઉતાઈઓને ખબર પાતણાની ખાતરી બાબતો વીરો ખબર પડીયાથી કાગળે ખુસાલી

અને કોઈને ગમી ભરેલા સમાચારો મળે છે, જેથી થોડાવાર મેલ રીસર ઉપર તરેવાર દેખાવો થઈ પડે છે. કોઈ ખુશાલીથી ગીત ગાવા માંડે છે, કોઈ દીલ-ગીર થાય છે અને કોઈ વસામનમાં પડે છે. આ મથકથી કલકત્તા પોસ્ટાંચવાને બે સાથે પવન હોયો અને સંનેગ બનીયો તો એક દીવસમાં પોસ્ટાંચી શકાય છે અને એ મુજબ હજી જીવિપુગા હતા. આખું પાણુ કોઈવાર બને છે કે પાણીનો સાંભો તોર અને સાંભોડાં ઉપરનો પવન હોયો તો કલકત્તે જીવિપોસ્ટાંચતાં આખું એક અઠવાડીયું પાણુ ભાગે છે.

આગળ વધતાં, નદીની બંને બાજુના કીનારા હવે ખુબ્બા નજરે દેખાવા માંડે છે. પશ્ચીમ તરફનાં કીનારા ઉપર “કાઉકાલી”ની દીવાદાંડી દેખાય છે, જે કલકત્તાથી ૭૪ માઈલ દુર છે. જરા આગળ વધતાં “કેડગીરી”નું મથક આવે છે. થોડાં જરોની વાત ઉપર મોટાં મોટાં “હનિઆનના” એટલે બુરખાંડ તરફથી વેપારના કારણસર આવતાં ગાણાં વહાંચુ, આ દેશાણું ઉપર લંગર-વાર થતાં હતાં. હાલના વખતમાં “કેડગીરી” માંજે એક પોસ્ટ આફીસ અને તારથી મેરેસા મોકલવાનું મથક છે. નદીની પોણાજાઈ હીયાં સાતથી આઠ માઈલ મુંઘીની છે. ઉચમણ તરફનો કીનારો હજુર ઉત્તર અને વેરાન દેખાય છે, પણ આયમણના કીનારાની જમીન ઉપર “કેડગીરી” આગળથી સારી લીસાંતી અને મેળી ફેરવી માલમ પડે છે. “કેડગીરી” આગળથી કલકત્તા હવે ૧૮૮ અડોસ માઈલ દુર છે.

આ મથકથી આગળ વધતાં “મડપારન્ટ” એટલે કીચલનું મથક એવે નામનું દેશાણું આવે છે. હીયાં દારખંધ એવા “ડિસહાવાંગા” જેને આપણા દેશનાં લોક બુદ્ધથી જંગલી સેવરના આડ કહે છે, તેવાં આગની ઘટા અચ્છી લાગેલી દેખાય છે. આ દેશાણું આગના વખતની મોટાંડી પાણુ હાલ પાવામાલ થઈ ગયેલી કમિરોનાની નીરાળો હજુર જોવામાં આવે છે. એમ કહે છે કે દિ ૨૦ ૧૮૭૩ના સાલમાં એક જમરે તોફાન હીયાં થયું હતું, જેથી નદીનાં પાણીના બેરથી આ જગ્યા સઘળી દોવાઈ ગઈ હતી. આગળ વધતાં, “સુંદરબંદ” ની જમીન દેખાય છે. “સુંદરબંદ” રાખોના અર્થે ઉપરથી વાંચનારના પીચારમાં આખું આવરો કે આ જમીન ઘણીજ રળીયામણી અને સુંદર હશે. પાણુ તે માંજ જંગલ, ખળોચીયાં અને ચીકલની જગ્યા છે. આ જગ્યાના ગાદાના મોટાંડાં તરેવાર આકાશવાણી રાખુ એવા બનેલાં છે.

આ ટ્રાપુઓ ઉપર એવું કેહેછે કે આગળ મોહોટી અને સારી વસ્તી અને ઘણી દુકાનો હતી, પણ નદીનાં પાણીને અરેખર અટકાવ નહી કીધાથી વારંવારની રેલે, આ ટ્રાપુઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આવી જગાઉપર હજુર કેટલીક વસ્તી છે અને તીહાં ભાતની ઉપજ પુરાકળ છે. સુંબઈ શેહેરના સફાના દીવાના-પણામાં કલકત્તાના દેશીઓએ સામેલ થઈ, આવી જગા ખેડીને તેને ફળવંત કરવા સારે એક કંપની ઉભી કીતી હતી જેનું નામ “પોર્ટ ક્યાનીંગ” કંપનીને નામે ફેરી રીતે મરાહુર થઈ પડેલું છે. આ કંપનીનો કારભાર ફેરફાર કરીને પાછો ચલાવીયો છે, અને ઉમેદ છે કે તેથી ફાયદો થઈ શકશે, કારણ કારભારીઓ ઘણા સારા હોશીયાર અને પ્રમાણીક ગૃહસ્થો મળેલા છે. “સુંદરબંદ”ની પાયામાલ થયલી મીલકતોની નીશાનો હમણા આપણા જ્ઞેયામાં આવેછે અને કોઈ તો આવુંબી કેહેછે કે તે વખતની દોલત વઢીક પણ હજુર તીહાં દગાયલી માનુદ છે. પણ તેને કાહોડે કોણ? તીહાં વાઘો, ઝેરી સાંપ અને રોગી પવન એવા તો જ્યારે કુકેછે કે થોડા જણ તે મથક ઉપર ગયલા પાછા સલામત આવી શક્યા છે. તીહાં દોલત દગાયલી પડેલી છે, આ વાત વીશે તો હમારેથી કંઈકેહેવાઈ શકાનું નથી, પણ સુંદરબંદની બદ હવા જે ઘણીજ ઝેરેરી અને રોગી કેહેવાયછે, તથા વાઘ અને સાંપની તીહાં મોટી વસ્તી છે. આ વાત તો ખરેખરી અને સત્તા ભરેલી છે. જીવનો વીમા ઉતારનાર કંપનીવાળાઓએ તો તેમની “પાલીસી” એટલે વીમાના લખતની સરતોમાં ખુલ્લું સાફ લખી જણાવેલું છે કે ફલાણી ફલાણી જગા ઉપર જીવનો વીમા ઊતરાવનાર રાખસોએ કબી પણ જવું નહી, એમાં “સુંદરબંદ” ટ્રાપુઓનું નામ સુકેલું છે, અને તેવી જગા ઉપર ગયાથી જો તે રાખસનું મરણ નીપજ્યું તો વીમાવાળાઓ તેના જીવની નુકશાનીના જવાબદાર નથી ગણવાના એવી ચોકસ સરત લખેલી છે.

નદીમાં આગળ જતાં “રંગા કુલા” નામનું એક મોહુંડું ગીચ જંગલ નજર આવેછે. આ જંગલમાં પણ વાઘની ઘણી વસ્તી કેહેછે. હમારી નજરે તો કોઈ પણ જાનવર તે વખતે નહી દેખાયું હતું પણ આપું સાંભળીયામાં આવીયું છે કે આ ઉકાણા ઉપર વાંહાંણવાળાઓને કોઈ કોઈ વાર દુરથી જંગલમાં ફરતો વાઘ નજર પડીયો છે, અને એક વાર તો તે ઉકાણાં ઉપર કેટલાક કોળીયા હીમત કરીને માછલી મારવાને ગયા હતા, તેમનામાંના

એક જણને વાઘ આવી ઊંચકી લઈ જતો વાંદાણુવાળા એાએ નજરે નજરે જોયો હતો, એવું જાણાયું છે. વળી આગળ ચાલતાં, વાંદાણુવાળા-એાએ પોતાનો રંગો પીઘની રાખવાને એક હકાણું ઉપર એક તોધી રાખવા ભેગ ઝાડને નીચાન તરીકે નજરમાં રાખી મુક્યું છે. અને તેનું નામ તેમના રમુછ મીઠનજ અથવા તોરમાં “રૂપાનાં ઝાડનો મીનારો” કરી રાખીયું છે. જરે આ ઝાડ આગળ આવી પુગા એટલે કલકત્તા ૫૭) માંલિ દુર છે એવું વાંદાણુવાળા જાણે છે.

આ હકાણુંથી પસાર થતાં આગળ નદીના ઉગમણ કીનારા ઉપર વસેલું ગામકું પેલેલ વેલેલું નજરે પડે છે. આ ગામકનું નામ “કલ્કી” કરીને કહે છે, જેમાં એક પુરાણું હીંદુનું કહે છે એને યોગકું ઓપનો કુખો માને દેખાય છે.

હવે હીયાંથી બંગાલાની વેરાન અને જંગલ જેવી જમીનનો છે. આ આવી મા-ણસ જાતની વરતી લાયક જગા આપણી નજરે પડતી જાય છે. હમોએ આ હકાણે સ્ટીમર ઉપરથી કિતરીને નજરે નજરે કંઈપી જોયું નથી, પણ વાંદાણુના તુતક ઉપરથી જે કંઈ દેખાઈ શક્યું હતું તે ઉપરથી એવું કહેવાને બની આવે છે કે આ વરતીની જગા ઉપર એતીવાડી થયલી હોય એવું હમને અછડનું નજરે પડીયું હતું. આ ગામકનું નામ “કલ્કી” કહે છે અને હીયાંથી કલકત્તા ૪૮) માંલિ દુર છે.

“હુમ્કી” નદીની કકોરી વલાણુ અને પેચ ભરેલા માર્ગ હવે હીયાંથી શીર થાય-છે. જે વલાણુ ઉપર “ગ્રયમંડ હારખર” નામનું મથક છે, ત્યાં આગળ એક વાર ફરિટ ધંડીયા કંપની સરકારનાં વાંદાણા આવી લંગરવાર થતાં હતાં. હાલ આ મથક ઉપર પોસ્ટ આફીસ, તારની આફીસ અને માંડવી ખાતું છે. આ છેલાં ખાતાંમાંથી એક અમલદાર આ મથક ઉપરથી સ્ટીમર ઉપર આવે છે અને છતાંમુધી આપણે કલકત્તે પોંદાંચીએ તીલાંમુધી સ્ટીમર અંદરનાં સરવે સામાન ઉપર જકાતની આવદ વીરો તે આકાસી રાખે છે. ખરોખર જોલીએ તો આ અમલદાર સરકાર તરફથી સ્ટીમર ઉપર આવે છે, અને તેમાં આવેલા જકાત લાયક માલ, તેવા સાહુકાર કિતારેઓ વીમરખોમાં અથવા ખુલથી વગર જગાત આવે પોતાની માથે લઈ ચાલતી નહી પડે, આ વીરો તે સંભાળ રાખે છે!

જરા આગળ વળીયા કે નદીના હવે ઘાણુજ ધારની ભરેલા ભાગ ઉપર આવી પોંદાંચીએ, છતાંથી પસાર થતાં વાંદાણુવાળા ઘણીજ સંભાળ રાખે છે. આ હકાણુંને “જેમ એન્ડ મેરી” નું નામ આપેલું છે. હીયાં પેતીનો એક જગરો

મોઝે દગ થયેલા છે. “હુણી” નદીની સાથે બે ખીજ નાહાની નદીઓ “રૂપનારન” અને “દમુદા” મળીયાથી આ બંધે નદીનાં પાણીસાથે ધસઘાઈ આવતી રેતી, મોઝે, કચરા વીગેરેના જમાવ થયાથી આ દગ અથવા ટેકરો બનેલા છે. આ ટેકાણાંનું નામ હંગ્રેજ લોકના કાનમાં હંમેશા ઘણીજ ધારતી ઉપજ્ઞવનારૂં છે, કારણ એ કે આ જગ્યાએ ફેટલાંક કમબખતી ભરેલાં વાંહાંણો કંઈ મુદત ઉપર ભાગામાં આવીયાં હતાં. રૂપનારન અને હુણીના દોઆબના ઉત્તર કીનારે “ફોર્ટ માર્નાઈગટન” નામનો કોલો અથવા બતેરી આગલા વખતમાં ઉભી કરેલી હતી, અને આ મથક, કલકત્તા તરફ જતાં, પેલેલી ચોકી તરીકે ગણાતું હતું. એની સાંભણેના કીનારાનું નામ “હુણી પાહંટ” આપેલું છે, જે વગ્રવી આગળ જતાં, જમીનનો દેખાવ વધારે અને વધારે રળીઆમણો નજર પડતો જાય છે. “હુણી પાહંટ” આગળથી કલકત્તા ૩૩) માઈલ દુર છે. ગામ ગામડાંનાં ઝુપડાં નજરે પડે છે તેમનો દેખાવ ગોલ અને અણીદાર ધાંસની ગંજીઓના જેવો દેખાય છે. સઘળાં ઝુપડાંનાં છાપરાં એક તરેના ધાંસનાંજ બનાવેલાં હોય છે. ગામડાંઓની વસતી મોહોટી ફેલે છે. બંગાલ પ્રાંતની જમીન, કીનારા આગળ સું કે અંદર જમીન ઉપર સું, બંધે ટેકાણે નીચી અને સપાટ છે. ડોઢખી ટેકાણે એક પાણુ ટેકરી અથવા ડુંગરી જેવું કંઈ નજરે પડતું નથી. સ્ટીમર ઉપરથી ગામડાંનાં ઝુપડાં જાણે નીચાણમાં પડેલાં હોય એમ દેખાય છે. નદીનાં પાણીને, બંધ બાંધીને તજવીજથી અટકાવી રાખેલાં છે. આ બંધ જે નહી હોય તો મોહોટા ઉધાનનાં પાણી આખી જમીન ઉપર ફરી વળે એટલી જમીનની સપાટી નીચી છે.

“હુણી પાહંટ” છોડી સાત અથવા આઠ માઈલ આગળ ચાલતાં, “દમુદા” નદીનું મુખ ડાવા હાત ઉપર આવે છે, જે ટેકાણાં ઉપર “ફલગ્રા” નામનું એક ગામડું છે, જ્યાં વલંદા વેપારીઓએ વેપારનું પેલેલ વેહેલું મથક કરીયું હતું. ૬૦ સં ૧૭૫૬ ના સાલમાં, હંગ્રેજ લોક કલકત્તાથી નાહાસી આવી, આ મથક ઉપર વાંહાંણોમાં અને તંબુઓ મારી ખીચીખીચ ભરાઈ સંતાઈ બેઠા હતા. પાણુ જેવા ખુરા હાલ કલકત્તામાં સપડાયલા હંગ્રેજોના “બ્લાક હોલ” નામના પ્રખ્યાત કેદખાનાંમાં મુજબ ઉદ દોલાને હોતે થયા હતા, તેવાજ ખુરા હાલ આ ટેકાણાં ઉપર પાણુ નાહાસી આવી ભરાઈ રહેલા હંગ્રેજોના, મરકીથી અને ખીચીખીચ વસીયાથી થયા હતા, જે માં ઘણા જીવની માત થયા હતા. “ફલગ્રા” ગામડાંથી કલકત્તા ૨૭) માઈલ દુર છે.

હીવાંથી આગળ ચાલતાં નદીમાં, હવે ડેકાણે ડેકાણે ગામડી હોડીયા, મછવા, પડાઉ મળેછે, જેમનો તરેવાર દેખાવ પેહેલવેહેલા બેતારને ખુશનુમા લાગેછે. મછવા તથા પડાઉના સંગે જે મોણિયો અને લાંબા બાંધુઓ માથે બાંધેલા હોય- છે, અને જેઓ ભારથી વાંકા વળી ગયલા અથવા મરડાઈ ગયલા દેખાયછે, તે જોઈને આપણાથી દીકા કરવા શીવાય રહેવાનું નથી: પણ તે સડ વળી ફાટી ગયલા, થીંગર થાંગર ફરેલા, કોઈ કોઈમાં તો મોણિયો ગામડો અને બગાડો પહેલાં જોઈને તો, કલકત્તાના પડાઉ અથવા હોડીઓ અને હોડીવાળાઓની આગમી અને બેપરવાઈ ઉપર હસવું આવીયા વગર રહેવાનુંજ નથી. કોઈ કોઈ જગા ઉપર નદીમાં હવે એક વાંદાણું પણ લંગરવાર થયું નજરે પડવા માંડેછે અથવા કોઈ સ્ટીમર ધુમતી અને આવાજ કરતી આપણી સ્ટીમરની બોરડુંએથી ઝડપમાં નીકળી જતી પણ દેખાયછે.

આગળ જતાં “મોયાપુર” નામનું કલકત્તાથી ૧૮ માઈલ દુર, એક મથક આવેછે, જ્યાં સરકારી વાસ્તુ રાખવાનાં મકાનો બાંધેલાં છે. કલકત્તા તરફ જતાં સઘળાં આરક્ષેની પાસે તેમનાં કામ જોગ કરતાં વધારે દારૂ ગોળો તેમની પાસે હોયો તો તેવાં સઘળાં આરક્ષેને આ ડેકાણું ઉપર તે દારૂ ખાસી કરવા પડેછે. આજે ડેકાણું ઉપર ૪૦ સં ૧૩૫૧ ના માલમાં, હીંદુસ્તાન કૂતે કરનાર “કલાઈવિ” પોતાના સીપાઈઓ લેઈને, કલકત્તા પાછું જતી લેવાને ઉતરીયો હતો, અને આજે ડેકાણે ફ્રેંચ લોકોએ તેમનાં વેપારનું એક વેળા મથક કર્યું હતું. “મોયાપુર” આગળ થોડાક વખતની વાત ઉપર, વાંદાણુના આવવા જવાની કલકત્તે ખબર આવવાને, એક વાવટાકાડી હતી, પણ જીઆરથી તારની મારફતથી સંદેશ મોકલવાનું કામ જારી થયું છે, ત્રીયારથી “મોયાપુર” આગળની વાવટાકાડી કાઢાડી નાખીને એક માઈલ આગળ “આટચીપોર” નામની જગા ઉપર તે ઉભી કરવામાં આવી છે.

આગળ વધતાં “ફોર્ટ ગ્લાસ્ટર” નામનું મથક આવેછે. આ મથકને જો કે “ફોર્ટ” એટલે કીલ્લાનું નામ આપીયું છે તે છતાં પણ ત્રીહાં માત્ર એક માહોટી રેની ગીચળી સીવાય બીજું કંઈ નથી એવું જાણવામાં આવ્યું છે. આ કીલ્લા આગળથી કલકત્તા ૧૨૦ માઈલ દુર છે. “ફોર્ટ ગ્લાસ્ટર”ની સાંમણેના કીનારા ઉપર “બજબજ” નામનો એક ખીલો કીલ્લા છે, જે

જમીન ઉપર ઘણું અંદરથી છે તેથી સ્ટીમર ઉપરથી દેખાઈ શકતો નથી. પણ આ કીલ્લા વીરો તવારીખમાં એક રમુજી ખીના લખાયેલી છે. તે બાણુવા બેગ સમજી અને આપી છે. કેહેછે કે ૬૦ સં ૧૭૫૬ ના સાલમાં જરે કલકત્તા પાછું ઝીતવાને ઇંગ્રેજી લશ્કર આ ડેકાણાં ઉપર આવી પોહોંચીયું, તારે ૨૯ મી ડીસેમ્બરને દીવસે, દરીઆઈ લશ્કરનાં આડમીરલ વાટસનનું “કેન્ટ” નામનું એક વાંહાંણુ, આ ડેકાણાં ઉપર લડાઈને સાફ લંગર-વાર થયલું હતું. વાંહાંણુ ઉપરથી કીલ્લા ઉપર તોપનો મારો ચલાવેલો હતો અને તેથી કીલ્લાના કોઠમાં બગાડ પડીયાં હતાં, તોયપણુ તે કીલ્લા ઇંગ્રેજોના હાતમાં હજી તુકીક આવેલો નહી હતો. તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બરની રાત્રે, ધાવણીમાં સઘળી સમાધાની હતી, અને લડાઈ અંધ હતી. તેવા વખતમાં “કેન્ટ” વાંહાંણુ ઉપરનો એક ઇંગ્રેજી સેલર (ખલાસી), જેનું નામ સ્ટ્રેહન હતું તે સેલરને દારૂ પીવાનો ખુશ્કળ મળી આવીયાથી, તેને મુગું પડી રહેવા નહી ગમીયું હતું. તે પોતાની જગા ઉપરથી પીધેલાની બાહારમાં બાહર નીકળ્યા. કોઈએ તેને જોયો નહી તેથી તે રખડતો છેક કીલ્લાની નજદીક જઈ પુગો. તે કીલ્લાની એટલો નજદીક જઈ પુગો કે, તેનાં માથાંમાં એવોજ પવન આવીયો કે તોપથી પડેલાં બગાડ વાટે કીલ્લામાં દાખલ થયું! તુરત તે બગાડ વાટે અંદર ઘુસી ગયો, અને જોએછે તો કેટલાક મુસલમાન સીપાઈઓ તીહાં બેઠેલા હતા. તેણે તુરત પોતાની પાસે વાંહાંણુની “કટલાસ” કુરાડી હતી તે કાહાડીને તેમની ઉપર ઘસારો કીધો, અને પોતાની પાસે ભરેલી એક પીસ્તોલ હતી તે પણ સીપાઈઓ ઉપર ઝાડી, અને “હુરે” ના ત્રણ મોહોટા પોકાર મારીને બોલીયો કે “કીલ્લા મારા હાતમાં આવીયો!” મુસલમાન સીપાઈઓ તેવાજ તેની ઉપર તુટી પડ્યા, પણ પેલા સેલરે એખલે હાતે તેમની સાંભણે ઘણીજ દીલાવરીથી અને તાજીખી ઊપજાવે એવી બાહાદુરીથી પોતાનો અચાવ કીધો હતો. સાંભાં સાંભી લડતાં અંતે તે સેલરના હાતમાંની કુરાડી એક સીપાઈએ મારેલા ઝટકાથી કપાઈ બે કકડા થઈ પડી હતી, જે થયાથી સેલરનો જીવ હવે ભારી જોખમની આણી ઉપર આવી પડ્યો હતો! એવામાં ખીજ બે સેલરો આવીજ રીતે રખડતા રખડતા કીલ્લા આગળ આવી પોહોંચેલા હતા, તેમના કાન ઉપર પેલી “હુરે” નો પોકાર પડયાથી તેઓ લાગલાજ અંદર ઘુસીગયા હતા અને જે વખતે પેલાની કુરાડીના બે કકડા

થયા હતા, તેજ પ્રસંગે આ તવા બે તણુ સેજરો અંદર ઘુસી ગયાથી તથા ધુરતા વારજ તે સેજરોએ પણ “હુરે” નો પોકાર બેરથી મારીયાથી, આખી ઠંથ્રેજી ધાવણીમાં, શાણેર અને પોકાર થઈ રહેલો હોતો. પેલા મુસલમાન સીપાઈ-આ આવા બનાવ જોઈ, અરેબર ધબરાઈથી બેસાવધ થઈ ગયા હતા. ધાવણીમાં પોકાર થતાંજ, ઠંથ્રેજી લશ્કરે એકદમ ઢીકીને, બે કે તેમને કોઈએ હુકમ નહીં આપીયો હોતો, તોયપણ પડતું બડતું એકદમ દોડી ધસાશે કરીને કીજી ઉપર ચઢી ગયું હતું. આ ગતની વખતે સઘળો ગડબગડ અને હુમલો બીન કવાયદે જેમ તેમ થયેલો હોતો, તોયપણ તેમાં એક અકસમાત સીવાએ બીજી કંઈ જુક-સાની નહીં થઈ હતી. માત્ર એક નામીયો સરદાર “ડુગલ કાંપબેલ” નામનો કપતાન પોતાનાંજ લશ્કરનાં માણસની અંદુકની ગોળી લાગાથી મરણ પામીયો હતો. કપતાન કુદે તુરત શતોગત કીજી પોતાના હસ્તકમાં કરી લીધો હોતો અને સહવારના દીવસ ઉત્તેજ કીજી ઉપરથી તોપો છોડી આડમીરલ વાટસનની મનવારને સલામતીનું માન આપીયું હતું! અરી સેજરી બાહાદુરીનો આ એક અચ્છો દાખલો છે, અને અરા મરદની દીલાવરી તે એનેજ કેલેવી જોઈએ, બે કે છાંતં પાણીના બાહરમાં આ બનાવ બનીયો હોતો એટલીજ ખામી એમાં થઈ હતી. સેજર રેફેલને જરે સહવારના ધમકી આપીને કેલેવામાં આવીયું હતું કે તેણે લશ્કરી કવાયદના કાયદા કાનુનો તોડીયા હતા, અને દારૂ પીને આવું તોફાન ઉઠાવીયું હતું, આવા અન્યાય તેની ઉપર મેલીયામાં આવીયો છે, તે ઉપરથી એવું કેલે છે કે પેલા સેજરે મનમાં બડબડીને જવાબ આપીયો કે “——” ફલાણાના મહને કસમ છે કે જીહાં મુઘી હું જીવતો છું તીહાંમુઘી ફરીને હું કોઈબી બીજો કાલો મારી મેળે એખ્ખો કદી પણ જીતી નથી લેવાનો”!

આ ઉકાળાં ઉપર નવી ધણીજ સાંકડી થયતી છે, અને બંધે બાબુના કીનારા ઉપર પુષ્કળ ગાંમડાં, વરતી તથા બેતીવાડી નજરે પડે છે. હીયાંથી હમા ચીજો મહવાઆમાં કલકત્તા તરફ બગડેને જતી આપણા જીવામાં આવે છે. મેંબા, તરકારી, બાળવાના લાંકડાં, ઘાંમ, પેંડા, કોડીકામ, કાચકામ, માંતરડી, ઘર બાંધવાની બીજી ચીજો, અને હજારો જાતની બીજી જીનસા હીયાંથી કલકત્તા તરફ જતી દેખાય છે. આટલા ઉપરથી જીનારની નજરે હવે એવું દેખાવા માંડે છે, કે તે કોઈ સોણાં વેપારનાં ગોદર અથવા મથકની નજદીકીમાં આવી પોષાયેલા

છે. હીયાંથી જરા આગળ વધતાં “મલનકલી પાઈ” નું મથક આવે છે. આ હંથેલ રાખનો અર્થ દુઃખ અથવા દીલગીરીનું મથક એવો થાય છે, પણ તેવું કંઈ તીહાં છે નહીં. આ ડેકાણુંનું અસલ હાંદુરથાની નામ “મલીકહલ” કરીને હતું. પણ હંથેલોથી આવો ઉચ્ચાર બરોબર નહીં બોલી શકાયથી, તે આ “મલીકહલને” ડેકાણે એક કક્કેરો બોલ “મલનકલી” લગાડી દીધો હતો, અને તે આજ સુધી બોલીયામાં આવે છે. આ ડેકાણું ઉપર ખીજું જાણવાજોગ કંઈ નથી, તોયપણ એક ખીના તવારીખને લગતી હીયાં બનેલી છે, જેમાં એવું જણાયલું છે કે ઈ. સ. ૧૭૫૮ ના સાલમાં, તા. ૨૪ મી નવેમ્બરને દીવસે, ત્રણ હંથેલ વેપારીના નાહાનાં વાંહાંણોએ મળીને વલંદાનાં સાત લશ્કરી વાંહાંણો સાથે આ ડેકાણું ઉપર લગાઈ કરી હતી અને બે કલાક કાણુ મારે ચલાવીયા પછી વલંદાએને તદ્દન અને પુરા હરાવી નાખીયા હતા, અને સાત વાંહાંણોમાંનાં છ વાંહાંણુ હંથેલોએ પકડી પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં. સાતમું વાંહાંણુ હીયાંથી નાહાડું હતું, તે આગળ જણાવેલાં “કહી” નામનાં મથક આગળ ખીજાં હંથેલ વાંહાંણુવાળાએના હાતમાં સપડાયું હતું. આ ડેકાણું કંઈ દરીયાઈ લગાઈ કરવા જોગ મથક નહીં હતું, તોયપણ હીયાં લગાઈ તો થઈ જ હતી એમાં તો કંઈ રાખ છે જ નહીં. આ મથકના ઉગમણ કીનારા ઉપર “અકરા” નામનું ગામ આવેલું છે, જહાંથી કલકત્તાના ઘણાં ખરા ભાગ ઉપર અને તીહાંથી જતાં વાંહાંણુવાળાએને મીડું દીધેલા ખોરાકની જનસો યોગક વખતની વાત ઉપર પોહોઆડીયામાં આવતી હતી. “અકરા” ગામથી કલકત્તા સાડાસાત માઈલ દુર છે. હીયાંથી “સંકલ સાન્ડ” નામનાં મથક ઉપર થઈ, રાજગંજ ગાંમડું છોડી તથા “થાણા” અને “આલીગડ” નામના કીલા જે “કલાઈવ” અને “શારનાક” સરદારોએ સેફેલાઈથી કીતે કીધા હતા, તે કીલાની હેતણુ પોક્કી જગા વચ્ચે આગળ વધતાં, “ગારડનરીચ” નામના એક રાણીયામણુ અને બાગોબાહાર જેવાં મથક ઉપર આપણુ આવી પોહોંચીએ છ, જે મથકની ખુરાનુમાઈ ઉપર આખું કલકત્તા ખુરબાત અને મગર છે. દરીયા ઉપર સફર કરનારા ચેરાયલા ઉતારો, જેમને લાંબા વખત સુધી દરીયા અને આકારા રીવાય જાણું ખીજું કંઈ જ નહીં નજરે પડેલું, તથા “હુક્લી” નદીમાં આવીયા પછી પણ જે કંઈ દેખાવ જોયલા તે મથળો વેગાન, ઉતાર અને જંગલી હાલત જેવાં જોવામાં આવેલા, તેમની

આંગ્રેજો જરે આવા પુરાનુમા “ગારડનરીય” નામનાં મથક ઉપર પડેછે તારે તે જોવાથી જે દીલમાં આનંદ હિતબલ થાયછે તે આનંદ ભોગવીયા શીવાય, ફક્ત વાંચીવાથી નથી હાંમલ થઈ શકવાનો. એક હાત ઉપર નદીનું પાણી સ્થીર પંથરાયલું છે, જાણે પાણીની નકરી એક માણેડી થાળી ભરાયતી છે, તેની એક કોર આગળ ફલવાડીના રળીઆમાણ આગેનાં મુંદર ઓઢાનો પ્રતીર્થાળ પાણીની સપાટી ઉપર, જાણે આરસીમાં દેખાતો હોય તેમ દેખાયછે; ખીજી કોરે ઊંચાં, હિલા કદનાં, કદાવર ઓઢાની દબદબા ભરેલી હાર લાગેલી છે; તેમનો આ-ખેદુલ જોડા પાણીની સપાટી ઉપર, તેમામ આરીકા ભરેલા દેખાયછે, અને આ સમજાની અંદર એક માણેડી મુંદર હંમિરત, જેનો હિલાવ તખ્ત્રા ઉપર તખ્ત્રા આંચીને ફરેલા છે, તે નજરે પડેછે; આ દેખાવ કંઈ જેવા તેવા નહીં સમ-જવે! પેલાં ઊંચા કદાવર દબદબા ભરેલાં ઓઢાની જે હાર દેખાયછે, તે ઓઢા કલકત્તાના સરકારી આગનાં ઓઢા છે, જે આગમાં ધૂળિવા ઘણા અગ દેશાના ઓઢા પાન અને વનસ્પતીનો એક ઘણોજ કીમતી અને જેવા લાયક જમાવ, છુટે હોતે અરસ ફરીને સરકાર તરફથી બનાવીયામાં અને આલુ ગામીયામાં આવીયો છે. આ આગનો દેખાવ નદી ઉપરથીજ જોનારનાં મનને પોતાની તરફ ખેંચી લીએછે. હીયાંથી જોનાર તેની ઉપર જાણે માહીત પડી તે અંદરથી જેના પુરાનુમા હરો તે જોવાની હિતિજતરીમાં પડેછે. કલકત્તે જઈ આવેલા જેની દ્રાક્ષે આ આગ નહીં જોવા હરો, તેમને હંમેા અરેખર એક લેખે ખુદરતી માજ ભોગવનારોમાં અગજ કમતમીઅ ગણુશું. પેલી તખ્ત્રા ઉપર તખ્ત્રાવાળી જે હંમિરત દેખાયછે તે “ખીરાપ કાલેજ” છે. હીયાં હંથેજી કેળવણી આપવાનું એક માણેડું આવું છે, જે કલકત્તાના વડા ખીરાપની કોરોસથી રથાપવામાં આવીયું છે.

ખીરાપ કાલેજની સાંભણી બાજુએ અને ગારડનરીયની પેઠાસમાંજ પી. એંડ એા. કંપનીની મ્શીમરો લેગરવાર થાયછે. હીયાંથી હિતાજેઆ મ્શીમર-માંથી હિતરેછે અથવા ચરેછે. આ હેકાણાં ઉપર મ્શીમરમાંથી હિતરતાં જે ભરતીનો વખત હોયછે તો મ્શીમર એક ડંકાની જમીનની નજરહીક શુધી જઈ શકેછે. આ હેકાણાં ઉપર હિતરતાં કલકત્તાનું રોલેર હીયાંથી નજરહીક તણુ માહલિ દુર છે, જુદાં પોંહાંચવાને ગાડીમાં જવું હોય તો બાઉની ગાડીએ અથવા ખીજી રીતે લાય લઈજવાને પાલકી, ઘોડા તથિયાર મળી શકેછે.

ગારડનરીય આગળ આવી પોહિંચતાં, હજુર કલકત્તાના રોહરનો દબદબો ખરોખર નજરે પડી શકતો નથી. જે કંઈ તે ડોકાણું ઉપર દેખાયછે તે માત્રે ગોદીઓ, અને તેમને લગતાં કારખાનાં, ઝાંડોની ઘડા અને ઈમારતો માત્રે દેખાયછે. એક ગમથી ખુલ્લું સપાટ મેદાન દેખાયછે, જ્યાં મેંઠાં અને બકરાં ચરેછે. ખીજી ગમથી સેંટપાલ નામના ક્રીસચીયન લોકના દેવલનો મીનારો અને ચૌરંગી લતા ઉપરની મુકુંદ રંગની ઈમારતો પેલી ઝાંડોની ઘડામાંથી છુટી છવાઈ નજરે પડેછે. રોહરનો ઘણો ખરો ભાગ તો, કોઠની દીવાલ અને ફોર્ટ ઊલીયમ નામના કલકત્તાના કીલ્લાથી ઢંકાયેલો રહેછે. તેમાંથી માત્રે વાવડા કાઠીનો ઉપરનો ભાગ અને દેવલનો મીનારો માત્રે દેખાયછે.

તા ૩૦ જાનેવારીને દીને સાંજના ઠા કલાકે મેલ સ્ટીમર તેના ઊતારાની જગા આગળ આવી પુગી હતી અને તેની થોડો વખત આગમચ, સ્ટીમરના માણસોએ ઉતારાઓનો સર સામાન, પેટી, પેટારા, વાંદાંણના હોલમાંથી કાઢાડીને સ્ટીમરની તુતક ઉપર હારબંધ ગોઠવી દોંધા હતા. એમાંથી નામ વાંચીને જેનો જે સામાન હતો તે ઉતારાઓ ચપોચપ પોતે ઉઠાવી લેતા હતા. આ વખતે કલકત્તા તરફથી ઉતારાઓના સગાવાહાલા, દોસ્ત આરાનાઓ, ક્રીનારા ઉપર આવી ઊભા હતા, તે વખતે એક જેવા જેવી રચના, જેવી આપણા પાલવાના બંદર ઉપર આવા ટાંકણાસર થાયછે તેવી તીહાં થઈ રહી હતી. તેમાં એક મોહોટો ફેર એ હતો કે આપણી મુંબઈના પાલવાના ડંકા ઉપર તો બંદર બોટમાં ઊતારાઓ સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીને આવેછે, પણ હીયાં કલકત્તામાં તો મોહોટી સ્ટીમર છેક ડંકાની બોરડુએ જઈ શકેછે, અને ક્રીનારા ઉપર ઊભા રહેલાં માણસો સ્ટીમર ઉપરના માણસોને જોઈ શકેછે અને એકમેક સાથે વાત કરી શકેછે એટલા નજીક બંધે તરફવાળા આવી જાયછે, જેથી દેખાવ વધારે જેવા લાયક થઈ પડેછે.

જેમ ખીજાઓને તેમ હમને લેવાને હમારા ફેટલાક મીત્રો તથા કામાજીની પેહેડીના મીત્રો આવીયા હતા. સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીને ફેટલાક ઓળખીતાઓ સાથે અને ફેટલીક નવી ઓળખો સાથે મેલબેટ કીધી. હમારે સાફ જે ગાડી અમારા મીત્રો લાવીયા હતા તેમાં બેસવાની જગા જો કે ચાર જાણની હતી તોએપણ તેમાં પાંચમા હમારા એક મીત્ર, જેવણ કલકત્તાના રહેવાશી હતા તેમને જબરદસ્તીથી હમારી સાથે બેસાડીયા હતા.

આવી મતલબથી કે જેની કંઈ હમોને જાણવું હોય તે તેવણને પુછી હમો
 વાકેફ થઈ શકીએ. પાંચ જણ એક ખુસી ગાડીમાં ભયગ્રસ્તને બેસવા તથા
 આવી રીતે રસ્તા ઊપરથી ખુસી ગાડીમાં રોડેરમાં ફરવાને હમો ખચીત
 મુંબઈમાં હતો તો જરા આંચકો આવે, પણ આ વખતે તો કલકત્તા રોડેર
 બોવાની કલટ એટલી તો થઈ હતી, અને પરદેશમાં જઈ એમાંથી પીછાત
 નહી હોવાના સમયથી હમને જરા વધારે છુટથી ફરવાની હીમત થઈ હતી,
 તેથી આવી રીતે ભયગ્રસ્ત કચગ્રસ્તને બેસી ફરવાને તે વખતે કંઈ અણગમતું
 નહીં લાગ્યું હતું. ગાડીમાં બેસાંજ સાંભેથી એક જણ ટોપલીમાં કોઈ તરેતા ક્લો
 મુકીને હમારી આગળ વેચવાને લાવીયો હતો. હમોને ખબર નહીં હતી કે તે
 કૃષ્ણ મુંડતાં. પણ જરે હમારા જાણવામાં આવીકું કે તે કૃષ્ણ કલકત્તાનાં બોર હતાં,
 તારે હમને તેનાં કદ વીશે ઘણીજ તાજુબી લાગી હતી, કારણ હમોએ આ તરફનાં
 બોર આગળ જોયાં નહીં હતાં. હાલ તો મુંબઈમાં રેલવે દાખલ થયાથી એક
 ગમથી છેક મુશ, ભરૂચ, અમદાવાદ, અને વડોદરા અને ખીજી તરફથી છેક
 નાગપોર મુકીથી બોર અને ખીજી સારો મેળો આવવા લાગે છે, પણ તે વખતે
 આણું કંઈ આણું નહીં હતું. કલકત્તાનું બોર મોણેશ કદનું છે. તે વચલા કદનાં
 પેર લેટલું મોણેટું થાયછે, આવી જો મીસલ આપીએ તો તે સહરાવીને નહીં બો-
 લેલું કહેવાશે. કલકત્તાનું બોર મોણેશ કદનું છે એટલુંજ નહીં, પણ તે સ્વાદમાં
 પણ ઘણુંજ મીઠું અને પુશ્કળ માવાદાર છે, અને તેનાં કદ પ્રમાણે તેનો થડીયો
 ઘણેજ નાહતો છે. તેનાં કદ વીશે ખીજી રીતે બોલીએ તો આણું કહેવાઈ શકાશે કે
 જો એક આણું બોર મોણેશમાં મુકીએ તો તે રોલેલાઈથી ચાવી નથી શકવાનું,
 એટલું મોણેટું છે. તેની એક ખીજી ખુબી એ કહેવાની છે કે જનેવારી મહી-
 નાની થંડી, તેના મીઠાસ સાથે બેળાયાથી, બોરની લહેજતમાં વધારે થાયછે.
 આ કૃષ્ણ હમોએ એક તો નવું જોયું હતું, ખીજું તો તે લહેજતમાં, મુંબઈનાં બોરને
 વશવમાં નાએ એણું હતું, ત્રીજું, બજારમાં તે લેવા જ્યાં વગરે, તે હમારી નજર
 સાંભળે પુછતું આવીયું હતું, અને આણું, તે સમું, રેલછેલ થયું હતું, આ ચાર સ-
 ખબાથી હમો સમજાએ ગાડીની અંદરજ, અને લોક જુએ એવી રીતે તે આવા
 મંડી ગયા હતા, અને એક આખી નાહાની ટોપલી ભરીને તે આધાં હતાં, અને તે
 આવી વખતે એક ખીજીના કિપમાયત ગાવો જોડેને હમને ઘણીજ રસુલ થઈ

પડી હતી. આવી રીતે ખાવાને હજો મુંબઈ શહેરમાં એકાએક હીમત નહીં ચલાવી શકતે ! આ સ્વાદનો છેડો જલદીથી આવી ગયો હતો. ગાડીમાં જોડલા બેર ખવાયાં તેનો અરથો ભાગ પકવોડેથી ખીજે અથવા ત્રીજે દીને નહીં ખાવા ગમ્યો હતો, અને પછી રફતે રફતે તે એટલો તો એછો થઈ ગયો હતો કે તે ફળ વીરો વીચાર વડીક પણ નહીં આવતો હતો. કલકત્તામાં બેરનો ઊપયોગ અચાર ભરવામાં પણ ઘણો થાય છે.

ગાડીમાં બેસી પસાર થતાં આસપાસ જે મોહોટ મોટી ઇમારતો નજરે પડતી હતી તેમની બાંધણી અને દબદબા ઉપરથી પોલેલ વેહેલા જોનારનાં મન ઉપર કલકત્તા શહેરની ખુબસુરતી અને દમામ વીરો સારી અસર થયા વગર નથી રહેવાતી. જેમ જેમ ગાડી આગળ વધતી જાય છે તેમ સુંદર દેખાવ અને બાંધણીવાળી ઇમારતો એક પછી એક નજર સાંભણે આવતી જાય છે, તે જોઈને કલકત્તાને “સીટી ઓફ પાલિસીસ” એટલે મહેલોનાં શહેર કરીને જે નામ અખીયામાં આવીયું છે તે ખરેખરે આપીયું છે, એવું ધારવાને ખરા સબબો મળી આવે છે. પણ આવા દેખાવ લાંબા વખત સુધી નથી રહેતો. થોડા વખતમાં આ દમામ ભરેલી રચનાનો છેડો આવી જાય છે. કલકત્તાની દેશી વસ્તીના લતા ઉપર આવી પુગા કે ઇમારતોનો આગલો દબદબા ભરેલો દેખાવ બદલાઈ કલકત્તાના નામને ગ્રાંપ લગાડનાર દેખાવ જોવામાં આવે છે. મહેલોનાં શહેરનો ભપકો હીયાં નરમ પડી ગયેલો દેખાય છે. દેશીઓનાં ઘર એવાં તો બેંગલ નજરે પડવાં મોટે છે કે આપણને તાજુબી લાગીયા વગર નથી રહેતી કે શું ખસ આટલાંમાં જ મહેલોનાં શહેરનો છેડો આવી ગયો અને ડોહ ખીજું જ શહેર નજર આગળ આવીયું કે ? તેની સાથે રસ્તા એવા તો વાંકી વલાણના અને ગલીય હાલતમાં હમારા જોવામાં આવીયા હતા કે તેમની સરખામણી જો આપણે કરવા જઈએ તો આપણી મુંબઈના બુસારી અને રંગારી મોહોલા તથા ચીચબંદરના લતા તરફના મોહોલા જેવા તેઓ દેખાતા હતા. આ ડેકાણું ઉપરનો વાસ, હવા અને સગવડ તરફ નજર કરતાં, આપણી મુંબઈના ઉપર જણાવેલાં ડેકાણું, હાલની હાલતમાં ઘણુંક દરજે કલકત્તા કરતાં વધારે બેહતર હાલતમાં જણાવાં. કલકત્તા શહેરનો દેખાવ નદીમાંથી અને ગારડનીય આગળથી જેવા દીલપસંદ દેખાયો તે ઉપરથી જોનારે જે મત બાંધીયું હશે તે મત આ દેશી વસ્તીના લતા ઉપર આવી પોહાયવા પછી

તેને ફેરવવાની ફરજ પડશે. આ સઘળું થવાનો સમય એટલોજ છે કે કલકત્તાની અપકા ભરેલી અને મેલેલ જેવી હંભારેતો વીગરે જે ખુબસુરતી ભરેલો દેખાવ છે તે એક આક્રમક દલમાં અને લતા તરફજ માત્રે આવી રહેલા છે. છતાં યુરોપીયન અને જુજ દેશી વેપારીઓ તથા સરકારી આકરીયાળા ધણા ખરા અમલદારોનો તમામ વહીવટ આણુ થઈ રહેલો છે તે લતા તરફ ધણીજ માણેટી હાથે અંધ હંભારેતો અંધાયલી છે, માણેટ માથા ખોલેલા રસ્તા, ફરવા દરવાની જગા, મેદાન, વીગરે સઘળી વ્યાવસ્તી સગવડ અને સકાઈ રાખવામાં આવી છે. પણ હીયાંથી આગળ જતાં દેશી વસ્તીમાં કેળવેલું જોવામાં આવતું નથી.

વેપાર વાણીજની કુસંધામનો કલકત્તાનો ભાગ, ચંદપાલધાટ અને કલકત્તાની નવી ટંકસાળ, જે અંધે ઉદાહરણો નવીની ઉગમણુ દીરાએ આવેલાં છે, તીહાંથી તે બધા બબર અને કાસીનાદલાના માણેલા સુધી અને કાસીનાદલાના માણેલા આગળ જે બે રસ્તાનાં તોફાં આવેલાં છે, એક ધરમતોફાનો રસ્તો અને બીજો ચવરંગીનો રસ્તો, આ હદ સુધીમાં છે. ચવરંગીના રસ્તા ઉપર ધણાં ખરા યુરોપીયન માતબર લોકની વસ્તી છે, અને દેશીઓમાં માત્રે આપણાં માત્ર પાંચલા શેઠ રતમજી કાવસજી બનાજીના સાહેબજીદા શેઠ માણેકજી રતમજી કાવસજી બનાજીનો એકલાનોજ રહેવાનો મકાન છે. ચવરંગી લતા ઉપરની કેટલીક હંભારેતોનો દેખાવ હંબંડની હંભારેતોની રોનકદારીની બશેબરી કરી શકે એવો છે, એવું જેઓ હંબંડ જેઠાં આવીયા છે તેમનું મત છે. આપણી મુંબઈના એલફીનગટન સરકારનો દેખાવ અને હાલ મી. ત્રીચરની કંપની, ફ્રેચ એક અને આરીએટલ એક વીગરે બીજી જે હંભારેતો મેદાન ઉપર અંધાયેલ, જેમાંના બેચાર ચીન અને આપીયાં છે તેમની સાથે, ચવરંગીની હંભારેતોના દેખાવનો માકાબલો કરી શકાય એવું છે, પણ જરે આપણી મુંબઈની મેદાન ઉપર અંધાતી સઘળી હંભારેતો પુરી અંધાઈ તહિયાર થશે, તે વખતે હમો ધારીએજ કે મુંબઈનો આ લતા ઉપરનો દેખાવ ચૌરંગીને ટકર મારે એવો થઈ પડશે. ચૌરંગીમાં છતાં યુરોપીયન લોક વસેજી તીહાંના કેટલાક રસ્તા ધણાજ માણેલા અને દારાદ છે, લંબાકમાં આસરે બે માઈલ લાખાં અને સરાસરી એંસી ફૂટ ખોલેલા, અને તેમની ઉપર વ્યાસ લાઈટ મુકીયામાં આવી છે. હમો જીઆરે તીહાં હતા તે વખતે વ્યાસ લાઈટ તુરતનીજ લાખલ કરીયામાં આવી હતી. શેફરના દેશી બાગમાં તો બોયસીંગનાં તેલના

દીવા ઝુકતા દેખાતા હતા. હાલ તો અલખતાં મ્યુનીસીપાલિટીએ તીહાં ફેરફાર કરી નાખ્યો છે, અને ઉમેદ રાખીયે છે નીચે બયાન કરેલા ધરમતોલાના મોહોલામાં જીહાં આપણા ચંચલ પારશી ભાઈ બંધુઓ વસે છે તે જગા ઉપરનું મચ્છરખાનું નીકળી ગયું હશે!

દેશી વેપારીઓની પેહેડીઓ અને રેહેવાતાં મકાન ધરમતોલાના મોહોલામાં છે, જેનો દેખાવ ખચીત ઘણા જ રેજધાન અને તાપસંદ છે. હમો જરે મી. ખુરોદજી નુસરવાનજી કામાજીની કલકત્તાની પેહેડી ઉપર જઈ પુગા તારે જાણીયું કે આપણા મેહરબાન પારશી વેપારીઓ કલકત્તામાં કેવી જગા ઉપર વસતા હતા. તીહાં ગયે આગમચ હમારાં મનમાં એવો વીચાર હતો કે આ સાહેબો ઘણા જ પસંદ અને હવાવાળી જગા ઉપર વસતા હશે, પણ આ હમારો વીચાર ખોટો પડ્યો હતો. જો મોહોલામાં આપણા પારશી વેપારીઓની પેહેડીઓ જોઈ તે ટેકાણું આપણી મુંબઈના વાણીયાવાડ જેવું હતું. ગલીચી અને દુરગંધી જાગતી હતી, અને તેની સાથે તે ખરેખર જ એક મચ્છરખાનું હતું. કારણ પુછીયું કે આવી જગા ઉપર પેહેડી રાખવાની સું મતલબ હતી, તારે હમોએ જાણીયું કે સઘળી પેહેડી-યો એક ખીજની નજદીકીમાં હોવાથી વેપારતાં અને ખીજાં કામ કાજમાં સેહેલાઈ પડતી હતી. ખીજું કારણ એવું કેહેવામાં આવીયું હતું કે જીહાં સુધી સઘળી પેહેડીવાળા સાહેબો આ મકાન બદલી કોઈ ખીજ જગા ઉપર જાય તોજ સઘળાઓથી આ મચ્છરખાનું છોડી શકાય! ત્રીજું કારણ એવું જણાવીયું હતું કે આતશ આદરીયાત આ મોહોલામાં નજદીક હોવાથી, પારશીઓને તેમના ધરમ સંસારની કેટલીક બાબદો જાલવવાને પણ આ મચ્છરખાનાંવાળા મોહોલામાં રહેવું જરૂરનું, કાયદા ભરેલું અને સવલ પડતું હતું! આપણા ધુંધી અને દુરંદેશી પારશી પરદેશી વેપારીઓનો આવો વીચાર સાંભળી હમોને થોડોવાર ભારી અંદરેા થઈ પડ્યો હતો પણ પછવાડેથી માલુમ પડ્યું કે “જુનું તે સુનું” આ કેહેવત પ્રમાણે તેઓ જીહાં લાખાં દીવસસુધી વરતા આવીયા તીહાંજ વસવું ઠીક છે, એવું સમજી આ ટેકાણાંને તેઓ વળગી રેલા હતા! પણ આવી જગાને હવે પછીના તીહાંના જીવાન અને કળી કુટતા વેપારીઓ લાંખા વખત સુધી વળગી રેહેશે, એ રાખ ભરેલું લાગે છે. કામાજીની પેહેડી ઉપર એક કલાક ઓઠી થયા હતા, તેટલા વખતમાં ધરમતોલાના મોહોલાની ખુખી સારી પેઠે હમો

સઘળાઓએ જાણી લીધી હતી. વાત કરતાં મચ્છરનું બહુબાણું ટોલું માણેડાંમાં પેસી જતું હતું, જેનો અટકાવ કરવાને રમાલથી અથવા પંખાથી ઝાટક ઝુટક કરવી પડતી હતી. મોહાલાની ગરેરોનો પમગટ નાકને યુંગરાવી નાખતો હતો, અને જો કે ફેબરવારી મહીનાની શીરમાત હતી તેથી થંડીનો હાંગમ હતો, તોએપણુ આ ડેકાણું ઉપર ગરમીથી પસીનો જળ્યો પડતો હતો. હમારા હિતારને સારૂ મી. કામા-જીની પેહેડીએ દુર એલાહેદા એક મકાન કાસીપોરમાં કરાવી રાખીયો હતો, તીહાં એકદમ જવું હમાએ બેહતર ધારીને ધરમતોલાના મોહાલામાંથી રૂપસદ લીધી હતી. કાસીપોર, ધરમતોલાથી આસરે ૪) અથવા ૫) માઈલ દુર છે, જહાં નદીના કીનારા ઉપર ફેટલાક રેલેવાનાં મકાનો નીચાં જગા ઉપર બાંધેલાં છે. કલકત્તાના દેશી અને પારસી વેપારીયો દર રાત્રીવાર અને રવીવારે અથવા તેલેવા-રના દીવસો ઉપર સેલેગાહ કરવાને અથવા બાગ વાડીએ મોજ જોગ કરવાને આ ડેકાણું ઉપર જાય છે. કાસીપોરમાં હાંદુસ્થાનના આગલા કોર્ટ આફ ગવર્નેક-ટરોના વખતમાં બંધાયલું લમ્કરી કામસર પીતળ કામ આતવાનું એક મોણું કારખાનું નદીના કીનારા ઉપર બાંધેલું છે.

ધરમતોલાથી કાસીપોર જવા નીકળ્યા તે વખતે જેને મોહાલાઓમાંથી તથા વસ્તીમાંથી હમારી ગાડી પસાર થઈ, તે વખતે જે દેખાવ જોયામાં આવીએ તે ઉપરથી એવું માલુમ પડીયું હતું કે કલકત્તાની દેશી વસ્તી ધણીજ ગીચ વસે છે. પણ ખબર કાઢાડતાં એવું જાણીયામાં આવીયું છે, કે કલકત્તાની વસ્તી ફેટલાકોનાં મત પ્રમાણે પાંચથી છ લાખ માણસની ગણાય છે, પણ એમાંથી માત્ર ત્રણ લાખ માણસોજ ખુદ કલકત્તાના જથુક્ના રેલેવાશીયો છે, અને બાકીની વસ્તી આવ જલ કરતી અથવા જેને ફરતી વસ્તીને નામે બોલે છે, તેવી છે.

કલકત્તાના દેશી લોકની વેહેંચણી, તેમના ધંધા પેશા સુજબ નીચે જણાવીયા પ્રમાણે થયતી છે. આખી મુસલમાન લોકની અને હલકી જતનાં હાંદુઓની વસ્તીનો ખરેખર અરધો અરધ ભાગ, યુરોપીયન લોકની નોકરીમાં છે, અને આ અરધા ભાગનો ઘણો ખરો ભાગ યુરોપીયનોનાં ધર સંસારને લગતાં કામ કાજમાં આકરીએ લાગેલા છે, અને બાકીનો મરકારી ખાતાંઓમાં અને વેપારી-ઓની પેહેડીનાં કામ કાજમાં આકરીએ લાગેલા છે. ઉપલી વસ્તીનો બાકીનો અરધો ભાગ, જમીન ઉપરથી નદી ઉપર અને નદી ઉપરથી જમીન ઉપર માલ

ચઢાવા ઉતારવાની મજૂરી કરનારી, પાલકી ઔચકતાર હમણો, હેલકરીઓ, અને “ટીકા” એટલે ભાડૂતી ગાડીઓના કોચમેન તરીકે ધંધો કરી પોતાનું યુજ્જરાણ કરનારી વસ્તી છે. આ બે ભાગ બાદ કરતાં બાકીની વસ્તી, ખલાસીઓ, કણીયા, તલી, કાપડીયા, રોજીંદું કામ કરનારા, ખાંધ ખોરાકોની પરચુરાણ જીનસો વેચનારા છે.

કલકત્તાનું જે મોહોડું નામ “સીટી ઓફ પાલેસીસ” મેહોડાનું રોહર કરીને પડીયું છે, તે ઉપરથી વાંચનાર વીચારશે કે આ જુલંદ રોહરમાં મોહોટ મોટી જાહેર સુંદર ઇમારતો, અને ઘણે ઘણું હશે. પણ તીહાં ખરેખર આવી ઇમારતો કેઈ ઘણી નથી. માત્ર થોડીક સુંદર ખાનગી બાંધણીઓ ઉપર, કલકત્તાના મોહોટાં નામની કીર્તીનો આધાર રહેલો છે. પણ આસરે પચાસ વરસ થયાંજ કલકત્તાના રહેવા-શીઓને આ વીશે સમજ પડી છે, કે જુદાં જુદાં જાહેર કારણો સાર, જુદી જુદી જાહેર ઇમારતો બાંધવી આ તેમની અને સરકારની એક ફરજ છે. જેને જાહેર ઇમારતનું નામ આપી શકીએ, અને જેનો ઉપયોગ જાહેર પ્રજાતાં કામ-સરજ કરવાની મતલબથી તે બાંધીયામાં આવી હોય, એવી બાંધણીઓ આજ મુઘી કલકત્તામાં આસરે અઢાર અથવા વીસ છે, જેમાંના કેટલીકોનાં નામ નીચે આપીયાં છે :—

ગવર્નમેંટ હાઉસ (સરકારી મેહેલ.)

ટાઉન હાલ.

મેટકાફ હાલ.

શીવર હાસપીટલ.

પ્રેસિડેનસી કાલેજ.

ખીરાપ કાલેજ.

ધી મદરેશા.

મહમદન કાલેજ.

જનરલ આસેમબ્લી ઇન્સ્ટીટ્યુશન.

મેડીકલ કાલેજ.

આરકન સ્કુલ.

જનરલ હાસપીટલ.

આઈસ હાઉસ.

મારટીનીયર.

ધી મીંટ (ટંકસાળ.)

એશીયાટીક સોસાઈટીનું મ્યુઝીયમ તથા

લાઈબ્રેરી.

બેથીયુન છાકરીઓની નીસાળ.

બેંગાલ બેંક.

પ્રીન્સેપ્સ ઘાટ.

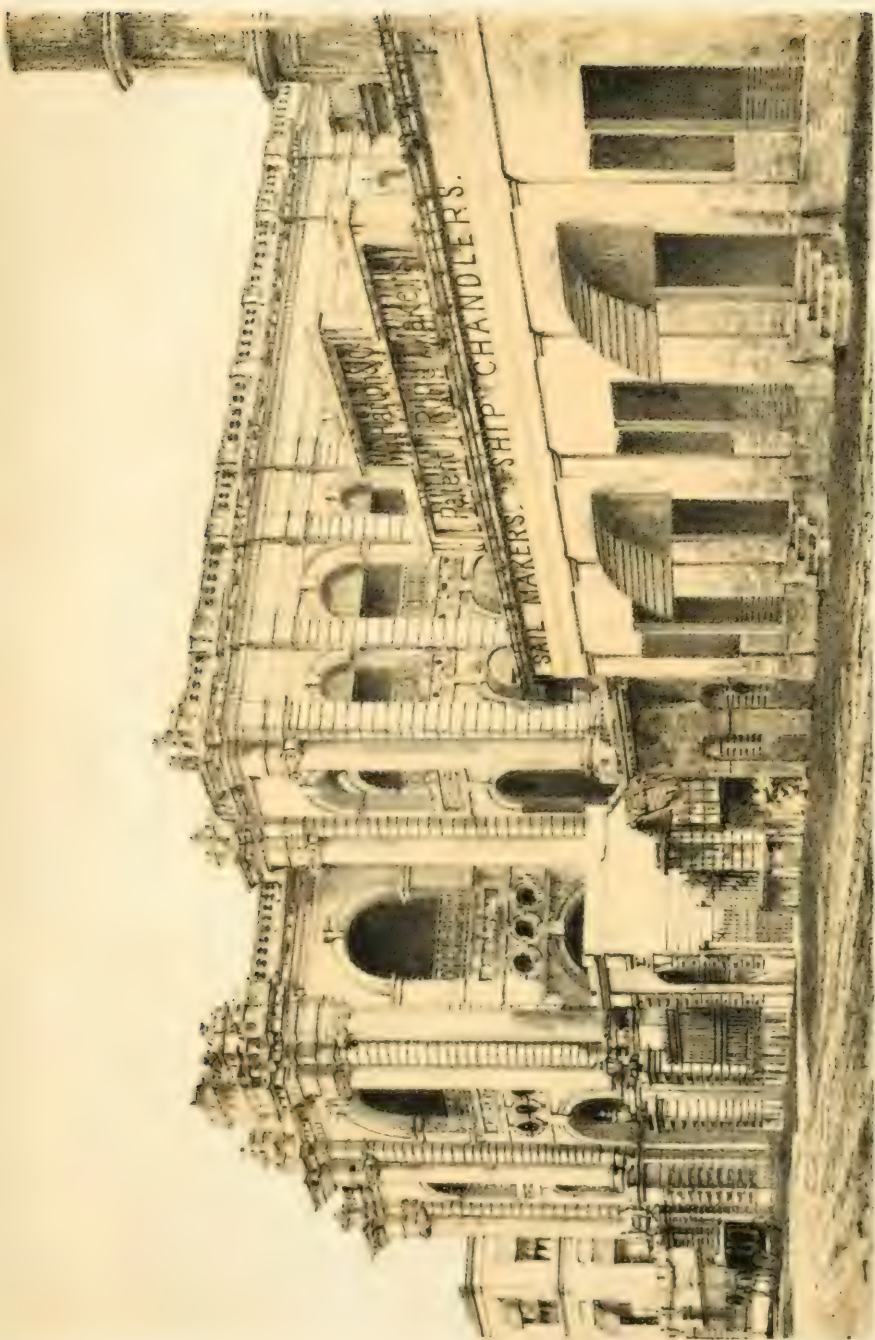
મોહોટી જેલ.

ફોર્ટ ઉલીયમનો કોલો.

કાસીપારમાં સરકારી પીતળનું આતન

કામનું કારખાનું.

W. H. HARRISON & CO. BUILDING

W. H. HARRISON & CO.

ધરમતોલાથી સાંજના ૬) વાગે નીકળેલા આસરે રહે ૭) વાગે કાસીપાર જઈ પુગા હતા. આગળ ફેહચું તેમ રસ્તાનો દેખાવ કુંઠ ધણો ભેગા ભેગ નહીં નજર આવીયો હતો. વરતી ઘણી ગીચ દેખાઈ હતી, જેનો દેખાવ આપણી મુંબ-હિના મુંબાદેવીના કનસારા વાડ જેવો હતો. જે ગાડીમાં હમો બેસી ગયા હતા તે ગાડીના કોચમેન તથા પાછળ ઉભા રહેનાર બે ધોડવાળા રસ્તા ઉપર ચાલનારા લોકને એક એક તરેથી બાજુએ ખીસી જવાને પોકારતા હતા. તેઓ “ચાલરે બાજુ,” “પોહસિ,” આવા શબ્દોથી પોકાર નહીં મારતા હતા, પણ “બાં દીકે,” “ડાંબન દીકે,” “દરી કારો,” “સરે બ,” “બચાવ,” આવા શબ્દો પો-કારીને ચાલતા સંભળાયા હતા, જે શબ્દોનો અર્થ પુછવાથી હમને એમ સમજ મળી હતી કે “ગ્રવી બાજુ,” “જમણી બાજુ,” “ઉભો રહે,” “ખીસો બ,” “સંભાળજે,” એ મુજબ તેઓ રસ્તે ચાલનારાઓને પોકાર મારી ફેહતા હતા. પોહસિ, ચાલરે, બાજુના કરતાં આ શબ્દોથી તો પગે ચાલનારને મારી પેટે, અને સાઉચતી ભરેલી ચતવણી આવીયામાં આવેછે કે તેણે રસ્તાની કાંઈ બાજુએ સત્તામતી સાફ ખીસી જવું, આ રીતનો પોકાર “ચાલરે બાજુ”ના કરતાં વધારે ચોકસાઈ ભરેલો છે એમાં તો કુંઠજ રાખ નથી.

હાલ આપણી મુંબહિમાં જે નવા રસ્તા બંધાયે છે તેમની બંધે બાજુએ ચાલવાને માટે જે હિંચી પગથી બનાવાનું મંદાણ આપણા અંચલ મ્યુનીસીપાલ કમીશનરે કરીયું છે, તે પગથીઓ રસ્તામાં ચાલનારા લોકને ઘણી કાયદાકારક થઈ પડવાની છે. હવે આ પગથી ઉપરથીજ ચાલવાને પોલીસની અથવા કાયદાની રૂએ, જે લોકને ફરજ પાડે તો, આપણી ગ્રુપમાં દર વરેરા ગાડી ધોડ તબે અકસ્માત અપાકને જોડતા છુવેની ધાત થાયછે, તેમાં ફેરજો ધરાશે થઈ પડે, આ બાબદ સચાવાળાઓને ધીયાત પોહોઆડવા ભેગ છે. હમો ધારીએછ કે આ સારી ટેવ આપણાં લોકમાં પાડવાને જો આપણી પોલીસ માથે લીએ, અને ધોડ વખત મુઠી એંપ રાખીને રસ્તા ઉપર જવા આવવાની ડાવી અને જમણી બોરડ મુકરર કરી રાખે, અને તે મુજબ પગે ચાલનારાઓને ચાલવાની જમ-રીથી ફરજ પાડે, અથવા આ હુકમને તાબે નહીં થનારને સજાસજા દંડની સજા કરીયામાં આવે, તો ખચીત ધોડ વખતમાં આ સારી ચાલ લોક અખિત્યાર કરી શકશે, અને હાલ જેમ ગાડી ધોડ વીગે ડાવી અને જમણીબાજુ ઉપર હાંકવાની

ચોકસાઈ અને કાયદો રાખીયામાં આવેછે તેમજ ચાલવાની આવદમાં પણ એવીજ ચોકસાઈ અને કાયદો રાખીયામાં આવશે. ઇંગ્લંડમાં તો આ વીરો ધારાની રૂએ બંદોબસ્ત કરીયામાં આવીયો છે અને કોઈખી માણસ બુલથી ડાવી બાથુ ઉપર ચાલવાને બદલે જો જમણી બાથુ ઉપર ચાલતો હોય તો કાનરેબલ તેને મોટેથી પોકારીને ચેતવણી આપેછે કે સાહેબ તમે તમારી ઘટતી બોરડુ એથી ચાલો ! આવો કાયદો હીયાં પણ લાગુ પાડવો જોઈએ.

કાસીપાર પોહોંચતાં રાત્રે સાત વાગાનો અમલ થયો હતો. જે બંગલામાં હમા ઉતરીયા હતા તે નદીને કીનારે, હવાવાળી અને એકાંત જગા ઉપર હોવાથી હમા સધળાને તે ઘણોજ પસંદ પડ્યો હતો. અંધારૂં થઈ ગયલું હતું તેથી આસપાસનો દેખાવ તો કંઈ નજરે નહીં પડી શક્યો હતો. માત્ર નદીનાં પાણી જે કીનારા ઉપર ધીમાં ધીમાં અકૂળાયાં કરતાં હતાં, તેનો નરમ અને ગંભીર આવાજ દીલને ઘણીજ આરામીસ આપતો હતો. તા. ૨૬ મી જાનેવારીની રાત્રીથી તે તા. ૨૯ મીની રાત્ર સુધી, લાગટ ચાર દીવસ અને રાત્ર, સાંચાનો ધપકારો અને ઘોંઘાટ સાંભળવામાંજ સ્થિરમાં યુગ્મરી હતી, જેથી કાન એવા તો થઈ ગયા હતા કે જંધમાં પણ સાંચાના ધપકારોનો આવાજ આવીયાજ કરતો હતો. કાસીપારમાં આવીયા પછી આ ઘોંઘાટનો છેડો આવીયા હતો અને આજ રાત્રે નીરાંતથી જંધાઈશું એવી જે ખાત્રી જીવને મળી હતી તેથી મનમાં ઘણોજ આનંદ ઉપજીએ હતો. રાત્રે જમીને આગાસી ઉપર જરા અરેરાયલા હતા, નદીનું પાણી સાંભિ દેખાતું હતું, થંડા સીતળ પવનની ધીમી ધીમી લેહેરી આવતી હતી, નદી ઉપરથી કોઈછુટો છવાયો મધવો ચુપાચુપ ચાલી જતો હતો, જે તેના ઝાંખા, અને પાણી ઉપરથી સરીને ચાલી જતા દીવાથી દેખાતો હતો, જેનાં એકું હલેસાંનો પાણી સાથે છપકારાવાનો નરમ આવાજ કાન ઉપર આવતો હતો, તથા દરેક છપકારે પાણીમાંની ઝીણી માંછલીએનો ચળકાટ દેખાતો હતો, તેમાં વળી કોઈ રોખીલા કોળીનો ગાયન કરતો દુરનો સાદ સંભાળાતો હતો, તથા કીનારા ઉપરનું કોઈ માણસ હોડીવાળા સાથે અથવાં હોડીવાળાએ પોતપોતામાં ધીમે ધીમે આવાજ અને થોડે થોડે વારને અંતરે એક ખીજ સાથે વાતચીત કરતા હતા, આ સધળો નીરાંતી ભરેલો દેખાવ જોયા અને ભોગવીયાથી જીવને ભારી ચૈન અને આત્માનંદ થઈ પડ્યું હતું ! આવે વખતે હમાને હમારી નીરાળમાં શીએલાં, કવી “બાઈરન” નાં કેટલાંક દીલચુરા

નીચે જળાવેલાં કાચાં યાદ આવીયાં હતાં. આ કાચોની ખુખી તથા મતલબ, નીચાળે શીખતી વેળા તે પુરેપુરી શું, પણ થોડી ઘણીની નહીં સમજી અથવા હાંસલ કરી શક્યા હતા, પણ તે કાચની પુરી મતલબ અને ખુખી આંકડાએ હમે અચ્છી રીતે સમજી અને પામી શક્યા હતા.

All is gentle : nought
Stirs rudely ; but, congenial with the night,
Whatever walks is gliding like a spirit.
The tinklings of some soft guitars ;—the dash
Phosphoric of the oar, or rapid twinkle
Of the far lights of skimming gondolas,
And the responsive voices of the choir
Of boatmen answering back with verse for verse ;

* * * * *

How sweet and soothing is this hour of calm !

ઉપલી કવીતાનો તરજુનો કરવાની હમે જરૂર જોતાં તથા, કારણ કાસીનાર નદીના દેખાવ વીરો જે ઉપર બયાન કર્યું છે તેમાં આ કવીતાની સઘળી મતલબ આવી ચુકી છે. ઉપલા દેખાવનીજ મુસમાં તીવ્ર આવીગઈ હતી, જેનો છેલ્લો સફારના ઉઠીયા ત્રીયારે આવીયો હતો. કેહેવત પ્રમાણે, સઘળા જણ તે રાત્રે સારી પેઠે પેઠે ભરીને ઉંઘાયા હતા.

તા ૦ ૩૨ જાનેવારી. સફારના સફારેથી ઉઠી, તે દીવરો “ફલાવર શો” એટલે કુલપાન અને મેવા તરફથીનો વાર્શીક મેલો કલકત્તામાં ભરાવાનો દીવસ હતો તે જોવાને ગયા હતા. આ મેલો જો હમે ચુકતા નહીં હોઈએ તો ચૌરંગીના લતા ઉપર માણેલાં નિદાનમાં ભરાયજો હતો. આંકડાએ કુલપાન અને મેવાનો એક અચ્છો જમાવ થયેલો જોયામાં આવીયો હતો, જેમાં દેશી માત્રીએ એ દ્રષ્ટા, હંતર અને માવજતથી ઘણીક જાતનાં શેષ અને ફોનો સાર્ગપિઠે ઉગાડલાંના નમુના લાગર કર્યા હતા, તેથી એ એમાંના ઘણા જણે દેનામ મેળવીયુ હતું. આંકડાએ રાસબેરી પુરકળ દેખાતી હતી અને તે થંડીની માસમથી શ્યાદમાં ઘણીજ લેહેજતવાર લાગતી હતી. ચારના નમુના પણ ઘણાજ માટા છેક માટાં પેર જેટલા જોયામાં આવીયા હતા. તેમજ કાલીફલાવર, ચેરી, બીરુટ, કોબી, સલગમ, નાલ-કોલના પણ ઘણાજ તોફો નંગ દેનામ મેળવવા લાયક, જગર આવીયાં હતાં.

બ્રિટીશ રત્નાસ તો ઘણીજ દીલખુરા નજર આવતી હતી, નકરોં જાણે લાલ લાટી જેવાં ચક્રતાં માણેકના કકડા! આ મેલો સહવારના સાડઆઠ વાગામાં ખલાસ થઈ ગયો હતો. હીયાં ઘણા યુરોપીયનો તેમનાં ફુટુંબ સાથે અને દેશી-ઓ ઘણું કરીને એખલા તમાસો જોવાને આવીયા હતા.

આ દેકાણું ઉપર હમારી મોલાકાત કલકત્તાવાળા જાણીતા રોડ માણેકજી રસ્ત મજી કાવજી બનાજી સાથે થઈ હતી. તેવણની ઈચ્છા ઉપરથી તેવણની આશીસમાં હમા ગયા હતા. દસ વાગામાં જખરી ગરમી પડવા લાગી હતી. આ દેકાણું ઉપર જરા વીસામો લેઈ, વીચાર કીવો કે હીયાંથી કાસીપાર સુધી થીક લાંબે જઈને રોડેરમાં પાછું આવીયા કરતાં, હીયાંથી નીકળીને જે કંઈ રસ્તામાં જોવાલાયક મકાન અથવા જગા મળે તે જોઈ લેવી અને તીલાંથી પાંચગજ પાંચ કાસીપાર જરું. આ વીચાર સંઘળાની મરજી મુજબનો થયાથી, શેક માણેકજીની આશીસમાંથી હમાએ રૂખસદ લીધી હતી. આ વખતે આ મેદરઆની ભરેલાં દીલવાળા રોડે હમા સંઘળાને એવું કહી જણાવીયું કે કલકત્તા રોડેર જો બરોબર જોયું હોય તો રોડેરમાંજ હમાને રોડેયું જોઈએજ અને થીક કાસીપાર સુધી દુર નહીં રોડેયું જોઈએજ. એટલા ઉપરથી તેવણે પોતાના ચૌરંગીના રોડવાનાં મકાનનાં હમાને સાથે રાખવાની ઈચ્છા કહી જણાવી હતી. હમાએ તેમનો ઉપકાર માની દેહું હતું કે જો હમુને એક બે દીવસ ફરતાં અડચણ લાગશે તો તેવણની મેદરઆની ભરેલી ઈચ્છા હમા મોહોટી ખુશીથી કબુલ રાખશું.

હીયાંથી નીકળીયા તેવા ચૌરંગીના “પાર્ક સ્ટીટ” નામના રસ્તા ઉપર જહાં કલકત્તાની “મ્યુઝીયમ” અને એશિયાટીક સોસાયટીનું મોહોટું પુસ્તકખાનું છે, તે જોવાને ગયા. બંગાલાની એશિયાટીક સોસાયટીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૮૪ ના સાલમાં સર હીસીયમ જોન્સ નામના પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશને હોતે થયલી છે. આ ખાતાંને લગતાં સંગ્રહસ્થાનમાં ખુદરતી તવારીખને લગતી ઘણીજ જોવાલાયક મુદર જીનસો છે. તરેવાર જનવરોનાં શરીરનાં પાંજરાં ઘણી માવજતથી અને કારીગીરીથી બનાવી રાખેલાં છે; તેમજ કેટલીક જનનાં પક્ષીનાં પેટ ચીરી, તેમાં દવાની મેગવણીથી બતાવેલી જીનસો ભરી, તરેવાર પક્ષીઓનો એવો તો એક મેંઘદ ફરેલો છે કે એક નજરે હજારો પક્ષી આપણી સાંભણે જોવાને મળી રાકેછે. ધાતુ, ખણીજ વસ્તુ અને આડ પાત તથા જનવરના હાડકાં તથા આડપાત, લાંબી

ખુદને બદલાઈ પથર થઈ ગયલાં (જેને હાંથેજીમાં Fossils કહેતે હોય છે) એના ધ્યાનથી સર્તી નસુના આ રોકાણે એકદમ કરેલા છે. હીંદુધર્મને લગતાં કમારનાં ઉપરનાં કાવર અને નકશી કામના પથરનાં કદકદ હીંદુધ્યાનમાંથી જુદે જુદે જગ્યાને મળી આવેલાંને એક માથે જોયાં એકઠાં કરેલાં છે. અસલ જ્ઞાનને લગતા, પછીના જુદાંધર્મને લગતા, અને હાલના હીંદુધર્મને લગતા, એવા ત્રણ વર્ગોનાં આ પથરોને વહેંચેલા છે. આ આતાંના ઉપલા ભાગમાં હીંદુધ્યાનનાં જુદાં જુદાં પ્રાંતોમાં રહેનારાં જાકતા વાપરતામાં આવતાં તમામ જાતના હર્થીયારોનો સંગ્રહ કરેલા છે. તેનીજ ખાસ “સાઉથ સી આફ્રિકા” એટલે અનેરીકાની દક્ષીણ તરફના શાપુઆમાં જે દેશીઓ વસેછે તેમના વાપરતામાં આવતાં હર્થીયારો એકઠાં કરેલાં છે. આ સોસાયટીના સહાભારી પુસ્તકખાતાં બીજા જેટલું બધાન કરીએ તેટલું થોડું છે. એમાં અને હાલના લખેલાં ઉગમચુ પ્રાંતની આવશેને લગતાં કદાં હજારો પુસ્તકો અને કાગળો છે. થીએટ્ર બારાના, ચીનાઈ બારાના, જ્ઞાની બારાના હાલના લખેલાં હજારો દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ હીંચાં કરેલા છે. સોસાયટીના હાલમાં જે નામાંજાત પુરોવાની સર્વીઓ ખીરાવેછે તેમના જેવા લગચલ અને સદા વિદ્વાન પઠીનાની મેંડળી કોઈપણ જગા ઉપર તેઓ છવારે છવતા હશે તોયોરે આવી માથે એકઠી નહીં થઈ શકા હશે. આ વિદ્વાનોની ગુપ અને મુળી મેંડળીમાં નીચે જણાવેલા પ્રખ્યાત અને નિપુણ ગુરૂદેશની સર્વીઓ અને આવલાં જોવામાં આવીયાં હતાં :—

સર એડવર્ડ રાયન.

મી. આર. હોમ.

કલનલ જેમ્સ ગ્રાંટ ડક.

સર જર્જ એચ. આરલો.

ગીલબર્ટ અરલ આફ મીટો.

રીચર્ડ મારકથુસ વેલેસલી.

આરલરા અરલ કારનવાલીસ.

સર ઉલીયમ જોન્સ.

એચ. એચ. હાલસન.

ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. ખર્ડ.

એચ. ડી. પ્રીનસેપ.

ડક્ટર જે. આદમ.

જનરલ જોન્સ.

એચ. ડી. કોલમ્બુકનું બાવલું.

સર ઉલીયમ જોન્સ. „

એચ. એચ. હાલસન. „

ડક્ટર ડબલ્યુ. એચ. મીલ „

જેમ્સ પ્રીનસેપ. „

બી. એચ. હાલસન. „

આ ખુદરતના ખજાનાના મેહલમાંથી નીકળીને કલકત્તાના એક મોહોશ જહવેરીની દુકાન જોવાને ગયા હતા. કાચની કબજોમાં જે યુકતી અને કળા વાપરીને તમામ જવાહેર અને કીમતી જીનસોની ગોઠવણ કરેલી હતી તેનો દેખાવ એવો તો ભપકા ભરેલો અને દીલપસંત થયેલો હતો કે તે દુકાન અથવા બરોબર ખોલીએ તો જવાહેરખાનામાં પેસ્તાંજ જોનારની આંખો ચમકી પડતી હતી. તમામ દાગીના ખુલા દેખાતા મુકેલા હતા, તોએપણ તેઓ એવી તો અંદોઝસ્તીમાં મુકેલા હતા કે કોઈ એકાએક ઉઠાવી લઈ જવા પામી નહી રહે. મોટા કાચોની બંધ કબજોમાં તેમને તજવીજથી રચેલા હતા એવા કે તેમની સઘળી બાજુ ખુલી જોવામાં આવી શકતી હતી. કોઈની દાગીનો જોવાને હાત લગાડવાની જરૂર નહી પડતી હતી. તેની કીમત પણ તેનીજ સાથે જોડેલી હતી કે લેનારને વીચાર કરવાને બની આવે અને વેચનારને ઘડી ઘડી પુછવું નહી પડે. આ જવાહેરના સંગ્રહમાં કદબું કીમતી નંગ નહી હતું એ હમારથી કેહેવાઈ શકતું નથી, એટલું તે સંપૂર્ણ હતું. કેહેછે કે લંડનમાં જહવેરાતની જે મોટી દુકાનો કેહેવાયછે તે વર્ગની આ દુકાન હતી. એની સાથે આપણી મુંબઈની કોઈની દુકાન આપણે સરખાવી નથી શકવાના. હીયાંની સડથી સરસ આ કીસમની દુકાન કલકત્તાની હામીલટન જહવેરીઓની દુકાન આગળ, હમો ખીહીને કેહીજીએએ કે ૧૫) આના વઘાવમાં છે.

આ ઉકાણેથી નીકળીને પાધરા કાસોપાર ગયા. આખા દીવસની રજડથી આવું લાગું હતું કે કલકત્તા રોહરમાંજ રહેવાથી તે શહેર જોવાને વધારે સગવડ ભરેલું થઈ પડવાનું, કારણ ફક્ત ઉપલાં બેજ ઉકાણાં જોઈ પાછાં ફરતાં બપોરે બે વાગી ગયા હતા. બપોરના જમતી વેળા ટેબલ ઉપર દેખાવમાં ઘણીજ તોફી માંછલી મુકેલી હતી. આવીરો પુછપરછ કરતાં એવું માલુમ પડ્યું કે તે નદીની માંછલી હતો. કલકત્તામાં નદીની માંછલી પુશ્કળ મળેછે, તેમાં “મેંગો શીરા” નામની માંછલીની અતીશય તારીફ થાયછે. હમુને બરોબર યાદ નથી કે એ માંછલી દરીયાની છે અથવા નદીની, પણ આટલું જાણીએછે કે એની લેહજત અને ખુબસુરતી વીરો હંમેજોમાં અને દેરીઓમાં ભારી વખાણ થાયછે. આ માંછલીને “મેંગો શીરા” ને નામે બોલેછે તેનું કારણ એવું જાણવામાં આવીયું છે કે આપણા દેશની દેરીની મોસમ બપર એ ઘાયું ફરીને મળી આવેછે. દેરી

લોક એ માંછલીને “તપરવી” ફરીને કહે છે, એટલે “તપ કરનાર” માંછલી. ફેટલાક યુરોપીયનોયી આ કલાણુ શબ્દ “તપરવી” અરોબર નહીં બોલી શકાયથી તેમની એક સાધારણુ ટેવને લગતો “ટીપસી” શબ્દ “તપરવી” ને દર્શાવે લાગુ પાડી ફેટલાકો આ માંછલીને “ટીપસી” માંછલી બોલવા લાગ્યા. હવે એ આ માંછલી જોઈ નથી, પણ જોઈએ એ જોઈ છે તે આ એવું કહે છે કે તે હવે શ પોતાનું માંચું નીચું રાખે છે, જે કોઈની નજરમાં તપ કરતું અને કોઈની નજરમાં “ટીપસી” એટલે છાકરાની પેઠે ઝુલતું દેખાય છે.

કલકત્તામાં આવી એક સારી રસમ ચાલતી આવી છે કે તીહાંના દેરી લોક- નો ઘણો અગ્ર ભાગ તેમના મરણ પામેલાં માણસોનાં મુડાંને નદીના પાણીમાં ડોસી દીએ છે. તીહાંના ફેટલાક હીંદુ લોક મુડાંને બાળે છે આ વાત ખરી છે, પણ ઘણા ગરીબ અને હલકા પદ્ધિનાં લોક જોઈએની યુવતી બાળવાનો અર્થ પુરો પાડી શકવાની નથી તે આ બીજારા મુડાંને નદીનાં પાણી ઉપર તરતાં છોડી દીએ છે. શકિતવાળા લોક પણ મુડાંને પુરેપુરું બાળવા નથી દેતા. પોણા ભાગ બીજી રેડું છે બાકીનું નદીનાં પાણીમાં ડોસાવી દીએ છે. આવી રીતે નદીમાં નાખેલાં મુડાં પાણી ઉપર ધમધમકે, અને તીહાંની માંછલીએ આ મુડાંનો ભક્ષ કરે છે. નદી ઉપર મરકાર તરફથી મચવા ફરતા રહે છે અને જોઈ મુડાં તરતાં હાત લાગે છે તેમને પથર બાંધી પાણીમાં ગરક કરી નાખે છે. આ રસમ ઘણી મુખ્ય નાખવા જોગ છે, પણ ચાલતી આવેલી રસમથી લોકના દીલમાં આવેશ કંઈ ઘણું નથી લાગતું. જેમ આપણા પારસીઓના રવાનોને પક્ષીએ આમણી કરી બંધે એ તે વીશે ઘણા અગ્ર પારસીઓને કંઈ બીજાર આપતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ દેરાના હીંદુઓને પણ નદીનાં પાણીમાં પોતાનાં મુડાંએને ડોસાવી દેવામાં કંઈ બંધો બીજાર આપતો નથી, જો કે પરકાએને એ વીશે ઘણુંજ કમકમાટ બરેલું લાગે છે. આ બાબદ ઉપર કલકત્તાના બાલીયા ઘાટ એટલે દેરી લોકના મુડાં બાળવાનો ઘાટ, આ વીશે બચાવ કરતાં, વધારે ખુલાસાથી બોલશું.

ટેબલ ઉપર જમતી વેળા મોટી માંછલી જોઈ એકજાણુ ટેકાર કરી બોલીને કે, આ માંછલીએ કોણુ બોણુ કલકત્તાના ફેટલા દેરીઓનો ભક્ષ કરીને હશે! આવામાં કોઈ બોલી શકે, જુઓ પેલી માંછલીનાં માંડાંમાંથી કોઈના હાતની એક આંગળી દેખાય છે! આ વાત માંબળીને ટેબલ ઉપર જમવા બેઠેલા હમારામાંના ફેટલાકોનો

દેખાવ અત્યંત તરંગો થઈ પડ્યો હતો. ડોહ માંઢલી તરફ ચાકસાઈ ભરેલી નજરથી જોવા લાગું, ડોહ પોતાનો બુક સાવતાં સાવતાં અટકી પડ્યું હતું અને ડોહ એ પોતાનાં માણેજમાં મુકવાને તક્યાર કરેલો બુક હાતમાં રાખી મેલીયો હતો! ટેમ્પ હાથે આંખથી માંઢલી જો કે પાછી તો નહીં જ ગઈ હતી, તોએપણ ઘોડેવાર એક રમુજ દેખાવ થઈ પડ્યો હતો. એકુ એ જાણુને જરા સુગ લાગાયી નેઓએ તે માંઢલી પાંચી નહીં હતી. ખીજે દીવસે, એટલે તો ૧૫ ફેબ્રુઆરીએ કહી કહી જગા જોવાને જરૂર આ વીરો રોજે હસાવ કરી રાખીયો હતો તે સુખ્ય,

તા ૧ જી ફેબ્રુઆરીને દીવસે કલકત્તાના એક માતબર કુટુંબના બાબુ નામે બાબુ સામચરન મહીકનો એક માટે બગીચો કલકત્તામાં મરાહુર થયો છે તે જોવાને ગયા. આ બગીચાનું નામ “સેવન ટાંકસ” એટલે સાત તલાવનો બગીચો એનું બહેર થયું છે. આજ રોકાણ ઉપર, આ માતબર કુટુંબના બાબુઓએ કલકત્તાના દેશીઓ તરફની જીયાદત આપણી મહારાણીના શાહાનદા ડચ્ચ આફ્રે એડીનબરોને જીયારે તે કલકત્તે પધારીયો હતો તીહરે આપી હતી. મહીકનું ખાનદાન કલકત્તાના બાબુઓમાં ઘણું મોટું ગણાય છે અને આ કુટુંબના રાખસો પુદરતી ચીજો અને વીદ્યા તથા એલમ હંતરના બારી રોખી છે. તેઓમાંના ફેરલાકોએ હંમેશા બારાનો ઘણોજ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને કલકત્તાના દેશી આગેવાનોમાં આ ખાનદાને સારી પદ્ધિ રાખી છે. સેવન ટાંકસનો બગીચો એક જગરો માણેજો બાગ છે. એની સરખામણી કરવાને સુંબઈમાંની ડોહખી તેવી આગાન જગાનું નામ હમો દેઈ શકતા નથી. હમો ખીહીને બોલીએ તો એટલું કહી શકીએ કે આપણી સુંબઈના ગવરનરના પરેલના રહેવાના બાગ જેવા પ) બાગ જોડી મોટી જગા તો તે ખચીત હશે. આથી વધારે માણેજી પણ આંખી તો નહીં જ હશે. આ રોકાણ ઉપર પુદરતનો દેખાવ, ઝાડ પાનની લીલા-તરી અને તરુમલથી રચેલા બાગનો દેખાવ ઘણોજ દીલપસંદ હમને લાગે હતો. જે સેવન જેવી એક હમારત હીયાં બાંધેલી છે, તેની અંદર આ અમીરી રોખ પગલનાર બાબુએ કાચ ઉપર, કાગડાં ઉપર, અને કાગડાં ઉપર પાડેલી સખીઓનો જે એક માટે જમાવ કરેલો છે તે ઉપરથી આ બાબુનો ચીવ વીરો જે હંમેશરોનો રોખ છે તે સારીપે જણાઈ આવે છે. ઘણો વખત, હમોએ આ રોકાણે સુખરીયો હતો, અને યુદી યુદી કાપેલી અને હાતની પાડેલી સખીયો બેતાં બેતાં હમો

થાકી ગયા હતા; પણ તે સખીઓની સંખીયાનો અંત તરીકે આવીયો હતો. હમારી પોસે આ સખીઓની એક તપસીયવાર ટીપ છે તેમાં તરફીકે કેન્સ સખીઓનાં નામ છે, પણ હજી ધારીએક છે એ ઉપરાંત બીજી ધણી એવા કાયક સખીઓ અને છત્રોનો હતો. આ સખીઓમાં, યુરપાન્ડ અને પ્રથિને સગતી તથા પીપ, તથા લક્ષ્મીઓ, તામકીત પુરુષ અને સ્ત્રીઓ તથા તરેવાર બુદ્ધિની દેખાવાનો સંશય હતો, અને તેમાં કેટલીક સખીઓ જોડી કીસખી અને તામકીત સખી બાલ્યુઓના હાવતા નમુના હતા, જેવા આજે સમગ્રે દેશમાં મળવા મુશ્કેલ છે. આ સમગ્ર દેખાવ ભેદોમાં ભેદો હતા થાકી ગયા હતા અને તેથી પાણીની તરસ ધણી લાગી હતી. આ ઉપરાંત પાણી માંગતાં, હમારી સાથે જે બાલ્યુ મીત્રો આ મહાન દેખાવોને આવીયા હતા તેઓમાંના બેત્રણ બેત્રણ હતાને “એક બારા બીર લેશો” એવી પોતાની આમર જાણવી હતી. બાલ્યુને માલોડેરી આવી પુછપરછ માંભળી તે વખતે હમને જરા રમુજ થઈ પડી હતી! પણ બાલ્યુ લોક વીરો હતાએ એવું માંભળીયું હતું કે કેટલાક મુશ્કેલ બાલ્યુઓ બીર, વાનિ, બ્રાંડી વગેરે સારી પેટે વાપરવાને શીખ્યા છે! અને ધણી તેમાંના કેટલાક તો બહાર માલોડેરી વાંચેની મિલેસામાં તારાંધી તે દેશમાં ઉપર બતાવેલાં પકવાનો અને સમગ્રી તરેની પીવાની છત્રોમાંની લેહન લેતાં કલાકના કલાક મુખી તીલં અચ્છી રીતે એમાં વાતચીત કરેછે, અને એવું કરવાને તેઓ તીલંના કાયમ લોક થઈ પડેલાં છે, તેથી, આવી રીતે બીર પુછીએ એમાં કંઈ નવાઈ નહીં હતી! કલકનાના બાલ્યુઓ કેળવણીમાં મુશ્કેલ કરતાં મળાજર આગળ વધેલા છે. તેમની અનરાકિત પણ વધારે મજબુત છે. એવા બુદ્ધિને હમારેથી શીક્ષમણ દેવાઈ રાકતી તથી, પરંતુ આટલું હમારું આધીનમતેમની આગળ રજુ કરવાની અને તે ઉપર વીચાર કરવાની સમગ્રી તસવતા થી તેમને અરજ બુદ્ધિરીએક, કે કેળવણી અને મુશ્કેલો દેલાવો, યુરપીયન લોકની અતીશય દારૂ પીવાની અને પાવાની એવ અપતીયાર કાલાથી તથી થવાનો, પણ એ લોકની બાઈબલમાં જાણવેલાં ગ્રામ્યોનીતી અને સચાઈના તલો છે તે મેળવીયાથી થઈ રાકશે. જે કુલ પાવાપીવાની જ હર અપતીયાર કાલાથી મુશ્કેલ ગણાતા હાય તો એમાં મુશ્કેલ અપતીયાર કરવાને હમારે આગેવાની કરવાને નાખુરા છઈએ. આટલું પણ જાણવાની જરૂર છે કે ધણી હંચી કેળવણી અને પદ્ધિ ધરાવનાર બાલ્યુઓ છે,

જેમાંના ફેટલાક સરકારી અમલદારો છે તેઓની સુધારાની વલાણુ આણું પીણું તરફ નથી, પણ ખરી મન કેળવણી અને સારીર કેળવણી વધારવા તરફ તેઓ-એ પોતાની ફેરિસ અને ધીયાન ચલાવેલું છે. ફેટલાક કેળવણી પામેલાં મુંબ-દની હાંદુઓ પણ એવીજ વલાણુ ઉપર ફરતા અથવા ફરેલા દેખાયછે, જે કે અને પણ ઘણા વિદ્વાન શીખેલા અને ઉંચી પદ્ધિ ધરાવનાર હાંદુ ગૃહસ્થોએ આણું પીણું વીરો એવી છુટ લીધીજ નથી અને તેઓ લેવા ધારતા પણ નથી. ખાવાપીવાની છુટ સુધારા સાથે કંઈ ઘણી અગતની નીસખત નથી રાખતી એવું તેઓનું મત છે, અને હમો તે વાજખી સમજીને પુરેપુરું સ્વીકારીએછ. આવીરો આગળ ડેકાણાસર વધારે ખુલાસાથી બોલવાની ઉમેદ રાખીએછ.

આ ટેકાણાં ઉપરથી નીકસીને આયુ રાજેન્દ્રલાલ મલીકના રહેવાના મકાન ઉપર ગયા. આ મલીક ખાનદાનના ગૃહસ્થો ખુદરતના અગજ શોખી અને માજી છે એવું આગળ કહેલું છે, આ તેમની ખુખી તેમના મકાન ઉપર જે તરેની આરા-રતગી ફરી રાખેલી છે તે ઉપરથી ખુલી માલુમ પડી આવેછે. આયુ સામચરન મલીકના સાત તલાવના અગીઆમાં તરેવાર તરેની આરસી અને સખીઓનો એક ગંજવર જયો જોયો હતો, તેને અદલે આ તેજ ખાનદાનના ખીબ ગૃહસ્થના મકા-નમાં જઈ જોઈએછ તેના આગ અને અગીઆમાં તરેવાર તરેનાં જીવતાં પક્ષીઓ, અને ફેટલાંક ચોપગાં જનવરોની એક નાહાની જેવી દુનીયા જોઈ હતી. આયુ મલીક પોતે જોતે ઝાડ પાન અને જનવરની બાબતોનો એક અસ્થે વીચાર્યા છે. આ બાબતે લગતી શોધો અને વધારા જે યુરપખંડમાં થતા જાયછે તેવીરો તે સારી ખખર વાંચવા લખવાથી રાખેછે, અને આ બાબદ વીરો દેશી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ સંગ્રહન કરીયું છે, તેથી ફલાણાં પક્ષીને ફલાણી જાતનો ખોરાક માઆફક આ-વશે, ફલાણાં જનવરને આવી રીતે અથવા આવી તજીમલથી રાખીયું તો તે પલાઈ રાકારો, એ પ્રમાણે તેણે પોતાના આગમાં ઘણાં જનવરોને તેમને લાયકની જગા અથવા માળા બનાવી આપી રાખેલાં હમોએ જોયાં હતાં. આયુ એ પોતે તસદી લઈ, હમોને પોતાની સાથે આગમાં ફેરવીયા હતા, અને તરેવાર પક્ષીઓ દેખાડવી તેમનાં નામ અને તેમની કેટલીક આસીએતો હમોને કહી જણાવી હતી. ફેટલાંક ૩ ખરેલાં પક્ષીઓ પણ તેના મકાન ઉપર કબજેમાં ગોઠવેલાં હતાં, તેજ પ્રમાણે રંગેમરમરના અને પ્લામટર આફ પારીસનાં ઘણીજ ઉંચી કારીગરીથી

બનાવેલાં પુતલાંનો પણ એક સારો, પસંદ અને ચુંટી કાઢીએ સંગ્રહ તીહાં કરેલા હોય, અને એ સઘળાંને જેમ તેમ નહીં ગોઠવેલાં હતાં, પણ તવારીખના કાયદાસર તેમને રચેલાં હતાં, અને તેમને સાફ રાખવાને તજવીજ ભરેલાં માણસો ઉપરી રાખેલાં હતાં. આ મકાન અને સંગ્રહ જો કે પોતાના શોખ સાથે કરેલા હોય, તો એ પણ મોટાં દીલવાળા બાપુ મલીકે તે લોકને જોવા સાથે ખુલ્લા પણ રાખેલા હોય, અને જેવી લોક શોખથી જોવાં જાય તેમને પરવાનગીથી અંદર ફરવા હરવાની છુટ આપેલી હતી, તથા તેવાં સારાં માણસો જોવાને આવીયાં તો મલીક પોતે જાતે તેમની સાથે ફરી વળતા હતા. જો કે મલીક પોતે મોટો માનવર ગૃહસ્થ છે, તો એ પણ તે સાથે, મીલનસાર તથા ભણે છે. આખાં કલકત્તા શહેરમાં મલીકનું ખાનદાન એકલમ વીદ્યા, હંતર અને ખુદરતના શોખીઓમાં મરાહર થયલું છે.

કલકત્તામાં માત્ર પાંચેલા આપણા દેશી શેઠ માણેકજી રસ્તમજી કાવરાજી બનાજીએ આ દીવસે રાત્રે પોતાની સાથે જમવાનું નોતું હમને કરેલું હતું તેથી રાજેન્દ્રલાલ મલીકના મકાનમાંથી તે બધા બાપુનો બારી ઉપકાર માનીને રૂપસત લેઈ પાધરાજ શેઠ માણેકજીનો મકાન જે ચૌરંગીમાં છે તીહાં ગયા હતા. હીયાં આવીયા પછી શેઠ માણેકજીએ ફરીને પેહેલાં દીવસની પોતાની ઈચ્છા કેહી બતલાવી હતી અને પુછીયું હતું કે કાસીપારમુધી દુર જઈને રહેલું અને તીહાંથી કલકત્તા શહેર જોવા, આવજાવ કરવાને આ બે દીવસમાં હમને કેટલું લાગ્યું હતું. હમો સઘળાનો જવાબ એવોજ હતો કે અલબત્તાં દુરથી આવવા જવામાં વખત ઘણો ફોકટનીકલી જતો હોય તેમ જરા રાશીરને પણ અડચણ લાગતી હતી. આ ઉપરથી શેઠ માણેકજીએ દીલોજની ભરેલી મેહર-બાનીથી કેહું કે તેવણનો આખો મકાન હમારે સાથે તઈઆર છે, અને તેવણનું કુટુંબ તે વખતે યુંબઈમાં હતું, એટલા ઉપરથી તેવણની સાથે તેમના મકાન ઉપર રહેવાથી તેવણને જરા પણ અડચણ કે અગવડ નથી પડવાની, બલકે હમારી સંગત મળવાથી તેવણને વધારે ખુશી અને ગમત મળશે. શેઠ માણેકજીનું દીલ ખુદરતી ઉપકાર ભરેલું અને મીલનસાર છે, તેથી હમોએ તેવણનો સુખન કૃષ્ણ રાખી તીહાંજ રહેવાનો ફેરાવ કીધો. હમો આસરે દસ દીવસ શેઠ માણેકજીનાં મકાનમાં રહેા હતા તે વખતમાં આ મીલનસાર અને મોટાં દીલવાળા મેઠે હમારી જેવી રીતે પરોણાગત અને બરદાસ્ત કરી હતી તેના ઉપકારની

યાદદાસ્ત હમારાં મનમાંથી કદી નથી નીકળી જવાની. આ રોડનો સ્વભાવ એક ખરાબ ખાનદાની ગૃહસ્થના જેવો છે. પોતાનો દરજો જાલવતાં, ખચ્ચાંની સાથે ખચ્ચાં જેવા ખુશ મીઠજી થઈ શકેછે, તેમજ મોઠાની સાથે તેવીજ લાચકી ભરેલી રીતે વરતનારા રાખસ છે. પોતાના કામકાજમાં સારી પેઠે રોકાયલા રહેતાં આ રોડ ખીજાં સારા અને જાહેર કામોમાં ધીઆન આપવાને સામેલ થયલા રહેછે, અને દેશી લોકમાં જેવા ગમતા અને માનવંતા છે, તેવાજ યુરોપીયન વેપારી અને રાજ દરબારીઓમાં પણ એવણું સારો વગ અને જાણ પીછાન છે તથા તેમનું સાઈં મત આ રોડ ધરાવેછે. દસ દીવસ હમોએ એવણના મકાનમાં એવણની સાથે ગુજરીયા તે વખતમાં જાણે હમો હમારાં પોતાનાં ઘરમાં રહેલા હુધિએ એવી આસાએરા અને છુટથી હમો તીહાં રેહી શકયા હતા. રોડ માણેકજીએ આવી મેહેરખાની ભરેલી મેહમાનદારી ફક્ત હમારીજ કરી નથી, પણ જેખી ભાયગસાલી મુસાફર આપણી જાતવાળો કે કોઈ ખીજો એવણને તીહાં ગયો હશે તે તીહાંથી સાઈં મત બાંધીઆ વગરે પાછો ફરેલો હમારા સાંભળવામાં નથી આવીયો. આઠલી સંધી એવણે હમારી ઉપર મેહેરખાની કીધી અને જે મોહોબત એવણે હમો સઘળા તરફ ખતલાવી હતી તેનો ઉપકાર આ ઠેકાણે જાહેર રીતે માનવાની હમો એક ફરજ સમજી તેની નોંધ મોઠી ખુશી સાથે કરીએછ.

એજ દીને સાંજના કલકત્તાના એક મોહોબ વેપારી અને જીના રહેવાશી મી. આપકારની મોલાકાત કરવાને રોડ માણેકજીની સાથે તેમનાં ઘર મધે ગયા હતા. આ વખતે કલકત્તામાં તુરત ગ્યાસ લાઈટ દાખલ થયલી હતી અને તે મી. આપકારે તે પોતાનાં ઘરમાં લીધેલી હતી અને જે સલગાવી જોવાનો દીવસ તેજ પેહલ વેહેલો હતો. ગ્યાસનો ઉજસ ઘણોજ સારો હતો અને મીણબતીની રોશની તેની આગળ વઠાવમાં પડી હતી. મુંબઈમાં ગ્યાસ હવે દાખલ થઈ ચુકી છે તેથી આ બાબદ વીરો વધારે હીંચા બોલવાની કંઈ જરૂર જોતા નથી. આરમીનીયન ટોલાના ઘણાં માતખર કુટુંબો કલકત્તામાં આગળ વસ્તાં હતાં, પણ હાલ તેઓમાં મી. આપકાર અને કેટલાક થોડા આબરવાળાં કુટુંબ સીવાએ કોઈ જાજ આરમીનીયનો તીહાં નજર નથી આવતા. આ કોમતા ઘણાં વેપારીઓ પડતી દશામાં આવીઆથી આ દેશ છોડી ગયા છે, હીયાં થોડાંજ લોક

વરોછે. આ જીના બલા રહેવારી કુટુંબ સાથે વાતચાત કરીયા પછી અને તેમની હચ્છાથી તેમનીસાથે એક વ્લાસ વાહન પીને તીહાંથી રૂપસત લીધી હતી.

આ દીવસની રાતે રોડ માણેકજીએ કલકતાના સઘળા પારસી વેપારીઓને હમારી સાથે જમવાને ઈજન કીધું હતું તે મુજબ તે સઘળા સાહેબોની સાથે હમને મુલાકાત તથા આલખાણ પીછાન કરવાની એક સારી બેગવાઈ મળી આવી હતી. આપણા પારસી વેપારીઓને હમારે તે વખતે સારી હાલતમાં જોયા હતા, અને પરદેશમાં રહેથી જે હાંમત અને આપખરોસો માણસમાં ઉત્પન્ન થાયછે તે ગુણો તેઓમાં નજર આવીયા હતા. કલકતાના આપણા પારસી વેપારીઓની મંડળીમાં જો કે ઘણું કરીને જીવાન ગૃહસ્થોની સંખ્યા વધારે હતી, તેઓ આપણુ દુનીયાદારીનું કામકાજ જે તેમને માથે પડેલું હતું અને જેથી તડકા છાંવેલા તેઓએ બોગવેલા હોતો, જેથી આ જીવાનોના કપાળ ઉપર હોરા, અફલ અને સારો અનુભવની નીશાનો પડેલી હતા જેઈ શક્યા હતા. આ તેમના સદગુણો જેઈ હતા ઘણાં ખુશી થયા હતા. ટેબલ ઉપર જમીયા પછી કલકતાના પારસી વેપારી અને રહેવારીઓની સલામતી લેતી વખતે આ બાબદવીરો ખુલું કહી જણાવીયામાં આવીયું હતું કે પારસીઓ પરદેશી વેપારી તરીકે જેવા હોયોગી, સાહાસીક અને આપતવકલ બનેછે, તેવા તેઓ મુંબઈમાં મુતલક નજર નથી આવતા. એટલા ઉપરથી પારસીઓને લાયક છે કે મુંબઈમાંજ ભરાઈ બેસી, બેઠા બાવાની ટેવ જલદીથી છાંડી દેવી જોઈએછ. તેમને દેરો દેરા ફરીવળી તેવાં સારાં વેપાર વાણજને લાયકના રોહોરોમાં પોહી મોડવી જોઈએછ અને આખરે જીવ જીવની પોતાની હાલત બેદતર કરવી જોઈએછ. ખીજું, પરદેશમાં એકલા રહેને પોતાના વેપાર વાણજનાં કામમાં ધીયાન આપતાં, પોતાનાં ખાનગી ઘરખારવીરો પણ ધીયાન આપવાની તેમના ઉપર બેવડી ફરજ આવી પડેછે, તે યાજવાને ઊપાય કરવા જોઈએછ, અને આ વીરો તેમને આવી મુશ્કેલી કરવામાં આવી હતી, કે તેઓ જો પોતાનાં કુટુંબને બોલાવી પરદેશમાં સાથે રાખે તો જેટલા વખત તેઓને પોતાના ખાનગી કામકાજમાં શેકાયછે તેટલા પોતાના ધંધા રોજગાર સર વાપરવાને તેઓ સહેલાઈથી અંઆવી શકશે. તેની સાથે તેમનાં ઘર સંસારનું કામ પણ તેમનાં કુટુંબને હાથે ધાણુંજ કરકસરથી બેદતર અને ફાયદા ખરેખરી રીતે આવી શકશે. આ મુશ્કેલી જો કે કેટલાકોને પસંદ પડતી થઈ હતી.

અને તે અમલમાં લાવી દેખાવાનું કામ પણ તે સાહેબોના હાતમાં હતું હવડાના વખતમાં કલકત્તે જવાને વાંહાંણની તો કંઈ જરૂર લાગતી નથી. આગગાડીથી સઘળી વાતની સગવડ થઈ પડી છે, તેથી ધારવામાં આવે છે કે કલકત્તે રહેનારા પારસી સાહેબો પોતાનાં કુટુંબોને રફતે રફતે હવે તીહાં બોલાવીને સાથે રાખી શકશે. છડ અથવા એકલા રહેવામાં પણ એક તરેનો ફાયદો છે, અને તેવી હાલતનું સુખ અને થોડી ઘણી મોજ મજા જેઓએ ભોગવી છે તેમને આપણે હીયાં લખી જણાવીએ તેના કરતાં તેઓ પોતે તે વધારે સારી પેઠે સમજી શકેછે! પણ લાંબા વખતે જોતાં એકલી હાલતના કરતાં કુટુંબ સાથે રહેવાની હાલત, પછી શું દેરામાં કે શું પરદેરામાં, બંધે ઢકાણે, ખરેખરજ વધારે ફાયદા ભરેલી છે. કલકત્તામાં વેપારી તરીકે પોતાનાં કુટુંબ સાથે લઈ વસવાનું માન પારસીઓમાં રોઠ રસ્તમજી કાવરાજી બનાજી અને તેવણની પાછળ તેવણના સાહેબજાદા રોઠ માણેકજી રસ્તમજીને ઘટે છે. રોઠ માણેકજી વીરો હમે એક શબ્દ વધારે બોલવા માંગીએછ જે વીરો હમે માગી લીજીએછ કે તે રોઠ માફ કરશે. આ ગૃહસ્થની વિચારશક્તિ અને હોશીઆરી એવી ક્રીસમની છે, કે હાલના કલકત્તાના દેશી જીવાન કેળવણી પામેલાઓ જેવા એવણના મીત્રો થઈ પડ્યા છે, તેવાજ જીના વીચારવાળા ગૃહસ્થોની એવણના ઘણાજ સારા મીત્રો છે. બંધે તરફવાળાઓને આ ચતુર રાખસે પોતાના દોસ્તો કરી રાખેલા છે આ ખુખી કંઈ જેવી તેવી નહીં જાણવી. આ ખુખી નકલ કરવા જોગ છે.

તા. ૨ જી ફેબ્રુઆરીનો દીવસ મેશર્સ લીખેજ અને થાકર એંડ સ્પીક તથા આસલર એંડ જેનીંગ્સની દુકાનો જોવામાં રોકીયો હતો. આ દુકાનો, જનરલ એજેન્ટસીની દુકાનો છે, અને હીયાં સઘળી બાબદને લગતાં પુસ્તકો મળી આવી શકેછે. આ પેહેડીવાળા કલકત્તામાં મોટાં પુસ્તકો વેચનારા અને પ્રગટ કરનારા ગૃહસ્થો છે.

આ દીવસે કલકત્તાના બાકુતી ગાડીવાળાઓ વીરો હમેને થોડા ઘણા અનુભવ મળી શક્યો હતો. મદ્રાસની બાકુતી ગાડીવાળાઓને અને નીઝામ હદરાબાદમાં ત્રીમલગીરીના બાકુતી ગાડીવાળાઓને કલકત્તાના ગાડીવાળાઓ વીસરાવે એવા ખુખઓ તેઓ નજર આવીયા હતા. હમેને હમારા એક મીત્રને કલકત્તામાં મળવા જવું હતું તેથી બપોરના બે વાગે એક બાકેની

શીગરાંમ હમોએ મંગાવી હતી. આ મીત્ર કીદાં રહેતો હતો તેવીયે હમને ખબર નહી હતી. હમોએ શેઠ કામાજીની પેદેડી ઉપરના એક માણસથી એવીશે વાકેફ થઈ તે ટેકાણું હમારી શીગરાંમના કોચમેનને જણાવા દેહું હતું. થોડો વાર રેહી હમો તદઅાર થઈનીચે ઉતરીયા. ગાડી આગળ જતાંજ કોચમેને ભપકામાં અને જડકથી ગાડીનું બાગણું ઉઘાડ્યું હતું. જેવા હમે અંદર ખેઠા કે બાગણું બંધ કરી કોચમેન લાગતો કોચબાકસ ઉપર ચઢી બેઠો હતો અને શીગરાંમ એકદમ ચલાવી દીધી હતી. આ કોચમેને હમને પુછીયું નહી કે કીદાં જવાનું છે, તે ઉપરથી હમોએ વીચારીયું કે એવીશે હમારા કેદા પ્રમાણે તેને આગમજથી ચેતાવેલું હશે. આ બુબખ કોચમેને હમાને એક માણેલામાંથી બીજા માણેલામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એવી રીતે કોઈ સાતથી આઠ માણેલામાં નજદીક એક કલાક સુધી ફેરવીયા કીધા હતાં ! આ માણેલાનાં નામ રસ્તાનાં પાટીયાં ઉપરથી વાંચતાં વાંચતાં હમાને કંટાળો આવીયો હતો, અને હમારો મીત્ર કેટલો દુર રહેલો તેને વીશે હમને વીચાર ઉપર વીચાર પડતો હતો. એતે પેલા બુબખને તડકું જખર લાગાથી તેની સુંઘ જરા ટેકાણે આવી હતી, તેથી તેણે ગાડી ઉભી રાખી. હમો સમજીયા કે હમારા મીત્રના ઘર આગળ હમો હવે આવી પુગા હશું. પણ પેલા કોચમેને થડે પેટે હમને પુછીયું કે “સાહેબ તુમારેકુ કીદર જતા હમે!” આ સવાલ સાંભળતાંજ હમાને એક તરફથી ગુસ્સો અને બીજી તરફથી બેઅખતીયાર હસવું આવીયું હતું ! ઘરમતોજ્ઞાના સુરખ કોચમેનને હવે હમે સું કહીએ ! હમોએ તેને પુછીયું “કે તુને આશીસમાંથી કેહું હતું કે નહી કે કીદાં જવું છે?” તેણે જવાબ આપીયો કે, નહી. તારે હમોએ પુછીયું કે એક કલાક સુધી શાસાર હમને ફેરવીયા કીધા, પેહેલેથીજ કાંય નહી પુછીયું? કોચમેન બોલીયો કે કીદાં જવું છે, તે ટેકાણું ઉપર તમે મહને ગાડી ઉભી રાખવાને કહેરો તેથી જીદાં ગમે તેમ મેં ગાડી હાંક્યા કીધી ! આ સઘળુંતે ઠડે પેટે બોલીયો હતો જે ઉપરથી એવું જણાયું હતું કે તે ખરેખરજ બુબખ હતો. હવે તેને હમોએ હમારા મીત્રનું નામ દેઈ કેહું કે મી. લાલ બેહારી કે ને તીદાં હમને લખ્ત. તારે તેણે જવાબ દીધો કે હું એ ટેકાણું જાણતો નથી. વાંચનાર હવે વીચાર કરશે કે આ કોચમેન એક લપકાદ બાવાને લાયક થયો હતો કે નહી ! હમને ગુસ્સો તો કણે આવીયો હતો, પણ બુબખ કોચમેનોના નમુના હમોએ

આગળ જોયા હતા તેમાં માત્રે આ એક વધારે નોંધી રાખવા જોગ નમુનો હમને મળીઓ હતો એવું સમજી હમોએ દરજુદર કરી હતી. કલકત્તાના સઘળા દેશી બાબુઓ હીંદુસ્થાની ભાષા નથી બોલી શકતા તેથી કેટલીક મુશ્કેલીએ પુછતાં પુછતાં બાબુ લાલ બેહારી કે જે રહેવાનું ટેકાણું શોધી કાઢીયું, અને તે જોઈએ તો ગાડીમાં જતાં નજીકી માંજ હતું. કામાજીની આશીસમાં જઈ આ બાબદ વીરો પુછપરછ કરીધી તારે તીહાંથી ખબર એવી મળી કે કલકત્તાના ભાકુતી ગાડીના ડ્રાઇવમેનો કંઈ જુજ શીવાએ સઘળા હેમક ખીન ઉલ્લુ અને બુબખના ભાઈઓ છે! આ દીવસની સાંજે કલકત્તાના ફ્રીમેસનોની એક લાડજ નામે “હયુમી-લીટી અને ફારટીટયુડ” ની મોલાકાત કરવાને ગયા હતા અને તીહાં વખતસર અને ટેકાણાસર પોહોચવાને હમોએ ડ્રાઇવમેનની સાથે એક માણસને બેસાડ્યું હતું. આ મંડલી વીરો હમો કંઈ હીયાં વધારે બોલી શકતા નથી. આટલુંજ કહેલું બસ છે કે મેહેલોના રોહરમાં અને જીહાં યુરોપીયન લોક ઘણું કરીને ચઢે દરજેની હાલતમાંજ વસેલા છે તે લોકની રીતભાંત અને શોખ સાથે કલકત્તાના ફ્રીમેસનોની લાડજ સઘળા જોઈતા અને ઘટતા સીણુગાર સાથે ઘણીજ સંપૂર્ણ હાલતમાં હમોને લાગી હતી. મુંબઈમાં ફ્રીમેસનોનું એવું સીણુગાર ભરેલું એક પણ મકાન હજુર મુધી નથી બનેલું તેથી હમો દીલગીર છઈએ.

તા. ૩ જુલાઈની રોજ વીરો પ્રેસિડેન્સી કાલેજ જોવાને ગયા હતાં. આ ખાતાંને હીંદુ કાલેજનાં નામથી પણ બોલે છે. આ મદરેશ ૧૮૧૫ ના સાલમાં સ્થાપીયામાં આવી હતી, અને એની સ્થાપના એક દેશીઓનું બલું ઇચ્છનાર અને દેશીઓને હંચે દરજેની કેળવણી આપવાની જખરી હીમાએતી કરનાર મી. ડેવીડ હેર નામના રાખસથી થયતી છે. કલકત્તામાં ખીજી જીયાકત હમને રોક બરજોર જી ફરામજી મોદીની કંપનીની આશીસ અને રહેવાના મકાનમાં કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ તરફથી મળી હતી, જે વખતે તીહાં બેગા થયલા ઘણા ખીજા સાહેબો સાથે હમને ઓળખ પીઠાન થયાથી હમો ઘણા ખુશી થયા હતા. આ મેહમાનદારીમાં જરે સઘળા જણ સરખા દીલ બરીયા સામેલ થયા હતા તારે એમાંથી જોણને વીરો તારીફમાં બોલીએ તે કેહેવાઈ શકાતું નથી. હમો ધારીએછ કે આ જીયાકતની મોલાકાતમાં સઘળા સાહેબોએ ઘણીજ લાયકી અને અચ્છી મેહમાનદારી બતાવતી હતી અને આથી હમારો

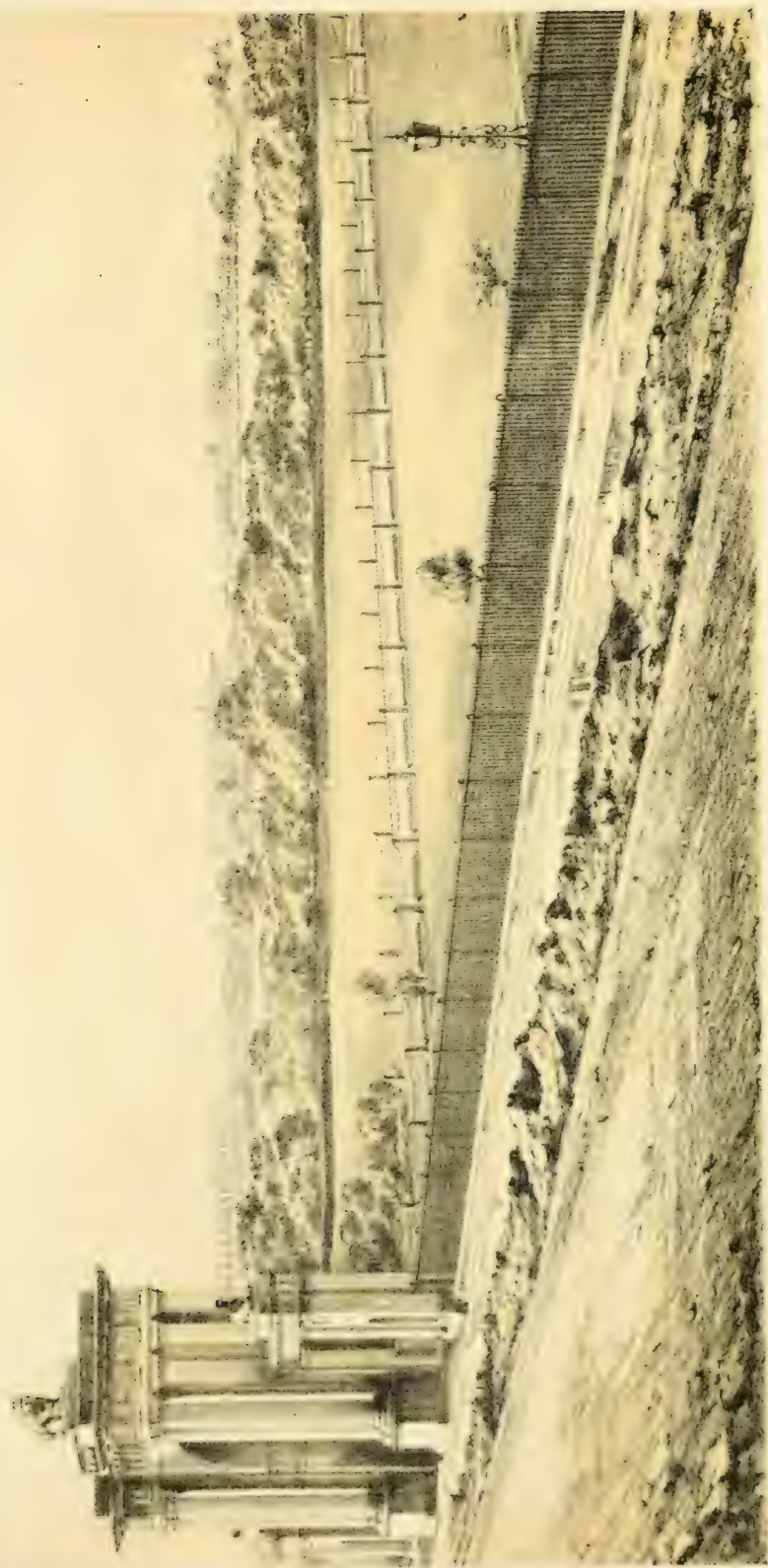
દોસ્ત આરાના અને નવી ઓળખાણ પીછાનવાળાઓનો જે ઉપકાર હમારી ઉપર થયો હતો તે હમોએ તે વખતે માનીયો હતો પણ ફરીને આ જોગવાઈએ જાહેર રીતે હમો તેની એક જોઈએ અને ખુશી સાથે ફરીએ છું.

આણંતી મીઠાસથી ફારગ થયા પછી, કલકત્તાનો દેશી નાચ જોવાની અને તીહાંનું ગાયન અન્યન સંભળાવાની આ ટેકાણું ઉપર હમને હમારા મેજબાનોએ એક સારી તક આપી હતી. નાંચનારી સ્ત્રીઓ વીરો તો અને કેહેવાનું કંઈ નહું નથી. હીયાંની સઘળી રીતભાત આ બાબદમાં આપણા રોહરતા જેવીજ છે, પણ કલકત્તાની દેશી ગાનારીઓનો ઘટમ તથા ગાયન બંધે હમને ઘણીજ ઉતરતી કામચલાવુ નજર આવીયાં હતાં. આપણુ તરફની હીંદુ ગાનારીઓની ખુબ-સુરતી અને ઘટમ સાથે સરખામણી કરતાં, સ્ત્રી જાતની રૂઢી પ્રમાણે બોલીએ તો કલકત્તાવાળીઓ મુંબઈવાળી આગળ પાણી ભરવા લાયક છે, આણંતી હમોએ જોયું હતું. ગાયનમાં પણ કંઈ ઘણો દમ જોયો નહી હતો, જો કે સાદી હુમરી ટપા તેઓએ ફીક ગાયા હતા. એક ગવઢીઓ તીહાં વધારે સારી અલાપથી ગાતો હમોએ સાંભળીયો હતો, અને તેનું દેશી ભારાણું ગાયન એક નવાઈતરીકે પેહેલું સંભળાયલું હમને ફીક લાયું હતું. હમારી ઈચ્છા મુજબ કલક-તાનું દેશી ભારાણું ગાયન બરોબર સાંભળવાને હમને તક નહી મળી હતી તેથી હમો અચીત દીલગીર છઠ્ઠીએ. કલકત્તાનાં ગાયનવીરો તથા લખનૌ દીલ્લી અને લાહોરનાં ગાયનવીરો ઘણી તારીફમાં જોલાયછે. આ મુસાફરીમાં એકુ બે ટેકાણે હમોએ ઘણું સાંઝે ગાયન સાંભળેલું છે, જેનું બયાન તે તરફના અહવાલમાં આપીયું છે. ગાયન જે એક અગતની વીદ્યા અને હુંનર છે, તેને પાદશાહે અને અમીર ઊમરાઓ તરફથી હીંદુસ્તાનમાં આગળ જોયું ઉત્તેજન મળતું હતું તે હાલ નહી મળીયાર્થી, આપણા દેશનું ગાયન પડતી હાલતમાં આવી પડીયું છે, અને તે દરરોજ વધારે પડતું જાયછે. આ મહાભારત વીદ્યા હુંનરને જો પાછો જાગતો અને તેના પુરતા દરજ્જા ઉપર ચઢાવવો હોય અને તેમાં છુવ અને આત્માને પવીત્ર આનંદ આપનાર જે આઓ રસ છે તે રસ પીવા અથવા સાખવો હોય તો આજે ગાયન શાસ્ત્રીઓને આપણા દેશી માતબર અને શક્તિવાળાઓથી સારી મદદ થવી જોઈએ. સાંઝે ગાયન કરનાર ઓઓને લાયક ઉત્તેજન આપવો જોઈએ અને તેમને ઈજત તથા

આખરદાર મંડળીમાં સામેલ કરવી જોઈએ. અને તેઓ પોતાનો દરજ્જો, લાભ, અને નીતી જળવનારાં થાય એવા ઉપાય, પુરૂષોએ પોતે પોતાનો દરજ્જો, લાભ તથા નીતી જળવીને કરવા જોઈએ. હમો એવું માનીએ છીએ કે ગાયનનો પેશો કરનાર સ્ત્રીઓને કુસલાવી નક્કારા માર્ગ ઉપર લઈ જવાનો દોશ પુરૂષ ઉપર છે. ઘણાં જણ એવું સાધારણ રીતે બોલે છે કે સ્ત્રી પુરૂષને કસાવે છે, પણ હમો તેથી ઉલટું જ માનીએ છીએ કે પેહેલ વેહેલાં પુરૂષે સ્ત્રીને કસાવી હશે. સ્ત્રીઓને આડે મારગે ચલાવનાર તે પુરૂષ જાત છે, તે પેહેલ કરે છે, અને સ્ત્રી તેની પાછળ ખીજી થાય છે. તે ખીચારી નીરદોશ સ્ત્રી પેહેલાં કસે છે, પણ તે કસ્યા પછી એવી તો પક્ષી અને છુસ્ચી થઈ પડે છે કે ઘણા નીરદોશ પુરૂષો હવે તેના જખરા પંજમાં શીકાર થઈ પડે છે. ગાયન કરનાર સ્ત્રીઓના વર્ગનો દરજ્જો જાંચો કરવો હોય તો, તેનો ઇલાજ એજ છે કે તેવી સ્ત્રીઓ તરફ પુરૂષોએ માન અને નીતીના વીચારથી જોવું જોઈએ. એમ જો થયું તો તે સ્ત્રી જાત કદી પણ ઊલટી નજરે પુરૂષ ઉપર નથી જોવાની. આ હમારા વીચાર સાથે જો કે જુજ લોક શીવાએ ઘણાજણ તો મળતા નથી જ થવાના, તો એ પણ હમને એવી આશા છે કે આ હમારે મત અરે અથવા ખોટું છે એ ઉપર ઘણાજણ ધીયાન ધઈ વીચાર કરશે.

તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દીવસે કલકત્તાની લેજ સંલેટીવ કાઉનસીલની મીન-લસ જોવાને, આગમજથી ઘટતી પરવાનગી મંગાવી સરકારી મેહેલમાં ગયા હતા. કલકત્તાના સરકારી મેહેલની ઇમારત, જેના એક દરવાજાનું ચીત્ર અને આપેલું છે, તે ખરેખર જાદુશાહી મેહેલને લાયક નોજ મકાન છે. આ મેહેલની બાંધણીમાં, તેના દેખાવમાં, અને તેની સઘળી રચનામાં, જે રોખ એને દબ-દબો, ખુલ્લો નજરે દેખતો થઈ પડ્યો છે, તેમાં એના બનાવનારની મનરાકિત તથા તેણે સંપાદન કરેલી વીઢા હુંગર, કેટલું બળ ધરાવી રાકે છે તેનો આ સરકારી મેહેલ એક અરેજો જોવા જોગ નમુનો બની રહેલો છે. આ મેહેલનું આખું ચીત્ર આખી રાકાયું નથી તેથી ખચીત દીલગીર છઈએ, તો એ પણ તેના એક દરવાજાનું ચીત્ર તથા એ દરવાજા આગળથી દુરથી દેખાતી સરકારી મેહેલની રચના, જેટલી ચીત્રમાં માર્હ રાકે તેટલી એને એક ખીલાં ચીત્રમાં દેખાવી છે. હીંદુસ્થાનના ગવરનર જનરલ મારક્યુસ આફ વેલેસ્લીની કારકીર્દીમાં, ૬૦ સ. ૧૮૦૪ ના સાલમાં આ મેહેલ બાંધવામાં આવીયો હતો. એની પછવાડે આસરે

VIEW OF THE COLONADE, CALIFORNIA

Vincent Brooke, lith

GATEWAY GOVERNMENT HOUSE — CALCUTTA

४. सरकारी महुनना इगल्लो.—कलकत्ता.

રૂપિયા ૧૩,૦૦,૦૦૦ થી ૧૫,૦૦,૦૦૦ તેર લાખથી પંદર લાખ સુધીનો ખર્ચ તે વખતમાં થયેલો હોય છે. આ મહાભારત યાંત્રણામાં એક આમી માત્રે એટલી હોયવામાં આવે છે કે તેના દબદબા અને શૈતન પ્રમાણે તેટલી તે મહેલની પુરતી ઉભરાણી અથવા હિંચાઈ નથી બતાવેલી, તથા તેની આડીઓ તરતીક તરતીક પુરકળ મુકી છે. આ આમી કંઈક સારી તરતે તે દેખાઈ નહીં હતી. હમારી ઉપર તે તેના દબદબાએ અને બાહેરાના દેખાવે જાણી અમર કરી હતી. કલકત્તાને મહેલોનું શોર જે બોલવામાં આવે છે, તે નામ. આ સરકારી મહેલ જોવાથી બરેબર એવું અને લાજની આપેલું ગણાય છે. આ ટેકાણેથી જોતાં સઘળી તરફ ભપકાદાર અને મમ માણેલી હિંચારો અને પોણાના રમતા અને મેંદાન અને શોભતા મકાનો કથારાંધ ઉભેલા, જોનારની આંખો ઉપર ઝગતા તે ઘસારો કરે છે કે તે જોતાંજ એક પલવારમાં આપણા માણસોમાંથી “વાહ વાહ” નો સંતોશ ભરેલો આવજા નીકળ્યા વગર નથી રહેવાનો. આ મહેલ આગળ સુંબડની એકળી સરકારી અથવા ખાનગી હિંચારત બરેબર નથી કરી શકવાની.

સરકારી મહેલના બુલંદ દરવાજા ઉપર એક જાણના સીંદાનું આવલું મુકેલું છે. સીંદા પોતાની પુછડી સાધારણ પહેલી રાખીને, અને તેના એક આગલા પગતળા ફોતેમંદીની નીચાનનો ગોળો ઝાલીને નીચેત અને નચીત ઉભેલો છે. આ સીંદા આપણને એવું દેહે છે કે “હું તે હંમેશા સીંદા છઉં કે તે આજે ગ્રેવશીટલ” “અને હીંદુસ્થાન ઉપર ગજ અજાણે છે. હું શાંત, અદલ અને ખુશાલ હોઉં છઉં,” “અને તેમજ શાંત, અદલ અને ખુશાલ મારી રહ્યો તેને જોવા આજે છે. પણ “મહને કોઈએ ગેરવાજાની છીડીયા તે પછી મહને જોવા કે હું દેહેવા છું.” હંમેશા શાંતની ખુબી અને નીતી, સુલહ સંપત્ત, અદલાક, અને આમાદાનીમાં સમાયેલી છે. આ શાંત લગતી કરવાને સુતલક આજેલું નથી, પણ કોઈ આ શાંતને ગેરવાજાની મતાવે તે તેની સાંભળે પુરતાં જોર અને હિંચારથી તે લડવાને, સીંદાની માઆકર હંમેશા તકવાર છે. આ સીંદાના આવજામાં જે સોજના કરેલી છે તે દેશી-આનાં મન ઉપર હંમેશા સરકારની ખુબી, નીતી અને મજબુત પાયાદારી વીશે અરહી રીત અમર કરે એવી છે. દરવાજા અને મહેલ ઉપરના તકસી પાસે વીશે અંત વીઆડીને જાણવાની તરફ જોતા નથી. તેમજ તેની અંદરના સંગેરવારનાં

ઘીવાનખાનાં, તેમાં જવાની કઠારખંધ સીંહીડીઝા, દાદરો, તીહાંના આરડા, અગાસી, સીલીંગ, સાગનાં લાંકડાંની વારનીસથી ચકચકતી સફાઈદાર સપાટ જમીન, સીલીંગમાંથી લટકતાં કુમરો, બારીઝા વચ્ચે ભીતઉપર જડેલી આરશીઝા અને ઝેલીગરે ખીજી હજારો સીજોનું બયાન કરવાની કોરોરા કરેલી હમો ધારીઝેછ કે કોકટ છે; કારણ તેનું બયાન પુરતી રીતે કોઠખી રાખેથી થઈ નથી રાકાવાનું, તે સમજવાને તે મેહેલ તરફ નજર જોવા જોઈઝેછ. મેહેલ ઉપરનાં ઘીવાનખાનાં, અને આરડા રાજ દરબારી મજલસીઝા સાહ, જીઆફત, અથવા બાલ અને નાય રંગ સાહ, વારંવાર વાપરવામાં આવેછે. કલકત્તાનો ગવરનર જનરલ આ મેહેલના એક ભાગમાં તદન ઝિલાહેદો પોતાના રેસાલા સાથે રહેછે. ગવરનર જનરલના મકાન વીરો આવીતો ગોઠવાણ કરી છે કે તેની રહેવાની જગાઉપર, મેહેલના ખીજા ભાગમાં વસનારાઝાને પોતપોતાના કામ કાજસર જતાં આવતાં, એક ખીજા સાથે આમણ સામણ થવાની જરૂર નહી પડે, એવા તે મકાન ઝિલાહેદો રાખેલા છે. ગવરનર જનરલની લેજસલેટીવ કાઉનસીલમાં હમો હાજર થયા હતા, પણ તીહાં તે વખતે બયાન કરવા જોગ દેખાવ નહી જોવામાં આવીયો હતો, તેથી તે વીરો હીયાં કેહેવાનું કંઈ વધારે નથી.

આ ડેકાણું ઉપર હમને કાઉનસીલના દેશી મેમબર રાજા સરદેવ નારણસીંગ કે. સી. એસ. આઈ. સાથે મોલાકાત અને ઝિાજખ થઈ હતી. આ રાજા બનાસરનો એક મોટો જમીનદાર તથા ઇંગ્રેજ રાજનો મોહોટો ખેરખા અને ખરો દોસ્ત થઈ ગયો છે. આ રાજા મોહોટો સદગુણી, અક્કલ અને હોશીયારી ભરેલો તથા પોતાનાં દેશીઝાનું ભલું કરવાની ઇચ્છાથી ઇંગ્રેજ સરકાર અને દેશીઝા વચ્ચે દોસ્તી રખાવાને એક ઘણેજ લાયક રાજદરબારી મજલસી હતો. તેના આવા સદગુણોની તારીફ આ પુસ્તકમાં નોંધીને આ રાજાને મુબારકબાદી આપવાની હમોએ ઉમેદ રાખી હતી, પણ માહાં ભાએગે આ રાજાના અણુર્ચીતા મરણથી, હમો તેનાં મોટાં કુટુંબ અને દોસ્ત આસનાઝા સાથે ગમગીનીમાં સામેલ થઈઝેછ અને ઘણીજ દીલગીરી સાથે આ ડેકાણે આ પરોપકારી રાજાના દુઃખ ભરેલાં મરણની નોંધ કરીઝેછ. આ રાજાના મરણથી ખરેખર ઇંગ્રેજ સરકારે પોતાનો એક ખરો મીત્ર અને મસલતીયો ખોયો છે, અને આપણુ દેશીઝાએ આપણો એક ભલું ચાહનારો, દયાળુ અને સ્વદેશહિતેચ્છુ રાજા ખોયો છે.

૩. ભારત હારકીર્તિનું પાવનું.—કલકત્તા.

અલવાના વખતમાં રાજા સર દેવ નારાયણીંગ તરફથી ઇચ્છેજ સરકારને તે વખતને લાયકની મસલહત તથા મદદ ધણી સારી મળી શકી હતી. આ રાજાની સાથે જો કે હમારી પેહેલ વેહેલીજ આગળ થઈ હતી, તો અમિ પણ તે પારશી લોક વીરો ધણી માણેલત અને સાઈં મત ધરાવતા હતા, અને હમા જો ચુકતા નહીં હોઈ અમિ તો હેતું ધારીએ છ કે અકસર કરીને કલકત્તામાં શેઠ માણેકજી રસ્તમજી બનાજીની સાથે આ રાજાને ધણી મીનાચારી હતી, તેમની સાથે રાજા સાહેબને વાએસકારી પડ્યાથી અને શેઠ માણેકજીની લાયકી જોવાથી, પારશીએ વીરો કદાચને આ રાજાએ સાઈં મત બાંધી હું હોય. થોડા વખતની વાતચીતમાં રાજા સાહેબે હમારી મુસાફરીની મકસદ જાણી લીધી હતી, અને તે તેમને ધણી પસંદ પડી હતી. હમા અનારસ (કાશી) શેહેર જોવા જતાર છઠ્ઠાએ, અમિ હું જાણીને આ આહેસાનમંદ રાજાએ હમને પોતાના મેહેલમાં ઊતારો ફરવાની પોતાની આચર કહી જાણવી અને કેહું કે, અનારસ શેહેરમાં જઈ દોઢાં બીજે દેકાણે હમાએ ઊતારો ફરવો નહીં. રાજાએ તેજ વખતે પોતાના માણસોને હુકમ કીધો કે અનારસમાં તેમના કારભારીએને લખી જાણવે કે આગચાડીના ટેક મથકથી તે છેક શેહેરમાં મેહેલસુધી હમા સઘળાએને લઈ જવા અને પાછા પોહોંઆડવાની તજ્જુમલ કરી રાખવી, અને જોટલા દીવસ હમા અનારસમાં રહીએ તેટલા દીવસ આગો મેહેલ હમને ખુલા કરી આપવો, અને શેહેરમાં ફરવાહરવાને રાજાસાહેબના પોતાના હાથીએ અને ગાડી બોઝ હાજર રાખવા, અને સઘળી બાબદમાં હમારી બરોબર બરદાસ્ત રાજાસાહેબ તરફથી કરવી. આ રાજાએ પોતાનાં મોશં દીલથી અગ આબારનો એક જગશે કોઠ જેવા કોઠ હમારી ઉપર એકદમ ગણગવી દીધો હતો જે આહેસાનમાં હમા ગઈ થઈ ગયા હતા. હમા સઘળાએ રાજા સાહેબનો આ વીરો અતીશય આબાર માનીયો હતો, અને તે વખતે હમારેથી એટલુંજ જોલાઈ શકાયું હતું કે રાજા સાહેબનાં મોશં દીલવીરો તથા દેશીએ તરફ તેમની પેરાપકારી નજર વીરો હમાએ ધણી સારી વતો સાંભળેલી છે, પણ હમારી ઉપર જે આટલી સંધી મહરબાની રાજા તરફથી એકદમ થઈ છે, આવીરો હમાએ આટલી બધી હિમ્મત નહીં રાખી હતી, પણ તે જરે થઈ પડી છે તારે તેનો ખુશો ઉપકાર માનવાને હમારી પામે બાયક રાખ્તો નહીં હતા, રાજા જે કે મોરો માતબર જગીરદાર હતો, તો એપણુ કલકત્તામાં તેના રહેવાનાં

ધરતી સાદાઈ અને રાજની વાતચીતમાં મીલનસારી, નરમાસ, અને લાયકી ભરેલા મુખનો વાપરવાની તબે અને તેનું સાફ દીલ જોઈ, હમારાં મન ઉપર એવી અસર થઈ હતી કે ખરી મોહોગ્રાઈ તે બિપલાજ ગુણોમાં છે.

આ દીવસે કલકત્તાની ટંકશાળ જોઈ હતી, તથા દેશી વેપારીયોની પેહેડી ઉપર જઈ ફેટલાક ઓળખીતાઓની મોલાકાત લીધી હતી. કલકત્તાની ટંકશાળ ઈ. સ. ૧૮૨૪ ના સાલમાં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ ખાતાંના સાંચા કામની ગોઠવણુ અને શક્તિ એવી અને એટલી તો છે કે એક દીવસે સાત કલાક કામ ચાલતાં આ ટંકશાળમાંથી આસરે રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ ત્રણ લાખના શીક્ષા છપાઈ તયાર થઈ શકેછે. આ ખાતાંની ઈમારત પછવાડે આસરે રૂ. ૧૩,૦૦,૦૦૦ તેર લાખ અને સાંચા કામ પછવાડે આસરે રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગીયાર લાખનો ખર્ચ થયલો કેહેવાયછે.

અપોરના ચાર વાગે કલકત્તાનું ચીના બજાર જોવાને ગયા હતા. આ બજારમાં છુટક કપડ, કપડાં, ઘરશીનગારનો પરચુરણુ સામાન, ખાવાપીવાની તમામ જીનસો, કાચકામ, કોડીકામ, લોખંડી કામ, તરેવાર જાતનો દારૂ, પણ ઉતરતી જાતનો, અને ખીજી હમા ચીજો મળી શકેછે. આ બજારનો દેખાવ ઘણું કરીને આપણી મુંબઈના કાસમબજાર અને કોટના હોરાબજારને મળતો આવે હોવો છે. હમો આ ડેકાણે આવી સાધારણુ બજારની નોંધ કરવાની કંઈ જરૂર જાણતે નહી, પણ આ બજારમાં ફરવા જનારને જે જોવા લાયક ખીજા દેખાવો અને જીનસો મળેછે તેટલા સાંર આ ચીના બજારનું બયાન અને આપીયું છે. હમોને એવું જણાવામાં આવીયું હતું કે આ ચીના બજારમાં જે માણસોની ભીડ અને જમાવ થાયછે તેમાં જે તપાસીને જોઈએ તો આવું બોલવાને બની શકેરો કે આ ડેકાણું ઉપર, આ પૃથ્વિનાં માત્રે અતીશય જંગલી અને અતીશય થંડીના દેરાના રેહેવાશીઓ શીવાય, સઘળા જણાયલા દેરામાંના ઘણાક લોકના નમુના આપણને મળીયા વગર નથી રહેવાના. આ ડેકાણે તોખેટ—લાસાના રેહેવાશીઓ, પેહેલવેહેલા હમોને હમારા ભોમીયાએ દેખડાવીયા હતા. તેમના એહેરાનો આકાર અથવા ઘટમ ઘણું કરીને ચીનાઓને મળતો હતો, જે કે તેઓની કાઠી કદાવર હતી, અને સામડી ફેટલાકોની સફેદ અને ફેટલાકોની ઘર્બેલા રંગની હતી. તેમની પાસે ફેટસીક જાતનાં જાનવરોના રૂવાં સાથના મુકવેલાં

આમણું, વેચવાનાં હતાં. તેઓ રખડતી અને ભ્રમતી જતના ગ્રેલાના લોક હતા, જેઓનો પેશો એવી જતની જીતસો વેચવાનો હતો. દરેક જાણુની આજુ ઉપર અને ગળામાં, તાવીજ પોરેલાં હતાં અને તે એટલી તે સંભાળથી રાખેલાં હતાં કે તેમને દાખડી અથવા કોથલીમાં બંધ રાખેલાં હતાં. આ તાવીજને જોયાથી હમોએ તેમને ઇશારતથી પુછીયું કે તેમાં શું છે, જે ઉપરથી તેઓએ ઇશારતથી આકાશ તરફ હાત કરી જવાય આવીયો કે તેમાં તેઓનો ખાદ્ય છે. હમોએ જ્યારે તે જોવા માંગીયા તારે તેઓએ ઇશારતથી કહેલું કે, તે કદીની દેખાડવી રાકાય નહીં. હમોએ પૈસાની લાલચ જણાવી પણ તેઓમાંના એક જાણુ કહેલું કે “હજાર રૂપિયા” આપો તોની તેઓ દેખાડી નથી રાકવાના. એઓના ગળામાંના તાવીજને જોતાં મદ્રાસના લીંગાઈત લોક પોતાના ગળામાં માહોદેવના લીંગની નીશાન પોરે-છે, તેમની યાદ હમને આવી હતી, તથા તેમની દાખડી અથવા કોથલીનો આકાર પણ લીંગની દાખડી જેવાજ હતાં. આવાં તાવીજને બાંધવાનું કારણ પુછતાં, તેઓએ કહેલું કે આ તાવીજનેની ખુબીથી તેમના ઉપર કોઈની નજર નથી લાગી રાકવાની!

તા૦ ૫ મી ફેબ્રુઆરી.—આ દિવસે કેટલાક દેશી વેપારીઓની પેટેડી ઉપર તેમને મળવા ગયા હતા, જે વખતે મદ્રાસ રોડેર કરતાં આ રોડેરની દેશી પેટેડીઓની અંદરની ગોઠવણુ વધારે બેહતર હાલતમાં જોવામાં આવી હતી, તેમાં અગત કરીને આપણા પારથી વેપારીઓની પેટેડીમાં, સાચે અંદોજરત દેખાયો હતો.

હીયાંથી કારગ થઈ કલકત્તાના સ્ટ્રાંડ ઉપર ફરવાને હમો ગયા હતા. કલકત્તામાં “સ્ટ્રાંડ”, ફરવા હરવા અને હવા ખાવાનું એક મોહોટું મેદાન છે. આ મેદાન આપણી મુંબઈના બેંડસ્ટાંડના મેદાન કરતાં વીરતારમાં ઘણુંજ મોહોટું છે. હીયાં કલકત્તાના ઘણા અરોહીયન રેલેવાશીયો ગાડી ધોડે અથવા પગે ચાલતાં ફરવા આવેલા હમોએ જોયા હતા. જે ફેંકાણા ઉપર બેંડ વાગેછે તીહાં રોડેરનાં યુરો-પીયન અને દેશી બેંડ લોકોનો એક અછો મેલાવો થાયછે. હીયાં ઘણા દેશી લોક હવા ખાવાને આવેલા નજરે પડ્યા હતા અને તેમાં કલકત્તાના જુવાન કેળવણી પામેલા આજુઓ પણ તેમની ગ્રાફમ થપમાં હમારી નજરે પડ્યા હતા. આ ઉપરથી હમને તે વખતે આપણી મુંબઈના બેંડસ્ટાંડ વીરો અને તે ફેંકાણા ઉપર આપણા

દેશી જુઓનો, દરરોજ સાંજના બરોબર ચોકસ વખતે દુધરાખંધ થઈ હાજર રહે-
 છે, જેવા તેઓ પોતાના વખતમાં પોતાની નીરાળે ચોકસ વખતસર જઈ હાજર
 નહી થયલા હશે, તેમની ખુશ યાદ આવી હતી ! તેની સાથે કેટલાક બાબુઓનાં
 પાટલુન, ખુટ તથા ડગલા સાથેના પોશાક જોઈને હમને આપણી મુંબઈના કેટલાક
 જુવાન ગબરૂઓની રંગ બેરંગી ઈજર અથવા પાટલુન, ડગલા, તેમના હાતમાં
 રમતી લાકડી, તેમને આઈગ્લાસ, અને તેમની લટકતી ચાલની પણ યાદ આવી
 હતી ; અને આ સમજાણી સાથે, તેમની કેળવણીનું ભંડોલ, કલકત્તાના જુવાન
 કેળવણી પામેલાં બાબુઓની આવી રાકિત સાથે સરખાવાની અછી તક મળી
 હતી. મુંબઈના દેશી કેળવણી પામેલાં જુવાનો કરતાં કલકત્તાના દેશી કેળવણી
 પામેલા બાબુઓ ધણે દરજે ચઢતા છે. તેઓ આ ઉપલી પોશાકની પ્રીતીયારીમાં
 બે કે પછાત પડેલા માણસ પડ્યા છે, તોપણ આ ખામી હોય તેમના હકમાં
 બેહતર ધારીએ. તેમજ એક ખીજી અગતની બાબદ વીરો અત્રે નોંધ કરવાની
 જરૂર જણીએ. તે એ જ, કલકત્તાના જુવાન બાબુઓએ હજુરસુધી તેમની
 સ્ત્રીઓને પુરોનાની જાહેર મંડળીમાં આમિજ નથી કીધી. આવી રીતના તેમના
 જનાની રેવાજ સાથે બે કે હોય તદ્દન એકમળતા નથી થતા, તોએપણ આટલી
 વાત તો હોય કબુલ રાખીએ કે સ્ત્રી પુરોના વચે હુરોખીયત લોકના રેવાજ મુજબની
 સઘળી છુટ આપણા દેશીઓમાં નહી દાખલ થવાની તરફેણમાં હમારું મત છે.
 આપણા પારસી યોલાના જુવાન સાહેબોએ પોતાની સ્ત્રીઓને પુરોનાની મજલીસમાં
 ખીરાજવાને અને પોત પોતાના ધણી અને કુટુંબીઓ સાથે જાહેરમાં જવા આવવાનો
 રેવાજ દાખલ કરીયો છે તે જોઈને દરજે અતીયાર સુધી દાખલ થઈ ચુકો છે તે
 ધણોજ થયેલો સમજવો અને હવે બસ કરવી સજવાર છે. એથી વધારે તો
 હવે નહીજ જવું જોઈએ, બલકે આ સઘળી લીવેલી છુટને બની આવે તેમ ધણા
 અંદાજથી અને ખુબ વીચારથી વાપરી તો તેથીજ ફાયદો છે. એમાં જોડેલા
 અંદાજે રેહેશે તે ધણો નથી બોલાવાનો. મુંબઈના હીંદુઓ અને પારસીઓ,
 કલકત્તાના બાબુઓના જેટલા જનાની રેવાજમાં ખંધ પડેલા નથી, તેટલા હજુ,
 તેઓ હુરોખીયત લોકના રેવાજની સઘળી પાંતીની છુટ ભોગવતા થયા નથી, માટે જે
 સમતોલ હાલત તેઓ હાલ ભોગવે છે તેની આગળ વધવાને જેની ડગલું હવે પછી
 અગશે તે આપણી દેશી સંસારી હાલતની ખચીત અરાખીનું ખી રોપાયું ગણાશે.

આ વીરો હમારેથી કંઈની કલણ બોલાઈ શકાનું નથી. આટલાજ હરણો બસ છે, કે આ ઘણીજ અગતી અને તાજુક બાબદ ઉપર આપણા દેશીઓ દુરંદેશ બનેલું બીયાન પોહોંચાડી અમલ કરતા રહેશે.

કલકત્તાના સ્કાંડ ઉપર ફરીને રાત્રે માત્રવાગે રોહ માણુકજીના મકાન ઉપર પાછા આવીયા. રાત્રે જમતી વેળા હરાવ કીચો કે ખીજે દીને સડવારના મરહુમ રોહ રૂતમજી કાવસજી બતાજીનો અમલ રહેવાનો મકાન જે ઓરંગીથી આગરે આર અથવા પાંચ માસિ ઉપર છે, તે જોવા જવું, તેનીગાયે કલકત્તાની મહવારની પોહોરની રચના કેહેવી છે, તેખી જોઈ લેવી.

તા ૬ ડી ફેબ્રુઅરી. આગળા દીવસના હરાવ પ્રમાણે મહવારના પોહોરમાં ઉઠીને રોહ માણુકજીની ગાયે અંબાળુના સુરખીનો અમલ મકાન જોવાને નીક-લીયા. જે જે રસ્તાઓ ઉપરથી હમારે જવું થયું હતું તેમનો દેખાવ જાણે આ-પણે પુણના બવાની પેટના રસ્તા ઉપરથી પચાર થતા હોય એવો દેખાવ નજરે આવીયો હતો. મહવારની થંડી સારી જાગી હતી. રસ્તાઉપર તે વખતે કલકત્તાની વસ્તી નહી દેખાઈ હતી આટલા ઉપરથી એવું જાણ્યું હતું કે કલકત્તાના દેશીલોક મુંબઈના દેશી લોકની પેઠે પચોડીયાંમાં નથી ઊઠતા અને મહવારના મકા-રેથી પોત પોતાના થંધા રોજગાર સર કામ નથી જાગી જતા. કલકત્તાનું દેશી લોક મુંબઈના જેટલું અપખ અને કીડીયાગી નથી જાણવું, આ બાબદ તીહોનો મહવાર-નો દેખાવ સારી રીતે સાબેત કરી રાકેછે.

રોહ રૂતમજી કાવસજી બતાજીનો જુનો મકાન એકાંત અને હવાવાળી જગ્યા ઉપર છે. પાણુ રોહરથી ઘણાજ દુર છે. આ જુનો પુરાણો મકાન અને તેની આસપાસનો આગ જોયાથી હમાને મુંબઈના મહેમની આગલી પટેલની વાડી અને ટેકા પર ટેકા આપેલા અંગણ, તથા વાંદરાની ફેટલીક વાડીયાનીયાદ આવી હતી.

હીયાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં તરેવાર કીસમના દુકાનો અને તેમની ઉપર લટકાવેલાં નામ અને થંધો રોજગાર જાણવાનાં પાટીયાં જોવામાં આવીયાં હતાં. આ પાટીયાં વાંચતા વાંચતા હમા એક ફોટોગ્રાફરની દુકાન આગળ આવી પોહોં-ચીયા. આ સખી પાડનાર વીરો હમાને સારી બલામણુ થયથી હમા સઘળા-ઓએ હરાવ કીચો કે એકંદર થઈ સઘળાની એક સખી પડવવી. આ પુસ્તકમાં જે ચીજ આવીયું છે તે તે વખતે થયેલા વીચારને તુરંત અમલમાં

મુકેલાનું પરીણામ છે, બે કે તે વખતે હમારા કોઈના સ્વપનામાંથી નહીં હતું કે આવું ચીન આ પુરતકમાં આવશે.

આસરે અગીયાર વાગે પાછા ચૌરંગીના મુકામપર આવી પુગા. બપોરનું આણું લેધને, કલકત્તા શહેરની મોલાકાતના રવૈયા પ્રમાણે કેટલાક સરકારી હુરોપીયન અમલદારો જેમ્સની ઊપર હમે મુંબઈથી બલામણુ અને ઝોળખણુના કાગજ પત્રો લીધાં હતાં, તેમની મુલાકાતને ગયા હતા. કલકત્તામાં અથવા તીહાંથી છેક લાહોર અને પેશાવર સુધી જીહાં જઈએ તીહાં, આવી એક માઠી રસમ ચાલુ છે, કે કોઈની સરકારી અમલદાર, અથવા શેઠ સાહુકારની મુલાકાત કરવાને તેમના ઘરમાં ગયા હોઈએ તો તીહાં દરેક ડેકાણે બપ્પશીસ નામના એક કંઠાનો આપનાર રવૈયાને તામિએ થઈ ચાલવું પડેછે, જેથી જેની મુલાકાતે જઈએ તેનાં ઘરના દરબાનને, કંઈની રકમ, બપ્પશીસ તરીકે, પાછા ફરતી વેળા આપવાને વારં-વાર એક ફરજ થઈ પડેછે. આ દરબાન એવું સમજેછે કે મોલાકાત કરવા આવનારનો ફક્ત પેગામ લઈ જઈ પોતાના શેઠને પોણાંઆડીયો અને તેથી બે મુલાકાત થઈ તો દરબાનનો “લવાજમ” અથવા “હક” લાગુ પડી ચુકો. આપણે મુલાકાત કરી પાછા ફરીયા કે દરબાન દરવાજા આગળ આપણી સાંભણે આવી, સઘળી તાજમ તવાજેથી સલામ કરીને બોલેછે, “ગરીબપરવર, હુજુર, કુછ બપ્પશીસ.” હમા આવી માંગણીથી પેલેલ વેલેલાં તાજુબ થયા હતા, પણ પાછળથી પુછતાં માલુમ પડ્યું હતું કે આ રેવાજ તો કલકત્તાથી છેક હાંદુસ્થાનની હદ સુધી, દેશી નોકરોનો જાણે એક હક થઈ પડેલા છે. “જુદાવદ બપ્પશીસ,” “જીહાં પતાહ બપ્પશીસ,” “ગરીબપરવર બપ્પશીસ” આવા ચીકાસ ભરેલા રાખ્તો ડેકાણે ડેકાણે સાંભળવામાં આવેછે, પછી જેવી જે પ્રાંતની માખણીમાં જવાન. આ “બપ્પશીસ” જખરદસ્તીથી કોઈ નથી માંગતું, એ તો આપનારની ખુશીનો સોદો છે, પણ આણું ઘણું કરીને થાયછે કે “બપ્પશીસ” આપીયાથી જેવી જલદથી મુલાકાત થઈ શકેછે, તેવી નહીં આપીયાથી મોલાકાત કરવા જનાર રાખસને ઘરના બારણા આગળ અછી રીતે તપી રહેવું પડેછે. જેથી તેની સમ્મતીની ઘણીવાર જખરી તપાસ થાયછે.

તા ૭ મી ફેબ્રુઆરી. આ દીવરો કલકત્તાની જેલ બેવાને ગયા હતા. જેલની જગા ઘણા મોહાયા વીસારવાળી છે. દેહેછે કે લગભગ તેમાં ૧૮) એકર જમીન

Vincent Brooks, lith

OCHTERLONY MONUMENT.—CALCUTTA

८. ऑक्टर्लॉनी मॉनुमेंट, कलकत्ता की शिवालय

રાજાવતી છે. જેલની અંદર ફોજદારી મુકદ્દમાને લગતા બંધવાઓમાંના ઘણા અપરાધ ફોજાગરફ લીએ છે, અને તેમાં એવી એક ગોઠવણુ ફરેલી છે કે જે બંધવાની મરજી પોતાની સગી નહીં પણવા દેવાની હોય તોજી તે નહીં જાણે એવી રીતે તેની સગી છુટી રીતે લઈ લેવાની યુક્તિ કરી ગઈલી છે. જેલની હિમાયતની બોલ સવળો સત્તર દેઠની બનાવેલી છે. દંટ કારખંકી મુકીલામાં આવી છે, અને તેનાં બાંધકાનમાં જે બુનો વાપરેલા છે તે ઘણીજ સારી જાતનો સીકામવાળો છે. કલકત્તાની દંટ પાણુ ઘણીજ પાકી અને મજબુત છે, આપણી મુંબઈની દંટ તેમની આગળ વચાવમાં જાણુવી. જેલનો ગવરનર આ મકાન દેખાડવાને હમારી અથે ફરીયા હોત. વ્યાર પછી કલકત્તાનો એકસચેંત્ર હાલ જેમાં અહીંનજું સરકારી લીલાંડિ વખતે વખત થાયછે તે જોવાને આ દોષમે ગયા હતા. આ દકાણે, એટલાં તે માંબજોની થર મળેછે, અને તીહાં એટલાંજો ઘોંઘાટ થાયછે કે એક જાણુનું બોલનું પાસેવાળો ખીજો સાંભળી શકતો નથી. લીલાંડિ ફરનારા શું ભાવ બોલેછે તે કોઈથી બરોબર સંભળતો નથી, તેથી જે ભાવ બોલાયછે તે ભાવનો આંદોશ એક પાટીયાં ઉપર મોટા અક્ષરે લખીને તે એક લાંકુડી ઉપર ઉંચકી આખી બીડમાં સવળાને દેખાયેછે. હમોને આ બીડમાં એટલી તો ગરમી લાગી હતી કે જો કે પવન નાખવાને પંખા ચાલતા હતા તોએપણુ હમારેથી અરેમો કલાક તીહાં ઉઠું રેહી શકાયું નહીં હતું. આટલી બીડ, ઘોંઘાટ અને ગરમીમાં થતી આંચકા ગચકીની ગડબડમાં પણુ લીલાંડિ ફરવાને એકર બોલા ફેટલાક કામદારો, મદાવચારી પોતાનું કામ મુગા મુગા ટંકે પેટે જાણુ પોતાની પેટેડી ઉપર બોલા હોય તેમ ચલાવતા હતા. આ લીલાંડિમાં લખેલા ચીવાણું અહીંમ સરકાર તરફથી પેચાઈ દેથી પેપારીઓના હાતમાં આવેછે. વખતે વખતનો પાટીયાં ઉપર બોલાતો ભાવ બજારમાં ખબર પાડવાને ફેટલાક દલાલો પાટીયું જોતાને વાર તીહાંથી દોડી જાયછે, અને આ દોષદોડીમાં, ગપાગપી પણુ જાળગી થઈ પડેછે, અને ફેટલાક તમામગીશને તેમના અચકચારી ચાલને લીધે, પેપારીમને હાંત મારી પેટે મેથી જમવી પડેછે અને તે પાસા પાદ જો તો મહી સલામત પોતાને ઘર અથવા તો ચોકીમાં પણુ જાયું પડેછે.

હમો લીલાંડિથી ફારગ થયા પછી, સરકારી મહેલની સાંભણે મદાનમાં “Ochterlony Monument,” આફરજોની માન્યુમેંટ તાગતો એક મોટો

મીનારો છે તે જોવાને ગયા. આ મીનારો, મેન્ડર જનરલ સર ડેવીડ આક્ટરલોની નામના એક લશકરી સરદારની, લગ્નમાં અને રાજ દરબારી કામ કાજમાં, મળવેલી કીર્તિની જાહેર યાદગારી રાખવાને બોલો કરવામાં આવીયો છે. આ મુરા સરદારનું મત હીંદુસ્થાનના ઇસલામી લોક તરફ વધારે માન ભરેલું હોવાથી, આ મીનારાની બાંધણી, આ લોકની આગલી જાહેરલાલીના વખતના તરીકા મુજબની કરીયામાં આવી છે, જેથી તેની શૈનિક દીક્ષીના કુતબ મીનારને ઘાયું કરીને મળતી આવે છે. અગત કરીને આ મીનારાને મથાલે જે એ તબક્કા કરેલા છે તે કુતબ મીનાર સાથે વધારે એકસરખા માલુમ પડે છે. આ બંને મીનારાનાં ચીત્રો જોવાથી ઉપલી હકીકત બરોબર ધીયાનમાં આવી શકશે. આક્ટરલોનીનો મીનારો ૧૬૦ એક સો સાઠ ફુટ ઊંચો છે, એનો પાયો અથવા બેઠક, મીસર દેરાની બાંધણીની શૈનિકની કરેલી છે. આ આખી બાંધણી પાછળ ૩ ૩૫૦૦૦, લાગા છે. જેથી રાખસ જરા તસદી લેઈને આ મીનારાના ગોલ ચક્રીદાર ઘાટરો ઉપર ચઢી, મીનારાને મથાલે પોહીંચી જે દેખાવ આસપાસ જોશે તેની મેહનતનો બદલો સારીપેઠે વળી શકશે, એવું હમો માનીએ છીએ. આ ઊંચાણ પરથી કલકત્તાનું આખું શહેર અને તેને લગતાં મીઠાંના સરોવરો છેક દુર સુધી ખુલ્લું નજરે પડી શકે છે, જે દેખાવ બરોબર જોવા લાયક છે.

એજ દીને મહમદન કાલેજ અથવા જેને મદરેસા નામથી પણ બોલે છે તે જોઈ હતી. વેલેસ્લી સ્ટ્રોયર નામના રસ્તા ઉપર આ ખાતાંની ઇમારત છે, જે ઇ. સ. ૧૭૮૦ ના સાલમાં નામદાર વારન હેસ્ટીંગે, મહમદન લોકને આરખી જમાનની પુરતી માહીતગારી આપવાને સ્થાપી હતી. એ સ્થાપવામાં હીંદુસ્થાનના આ પેહલ પેહલા ગવરનર જનરલની એક ભલી નેમ એ હતી કે આબરુદાર અને ઊંચ કુટુંબના ગૃહસ્થોને મહમદન કાયદા કાનુનોથી સારીપેઠે વાકેફગાર કરવા, જેથી તેઓ ઇનસાફતી દરબારમાં લાયક જાહેર અમલદારોની પદવી ઉપર ચઢી શકે અને પોતાના દેરાનો કારબાર પોતે ચલાવાને શક્તીવાન થાય.

સાંત્રના પાછા ફરતી વખતે હમોને બપોર પડી કે કલકત્તાના ફેટલાક સુધાર-કોર્મ બ્રહ્મો સમાજ નામનો એક નવો પંથ બોલો કરીઓ છે તે પંથવાળાઓની એક જાહેર સભા તે દીવસે મળનાર છે. આ નવાઈ જેવા પંથની સભા તથા તેમાં કંઈક વાણે “હારમોનીયમ” સાથે થતી બંદગી અને બાબુ લોકની દેશી

ભાગામાં થયું ભારાણુ કેવું હશે, એ જાણવાની હિચાઈ હતા તે રાત્રે પ્રહ્મો સમાજની સભામાં ગયા હતા.

પ્રહ્મો સમાજ પંથનો વીગતવાર એકવાલ આ રોકાણુ હતા આપવાની જરૂર જોતા નથી. આ સમાજ વીશે માત્ર એટલું જ જાણવું બસ છે કે કેટલાક બાબતોએ સુરતીપુત્ર અને એકથી વધારે હિંદુ માનવાનું આડું જાગાઈ તેઓએ આ વીચાર દ્વારાને ફક્ત એક જ હિંદુ માનવાનું વાજવી ધારીયું. ગજગમ માહતશય આ વીચારનો ફેલાવો કરવામાં પેદા પેદેશો દેશી બાબત આગેવાન થયો હતો અને આ પ્રહ્મો સમાજ પંથ હિંદો કરવાનું માત્ર એ રાત્રેને મળીયું છે. આ ગજગમું ધર્મસંબંધી મત ધાવુંકરીને યુનીટેરીયન ક્રીસચીયન પંથવાળાઓના મત સાથે મળતું હતું.

જે સભામાં હતા ગયા હતા ત્યાંની સઘળી રીતમાં, અંદગી, ધર્મપરેશ કરવાની રીત યુરોપીયન દેવલમાં ચાલતી રીતમાં સાથે મળતી આવતી હતી. સમાજવાળાઓએ તે સભામાં એક બે અભંગ હિંદુ કીરતીનાં ગાયા હતા તેની જોડની, હિંદુ ગગની જોડની ઉપર રચેલી હોવાથી અને “હારમાનીયમ” સાથે ગાવાથી “યુરોપીયન દેવલમાં જેમ “હીમ” ગવાય છે તે ગાયનને આપેલું મળતો હતો. જો હવે બાહર રસ્તા ઉપરથી સાંભળતે તો એમ જ સમજતે કે આ રોકાણુ જોઈયુરોપીયનના દેવલમાં અંદગીનું ગાવન થાય છે. ગાઈરેલા પછી, વખાણુવતા બાબત કેમય અંદરેને દેશી અંગાલી ભાગામાં ભારાણુ કરી સંભળાવીયું અને કેટલાક જોડે ભણી સંભળાવીયા. આ જોડે જો કે હતા મુતલક સમજ નહી શક્યા હતા તો એ પણ તેના પદોનો આવાજ, આપણા પારથી માએદા થોડે આરતી વખતે કેટલાક હા બણે છે, તે પદોના આવાજને ઘણો અંગે મળતો આવતો હતો.

હાલ જમાનાના સઘળા ધર્મોમાંથી જે કઈ સારાં તત્ત્વો છે, તે ગુંડી કાલાડીને પ્રહ્મો સમાજવાળાઓએ પોતાનો એક નવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરીયો છે. હવે એક નવો ધર્મ અથવા કીરકો હિંદો કરી આ પૃથ્વી ઉપરના ધર્મોમાં એક નવી સંખીઆ ઉભરવાના કરતાં, હતા ધારી એક કે પ્રહ્મો સમાજ એકદમ એક જગલું મજાજુતાઈથી આગળ મુકીને “યુનીટેરીયન ક્રીસચીયન” ચોલાના મત સાથે મળી જાય તો, પ્રહ્મો સમાજ એકદમ મુરતકીમ પાવા ઉપર આવી શકશે.

અને હજુર સુધી તેઓ હિંદુ વેદને ધરી રાખી તેમાં જણાવેલા હિંદુ ધર્મના કેટલાક તત્વોનો પોતાનાં પંથની મતલબને મળતો અર્થ કરવાને જે કલ્પના તેમને કરવી પડે છે, તે કરવાની જરૂર નથી પડવાની. હમો ખ્રિસ્તી સમાજના કોઈપણ પંથીનું દીકરું બાળક આજે નથી, પણ જે વલણ પેટેલાંથી આ ચંચલ પંથવાળાઓથી લેવાઈ છે, તે વલણ આખરીએ ક્રીસ્ટીયન ધર્મમાં આમેજ થયાવીના નથી રહેવાની, આંતું હમારું આવીન મત છે. આજસુધી માત્રે એટલું જ થયું છે કે તે વલણ ધૂળી ધીમી આગલ ચાલી છે. આ પંથવાળા ખ્રિસ્તી થઈને હિંદુ રહેવાના જે દેખાવો કરે છે, અને જાણે તેઓજ ખરા અસલ હિંદુ છે. અને બાકીના હિંદુઓ આડે રસ્તે ચાલે છે, એવો દેખાવ દેખાડવાને બદલે, જે ખ્રિસ્તી પંથવાળા એમ જણાયે જુલું કહે કે હમો હિંદુ નથી, હમો યુનીટેરીયન ક્રીસ્ટીયન છઈએ તો આ ખરેખરે બોલવું તેમને વધારે માન ભરેલું થઈ પડશે. પણ ખ્રિસ્તી થઈને, જાતીભેદ કાઢી નાખીને, માંસ તથા દારૂ પીવાની છુટ લેઈને, અને પર જાતની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નનો પવિત્ર ગાંઠ બાંધવાની છુટ લેઈને, પછી વળી એમ બોલે કે હમો ખરાજ સન્માર્ગી હિંદુ ધર્મ માનનારા છઈએ, અથવા હમો હિંદુ છઈએ અને વેદને માત્ર માનીએ છઈ, તો આંતું બોલવું અથવા માતવું આખા સન્માર્ગી હિંદુ ટોલાની મરાખરી અથવા તેમને અપમાન કરવા ભોગ છે. આંતું લખીયાથી એમ નહીં સમજવું કે આ પંથવાળાઓની નીતીવીરો હમો કંઈપણ વીરૂધ્ધ બોલીએ છઈ. બાબુ કેસય ચંદ્ર સેન ઉપર અને તેના ધર્મવીચાર વીરો અને તેની જાતી વીરુદ્ધ વીરો હમો અતીરાય માનથી બેઠઈએ છઈ, અને જે કોરોશ તેણે પોતાના દેશીઓને સુધારવાને અને બેહતર કરવાને કરી છે અને કરે છે તેમાં તેને હમો માનસાથે સંધળી ફોતેમંદી ચાહીએ છઈ. એક ખરા ઈશ્વરને માનવાનો વીચાર અલબત્ત જારે આખાં હિંદુસ્થાનમાંના હિંદુઓ પકડશે તારે એમ જ જાણવું કે તેઓએ સુધારના મેદાનમાં એક ઘણું જ મોણું અને અગતનું ડગલું ભરીયું અને આથી આખાં હિંદુસ્થાનને મોટો ફાયદો થવાનો, એમાં તો કંઈ જ રાખ નથી.

તા ૮ મી ફેબ્રુઆરી ને દીને રવીવાર હતો અને તેથી નીચેનાં કલકત્તાની “ઓગ્રાનીકલ ગારડન” જે નદીને પેલે પાર છે તે જોવાનો ફરાશ કીધો. આ દીવરો કલકત્તાના લાખાં વખતના એક પારસી સેફીયા નામે રોડ ફરામજી રતનજી ખી-સની જે વણ રોડ માણેકજી બનાજીને તીલાં પગેલા તરીકે આવી રહેલા હતા.

તેવણની પીઠ ઉપર લાંબા વખતની એક માટી વસુડી થયેલી હતી, જેથી તેમને સુવા બેસવાને ઘણા દિવસ અમલી પડતી હતી, તે વસુડી આપણા અંચલ ક્ષેત્ર બાઉ દાજીએ, સહવારના ખોદાઈમાં ચીરી કાઢાડી હતી. આ વસુડીનું કદ એક નાહાના પેર જેટલું હતું. આ વસુડી એટલી તો અપળાથી કાપી કાઢાડી હતી કે દરદીને દવાથી બેસુધ કરવાની પણ જરૂર પડી નહીં હતી.

કલકત્તાની “બોટાનીકલ ગાર્ડન” જોવા જતાં, કોલ્લામાં થઈને પણ નદી કીનારે જવાનો રસ્તો હતો, તેથી એક ફેરામાં કોલ્લા અને બાગ જોવાને સાથે બની આવવા માટે, પેલેલાં હમાએ હમારી ગાડી કોલ્લા તરફ લઈજવાનો હુકમ આપીયા હતો. હમાએ ભોમીયો અણુવાણું લેવાથી કોલ્લાની અંદર દાખલ થવાના દરવાજા વાટે જવાને બદલે કોલ્લાની અંદરથી બાહર નીકળવાના દરવાજા વાટે હમારી ગાડીઓ અંદર દાખલ કીધી હતી, જે થોડુંક આગળ ચાલતાં પેલેરા બરનાર સીપાઈએ અટકાવી હતી અને સીધે દરવાજે કોલ્લામાં જવાને ફેરું હતું, જે ઉપરથી હમાને હમારી ગાડીયો ફેરવી સીધે દરવાજે દાખલ થવું પડ્યું હતું.

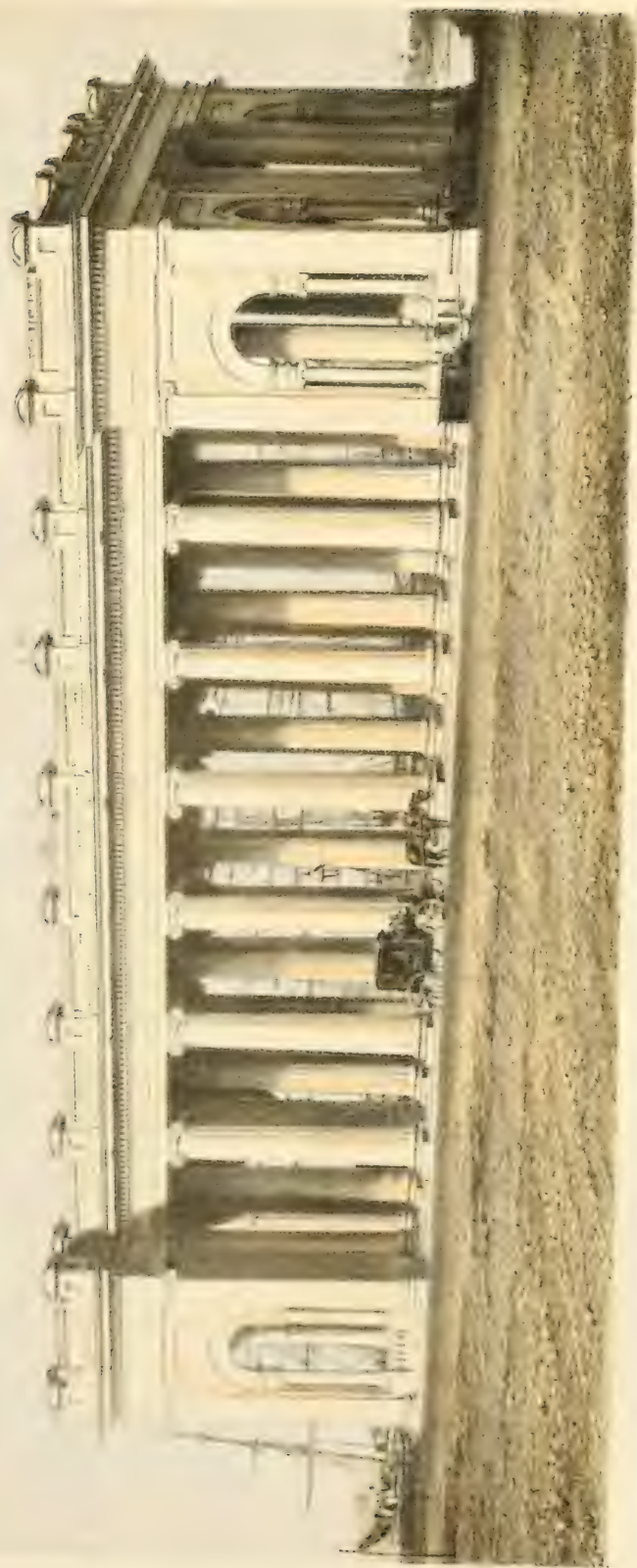
કલકત્તાના કોલ્લા વીરો વીગતવાર બયાન વાચવું હોય તો હામીલટન ગેલેડી-યરની બીજી આવૃત્તીના વાલમ પેલેલાના સફે ૩૧૩ થી ૩૧૬ સુધીમાં તે આપેલું છે. હમા અને ફેટલીક અગતની બાબતો જે ઉપર હમાઈં ધીયાન તે વખતે પોહોં-ચીલું હતું, તે આ ફેટાણે લખી જણાવીએ. પેલેલી બીના જેની ઉપર હમાઈં મન લાવું, તે એ હતી કે જેવા કોલ્લામાં હમા દાખલ થયા કે તીહાંના રસ્તા એવા તો તમુકમલથી બનાવેલા અને સફાઈદાર માણસ પડ્યા હતા કે હમારા સઘળા જણના મોહાશમાંથી એકજ આવજા નીકળીયો કે જુઓ, કલકત્તાના શેહેરના રસ્તા જેવા ગતીય અને જુઓ જહાં ઈંગ્રેજ લશ્કર વશેલે તીહાંની જગ્યા અને તેની સફાઈ ફેટલી મરમ છે. કોલ્લામાં ઘણું ખર્ચે લશ્કર યુરોપીયન લોકનું છે, અને દેશી લશ્કરના ફેટલાક સીપાઈઓને મોતે વારી પ્રમાણે ફેરબદલ કરતા રાખેલા છે. કોલ્લામાં નજદીક ૧૫૦૦૦ પંદર હજાર માણસ રહેલા રહે એટલી જગ્યા છે. અંદરની જગ્યા જુકી અને લીલાંની ભરેલી છે, તેમાં ફરવા દરવાની પગતીઓ બનાવેલી છે. અને થંડક છાંયડા સાથે ક્ષારઅંધ બાગ ઉગાડેલા છે, અને ફેટાણે ફેટાણે તોપના તાહા-ના માણેરા ગોળાઓને એવા તો તરેવાર આકારમાં રચી ગાઢવેલા છે કે તેમના દગો જોવાથી જેવી એક તરફથી દોહગત તેવી બીજી તરફથી ખુશાલી ઉત્પન્ન થાય.

ક્રીષ્ણામાં દાખલ થવાને પણ દરવાજા વઘાવા પડેછે. અને જેમ આપણી મુંબઈમાં આગળ કોટની આસપાસ ચર હતી તે મુઆફક દરેક દરવાજાની હદે ક્રીષ્ણાને ફરતી ચર છે, જેમાંની કોઈ સુકી અને કોઈમાં પાણી હતું. આવી ફરતો કોટ, આઠ ખુણાનો બાંધેલો છે, જે કોટ, પ્લાસીની લગાઈ ઇંગ્લેન્ડ લોક જીતીયા પછી ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના સાલમાં લાર્ડ ક્લાઈવે બંધાવાને શીર કાપી હતો. એવું કહેછે કે, આખા હીંદુસ્થાન વચે આ ક્રીષ્ણા ઘણોજ મજબુત છે, અને લગાઈની વખતે સારીપેઠે બંધાવ કરવાના કાયદા કાનુનો મુજબ તે બાંધેલો છે. ક્રીષ્ણાનો થોડો ભાગ નદી તરફ આવેલો છે જે બાજુ તોપોની ગોઠવણથી ઘણીજ મજબુત કરી રાખેલી છે, અને જમીન તરફથી તો આ ક્રીષ્ણા ઉપર ધસારો થવાની કંઈજ ધારતી રાખવામાં આવતીજ નથી. ક્રીષ્ણામાં, કેટલાક પીવાના પાણીના કુઆ નદીના પાણીથી છેક ૧૫૦૦ ફુટ દુર છે તેમાંનું પાણી ગરમીની રીતમાં ખાઈ થઈ પીવાને નાલાયક થઈ પડેછે તેથી સરકારે વરસાદનું પાણી ભરી રાખવાને મોહોટ મોહોટી ટાંકીઓ બંધાવી છે.

કલકત્તા રોહરમાં પીવાનું પાણી ઘણું કરીને લોક નદીનું વાપરેછે. અથવા જેખી કુઆ છે તેમાં ઘણા ખરા નદીનાજ પાણીના ઝરા લાગેલા હોયછે. આ કુઆઓમાં કેટલાકનાં પાણી થોડી મુદત સુધી સારી હાલતમાં રેહી શકેછે, પણ જેમ જેમ ગરમીના દીવસ નજદીક આવતા જાયછે તેમ તેમ તે પાણી મારચાં અને પછવાડેથી ઘણા ખારાં થઈ પડેછે. કેટલેક ડેકાણે, કલકત્તામાં વરસાદનું પાણી જથ્થું પીવાને, ટાંકાની પેઠે મોહોટી બરણીઓ અથવા ઝાલાઓમાં ભરી રાખેછે. આ બરણીઓમાં વરસાદના દીવસ ઉપર પાણી ભરી લીએછે, અને દરેક બરણીની અંદર લાલ તપાવેલાં લોહોડાંનો એક સલીયો ટાંંગી મુકેછે અને પછી બરણીનું મોહોડું તજી-મલથી ઢાંકી બંધ રાખેછે. આ લોહોડાંનાં સલીયાથી, લાંબી મુદત સુધી પાણી સફાઈ ભરેલું રેહી શકેછે અને તેમાં જીવ નથી પડતા. આવી રીતે રાખેલું પાણી પીવામાં ટાંકાના પાણી જેવા સ્વાદ આવેછે, જો કે એના ફરતાં કેટલેક ડેકાણે કુઆનાં પાણી મારચાં લાગેછે, તોએ પણ તે વધારે હજમીએત છે.

ક્રીષ્ણામાંથી પાછા બાહર નીકળતાં, પ્રીનસેપ્સ ઘાટ આગળ આવી પુગા હતા. આ ઘાટનું ચીત્ર આપેલું છે. ઘાટ રાબ્દનો અર્થ આ લત્તા ઉપર અને આખા હીંદુસ્થાનમાં “દરવાજો” અથવા “જવા આવવાનો રસ્તો” ફરીને થાયછે. જમીન

THE TEMPLE OF MARS ULTOR IN THE FORUM OF AUGUSTUS.

1. 31-32nd 402.—345th.

ઉપર થઈ નદી ઉપર જવું હોય અથવા નદી ઉપરથી ઉતરી જમીન ઉપર આવવું હોય તો જે ટેકાણેથી અથવા માર્ગેથી વાહાણુ ઉપર જઈએ અથવા તીર્થથી ઉતરીએ તે રસ્તાને બંગાલ પ્રાંતમાં ધાટ કહેતે બોલે છે. “પ્રીતમેષ્ઠ ધાટ” નામનો હુગલી નદી ઉપર જવાનો એક રસ્તો છે, તે રસ્તા ઉપર એક ઘણીજ સુંદર ઈમારત બાંધેલી છે. એને તે ઈમારતનું નામ, “પ્રીતમેષ્ઠ ધાટ” કહેતે કલકત્તાના દેશીઓ-એ આપીયું છે. મી. જેમ્સ પ્રીતમેષ્ઠ, ઉગમણ પ્રાંતની ભાશા એને તેને લગતી બાબતોનું પુરૂકળ જ્ઞાન ધરાવનાર એક નામાંકીત વીદ્યાર્થી થઈ ગયો છે. આ વીદ્વાન પુરે જો ઉગમણ પ્રાંતના એકમના અભ્યાસનો વધારો કરવાને એને આ તરફની પુરાણી બાબતો ઉપર અજવાલું પાડવાને ઘણીજ નેહનત કરી છે, તેની સાદગારી કાયમ રાખવાને કલકત્તાના રોહિની રેલ્વેશીઆએ આ “પ્રીતમેષ્ઠ ધાટ” ની સુંદર ઈમારત બાંધાવી છે.

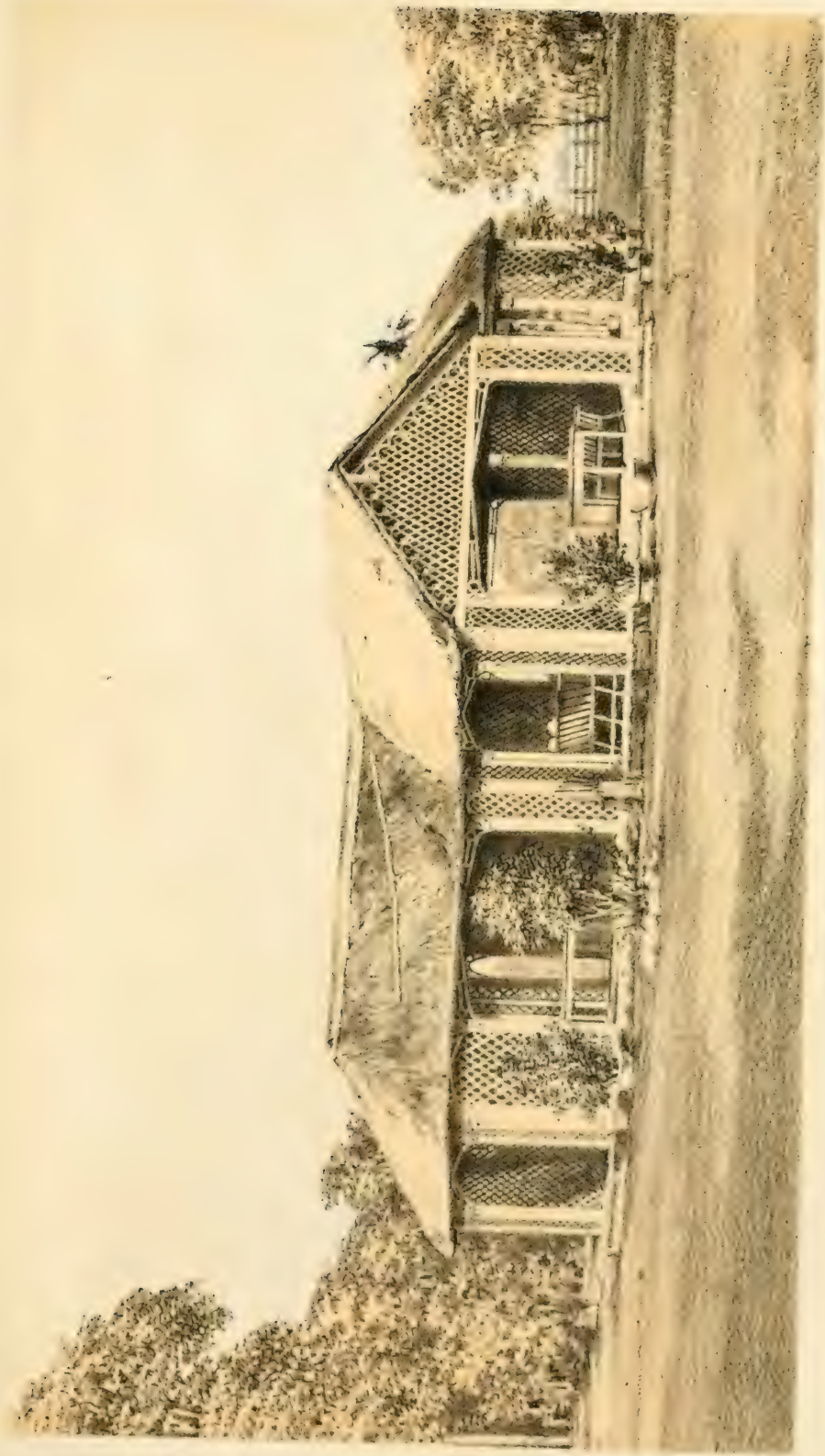
નદી કીનારે આવી પેહિંચીયા પછી, બોટાનીકલ ગારડનમાં જવા સાહે, બોટમાં બેસીને નદી પાર કરી હતી. કીનારા આગળ પુરૂકળ કીચલ હોવાથી હજો દરેક જણને ચાર હાથાવાળા એક પાટીયાં ઉપર બેસાડીને, ચાર બસાગીઆ પાલકી ઉંચકે તેમ ઉંચકીને બોટમાં લઈ ગયા હતા. બોટ, નદીની સાંભી બાજુના કીનારા ઉપર જઈ પુગા પછી, હમને એક લોખંડી સીંછીડીવાળા બાગ ઉપર ઉતારીયા હતા, જે ઉપર થઈ બોટાનીકલ ગારડનમાં જવાનો રસ્તો હતો.

કલકત્તાના આ બોટોટા સરકારી બાગનું બચાન આ ટેકાણે કરવું હમારી રક્તીથી દુર છે. જે બાગનો નજદીક ત્રણથી ચાર માઈલ વીસ્તાર છે. એને જેમાં, સહ-રાથીને તથા બોલતા પાણુ, ઘાયું કરીને આખી પૃથ્વીની વનરખતી એને ઓથ એને શેષા એને ફલ પાવના તમુનાનો એક રાખ્યમી જમાવ કરેલો છે, જેમાં ફરી વળવાને એને જોવાને નજદીક એક આખાં અકવાડીયાનો વખત પાણુ પુરેતો તથા ગણવાનો, તે બાગ હજો બેચાર ફલાકમાં બેઠાં વળીયા. તારે હજો એ કેટલું થોડું જોયું હશે, તે વાચનારે સમજી લેવું. તે એખી આટલા થોડા વખતમાં હમારો સાથે તીર્થાંતો એક યુરોપીયન રેલવાલ આવીને, બાગનો જે જોવાલાયક બાગ હતો, તે તેણે દેખાડીયો હતો. હમારા વીદ્વાન મીચ ગ્રાટર બાઈ ઘાછની સાથે ફરતાં પાણુ બાગનો ખીલો કેટલાક બાગ હજો સારી પેઠે જોઈ તથા વીદ્વાની રક્ષા હતા. બાગમાં ફરીને ફક્ત જોયું, એને જોઈને તે વીદ્વાનનું, આ બે વાતમાં ઘણુંજ ફેર

છે. વીદ્વાન લોકની સાથે ફરવામાં એક મોહોયે કાયદો એ છે કે જેથી આપણી સાંભણે નજરે પડેછે તે સું છે, તેનો ઉપયોગ સું, તેમાં કહ્યા કહ્યા ગુણો છે, આ સઘળી બાબદની આપણને સમજણ મળી શકેછે. હમને હમારા ઇંગ્રેજ બોમીયાએ નજદીક ૯૦) નેવું જુદી જુદી તરાના ગોલાબ દેખાડવીયા હતા. હમારો બોમીયો બાગાયતની બાબદમાં અઢો માહિતગાર હતો. તેણે, નાજીઅરીની તાડ, ખજુરી અને ફેડની નજદીક ૧૦) દસ જુદી જુદી જાત બતલાવી હતી, જેમાંની ફેટલીક અમેરીકાથી લાવીયા હતા, ફેટલીક આફ્રીકા અને ફેટલીક મીસર દેશમાંથી લાવેલી પેદાસ હતી. સાગુ ચોખાના ઝાડો જે એજ જાતની અંદર છે, તે ઘણાંજ સુંદર ખીલી રેહેલાં હતાં. લાંકડાનાં ઝાડોમાં, આપણું સાગ, ઇંગ્રેજ એક, મહાગની, દેવદાર, ફર, ફણસી, સીસમ, અબનુસ વગેરે ખીજ ઘણી જાત હતી. તેમજ મેવા અને ફુલોના ઝાડો પણ ઘણાજ હતાં, તે સઘળાનું તો બચાન આ ટુંક જગામાં થઈ શકતુંજ નથી. માટે આટલુંજ જણાવેલું બસ છે કે આ બાગમાં ધુરોપખંડ અને થંડીના મુલકના તરેવાર ઝાડપાનો, જેમાં નીપાલદેશ અને હિમાલયા પરવત આગળની જમીન ઉપરના ફેટલાંક ઝાડો; જાવા, સુમાના, મલાકા, પીનાંગ અને આ લતા તરફના મેવા તથા મસાલાના ઝાડો, આફ્રીકાખંડના, કેપ આગળના સંસ્થાનના, તથા અમેરીકા ખંડ અને એજીલ દેશના ઝાડોનો એક પસંદ અને જોવાલાયક સંગ્રહ, આ કલકત્તાના બોટાનીકલ બાગમાં હમારા જોવામાં આવીયો હતો. થંડીના દેરાવાળા ફેટલાંક રોપાને તજુમલથી કાચના ઘરમાં ઉગાડીયામાં આવેલા હતા, અને તેમની જોઈતી બરદાસ્ત કરવાની ગોઠવણો કરેલી હતી, પણ એવા રોપ માત્રે થોડાજ નમુના તરીકેના હતા. આ બાગમાં ફરતાં જે થોડા વારમાં હમાને ઝાડપાન વીરો ફેટલુંક જ્ઞાન મળીયું હતું, તેટલું આ દેશના કોઈ ખીજાં ડોકાણ ઉપર નહી મળી શક્યું હતું.

આ બાગમાં ખેચાર ડોકાણે ખેસવા ઉઠવાના અને આશાએશ તથા નાશતો ખાણી લેવાના ફેટલાક મક્કનો બાંધેલા છે. ફેટલાક મક્કનોમાં કાચના મોહોટ મોહોટાં એરડા બનાવેલા છે, જેમાં થંડ દેશના ઝાડપાનોને સઘળી તજુમલથી ઉગાડીયામાં આવેછે. બાગમાં ફેટલીક જગો ઉપર ફેટલાક નામીયા પુરોનોના બાવલાં પણ મુકેલાં છે, તે સઘળાનું બચાન અને આપી શકતા નથી. આ મોહોટા બાગની સઘળી જમીન લોકઉપયોગ સાથે બાગ બનાવાને, જનરલ કોર્ટે મુકત બાબતીર

STANDARD ROOMS, EDEN GARDENS, CALCUTTA

७. एडन गार्डन आस्ट्रेलिया के पर्वत गढ़न-बन-करी.

PAGODA, EDEN GARDENS, CALCUTTA

२. श्रीनाथशैलधनुं देहकुं, धुनमायमां.—कलकता।

દાખલ આવી હતી, જેના બદલામાં આ સખી ગૃહસ્થનું આવલું આ બાગમાં મુકીયામાં આવીયું છે, એવું હમાને હમારા ભોમીયાએ કહેલું હતું. જતરજ કાકો આ જગા, બંગાલાના તે વખતના મુખેદારને દાતથી અપ્પરેશ તરીકે મળી હતી. ખીમું આવલું પ્રખ્યાત થયલા Roxburgh નું બેયું હતું, જે રાખસ ઝાડપાનને જગતે શાસ્ત્રમાં એક વખખાયેલા વીદ્વાન થઈ ગયો છે. આ આવતાની કિમર જે જોય કાતરેલા છે તે જાડીન બારામાં જોયા છે. પણ તેના તરખુમો કોયેજ માં નીચે મુજબ કરીયો છે:—

“Whoever thou art present here; if the amenity of the place imbues thy mind with suavity, or admonishes thee to feel piously of God,

Honour thou

Roxburgh

the Superintendent of these Gardens, a man distinguished for his knowledge of Botany, and a great adept at rural amenities.

His country preserves his ashes

His genius flourishes here

Be thou favourable and persevere.

B. M. P. C. [Erected by his] surviving Friends. A. D. 1821.

ઉપરી હંથેજનો નીચે મુજબ તરખુમો ગુજરાતીમાં કરીયો છે:—

“પદીયાં હાલર થયલા રાખસ, જેખી કોઈ તું હોય, જે આ જગાની ખુશનુમાઈથી તારું મન ખુશ ખુશાલ થતું હોય અથવા ખુદ તરફ પરીનાઈ ભરેલું કરતાને તુંને તે અંદરથી બોધ કરતું હોય તો,

માન આપજે તું

શકસપર્ગને

જે આ બાગનો ઉપરી થઈ ગયો છે અને જે પુરૂષ ઝાડપાનની વીદ્યાનું જ્ઞાન થયલામાં વખખાયેલો છે અને જે બાગ બગીચાને જગતી મહનાતરાં અને રમુજેમાં એક મરાહુર દોસ્ત થઈ ગયો છે.

એના દેશે એની મીઠી જાળવી રાખી છે,

એના મગજની ખુખી હીયાં ખીસી રેહી છે.

તું મેહરબાન અને ઉદ્યોગી રહેજે.

ખી. એમ. બી. સી.* એની પાછળના એના દોરેતો એ ઉભું કીધું છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૧.

* આ અંકોશની સમજ પડતી નથી.—અંધકર્તા.

આગમાં ફરતાં ફરતાં છેક થાકી ગયા હતા, તથા હમારામાંથી એક બે જણ એક બીજાથી છુટા પડ્યાથી જુલા પડીયા હતા અને તેમને પાછા આવી મળતાં ઘણાજ અમુર થઈ પડી હતી. હમારી સાથે લીધેલું ભાતીયું એક મકાનમાં બેસીને, સારી-પેટે જમીયા અને સુરજ આથમીયા પડી, આગમાંથી નીકળ્યા હતા. ભરતી પણ પુર ચઢેલી હતી તેથી નદીનાં પાણી છેક સીડી સુધી આવી પુગાં હતાં, જેથી જમીન ઉપરથી એકદમ બોટમાં બેસી રાકયા હતા, અને આગળની પેટે પેલાં પાટીયાં ઉપર બેસીને બોટમાં જવાની જરૂર નહી પડી હતી. રાંજની વખતે નદી પસાર કરતાં હમારી આતપાસ દળેશે વાંદાંણો અને દેશી મછવાની ગીચ હોવાથી, તેમની વચ્ચે હમારી બોટ પસાર થતી હતી, તે દેખાવ ઘણોજ ખુરાનુમા લાગતો હતો. હમારે હમારી બોટને દલેસાં મારનાર દેશી ખલાસીઓને તેમનું ગાયત ગાવાને ફરમાસ કરી હતી, પણ તે વીરો હમારી ઇછા પુરી નહી પડી હતી, કારણ એક બે જણે ગાવાનું શીર કીધું તેમને બીજાઓએ ઈચ્છી નહી આપીયાથી તે કોરોશ પડી ભાગી હતી. દેશે દેરાના ખલાસીઓના તથા ગાડીવાનોના અને મેહનતુ મજૂર લોકના રાગ અને ગાયત ઉપર તે લોકના ડેટસાક વીચાર, તેમના ધંધા પેશાની ઝડપ, તેમનો જલ્તી શોખ, તેમના નીતી વીચાર વીગેરે ઘણી બીજી સંસારી બાબતો આપણને માલુમ પડી રહેછે, માટે ખુદરતના શોખીઓએ કોઈબી દેરાના એવા લોકનું ગાયત અગત કરીને સાંભળવું જોઈએ.

તા ૯ મી ફેબ્રુઆરી. આ દીને કલકત્તાની “બેથુન ડીમિલ રકુલ” જોવાને ગયા હતા. નામદાર બેથુન જેનું નામ કલકત્તાના રેહેવાશીઓના મોહોયમાં રમી રેહેલું છે, જેની હલટ દેશી લોકને ડેળવણીમાં વધેલા જોવાની મશહુર થયતી છે અને તેમાં અગત કરીને સ્ત્રીડેળવણી દાખલ કરવામાં આ નામદારે કલકત્તા શેરેમાં જે આગેવાની કરી છે, તેની યાદગારી રાખવાને દેશીઓએ આ નામદારને સાર એક જાહેર ઉદ્ધરાયું કરીયું હતું, જે રકમમાં આ દેશી લોકના ખરા હેતાણ મીને બીજી પોતાની તરફની રકમ ઉભરીતે સઘળી રકમ દેશી સ્ત્રી-ડેળવણી પછવટે ખરચવાને એક કમીટીને સ્વાધીન કીધી હતી. આ રકમમાંથી બેથુનના નામની, સ્ત્રીડેળવણીની એક નીશાળ સ્થાપવામાં આવી હતી અને આ નીશાળને માટે એક સારી શોખિલી અને કીમતી હંમારત કલકત્તામાં બાંધેલી છે. આ હંમારતમાં દોકડીઓને લાયકની સગવડ સારી પેટે કરેલી છે.

તે દીવસે હમા આ નીરાળ લેવાને ગયા હતા તે દીવસે તીહાં નવદીક (૧૦૪) દેશી છોકરીઓ હાજર હતી. દર રોજ ૬૦ છોકરીઓ કેળવણી પાવતે મગસરી, હાજર રહેતી હતી એવું હમાને નીરાળની યુરોપીયન સ્ત્રીચીક્ષક અને ઉપરીએ જણાવીયું હતું. છોકરીઓને દેશીભાષા વાંચવા, લખવા અને આધારણુ સાદા પણ ઉપયોગી હિસાબ શીકવવામાં આવતા હતા. સંસાર ઉપયોગી પરચુરણુ બાબતોનું જ્ઞાન અને સીવા સાંધવાનું કામ પણ સીખાડવામાં આવતું હતું. આવનું અથવા વાછંવ વગાડવાનું હીયાં નહીં શીકવવામાં આવતું હતું. ૬ વર-શની ઉપરની અને આગરે ૮ વરસની અંદરની નાહાની છોકરીઓનાં કુમજાં મનની અને રાગીરની ચપલાઈ ખીલવવાને તેમની પાસે દીવસમાં એક કલાક કસરત કરવાનો એક વરગ બનાવીયો હતો, તે વરસની તપાસ હમારી સાંભણે કરી દેખાડવી હતી, તે જોવાથી હમા ખુશ થયા હતા કે કલકત્તાની નહાની છોકરીઓ ભે લાયક કેળવણી લીએ અથવા વધારે શિક્ષાથી બાલીએ તો, ભે તેમને લાયક કેળવણી લખતસરની આપીયામાં આવે તો તે છોકરીઓ આ-પણી પારસી છોકરીઓ જેવીજ સવરાક બલકે કોઈ કોઈ વધારે સરસ નીવડી રહે, એવું હમાઈં મત છે.

કલકત્તાની સ્ત્રીકેળવણી તે દે' મુબરક દક્ષિણની સ્ત્રીકેળવણીથી અંશી દેખાયછે, પણ તે ઉપર આપણા મુબરકબાળા દેશીઓએ મુલાકા નહીં પાયા જોઈએછ. મુબરકબાળા સ્ત્રીકેળવણીમાં જે ઘણા વખણાઈ ગયા છે, તે માત્રે તેમના બાહેરના બપક્કા બરેલા દેખાવથી અને જખરો મોઢોરો મેંઘાટ કીધાથી થયા છે! હીંદુઓ કરતાં પારસીઓએ કેળવણી આપવામાં વધારે કલર દેખાડવી છે આવીરો તો કોઈથી ના નહીં કેહેવારો. પણ આ સવળા બપકાનું પરિણામ આપણે તપાસીએ તો એટલુંજ નીકળેજ કે દસ વરસ થયા કેળવણી ઘાબલ થયાં છતાં આજ મુબી કોઈપણ દેશી છોકરી કેળવણી આપવાને અથવા નીરાળ અજાવાને લાયક થયલી જણાઈ નથી. કોઈપણ દેશી સ્ત્રીએ માત્ર નીરાળ રધાપવાની અથવા તેવી એકુ અજાવાની હીકમત કરી નથી. નીરાળમાં જતી છોકરી દસ અથવા અગીઆર વરસની થતા આવી એટલે તે નીરાળ છોકરી જવાની તખિમારીમાં એવમે અથવા તેને અજાવાની સમળી તરફથી તજવીજો થાયછે. કોઈપણ એક સ્ત્રીએ પોતાની દેશી ભાષામાં એક નાહાની આપડી

અથવા ગાંધીજીનાં નીચી જાણીયું અથવા કાપ્પારત બંધી ભરેલાં એક શીરાળો વડીલ હજાર સુધી કોઈ પારસી અથવા અંગ્રેજી હીંદુ સ્ત્રીને હાતનો યોગ લખાવેલા બહાર અથવા બાતીનમાં માલુમ નથી પડીયો. તારે આજ દસ વરસની લાંબી મુદતમાં સ્ત્રીક્રેળવણી ખાતાંઓથી જે પરીણામ અંગ્રેજી પછીનાં છે તે ખાતી દેખાવ ઉપર આપણુ સઘળાઓએ સારી પેઠે વીચાર કરવો જોઈએ, અને ખરેખરો સુધારો દાખલ કરવાની, આ અગતની આવદમાં સારી કોરોસ કરવી જરૂર છે, અને અમરથી ખાતી દમામ દેખાડવી પોતાને અને ખીજાઓને બુલાવામાં નહીં નાખવા જોઈએ કે સુખમાં સ્ત્રીક્રેળવણી સંપૂર્ણ થઈ પડી છે !

હમા જે બુલાવો નહીં ખાતા હોઈએ તો હમારું આધીન મત એવું છે કે તે કે કલકત્તાના બાબુઓમાં સ્ત્રીક્રેળવણીએ આપણુ જેટલો પસારો નથી કીધેલો એવું આપણને ખાતરી નહીં થયે, તે પણ તેઓમાં છુપી સ્ત્રીક્રેળવણી ઘણાજ સારી રીતે ચાલે છે. જેને “Zanana education” “જનના એજ્યુકેશન” કરીને કહે છે. તેવી રીતે હમા ધારીએ કે કલકત્તાના ઘણા ખરાં કુટુંબોમાં ખાનગી ક્રેળવણી અને તે વળી સારા પાયા ઉપર ચાલે છે. આ હમારા વીચારને વખણાવવા બાબુ કેમળ ચંદ્રના બહાર મતથી ટેકો મળે છે. આ બાબુએ પણ એવું બહાર કીધું છે કે જોકે કલકત્તામાં સુખમાં પેઠે બહાર સ્ત્રીક્રેળવણીની નીશાળો ઉઘડેલી નથી તોએપણુ ઘણાક કુટુંબમાં ખાનગી ક્રેળવણી આપવાની ચાલ જરૂરી થયેલી છે, જેમાં યુરોપીયન સ્ત્રીઓ સુગે જાણેડે પણ ખરાં દીલથી ક્રેળવણીના આશીરવાદ આપી રીતે નાખતી રહેલી છે. યોગ વખતમાં માલુમ પડે કે સ્ત્રીક્રેળવણી કહ્યા પ્રાંતોમાં કેવી જતના ફળ ઉત્પન્ન કરે છે અને આથી દેશી સંસારી હાલતમાં કેટલા સુધારો દાખલ થઈ શકે છે. સુખમાં સ્ત્રીક્રેળવણીમાં બહાર આગેવાની અને પેલેલ કરી છે, તેની સાથે જબરદસ્ત દમામ પણ કરી જણાવીયો છે, પણ કલકત્તાએ પોતાના જનતાની રેવાજને વળગી રેલી આ આગતના સુધારામાં છુપી રીતે વધવાને આગળ પગલું મુક્યું છે, તેમાં હવે માત્ર જોવાનું રહેલું છે, કે કોણ સંસારની સુખાશ્રી વધારવામાં વધારે અને ખરી ક્ષેત્રે મંદી મળે છે. કલકત્તાની દેશી સ્ત્રીઓમાંથી એકથી વધારે નામ આજ સુધીમાં તો સંખ્યામાં મુકાં છે કે તેઓમાંની કોઈ એકથી છે, કોઈ સંસ્કૃત ભાષાની અછી માહિતગારી ધરાવનાર છે; કોઈ કસીતા જોડનાર કવીણ છે; પણ સુખમાં દેશી સ્ત્રીઓમાંથી, પછી સં

પારશીની કે શું હીંદુઓની) આજ મુઝી દ્રાક્ષનું નામ આવી ખુબી ધરાવતું નથી
સંભળાયું. માત્ર જે સંભળવામાં અને જોવામાં આવીયું છે, તે ઝેરલુનું છે કે
મુંબઈની હીંદુ તથા પારસી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકાએ જુદા, અગ્રાજીન, કસબી ચોરી
પેટેરી પોતાના બદનને મુરોબીત કરવામાં અને યુરોપિયન લોકની રસમ મુજબ
કેટલીક જુદા લેઈ બાહર ફરવા ફરવા અને મરદાની માનવસમાં આમંત્ર થવાને
મુધારે કરવામાં હિમત બતાવી છે. આ બાબદમાં કલકતાની દેશી સ્ત્રીઓને
મુંબઈનાઓએ અચીત હરાવી છે, એમાં તો કેહવે શક નથી; પણ હમા
હમારી મુંબઈની દેશી બહેનોને આઆબહ, નમનતાઈ અને અશં દોષથી
બલામણુ કરીએ છે કે ઉપર જાણવેલા તકલીદી શીણુગારની સાથે અચી કેળવણી
તથા ધર્મશાસ્ત્રની બાબદનો અભીયાસ કરી તેથી પોતાની મનરાકિતને શીણુ-
ગારવાને વધારે ધીયાન પાડેલાએ તો તેમાં તેઓને વધારે લાભ છે, આ વાત
તેઓએ સાધ જાણવી. ફક્ત શરીર શોભા ઉપરજ સધળું ધ્યાન આપવું અને
તેનેજ માત્ર કેળવણી અથવા મુધારે ગણવે, એમાં માણેટી ખુલ છે.

હિયાંથી નીકળીયાં તેવા કલકતાના અને આખી હીંદુસ્થાનમાં વખણાયેલા ગકાટ-
લંડની ફીચર એસેમ્બલીના મીરાનરી, રેવરેંડ ગકટર ઉડ્ડને ઘર તેની માલાકાત
લેવાને ગયા હતા. આ અંચલ મનરાકિતવાળા અને હીંદુસ્થાનના દેશીઓનું બહું
ચાહનાર અને તેમની રીતભાંતથી સારી પેઠે માહિતગારી ધરાવનાર જુદરગ
મીરાનરી સાથે એક ફલાકની માલાકાતમાં, કલકતાના બાબુઓ વીરે, તેમના
ખીલતા મુવાનોના વીચાર અને મનની વલણ વીરે, તીહાંની સ્ત્રીકેળવણી વીરે,
હીંદુઓની સંગારી રીતભાંત વીરે, અને ખીજુ ધણીક પરચુરાણ બાબદો વીરે
વાતચીત થઈ હતી અને તે જુદરગ પાદરીના માણેકમાંથી હીંદુસ્થાનનાં બધીય
વીરે માટી ઉમિદ બરેલા વચનો સાંભળીયા હતા, પણ તે સધળી ઉમિદનો માણે તે
બાબા મીરાનરીએ કેળવણીના ફેલાવા ઉપર બાંધેલા હતા. તે એમ બોલીયો હતો
કે, જેમ જેમ કેળવણી છેકે ઉતરતા લોકમાં પસારતી જશે તેમ તેમ હીંદુસ્થાનનાં
લોકની દાક્ષત બહેતર થતી જશે, અને જો કે તેઓ એકદમ સઘળા ક્રીસચીયન તો
નથી થવાના પણ મુરતીપુત્ર ઉપરથી તેમનો વીચાર આરો અને આરો ઉકતો જાય
તો તેમાં તેમને દ્રાઈ અટકાવી નથી શકવાનું કલકતાના બાબુઓની મનરાકિત
વીરે બોલતાં ગકટર ઉડ્ડનું મન ધાબુ ઉઠું જાણાયું હતું. ગણીતશાસ્ત્રમાં અને ગાંધીની

બાબદમાં અને વૈદકશાસ્ત્રમાં તેમનું મગજ ઉંચે દરજ્જેની મનરાકિત ધરાવનારું છે, અને વીદ્યાભ્યાસ કરવામાં, તેઓ કદાચ અને મેહનતુ વીદ્યાર્થી માણસ પડ્યા છે, એવું અકટર માનતા હતા. બાબુઓની, ધર્મ સંબંધી વીચારની વલણ સારી તંદરેસત હાલતમાં નહીં હોય એવું અકટરને જણાતું હતું. કેટલાકોની વલણ ખાણી પીણીની અને શરીર સુખ સંબંધી છુટ લેવાને જાણી ફરેલી જણાઈ હતી; તેમાં પીવાની છુટમાં હંમેશા દારૂની તરફ તેમનું દીલ ખેંચાવા લાગતી તેમની ભવીરા હાલતનો વીચાર અકટરનાં મનમાં તમામ દીલગીરી ભરેલાં લાગતો હતો. ખુદમાં સમાજ વીરો વાત કરતાં, આ જહાજ અકટરે કેહું કે તેની પોતાની નજર સાંભણે તેના ત્રણ રૂપ એકેક પછી ફેરવાતાં તેણે જોયાં હતાં, અને જોકે ખુદમાં પંથવાળાઓનાં મત સાથે આ સજન પુરુષનું મત એકમજાતું નહીં હતું, તોએપણુ આ સમાજની એક ઓખી મતલબ, કે સુરતીપુજા છોડી, એક નીરાદાર દેશની ભક્તિ કરવી, આ વીચારને તે ધણોજ પસંદ કરતો હતો. બાબુ કેસબ ચંદ્ર સેન વીરો આ અકટરનું મત ધણુંજ સાહે અને હંચું હતું. આ બાબુ, હમો જો જુલતા નહીં હોઈએ તો અકટર ડહું શાગીરદ અથવા ચેલો છે. ભાપણુ કરવાની રીતભાંતમાં, બોલતી વેલા વીચારોને અલંકારી રૂપોમાં ફેરવવામાં, અને બોલવાની ખીજ હપછપમાં, આ પ્રખ્યાત મનોહારી ભાપણુકર્તાએ અકટર ડહું પોતાના ઉત્તાદ તરીકે નકલ કરવાને, નજર સાંભણે રાખીયો હોય એવું લાગે છે.

આપણી મુંબઈના કેટલાક કેળવણી પામેલા હીંદુઓએ પણ કલકત્તાના કેટલાક બાબુઓની પેઠે બાટલીની માજ ભોગવવાની છુટ લેવાના સીનેહા બતલાવીયાં છે તેમને ઉપર જણાવેલા ઠરિયો બસ છે, અથવા અકટર ડહું શાજોમાં બોલીએ તો “એવાઓની ભવીરા હાલતનો વીચાર તમામ દીલગીરી ભરેલો છે,” અને હમો ધારીએછ કે સઘળા વીચારવાળાઓને પણ તે તેવોજ લાગશે. આ વાત થયા પછી અકટરને હમોએ કહી જણાવીયું કે હમો કલકત્તાનો “બાલીયા ઘાટ,” તે દીવસની સાંજે જોવાજનાર હતા. આ શબ્દ સાંભળતાં વાર અકટરે એક-સોસ ખાઈને કેહું કે આહ! કલકત્તામાં બાટલી કેળવણી લીધેલા બાબુઓ છે. તેઓએ તેનો કંઠજી અટકાવ હજુરમુધી કીધો નથી, આ એક અતીરાય દુઃખ ભરેલી બાબદ છે! (આ વીરો આગળ વાંચવામાં આવશે.) અકટર સાથની માલા-કાતથી ફારગ થયા પછી, પાછા ચૌરંગીનાં મકાન ઉપર ગયા હતા. અને બોપરનું

જમીને પાછલા પોઠાંરના પાણીપાને પાછા ફરવાને નીકળીયા હતા, ધારણ તે દીવરો એ તણુ હેઠાણાં જે બેવાનાં હતાં તે છેક ઈથી પ માઈલની મંજલ ઉપર જઈને પાછું ફરવાનાં હતાં.

પહેલાં તો કલકત્તાના પારસી લોકનાં આદરીયાનમાં સેજદો કરવાને ગયા હતા. આ મકાન, ધરમતોનાના મોહોનામાં છે, જે જીલો જગરો બંધાતો છે, તોપણ હાંપી મુદત તોહાં વસવાઈને આપણા પારસી સાહેબાને વાહાણ થઈ પડેલા છે, તેથી તોહાંથી કોઈ ખીમણ માગતું નથી, અને આદરીયાનનો મકાન તોહાં હોવાથી તેમને તે વધારે મનગમતો થઈ પડેલો છે. આ આદરીયાન સેક રૂતમજી કાવસજી બનાજીનું બંધાવેલું છે. આ પાકીજે મકાનને નીબમ હેદરાબાદના આદરીયાન માથે સરખાવતાં હેદરાબાદનાં આદરીયાનનાં જગ્યા થણીજ લાયક અને પુરાણુમા છે. કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ, અથવા એના માલિક રોડ જે આહે તો એજલા અથવા સવાળા ગળેને આવા પાકીજે મકાનને તેથી કાએક આગરતથી બરેલી જગ્યામાં ગામે અથવા જીહાં હાલ મકાન છે, તેની આસપાસ લાયક આશરતથી બનાવે તો તેમાં કંઈજ મુશ્કેલ જેવું નથી. આટલો કમિશો હમાએ આમુખા નાખીયા છે તે વીરો આ મકાનના માલિક અને કલકત્તાના સેકી આએએ હમાને માફ કરવી.

આદરીયાનથી રૂબસદ લોક, કલકત્તાના “બાલીયાબાટ” ઉપર ગયા હતા. બાલીયાબાટ” હાંદુલોકના મુરદાં બાળવાની અથવા તેમને નદીનાં પાણીમાં હોમવાનું એક મથક છે, જે નદીને કીનારે કરેલું છે. આ મથકને સરખાવીએ તો તે મુંબઈના રોનાપુર અથવા હાંદુલોકના મુરદાં બાળવાની જગ્યાને મળતું આવેછે. પણ મુંબઈનાં હાંદુએના મુરદાં બાળવાની રીત અને કલકત્તાના હાંદુએના રીતમાં આશમાન જમીન જેટલો ફેર છે. અરે! અરે! આ હાતકી રીતમાં તો હમા હમારા મુંબઈવાળા હાંદુ બાઈ બેંસાને હજારો બલાઈ આપીએક! કલકત્તાના રાતમાર્ગી હાંદુએનાં એવી એક માઠી રસમ છે કે કોઈ ખી માણસ આબરી પડ્યું અને તેના કોઈ ઘટ્ટરે એનું મન આપીયું કે આબરીની હવે બચવાની હિમ્મ નથી, તો તેજ વખતે તે બાણે મરીગયા હોય તેમને આબરીને જીવતા ને જીવતા એક આટલા ઉપર મુકીને જે રાત હોય તો રાતેજ, સખત થંકી અથવા વરસાદમાં, અથવા દીવસ હોય તો દીવસના, સખત તકકાલી પણ દરકાર કરીયા

વગેરે, આ આવીયાઘાટ ઉપર, નદી કીનારે, જ્યાં એક પેઢી કંગાલ બુદ્ધિએ છે તેમાં લાવીને મુકી રાખેછે. હીયાં લાવીયા પછી પેજો આબરી જો જલદીયા મરણ નહી પામીયો તો તેનો કોઈ પણ હિસાબ કરતું નથી, ફક્ત તેને ગંગા નદીનું પાણી જરા જરા પાયા કરેછે અને એને તે બીચારો આબરી બુદ્ધિ અને વગર દલાલે રીબી રીબીને મરણ પામેછે! તેમાં વળી જો તેનો પ્રાણ અંત ઉપર આવીયો હોય પણ તે મરણ નહી પામતો હોય તો તેવાને જીવતો ને જીવતો આટલા સમત હંચકીને નદીમાં સ્નાન કરાવાને બોળી કાઢેછે, જેથી તે બીચારોના ચાર કલાક વધારે જીવવાનો વખત હોય તેને બદલે પાણીથી યુંગલાઈને જલદીયા તેનો નીકાલ આવી જાયછે. આવાં ઘાતકીપણાથી, અને મોણેત આવીયા આગમત, કલકત્તાના આવીયાઘાટ ઉપર અરેરે દર વરસે હજારો અને લખે માણસોના જીવનો નારા થાયછે, આ વાતની કોઈની દરકાર કરતું નથી! સુધારેકો મોણેત મોણેટી વાંતો કરેછે પણ આ એક અગતની, જીવ બચાવાની વાત વીરો બેભાન અને મુને કાને, કહણ છાતી કરી, કેળવણીવાળા હીંદુઓ આજ સુધી મુગા બેઠેલા છે! આ ઘાતકી કામનો અટકાવ કરવાને સરકારને વચમાં પડવાની ઘણીજ જરૂર છે. જો સતીની ઘાતકી કીરીયા સરકારે અટકાવી તો, આ કીયા તેથી વધારે ઘાતકી છે. આ કીયામાં હજારો માણસો પોતાની રાજીવશીથી જાણે પોતે અપધાત કરેછે, અને તે કરવામાં હજારો બીજા માણસો તેમને મદદ કરેછે; અને આ સઘળો અનર્થ હંમેશા સરકારના અદલ હિનસાફની રૂબરૂ ધોરે દીવરો થાયછે, તેને કોઈ કાયદો અટકાવી રાકતો નથી. નદી કીનારે જઈને મરવા મુવામાં હીંદુઓ એક મોણેટું પુણ્ય અથવા સવાબ સમજેછે. તેઓના પુરાણમાં એવું લખેલું છેછે કે જે મનુષ્યના હાડકાં મુવા પછી પવીત્ર ગંગા નદીમાં પડ્યાં તો તે મનુષ્યને અસીત સ્વર્ગ એટલે બેહસત મળવાનુંજ; પણ જે કોઈ મનુષ્ય પવીત્ર ગંગા નદીને કીનારે આવીને મરણ પામીયો, (પછી ગમે એવી બેશુદ્ધ હાલતમાં તેને તીર્થ લાવીયા હોય) તો તે મનુષ્યને સ્વર્ગમાં મોણેટી પહો મળવાની; પણ હોવા કોઈ બાયગસાફી મનુષ્ય જેને આબરી હાલતમાં ગંગા નદીને કીનારે લઈ ગયા હોય અને તે પોતાની અકલ હોશીયારીમાં તે ડોકાણું ઉપર પોતાનો પ્રાણ છોડે તેને તો મોણેટાંમાં મોણેટું સુખ, જે હંધિરથી આપી શકાયછે અને જે માનવી જાતથી મળવી શકાયછે, તે સુખ મળી શકેછે, તે સુખ તે કહ્યું? તો તે એ જે માનવીનો

આત્મા અને હૃદય આ બંધે એક બીજામાં બેળાઈ એકબીજા જાય છે તે સુખ. નરમદ કવી તો હૃદયી તત્ત્વ સાથે પોતાના આત્માને જાનના પ્રદર્શથી બેળી નાખવાનો બોધ કરે છે. “મિતો નુરમાં નુર પોયું રે, જાન પ્રદર્શો,” આવી રીતે તે ગાય છે. તે કવી વળી ગંગા નદીમાં હોમાવા નથી માંગતો, પણ “નદી નીતિમાં” એટલે નીતીયુગની અલંકારીક નદીમાં પોતાના આત્માને હોમાવા આપે છે. અને તીયાર પછી હૃદય સાથે એક થઈ જવાની ઇચ્છા અતલાવે છે. આ વીચાર પણ પુરાણીક છે. કવીએ પુરાણ વાંચીયા છે, પણ તે મના વીચાર “આત્મીયા ધાટ” ઉપર, મોહિત આત્મીયા આગમજ નહીંને પડવાનો અને છવતાં છવત નદીનાં પાણીમાં હોમાઈ જવાનો નથી. આવા જે કુદરા પુરાણમાં લખાવલા હોવા. તેમના અરિઅશ અને માણસની અકલ કચ્છલ રામે એવા અર્થ કરી સમજાવનારા શું કલકતાવાળા હીંદુ આયુષ્માને કોઈ પેડીતો મળી નથી રાકતા વા? આત્મરી માણ્માને નદીકીનારે લઈ જઈને રાખવાં એમાં તો અચીત કાયદાજ છે, પણ એવી જગા ઉપર લઈ જઈને, તે આત્મરીઓની અરદારત કરવી, તેમની તળીએત લાયકતા આશે આરાક તથા દવાપાણી આપવું, આજ મનુષ્ય જાતનો અશે ધર્મ અને સ્વર્ગમાં જવાનો સાધો રહેતો છે. આટલી સંધી અરદારત કર્યા પછી, હૃદય ઇચ્છાથી તે આત્મરીનું મરણ નીપજવું તો તેમાં કોઈને દોરા તરીકે કશું બોલવાનું છે નહીં. પરંતુ જગીયુજને નદીકીનારે જઈ રીઅવું, અથવા રીઆવવું, અને આત્મરીના આયુષ્યની દોશ આમુખા તોડવી, આ માફા પાપનું કર્મ છે. જોરે હમા આત્મીયા ધાટ ઉપર ગયા હતા તીયારે આગરે ૧૦૦ વરસના એક હીંદુને, તીહાં એક બુદ્ધમાં આટલા ઉપર પેડિતો બેલો હતો. હમારા અંચલ મીત્ર ગ્રકટર જાડિએ ફેરવીક બોલેલ કરીને તે બીમારની નાક બેઈ હતી, અને ગ્રકટર જાડિનું મત એવું હતું કે તે બીઆરે બુદ્ધ, વગર આરાકે અને વગર આરાધે, અતીશય નાકકિતાથી માત્ર રીખેતો હતો, પણ બીયું દરદ તેને કંઈ નહીં હતું. પુછપરછ કરતાં એવું માલુમ પડ્યું કે તે ધરજં પુરૂષને તીહાં લાવી નાખીયાને ૪) આપ્પા દીવરા થાઈ ગયા હતા, અને તે હામુર મુધી મરણ નહીં પામીયો હતો, તેથી ક્રોધાળા આત્મને તેના અતલગત રાગાં વાહાલાંનેને કાઢીને પોતાને ધર પાઝાં જઈ રીહાં હતાં અને એકાદ મનુષ્યને તીહાં રાખીયા હતા જે પેલા ધરગને કંઈજ નહીં પણ ગંગાનદીનું જલ પોતો હતો! ગ્રકટરે ધણી બોલેલ કાંધી અને તે બુદ્ધને

કેલું કે તું જો દવા લેશે તો થોડા વખતમાં સોશે થઈ જશે, પણ તે બીચારાએ પોતાની આશા પોતાના ધર્મ વીચાર પ્રમાણે છેડેલી, અને વળી આસપાસ કોઈ બીજું નહીં કે તેને સારી મસલહત આપે, તેથી તેણે દવા લેવાને ના પાડી. એવામાં તેના એક બે મોતો તીહાં આવી પુગા હતા, જેમને આ વાત ક્રેહાથી તેઓ થંડે પેટે બાલીયા હતા કે “એ શું હવે જીવે”? જેઓ મરવાને સાર નદી કાંઠે આવી પુગેલા, તેઓમાંથી કોઈ પાછા ધર ગયા નથી, ત્યારે એ કેમ જઈ શકશે! તમારી દવા કંઈ હવે કામ લાગવાની નથી! આટલું બાલીને બેદરકારપણે તેઓ ચાલતા થયા હતા. કલકત્તાના હીંદુઓની બાલીયાઘાટ ઉપરની આવી ઘાતકી રસમ હજુર તીહાં ચાલુ છે. આ વીરો જો કેળવણી પામેલા બાબુઓ આગળ પડી તેનો અટકાવ નહીં કરે તો સરકારને લાજમ છે કે પોતે વચમાં પડી એ ઘાતકી રસમનો અટકાવ કરે. આ અટકાવ કરવામાં હીંદુ ધર્મની વીરૂધ્ધ જવાની અથવા લોકતાં મન ઉસકેરાય એવું થવાની કંઈ જાણ નથી. આટલું જ થવું જોઈએ કે કોઈની જીવતા આજીવીને તે ઘાટ ઉપર લાવી ઝુકડાંમાં નાખી નહીં મેલે અને કોઈની જીવતા આજીવીને લાવીયા તો તેને લાયકનાં મકાન ઉપર રાખીને, દવા દારૂ અને ખાણ પીણાથી તેની બરાબર માવજત કરે, અને જેમ હાલ ફક્ત ચમચા પાણી ઉપર રીંચવા દે છે તેમ કબી નહીં કરવાદે. આહા! સું કલકત્તામાં એવા કોઈ સખી દીલવાણા ભણે બાબુ નથી કે જે બાલીયાઘાટ ઉપર એક મોહોટી હાસપીટલ બંધાવીને જેઓ નદીકીનારે આવીને પોતાના ધર્મમાર્ગે પોતાની હોશ હોશીયારીમાં મરવાની ઠાકા રાખતા હોય તેમને છેલ્લી ઘડી સુધી દવાપાણી પોણાંચાડી તેમની બરાબર કરાવે! જેની કોઈ ધર્માત્માએ આવું મકાન બંધાવીયું અને તે મકાનમાં આવી પડતા બીમાર હીંદુઓની છેલ્લી ઘડી સુધી બરાબર બરાબર થવાના ઉપાય કરાવીયા તો આ જેવું માહા પુન બીજું કોઈ નથી ગણવાનું. આવી હાસપીટલ બંધાવનાર રાખસનો આત્મા બરાબર હીંદુ પુરાણિક ફીલ્સુફી પ્રમાણે બોલતાં, હથેર સાથે જઈ મલવાનો. જે કોઈ આવું પુન કરવાને પોતાની દોલત વાપરે તેને ધન્ય!

બાલીયાઘાટ ઉપરથી રૂપસદ લઈ કલકત્તાનું પારસી લોકનું દપ્પમું બેવાને ગયા, જે બરાબર વરતીથી ઘણુંજ દુર છે અને પારસીના રવાનાને આટલે દુર લઈ જવાને વાસ્તાવ આશી અડચણ પડતી સાંભળીયામાં આવી હતી, તે વીરો હમારી

પાત્રો થઈ હતી. આ અગતની અડચણ યાગવાને પાણુ કલકત્તાના પારસી માટેખો શકતીવાન છે. દાખમું ઘણી સારી હવાવાળી અને અંદાંત જગા ઉપર છે, એ મકાન ઉપર જે પથરની તકતી મુકેલી છે, અને તેમાં જે વીગત જેમ લખી જાણાવી છે તે આ દાખમા વીગે અને તેના આંધનાર વીગે અને બહાર ફરેલી બમ છે.

“શેઠ ૨૭ માહા ૪ તીર ૧૧૬૧ ઈ. ૧૮૭૬ ના માહા મુદ ૪ સોમવાર”
 “તા. ૨૮ બનેવારી ૧૮૨૨ ઇંગ્રેજી શ્રી જરતુરા પેગંમખરની બલી દીનના”
 “પારશી માકોને આરે હમાએ હમારી બત મહેનતથી અને પરવરદગારની”
 “નદદથી એ નેક બેશન મુકામની જગા બતાવી છે કે આપણી બલી”
 “દીનના માટેખો હોય તેનાને લાજમ છે કે એ જગાના દાખમાની હમરા”
 “ખખરદારી કરે.”

લા. કમતરીન પારસી નવરોજી ખીન શોહોરાખજી ઉમરીગરના.

આ ફેક્ટાળુંથી પાછા ફરતાં હરિતી બંગાલ રેલવેના એક સ્ટેશન ઉપર થકને જતાં, તીહાં જરા ખોટી થયા હતા, ફારણુ તે સ્ટેશન ઉપર, પેલેલીજ વારની ગ્યામ-લાકટી થવાની હતી જે હમારા બેવામાં નથી હતી. ગ્યામલાકટી થવાના વખત મુધી, સ્ટેશન ઉપર ખોટી થયા હતા, અને તેટલા વખતમાં હમા દરેક જાણુ તોલાયા હતા. હમો સઘળાનું તોલ નીચેની વીગતે થયું હતું:—

મી. મનચેરજી મહરવાનજી નારીએલવાળા. ૮ માણુ ૨૨ રતલ બંગાલી.

મી. ખુરોદજી નુરાવાનજી કામાજી..... ૪ ,, ૯૦ ,, ,,

મી. રસ્તમજી ફકીરજી કોપર..... ૪ ,, ૫૪ ,, ,,

મી. એડવરડ રીહાસટીક..... ૪ ,, ૪૬ ,, ,,

મી. અરદેશર ફરામજી મુસ..... ૪ ,, ૩૪ ,, ,,

મી. ખુરોદજી રસ્તમજી કામા..... ૪ ,, ૧૪ ,, ,,

આ તોલની વીગત આપવાની એટલીજ મતલબ છે કે ઉપર જાણાવેલા દો-રોતોના વજન હાલ અંદાજે અથવા નહીં આ બાબતની ચાકમાઈ કરવાને તેમ-નાથી બની આવે, અને તેમાંથી જેઓ વજનમાં વધીયા હોય તેઓ ખોદાના શુકર ફરે અને બે ઘડીયા હોય તો, આટલાજ વીચાર કરી સંતોશ પામે કે તેઓ એક વખત એટલા વજનદાર થયલા હતા.

તા ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી. ટ્રેવેંડ ગ્રાફર ડુ સાથે આગલા દીવમ ઉપર મોલાકાત

યહી હતી તે વખતે એવા ડરાવ થયો હતો કે કલકતામાં ક્રીચર્ય અસેમબ્લીના
 બીરાનરીઓની સ્કુલ ભેવાને હમોએ જવું, જે નીરાળનો આ ડાકટર તે
 વખતે પ્રાનસીપાલ હતો. આ નીરાળની મોલાકાત લેવાને ગયા તારે ડાકટર ડક
 તીહાં હાજર હતો અને હમો સઘળાને સાથે લઈ આખી નીરાળમાં ફેરવીયા હતા.
 આ નીરાળમાં પણ ભાગથી વધારે દેશી છોકરાઓની સંખ્યા હતી, અને એક
 ભાગ આઝી, ઇંડો ખ્રીટન અથવા પોરટુગીસના છોકરાઓ હતા. બીરાનરીઓની
 નીરાળના કાયદા મુજબ આ ટેકાણે સઘળા છોકરાઓને ખ્રીસ્તી ધરમની કેળ-
 વણી સાથે ઇંગ્રેજ ભાશા શીખવવામાં આવતી હતી. સ્કુલની ઈમારત ઘણીજ
 મોહોટી અને સઘળી વાતે સંપૂર્ણ છે. જુદા જુદા વર્ગોને બેસવાસાર એલાહેદા
 ઓરડા અને ચહડતી ઉતરતી બેઠકો જહાં જોઈએ તીહાં કીવેલી છે. હમારી
 સાંભણે ચહડતા વર્ગના છોકરાઓને પરીક્ષા આપવા એલાવીયા હતા, જે વખતે
 ઈતીહાસ અને જુગોળ તથા ઇંગ્રેજ કવીઓનાં લખાણમાં તેઓએ સારી માહીત-
 ગારી મેળવેલી, સવાલના જવાબો ઉપરથી માલુમ પડી હતી. પણ એના કરતાં
 બાઈબલની બાબદોનો અભીયાસ તેઓએ સરસ કીવેલો જણાયો હતો. જેટલા
 તેઓ પોતાના જાતી ધરમના જ્ઞાનથી અણજાણા હતા તેટલી આ ધરમની
 માહીતગારી તેઓ વધારે ધરાવતા હતા, પણ જેની તેઓ જાણતા હતા તે સઘળું
 તેઓ પોતે માનતા હોય એવું તેમના જવાબ ઉપરથી નજર નહી આવતું હતું.
 આ બાબત નીરાળમાં શીખવેછે તેથીજ માત્રે તેઓ શીખીયા હતા. તેમના મગજ
 ઉપર આ ધર્મવીરો અથવા તેમાંથી જાણેલી બાબદોવીરો કંઈખી અસર થઈ હોય
 એવું દેખાતું નહી હતું. આ વાત જો કે ખોલી હતી, તેઓપણ ડાકટર ડક
 તેવીરો એવા ખુલાસો કીવો હતો કે જો કે આ નીરાળમાં શીખવા આવનાર
 સઘળા છોકરાઓને ધર્મ સાથની કેળવણી આપીયામાં આવેછે, તેથી આવાં
 પરીણામની તમ્બા ઉમેદ નહી રાખતા હતા કે સઘળાનાં મન ઉપર ધર્મ વીરો
 સરખી અસર થશે. ફળવંત જગમાં ખીજ નાખીએછ તે સઘળાં અને
 દરેક તથી ઉગી નીકળતાં, તેમાંથી ઘણા બરબાદ બાયછે, તેઓ પણ ઉમેદ રેહેછે
 કે કેટલાંક તેમાંથી ઉગી નીકળશે, અને તેમ થાયછે. આજ પ્રમાણે નીરા-
 ગના સઘળા છોકરાઓને આ અગતની બાબદની કેળવણી આપીયામાં આવેછે,
 આ બાવલાં ખીજમાંથી ડાડું ઉગવું અથવા ઉગાડવું આપણા પેદા કરનારના

હાલમાં છે. ડાક્ટર ડહાં મન સાથે હંમેશા તદ્દન મજતા હોઈએ. આ બીજામાં જે મનરાજીને સારી કેળવણી આપીયામાં આવે છે, તેવીજ સારી રીતે સારીરક્તિને પણ ખીજવવા સારું કસરતની તાલીમ પણ છે. ડાક્ટરઓને આપીયામાં આવે છે. સઘળી રીતે બેતાં અને તપાસતાં આ માણેડી બીજામાં કલકત્તામાં પેહલાં વર્ગની ગણાય છે.

આ ડાક્ટરોની તાલીમો તેવા “મેટ્રોકાફ હાલ” બેવાને ગયા હતા. સર ચારલસ મેટ્રોકાફ થોડક વખત સુધી હાંદુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ થઈ ગયો છે. તેણે પોતાની ટુંક હકુમતમાં ઘણું શ્રદ્ધાપણ અને નરમાસ આપણા દેશીઓ તરફ દેખાવી હતી અને દેશીઓ ઉપર તે ઘણીજ મહરબાની અને સખાવત બરેલા તથા માણેડાં દીલવાળો થઈ ગયો છે. એના હાલથી આ દેશને લગતાં રાજદરવારી ઘણાં કાના દેશના લાભમાં થયાં છે. પણ એના હાલથી એક છેલું અને ઘણીજ અગત્યનું કામ જે બનીયું છે તે એ જે હાંદુસ્થાનનાં છાપાખાનાને એનાથી છુટાપાડું મળીયું છે અથવા એણે મળવી આપીયું છે, તેથી એનું નામ બંધેદાન સુધી, સઘળા માન સાથે આ દેશના દેશી રહેવાશીઓ અને પરદેશી રહેવાશીઓ બંધે સરખી રીતે યાદ કરતા રહેલા છે. આવા પ્રમાણીક ગવર્નર જનરલની યાદ આપણાં દેશમાં કાયમ રાખવાને કલકત્તાના દેશીઓએ જારે આ અમલદાર આ દેશ છોડી પોતાને વતન પાછા ગયો તારે એક માણેડી રકમ નાણાંની ઉચરાવીને એના મુબારક નામની એક હંમિરત કલકત્તામાં બાંધવાનો ફરાવ કીધો હતો. આ હંમિરત પણ તે નામદારની બહેર ખુબી પ્રમાણે પ્રજા ઉપયોગી કામ સારૂ વાપરમાં રાખી છે, અને તેમાં આજે કલકત્તાનું એક માણેડું બહેર પુરતકખાનું છે. આગાવત અને જીરાવતના ખાતાંને લગતી મંડળીની માલાકાત હીયાંજ થવાને એક માણેડો હાલ આ હંમિરતના ખીજ માળ ઉપર કરી રાખીયો છે, અને તેમાં આખાનમાંથી ઉપજતી તરવાર ઉપયોગી જીનસોના નમુના એકલા કરીને મુકેલા છે, જેમાં ઘણી જાતનાં ખીજે, સાખા-વાખ, મુલીયાં, છાલ, અને એ વીગેરે વપારના કામ જોગની ઘણી જીનસો છે. આ રાંચદની મુખીય મતલબ એટલીજ છે કે આ દેશની ખેતીવાડી અને જમીનની પેદારા વધારવાને એકુતોને અને જમીનદારોને દેખાવવું કે ફલાણી ફલાણી જીનસો તેઓએ એકાણીમાં ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, અને તેવી એકાણી સારી પેઠે કરવાસારૂ કેવાં કેવાં દેશીવારો વાપરવાં જોઈએ અને ખીજ સં મું તપ્પુમલો કરવી જોઈએ તે સઘળી

આ ખાતામાં પુછપરછ કરવાથી તેમને મળી શકશે. ઉપલા સંગ્રહની સાથે જમીન-માંથી ખોદી કાઢાયેલી ધાતુ અને તરેવાર ખીજી જીનસોનો એક જુદોજ જમાવ કરેલો છે, જે જોવા અને અભીયાસ કરવા લાયક છે. હીયાં આગળી વખતની કેટલીક જીનસો નમુના તરીકે જાલવી રાખી છે તેમાં આખીલન રોહિરની પુરાતન ઇંતરડીઓ છે, ગાલકંડા રોહિરના મકબરા ઉપર કરેલા ચીની મીના કામના કકડા છે. (જુઓ આવાં નકસી કામનો નમુનો અકબરની કબર ઉપરના ગુંબજના ચીત્રમાં) ચીન દેશના નાનકીનના મોહોટા બુરજ અથવા મીનારામાંથી લાવેલી શોભઈતી ચીની કામની ઇંતરડી, સુનેરી મીના કામમાં મઢેલા અરખી ભારાના કેટલાક લેખો, હાંદુસ્થાનના જુદાં જુદાં ઠેકાણાં ઉપરથી મળી આવેલા લોહોચુંબકના અને આકાશમાંથી પડેલા પથરો, પુરાતન જનવરોનાં માથાંની તુમડી, દાંત, હાડકાં, સીંગડાં, આગલા જમાનાના ઝોડા અને પાત્રાંના પડેલા આકાર જે ઘણું કરીને જમીનમાંથી ખોદી કાઢેલા કોળશા ઉપર જોયામાં આવે છે.

આ ઈમારતની વચમાંના હાલમાં સર ચારલસ મેટકાફનું આવલું મુકેલું છે, જેની ઉપર તેની ખુખી અને તેના હાથથી થયેલાં કામોની યાદગારીનો લેખ કોત્રેલો છે.

સાંજે ફરવા જતાં, કલકત્તાની માહાકાલીનું દેહેરું જોવાને હમો ગયા હતા. આ દેહેરું કલકત્તામાં સદૃશી પેહલી પક્ષી ધરાવે છે, અને હીયાં એના તેવાર ઉપર લખો રીપાનો ખરચ થાય છે અને લોક જત્રાને માટે આવે છે. આ દેહેરાંમાં પર જાતવાળાઓને છેક અંદર સુધી જવા દીધે છે, પણ જીહાં મુરતી મુકેલી છે તીહાં હાંદુ શીવાએ ખીજ સઘળાં લોકને અંદર જવાની મનાઈ છે. હીયાં ઇંગ્રેજ લોક વારંવાર આવે છે. દેહેરાંની સાંભણે બેઠક સાથેના ખોલા ઓઠલા જેવા રોનકદાર મકાન બનાવેલો છે, તીહાં જઈ પારકી જાતવાળા તમાસો જોવાને બેસે છે. હમો જયારે તીહાં જઈ પુગા તારે પેહલાં તો હમુને જરા અટકાવીયા હતા, અને જોડા કાઢાડીને ઓઠલા ઉપર જવા કેહું હતું, પણ હમોએ એ વીરો તુરત ના પાડી અને પાછું ફરવાની ઇલા દેખાડવાં, કેટલાક લોકોએ દેહેરાંના વડા બ્રાહ્મણને ખબર પોહાં-ચાડી જેથી તુરત ચાર પાંચ જણ અંદરથી દોડી આવી હમુને માન આપીને જોડા સાથે ઓઠલા ઉપર જઈ બેસવાને અરજ કરીધી હતી. હમો પારસી લોક હતા, તેથી તેમની આશા આશોદાદ વીરો જાગી હતી, અને હમારા ગીત્ર ઝકટર

ખાઉ દાઝ અને તેવણની સાથના બે હાંદુઓને બેઠાને પણ તેમને દક્ષણ મળવાની હિસકેરણી થઈ હતી. જુદાં બેઠાં ત્રીણાં મું જાએદો કે મું ખાસણો બંધે એકજ મતલબવાળા અને એકસરખા લોભી મળવાના. દેહેરાંની અંદરથી એક જબરો, બંધા, ઘી અને લાડુ ખાઈને મોણાં પેટવાળા તથા દુલદુલ થયેલા ખાસણ નીકળી આવ્યા, અને હમોને અટકાવનાર માણસોને થંડ પેટે અને તેમાંનું પાણી નાહી હજે એવી રીતે ધમકાવીયા, અને હમુને આદર સત્કાર કરીને બેસવા કહેડું અને ત્રીણાં ટોંગેલા ઘંટ ભેટલા હતા તેટલા બધા વાગફરતા વગાડીયા, જે વગાડવું, એ એક માત્ર આવવાની રીત છે. ઘંટ વગાડી રેલા પછી તેણે નરમાસથી હમને કોહી જણાવીયું કે સારાં માણસોને આ ઓઠલા ઉપર આવવાની મનાઈ છેજ નહીં. બરે હમોને પોણાં અટકાવીયા હતા, તે વખતે દેહેરાંની આસપાસથી કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ હમારી આગળ દોડી આવી હતી, અને તેઓ હમુને કહેવા લાગી કે અંદર જવાની કસી મનાઈ નથી, અને તેમાંનો કેટલીકાએ હમુને બાણે ઓળખતી હોય તેમ પેલા ઓઠલા ઉપર લઈજવાને દહિા જણાવી હતી. આ સ્ત્રીઓને પોણાં હમાએ ઓળખી નહીં હતી કે તેઓ કોણ છે. પાછળથી બરે હમા ઓઠલા ઉપર જઈજ્યા, તારે આ સ્ત્રીઓ હમારી પાસે આવીને હમાને કુલ આપવા લાગી, અને બીજા જે આળા કરી દેખડાવીયા તે ઉપરથી માલુમ પડીયું કે તેઓ દેહેરાંને અરપણ કરેલી સ્ત્રીઓ હતી, જેમને સઘળાની સાથે છુટ લેવાનો હક દેવી તરફથી બાણે મળેલો હતો! તેઓ આપણી તરફના ખેડાવાની મુરલી જેવી હતી. તેઓએ હમારી પાસે પદસા માંગીયાં, જે વીરો હમાએ પુછીકે કે, તમે પદસિાનું શું કરશો, તારે તેઓએ હસીને જવાબ આપીયા કે, સાહે સાહે ખાણું અને પીણું. હમાએ પુછીકે, શું ખાશો અને પીશો. તેઓએ જવાબ આપીયા કે જે ઘણા પદસિા આપશો તો હમે બકરાનું ગોરા ખાણું અને દાઢે પી જાઈ કરશું. આવી સ્ત્રીઓ આ દેહેરાંમાં પુરુષ છે, અને હીયાંજ તેમનું યુજગણ થાયછે. હબરો લોક દરરાણુ કરવાને આવેછે તેમાંના કેટલાકે આ સ્ત્રીઓ સાથે સઘળી પ્રકારના અનીતી બરેલાં કમો કરેછે અને તે સઘળાં આ માહાકાલીના દેહેરાંમાં અને તેની આસપાસની જગા ઉપર ઘેરે દોતરે અને રાંચ ધર્મને આજે બાહ્યે થાયછે! હીયાં છાક્રપાણું થાયછે! હીયાં ગારી, છીનાણું, કગાઈ, મારામારી, લુટફાંટ, અને સઘળી તરેના અધરીત કમો થાયછે.

પેલા માંહેણ પેટવાળા ખાઉ ભટજીએ આપણા ડાકટર સાહેબને દેહરાંની અંદર લઈ જઈ દરણુ કરાવી તેમના પાસેથી દક્ષણ કહડવાની જાળી બોલેંસ કાઢી. અને ભલા ડાકટરે તેની સાથે જઈને માહાકાલીની મુરતી જોઈને પેલા ભટજીને દક્ષણ આપી હતી, જેથી તે બહુ ખુશ ખુશ થઈ ગયો હતો. હમારી પાસેથી પણ તે ભટજીએ મીઠી મીઠી વાતો કરી કંઈ થોડાક પદ્મસા લીધા હતા, અને તેના અવેજમાં હમને કુલ આપીયાં હતાં. જરે ડાકટર એખલા દેહરાંમાં ગયા હતા તારે હમા સઘળાને ઘણી ધાસ્તી લાગી હતી કે રખેને અંદર કોઠડીમાં લઈ જઈને ડાકટર સાહેબને, પદ્મસા કહડવા, સારી પેટે ચાંપી નાખે, આ ધાસ્તી ભરેલા લીચાર જીહાં સુધી ડાકટર એખલા સહીસલામત પાછા આવીયા તીહાં સુધી હમારા મનમાં રહેલો હતો. દેહરાંની આસપાસ દારૂના પીઠાં, ભડીયારના દુકાનો, અને કલેજ બુકા બુંજવાનો વાસ, અને ખીજ તરેની વેસનવાળી જીનસો વેચવાની દુકાનો હારેદોર લાગેલી હતી, તેમાં તરેવાર જાતની મીઠાઈની પણ દુકાનો હતી. દેહરાંમાં જે વેશીયાઓ દરરાને આવતી હતી તેઓ દેવીની આસપાસ નાચી, ગાઈને ખુશી ખુશાલી ભોગવી પાછી જતી હતી. અને એમણો એક નાચ થાયછે તે વીરો હમા બયાન કરવાને વાજખી નથી જોતા. માહાકાલીની મુરતી જે સોનાની બનાવેલી કેહેછે, અને જેની આખમાં માંથેક જોડલાં છે, અને આખાં આંગઉપર ભારી ઝવેરાતનો શીનગાર કરેલો છે, તે મુરતી તો હમાએ જોઈ નથી, પણ હમારા જોવામાં તેનું સીત્ર આવીયું છે, તેમાં આ દેવીનું મોહકું કાલું પાડેલું છે, આંગઉપર પુષ્કળ જવેરાત પેહેરાવેલું છે, અને આખ લાલ ખુન્ની અથવા દારૂ પીને મસ્ત થયલાં માણસના જેવી પાડેલી છે. તેના ગળાની અંદર માણસના મસ્તકની તુમડીઓનો હાર કરી પેહેરાવેલો છે, અને સઘળો દેખાવ દારૂ પીને ખુન ઉપર અને મસ્તીમાં આવેલી સ્ત્રી જાતનો દેખાડવેલો છે. માસ ખાવાની અને દારૂ પીવાની પુર છુટ આ દેવીના ભકતો લીએછે, એવું હમારા સાંભળવામાં આવીયું છે, અને તેઓ ખાઈપીને પાલીયા બની રહેલા છે. ઉત્તેજક ખાણું ખાઈ તથા દારૂ પીને તેની મસ્તીમાં આવી, સઘળી તરેના અનીતી ભોગ ભોગવવાની પણ તેમને અથવા કોઈ પણ રાખસને કાલીના દરણાણે જતાં, છુટ છે, આવું પણ હમાએ સાંભળીયું છે. ખરેખર આ એહવાલ હીંદુના ધર્મને માટી હીણપરાતી લગાડવાનો છે, અને આ ઉપર લખી જણાવેલી વાત જો ખરી હોય તો હમા બારીએ

કે આવા કમોમાં કોઈની આગરવાળા હીંદુઓ તો ખચીત સમજ નહીં જ થતા હશે પણ માત્ર હલકી વરણના લોક આવાં કમો કરતાં હશે.

કાલી દેવેશં ઉપરથી કલકત્તા શેહરનું નામ ઉત્પન્ન થયું છે. ઈ. સ. ૧૭૦૦ ની સદીની આખરીએ દરિય દત્તીયા કૃષ્ણનીવાળાઓએ, દીક્ષીતા રાહાનરાહ ઔરંગઝેબ પાસેથી ફેરલાંક ની ખચી પેટલાં ગામમાં, છતાં હાલ કલકત્તા છે, તે માંથી લીધાં હતાં. તે ગામમાં આમાંનાં એક ગામનું નામ “કલકાટા” કરીને હતું, કારણ તે ગામમાં કાલી દેવીનું દેવેદું હતું. “કલ” શબ્દનો અર્થ “કાલી” અને “કાટા” શબ્દનો અર્થ “દેવેદું” એવા બંગાલી ભાષામાં થાય છે, તે ઉપરથી આ કલકાટા ને શેહર વસાવીયું તેનું નામ, આ દેવેશં ઉપરથી, કલકત્તા કરીને રાખી-આમાં આવીયું હતું.

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી. તા. ૮ માં અને ૧૦ મીની બે રાત અને દીવસ વાદળ થયા પછી તા. ૧૦ મીની રાત્રે એકદમ વરસાદ પડીયો હતો તેથી તા. ૧૧ મીની સહવારે હવામાં થંડી પેદા થઈ હતી. સહવારના સમયે રસ્તા ઉપર આમાસાની રુતુમાં જેમ કાદવ અને કીચલ થાય છે તેમ થઈ પડ્યું હતું. આવા બતાવ બનીયાથી આમાસાની રુતુમાં કલકત્તાનો દેવો દેખાવ થઈ પડે છે તે જોવાની હમુને સારી તક મળી આવી હતી. રસ્તામાં કીચલ એટલો તો ખાતલો થઈ પડેલો હતો કે ગાડી બોલની આવળવધી રશે આલતાં લોક બે સંભાળ નહી રાખે તો છંદાઝ બતાં હતાં. આપણા મુંબઈના રસ્તાની જેવી હાલત આમાસામાં થાય છે તેના કરતાં વધારે નખેલેતર હાલત હીયાંના રસ્તાની હમોએ જોઈ હતી. કલકત્તામાં વરસાદ કવખતે પડવાની નવાન નથી જાગતી, કારણ તોહાં હંમેશા કોઈ કોઈ વાર વખત બે વખતે તે પડતો જ રહે છે, પણ જેટલો વરસાદ મોસમસર મુંબઈમાં પડે છે તેના કરતાં કલકત્તાનો આગો વરસાદ ઓછો છે. હીયાંના ઘણાં ખરાં ઘરો ઉપર લોહાંડાંની શીકા મુકેલી હાય છે કારણ જેટલી વીજળી આ શેહરમાં વધારે પડે છે તેટલી કોઈ બીજા કોણે નથી પડતી. સહવારના દસ વાગે પાછો વરસાદ શીર થયો હતો તેથી આ દીવસે બહાર ફરવા જવાને બની નહી રાક્યું હતું. માત્ર એક બે દુકાનો ઉપર ફરીને પાછા ઘર આવીયા હતા, અને આ દીવસ તો રેલવેન મુજબ, ખીમડી ખાઈ ઘરમાં જ ચુંબરવો પડ્યો હતો.

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી આ દીવસે, વરસાદ ઉઝડી બીજાથી સહવારના મોરોમાં,

કલકત્તાની મારકોટ અથવા મોહોટું બજાર જોવાને ગયા હતા. આ બજારજી ગોઠવણુ ફક્ત એક મોહોટી છાપરાંની સલગ હ/માસમાં ફરેલી હમારા જોવામાં આવી હતી. એની ગોઠવણુ મદ્રાસની મારકોટ જેવી નહી હતી, અને તેમાં ગલીઆઈ વધારે નજર આવતી હતી. તોએ પણ તે વખતની આપણી મુંબઈ રોહરની મારકોટ અને બજાર કરતાં હજારે દરજે સરસ હતી. ગોશ્ત, માછલી અને તરકારોનાં ત્રણ ખાતાં જુદાં ફરેલાં હતાં અને આ રીવાજે ખીજી ગોઠવણુ કોઈ જ નહી હતી. જમીન ઉપર હંતરડીની ફરસબંદી ફરેલી હતી, તોએ પણ તે સાફ નહી હતી, અને વરસાદ પડ્યાથી તીણું પણ કીચક થઈ પડેલા હોતો. ખાટકીએની દુકાનો ઉપર હમોએ કોડીયામાં સલગાવેલા મોહોટા કાકડા બળતા જોયા હતા, અને એનું કારણ પુછતાં હમુને એવી સમજણ મળી હતી કે એક જાતની માંખ ગોશ્ત ઉપર આવી બેસેછે જેથી ગોશ્તની ખરાબી થાયછે, તે માંખનો અટકાવ કરવાને આવી રીતે બતી, ખાટકીની દુકાન ઉપર મુકેછે. આ બતી આખો દીવસ સુધી રાખીયામાં આવેછે કે સહવારતા પોહોરમાંજ રાખેછે આ વીરો હમુને ખરોખર ખબર મળી નથી. કલકત્તાની બજાર જોઈ મદ્રાસ કરતાં દેખાવ અને ગોઠવણુમાં બિતરતી હતી, તોએ પણ તેની અંદર જે માલ વેચાવાને આવેલો હતો તે ઘણીજ સરસ જાતનો અને ભરપુર હતો. મેલા અને તરકારીની દુકાનો બિપર થંડીના દેરાની કેટલીક તરકારી ઘણીજ તોફા હતી, તેમજ કેટલોક મેવો પણ હતો. કાલીફલાવર, ખીટર, સલગમ, કોળી અને જોલકોલ તો દેખાવમાં એવા તો સુંદર હતા કે ફક્ત નજર પડતાંજ કાચા ને કાચા ખાઈ જવા ગમતા હતા. બોરની મોસમ હોવાથી, તે ફળની રેલ થઈ પડતી હતી. અને નાસની લેહજત વીરો તારીફ નથી થઈ શકતી, ગોશ્તની ઘણુંજ ફરખા અને તલ-બદું હતું, પણ માછલીમાં કલકત્તાનું બજાર પછાત પડેલું હતું. નદીની માછલી ઘણું ફરીને દેખાતી હતી, દરીયાની માછલી થોડીજ હતી. માછલી વેચવામાં ઘણું ફરીને પુરપને કેકાણે સ્ત્રીઓજ હતી, પણ તેમનો દેખાવ આપણી મુંબઈની એ જાતની સ્ત્રીઓ જેઓ સોહામણો નહી હતો, જો કે જુમ પાડવા અને તગાદે કરવામાં તેઓ જાગરી આંગડ જણાતી હતી. તેઓની ગાલ અથવા ઝગડે સાંભળવાની હમુને કોઈ તક મળી નહી હતી તેથી હમો નાઉમેદ થયા હતા. કલકત્તામાં પણ કલકત્તાનું બજાર ઘણુંજ સુંદર હતું. હુંકામાં બોલીએ તો મેહેલાના રોહરનું બજાર તેની

કોર્ટી જાળવવાને લાયક હતું. હીયાં આગરવાળા યુરોપીયન લોક તેમના કુટુંબને લઈ બજાર કરવાને સાથે આવેછે, અને આપ્પા બજારે ફરીવળેછે. તેમજ દેશી માતબર લોક પણ આવેછે, પણ હમોએ કોઈની એક બાબતની સ્ત્રી બજારમાં આવેલી નહીં જોઈ હતી. ગોશનની દુકાન પાસે ખીજી જીનસો દોવાથી તે વીરો કલકત્તાના દેશીઓમાં મુતલબ કરીત છેલ્લ નહીં, અને જેમ મુંબઈવાળા કેટલાક અતીખીત બ્રાહ્મણો વાંધો લીએછે, કે ગોશનની દુકાન ઉપરનો પવન વટીક જે આવીને ખીજી જીનસને લાગે તેને અપવીત થાયછે, એટલા સંધા નાજીક વીચારવાળા બાબત લોક નથી. કલકત્તામાં આવીવાને હમોને નજરીક ૧૨ દોવસ થઈ ગયા હતા, અને હમોની મુસાફરી હાથરે તો થણી લાંબી મંજલની બાકી રેહી હતી, તેની સાથે ગરમીની મોસમ સાંભી ચડતી આવતી હતી તેથી વધારે દોવસ હીયાં બોટી થવાને નાદુરસ્ત બાબતી ખીજી દીને સહવારના એટલે તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરીને દીને કલકત્તાથી આવજા કુચ કરવાનો હમો સંકલ્પ એએ દેવ લીધો. આવજાની મંજલ આજ તૈયારી કરવામાં બાકીનો દોવસ હમો રોકાયા હતા, અને એ દીને રાંચ બેથુન સોસાયટીમાં પ્રોફેસર કોવેલ એક જાહેર ભાશણ આપવાનો હતો તોહાં હાજર થવાને પ્રકટર એ હમુને ખોતાની દેહ જાણવી હતી, તેને માન આપવાને હમો તોહાં રાંચ સાતવાગે હાજર થયા હતા.

આ સભામાં કેળવણી પાનેલા જીવાન બાબતેનો એક અછો મેલાવણે થયો હતો. અને તે કોણાં ઉપર હમુને પ્રખ્યાત બાબત કેસલ અંદરેલ સાથે, બાબત રેવરંડ લાલ બેહારીએ અને ખીજા બાબતે સાથે, પેલેલ પેલેલી આગળ થઈ હતી. આ સભામાં સંસ્કૃત કલિજના પ્રોફેસર કોવેલ એક અગતની બાબત ઉપર ખોતાનું લખાણ વાંચીયું હતું. કોહાણી જેવા ઈતીહાસની અને ખરા ઈતીહાસની હદ તથા તેની ખુબી, આવી બાબત ઉપર અછો રીતે અભીયાસ કરીને બનાવેલું એક સારું ભાશણ વાંચી સંબળાવીયું હતું. ભાશણકર્તાએ જાણ કરેલી હતી જે તેના લખાણમાં માલુમ પડતી હતી, અને લખાણની એઆરતબંદીમાં પણ અંદા ધીવાન ખોહોઆડયું હતું. હમો આ નીબંધ વીચે આટલું બારીકથી બોલીએછ તેનું કારણ એટલુંજ છે કે મુંબઈના હાલના વખતમાં કેટલાક લોકનાં મનમાં એવો વીચાર પેહેલો છે કે કોહાણી સભાની સાંભણે ભાશણ આપતું એમાં શું મોટી ખીજાત છે. મોટીક બાબતે એવીયમ પેલીયમથી જેમ જેને મળી આવે તેમ તેણે એકદી

કરીને, સભાની સાંભણે પોતાની વીચારશક્તિ જેમ ફરમાવે તેમ તે બોલી અથવા વાંચી જવી, અને આવી રીતે સભાનો વખત અરથો કલાક અથવા કલાક એક રોકીયો, એટલે એમ સમજવું કે તેઓએ ભારાણ કીધું, અને તે ભારાણ વળી મોહોડેથી બોલી જઈતેઓએ કીધું! અને તે વળી એટલી બધી તો બેરાવર મનશક્તિથી કે કાગળ ઉપર લખીયા અથવા બોયા વગરે કીધું! શાબાશ! આવે બાકી શું રહે! મુંબઈમાં જરે ઘણી ખરી બાબદો વીરો “દમદોલ અને માંહે પોળ”ની કેહેવત મુજબ, ડગબાજી રમાઈ રહેલી છે, તારે આવી રીતે કેળવણીના મેદાનમાં પણ ડગાઈ રમાએ એમાં નવાઈ નથી.

પ્રોફેસર કોવલનું ભારાણ પુરું થયા પછી તેને લગતી કેટલીક બાબદો વીરો સભાના શરતશીન ડક્ટર ડે વધારે ખુલાસો કરી સંભળાવીયો હતો અને તીયાર પછી સભા આગળ હમારી મોલાકાત વીરો કહી સંભળાવીયું અને એવી ઇલા કહી જાણાવી કે કલકત્તામાં હમો મુસાફર તરીકે આવીયા તે જોઈને તેઓ ઘણા ખુશી થયા હતા અને હમોએ કલકત્તા વીરો, તીહાંનાં દેશી લોક વીરો, તેમની કેળવણી, રીતભાંત વીરો કેવો વીચાર બાંધીયો હતો આ વીરો જો હમો થોડું ઘણું કહી સંભળાવીએ તો સભા તે મોટી ખુશી સાથે સાંભળશે. આ ઉપરથી પેહેલાં હમારા મીત્ર ડક્ટર ભાગી દાજીએ કેટલાક વીચાર કહી સંભળાવીયા, તીયાર પછી આ ગ્રંથકર્તાએ સ્ત્રીકેળવણીવીરો બાબુઓની પછાત જોઈતે વીરો થોડાક વીચાર કહી સંભળાવીયા હતા, અને હમારી પાછળ શેઠ ખુરશેદજી રસમજી કામાજીએ હીંદુઓની અને પારસીઓની કેટલીક પુરાતમ બાબદો મળતી આવેછે તે વીરો કહી સંભળાવીયું હતું. હમો સઘળા બોલી રેહ્યા પાછળ સભાના શરતશીને હમારો ઉપકાર માનતા કલકત્તાના બાબુઓને એક જગરો ફટકો લગાવીયો હતો કે તેઓ હરેક બાબદ ઉપર બોલી જાણેછે અને વારંવાર માત્રે બોલેછે, પણ કરનાં કંઈ નથી, તેથી તેણે ત્રણ નાહાતા વાકયો જગરો અસરકારક રીતે બોલી તેનું ભાશણ બંધ કીધું હતું. ડક્ટર ડે જે છેલા વચનો ઉચ્ચારીયા હતા તે આ હતા, “મીત્રો! હવે શબ્દો નથી જોઈતા, હવે કામ જોઈએ! શબ્દો નહી, કામ! બોલવું નહી, કામ! વચનો નહી, કામ જોઈએ.” આ શબ્દોમાં કહી સંભળાવેલી નસીખત અત્રેના મુંબઈવાળા સાહેબોએ પણ સારી પેઠે પોતાની નજર સાંભણે રાખવી જોઈએ. આ સભાનો તીયારવાર એહવાલ કલકત્તાના દનિદીયન મીરરના અંચલ અને પુંધી

અધીપતી રેવરેન્ડ લાલ ખીહારી ડેમ તા. ૧૮૬૪ના વર્તમાન પત્રમાં છાપી જાહેર કરીયો છે. રાત્રે ૧૧૦ વાગે હમો સઘળા પાછા ઘર આવી પુગા હતા, અને સહવારના પોહારમાં હમો કલકત્તાથી રવાના થવાના હતા તેથી જલદીથી જમીને ખીહારના ઉપર ગયા હતા.

આ ટેકાણે કલકત્તાના સુવાનાં ખીહારના વીરો દેવેવાનું ઝમ છે કે તીહાં મહર ઝમટલાં તો જલ્મમાં છે કે ધાણું કરી સઘળા જાણુ કુરતની વગર રાત્રે મુર્ક રાકતા નથી. મહર કરેડેય તો કરેડેય પાણુ કરડીને વલગી રહેછ, અને જલદીથી પાછું ઉડી જનું નથી, ઝમટલું તે જલ્મ છે. જે કોઈ દોરતને રાત્રે કંઠાળો આપવા હોય તો તેનાં ખીહારનાની કુરતની હંધાડી નાખી ઝમટલે આખી રાત્રે તેને મહરથી જલ્મને કંઠાળો ખમવો પડવાનો. આ ટેકાણે કલકત્તાને લગતી કેટલીક બાબતો મુકીદેઈ હમને આગળ ચાલવાની ફરજ પડેછે.

તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી. કલકત્તાથી સહવારના સાત વાગે સઘળા દોરતને મળી બેઠીને નીકળ્યા અને નદી પારકરી હૌરાના રેશન ઉપર ૧૧ વાગે જઈ પુગા હતા. આ મથક ઉપરથી રેલવેના બે ભાગ થયા છે, એક લાઈન હીયાંથી નીકલેલી દીક્ષી તરફ ચાલેલી છે, અને બીજી લાઈન દક્ષીણ તરફ જાળવપોર મુખી ચાલેલી છે, છતાં મુંબઈની જ. આઈ. પી. રેલવેની લાઈન, ઉપલી જાળવપોરની લાઈન સાથે મળેછે. કલકત્તામાંથી રેલવેની બીજી લાઈન ડિગમણ તરફ “આસામ” પ્રાંત તરફ જાયછે, જેનું મથક કલકત્તા રોહરમાંજ છે.

હમોએ હૌરાના રેશન ઉપરથી પેહેલાં રાણીગંજ જવાની ટીક્રિય લીધી, કારણ રાણીગંજ આગળ કોળસાની એક મોટાઈ ખાણુ છે, જેમાંથી બંગાલના રેલવેને ઘણો ખરો કોળસો મળી રહેછે, તે બેવાની ખાએમાં થઈ હતી. આગ-ગાડી બરોબર ૧૧ વાગે ઉપડી હતી અને થોડુંક આગળ ચાલતાં હૌરાનું ગામ હમારી નજરે પડ્યું હતું. આ ટેકાણાં ઉપર નાળી એરી, તાક કેક, ખજુરાંનાં ઓળાંની ગીચ ઘસ નજરે પડે હતી, તથા બાતના અને બીજી એતી વાડીવાળાં એતરે પાણુ પુસ્કલ દેખાયાં હતાં. આસપાસની જમીન સઘળી સાફ સપાટ હતી, એક પાણુ ટેકરી અથવા ડુંગર અથવા ખડક નજરે નહીં પડતાં હતાં અને જમીન તમામ જાણે બાગ બગીચાવાળી હોય એવી તાજ અને લીલોત્તીથી બરપુર નજરે આવતી હતી. જે કોઈ મુસાફર પેહેલ વેહેલો હાંદુસ્થાનમાં દરીયાને માર્ગે કલકત્તા

આથે અને હીયાંથી આ દેશની જમીનની હાલત તપાસવાને બાહર નીકલે, તો તે મુસાફરને જેમ કલકત્તામાં પેહેલ વેહેલું પગલું મુકતાંજ તે રોહર બાણે મેહેલાનું રોહર હોય એવું તેની નજર સાંભણે પડેછે, તેમજ હૌરાથી આગળ ચાલતાં હાંદુસ્થાનની જમીન પેહેલ વેહેલી તેની સાંભણે તમામ ખેતીવાડી ભરેલી અને બાણે બાગ બગીચાથી ભરપુર હોય એવી થોડેક ઠેકાણે નજરે પડેછે, જેથી મુસાફરના મન ઉપર પેહેલીજ અસર એવી તો થઈ પડવાનીજ કે હાંદુસ્થાન ખરેખરજ કુલવાડી અને બાગો બાહારની જમીન છે. હીયાંથી એક બે રોશાન મુકીને આગળ વધતાં, સીરામપોરના રોશાન આગળ આગ ગાડીએ પાંચ મીનીટનો વીરામો લીધો હતો. “સીરામપોર” રોહરમાં જવાની હમને બેગવાઈ નહી મળી હતી. આ રોહરમાં કલકત્તાનું એક લખણાયલું ઇંગ્લેજ વર્તમાન પત્ર નામે “ફ્રેંડ આફ ઇન્ડીયા” છપાયેલું. બે કે આ પત્રનું નામ “હાંદુસ્થાનનો દોરત” કરીને રાખેલું છે, તોએથી હાંદુસ્થાનના દેશીઓના દોરતને બદલે હાંદુસ્થાનમાં આવેલા ઇંગ્લેજ લોકના દોરત તરીકે એ પત્રે સારી સેવા બજાવી છે. બે આ પેહેલાં પુસ્તકમાં જગા વધારે મળી હતાં તો કલકત્તાના વર્તમાન પત્રો અને મુંબઈના વર્તમાન પત્રોનો મુકાબલો કરવાને હમને સારી બેગવાઈ હતી, પણ હાલ આ અગતની બાબદ વીરો હમરેથી કંઈ લખાઈ શકાતું નથી. વર્તમાન પત્રો વીરો હમારી મુસાફરીમાં કેટલીક બાબદો હમોને મળી છે તે હવે પછીના પુસ્તકમાં લખી જણાવાની ઉમેદ રાખીએ, અને જે ઠેકાણું ઉપર એ અગતની બાબદ વીરો બોલવાનું છે તે હવે પછીના મુસાફરીના એક અગતના ભાગમાં આવેછે તીહાં આ બાબદ વીરો વીસ્તારીને બોલશું.

હીયાંથી આગળ વધતાં “ચંદરનગર” નું રોશાન આવેછે, જે રોહર ફ્રેંડ સત્તાવાળાઓનું છે. એ અથવા ચાર રોશાન ખીર્જો છાડીયાં પછી, “અરધાન” રોહર આગળ એક માણેડું રોશાન આવેછે, જ્યાં આગગાડી નજીક એક કલાક મુઠી ખોટી થાયછે. હીયાંથી આગગાડીની એક લાઈનને જુદી પાડીને “રાણીગંજ” નાં ડોળસાની ખાણ તરફ લઈ જવામાં આવી છે, તેથી “અરધાન” રોશાન આગળથી રાણીગંજ જવાને ઉતાર્યાને પેહેલી ગાડીમાંથી ઉતરી ખીજી આગગાડીમાં બેસવું પડેછે. અરધાનથી અપોરના બે વાગે નીકલીયા. હજુર જમીન માફ સપાટ જોવામાં આવતી હતી, અને લીલાંત્રી પણ તેમજ ખરેખર નજરે

પડ્યા કરતી હતી. પાનાધર શેરાન આગળ આવી પોહોંચતાં, ટેકરી આ અને નાહાન્તી ડુંગરી આ નજરે પડ્યા માંડી, અને હિયાંથી જમીનનો દેખાવ લીસાંત્રી ભરેલા દેખાવાને બદલે, વેરાન અને ખડક જેવો નજરે પડ્યા લાગે. પાછલા પોહારના સવાચાર વાગે રાણીગંજના શેરાન ઉપર આવી પુગા. આસપાસનો દેખાવ હવે ડુંગર, પહાડ, અને બીજાવાન જંગલ જેવો હતો. જમીન પાણીની જ નાંકીડીની અને એણીગમ પેડીગમ પાહીના અભોષીયાવાળી હતી. શેરાન ઉપર ઉતરીને રાંચે રહેવાસાર, તેના સાચક સકાન મેળવવાની અબર કાઢાડતાં, માલુમ પડ્યું કે બંગલા જેવો કોઈબી મકાન તીહાં નહી હતો. એકાદ બે કાવલીના કાપરાં હતાં, જે ફારેલ તરીકે વપરાતાં હતાં. તેમાં જ્યાં રહેવાને સગવડ જેવું નહી માલુમ પડીઆથી, રાંચ તો, આગળાડીના શેરાન ઉપરના ઉતાર આને આસરે લેવાના આરગમંજ, યુનરવાનો દરવાજા, આ ઉકાણું ઉપર આવ્યા પીવાની છતમો મારી અને પુરતી નહી મળી આવવાની અબર સાંમળીને સમજાવ્યાં એ દરવાજાથી, કે સકવારના પોહારમાં કોળાસાની આણુ બેઠી બીજે દીને રાંચે રાણીગંજથી રૂબસદ લઈ પાછા “અરફાન” જવું. જે ઉકાણે હમે ઉતરીયા હતા તીહાંથી કોળાસાની આણુ નજરેક બેસી વચુ મારલિ દુર હતી, માટે એ આણુના ઉપરી ચી. સાડતી રજ, સાંજના કોઈ રાખી, સકવારના પોહારમાં થંડેસેરે તે બેઠીલેલી, એના બંધામસ્ત કરવાને હમારામાંથી એ વાચુ જાચુ તેજ સાંજના કોળાસાની આણુના ઉપરીને તેને બંગલે મળવાને બધા હતા. હમે એ બાકુતી ગાડી મોંથી જે ઉપરથી હમારે સાહે એક બાગની બાકુતી ગાડી જેને તીહાંનાં લોક “એકા” કરીને બોલેછે, તે સાચી હાજર કીધી હતી. આ ગાડીમાં મને બે જાચુ બેસી શકે એવી ગાફવાચુ કરેલી છે. એક હાંકનાર આગળ બેસે અને તેની પાછળ એકજ ઉતાર બેસી શકે એકસીજ જગા લેાયછે. એકાના બાગનું હરનીસ, તથા ગાડી એવી તો બરલાપેસી હાલતમાં હતાં કે ટેકાંટરીયાં અને ડુંગરની જગા ઉપર આવી ગાડીમાં બેસીને જવું હમા એ મલામતી બરેલું નહી ગણાયું હતું, અને વધારે ધારતી બરેલું એ હતું કે થોડા ઉંચા અને ગાડીમાં બેસવાની જગા નીચી હતી, તેથી બે થોડે સમકાને કાત ઝોડે તો હાંકનાર અને ઉતાર બંધેના કોઠાં ગેપ થાય એવી કફોરી તે ગાડી હતી, અને જે વળી હમા એ પોહારપેહો બેઠી હતી, તેથી તેમાં બેસવાને હમા એ નાપાડી. આ ઉકાણે બાકુતી

પાલકી પણ મળી શકે છે, જે ઉપરથી હમાણી પાલકીઓ મંગાવી, કોળસાની આણના ઉપરીના અંગણે જવાને તેમાં બેઠા. થોડક ઠેકાણું સુધી રસ્તો સફાઈ ભરેલા હતો તેથી હમાણો મુગા મુગા ચાલીયા હતા, પણ જરા આગળ વધતાં, આગળના બંધે હમાણીએ, તેમની બોલીમાં એક તરેનું ગાયન ગાવાનું સીરૂ કીધું. આ ગાયનની મતલબ હમાણે પેહેલાં સમજી નહીં શકીયા હતા, પણ પુછવાથી ખોલાસો થયો હતો કે આગળના બે હમાણો ચાલતાં પોતાના પગતળે આવતી જમીનનું બચાવ, રાગના અવાજે બોલી, પાછળના બે હમાણોને ચેતવણી આપતા હતા, કે જે તરેની જમીન પગતળે આવે છે, તે જમીન કાંકરાની છે કે ખડકની છે, આડા ખખ્ખીયાની છે કે સપાટ છે, ચઢણનો ટેકરો આવીયો છે કે ઉતરણ આવી છે, એવી તરેનું બચાવ ગાઈને બોલતા હતા. આગળના બે હમાણોના બોલવાને પાછલના બે હમાણો, હાં—હાં બોલી જવાબ આપતા રહેતા હતા. આગળ પાછળના હમાણો ગાતા હતા, તેઓ આવી રીતે ગાતા હતા. સંભાળજે, ડાવીગમ કંકર (પથર)—પાછળના હમાણો,—હાં હાં.—સંભાળજે, જમણીગમ ખાડો. હાં, હાં, સંભાળજે, ડાવીગમ કાંટા,—હાં—હાં—. સંભાળજે, જમણીગમ પાણી,—હાં—હાં. સંભાળજે, ચઢણ આવી છે,—હાં—હાં. આ પ્રમાણે આગળના હમાણો, પાછળના હમાણોને ચાકસાઈથી ચાલવાને જે સુચના કરતા હતા, તેનો રાગ સાંભળવાને પસંદ પડતો હતો. આ ઠેકાણું ઉપરના હમાણો કાહાર જતીના અંગાલીઓ છે, જેમાંના ઘણુંકરીને કલકત્તામાં પાલકીજ ઊંચકવાંનો ધંધો કરે છે. તેઓ કાળા સીદા રંગના છે, અને તેમના ચેહેરાનો અથવા શરીરનો ઘટમ દીલપસંદ નથી. કોળસાની આણના ઉપરીને મળતાં છેક રાત્રે સાત વાગ્યા હતા, અને આણમાં જવાસાહે તેની પરવાનગી મેળવતાં તથા તેને લગતી ખીજ વાતચીત કરતાં રાત્રે છેક આઠ વાગ્યા હતા, અને રેલવે સ્ટેશન ઉપર પાછું આવતાં નજદીક રાત્રે નવથી દસ વાગ્યાનો સુમાર થયેલો હતો. થાક જખરી લાગી હતી, પાલકી હોવા છતાં પણ પગે જખરૂં રખડવું પડીયું હતું, થંડી બહુ પડતી હતી માટે આવતાં વાર ગલાસ ભરીને પેલા ઉત્તેજક પદાર્થ ચઢાવી, જમવા બેસી ગયા હતા.

તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી. કોળસાની આણ જોવાને સહવારના નાસ્તો લેધને નીકળીયા હતા. આણનાં ઉપરી મી. લાડે કેહું હતું કે સહવારના (૧૦) વાગ્યા સુધી આણમાં કામ કરનારાં લોક આવતાં નથી, તેથી આ વખતની આગમચ જોવા

જવાને સવસ નથી પડવાનું. રાણીગંજની ઢોળસાની ખાણ ૧૮૫૨-૫૩ થી જણાયતી છે, અને તેમાંથી ઢોળસો ખણી કાઢાડવાને “બેંગાલ ટ્રેસ કંપની લીમીટેડ” નામની ભાગીદારીની એક કંપની થઈ છે, જેવાએ આજ સુધી સારી કમાનથી કામ ચલાવેલું છે. બેંગાલ પ્રાંતના રેલવે ઉપર ઘાણું કરીને હીયાંતો ઢોળસો વપરાય છે, અને સુએજને મારગે ફક્તકને આવતી આગળોટામાં પણ હવડાં એ ઢોળસો વપરાવા લાગે છે. દેહે છે કે આ કંપનીએ મેક્રેડે ૧૦ ટકાથી ૧૬ ટકાનું વીલાજ આપીયું છે. રાણીગંજ અને તેની આસપાસની જગા ઉપર ઢોળસાની ખાણ મોટી લાગેતી છે, જો કે જે ખાણ હમારા જેવામાં આવી હતી તે ઘણીજ નાદાની હતી. તે આસરે વીસારમાં બે માઈલ હતી. ખાણમાં કિતરવાનો માર્ગ જમીનની સપાટી ઉપરથી અંદર કિતરો કરેલો છે. નવથી દસ ફુટ પોહણો રસ્તો મેલેડીની માફક કિતરતો બનાવેલો છે. જમીનની યોડીક હેંડાણમાં આવે રસ્તે કિતરીયા પછી, ઢોળસાનાં થર નજરે પડવા માંડે છે. એ પથમાં ખોદણી કરીને “બોરધાટ” ના જેવા ટનજો કોતરેલા છે. આ ટનજોમાંથી મસાલની શેરાનીથી આગળ ચાલતાં, જે જગા ઉપર ઢોળસાની ખોદણી ચાલે છે તીહાં આવી પુગીએછ. આ ટેકાણે સઘણું અંધાઈ અને હવા ઘણી ગરમ લાગે છે. સાફ ખાલી અને થંડી હવા તથા કિન્નસ આવવાને જમીનની સપાટી ઉપરથી બગાડ પડેલાં છે. આવાં બગાડ આગળ આવીને જે આપણે કિન્ન લેઈએ તે તીહાં થંડે પવન આપણને લાગે છે. આખી ખાણની અંદર ૨૫ થી ૩૦ બગાડ ટેકાણે ટેકાણે પડેલાં છે. ઢોળસાની ખોદણીનો આકાર મસાલની શેરાનીથી જોતાં, આબેહુબ ધારાપોરીના અથવા એવાંજ ખીલાં પાહાડની અંદરનાં કોતરકામને મળતો આવે છે. જેમ જેમ ઢોળસો ખોદીને આગળ વધતા જાય છે તેમ તેમ ઝવી અને જમણી બોરદુએ ઢોળસાનાજ થામલા ટેકાવ સાથે રાખીને આસપાસથી ખોદતા જાય છે. ખોદેલા ઢોળસાને ટોપલામાં ભરીને એક ટેકાણે લાવી એકઠા કરે છે અને તીહાંથી લાણ-ગંની રેલ ઉપર ચાલતી ગાડીઓમાં ભરીને માણસો ઢોળસાની ખાણના મોણેડાં આગળ લાવે છે અને છતાંથી જમીન ઉપર કપ્પીથી ખેંચી લીએછ. ઢોળસાના પોથમાંથી વરસાદની માઆફક પાણીના ઝરા વરશે છે, જે પાણી બુંબાની મારફતે બાહર ખેંચી કાઢાય છે. આએ ખાણની અંદર મસાલ લેઈ જવામાં કંઈ ધારતી નેનું નથી, તેનું કારણ એ છે એ ખાણ કંઈ ઘણી જાડી નથી. તેની

મથે જોઈએ તે કરતાં વધારે તાજુ હવા ઘાખલ કરવાને જમીનની સપાટી ઉપરથી બગાડાં પાડેલાં છે, તેથી અંદર યુંગલાઈ જવા જેવી ધારતી મુતલક છેજ નહી. જ્યારે હમો જોવાને ગયા તારે સઘળી મળીને ૩૦૦ ફુટ ઊંડી ખાણ આદાયતી હતી. કામ કરનારા મજૂર લોઢોની સંખ્યાયા તે વખતે આસરે ૧૮૦૦ થી ૨૦૦૦ માણસોની હતી. તેમાં તરવાર જાતનાં સ્ત્રી અને પુરુશ લોક હતાં. સંથાલ જે સહુથી જંગલી જાત અને ઘણીજ ખુની જાત કહેવાયછે, અને જે જાતના લોઢોએ હંગેજ સરકાર સાંભણે વારંવાર શ્રીસાદ ઉઠાવીયો છે, તે જાતનાં લોક આ ડેકાણે ઘણાજ દીલોળનથી ધંધે રોજગારે લાગી ગયલાં માલુમ પડ્યાં હતાં. ખીજી જાતમાં કાદાર જાત (હમાલ લોક) બરાબીન, બૌરી, અને ઢોલી જાત હતી. સંથાલ લોકનું નામ સાંભળીને હમોને તે જાતના પુરુશ, અને સ્ત્રીઓને જોવાની ઘણી દહિ થઈ હતી. હમારી સાંભણે ફેટલાકને લાવી ઉભાં રાખીયાં હતાં, જેમને જોયાથી, આ લોકના જંગલીપણાની અથવા ખુની ખસલતની નીશાનો તેમના ચેહરા ઉપર મુતલક નજર નહી આવી હતી, બલકે ઉલટું એવું દેખાયું હતું કે આવા જંગલી લોકમાં તેઓના ચેહરાનો ઘટમ સાચો સોભાતો અને રાંક દેખતો હતો. તેમની આમડીનો રંગ કાળો સીદાઈ જેવો પણ ચક્રચક્રીત હતો. સ્ત્રીલોક અંધારામાં જખરી સખત મેહનત કરતી હતી. ઢોળસો જાદવાને પાહારાઈ અને પીકાંડે મારવાનું કામ મરહોને સોંપેલું હતું, અને ઢોળસો ટોપલીમાં ભરીને ડેકાણાં સર લઈજવાને સ્ત્રીઓને કામે લગાડેલી હતી. સહવારના ૧૦ વાગેથી તે માંજના ૪ વાગાસુધી લોક કામઉપર રહેછે અને રાત્રે સઢે ઢોઈ પોતાને ઘર જાયછે.

ખાણમાં ઊતરવાને જરાખી ધારતી જેવું નથી. હમો પેહલાં એવું ધારતા હતા કે કપ્પી અથવા ચારીથી હમુને નીચે જમીનમાં ઉતારશે. પણ આ ડેકાણે ઊંડાણ ઘણી નહી હોવાથી ફક્ત સીછીડી જેવો રસ્તો હીયાં કાઢેલા હતો, જો કે હમુને એવું કહેવામાં આવીયું હતું કે ખીજી જગા ઉપરની ખાણો વધારે ઊંડી ગયાથી, તોહાં કપ્પીથી ઉતરવાના માર્ગો કરેલા છે.

ખાણમાંથી હમો પાછા ઊપર આવીયા અને અંદર કાહડેલા ઢોળસાનો દગ જાતા હતા એવામાં હમારી આસપાસ ફેટલાક મજૂર લોક આવી એકલા થયા હતા. તેઓમાંના એક સંથાલ છોકરાને આપણા ચંચલ મીન ઝકઠર ભાઉ દાજીએ તેની દેશી ભાગામાં ગાયણુ ગાવાને કહ્યું. પેહલાં તો તે છોકરો સરમાયો, અને

આનાકાની કાંધી, પાણુ બરે પદસા ઉપર તેની નજર પડી, એટલે તેને હાંમત આવી. આ છોકરાએ જે રાગ ગાયો તેના રાષ્ટ્રોનો અર્થ તો હમો સમજી શક્યા નહીં, પણ તેના રાગની ધપ ઉપરથી અને એસાર રાષ્ટ્રો તેના માણેડાંથી સંભળાયા તે ઉપરથી હમો સંધળા સમજ્યા હતા કે તે છોકરાએ સંધાલ લોકની ભાષાનો રાગ ગાયો હતો. આવા જંગલી લોકમાં પણ રાગની લેહલટ અને રાગનું જ્ઞાન છે, એ જોઈ હજીને ખુસી સાથની તાગુળી ઉત્પન્ન થઈ હતી. તાગુળી એટલા સારું કે આવા જંગલી લોકમાં પણ પેલા અવતારી કૃષ્ણનું નામ મરાહુર થયું છે, અને તે એકજ રીતે અને એકજ મતલબે આપ્પા હાંદુસ્થાનમાં, રોહિરે રોહિરે, અને ગામે ગામે અને હમો વધારીને બોલીએછ, કે જંગલે જંગલ વડીક બરે થઈ પડ્યું છે. મથુરા રોહિરેમાં જન્મ પામેલો શ્રી કૃષ્ણ, વિષ્ણુનો આદ્ય અવતાર, નંદ ગોવા-પાલાનો ઘેલો, ગોકુળની હલ્લો ગોલીએનો મનોહારી ગોપાલ, શ્રીકૃષ્ણ બાકોબાસી. આસલ શીશ્વારી, કાદાન અથવા જગપ્રસિદ્ધ કૌંચો અને તેની મંથુર, મનમાહન મુરલી અથવા બાંમરો વીરો હાંદુસ્થાનમાં નાદનાથી માણેડાં અને જંગલીથી મુધરેલા તમાન લોક બાણીતાં થયલાં છે. પેલા સંધાલ છોકરાના માણેડાંમાંથી આ રાષ્ટ્રો નીકળતાંને વારે હમો પામી ગયા હતા કે “કાદાના બાંસરી બનઈ” એ મતલબનું ગાયન તે કરેછે. ગાયનની આપદ ઉપર હમો વધારે વીગતથી મથુરા, અંદાખન, ગોકુલ અને શ્રીકૃષ્ણ રોહિરે તથા દીહલી, ગોવાલીયર અને દલિદાર વીરો બયાન કરતાં પેલા બોલવાની હિન્દ રાખીએછ. ગાયનનો રસ હમુરે હાંદુસ્થાનના એ રોહિરેમાં કેવા અને કેટલો બાકી રહેલો છે તે હમો સારીપેઠે દેખાડવી શકશું.

સંધાલ લોક ઘાયું કરીને કમરથી માયામુધી તાગા રેલેછે, પણ આ ફેકાણું ઉપર કાન લાગેલા મથુરાએ આપ્પાં રાડીર ઉપર મુલાહન બરેલા પોરાક પેલેરેલા હોતો, તે આપુના ઉપરી યુરોલીયનના સમન્વયીયા ઉપરથી, પેલેરેલા હોતો, અને એકવાર તેમને ટેવ પડીયથી તેવા પોરાક વગર તેમને ગમતું નહીં હતું. આ લોક જગરા દાઢીનારાં છે, પોતાની કમાદનો ઘણોખરો ભાગ દાઢીવામાં ખરથી નાખેછે, એવું હમને જાણવામાં આવીયું હતું.

હમો બાકીનો અહેવાલ આ પુસ્તકમાં વધારે આગલ ચલાવી નથી શકતા તેથી અચીત દોલગીર છલેએ. જે આપણા દેશીએ તરફથી આ અહેવાલના પેલેલાં પુસ્તકને પુરનો આગરો મળીઓ તો હમો આ મુસાફરીનો બાકીનો ભાગ

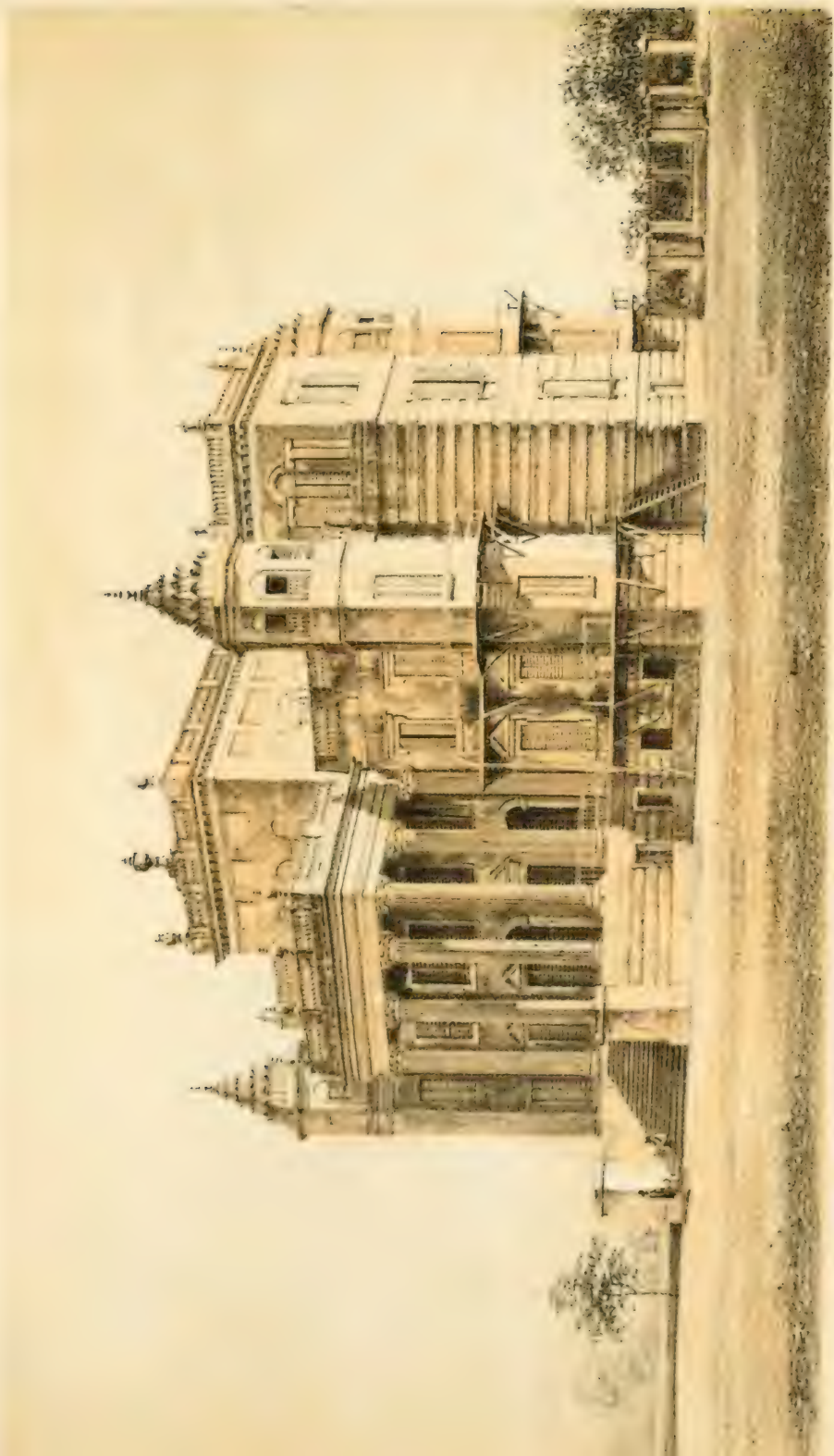

તે ઘણોજ વધારે જાણવાબોગ અને દોષપસંદ છે તે આપવાને આમ લોકની સેવા
અજવાને દોષિતનથી હાજર થઈશું. પણ અગર એવું નહીં બનીયું અને એની
કદર નહીં જુગતઈ તો ખીચું પુસ્તક લખવાને હમારી હીમત ચાલી નથી રાકવાની.
આ પુસ્તકને છોડે આપેલાં કીમતી ચીજો કેહેરો કે હજુર કેટલી અગતની આબરો
જાણવાની બાકી છે, પણ વગરમદદે આયું કીધાથી હમારી ઉપર નાણું સંબંધી
તે બોલે પડે તે અમવાને, હમા હમારું અરાકતપણું છુપાયા નથી આદતા.

મુંબઈ, તા. ૩૦ એપ્રેલ, ૧૮૭૧.

પુસ્તક પેદેલું સમાપ્ત.

विष्णु मंदिरम् — विष्णु मंदिरम्
१. विष्णु मंदिरम् — विष्णु मंदिरम्

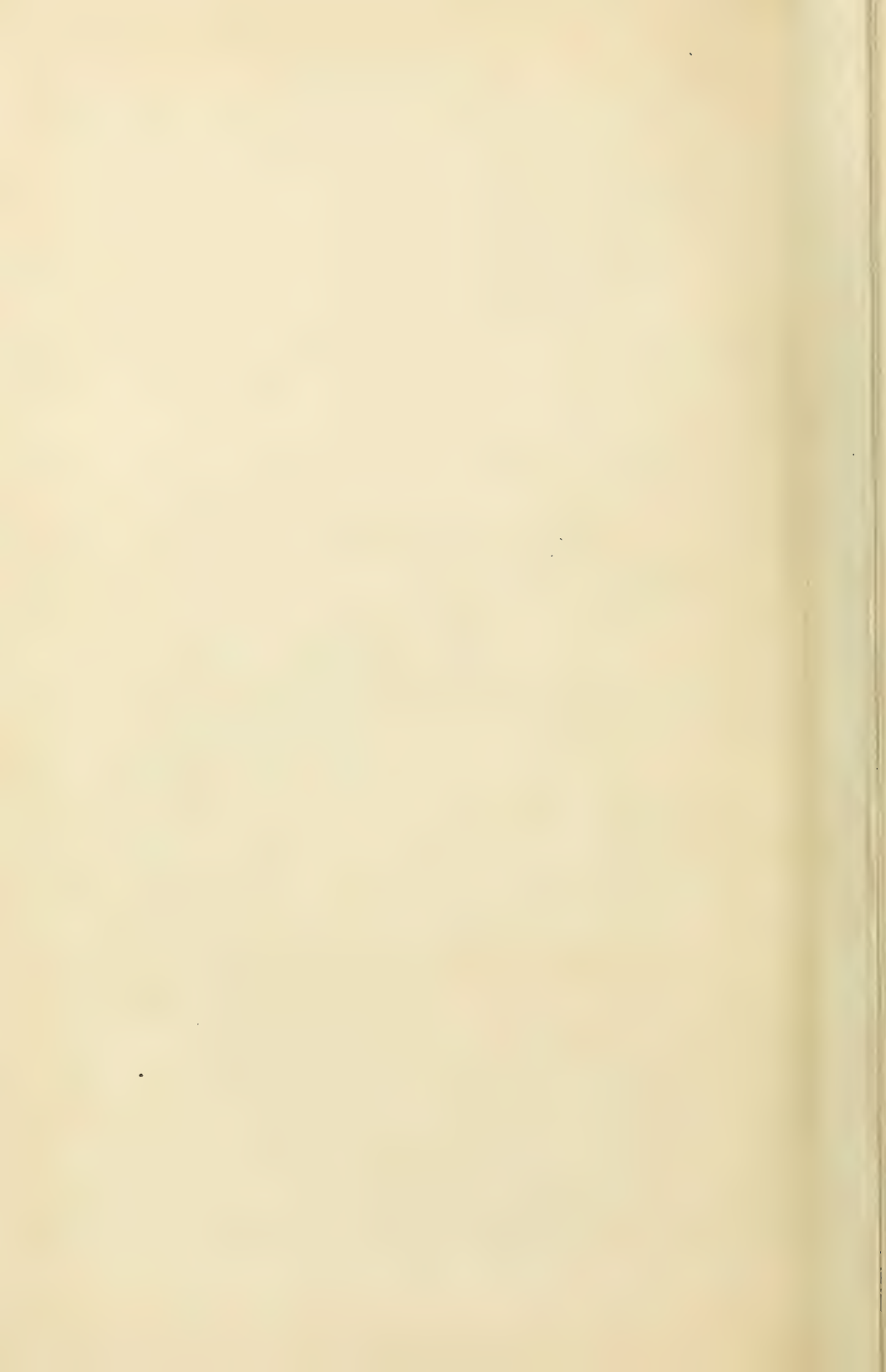

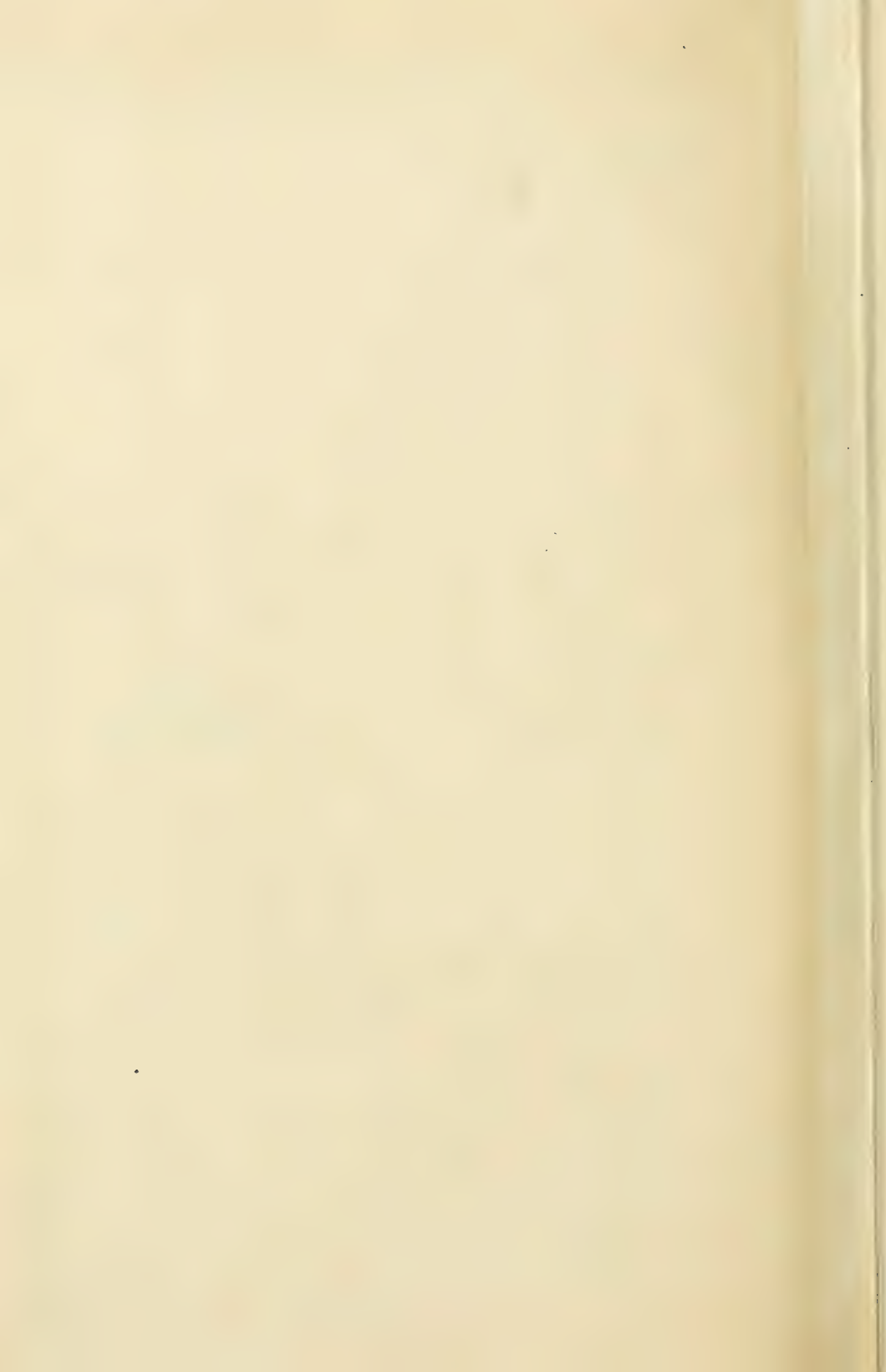

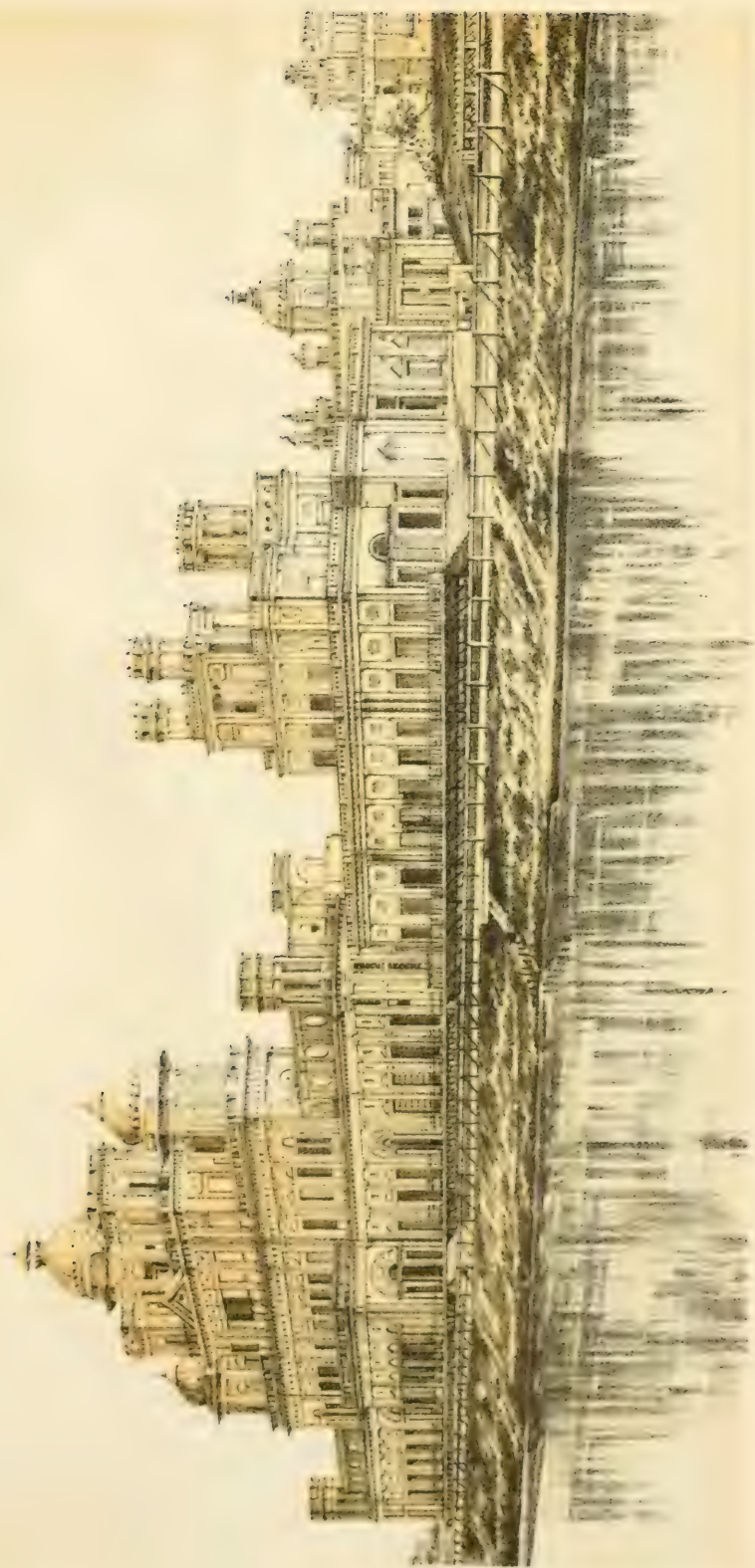

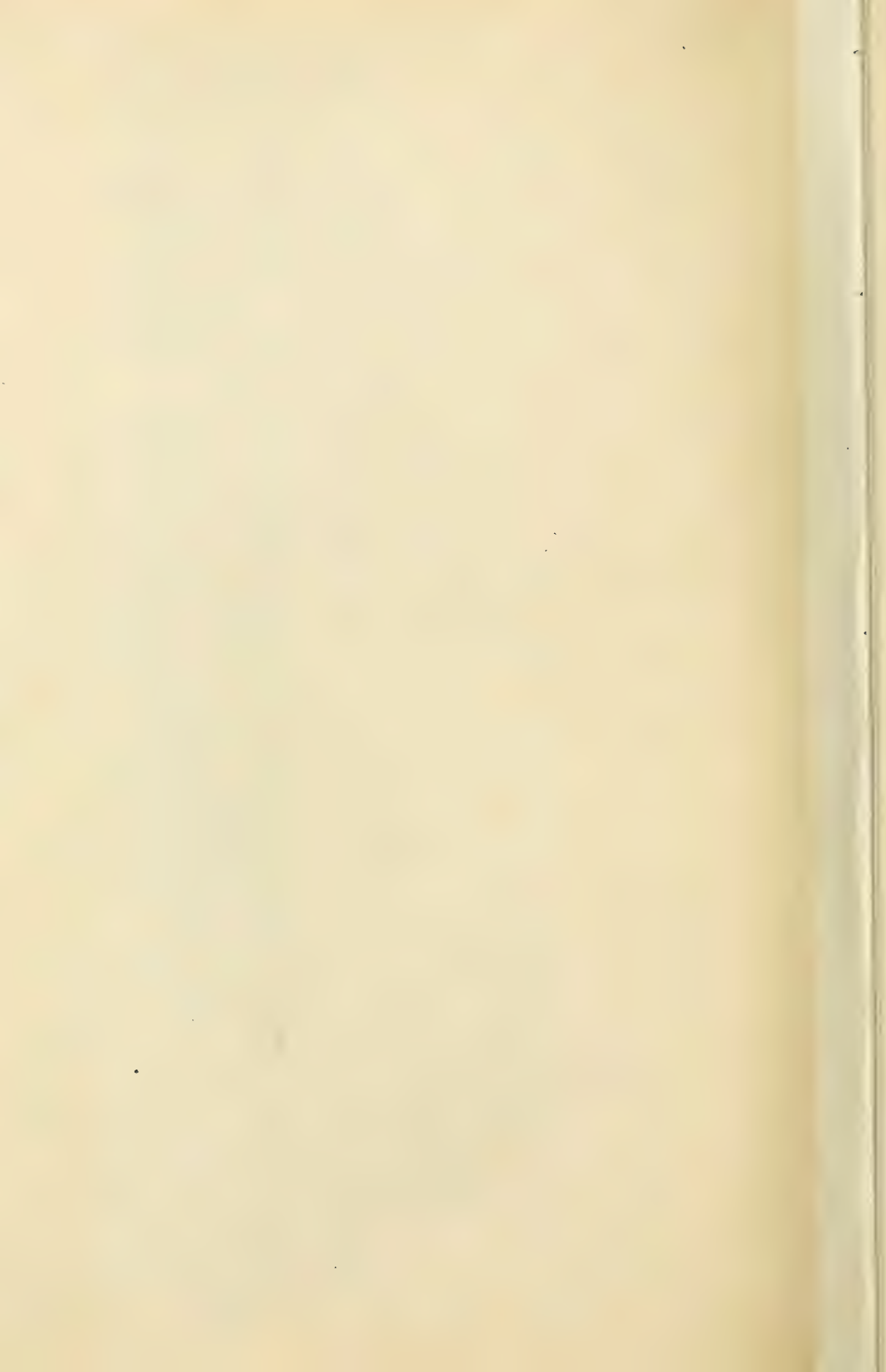

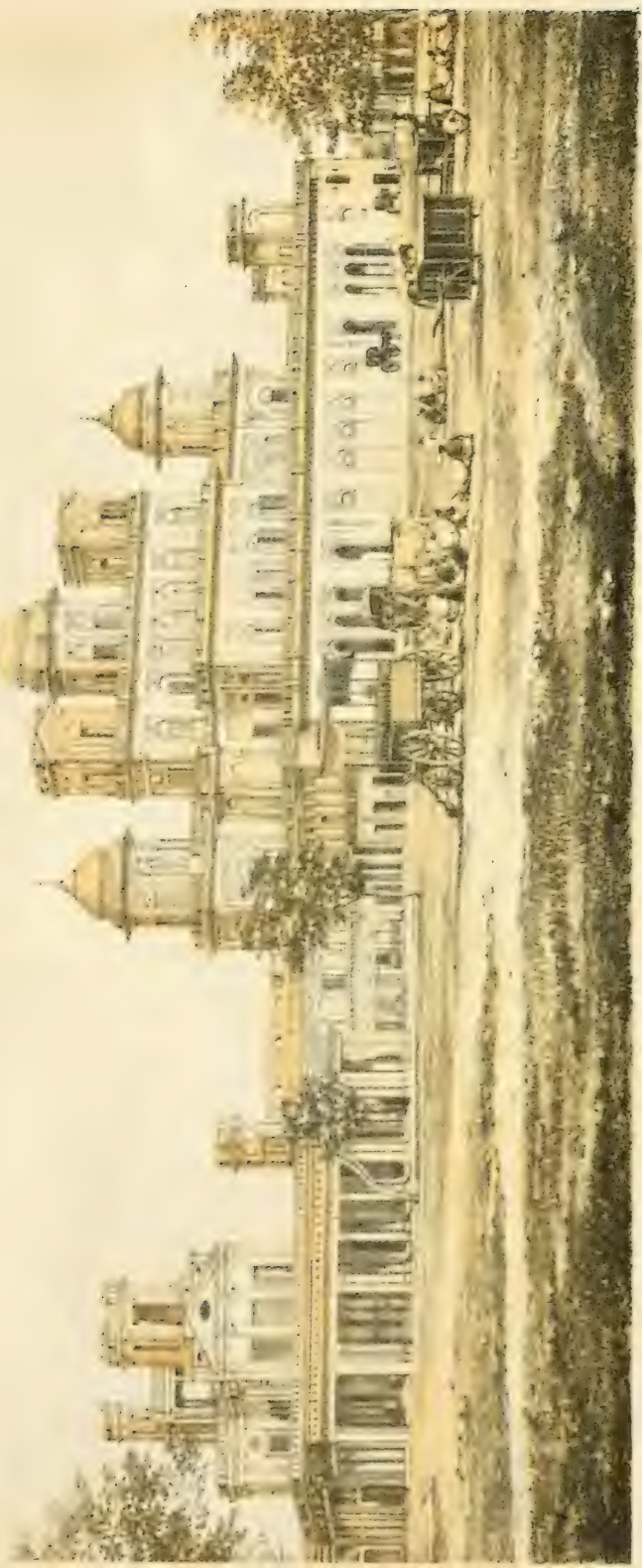

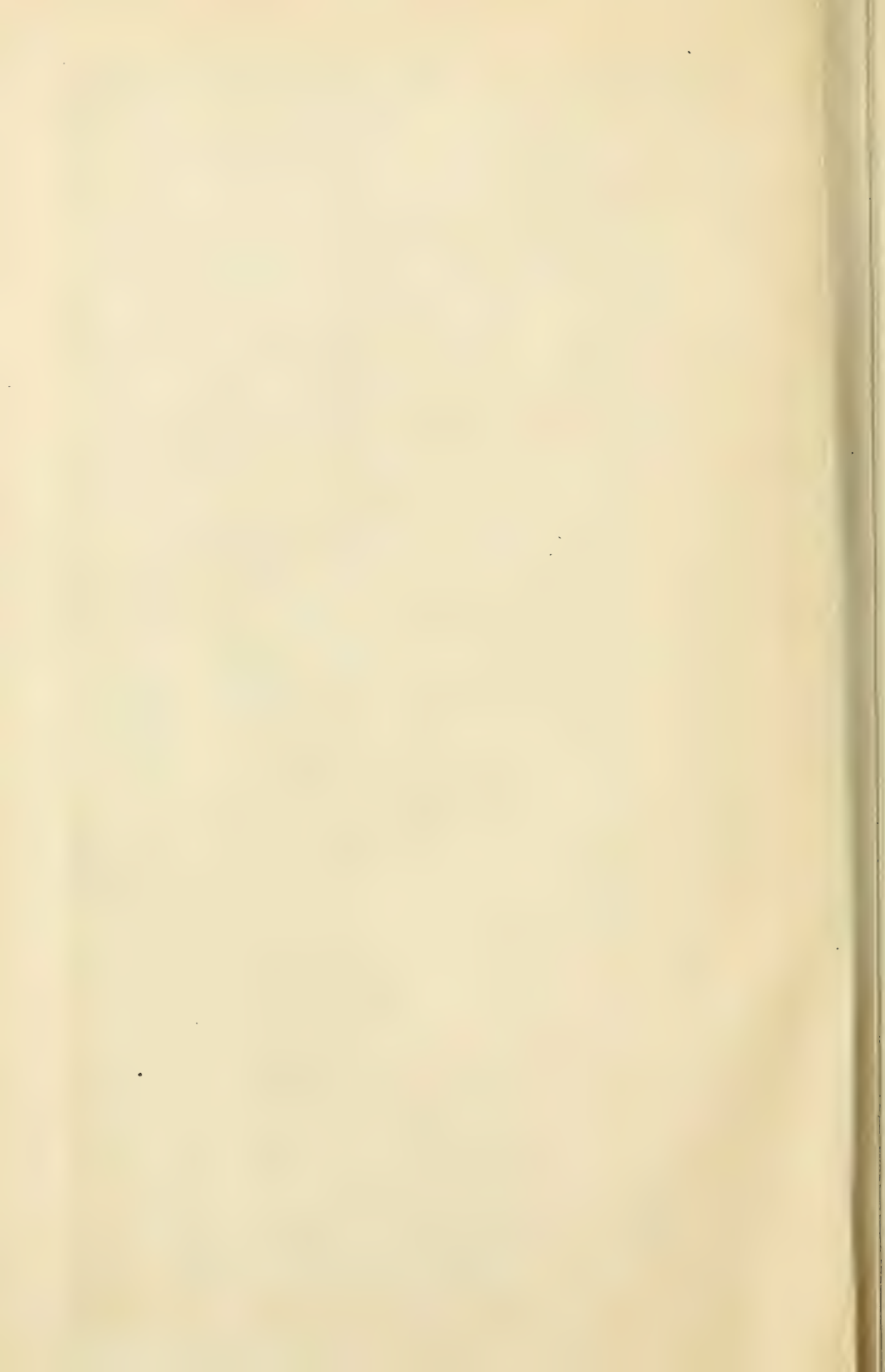

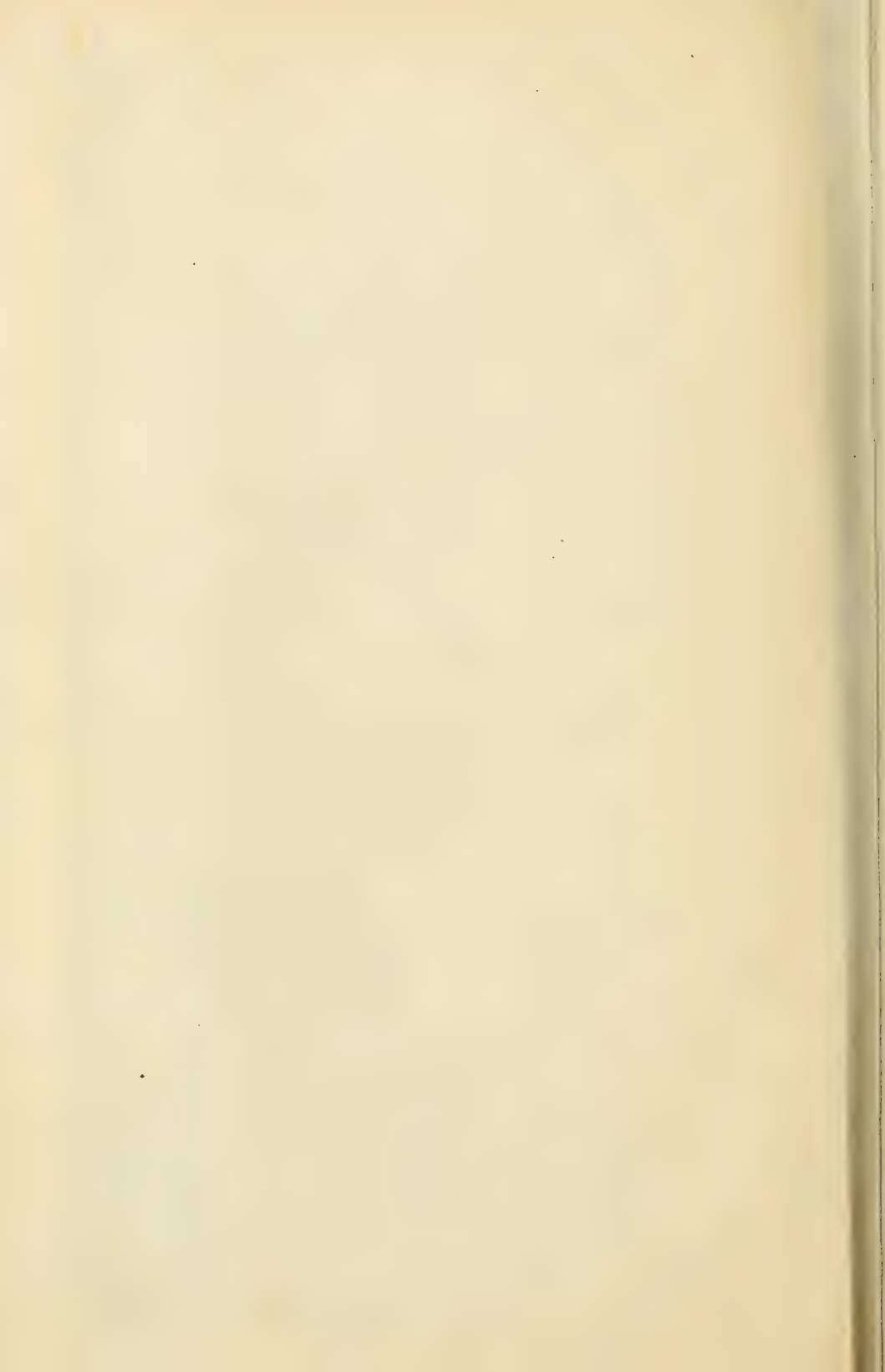

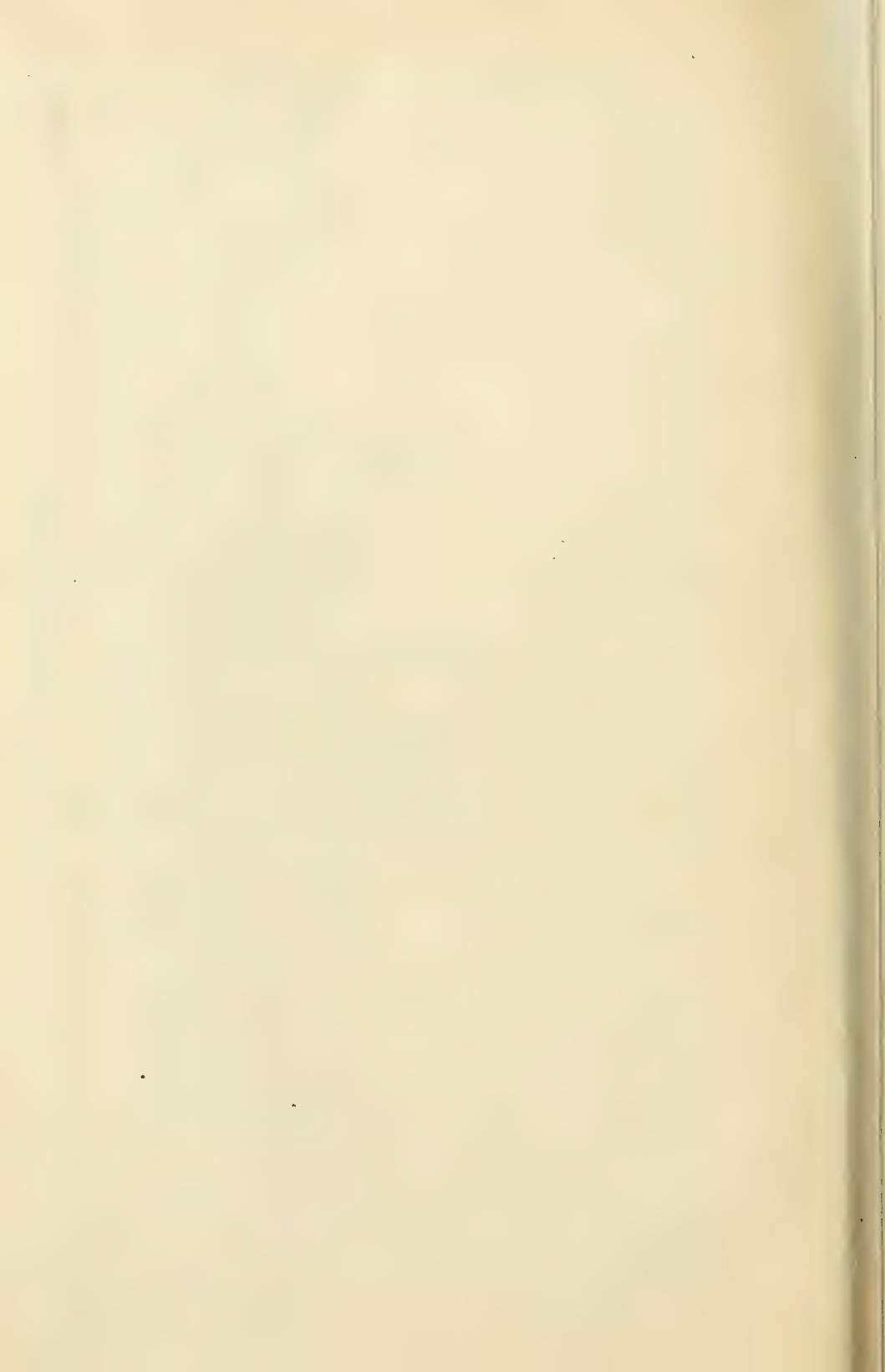
THE GREAT TEMPLE OF KARNAK
THEOLOGY OF THE TEMPLE OF KARNAK

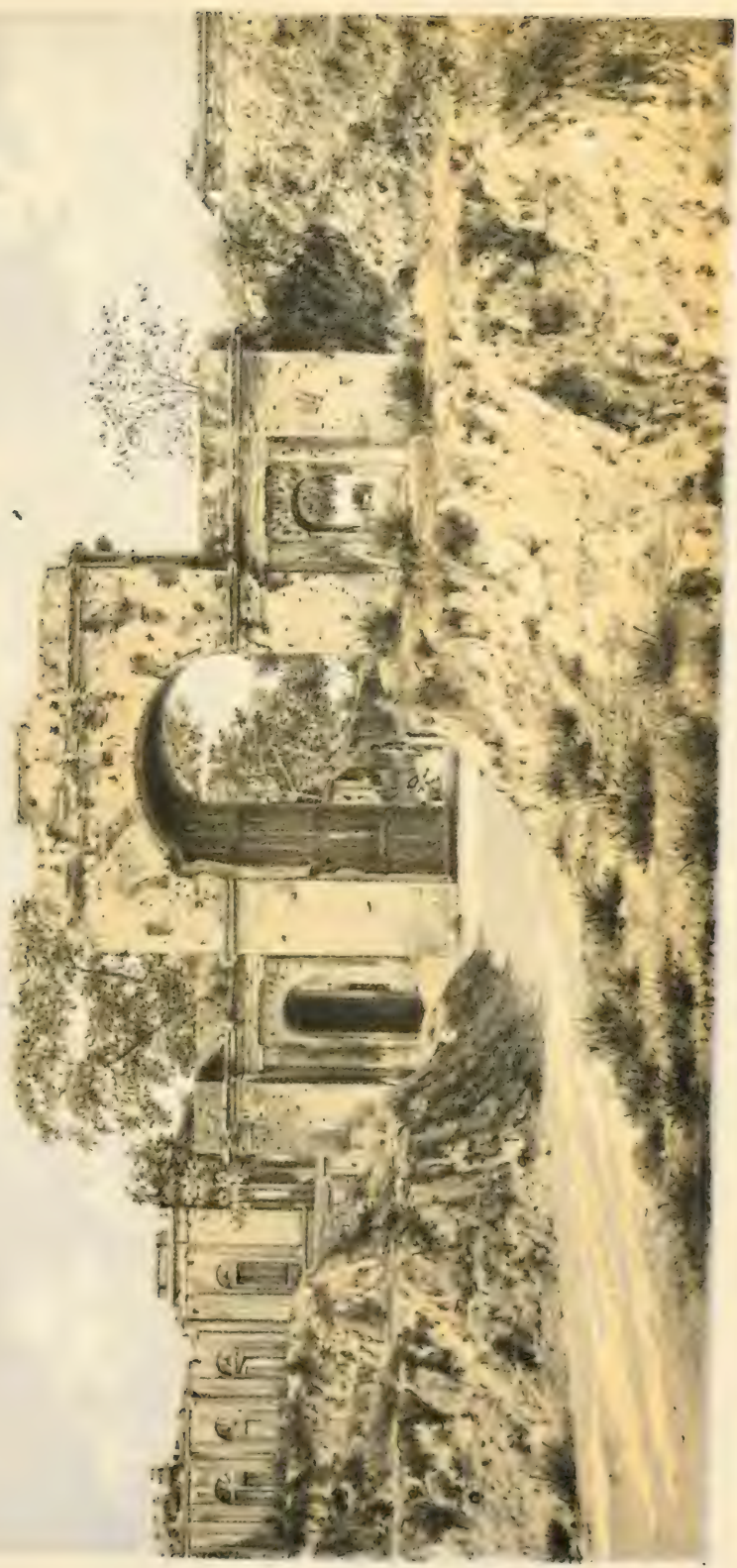

ATE OF KASERBAG LUCKNOW

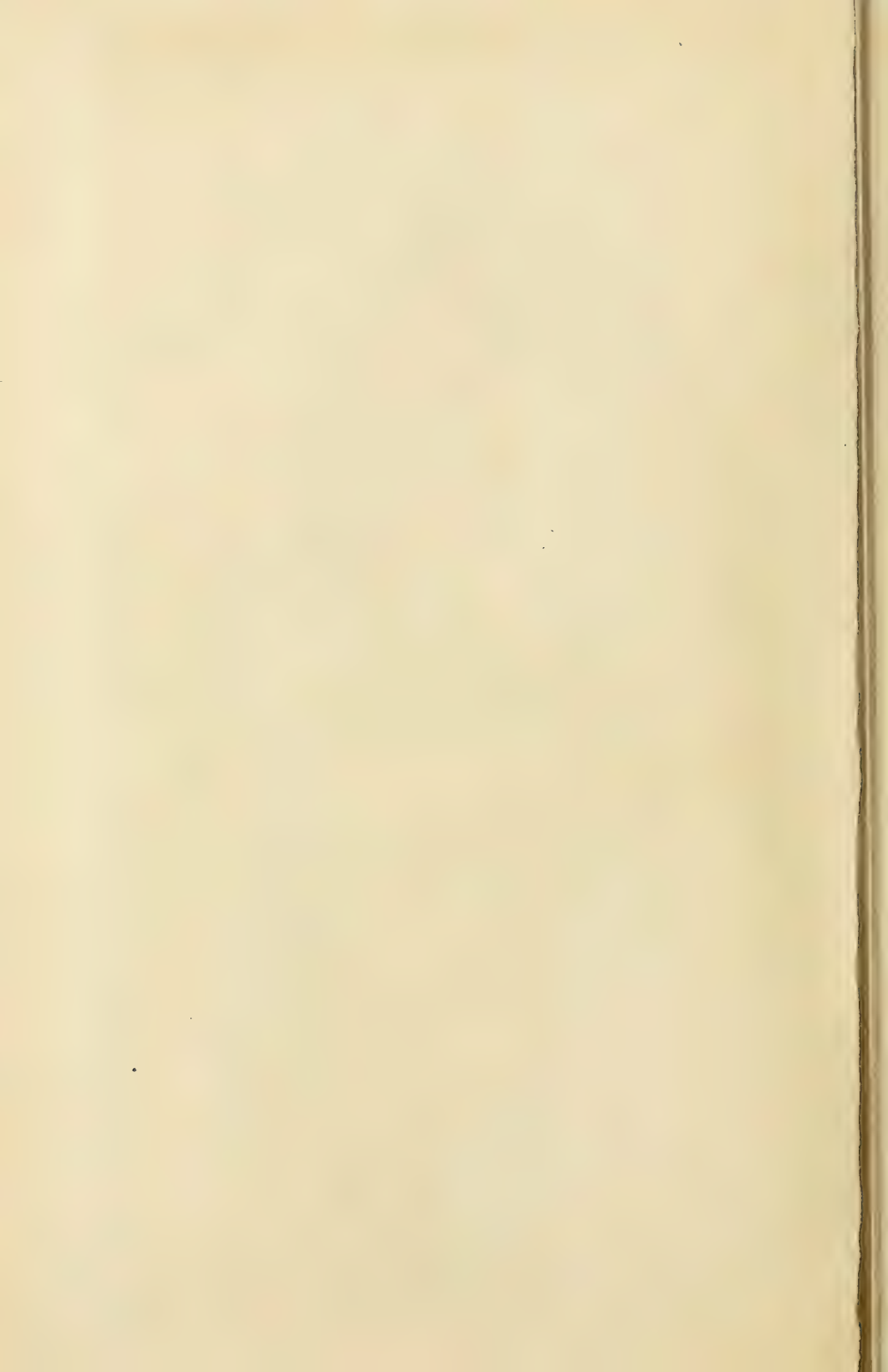
८. इसरबागती हरवाती.—ब.भ.पं.

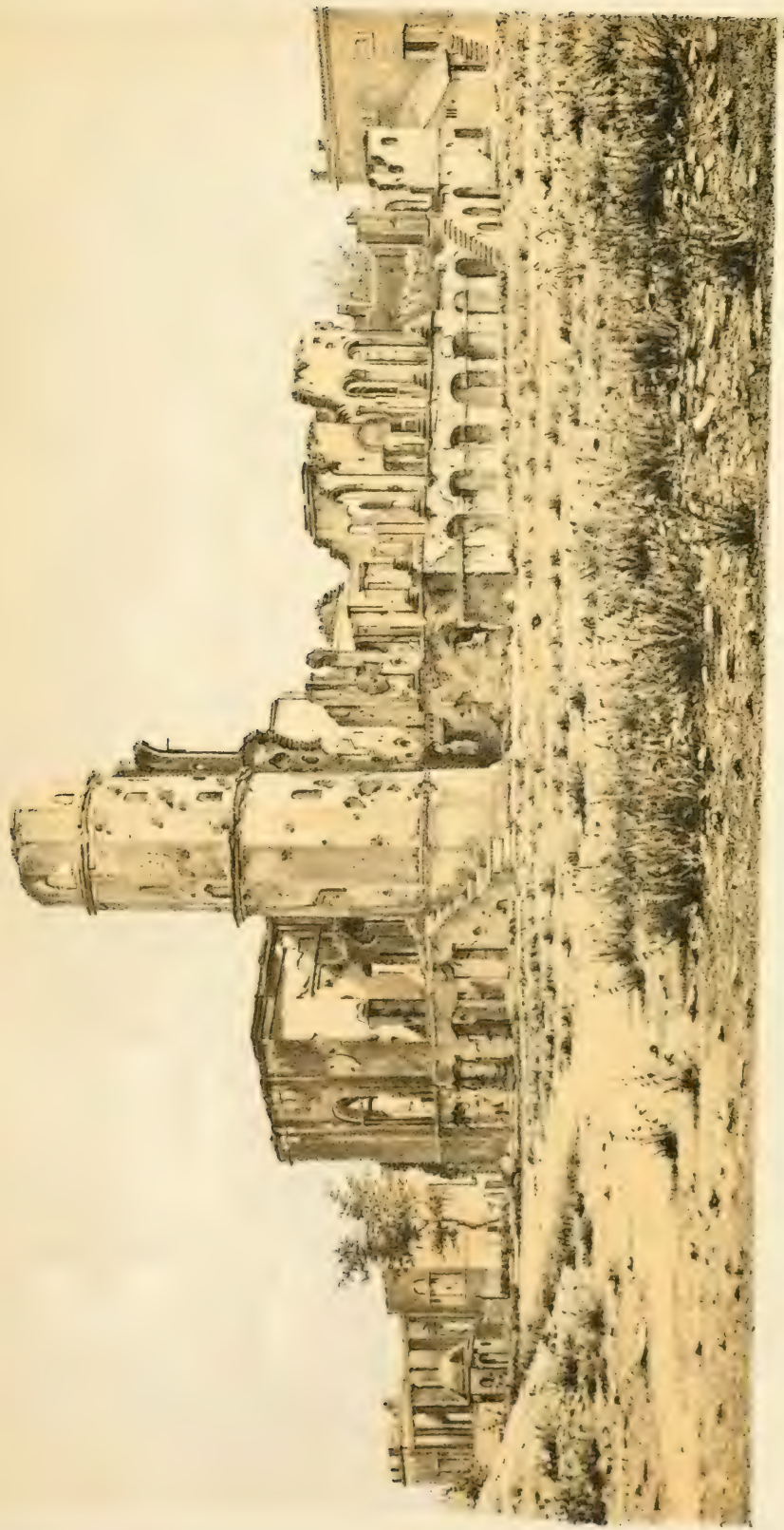

६. ऐशोकादेवालय, दिल्ली—१९०५

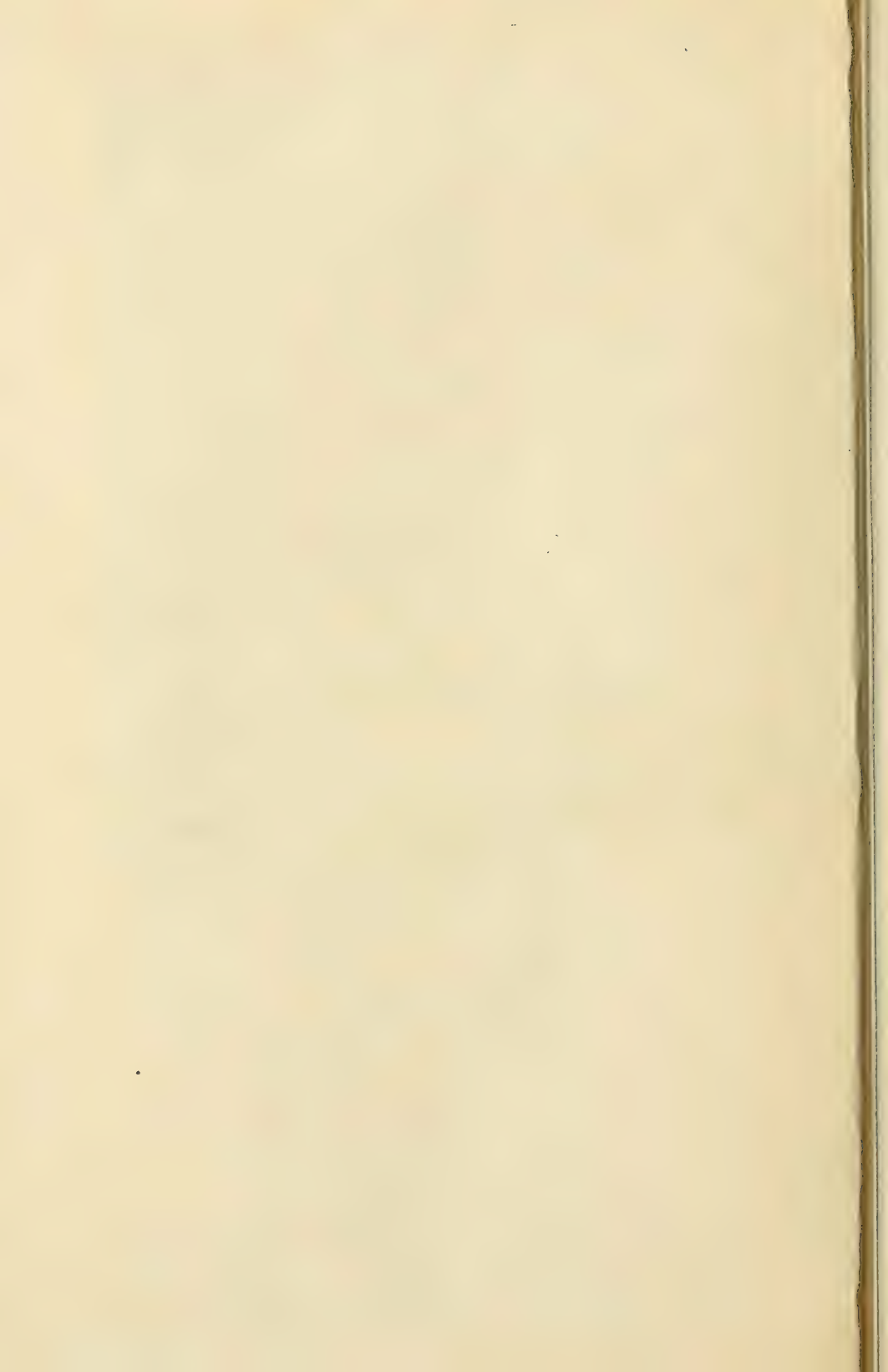

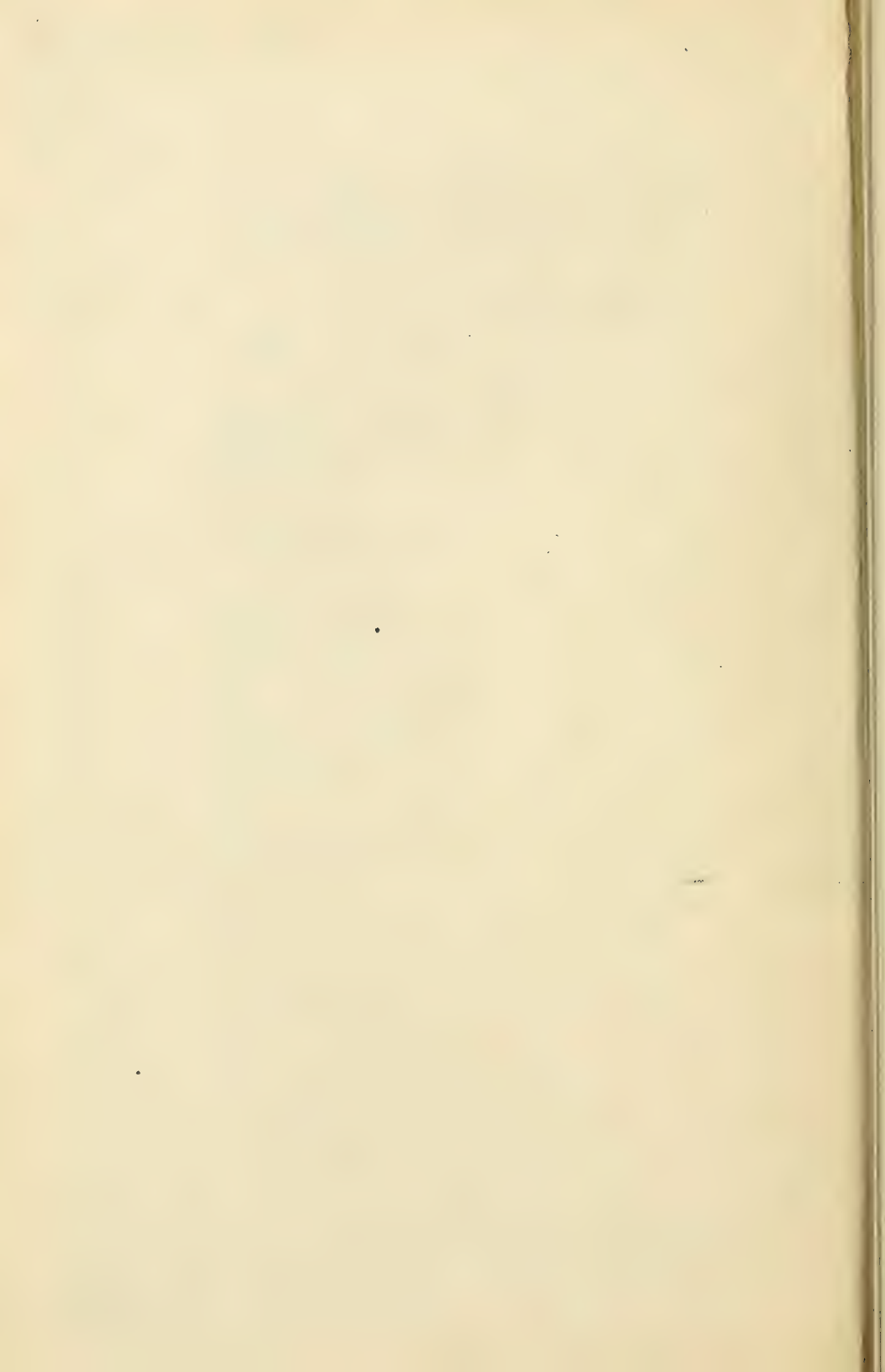
THE TEMPLE OF BEL AT BABYLON.

१०. बेसुडनरी.—अभयनी.

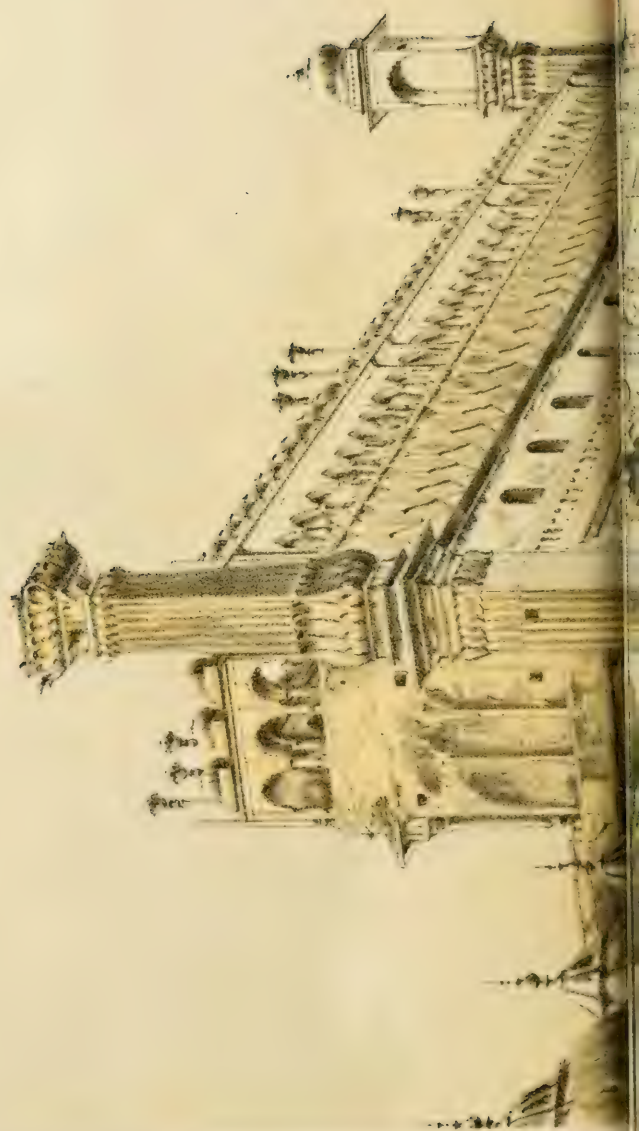

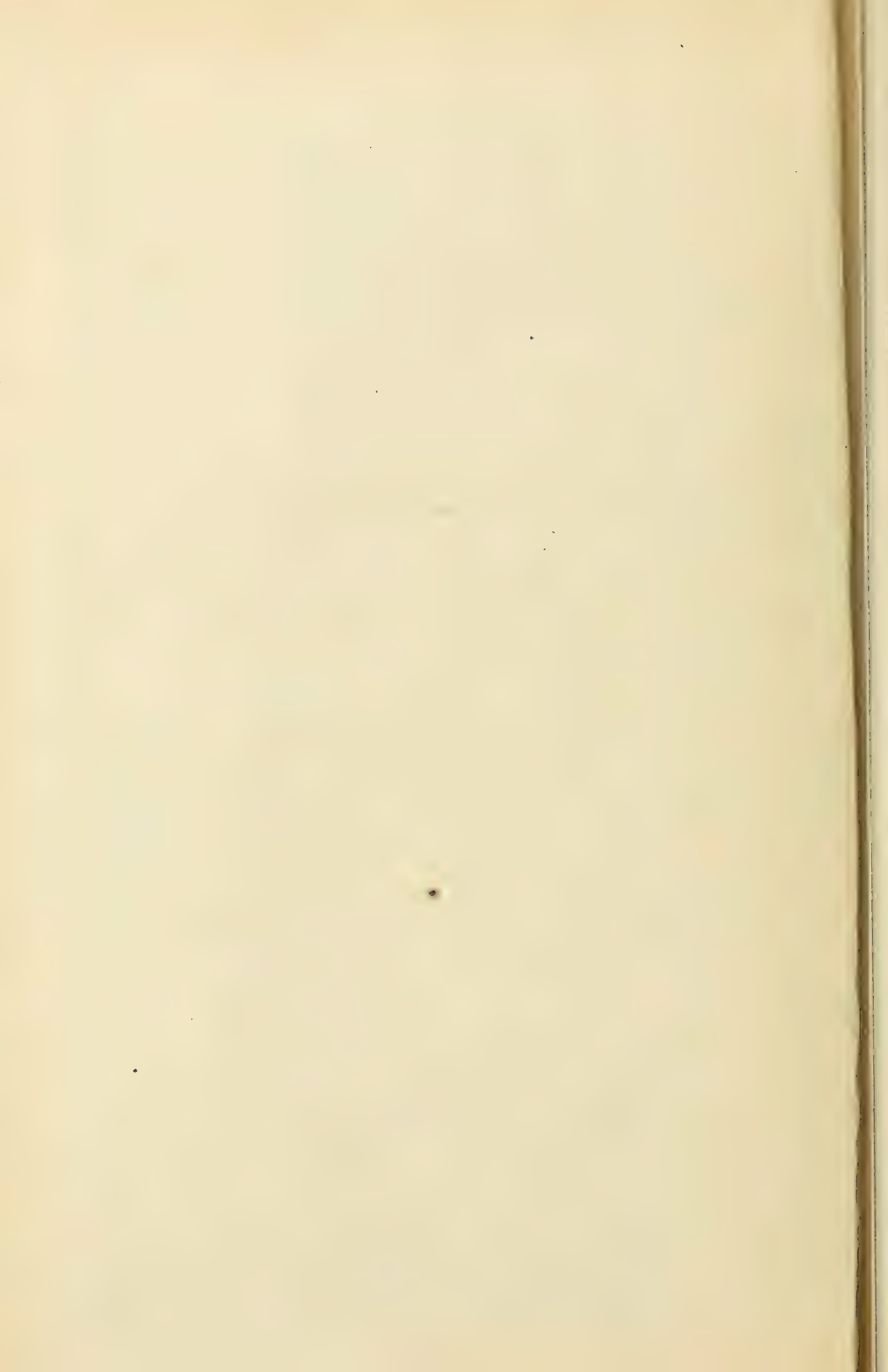

GREAT INAMBARA LICKNOW

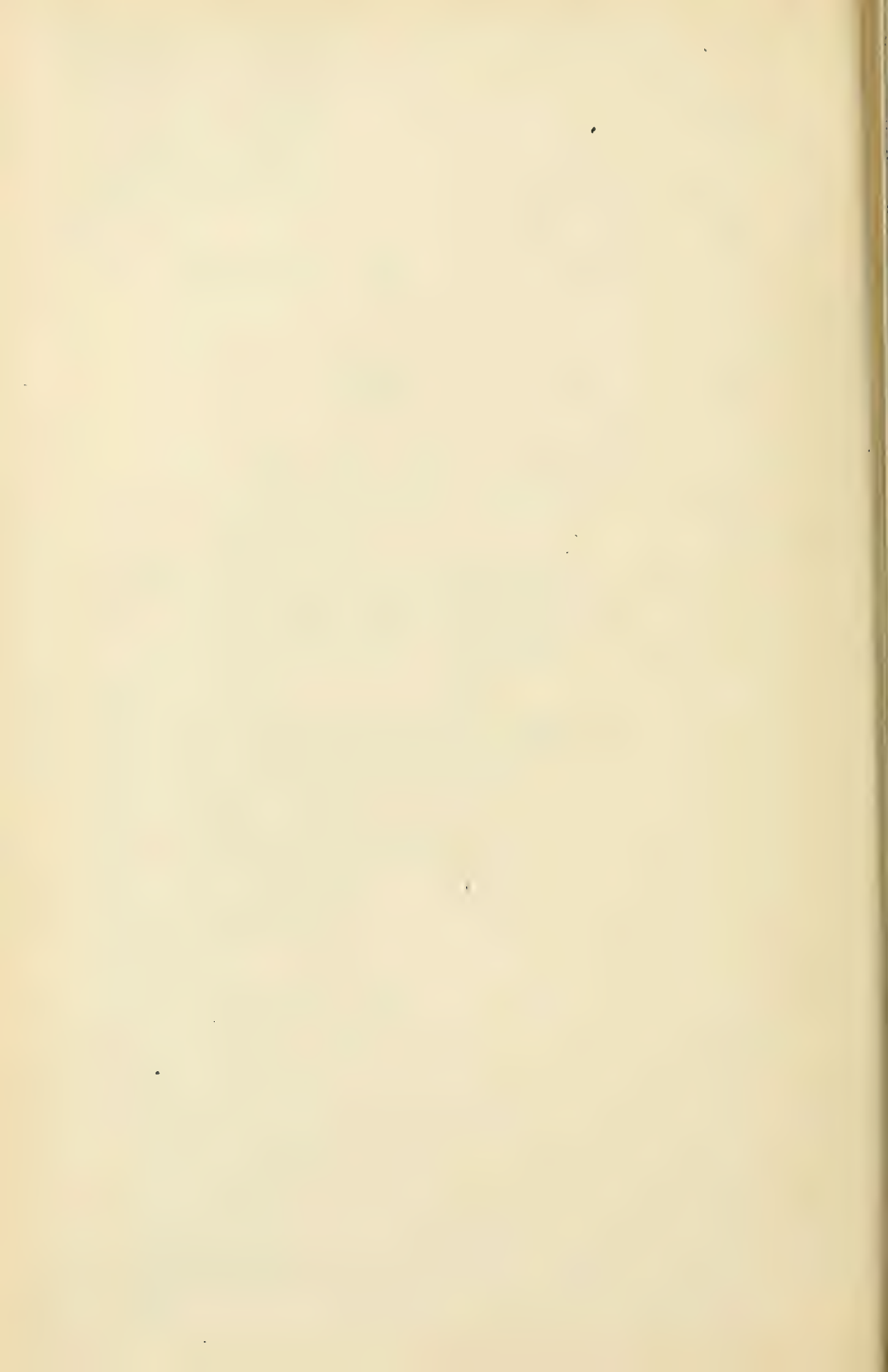
१२. मीठा इमामगारांनी ६३ वावो.—ब. अ. नो.

13. Gate of Hohenhausen — Germany

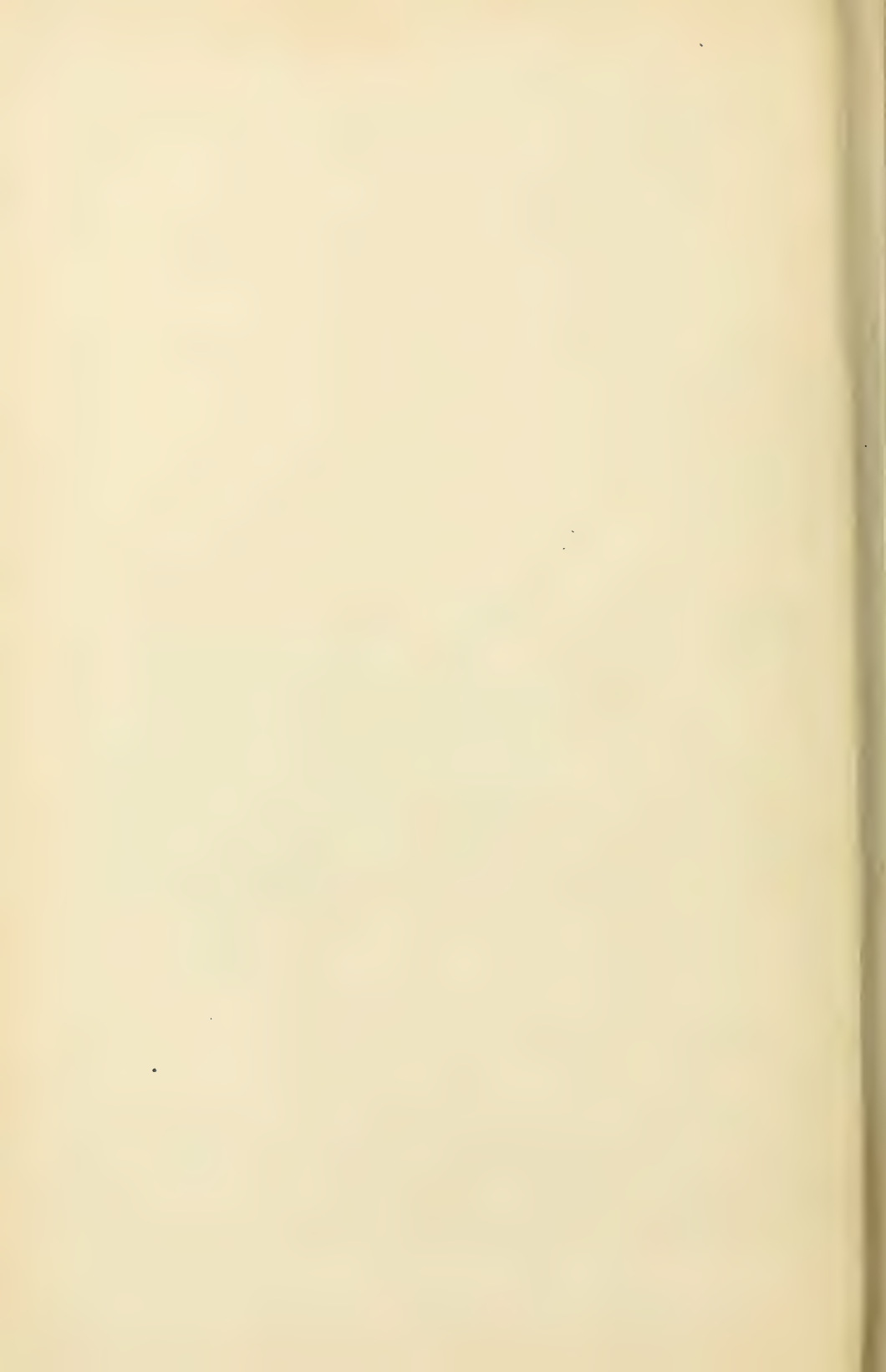

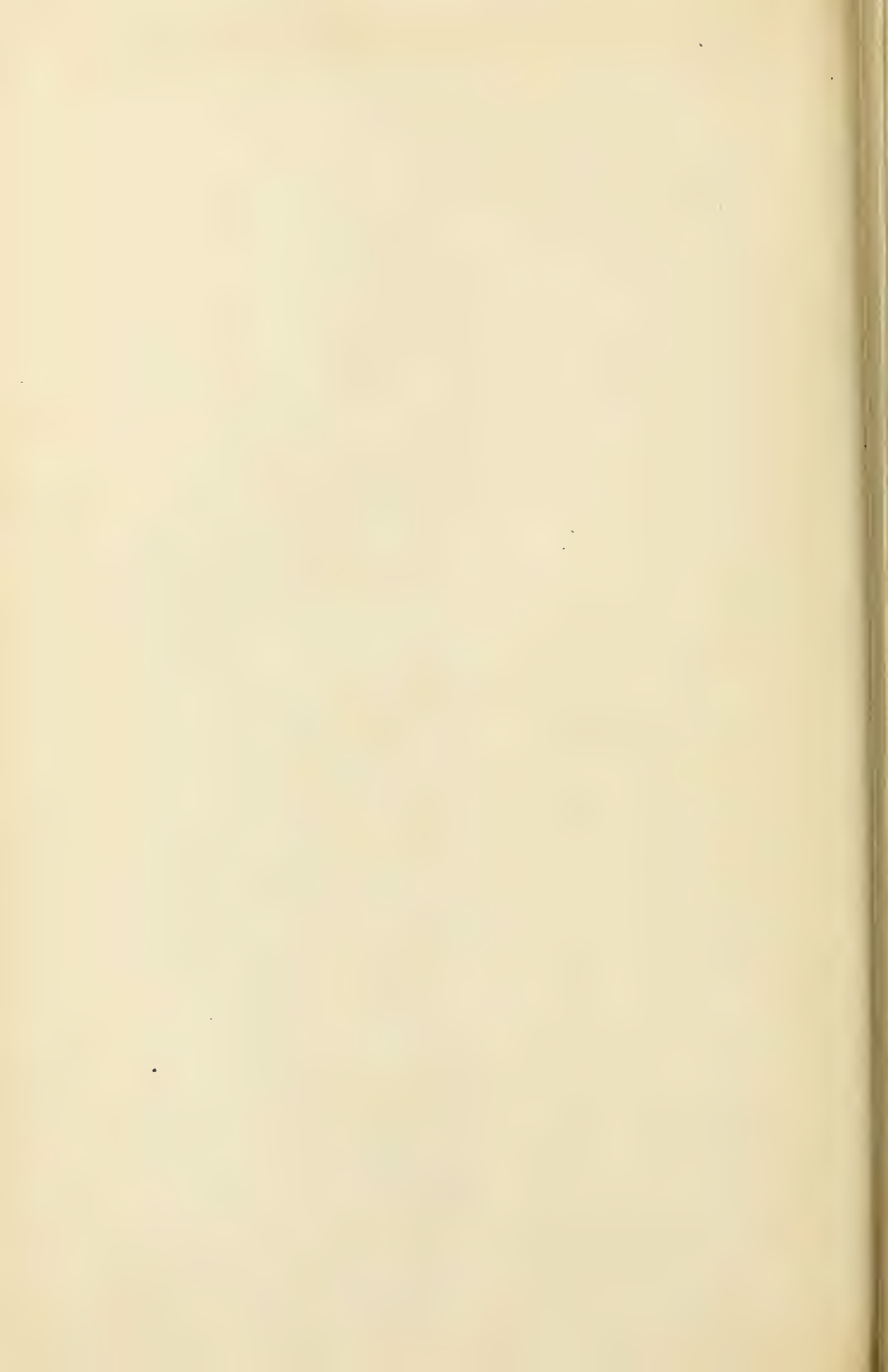

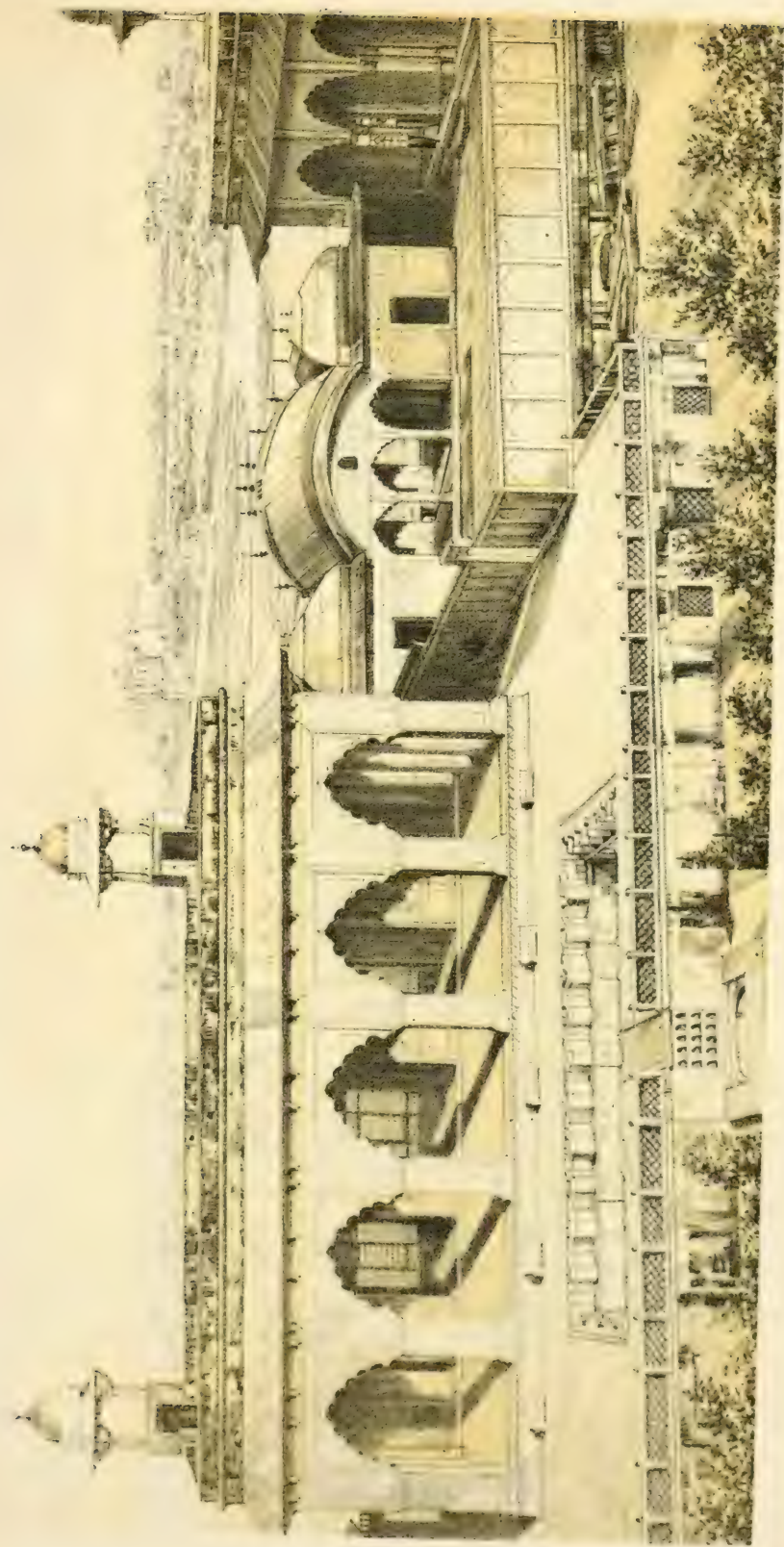
FORT OF AGRA FROM THE RIVER.

No. 44,000 (2007) Sep 10th 1860.

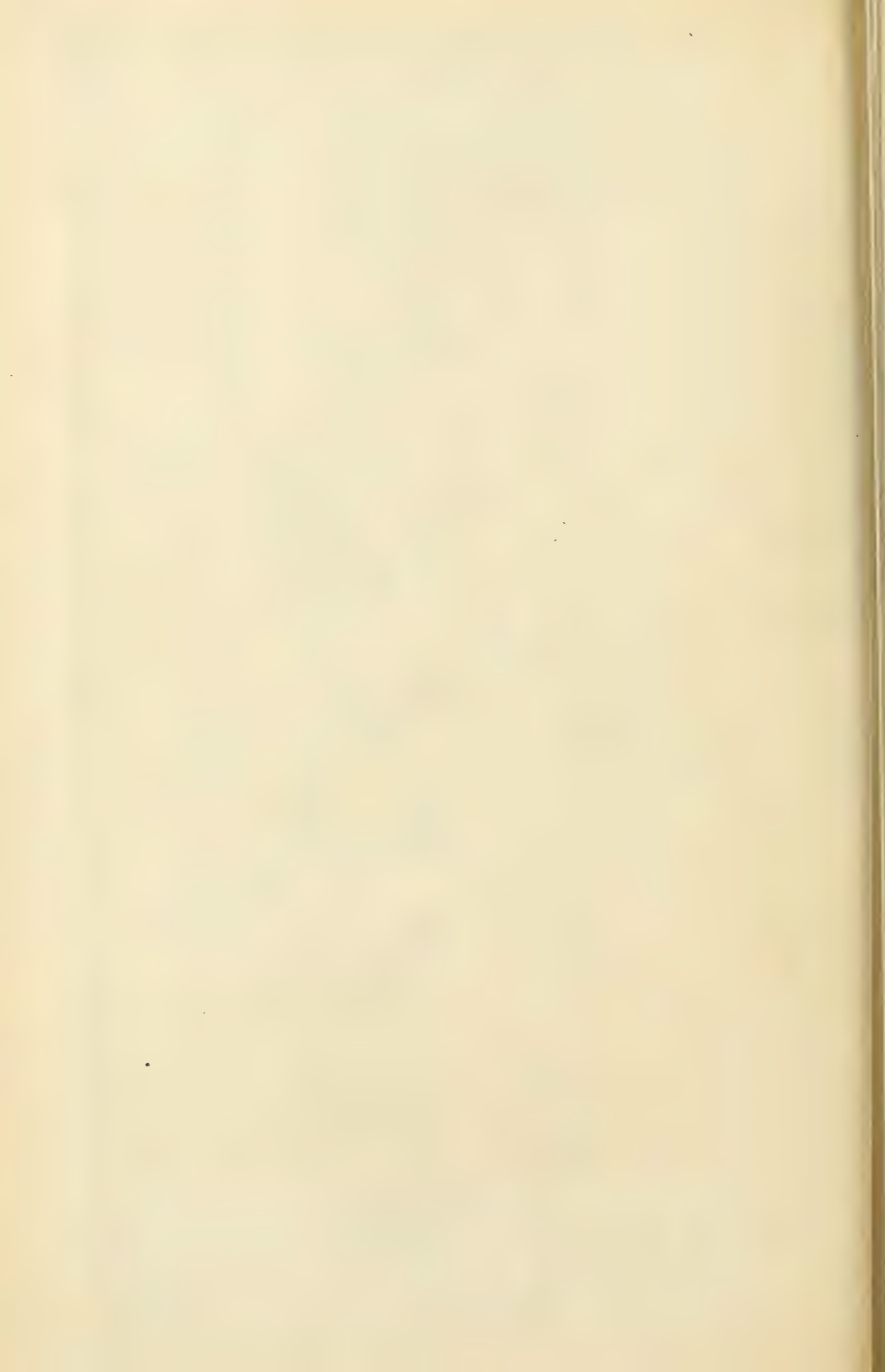

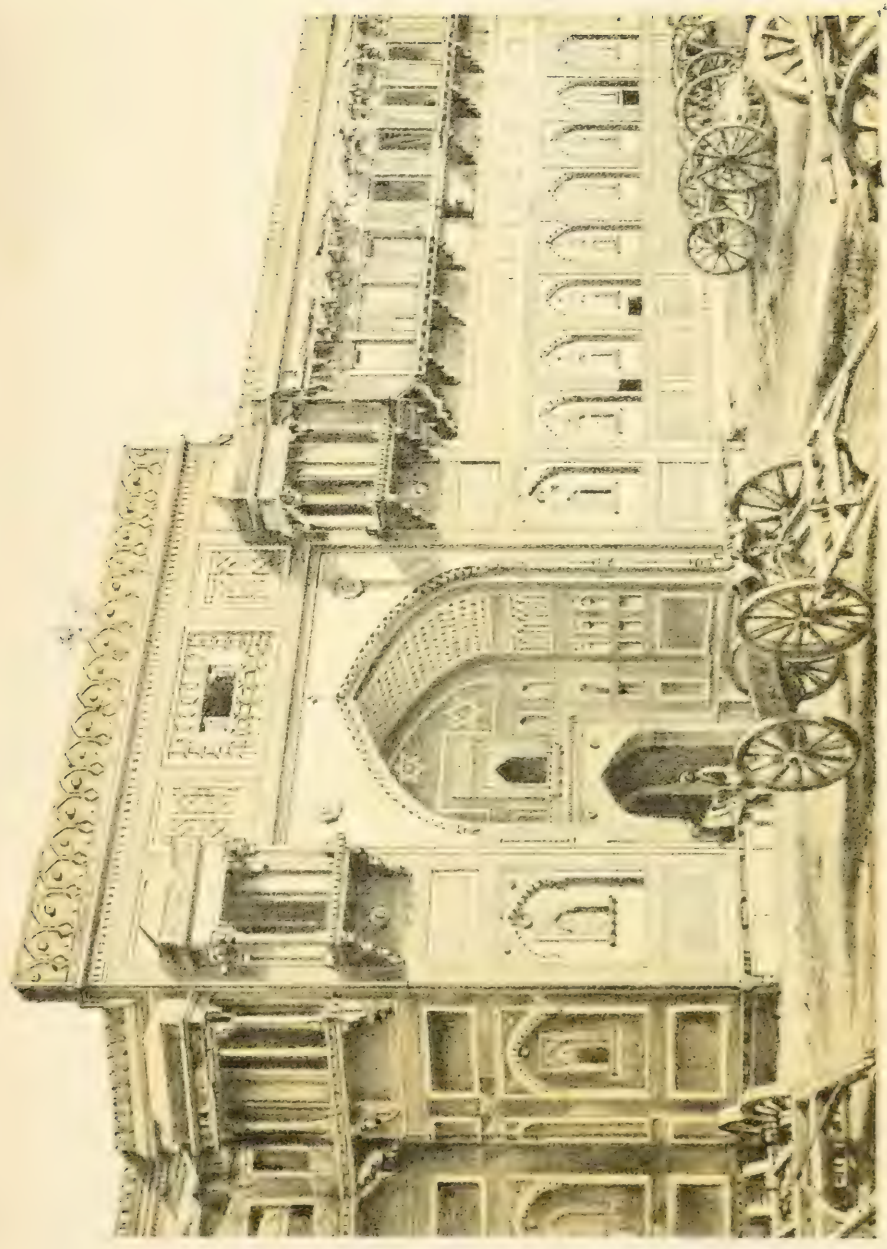

DARGAH-E-NAZIM - AGRA

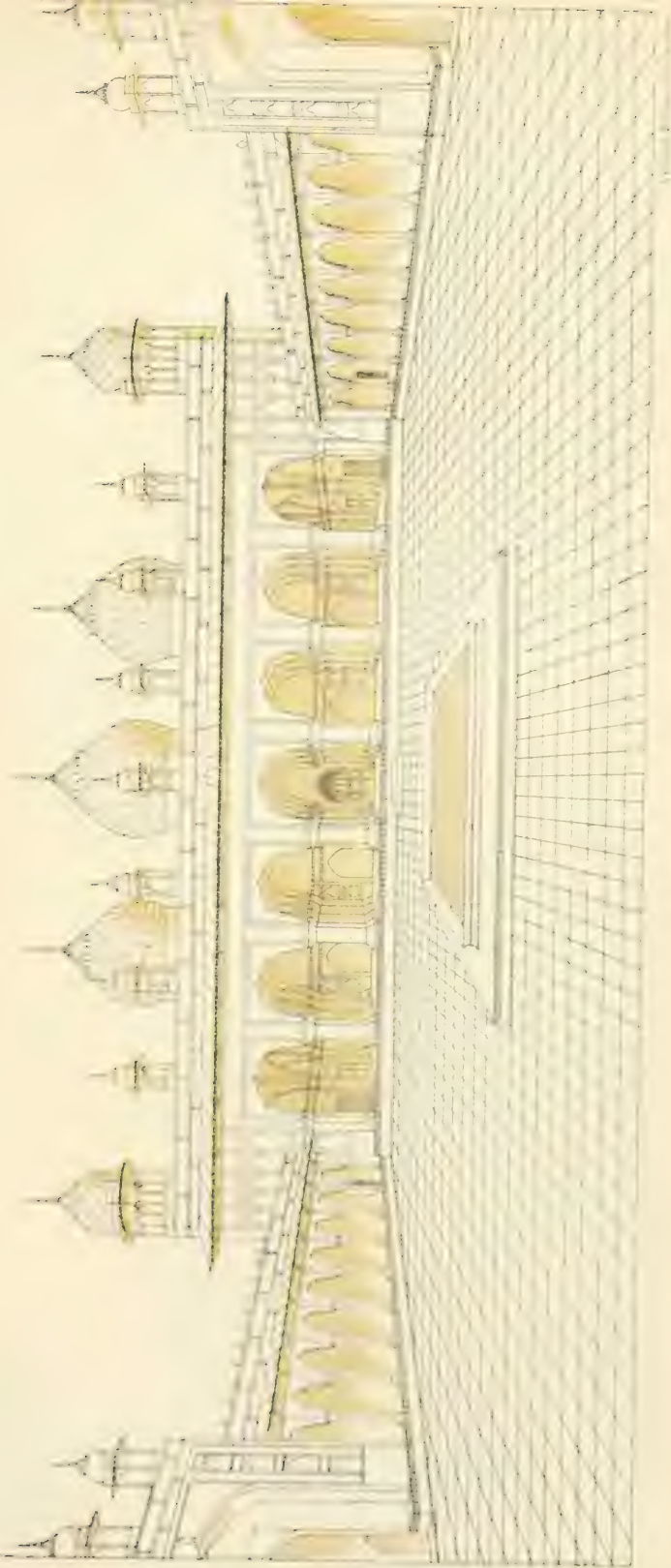

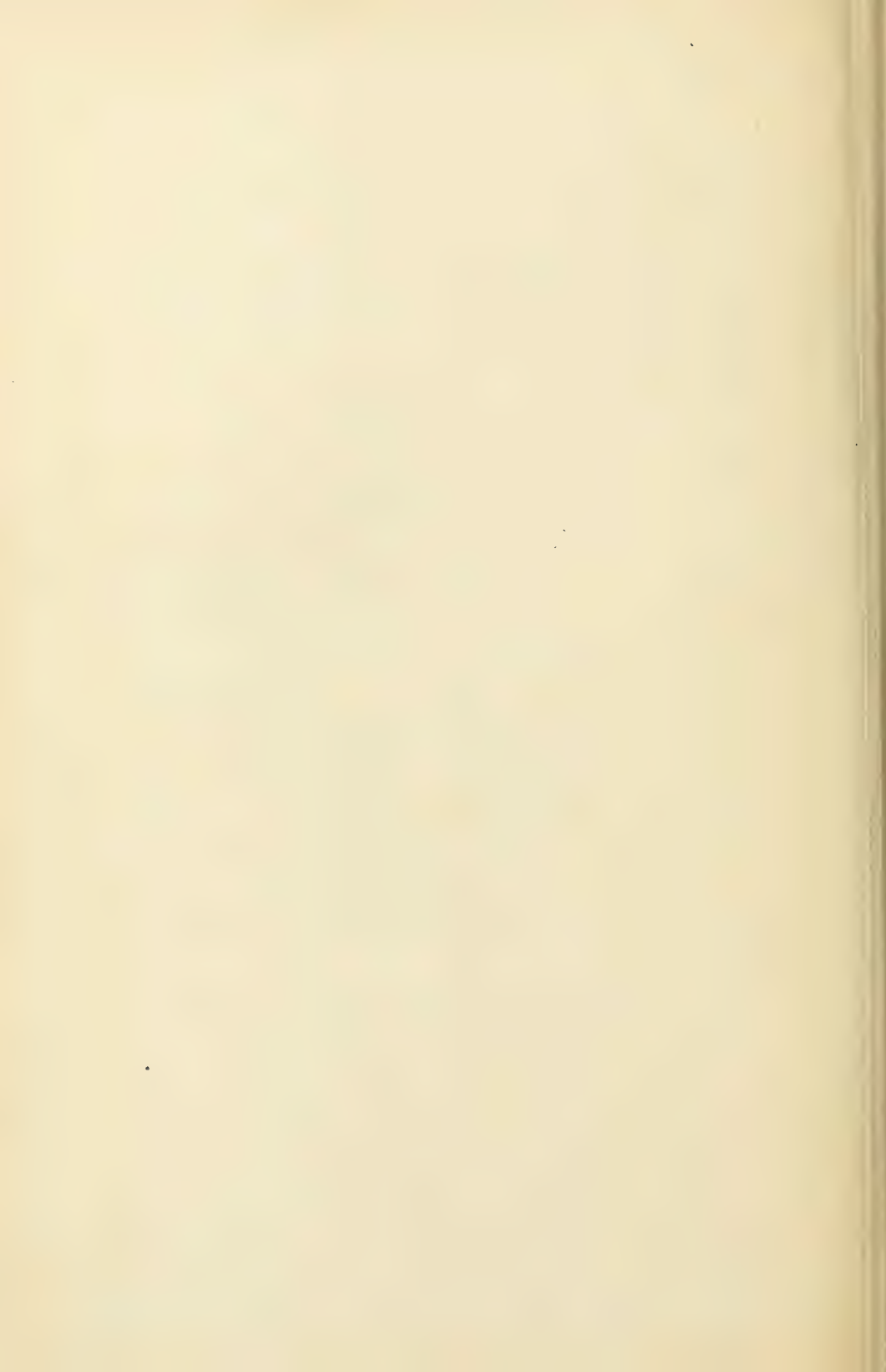

FRONT TO PARLIAMENTARY BUILDING

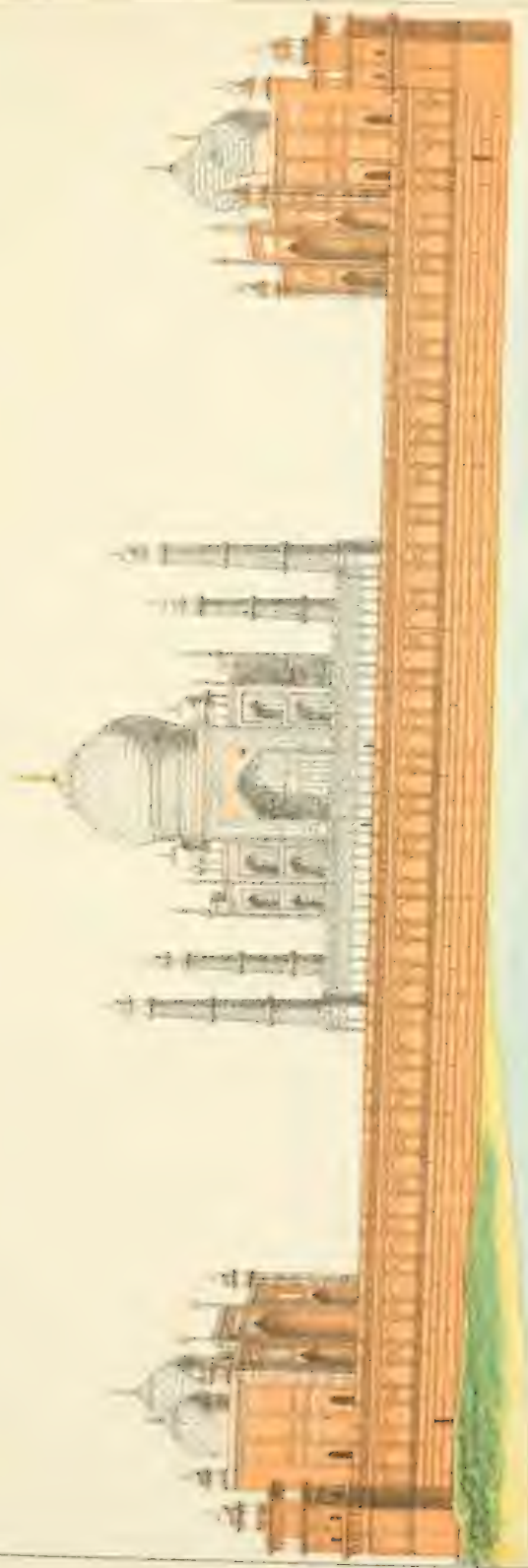
THE VIEW FROM THE TAJ MAHAL

TAJ FROM THE RIVER ACRA

N. 420840 1/2 inch = 300 ft.

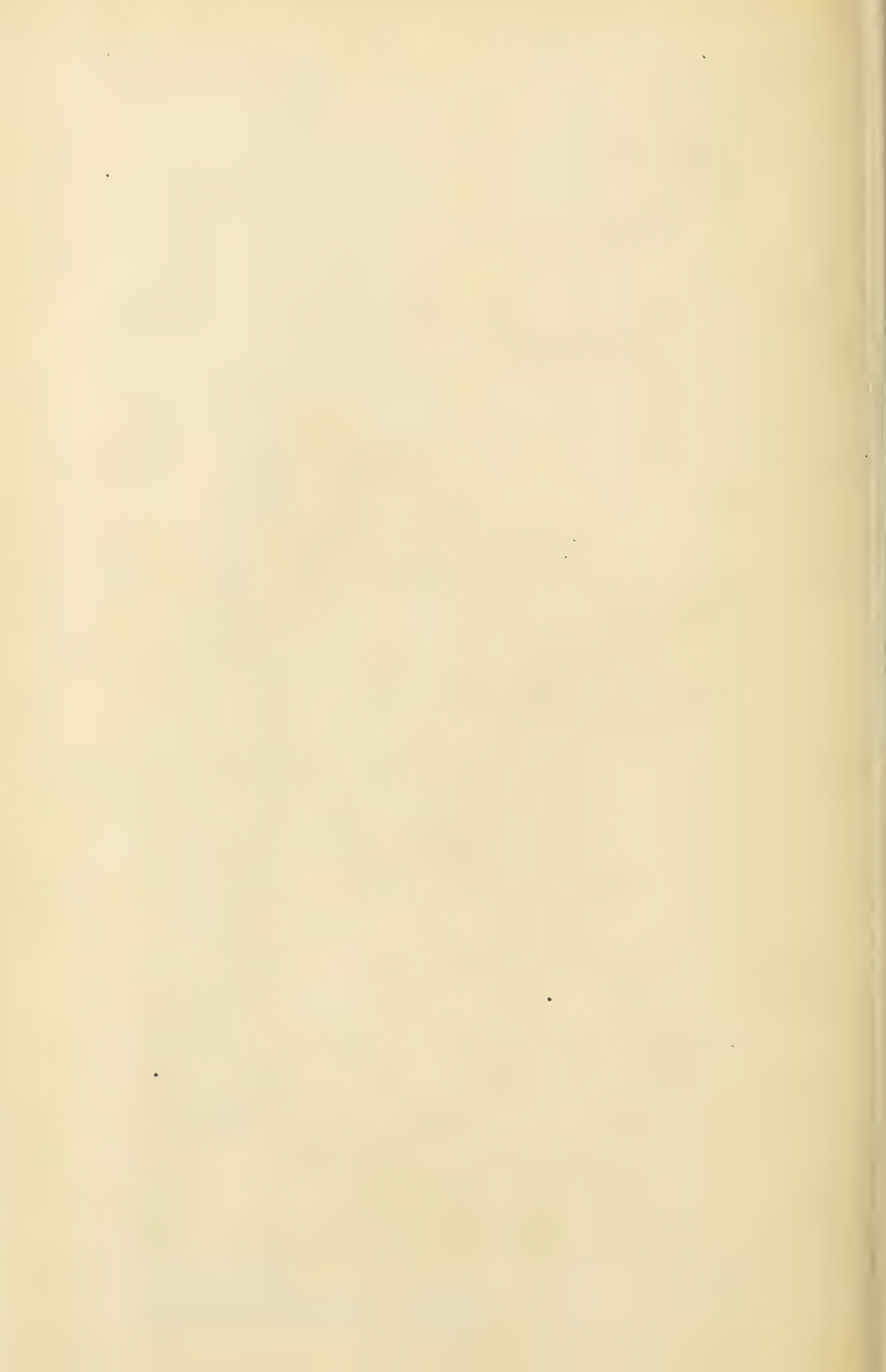

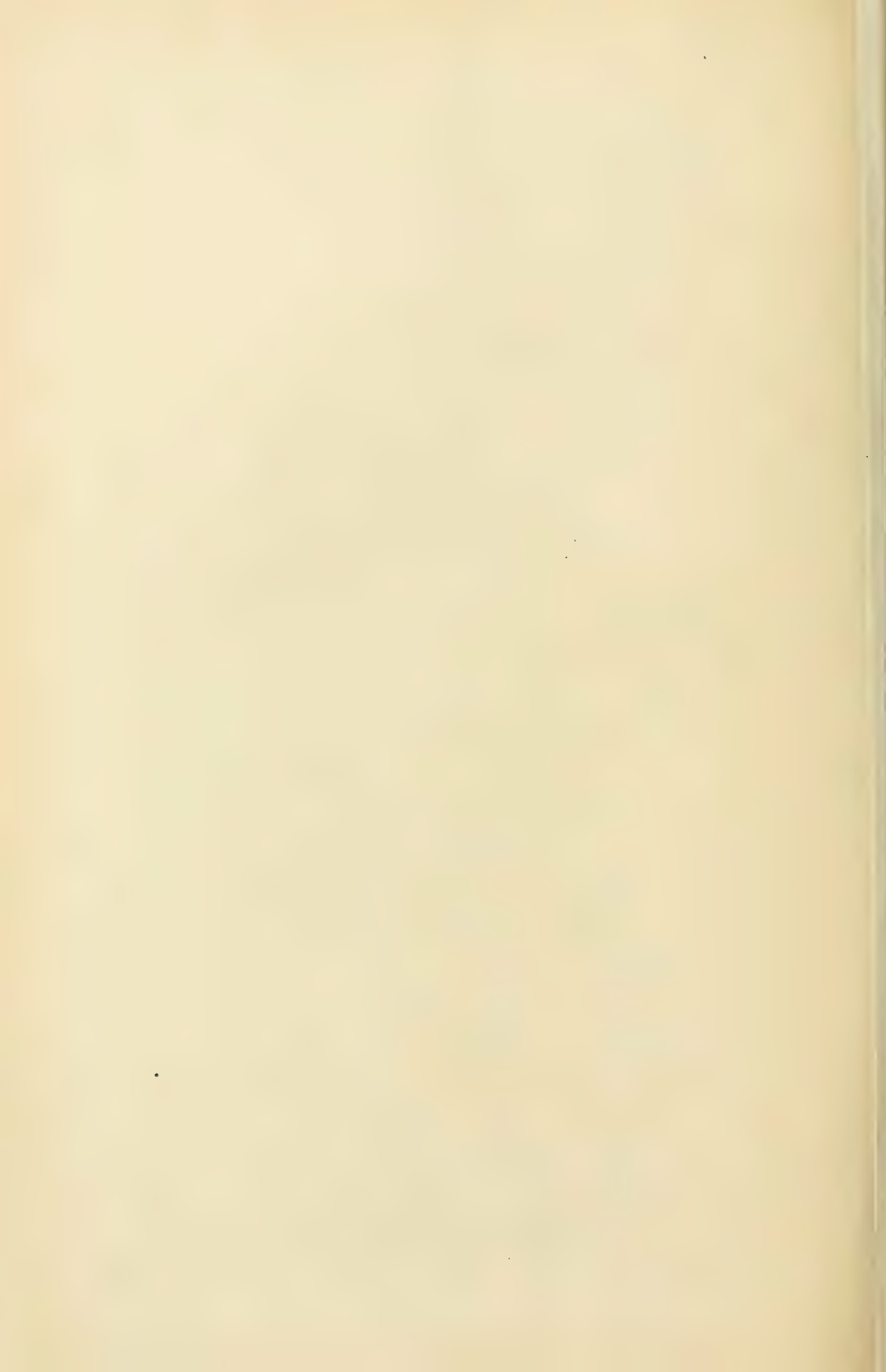
THE TAJ MAHAL, AGRA, INDIA.
 3. 1211. 1875. 1875. 1875. 1875.

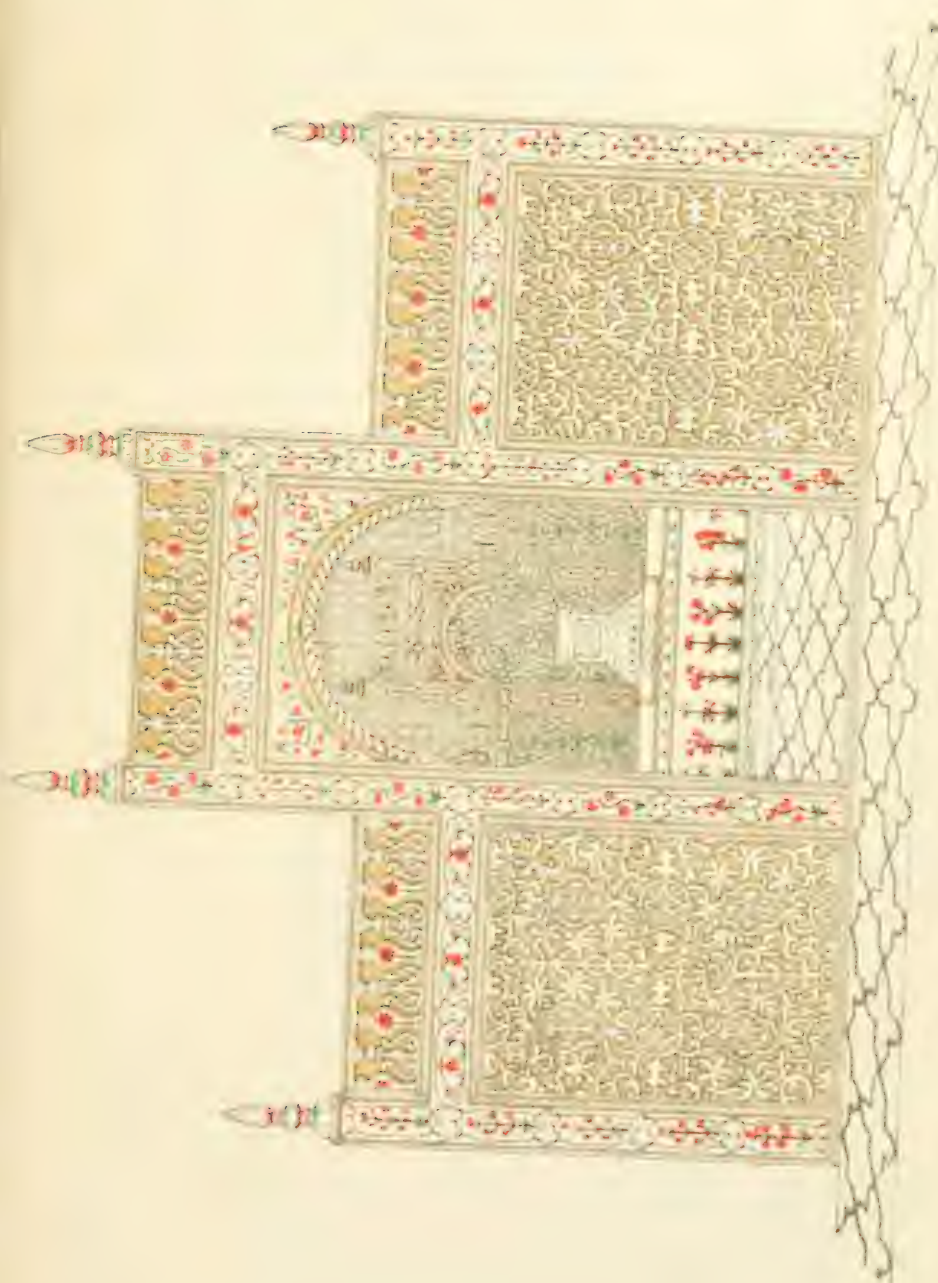

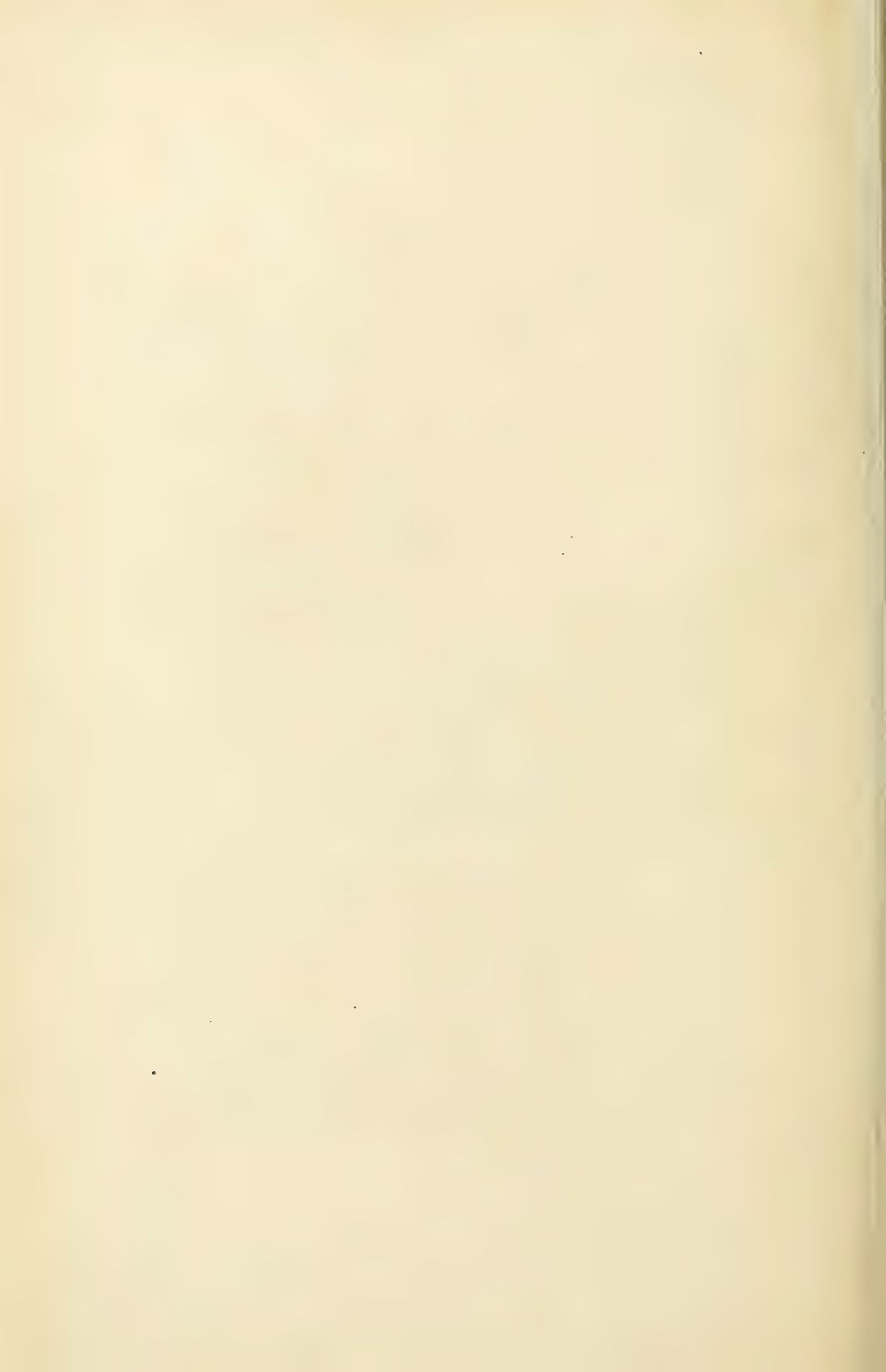

VIEW OF THE PALACE OF THE DECEASED KHAN, TAKHLA, 7

ORNAMENT ON THE TOMB...AGRA

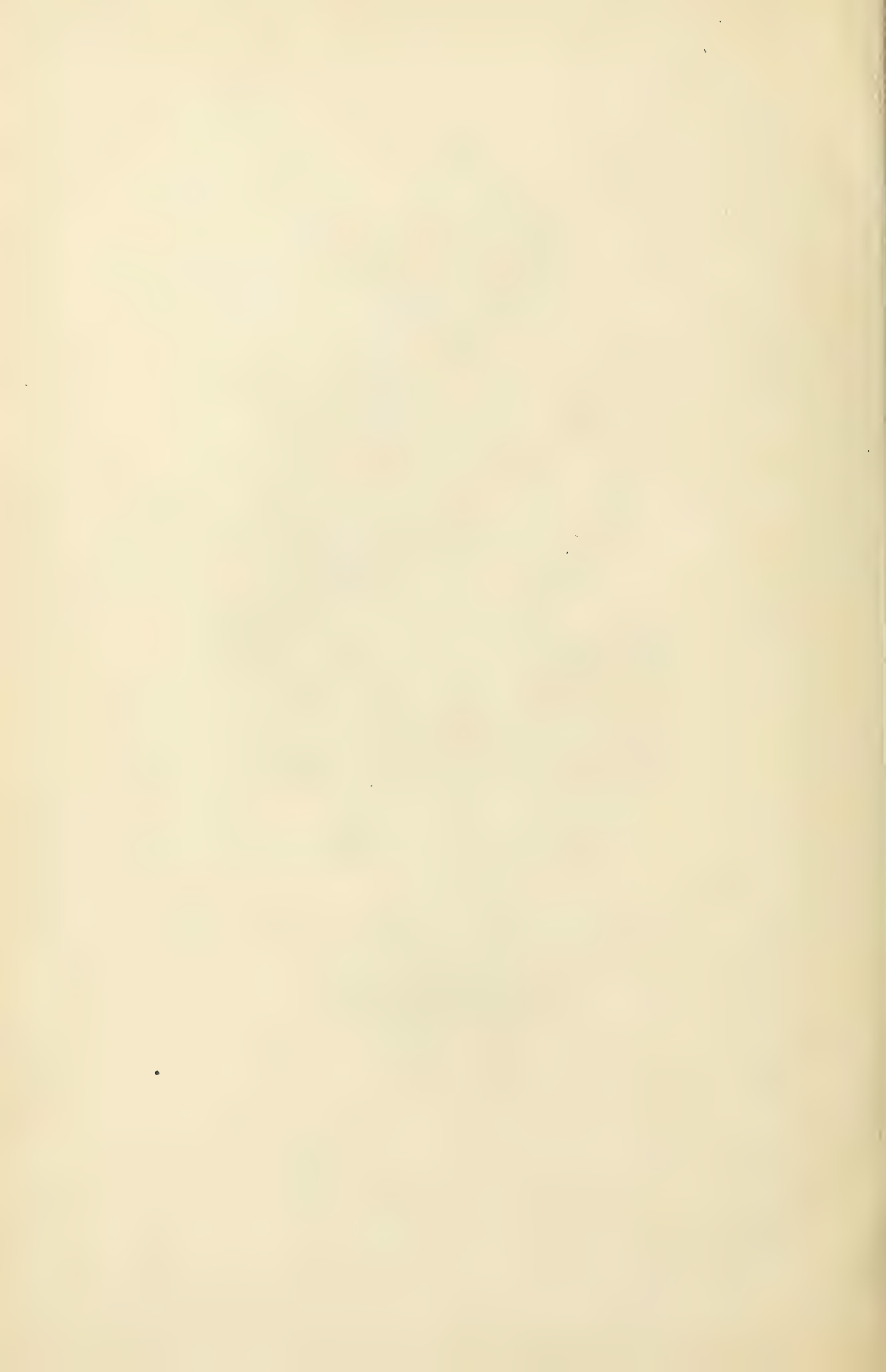
१०. ५५२ द्विपश्चात् शैलकक्षारं वरवाहोत्तरनां दृष्टिः—आभारः

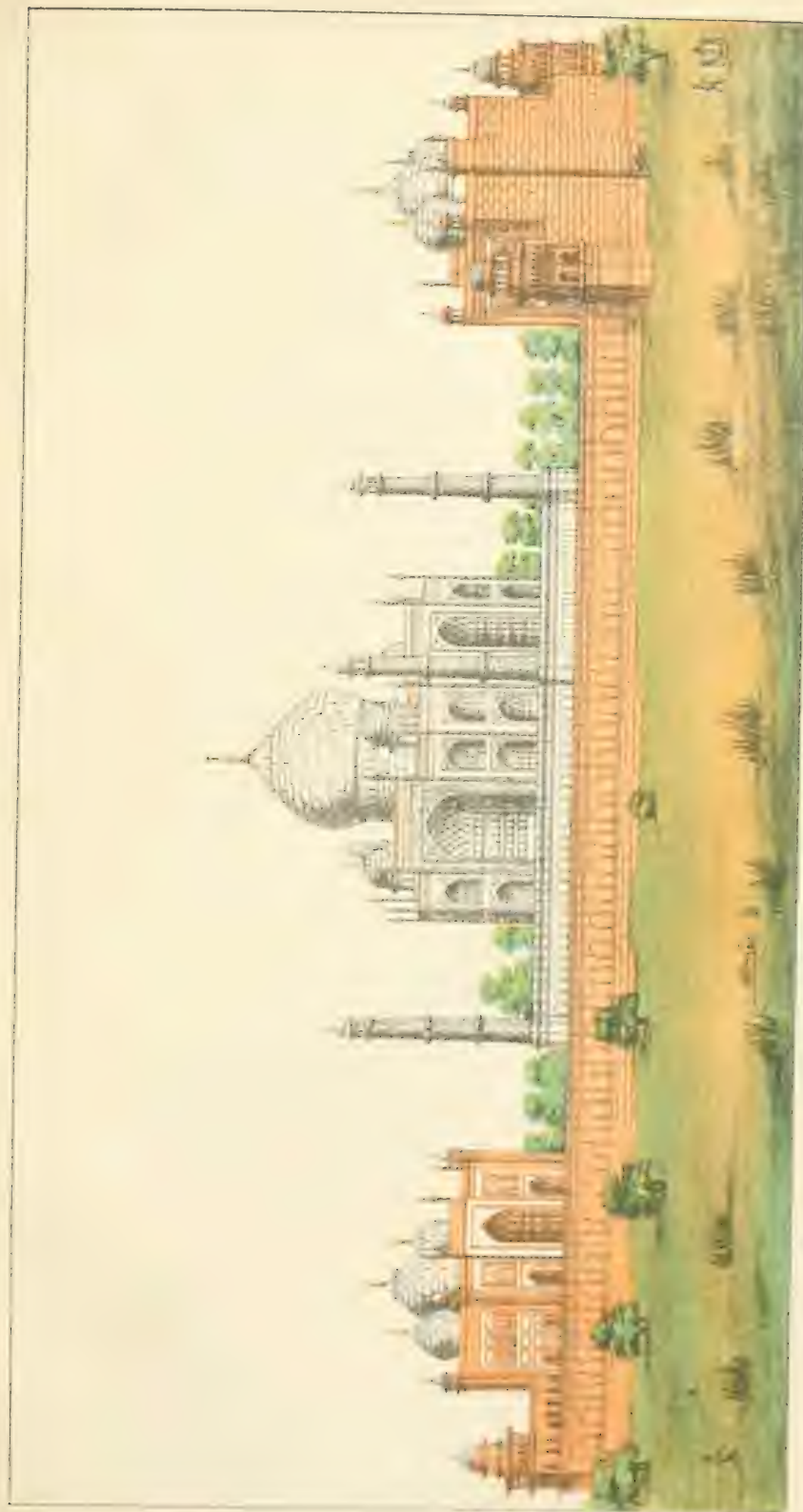

PLANT ON THE TOMB AGRA
 ११. ३११२. ३११३. ३११४. ३११५. ३११६. ३११७.

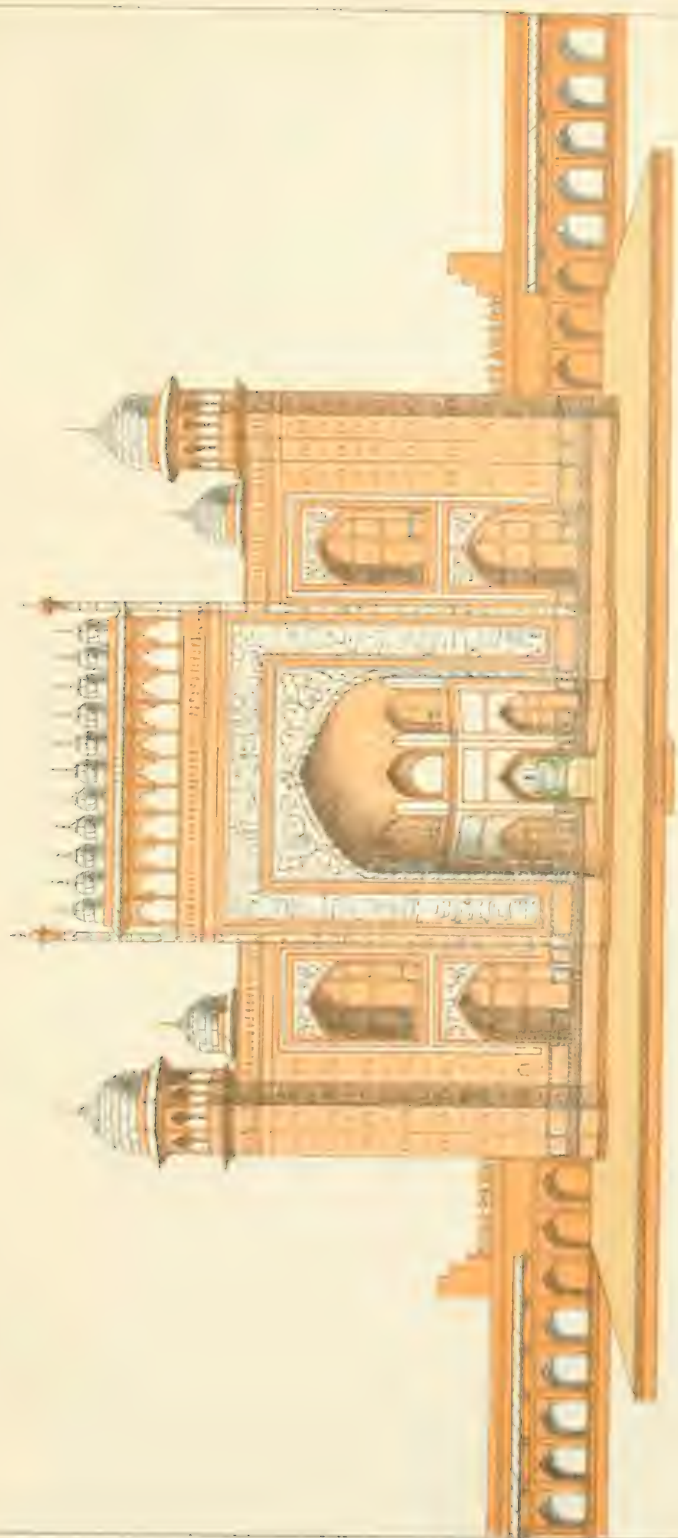

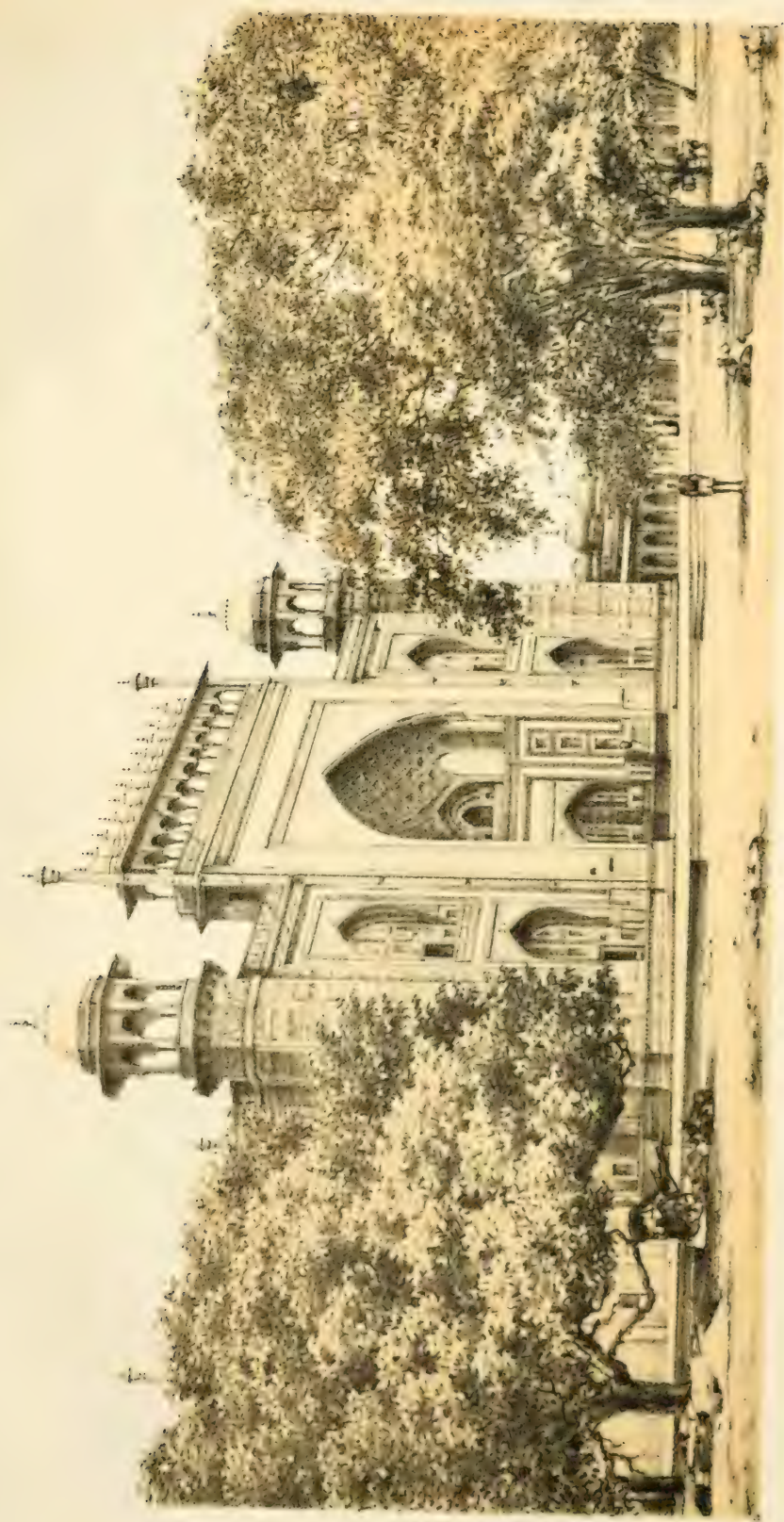
THE TAJ MAHAL - AGRA

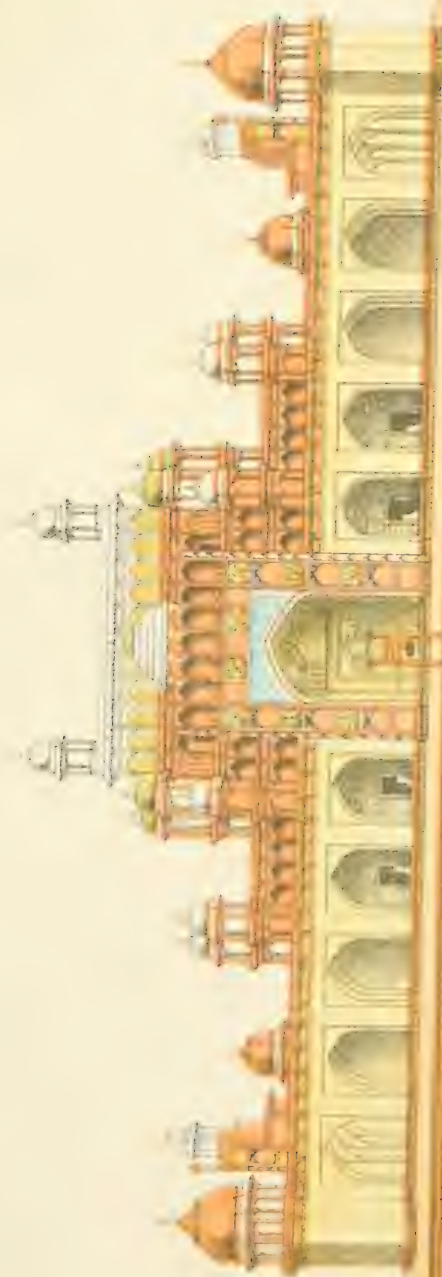

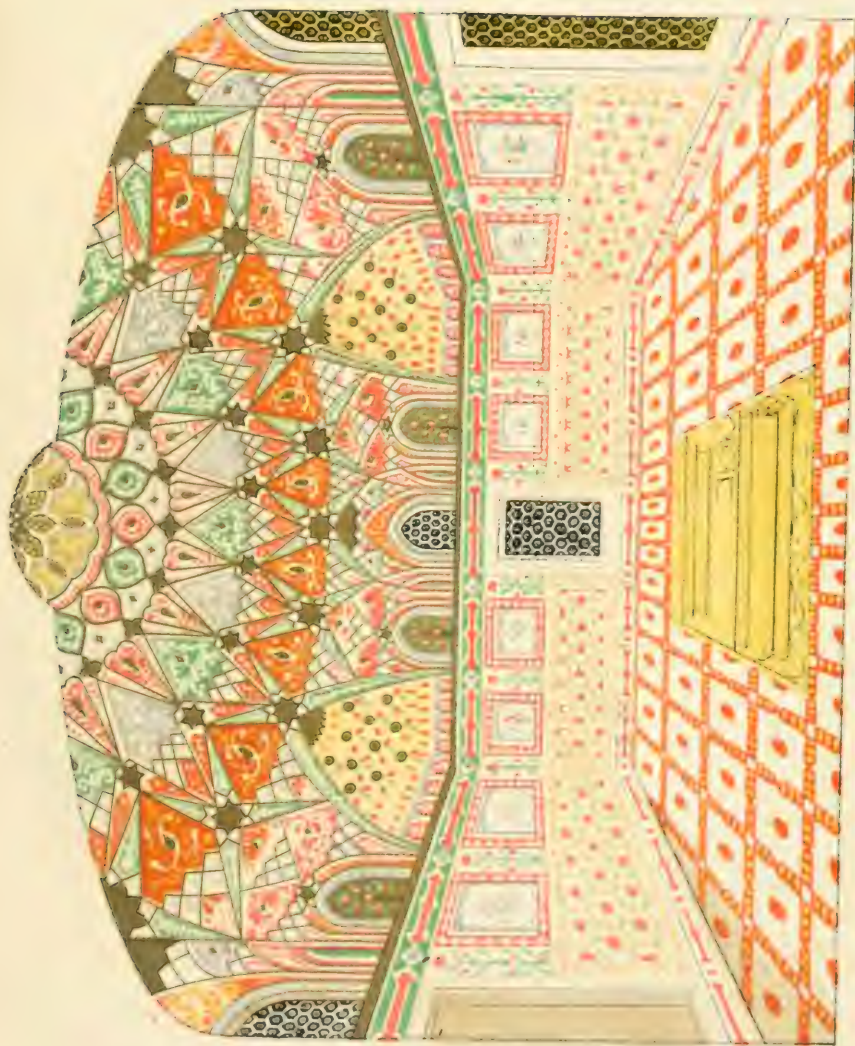

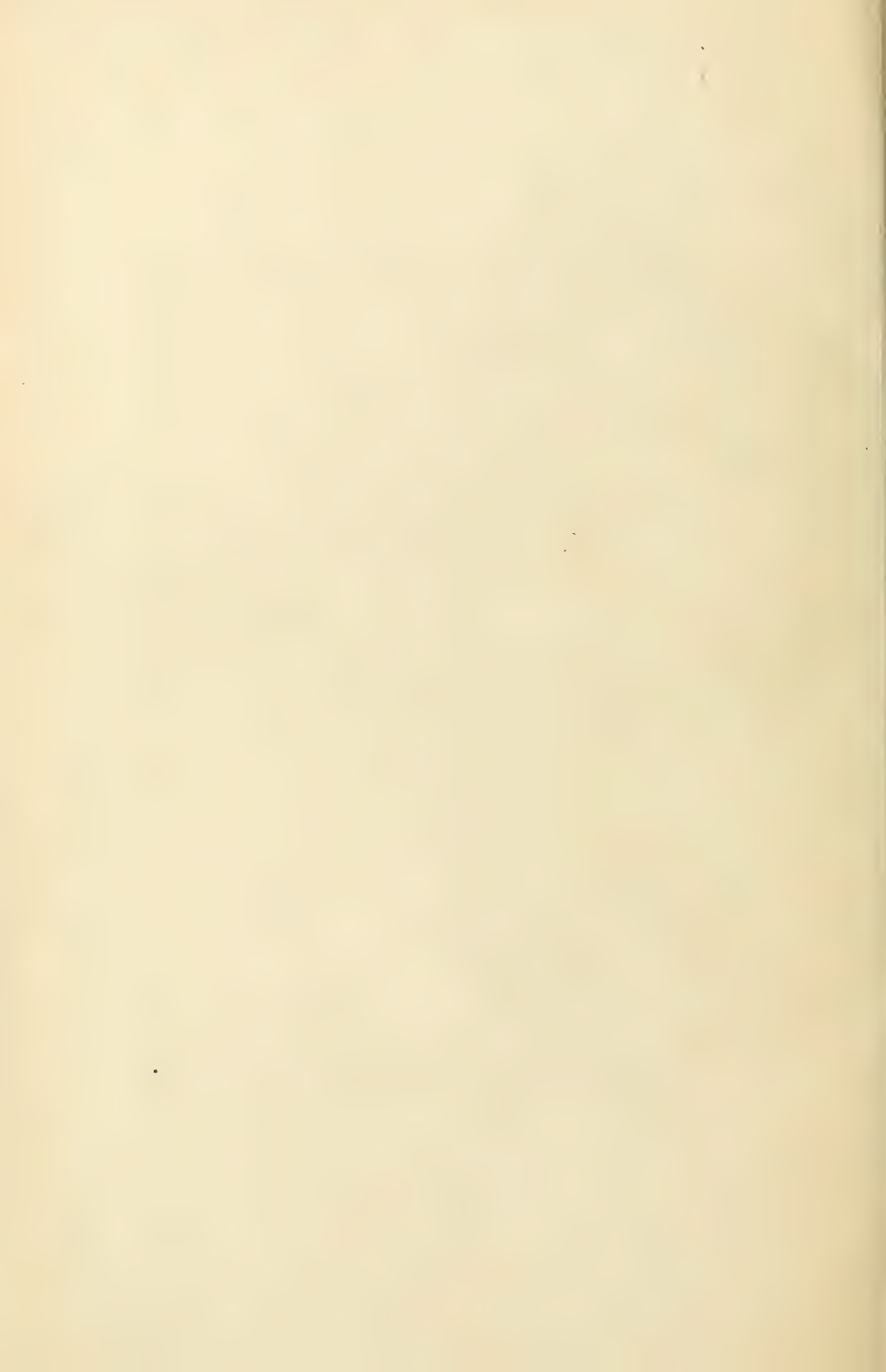
PONDS OF EMPEROR AKBAR AT FEROPUR.

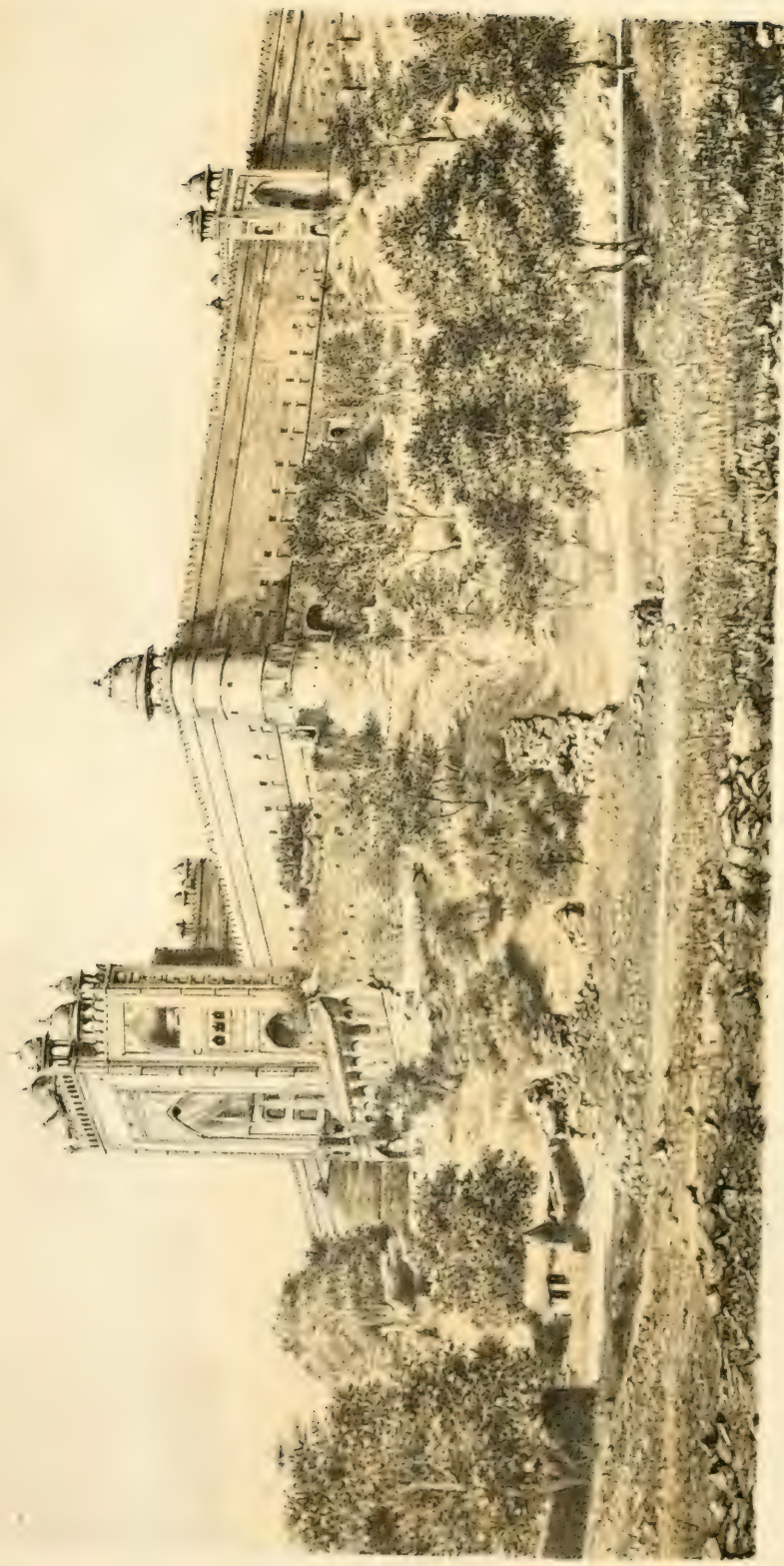

INTERIOR OF THE TOMB OF AKBAR AT SIKANDRIYA

GATEWAY AT COLLEGE ROAD, MUMBAI

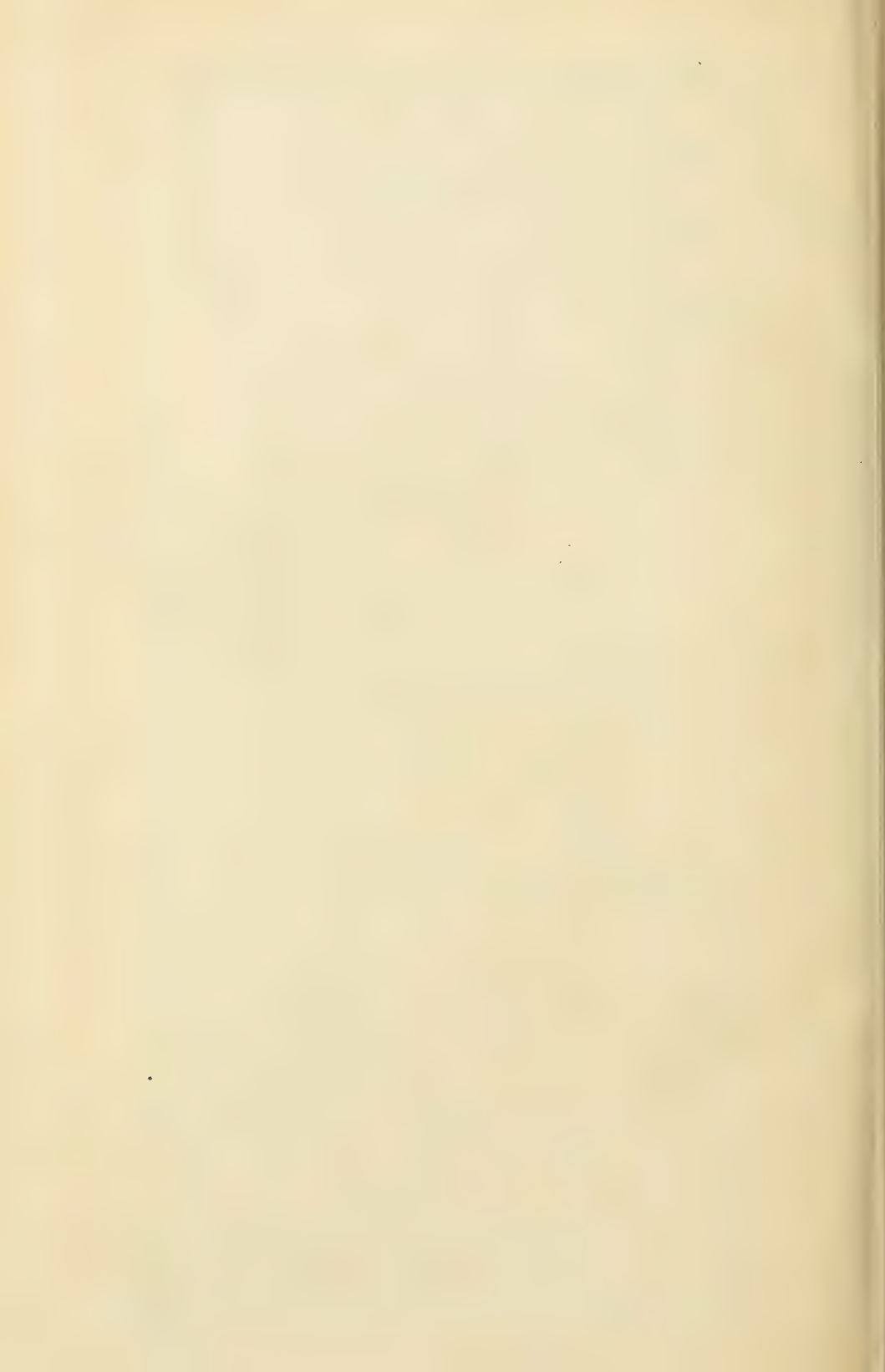

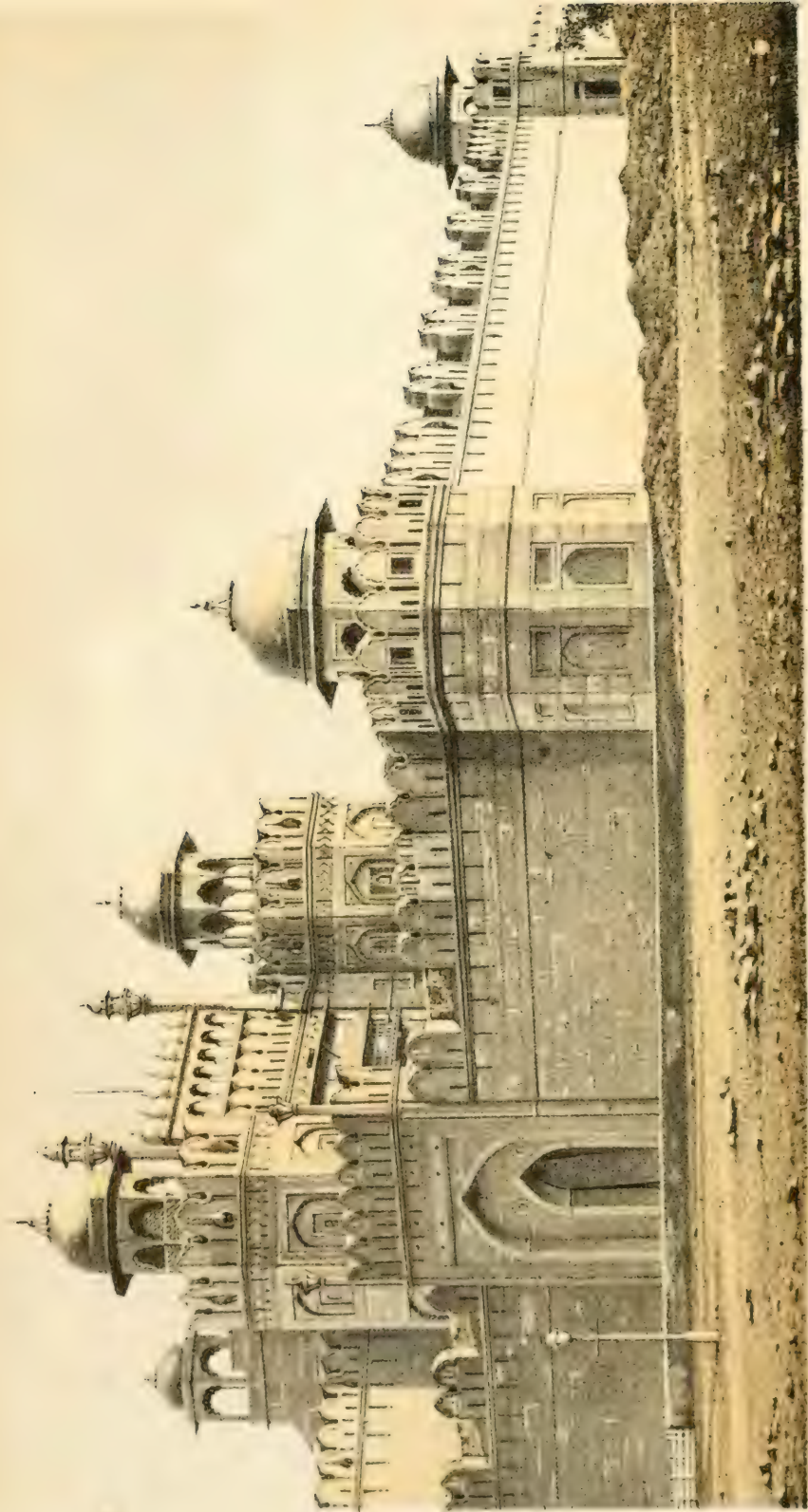

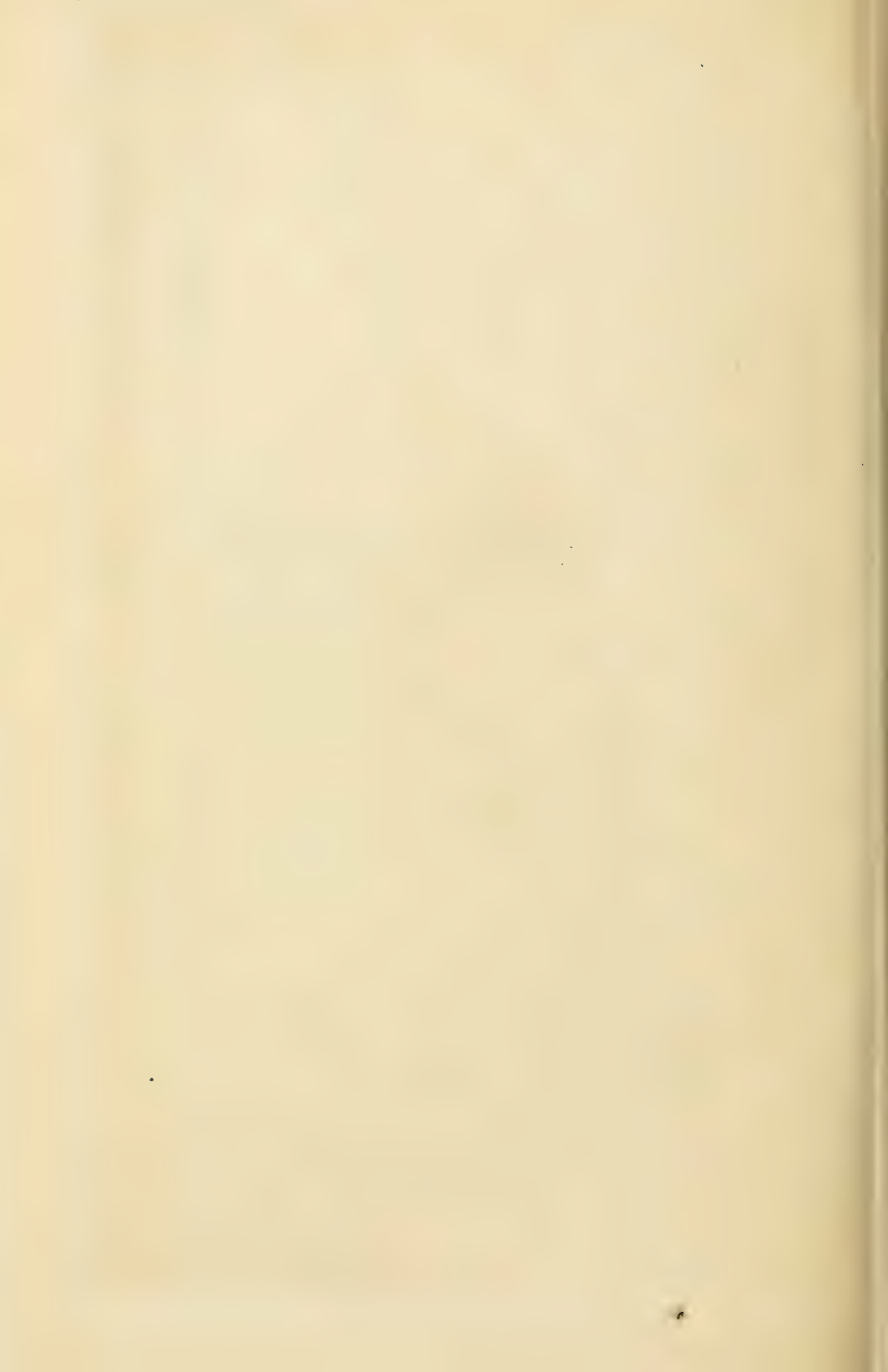

१८. ब्रिटीश राजकीय भवन, दिल्ली
 १९. ब्रिटीश राजकीय भवन, दिल्ली

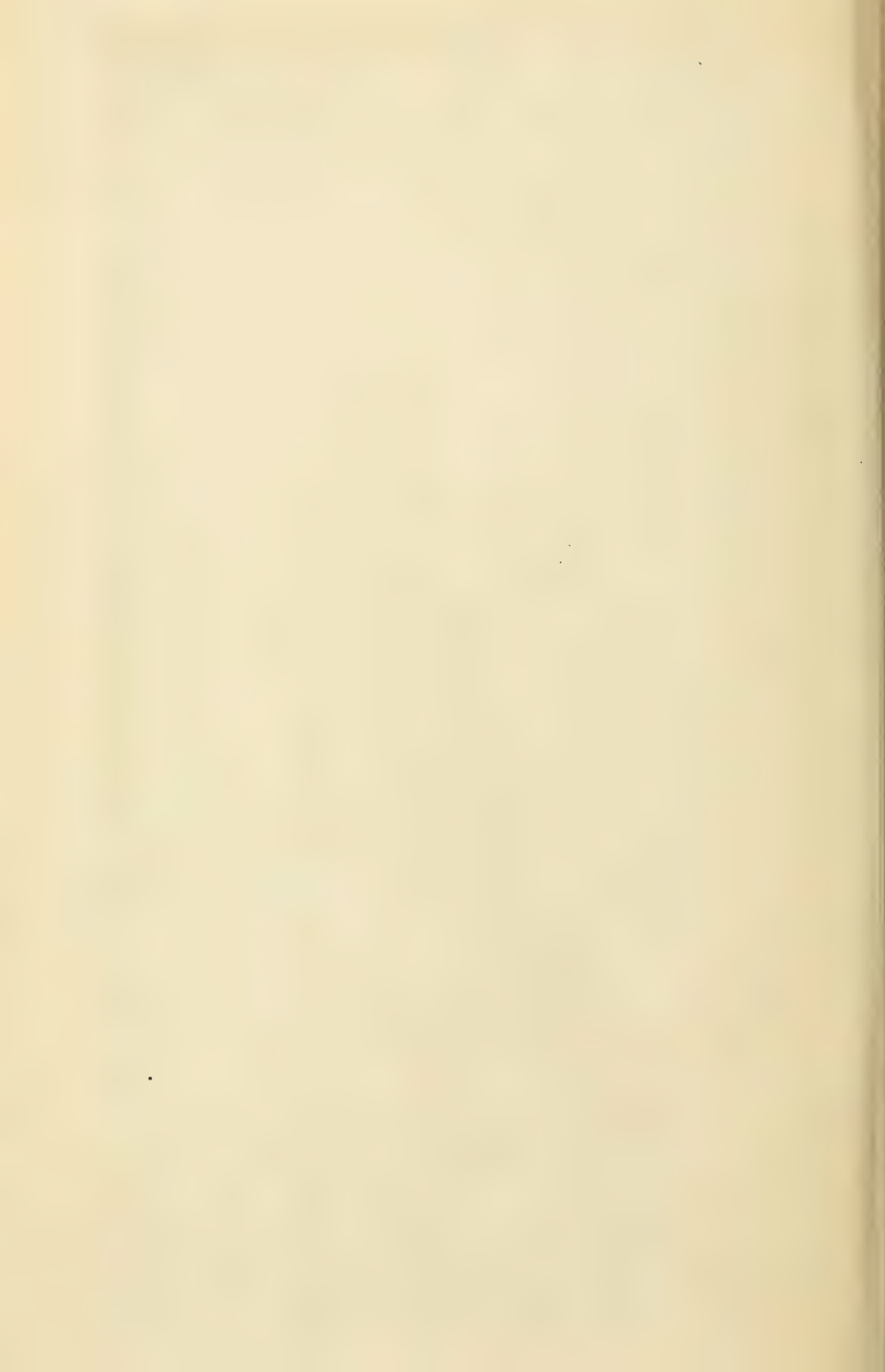
ASTIMERE GATE, DEHI
2. 31200 22960, — 2100.

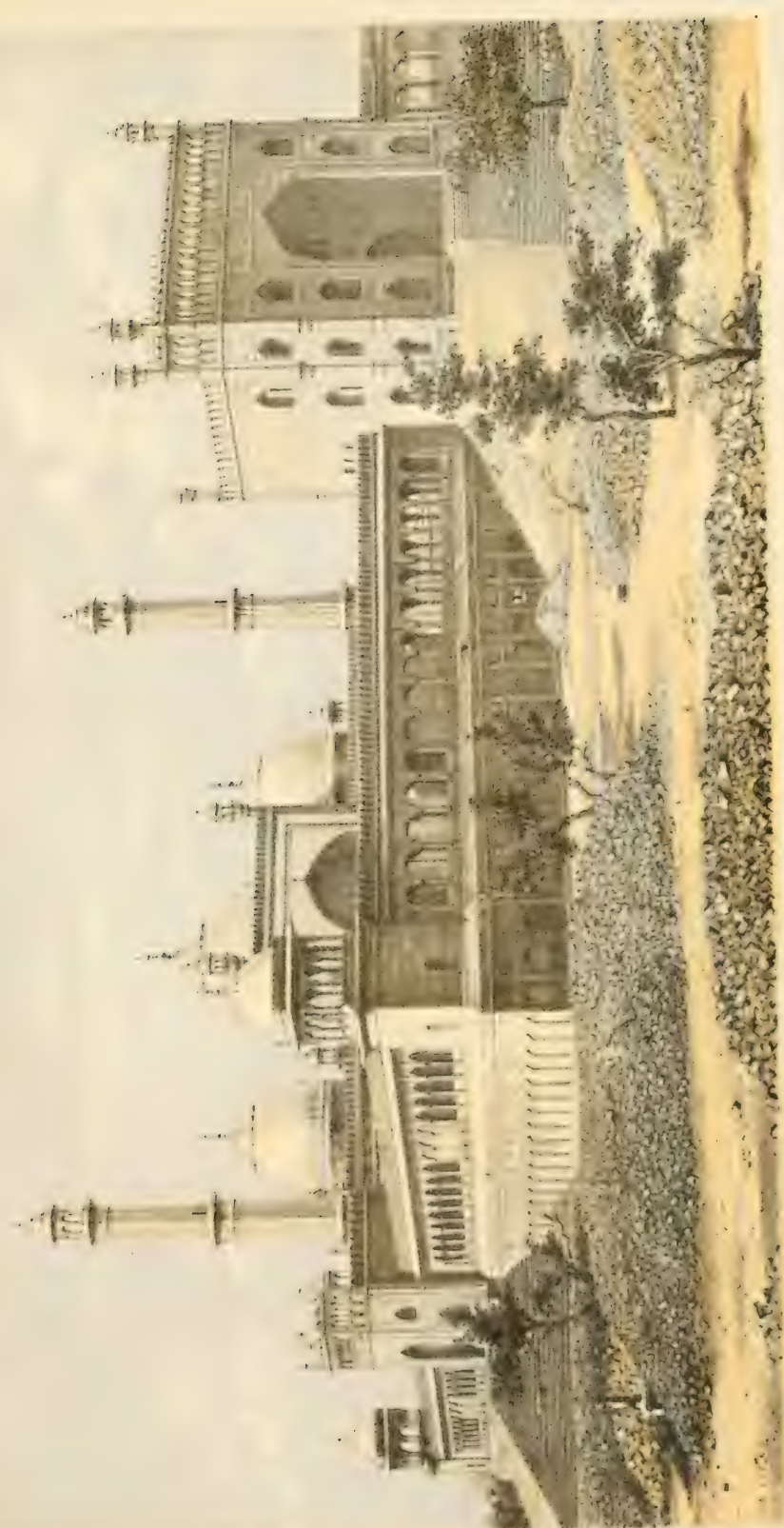

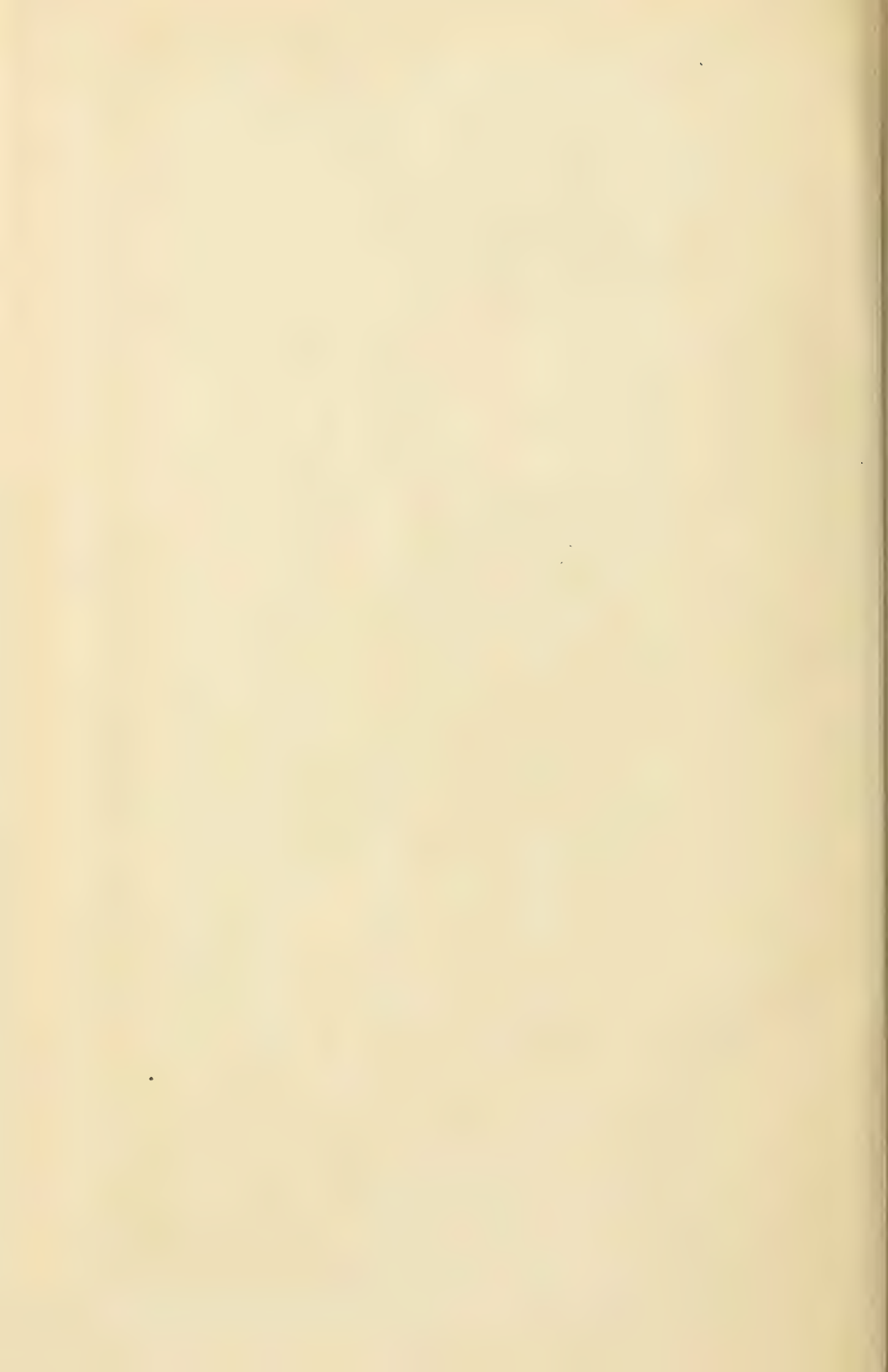

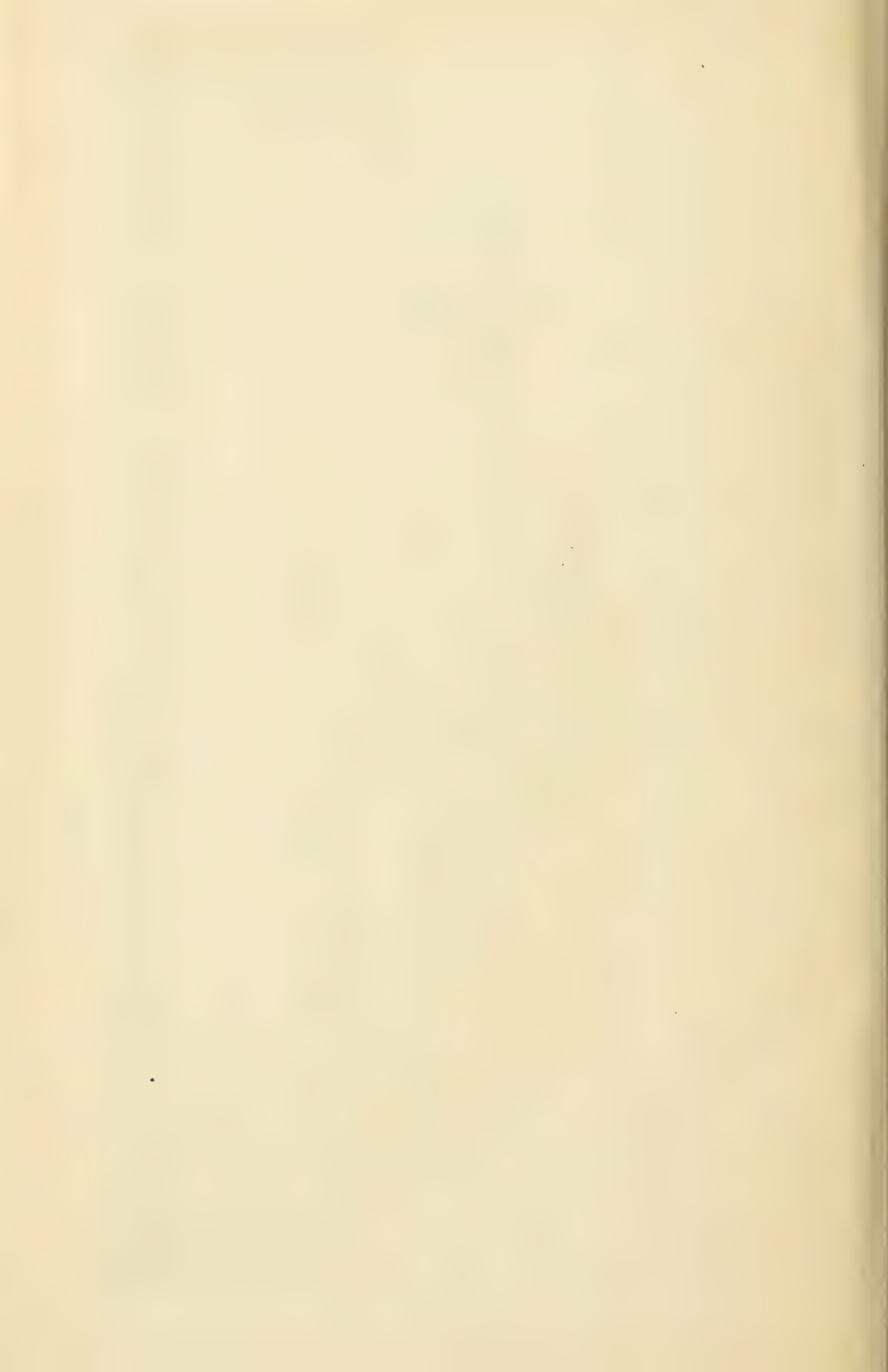

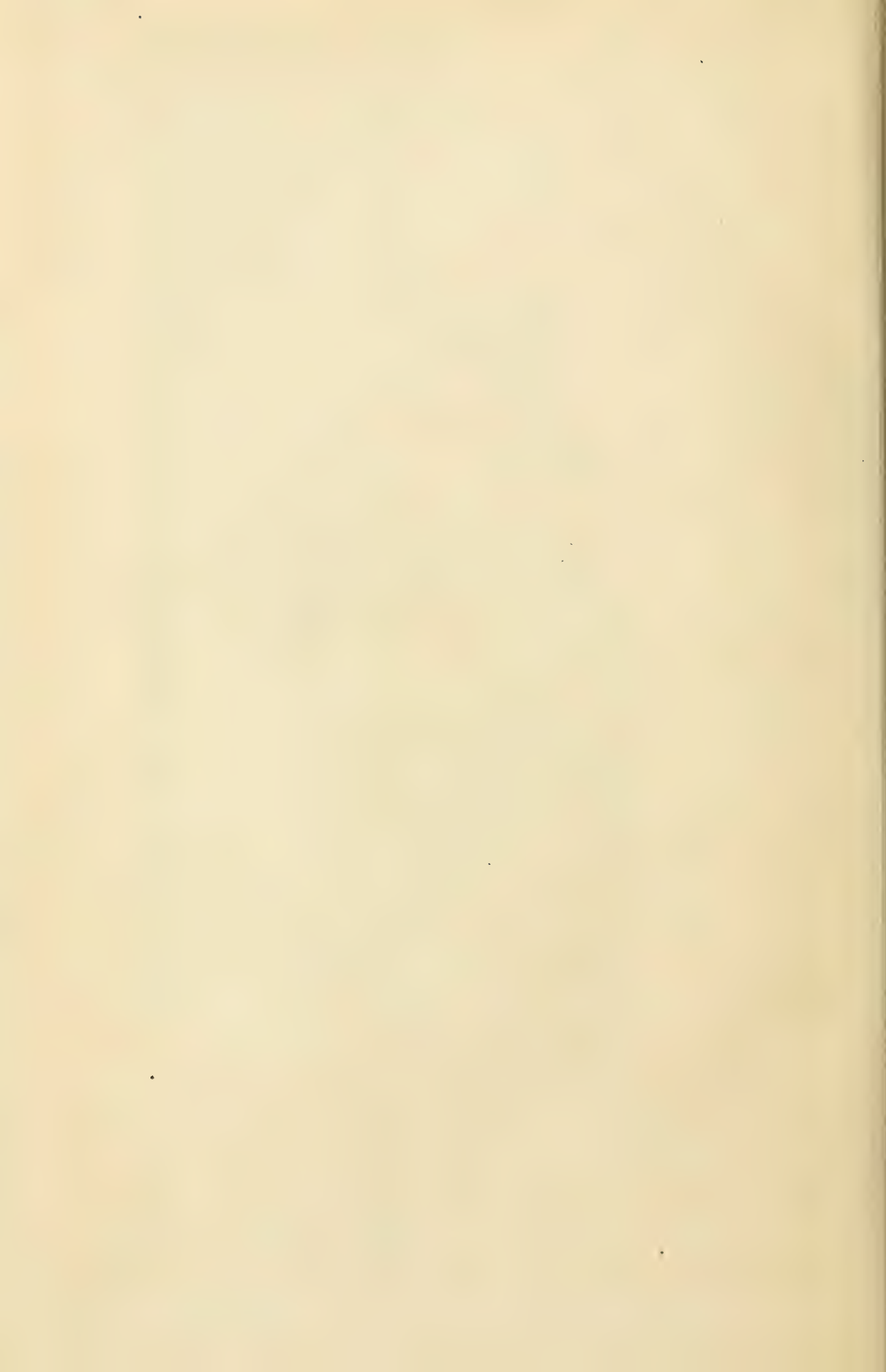

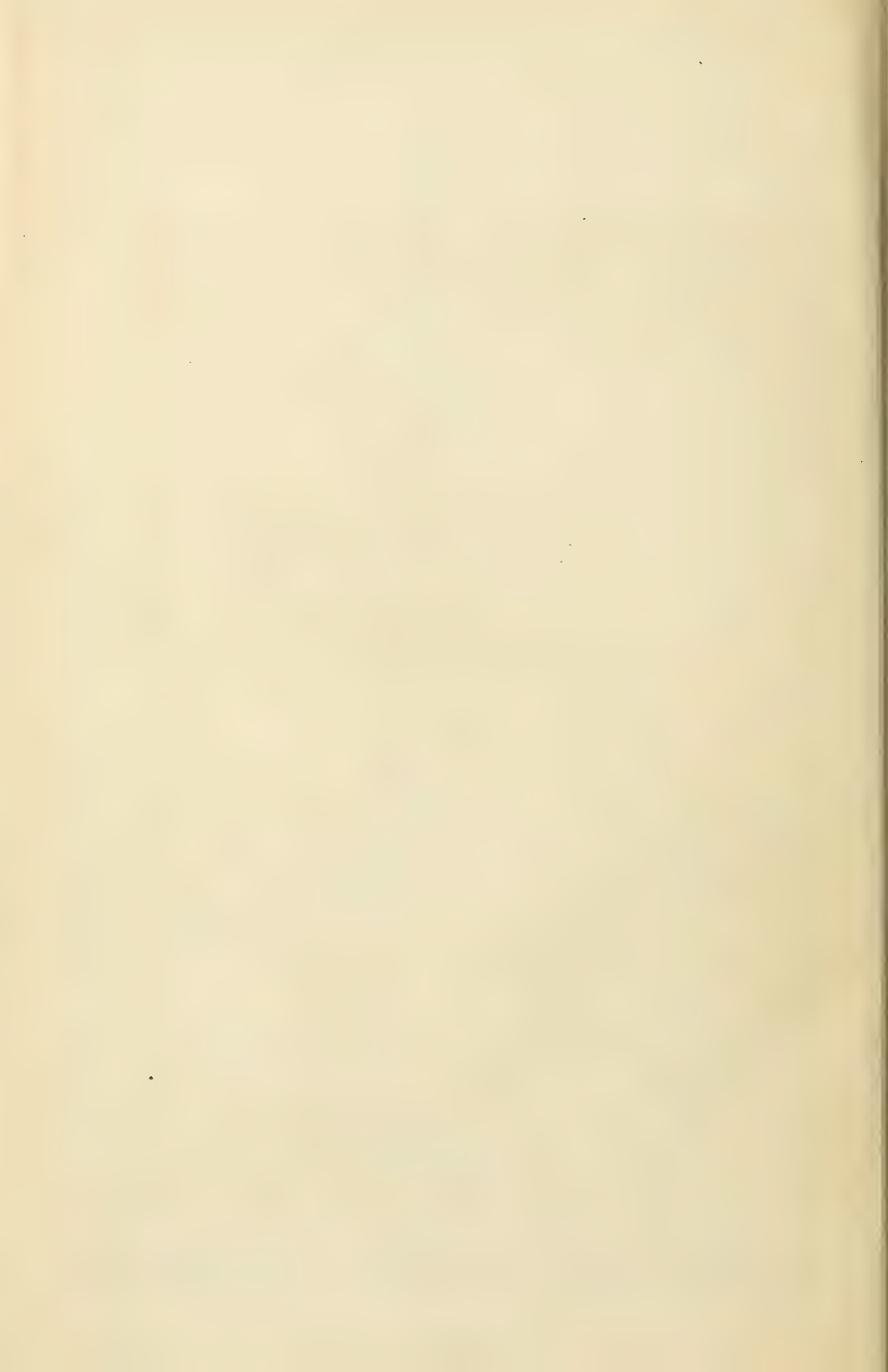

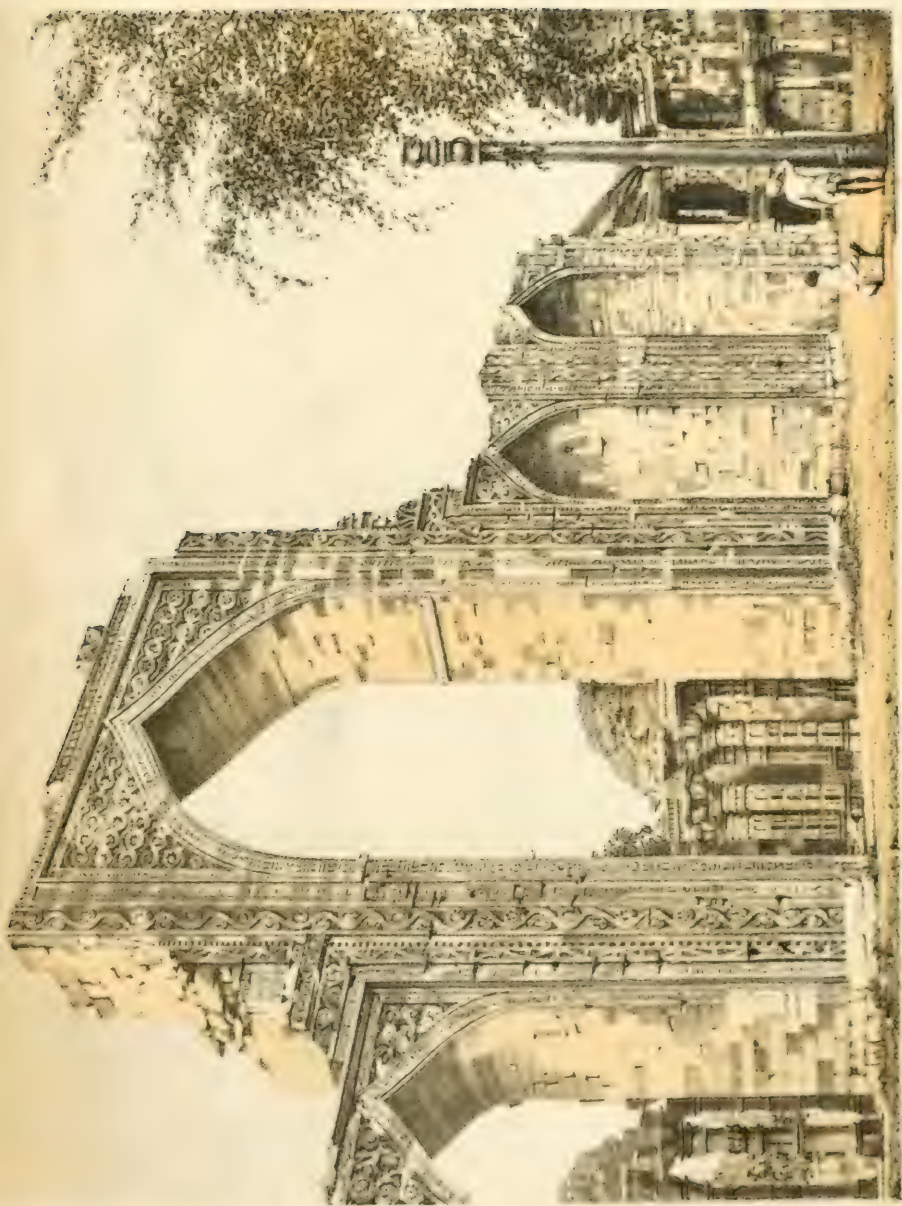
QUTUB MINAR, DELHI.
No. 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

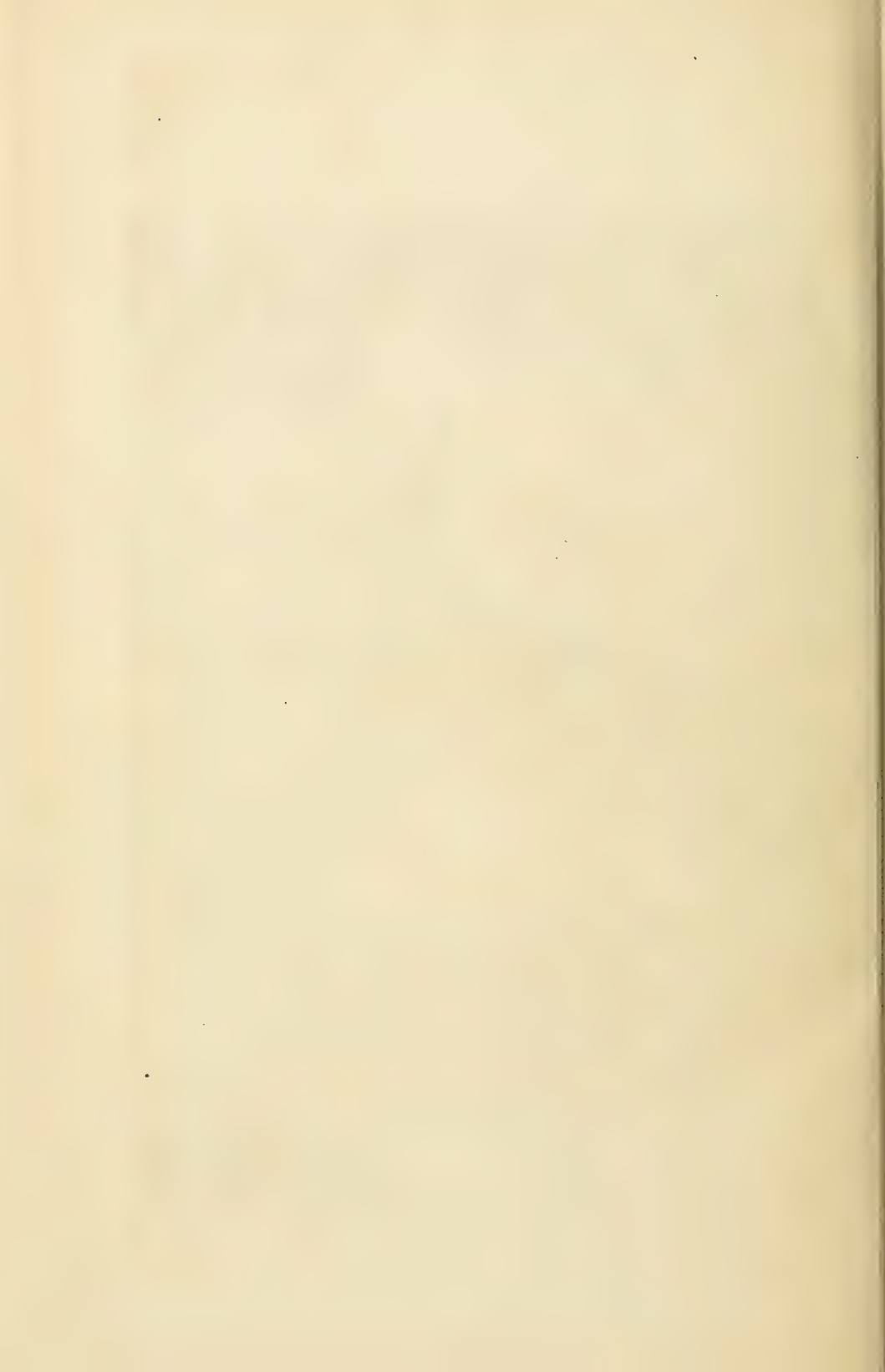

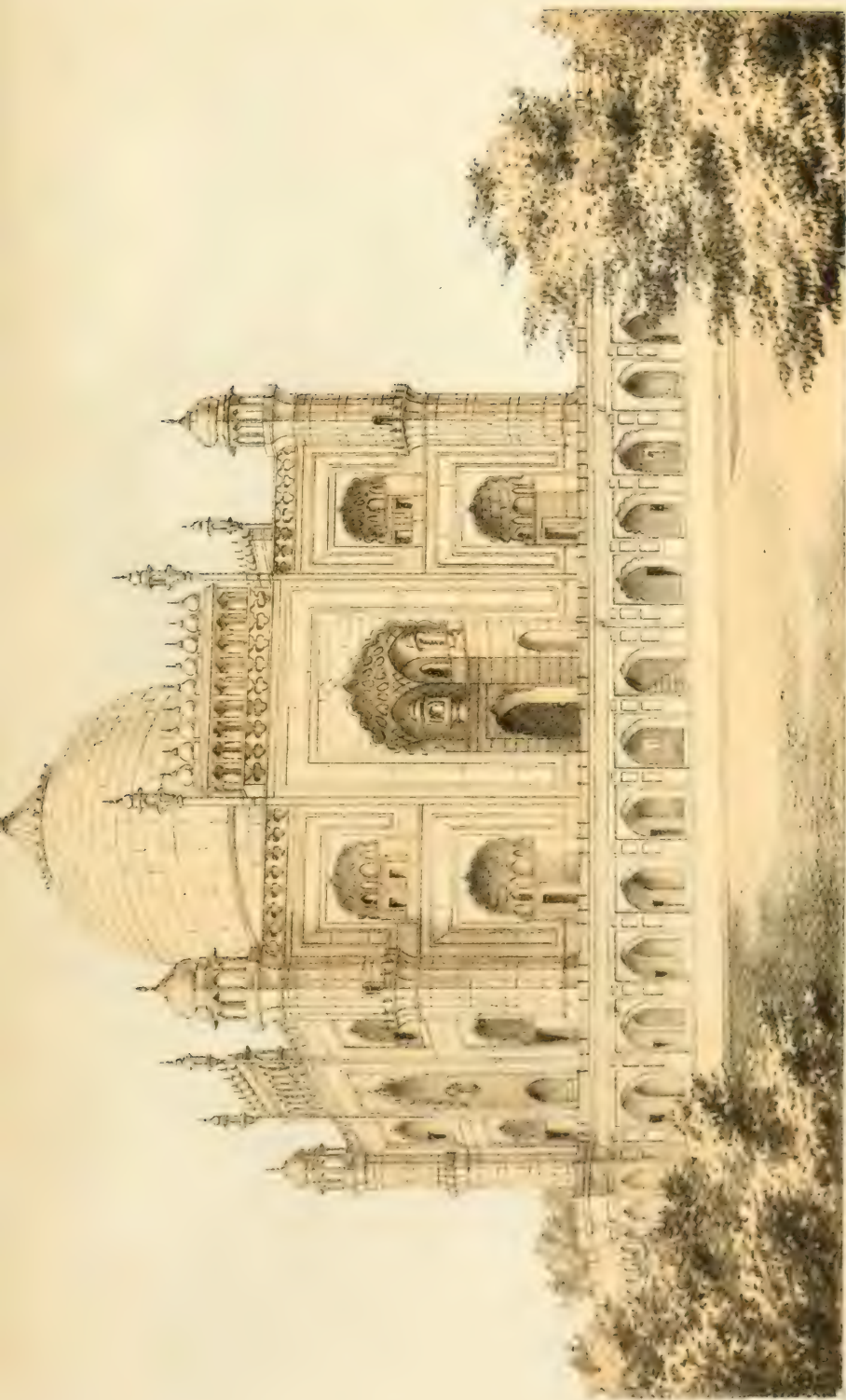

THE GATEWAY OF INDIA, BOMBAY.

૯. દેવાળી તથા માર્ગડી સ્થળ.—ગિરા.

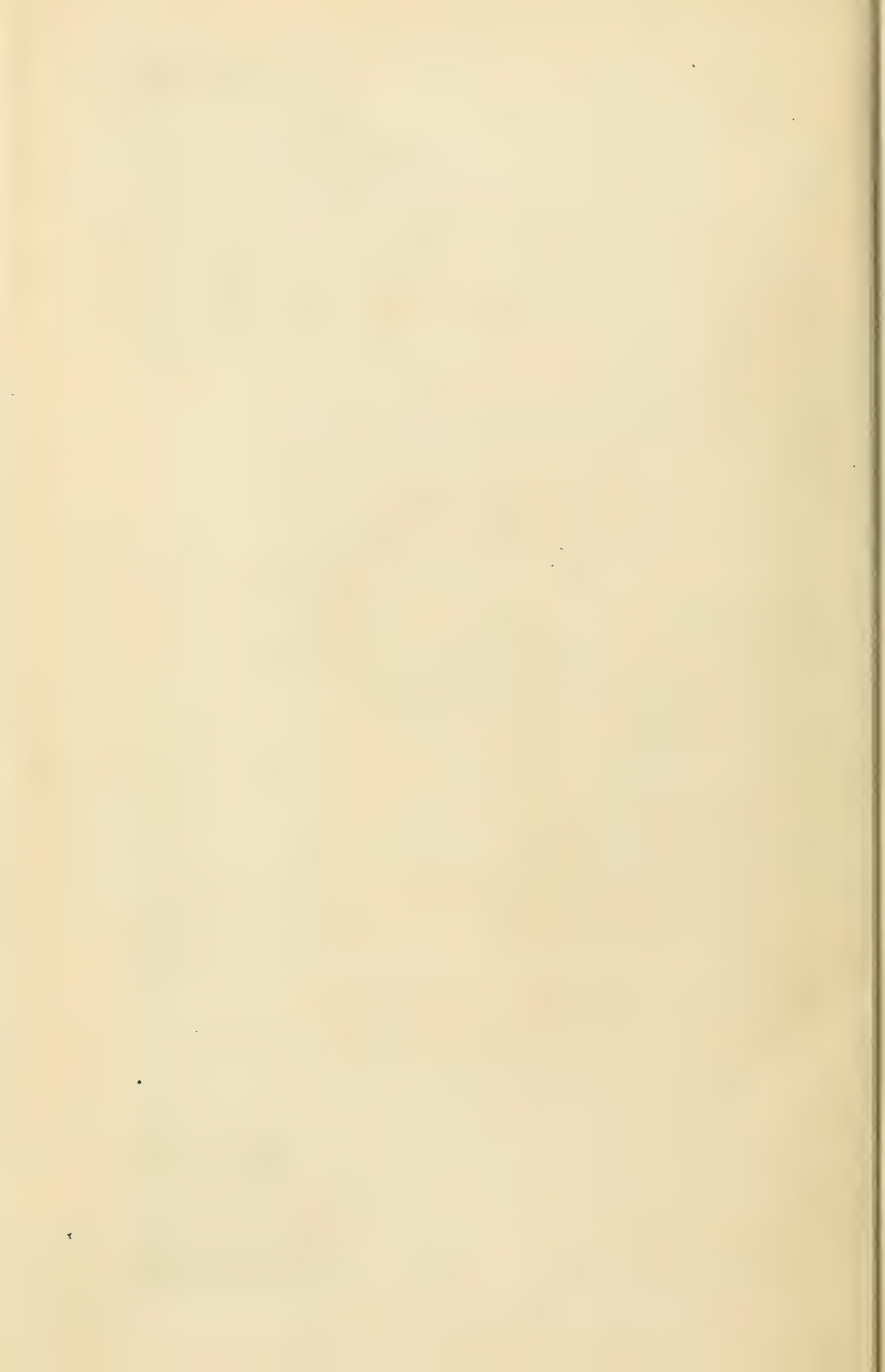

Vincent Brooke del.

—TOMB OF SHAH JAHAN, DELHI.

6. 1852. 1854. 1856. 1858.

THE BARE EMPEROR OF INDIA

૧૦. દિવ્રાના માશ રાહાનરાહ.

AKBAR SHAH. 1836.

૧. અકબરશાહ.

MIRZA SALIM
THE EMPEROR'S SON

૫. માઝ શાહનશાહનો પે ૧૬૨૧. મીરજાં સલીમ.

SH. MSHOODIN.

HUNG FOR THE MURDER OF MR FRASER

૨. શમશુદીન, જે મી. ફ્રેસરના ખુન સાર ફાંસી ગયો.

BEGAM SOMRE

૬. બેગમ સોમવેર.

MAUSOLEUM OF
THE POET KH. SROO

૩. ખુરાશા સામ્બેરની કબરધા.

MAUSOLEUM OF
MAMEOON GULERA

૭. મન્નુલીન ગુલામીયાની કબરધા.

TOMB OF THE SAINT SALEEM
AT FUTTEHPORE SECREE.

૪. ફત્તેહપોર સીક્રી સ્થાનના, સીદીસાદત મલીમની કબરધા.

૮. દુધાધનની કબરધા.

LSansk.

M8257j

9125

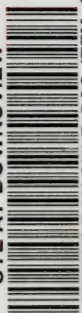
ser Framjee
travels in India.

NAME OF BORROWER.

ET

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 22 25 04 016 8